KARABAGH

INTERNATIONAL CONGRESS OF MODERN STUDIES IN SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

June 17-19, 2021
Karabagh, Azerbaijan

FULL TEXT BOOK-I

Editor
Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

ISBN: 978-605-70719-1-0
by IKSAD Global Publishing House

KARABAGH International Congress of Modern Studies in Social and Human Sciences

June 17-19, 2021
Karabagh, Azerbaijan

Full Text Book-I

EDITOR
Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

by
IKSAD GLOBAL PUBLISHING HOUSE®

All rights of this book belong to IKSAD Global Publishing House
Authors are responsible both ethically and jurisdically
IKSAD Global Publications – 2021©

Issued: 27.06.2021

978-605-70719-1-0

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

INTERNATIONAL KARABAKH APPLIED SCIENCES CONFERENCE

DATE and PLACE

Karabagh, Azerbaijan
June 17-19, 2021

ORGANIZATION

ANAS Folklore Institute
On behalf of ANAS Nizami Ganjavi
Azerbaijan State Pedagogical University
ANAS Caucasian Sinacity Institute
ANAS Linguistics Institute in the Name of Nesimi
ANAS Central Library of Science
İKSAD GLOBAL

ORGANIZING COMMITTEE

Akademiyanın ilgili üyesi Millet Vekili Prof. Dr. Musa KASIMLI
AMEA Kafkasşinaslık Enstitüsünün direktörü
Doç. Dr. Aziz ALEKBERLİ - AMEA Folklor Enstitüsü, Millet Vekili
Akademik Möhsün NAĞISOYLU - AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY -AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. Mirvari İSMAYILOVA - Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV - AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Prof. Dr. Efzeleddin ASKEROV - AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. Meherrem KASIMLI- AMEA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
Prof. Dr. Memmed ALİYEV - AMEA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
Prof. Dr. Almaz HASANKIZI - AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. İslam SADIK - AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. Metanet ABBASOVA - AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. Ağaverdi HALIL - AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. Seyfeddin KANİYEV - AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr Seher ORUCOVA - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr Yegane İSMAYILOVA - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA - Tataristan Kazan Federal Üniversitesi
Prof. Dr. Firdaus KHİSAMİTDİNOVA - Rusya Başkurdistan Bilimler Akademisi
Prof.Dr. İlhami CAFEROV - AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA - Bakü Avrasya Üniversitesi.
Prof. Dr. Muntazir MEHDI - Pakistan Modern Diller Üniversitesi
Prof. Dr. Rüstem KAMAL - Neft ve Senaye Üniversitesi
Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA- AMEA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
Filoloji Elmler Doktoru, Dosent Hacer HUSEYINOVA - ADPU, Filoloji Fakültesi
Tarih Elmler Doktoru, Dosent. Kasım HACIYEV - AMEA, Kafkasşinaslık Enstitüsü
Siyasi Elmler Doktoru, Dosent. Ramile DADAŞOVA - AMEA, Kafkasşinaslık Enstitüsü
Doç. Dr. Serhan HAVERİ- AMEA Reyaset Heyeti
Doç. Dr. Sefa KARAYEV- AMEA Reyaset Heyeti
Doç. Dr. Zümrüt MENSİMOVA- AMEA Reyaset Heyeti
Doç. Dr. Aynur HALİLOVA - AMEA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
Doç. Dr. Südabe HÜSEYNOVA - AMEA, Kafkasşinaslık Enstitüsü

Doç. Dr. Gülnar SAMEDOVA - AMEA, İktisat Enstitüsü
Doç. Dr. Nizami MURADOĞLU - AMEA Folklor Enstitüsü.
Doç. Dr. Getibe GULİYEVA - AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Doç. Dr. Terane ŞÜKÜRLÜ - AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Doç. Dr. Elçin İBRAHİMOV - AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Doç. Dr. Zamig TEHMEZOV - AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Doç. Dr. Firuza SİBGAYEVA - Tataristan Kazan Fedaeral Üniversitesi
Doç. Dr. İrade KERİMOVA - Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Gönül SAMEDOVA - Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Şehla KULİYEVA - AMEA. Merkezi İlmi Kitübhanesi
Doç. Dr. Memmedeli BABAŞLI - AMEA, Şerkşinaslık Enstitüsü
Doç. Dr. Ruslan ABDULLAYEV - Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Dilbilim Enstitüsü
Doç. Dr. Baba MUHARREMLİ - AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Doç. Dr. Aynel MEŞEDİYEVA - AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
Dr. Arzu MEMMEDHANLI- AMEA Reyaset Heyeti
Dr. Dilshoda MUBAREKOVA - Tashkent State University
Dr. Reyhan CAFEROVA - AMEA. Merkezi İlmi Kütüphanesi
Dr. Ragif HÜSEYNOV - Macaristan Tomari Pal Üniversitesi, İKSAD Macaristan Kordinatörü
Dr. Elnur KELBİZDE - AMEA, Kafkasşinaslık Enstitüsü
Dr. Mustafa Latif EMEK- İKSAD Global
Elvan CAFEROV Genel Koordinatör- Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Günel MUSAYEVA - AMEA, Kafkasşinaslık Enstitüsü
Mübariz GÖYÜŞLÜ - AMEA, MEK Uluslararası İlişkiler Şubesinin Müdiri
Günel EHEDOVA - AMEA, MEK İnnovatif Projeler ve Metodoloji Taminat Şubesinin Başkanı

NUMBER of ACCEPTED PAPERS~190
NUMBER of REJECTED PAPERS~16

PARTICIPANTS COUNTRY

Turkey-22, Azerbaijan-162, India-1, Pakistan-1, Romania-1, Pakistan-1, Nigeria-1, Algeria-1, Iraq-1

**Double blinded evaluation process*

SCIENTIFIC COMMITTEE

- Akademik Kemal ABDULLA
- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü Türkoloji Dergisi Genel Yayın Editörü
- Prof. Dr. İsmayıl MEMMEDLİ- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Prof. Dr. Mayıl ASKEROV- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Prof. Dr. Sayalı SADIGOVA- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Prof. Dr. Kamile VELİYEVA- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Prof. Dr. Gara MEŞEDİYEV- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Prof. Dr. Gezenfer KAZIMOV- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY- AMEA Folklor Enstitüsü
- Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Prof. Dr. Mirvari İSMAYILOVA- Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
- Prof. Dr. Efzeleddin ASKEROV- AMEA Folklor Enstitüsü
- Prof. Dr. Almaz HASANKIZI- AMEA Folklor Enstitüsü
- Prof. Dr. İslam SADIK- AMEA Folklor Enstitüsü
- Prof. Dr. Metanet ABBASOVA- AMEA Folklor Enstitüsü
- Prof. Dr. Ağaverdi HALIL- AMEA Folklor Enstitüsü
- Prof. Dr. Seyfeddin KANIYEV- AMEA Folklor Enstitüsü
- Prof. Dr Seher ORUCOVA- Bakü Devlet Üniversitesi
- Prof. Dr Yeganə İSMAYİLOVA- Bakü Devlet Üniversitesi
- Prof. Dr. Amanbay MOLDIBAEV- Taraz State Pedagogy University
- Prof. Dr. Dilorom SALAHİY- Semerkant State University
- Prof. Dr. Akmaral SARGIKBAEVA- Al Farabi Kazakh National University
- Prof. Dr. İbrahim HAQQULOV- Uzbekistan Science Academy
- Prof. Dr. Mehmet Şükrü GÜZEL- Center for Peace and Reconcilation, Sweden
- Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA- Tatarıstan, Kazan Federal Üniversitesi
- Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA- AMEA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
- Prof. Dr. Vügar AHMED- AMEA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
- Filoloji Elmler Doktoru, Dosent Hacer HUSEYINOVA-ADPU, Filoloji Fakültesi
- Filoloji elmler doktoru Elnare AKİMOVA- AMEA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
- Filoloji elmler doktoru İslam KARİBLİ - AMEA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
- Filoloji elmler doktoru Mahire KULİYEVA -AMEA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
- Siyasi Elmler Doktoru, Dosent. Ramile DADAŞOVA- AMEA, Kafkasşinaslık Enstitüsü
- Tarih Elmler Doktoru, Dosent. Kasım HACIYEV- AMEA, Kafkasşinaslık Enstitüsü
- Doç. Dr. Memmedeli BABAŞLI - AMEA, Şerkşinaslık Enstitüsü
- Doç. Dr. Südabe HÜSEYNOVA- AMEA, Kafkasşinaslık Enstitüsü
- Doç. Dr. İrade KERİMOVA- Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
- Doç. Dr. Gönül SAMEDOVA- Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
- Doç. Dr. Aynur HALİLOVA- AMEA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
- Doç. Dr. Şehla KULİYEVA- AMEA. Merkezi İlmi Kitübhanesi
- Doç. Dr. Ruslan ABDULLAYEV- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Doç. Dr. Kifayet İMAMGULİYEVA- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Doç. Dr. Ayten ALLAHVERDİYEVA- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Doç. Dr. Ayten BEYLEROVA- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Doç. Dr. Aynur GEDİMALIYEVA-AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Doç. Dr. Elnare ELİYEVA-AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Doç. Dr. Tehmine İSMAYILOVA-AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Doç. Dr. Sevinc MEMMEDOVA- AMEA Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü
- Doç. Dr. Eşgane BABAYEVA- AMEA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitütü
- Dr. Mehman HESENLİ- AMEA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
- Dr. Reyhan CAFEROVA - AMEA. Merkezi İlmi Kitübhanesi
- Dr. Aygun MEHERREMOVA- Baku State University
- Dr. Gulshen MEHERREMOVA- Azerbaijan University of Languages
- Dr. Ragif HÜSEYNOV- Macaristan Tomari Pal Üniversitesi, İKSAD Macaristan Kordinatörü

KARABAGH

INTERNATIONAL CONGRESS OF MODERN STUDIES IN SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

June 17-19, 2021

Karabagh, Azerbaijan

CONGRESS PROGRAM

Zoom Meetings ID: 880 2679 8334

Zoom Meetings Password: 979795

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- To be able to make a meeting online, login via **https://zoom.us/join** site, enter ID instead of “Meeting ID
- or Personal Link Name” and solidify the session.
- The presentation will have **15 minutes** (including questions and answers).
- The Zoom application is free and no need to create an account.
- The Zoom application can be used without registration.
- The application works on tablets, phones and PCs.
- Speakers must be connected to the session **10 minutes before** the presentation time.
- All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- During the session, your camera should be turned on at least %70 of session period
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

TECHNICAL INFORMATION

- Make sure your computer has a microphone and is working.
- You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Before you login to Zoom please indicate your name surname and hall number,
exp. Hall-1, Qəzənfər BAYRAMOV

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN

- Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- Sunumlar için **15 dakika** (soru ve cevaplar dahil) süre ayrılmıştır.
- Online sunum yapabilmek için **https://zoom.us/join** sitesi üzerinden giriş yaparak “Meeting ID or Personal Link Name” yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- Uygulama tablet, telefon ve PC’lerde çalışıyor.
- Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden **10 dk öncesinde** oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

TEKNİK BİLGİLER

- Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

Zoom'a giriş yaparken önce lütfen adınızı, soyadınızı ve SALON numaranızı yazınız
Örnek: Salon-1, Qəzənfər BAYRAMOV

-Opening Ceremony-

ANAS Conference Hall

17.06.2021

Baku Local Time: 10:^{00}–12:^{00}

Ankara Local Time: 09:^{00}–11:^{00}

****

Prof. Dr. Academic İsa HEBİBBEYLİ

Vice-president of ANAS, On behalf of ANAS Nizami Ganjavi, Director of the Literary Institute

HONORARY PRESIDENT OF THE CONGRESS

Prof. Dr. Academic Muhtar İMANOV

Director of the ANAS Folklore Institute

HONORARY PRESIDENT OF THE CONGRESS

Prof. Dr. Mahire HÜSEYNOVA

Vice President of ASPU, Dean of the Faculty of Philology

PRESIDENT OF THE CONGRESS

Dr. Mustafa Latif EMEK

Chairman of IKSAD

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

ANAS Folklore Institute

CHAIRMAN OF THE CONGRESS ORGANIZING BOARD

Assoc. Prof. Dr. Aziz ALEKBERLİ

ANAS Folklore Institute, Deputy of Azerbaijan

CHAIRMAN OF THE CONGRESS SCIENCE COMMITTEE

Prof. Dr. Musa KASIMLI

Director of the ANAS Caucasian Sinacity Institute, Deputy of Azerbaijan

CHAIRMAN OF THE CONGRESS SCIENCE COMMITTEE

Academic Möhsün NAĞISOYLU

Director of the ANAS Linguistics Institute in the Name of Nesimi

CHAIRMAN OF THE CONGRESS SCIENCE COMMITTEE

Prof. Dr. Memmed ELİYEV

Director of the ANAS Central Library of Science

CHAIRMAN OF THE CONFERENCE SCIENCE COMMITTEE

Prof. Dr. Necati DEMİR

Ankara Gazi University

ORGANIZING BOARD MEMBER

Prof. Dr. Mustafa TALAS

Niğde Ömer Halisdemir University

ORGANIZING BOARD MEMBER

Elvan CAFEROV

Azerbaijan State Pedagogical University

IKSAD Azerbaijan

GENERAL COORDINATOR

Participants Countries: *Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Algeria, Morocco, India, Nigeria, Iraq, Pakistan, Afghanistan, Iran, Russia, Ukraine, Moldova, Malaysia, Canada, Bulgaria*

-Closing Ceremony-

Nakhchivan State University

18.06.2021

Baku Local Time: 14:30–15:00

Ankara Local Time: 13:30–14:00

Nahçıvan Devlet Üniversitesi İncesenet (Güzel Sanatlar) Fakültesi Konservatuarının "Karabağ" kompozisiyası

17.06.2021 | SESSION-1 | HALL-2

Baku Local Time: 12:00–14:30

Ankara Local Time: 11:00–13:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Ramil Əyyub oğlu AĞAYEV

Authors	Affiliation	Presentation title
Chinara GAHRAMANOVA	*Azerbaijan State University of Economics*	NIZAMI'S TREASURE OF SCIENCE
Assoc. Prof. Dr. Ramil Əyyub oğlu AĞAYEV	*AMEA A.A. Institute of History named after Bakikhanov*	PERSIAN-LANGUAGE SOURSES ABOUT THE ARRAN GARABAG
Lect.Melike YAYLI Lect.Habibe AKBAŞ	*Dumlupınar University TÖMER*	LESSON PLAN SUGGESTION FOR AZERBAIJAN STUDENTS IN TURKISH TEACHING
Assoc. Prof. Dr. Aynur KADİMALİYEVA	*Institute of Linguistics named after Nasimi of AMEA*	STAMPS OF ARCHAIC WORDS USED IN XV CENTURY AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE IN THE KARABAKH DIALECT
Assoc. Prof. Dr. Ahmet USLU Lect.Eslanur TURFANDA	*Kütahya Dumlupınar University*	THE USE OF "GRAPHIC ORGANIZER" IN TEACHING TURKISH TO FOREIGNERS
Lect.Şeyma AYDIN Lect.Merve Nur POLAT	*Kutahya Dumlupınar University*	USE OF DEDE KORKUT STORIES IN TEACHING TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS
Assoc. Prof. Dr. Elza SEMEDLİ SAMADOVA	*Hazar University*	CRITERIA FOR DETERMINING COMPOUND VERBS IN DIFFERENT TYPOLOGICAL LANGUAGES
Lect.Süleyman ALAN Lect.Adem YILDIRIM	*Kütahya Dumlupınar University*	USE OF GRAMMAR TRANSLATION METHOD IN TEACHING TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS
Lect.Hüseyin ABLAK Lect.Ümmü Gülsüm ÇAKIR	*Dumlupinar University*	SPEAKING DIFFICULTIES OF AZERBAIJANI STUDENTS WITH TURKEY TURKISH AND SUGGESTIONS FOR SOLUTIONS
Lect.Merve Nur KARAMETE Lect.Kübra TEPE Lect.Dilan OGMEN	*Kütahya Dumlupınar University*	WRITING PLAN SUGGESTION IN TEACHING TURKEY TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS
Ülkər ƏFƏNDİYEVA	*Al-Farabi Kazakh National University*	UNNATURAL PHONETIC DIFFERENCES IN TURKISH LANGUAGES

17.06.2021 | SESSION-1 | HALL-3

Baku Local Time: 12:00–14:30

Ankara Local Time: 11:00–13:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Ramazan GAFARLİ

Authors	Affiliation	Presentation title
Dr. QƏHRƏMANOVA Ulduz Fərhad qızı	*Azerbaijan State Pedagogical University*	THE POSITION OF KHAGANI SHIRVANI IN THE WORKS OF MIRZA ALAKBAR SABIR
Prof.Dr. Lütviyye ASGERZADE	*AMEA, Literature Institute*	KARABAKH WAR AND LITERATURE
Prof. Dr. Salida SHARİFOVA	*Azerbaijan National Academy*	FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE MARCH GENRE IN AZERBAIJANI LITERATURE
İsmayıl Babaş oğlu KAZIMOV	*Azerbaijan National Academy of Science*	KARABAKH THEME IN THE WORKS OF AZAD GARADARELİ
Şəmsi PƏNAHOĞLU	*Institute of Oriental Studies of ANAS*	MIRZA MUSLUM GUDSI IRAVANI (1755-1822)
Farida Hijran VALIYEVA	*Literature named after Nizami Ganjavi Institute*	TOLERANCE IN THE 12-15-TH CENTURIES TURKISH TASAWWUF POETRY AND RADICAL ANSWERS GIVEN BY ARMENIAN POLICY TO THIS HIGHER VALUE
Dr. Leyla ALLAHVERDİYEVA	*Sumgait State University*	CONFLICT OF KARABAKH TOPIC IN AZERBAIJANI POEAMS
Prof. Dr. Ramazan GAFARLİ	*ANAS Folklore Institute*	TRACES OF THE THIRTY-YEAR ARMENIAN-RUSSIAN OCCUPATION OF KARABAKH IN FOLK ART AND MYTHOLOGICAL-HISTORICAL-LITERARY SOURCES OF THE TURKIC MOTIVE OF RETURNING TO THE OLD COUNTRY

17.06.2021 | SESSION-1 | HALL-4

Baku Local Time: 12:00–14:30

Ankara Local Time: 11:00–13:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Dr. Aytac ABBASOVA

Authors	Affiliation	Presentation title
Assist. Prof. Leyla ÖNEN	*Giresun University*	THE KARABAKH CARPET IN THE WORKS OF EUROPEAN AND AZERBAIJAN ARTİSTS
Arzu ALİYEVA	*Azerbaijan National Academy of Science*	WOMAN AND THE SHADOW ARCHETYPE (BASED ON CURSES AND MAGİC PATTERNS)
Ayətxan Ziyad İSGƏNDƏROV	*Azerbaijan State Pedagogical University*	SCIENTIFIC DISCUSSIONS: THEORETICAL CONSIDERATIONS, CONCLUSIONS ARTICLE I: "FACE" OR "OBRAZ" ?!
Dr. Aytac ABBASOVA	*Institute of Folklore of ANAS*	"DEER GAME" IN KARABAKH
Günay HƏSƏNOVA	*Azerbaijan National Academy of Science*	DESCRIPTIVE FOLK SAYINGS IN THE CONTEXT OF ELECTRONIC INFORMATION
Assoc. Prof. Dr. Metanet ABBASOVA	*Azerbaijan National Academy of Sciences*	ANCIENT "SPIRIT-HOLIDING" CEREMONIES IN THE LIFE OF THE GARABAKH PEOPLE (BASED ON FIZULI FOLKLORE)
Dr. Gabriela BOANGİU	*Romania of the Romanian Academy*	TRADE OR NEGOTIATION? "RURBAN" MATERIAL CULTURE-BETWEEN SILENT NARATIVITIES AND DISCOURSES ON AUTHENTICITY
ƏLİYEVA Həbibə	*Azerbaijan National Academy of Sciences*	KARABAKH ASHUG MUSIC
Assoc. Prof. Zümrüd MƏNSİMOVA	*AMEA-nın İctimai Elmlər Bölməsi*	OUR TRADITIONS IN KARABAKH FOLKLORE

17.06.2021 | SESSION-1 | HALL-5

Baku Local Time: 12:^{00}–14:^{30}

Ankara Local Time: 11:^{00}–13:^{30}

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Prof. Nizami MURADOGLU

Authors	Affiliation	Presentation title
Farida TAGİYEVA	*Azerbaijan National Academy*	NATIONAL AND RELIGIOUS HOLIDAYS IN "KARABAKHNAME" WRITTEN ABOUT THE HISTORY OF KARABAKH"
Prof. Nizami MURADOGLU	*AMEA Folklor İnstitutu*	THE IMPORTANCE OF THE SECOND GARABAGH WAR IN RECOVERY OF THE HISTORICAL TERRITORIES OF AZERBAIJAN
Prof. Hıdayat F. JAFAROV	*Azerbaijan State University of Economics*	QARQARCHAİY MOUNDS- MONUMENT OF THE KHOJALY NEKROPOLİS X-VIII B.C.
Sabina AKHMEDOVA	*Institute of Manuscripts*	LITERARY AND CULTURAL ENVIRONMENT IN KARABAKH IN THE SECOND PART OF XIX CENTURY
Prof. Dr. Vagif ABİSHOV	*Azerbaijan National Academy of Science*	GARABAGH DURING THE RULE OF AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC AND THE SOVIETS (1918-1923)
Assoc. Prof.Şəhla ABBASOVA F.ü.f.d. Namiq ABBASOV	*Burdur Mehmet Akif Ersoy Universiteti*	OUR STONE MEMORY SOUNDING FROM HISTORY
Assoc. Prof.Afaq YUSİFLİ	*Ganja State University*	TURKISH-ARMENIAN RELATIONS IN THE ALI BEY HUSEYNZADE'S NEWSPAPER WRITING AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY
Dr. əli FƏRHADOV	*Azerbaijan State Pedagogical University*	THE END OF THE XIX CENTURY - THE BEGINNING OF THE XX CENTURY FROM THE HISTORY OF CHRISTIANITY IN AZERBAIJAN: THE EXAMPLE OF PAVEL FLORENSKY
Lect. Anar Velioğlu ŞİRİNOV	*Zonguldak Bülent Ecevit University*	KARABAKH JAVANSHIRS KHANATE - THE HERITAGE OF THE SELJUK, THE ILDANIZ ATABEKS OF AZERBAIJAN, THE ILKHANATE, THE KARAKOYUNLU, THE AKKOYUNLU, THE SAFAVIDS, THE AFSHARS AND THE QAJARS OGHUZ-TURKMEN AZERBAIJANI STATEMENT
Dr. Tənzilə RÜSTƏMXANLI	*AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat institutu*	THE IDEA OF NATIONAL SELF-AWARENESS IN THE PRESS IN THE LATE IX AND EARLY XX CENTURIES

17.06.2021 | SESSION-2 | HALL-2

Baku Local Time: 15:00–17:30

Ankara Local Time: 14:00–16:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Qasım HACIYEV

Authors	Affiliation	Presentation title
Prof. Dr. Qasım HACIYEV	*Institute of Caucasus Studies of AMEA*	STATE- PEOPLE'S UNITY AND ARMY'S COURAGE WINNED IN THE PATRIOTIC WAR
Res. Assist. Erdal POLAT	*Van Yüzüncü Yıl University*	A SERIES OF EVENTS THE STRUGGLE FOR POWER LED: THE WALK OF AN ARMY
Res. Assist. Erdal POLAT	*Van Yüzüncü Yıl University*	AN EVALUATION ON THE PERSIAN KING ROAD
Rehana KANWAL	*National College of Business Administration and Economics*	GLOBALIZATION AND ITS IMPACT ON PAKISTAN'S MUSLIM SOCIETY
Dr. Mahir QƏRİBOV	*Baku State University*	ERMƏNİ XİSLƏTİ: "SOYQIRIMI" SAXTAKARLIĞI
Assoc. Prof. Ramila DADASHOVA	*Azerbaijan National Academy of Sciences*	THE ROLE OF PRESIDENT ILHAM ALIYEV'S INTERVIEWS WITH FOREIGN INFORMATION REPRESENTATIVES IN VICTORY IN THE PATRIOTIC WAR
Reyhan CƏFƏROVA	*Central Scientific Library of AMEA*	LEGAL ANALYSIS OF CRIMES PERFORMED BY ARMENIAN IN KARABAKH
Prof. Dr. Vəsilə HACIYEVA	*Khazar University*	ROLE OF THE SECOND KARABAKH WAR IN TURKIC GEOPOLITICAL THOUGHT
Aynur AZIMZADE	*Institute of Caucasus Studies of AMEA*	THE "HIDDEN DEPORTATION" POLICY AND RESULTS OF THE YAZIDIS FROM ARMENIA

17.06.2021 | SESSION-2 | HALL-3

Baku Local Time: 15:00–17:30

Ankara Local Time: 14:00–16:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Hajar HUSEYNOVA

Authors	Affiliation	Presentation title
Dilarə ƏLİYEVA	*Azerbaijan National Academy of Science*	THE ROLE OF "QOBUSTAN" MAGAZINE IN THE FORMATION OF MODERNİST IDEOLOGY
Prof. Dr. Hajar HUSEYNOVA	*Azerbaijan State Pedagogical University*	THE WORD IS DIVINE WISDOM
Dr. Zakira Imamverdi gizi ALİYEVA	*Azerbaijan National Academy of Sciences*	INSTITUTE OF LITERATURE NAMED AFTER NIZAMI GANJAVI ON THE 44TH DAY OF THE PATRIOTIC WAR
Müjkan MƏMMƏDZADƏ	*Azerbaijan state physical culture and sports academy*	DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF EDUCATION IN THE OCCUPIED TERRITORIES
Aygün HÜSEYNOVA	*Khazar University*	XX ƏSR ÇİN CƏMİYYƏTİNİN REAL MƏNZƏRƏSİ
Zeynəb əhməd qızı HƏCƏMOVA	*Azerbaijan National Academy of Science*	SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF CHARACTERISTICS OF NATIONAL CRITERIA WITH INTERACTION IN MANAGEMENT
ABBASOVA Gülbəniz Heydər qızı	*Secondary school No. 162 named after E.Aliyev*	PHILOSOPHICAL THOUGHTS OF SHUKUFA MİRZAYEVA, THE FIRST PHILOSOPHER-SCIENTIST OF KARABAKH IN THE HISTORY OF AZERBAIJANI PHILOSOPHY
Nigar Ramiz qızı İSMAYILOVA	*Azerbaijan State Pedagogical University*	AİLƏNİN MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ƏXLAQ TƏRBİYƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ
Assoc. Prof. Sharafat Aram BAKHİSHOVA	*ADPU*	NATIONAL-MORAL VALUES AND MODERNITU
Nigar İMAMELİYEVA	*Folklore Institute of Azerbaijan National Academy of Sciences*	SHUSHA AND THE PEOPLE OF SHUSHA

17.06.2021 | SESSION-2 | HALL-4

Baku Local Time: 15:00–17:30

Ankara Local Time: 14:00–16:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Nuralı ÇƏLƏBİYEV

Authors	Affiliation	Presentation title
Dr. Pooja SINGH	*Jawaharlal Nehru University*	THE IMPACT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON STUDENT'S ACADEMIC PERFORMANCE:
Assoc. Prof. Dr. Nuralı ÇƏLƏBİYEV	*Azerbaijan State Pedagogical University*	SYSTEM OF MENTAL VALUES OF THE AZERBAIJANI FAMILY: NATIONAL CUSTOMS AND TRADITIONS IN THE CONTEXT OF ETHNIC CONSCIOUSNESS
BAYRAMOVA Nubar Ismayil	*Guba branch of ADPU*	PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF OUR VICTORY IN THE GREAT PATRIOTIC WAR
Pof. Dr. Gulnarə ƏZİZOVA İBRAHİM Ass. Prof. Dr. Mahirə ƏMIROVA Ass. Prof. Sabrin Azim ALİ MOHAMMAD Ass. Ellada HÜSEYNOVA ELDAR Ass. DASHDAMİROVA Gulnara Sabir	*Azerbaijan Medical University* *City University College of Ajman*	MODERN CONSIDERATIONS ON MEDICAL AND MORAL SUPPORT FOR THE WOUNDED IN THE KARABAKH WAR SOLDIERS REHABILITATION
Dr. Malak KARİMOVA	*Khazar University*	EVALUATION OF THE MENTAL HEALTH OF UNIVERSITY STUDENTS İN COVID 19 PANDEMIC
Aygün MUSAYEVA	*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı*	THE EFFECT OF TOYS ON THE PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT AND HEALTH OF CHILDREN

17.06.2021 | SESSION-2 | HALL-5

Baku Local Time: 15:^{00}–17:^{30}

Ankara Local Time: 14:^{00}–16:^{30}

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Səba NAMAZOVA

Authors	Affiliation	Presentation title
Gizem KARASOY Lect.Zeliha EROL	*Manisa Celal Bayar Üniversitesi* *Kutahya Dumlupınar University*	FRAMEWORK OF DECISION MAKING IN SOCIAL WORK ETHICS
Dosent əvəzi ZEYNALOVA Aytəkin Əli qızı SÜLEYMANLI Lamiyə Nurbala qızı	*Baku State University*	PRESENTATION OF AZERBAIJANI TRUTHS TO THE WORLD ARENA IN 4 LANGUAGES DURING 4 HOURS
Assoc. Prof. Shahla TAHIRGIZI	*Central Scientific Library of ANAS*	ON THE INVESTIGATION OF THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT IN AZERBAIJANI SCIENTIFIC JOURNALS
Res. Assist. Aydın YEŞİLYURT Zeynep KURT	*Akdeniz University* *Sakarya University*	READING THE OCCUPATION OF NAGORNO KARABAKH FROM "THE TIMES" NEWSPAPER: 1991-1993
Şəlalə QULİYEVA	*Baku State University MEK*	THE MEANS OF EXPRESSION IN AZERBAIJANI RADIO JOURNALISM DURING THE PATRIOTIC WAR
Assoc. Prof. Dr. Səba NAMAZOVA	*Gəncə Dövlət Universiteti*	"FÜYUZAT" JURNALININ PUBLİSİSTİKASI
XƏLİLOVA Xatirə Süleyman	*ADPU*	COMPETENCE AND THE CONCEPT OF COMPETENCE
Dr. Lect. Gamze GÜNEY Assist. Prof. Dr. Meliha UZUN Prof. Dr. Osman İMAMOĞLU	*Kapadokya Üniversitesi* *Şırnak Üniversitesi* *Ondokuz Mayıs Üniversitesi*	INVESTIGATION OF THE LIFE SATISFACTION LEVELS OF YOUNG PEOPLE IN THE CORONA VIRUS PROCESS
Assist. Prof. Dr. Meliha UZUN Dr. Lect. Gamze GÜNEY Prof. Dr. Osman İMAMOĞLU	*Şırnak Üniversitesi* *Kapadokya Üniversitesi* *Ondokuz Mayıs Üniversitesi*	INVESTIGATION OF PERCEIVED STRESS LEVELS IN INDIVIDUAL AND TEAM ATHLETES DURING THE CORONA VIRUS EPIDEMIC PROCESS

17.06.2021 | SESSION-3 | HALL-2

Baku Local Time: 18:00–20:30

Ankara Local Time: 17:00–19:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Dr. Leyla ƏLİYEVA

Authors	Affiliation	Presentation title
Gwaison, Panan DANLADİ	*Nigeria Police Academy*	UNEMPLOYMENT, POVERTY, AND ECONOMIC GROWTH IN NIGERIA; AN AUTOREGRESSIVE DISTRIBUTIVE LAGS MODEL (ARDL) APPROACH
Assoc. Prof. Dr. Cevdet KIZIL Dr. Öğr. Üyesi Erol MUZIR Dr. Öğr. Üyesi H. Vedat AKMAN	*Istanbul Medeniyet University*	COVID 19 EPIDEMIC: A NEW ARENA OF FINANCIAL FRAUD?
Gülçin ÖZDEMİR Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK	*Sakarya University*	A RESEARCH ON ONLINE SHOPPING BEHAVIORS OF CONSUMERS WITH LOW AND HIGH INNOVATIVENESS TENDENCIES
Assist. Prof. Dr. Burak ÖKDE	*Hakkari University*	FINANCIAL AND STRATEGIC IMPORTANCE OF TURKEY'S DEFENSE INDUSTRY INVESTMENTS THE EXAMPLE OF THE KARABAKH WAR II
Aynur V. MURADOVA	*Azerbaijan State University of Economics (UNEC)*	TYPES OF THEMATIC PROGRESS AND DISTRIBUTION OF SUBJECT
Assist. Prof. Dr. Fatma ALTUNTAŞ Barış BÜYÜK	*Istanbul Ayvansaray University*	THE USE OF THEORY OF INVENTIVE PROBLEM SOLVING TO IMPROVE THE QUALITY OF PRODUCTS IN A COMPANY
Assoc. Prof. Liliya MİRZƏZADƏ	*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Qafqazşünaslıq İnstitutu*	THEORETICAL APPROACH TO INTERNATIONAL CONFLICT RESOLUTION (ON THE EXAMPLE OF AZERBAIJAN)
Dr. Kənan VƏKİLOV	*Bakı Dövlət Universiteti*	DETERMINING THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP IN THE FORMATION OF THE KNOWLEDGE ECONOMY
Dr. Leyla ƏLİYEVA	*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Unversiteti.*	STRATEJİ PLANLAŞDIRMADA SWOT ANALİZİ

17.06.2021 | SESSION-3 | HALL-3

Baku Local Time: 18:00–20:30

Ankara Local Time: 17:00–19:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Vugar AHMED

Authors	Affiliation	Presentation title
Prof. Dr. Vugar AHMED	*Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of AMEA*	A REVIEW THE LIFE AND CREATIVITY OF UZEYIR BEY HAJIBEYLI
Səyyarə MƏMMƏDOVA	*Azerbaijan National Academy of Science*	MIR MOHSUN NEVVAB'S ROLE IN FORMING THE KARABAKH'S BOOK CULTURE
Dr. Yegana HUSEYNOVA	*Ganja State University*	LONGİNG FOR KARABAKH, AGABEYİM AGA FROM KARABAKH
Assoc. Prof. Solmaz HAYATOVA	*Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of the ANAS*	THE ART WORLD OF TOFIQ MAHMUD'S CREATIVITY AND POETRY
Sidra CUMHUR KERKÜKLÜ Oya CANGÜLOĞLU	*Kirkuk University* *Bilkent üniversitesi*	THE LOVE OF HOMELAND IN KIRKUK LITERATURE
Dr. Öğr. Üyesi Funda ESİN	*Sakarya University*	IYRICS AND MUSICAL ANALYSIS OF TWO COMPOSITIONS OF ALI UFKI REGISTERED IN OXFORD BODLEIAN LIBRARY
Humay MAMMADOVA	*Azerbaijan National Academy of Sciences*	THE FIRST FEMALE WRITERS OF THE AZERBAIJAN LITERATURE
Assoc. Prof. Dr. QARAGÖZOVA Elnarə	*Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of AMEA*	KARABAKH IN THE CREATIVITY OF YUNUS OGUZ
HACIYEVA Lalə Uğur	*ADPU*	SAXURLAR EPİK XƏZİNƏSİ

17.06.2021 | SESSION-3 | HALL-4

Baku Local Time: 18:^{00}–20:^{30}

Ankara Local Time: 17:^{00}–19:^{30}

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Gültəkin ABDULLAYEVA

Authors	Affiliation	Presentation title
ABDULLAYEVA Xumar Vəliyəddin qızı	*Azerbaijan University*	THE INFLUENCE OF HERBERT WELLS CREATION ON THE DEVELOPMENT OF WORLD SCIENCE FICTION
MƏMMƏDOVA Afət Tapdıq Qızı	*AMEA Center Scıentıfıc Lıbrary*	DƏRSLİKLƏRDƏ QARABAĞ MÖVZUSU (tam orta təhsil səviyyəsində Azərbaycan bölməsi üzrə II-XI siniflərdə tədris olunan dərsliklər əsasında)
Eşref ŞAHİN AHMET Oya CANGÜLOĞLU	*Kerkük Üniversitesi* *Bilkent Üniversitesi*	TURKISH EDUCATION AND ITS IMPORTANCE IN IRAQ
HACİYEVA Natavan	*Central Scientific Library of ANAS*	CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY OF ANAS
XUDAZADƏ Könül	*ADPU*	THE ROLE OF MOTIVATIONS IN THE VOCATIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS
Assoc. Prof. Dr. Gültəkin ABDULLAYEVA	*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*	THE ERA OF HEYDAR ALIYEV IN EDUCATION
RAMİZ ƏLƏKBƏROV ŞƏFİQƏ SÜLEYMANOVA	*AMEA Naxçıvan Bölməsi* *Naxçıvan Dövlət Universiteti*	BIOMORPHOLOGICAL FEATURES, RESULTS OF PHYTOCHEMICAL ANALYSIS AND PROSPECTS FOR USE OF IRICHICHEK WILD MINT (SATUREJA MACRANTHA C.A.MEY.) SPREAD IN THE FLORA OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

17.06.2021 | SESSION-3 | HALL-5

Baku Local Time: 18:^{00}–20:^{30}

Ankara Local Time: 17:^{00}–19:^{30}

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Vahid OMAROV

Authors	Affiliation	Presentation title
Kamal SALAYEV	*Institute of Caucasus Studies of AMEA*	THEFT OF HISTORICAL MONUMENTS IN NAGORNO-KARABAKH BY ARMENIANS
Züriyə QARAYEVA	*Central Scientific Library of ANAS*	THE IMPACT OF THE TRANSFORMATION FROM PARLIAMENTARY TO PRESIDENTIAL GOVERNMENT FORM IN TURKEY ON DOMESTIC AND FOREIGN POLICY
Mahira AZİZOVA	*CSL of ANAS*	MODERN PHASE OF THE ARMENIAN-AZERBAIJANI MOUNTAIN KARABAKH CONFLICT: "4 DAYS OF WAR (APRIL 2-5, 2016")
Assoc. Prof. Mubariz AGHALARLİ	*Azerbaijan State Pedagogical University*	HUMANITARIAN ASPECTS OF MILITARY HISTORY OF AZERBAIJAN: IN THE CONTEXT OF THE SECOND KARABAKH WAR
Assoc. Prof. Vahid OMAROV	*Institute of Caucasus Studies of ANAS*	NEW GEOPOLITICAL CONDITIONS IN KARABAKH AND GEORGIA
Yeganə BAXŞIYEVA	*Institute of Caucasus Studies of ANAS*	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İŞĞALDAN AZAD OLUNAN SU HÖVZƏLƏRİ
MƏMMƏDLİ Xəyalə İlham qızı	*ANAS, Central Scientific Library*	DEMOGRAPHIC SITUATION IN KARABAKH: REALITY AND DISCLOSURE OF ARMENIAN LIES

18.06.2021 | SESSION-1 | HALL-2

Baku Local Time: 12:00–14:30

Ankara Local Time: 11:00–13:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Prof. Naida MAMMADKHANOVA

Authors	Affiliation	Presentation title
Assoc. Prof. Dr. Dilbər ZEYNALOVA	*Khazar University*	THE IMPROVEMENT OF HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC VALUES IN ISMAIL SHIKHLI'S PROSE
Dr. Elchin QALİBOGLU	*Institute of Folklore of ANAS*	HUMAN LOVE OF NIZAMI GANJAVI
Elmira MAHARRAMOVA	*Application studies of ADPU ETM*	KARABAKH LITERATURE-KHURSHUDBANO NATAVAN
Gunay GARAYEVA	*Nizami Ganjavi Institute of Literature of ANAS*	GARABAGH IN THE CONTEXT OF NATURE AND MEMORY (BASED ON THE CREATIVITY OF HUSSEİN KURDOGLU)
Toğrul YUSİFLİ	*Ganja State University*	THE CAUSES AND CONSEQUENCES OF THE 1905 BAKU EVENTS IN THE INTRODUCTION OF AHMET BEY AGAOGLU
Gulbeniz BABAYEVA	*Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of AMEA*	A REALISTIC DESCRIPTION OF THE KARABAKH KHANATE IN FARMAN KARIMZADEH'S NOVEL "THE DEATH OF THE OLD EAGLE"
Mehbare AKHUNDOVA	*Azerbaijan National Academy of Science*	MOLLA ZEYNALABDIN SHAGARI GARABAGHI
HÜMMƏTOVA Günel Saleh qızı	*Azerbaijan State Pedagogical University*	ISA HUSEYNOV'S "SAFAG ROMANCES SERIES"
Ass.Prof. Salima GASIMOVA	*Baku Slavic University*	THE IMAGE OF THE SHIP ON THE SYMBOLIC AND ALLEGORICAL LEVEL IN EUROPEAN AND RUSSIAN LITERATURE
Prof. Naida MAMMADKHANOVA	*Baku Slavic University*	KARL JUNG: BETWEEN PAST AND PRESENT
Assoc. Prof. Dr. Lalə ƏLİYEVA	*Baku State University*	NIZAMI GANJAVI – PREDECESSORS AND SUCCESSORS

18.06.2021 | SESSION-1 | HALL-3

Baku Local Time: 12:00–14:30

Ankara Local Time: 11:00–13:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA

Authors	Affiliation	Presentation title
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA	*Baku State University*	AZƏRBAYCANIN ŞANLI ZƏFƏR TARİXİ
Dr. Ayşən İSMAYILLI	*Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS*	İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ AĞDAM RAYONU ƏRAZİSİNDƏ OLAN BƏZİ TOPONİMLƏRİN TARİXİ-LİNQVİSTİK TƏHLİLİ
Assoc. Prof. Dr. Rahilə QULİYEVA	*Baku State University*	ANCIENT SHUSHA – SCIENTIFIC, EDUCATIONAL, LITERARY, ART CENTER
Lale BEDİROVA(ŞABANOVA)	*Azerbaijan National Academy of Sciences Folklor*	HAJE MUHAMMED LUTFI AND THE HISTORY OF SUFISM
AĞAYEVA Nigar	*AMEA MEK*	HISTORY OF THE KARABAKH CONFLICT
ƏSGƏROVA Səidə	*AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana*	THE ANCIENT TURKIC ELEMENTS IN KARABAKH ETHNOTOPONOMYS
ƏSƏDOVA Qərənfil	*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi*	PORCELAIN POTS IN THE LIVES OF AZERBAIJANIS AND DIRECTIONS OF THEIR IMPORTES (ON THE BASIS OF MATERIALS OF THE "ETHNOGRAPHY" FOUNDATION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF AZERBAIJAN
Nuray TANRİVERDİYEVA	*Central Scientific Library Of Azerbaijan National Academy Of Sciences Of Anas*	HISTORY OF AZERBAIJAN LIBRARIES - CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
Sahibə ƏLƏKBƏROVA	*AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi*	STUDY OF THE CURRENT ACTIVITIES OF MUSEUMS IN THE LIBERATED TERRITORIES AND THE ROLE OF YOUNG MUSEUM SCHOLARS IN THE EDUCATIONAL PROCESS ("KARABAKH IS AZERBAIJAN" AND "OUR WAY IS KARABAKH!")
Prof. Dr. Qabil ƏLİYEV	*Bakı Dövlət Universiteti*	RESCUE MISSION OF TURKISH ARMY IN KARABAKH
Assoc. Prof. Rəşad ƏSGƏROV Assoc. Prof. Bağır BABAYEV Assoc. Prof. Yusif HÜSEYNOV Nəsimə HƏSƏNOVA	AMEA	ALTERNATIVE WAY TO SOLVE THE KARABAKH PROBLEM: THE INEXHAUSTIBLE UNIVERSAL HUMANISM OF THE AZERBAIJANI PEOPLE IS A RESPONSE TO THE TURKISH-MUSLIM HOSTILITY OF THE ARMENIANS

18.06.2021 | SESSION-1 | HALL-4

Baku Local Time: 12:00–14:30

Ankara Local Time: 11:00–13:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Nigar HƏSƏNOVA

Authors	Affiliation	Presentation title
Assoc. Prof. Dr. Nigar HƏSƏNOVA	*Institute of Folklore of ANAS*	OUR LAND NAMES IN KARABAKH FOLKLORE
Boyukkhanim ASGEROVA	*Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS*	MANUSCRIPTS AND TRANSLATIONS OF THE TORAH
Nigar ZEYNALOVA	*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu*	MYTHICAL NOTIONS OF DOOMSDAY AND DEATH IN TURKISH MYTHOLOGY
ƏSƏDOVA Sevinc Sabir qızı	*ADPU*	ATTITUDE TO ZONOMIC BELIEFS IN DIFFERENT FOLKS
Melek CAFER KANBER	*Kerkük Üniversitesi*	REDUCING DOMESTIC VIOLENCE IN IRAQ
Assoc. Prof. Dr. QAYBALIYEVA Səkinə	*AMEA Folklor İnstitutu*	QARABAĞDA VƏ NAXÇIVANDA DİNİ MƏRASİMLƏR HAQQINDA
HƏBİBBƏYLİ Samirə	*AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu*	GEORGIA'S ATTITUDE TO THE KARABAKH CONFLICT
Prof. Dr. Məmməd ƏLİYEV	*AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana*	PHILOSOPHY OF VICTORY (Analysis of Azerbaijan's Victory in the Patriotic War in 2020)
Assoc. Prof. Dr. Südabə HÜSEYNOVA	*AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu*	ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNDƏ ERMƏNİ KİLSƏSİNİN ROLU
Günel ƏLİYEVA	*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*	2020 - Cİ İLİN KÖNÜLLÜ İGİDLƏRİ VƏ ZƏFƏRİMİZ

18.06.2021 | SESSION-1 | HALL-5

Baku Local Time: 12:00–14:30

Ankara Local Time: 11:00–13:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Minaxanım NURİYEVA Təkəli

Authors	Affiliation	Presentation title
Dinarə BAĞIYEVA	*Azerbaijan National Academy of Science MEK*	KARABAKH WAR IN LITERATURE
Assoc. Prof. Konul HAJİYEVA	*Azerbaijan National Academy of Sciences*	COMPARISON BETWEEN HAJI HAYRI BEY'S AND NATAVAN'S POEMS NAMED "OLAYDİ"
Hənifə Yusif qızı SƏLİFOVA	*Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS*	KARABAKH IN THE STORIES OF ELCHIN HUSEYNBEYLI
Dr. Ruhangiz ALİYEVA	*Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS*	SECOND KARABAKH WAR IN POETRY: FROM CIVIL SOLIDARITY TO DETERMINATION TO WIN
Sədaqət ƏSGƏROVA	*Azerbaijan State Pedagogical University*	ASHUG MIRZA BILAL'S VOICE COMING FROM CENTURIES
Dr. Gülnar Ramiz kızı GAMBAROVA	*Azerbaycan Ulusal Bilim Akademisi, Nizami Gencevi adını taşıyan Edebiyat Enstitüsü*	THE THEME OF NATURE IS IN THE CHILDREN'S POEMS OF KHANIMANA ALIBEYLI
Nurlane MEMMEDOVA	*Azerbaycan Milli Elmler Akademisi, Nizami Gencevi Adına Edebiyat Enstitüsü*	KARABAKH TOPIC IN THE WORKS OF ALISEFA AZAYEV
Kəmalə BAYRAMOVA	*ADPU-nun Quba filialı*	A WRITER WHO WROTE HIS LIFE

18.06.2021 | SESSION-2 | HALL-2

Baku Local Time: 15:^{00}–17:^{30}

Ankara Local Time: 14:^{00}–16:^{30}

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. İBRAHİMOVA Pərvanə

Authors	Affiliation	Presentation title
QURBANOVA Günel	*Institute of Caucasus Studies of ANAS*	İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ REGİON DÖVLƏTLƏRİN MÖVQEYİ
ƏLİŞANOVA Aynur Arif qızı		MÜASİR SİYASİ MÜNAQİŞƏLƏR VƏ ONLARIN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN ROLU
ƏHƏDOVA Günel Tofiq Qızı	*ANAS, Central Scientific Library*	NATIONAL SOLIDARITY IS ONE OF THE KEY FACTORS THAT CONDITIONS OUR VICTORY
Saila AGHASİYEVA	*Azerbaijan State Pedagogical University*	TOLERANCE MODEL OF INDEPENDENT AZERBAIJAN REPUBLIC
Günel MUSAYEVA	*Институт Кавказоведения НАНА*	НЕФТЕГАЗОВЫЕ ТРУБОПРОВОДЫ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЛАНАХ ТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ АРМЕНИИ
MƏMMƏDLİ Rövşən	*AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana*	ANALYSIS OF THE RESTORATION OF HISTORICAL BEAUTY OF SHUSHA ON THE BASIS OF MATERIALS OF THE RUSSIAN STATE MILITARY HISTORICAL ARCHIVE
Prof. Dr. Arif Məhəmməd oğlu MƏMMƏDOV Nəzakət Səfər qızı ƏBİLOVA	*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası* *Lənkəran Dövlət Universiteti*	IN THE FOOTSTEPS OF THE REASONS OF THE MYTH "GREAT ARMENIA"
Naziya MAMMADOVA	*AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu*	PATRIOTIC WAR (II KARABAKH WAR) AND ARMENIAN ORGANIZATIONS IN GEORGIA
BABAYEVA-Şükürova Fərahilə	*AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu*	ŞUŞA ŞƏHƏRİ I VİTSE-PREZİDENT MEHRİBAN ƏLİYEVANIN NİTQLƏRİNDƏ VƏ ÇIXIŞLARINDA
Assoc. Prof. İBRAHİMOVA Pərvanə		SHUSHA WILL NOT ONLY BECOME AZERBAIJAN, BUT ALSO THE CAPITAL OF ALL ISLAMIC WORLD!

18.06.2021 | SESSION-2 | HALL-3

Baku Local Time: 15:^{00}–17:^{30}

Ankara Local Time: 14:^{00}–16:^{30}

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Mərziyyə NƏCƏFOVA

Authors	Affiliation	Presentation title
Günel BAĞIROVA-HÜSEYNOVA	*AMEA, Mərkəzi Elmi Kitabxana*	POETICAL HERITAGE OF NIZAMI FROM DIFFERENT ASPECTS
ŞİXBABAYEVA Aygün	*Azərbaycan Dövlət Pedaqoyi Universiteti Quba*	THE ROLE OF THE OSCE IN THE SETTLEMENT OF THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT
Aytac İSMAYILLI	*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu*	DESCRIPTION OF NATURE IN AZERBAIJANI LYRIC POEMS
Dr. Aynur NOVRUZOVA		ƏLİ BAŞLIBELLİNİN YARADICILIĞINDA QARABAĞ FACİƏLƏRİ
Dr. Nurana ASADULLAEVA	*National Museum of Azerbaijani*	THE REFLECTION OF THE CIVIL WAR IN THE WORKS “THE RESURRECTED MAN” AND “THE MANIFESTO OF THE YOUNG MAN” BY MIR JALAL
Gülxarə ƏHMƏDOVA	*AMEA Folklor İnstitutu*	HEARTHS AND SHRINES IN KARABAKH
Seyidnisə LƏTİFLİ	*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu*	REVIEW OF THE IDEA-CONTENT AND ARTISTIC STRUCTURE OF JAMSHID AMIROV’S STORY “COASTAL OPERATION”
Dr. Şəfəq ƏLİYEVA	*AMEA, Mərkəzi Elmi Kitabxana*	THE IMAGE OF SHAH ABBAS IN KARABAGH FOLKLORE TEXTS
Prof. Dr. Mərziyyə NƏCƏFOVA	*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutu*	IMAGE OF KARABAKH WAR WARRIOR IN POETRY

18.06.2021 | SESSION-2 | HALL-4

Baku Local Time: 15:00–17:30

Ankara Local Time: 14:00–16:30

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA

Authors	Affiliation	Presentation title
Elnarə HÜSEYNQIZI	*AMEA Folklor İnstitutu*	STRUCTURE AND PRINCIPLES OF THE AZERBAIJAN LEGEND CATALOG
Assoc. Prof. Dr. Meleyke MEMMEDOVA	*AMEA Folklor İnstitutu "Mifologiya" şöbəsi*	QARABAĞDA İNİSTASİYA RİTUALLARI İLƏ BAĞLI İNANCLAR
NAĞIYEVA Şahnaz	*Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti*	THE ANALYZES THE SAMPLES OF ART PIECES OF THE XIV-XVI CENTURIES KEPT IN WORLD MUSEUMS
Prof. Dr. Sevil SADIXOVA Aydan ŞAHBAZLI	*Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası*	ARTISTIC FEATURES OF SIGNS ON THE SEALS OF THE TURKIC PEOPLES
Assoc. Prof.Dr. Xanım ƏSGƏROVA Aysel ƏMİROVA	*Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası*	THE IDENTITY OF THE LANDSCAPE GENRE IN THE CREATIVITY OF NATIONAL ARTIST ALTAY SADIGZADE
Dr. Gulbaniz BABAKHANLİ	*ANAS House-Museum of Huseyn Javid*	KARABAKH MUSIC HERITAGE AND ERTOGHROL JAVID
Assoc. Prof. Dr. Ayten BEYLEROVA	*Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi Adına Dilbilimi Enstitüsü*	NATIONAL-CULTURAL CONNOTATIONS OF LEXEMES
Elvan CEFEROV	*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*	KARABAĞ AĞIZLARI İLE DOĞU ANADOLU'NUN ERZINCAN İLİ AĞIZLARINDA İSİM EKLERİ.
Prof. Dr. Adem İşcan Doç. Dr. Sami Baskın Muharrem Koca	*Gaziosmanpaşa Üniversitesi T.C. Millî Eğitim Bakanlığı*	TRANSMISSION OF THE CULTURAL ELEMENTS IN TURKISH AND TURKISH CULTURE COURSE BOOKS 8TH LEVEL COURSE BOOK
Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA	*ADPU*	QARABAĞ – MƏDƏNİYYƏT BEŞİYİM!

18.06.2021 | SESSION-2 | HALL-5

Baku Local Time: 15:^{00}–17:^{30}

Ankara Local Time: 14:^{00}–16:^{30}

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Assoc.Prof. Elnur KELBİZADEH

Authors	Affiliation	Presentation title
Assoc. Prof. Dr. Solmaz SADİGOVA	*Bakı Dövlət Universiteti*	STUDY OF THE FLOW OF DOCUMENTAL INFORMATION ABOUT THE KARABAKH KHANAT
Sevil ƏLİYEVA	*AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana*	NIZAMI GANJAVI'S HERITAGE IN WORLD LIBRARY
Dr. Əlimuxtat MUXTAROV	*AMEA Gəncə Bölməsi, Nizami Gəncəvi Mərkəzi*	GREAT NIZAMI GANJAVI IDEAL IN THE SMALL GENRE OF THE EPIC TYPE
Nigar MUSTAFAYEVA	*The Institute of Caucasus Studies*	ARMENIAN CLAIMS IN KARABAKH IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY
Şahanə ŞAHBAZOVA	*Central Scientific Library of AMEA*	REPOSITORY OF THE FIRST PUBLISHED BOOKS IN AZERBAIJAN:ARCHIVAL FUND
Aytən ABBASOVA	*Azerbaijan State Pedagogical University*	SOCIO-POLITICAL FEATURES OF THE PERIOD IN THE LITERARY PROSE OF OMAR SEYFADDIN
Dr. Aygun BAGİRLİ	*Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS.*	KHURSHIDBANU NATAVAN'S ARTISTIC IMAGE
Assoc.Prof. Elnur KELBİZADEH	*Institute of Caucasus Studies of ANAS*	IRAN DIPLOMACY DURING THE 44-DAYS WAR BETWEEN AZERBAIJAN AND ARMENIA
Khalida MADOUİ	*Higher College for Teachers ENSC Assia Djebar*	POLITICAL RHETORIC WHEN SMART PERSUASİON TURNS INTO COERCIVE MANIPULATION

18.06.2021 | SESSION-2| HALL-6

Baku Local Time: 15:^{00}–17:^{30}

Ankara Local Time: 14:^{00}–16:^{30}

Meeting ID: 880 2679 8334 | Passcode: 979795

HEAD OF SESSION: Dr. Terane NAĞIYEVA

Authors	Affiliation	Presentation title
Nəzrin MƏMMƏDOVA	*Gəncə Dövlət Universiteti*	LEXICAL-SEMANTIC SIMILARITY OF PLOTS IN AZERBAIJANI AND FRENCH FAIRY TALES
Assoc. Prof. Rəhilə Hümmətova	*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*	A BOUQUET FROM TOVUZ DIALEKT'S LEXICON
Aynura BAGİROVA	*Sumqayıt Dövlət Universiteti*	ORGANIZATION OF INTERACTIVE AZERBAIJAN LANGUAGE LESSONS
Sevinc SEFEROVA	*Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü*	THE ROLE OF LANGUAGE AND SPEECH IN THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE
Elvira BABAYEVA	*AMEA, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*	THE CLASSIFICATION OF THE PARTS OF SPEECH IN THE PRESCIENTIFIC GRAMMARS
Könül HƏSƏNZADƏ	*Azərbaycan Dillər Universiteti*	WAYS OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE IN DISTANCE EDUCATION
Aygün AMANƏLİYEVA	*Institute of Linguistics named after I.Nasimi*	LINGUISTIC ANALYSIS OF KARABAKH BAYATS AND TOPONYMIC NAMES IN TERMS OF QUANTITATIVE AND QUALITATIVE CONTENT
Dr. Terane NAĞIYEVA	*Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi*	CHARACTERISTICS OF EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF NAME COMPOUNDS

PHOTO GALLERY

Hall-4 moderator, Gulhe...
Elvan CAFEROV
Salon-4 Eşref ŞAHİN AHMET
Xumar Abdullayeva
Sefiqe Suleymanova
H4 Gulsen Mehdizade
Hall 4 MAMMADOVA...
H4 Konul Xudaz...
Haciyeva Natav...
Observer H4

Elvan CAFEROV
Hall 1 Sona Sadiqova
Dr. Sadaqat ELIYEVA

Hall-4 moderator, Gulshi...
Elvan CAFEROV
Salon-4 Eşref ŞAHİN AHMET
Xumar Abdullayeva
Sefiqe Suleymanova
H4 Gulsen Mehdizade
Hall 4 MAMMADOVA Af...
H4 Konul Xudaz...
Haciyeva Natav...
Observer H4

CONTENT

CONFERENCE ID	i
SCIENTIFIC COMMITTEE	ii
PROGRAM	iii
PHOTO GALLERY	iv
CONTENT	v
Author & Title	**No**
Chinara GAHRAMANOVA NIZAMI'S TREASURE OF SCIENCE	1
Ramil Əyyub oğlu AĞAYEV PERSIAN-LANGUAGE SOURSES ABOUT THE ARRAN GARABAG	6
QƏHRƏMANOVA Ulduz Fərhad qızı THE POSITION OF KHAGANI SHIRVANI IN THE WORKS OF MIRZA ALAKBAR SABIR	19
Salida SHARİFOVA FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE MARCH GENRE IN AZERBAIJANI LITERATURE	24
İsmayıl Babaş oğlu KAZIMOV KARABAKH THEME IN THE WORKS OF AZAD GARADARELİ	34
Şəmsi PƏNAHOĞLU MIRZA MUSLUM GUDSI IRAVANI (1755-1822)	39
Farida Hijran VALIYEVA TOLERANCE IN THE 12-15-TH CENTURIES TURKISH TASAWWUF POETRY AND RADICAL ANSWERS GIVEN BY ARMENIAN POLICY TO THIS HIGHER VALUE	47
Leyla ALLAHVERDİYEVA CONFLICT OF KARABAKH TOPIC IN AZERBAIJANI POEAMS	52
Leyla ÖNEN THE KARABAKH CARPET IN THE WORKS OF EUROPEAN AND AZERBAIJAN ARTİSTS	57
Arzu ALİYEVA WOMAN AND THE SHADOW ARCHETYPE (BASED ON CURSES AND MAGİC PATTERNS)	69
Ayətxan Ziyad İSGƏNDƏROV SCIENTIFIC DISCUSSIONS: THEORETICAL CONSIDERATIONS, CONCLUSIONS ARTICLE I: "FACE" OR "OBRAZ" ?!	75
Aytac ABBASOVA "DEER GAME" IN KARABAKH	80
Günay HƏSƏNOVA DESCRIPTIVE FOLK SAYINGS IN THE CONTEXT OF ELECTRONIC INFORMATION	84
Metanet ABBASOVA ANCIENT "SPIRIT-HOLIDING" CEREMONIES IN THE LIFE OF THE GARABAKH PEOPLE (BASED ON FIZULI FOLKLORE)	89
Gabriela BOANGİU TRADE OR NEGOTIATION? "RURBAN" MATERIAL CULTURE-BETWEEN SILENT NARATIVITIES AND DISCOURSES ON AUTHENTICITY	95
Zümrüd MƏNSİMOVA OUR TRADITIONS IN KARABAKH FOLKLORE	102
Farida TAGİYEVA NATIONAL AND RELIGIOUS HOLIDAYS IN "KARABAKHNAME" WRITTEN ABOUT THE HISTORY OF KARABAKH"	111
Nizami MURADOGLU **Qumral MİRZƏYEVA**	116

THE IMPORTANCE OF THE SECOND GARABAGH WAR IN RECOVERY OF THE HISTORICAL TERRITORIES OF AZERBAIJAN	
Hıdayat F. JAFAROV QARQARCHAİY MOUNDS- MONUMENT OF THE KHOJALY NEKROPOLİS X- VIII B.C.	121
Sabina AKHMEDOVA LITERARY AND CULTURAL ENVIRONMENT IN KARABAKH IN THE SECOND PART OF XIX CENTURY	128
Vagif ABİSHOV GARABAGH DURING THE RULE OF AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC AND THE SOVIETS (1918-1923)	135
Şəhla ABBASOVA **Namiq ABBASOV** OUR STONE MEMORY SOUNDING FROM HISTORY	145
Afaq YUSİFLİ TURKISH-ARMENIAN RELATIONS IN THE ALI BEY HUSEYNZADE'S NEWSPAPER WRITING AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY	152
Əli FƏRHADOV THE END OF THE XIX CENTURY - THE BEGINNING OF THE XX CENTURY FROM THE HISTORY OF CHRISTIANITY IN AZERBAIJAN: THE EXAMPLE OF PAVEL FLORENSKY	156
Anar Velioğlu ŞİRİNOV KARABAKH JAVANSHIRS KHANATE - THE HERITAGE OF THE SELJUK, THE ILDANIZ ATABEKS OF AZERBAIJAN, THE ILKHANATE, THE KARAKOYUNLU, THE AKKOYUNLU, THE SAFAVIDS, THE AFSHARS AND THE QAJARS OGHUZ-TURKMEN AZERBAIJANI STATEMENT	161
Tənzilə RÜSTƏMXANLI THE IDEA OF NATIONAL SELF-AWARENESS IN THE PRESS IN THE LATE IX AND EARLY XX CENTURIES	182
Qasım HACIYEV STATE- PEOPLE'S UNITY AND ARMY'S COURAGE WINNED IN THE PATRIOTIC WAR	195
Erdal POLAT A SERIES OF EVENTS THE STRUGGLE FOR POWER LED: THE WALK OF AN ARMY	197
Mahir QƏRİBOV ERMƏNİ XİSLƏTİ: "SOYQIRIMI" SAXTAKARLIĞI	209
Ramila DADASHOVA THE ROLE OF PRESIDENT ILHAM ALIYEV'S INTERVIEWS WITH FOREIGN INFORMATION REPRESENTATIVES IN VICTORY IN THE PATRIOTIC WAR	212
Reyhan CƏFƏROVA LEGAL ANALYSIS OF CRIMES PERFORMED BY ARMENIAN IN KARABAKH	221
Aynur AZIMZADE THE "HIDDEN DEPORTATION" POLICY AND RESULTS OF THE YAZIDIS FROM ARMENIA	227
Hajar HUSEYNOVA THE WORD IS DIVINE WISDOM	236
Zakira Imamverdi gizi ALİYEVA INSTITUTE OF LITERATURE NAMED AFTER NIZAMI GANJAVI ON THE 44TH DAY OF THE PATRIOTIC WAR	241
Aygün HÜSEYNOVA XX ƏSR ÇİN CƏMİYYƏTİNİN REAL MƏNZƏRƏSİ	246
ABBASOVA Gülbəniz Heydər qızı PHILOSOPHICAL THOUGHTS OF SHUKUFA MİRZAYEVA, THE FIRST PHILOSOPHER-SCIENTIST OF KARABAKH IN THE HISTORY OF AZERBAIJANI PHILOSOPHY	251
Nigar İMAMELİYEVA SHUSHA AND THE PEOPLE OF SHUSHA	255
Nuralı ÇƏLƏBİYEV SYSTEM OF MENTAL VALUES OF THE AZERBAIJANI FAMILY: NATIONAL CUSTOMS AND TRADITIONS IN THE CONTEXT OF ETHNIC CONSCIOUSNESS	261

Gulnarə ƏZİZOVA İBRAHİM **Mahirə ƏMIROVA** **Sabrin Azim ALİ MOHAMMAD** **Ellada HÜSEYNOVA ELDAR** **DASHDAMİROVA Gulnara Sabir** MODERN CONSIDERATIONS ON MEDICAL AND MORAL SUPPORT FOR THE WOUNDED IN THE KARABAKH WAR SOLDIERS REHABILITATION	268
Aygün MUSAYEVA THE EFFECT OF TOYS ON THE PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT AND HEALTH OF CHILDREN	274
Gizem KARASOY **Zeliha EROL** FRAMEWORK OF DECISION MAKING IN SOCIAL WORK ETHICS	278
Şəlalə QULİYEVA THE MEANS OF EXPRESSION IN AZERBAIJANI RADIO JOURNALISM DURING THE PATRIOTIC WAR	284
XƏLİLOVA Xatirə Süleyman COMPETENCE AND THE CONCEPT OF COMPETENCE	290
Gamze GÜNEY **Meliha UZUN** **Osman İMAMOĞLU** INVESTIGATION OF THE LIFE SATISFACTION LEVELS OF YOUNG PEOPLE IN THE CORONA VIRUS PROCESS	295
Meliha UZUN **Gamze GÜNEY** **Osman İMAMOĞLU** INVESTIGATION OF PERCEIVED STRESS LEVELS IN INDIVIDUAL AND TEAM ATHLETES DURING THE CORONA VIRUS EPIDEMIC PROCESS	302
Cevdet KIZIL **Erol MUZIR** **H. Vedat AKMAN** COVID 19 EPIDEMIC: A NEW ARENA OF FINANCIAL FRAUD?	310
Gülçin ÖZDEMİR **Remzi ALTUNIŞIK** A RESEARCH ON ONLINE SHOPPING BEHAVIORS OF CONSUMERS WITH LOW AND HIGH INNOVATIVENESS TENDENCIES	315
Burak ÖKDE FINANCIAL AND STRATEGIC IMPORTANCE OF TURKEY'S DEFENSE INDUSTRY INVESTMENTS THE EXAMPLE OF THE KARABAKH WAR II	325
Aynur V. MURADOVA TYPES OF THEMATIC PROGRESS AND DISTRIBUTION OF SUBJECT	335
Liliya MİRZƏZADƏ THEORETICAL APPROACH TO INTERNATIONAL CONFLICT RESOLUTION (ON THE EXAMPLE OF AZERBAIJAN)	342
Vugar AHMED A REVIEW THE LIFE AND CREATIVITY OF UZEYIR BEY HAJIBEYLI	347
Səyyarə MƏMMƏDOVA MIR MOHSUN NEVVAB'S ROLE IN FORMING THE KARABAKH'S BOOK CULTURE	355
HACIYEVA Lalə Uğur SAXURLAR EPİK XƏZİNƏSİ	361
ABDULLAYEVA Xumar Vəliyəddin qızı THE INFLUENCE OF HERBERT WELLS CREATION ON THE DEVELOPMENT OF WORLD SCIENCE FICTION	368
MƏMMƏDOVA Afət Tapdıq Qızı DƏRSLİKLƏRDƏ QARABAĞ MÖVZUSU (tam orta təhsil səviyyəsində Azərbaycan bölməsi üzrə II-XI siniflərdə tədris olunan dərsliklər əsasında)	372

XUDAZADƏ Könül THE ROLE OF MOTIVATIONS IN THE VOCATIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS	376
Gültəkin ABDULLAYEVA THE ERA OF HEYDAR ALIYEV IN EDUCATION	380

NAZAMİ'NİN BİLİM HAZİNESİ

NIZAMI'S TREASURE OF SCIENCE

Chinara GAHRAMANOVA

Dos. Azerbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesi, Azerbaycan Dili Bölümü, Bakü; orcid.org/0000-0002-5928-9019

ÖZET

Dünya edebiyatının önde gelen isimlerinden Şeyh-şair Nizami Gencavi'nin eserlerinde milli ve manevi değerlerimizle birlikte laik değerler de şiirsel ifadesini buldu. Bu özellikler, ülkemiz Cumhurbaşkanı Başkomutan İlham Aliyev'in şairin 880.Yıldönümü kutlamaları sırasına da yansımıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 5 Ocak 2021 tarihinde bir kararname imzaladı. Kararnameye göre 2021, Nizami Yılı ilan edildi.

Ganjavi'nin sadece edebiyat alanındaki derin bilgisine değil, diğer seküler bilimlere ve bu bilimlerle ilgili dünya okuyucularına verdiği mesajlara da dikkat etmekten ibarettir. Şairin coğrafya, kimya, fizik, astronomi, geometri ve diğer bilimler hakkındaki düşüncelerini ve fikirlerini sanat eserlerinde ifade etmeyi başarmış, kendisini dünyanın ilmi ve bilgili bir insanı olarak sunmayı başarmıştır. Bu da edebiyat ve şiir derslerinin yanı sıra Nizami'nin eserlerini yukarıda belirtilen bilimlerin öğretiminde kullanmanın mümkün hatta önemli olduğunu söylemek için sebep vermektedir. Bu tür örneklerin kullanılması, şairin bilimsel düşünceleri, genç neslin hayata dair görüşlerinin, bilimsel fikirlerinin oluşması ve güçlenmesi açısından olduğu kadar gençlerin Büyük Şair'e karşı tutumlarının oluşması açısından da çok değerlidir.

Nizami Gencevi, modern Azerbaycan coğrafyasının temelini atmış bir coğrafyacıdır. Şairin "Khamsa" sının coğrafya hakkında oldukça bilimsel ve derin fikirleri vardır. Nizami Ganjavi, Yunan bilim adamı Ptolemy'nin jeosantrik teorisini yorumladı ve savundu. Tüm gezegenlerin merkezde dünyanın etrafında döndüğü teorisini yansıtan Ptolemy'nin eserinden Almagesta'ya atıfta bulundu ve bundan Hüsrev ve Shirin'de bahsetti. Filozof-bilim adamı, çeşitli çalışmalarda şiirsel bir dille, yer kabuğundaki değişimlerdeki depremlerin öneminin yanı sıra erozyon (pas, çürüme), soyulma (kayaların parçalanması) ve su ve rüzgar.

Anahtar kelimeler: bilim, şair, coğrafya, şiir, deprem ...

Summary

In the works of Sheikh-poet Nizami Ganjavi, one of the prominent figures of world literature, along with our national and moral values, secular values also found their poetic expressions. These features are reflected in the order of the President of our country, Supreme Commander-in- Chief Ilham Aliyev on the celebration of the 880th anniversary of the poet. President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev signed a decree on January 5, 2021. According to the decree, 2021 was declared the year of Nizami.

It consists of paying attention to Ganjavi's deep knowledge not only in the field of literature, but also other secular sciences and his messages to the world reader about these sciences. He managed to express the poet's thoughts and ideas on geography, chemistry, physics, astronomy, geometry and other sciences in his works of art and managed to present himself as a scientific and knowledgeable person of the world. This gives reason to say that in addition to literature and poetry lessons, it is possible to use Nizami's works in the teaching of the mentioned sciences. The use of such examples, the poet's scientific thoughts is very valuable in terms of the formation and strengthening of the young generation's views on life, scientific ideas, as well as formation of the attitude of young people of the Great Poet.

Nizami Ganjavi is a geographer who laid the first foundation of modern Azerbaijani geography. The poet's "Khamsa" has quite scientific and profound ideas about geography. Nizami Ganjavi

commented on and defended the geocentric theory of the Greek scientist Ptolemy. He referred to Ptolemy's work "Almagesta", which reflected the theory that all the planets revolve around the earth at the center and mentioned this in Khosrov and Shirin. In several works the philosopher-scientist describes in poetic language the significance of earthquakes in changes the earth's crust, as well as the erosion (rust, decay), denudation (fragmentation of rocks) and accumulation (natural accumulation of debris) caused by water and wind.

Keywords: science, poet, geography, poetry, earthquake.

INTRODUCTION:

Sheikh-poet Nizami Ganjavi is one of the outstanding figure not only in Azerbaijan but also Eastern and world literature. Along with our national and moral values, secular values have found their poetic expression in the poet's works. These features are reflected in the order of the President of our country, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev on the celebration of the 880th anniversary of the poet. President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev signed a decree on January 5, 2021.

Order of the President of the Republic of Azerbaijan on declaring 2021 the "Year of Nizami Ganjavi" in the Republic of Azerbaijan (January 5, 2021).

"Nizami Ganjavi, a prominent representative of world literature, a great Azerbaijani poet and thinker, is one of the rare personalities who opened a new page in the annals of human artistic thought. The brilliant heritage of the great artist, which has become an integral part of the spirituality of our people, has retained its worthy place in the unparalleled cultural treasures of the East for centuries ....

Nizami's genius has always been in the center of attention of world oriental studies. A lot of work has been done in the field of study and promotion of Nizami's art in our country, a scientific-critical text of his works has been prepared, which is highly valued in the field of law, and his books have been published in an elegant design and mass circulation. A memorable image of Nizami in literature and art has been created. The mausoleum of the poet was erected in his hometown of Ganja, and statues were erected in Baku, St. Petersburg and Rome. The Institute of Literature of the Azerbaijan National Academy of Sciences and the National Museum of Azerbaijan Literature are named after Nizami Ganjavi. The Nizami Ganjavi Center of the University of Oxford in the United Kingdom is operating successfully ....

In 2021, the 880th anniversary of the birth of the great poet and thinker Nizami Ganjavi will be celebrated. Guided by paragraph 32 of Article 109 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, taking into account the exceptional importance of the powerful master of words and ideas as an achievement of human culture, the rich creativity of which constantly calls people to moral perfection and instills high spiritual qualities:

1. To declare 2021 the "Year of Nizami Ganjavi" in the Republic of Azerbaijan.
2. To the Cabinet of Ministers of the Azerbaijani Republic to develop and implement the plan of actions connected with "Nizami Ganjavi Year".

Ilham Aliyev. President of the Republic of Azerbaijan

Baku city, January 5, 2021.

The "Khamsa" by Nizami Ganjavi, a genius of geniuses and an encyclopedic intelligence, is reminiscent of an unexplored planet. The discovery of this planet will occupy all centuries and generations "(12: 28).

These ideas prove once again that the great poet's unparalleled creativity has attracted the attention of readers around the world for centuries, and has been and continues to be involved in research from various angles. In this article, our main goal is to draw attention to Nizami Ganjavi's deep knowledge not only in the field of literature, but also other secular sciences, and his messages to the world reader about these sciences. Poet's geography, chemistry. He managed to express his thoughts and ideas on physics, astronomy, geometry and other sciences in his works of art, and managed to present himself as a scientific and knowledgeable person of the world. This gives reason to say that in addition to literature and poetry lessons, it is possible, even important, to use Nizami's works in the teaching of the above-mentioned sciences. The use of such examples, the poet's scientific thoughts is very valuable in terms of the

formation and strengthening of the young generation's views on life, scientific ideas, as well as the formation of the attitude of young people to the Great Poet.

It is known that the role of physics as a science in the life of society is irreplaceable. Issues such as the structure of the universe, the dimensions of the Earth, the Earth's motion around the Sun and its axis, the internal structure of the planet Earth, the atmospheric layers and the natural phenomena occurring in them, and nature protection are widely covered in the poet's works. “Nizami's poems, in modern scientific language, contain rich scientific and artistic considerations and generalizations on local lore, geography, topography, physical geography of continents, biogeography, ecology, and environmental protection. Nizami Ganjavi is a geographer who laid the first foundation of modern Azerbaijani geography. That is why the geographical views of the great poet should be the object of special research ”(10).

M.A. Rasulzadeh, one of the founders of the ADR, noted that Nizami Ganjavi was not only a great poet, but also a geographer: “Nizami's prophecy in the field of geography was noted by a number of European authors. According to Bertels, Nizami imagined the source of the Nile only in a place identified only in the nineteenth century ”(13).

Research has shown that the poet's "Khamsa" has quite scientific, in-depth views on geography. For example; In "Khamsa", the poet gave a scientific explanation of the fact that the Earth is spherical and connected it with the rotational motion of the Earth:

Bu kürä shäklindä yalnız yer deyil,
O khätt ki härlänir, yuvarlagdı bil (5,18).

In the work, Nizami Ganjavi commented on and defended the geocentric theory of the Greek scientist Ptolemy. He referred to Ptolemy's work Almagesta, which reflected the theory that all the planets revolve around the earth at the center, and mentioned this in Khosrow and Shirin:

Händäsä elmindä kharügä achar,
“Mäjästi”, “Iglidis” sirrini achar (3. s. 17).

The " Mäjästi " mentioned in the example is the name of Ptolemy's work in Eastern literature. "Khamsa" contains valuable ideas about the internal structure of the Earth, endogenous and exogenous processes affecting the Earth's crust, volcanoes and earthquakes.

Eight centuries ago, the poet knew that there was a fiery mass in the deep layers of the earth, and that fiery mass was moving upwards, causing volcanic eruptions:

Od bir kichik dälik tapmasa, hökmän
Yarıb chıkhar chölä yerin täkindän (2.s.224).

The poet especially appreciated the role of earthquakes, endogenous processes affecting the development of the Earth's crust, water and wind from exogenous processes:

Torpagdan nä gädär khärj alsa rüzġar,
Aldıghı torpagla chukhur doldurar.
Bundan aldıghını ona veräräk,
Aldıghı mayanı gaytarar küläk.
Bu chat-chat yerlärä diggätlä bir bakh,
Torpagdan gurulmush bu yerlär anjag.
Ġah zälzälä gopar, ġah sellär akhar,
Torpag tuta bilmäz bir yerdä gärar.
Zälzälä batırar, su yuyar onu,
Sonra düzänġaha chevrilär sonu (5).

It is clear from the example that in several poetic verses the philosopher-scientist revealed the essence of the events of erosion (rust, decay), denudation (fragmentation of rocks) and accumulation (natural accumulation of broken rocks) caused by water and wind, along with the importance of earthquakes in changes in the earth's crust. , described in a poetic language.

Speaking about earthquakes, which are one of the natural disasters, the poet described the Ganja earthquake in 1139 with heartache in Nizami Ganjavi's " Isġändärnamä ":

Gopdu bir zälzälä, ġöyü oynatdı,

Shähärlär daghılıb yerlärä batdı.
Dagh – dash sarsılarag gopub uchanda
Fäläk toz altında galdı bir anda...
Fäläk zänjirinin hälgäläritäk
Yerin dä bändläri ayrıldı täk-täk.
Azdı yollarını ġur akhan sular,
Daghlar chırpıshmagdan bitab oldular.
Hech bir ġöz sälamät galmadı inan.
Matäm sürmäsinä gärg oldu jahan
O gädär khäzinä batdı o ġejä,
O shänbä ġejäsi yokh oldu Ġänjä... (5,71).

In this example, the poet not only described the horrors of the Ganja earthquake in an artistic and poetic way, but also recalled its history, the fact that it happened on Saturday. As a result of the earthquake, the split mountains blocked the Agsu River and dozens of lakes were formed, of which seven were the most beautiful and largest of the lakes: Ġöyġöl and Maralġöl.

Nizami Ganjavi's views on the four main elements that determine the existence of the universe and their origin in the field of geographical scientific knowledge are also interesting. According to the poet, first of all, fire was created:

Ġöyün ġärdishindän od oldu ashkar,
Od häräkät edän güvvädän doghar (p.24)

According to the poet, as a result of the increase of fire, an air layer was formed:

Odun güvväsindän hava yarandı,
Hava istilikdän od kimi yandı (p.25).

The genius poet-thinker expresses the sequence of formation of other layers in a form close to modern scientific judgment:

Ildırım bukhardan ayırdı odu,
Ondan rütubätli hava doghuldu.
Suyun gatılıghı ġetdikjä artdı,
Hämin gatılıgda yeri yaratdı.
Jövhärlä yerbäyer oldughu zaman,
Täbiät goynunda yarandı jahan (14, 495 – 496).

According to geographical data, the geographical layer and its components, the lithosphere, atmosphere, hydrosphere, and biosphere, are composed of six basic natural elements - their interactions and relationships. All these elements (rock, soil, air, water, plants, animals) and their interrelated development are vividly reflected in the genius poet's "Khamsa", especially in " Isġändärnamä ". For example, we read in " Isġändärnamä ": The first of them is the lighted fire, and it is the highest arch in the world. The second is the wind, it is in motion, if it does not move, what is unknown. The third is water that gives freshness, gives beauty and charm to everything. Fourthly, the earth finds the verse, The dust rises from the trampled heart ... He added life to each other, He created plants from them, the plant grew and revived in a different way - Various animals came into being ... (3.p, 496).

RESULT:

From the above and the given examples, it is possible to conclude that Nizami Ganjavi was one of the rare scientists not only of his time, but of all times with extraordinary talent and knowledge. Only as a result of research it becomes clear that the poet's knowledge belongs not only to the field of geography, but also to the need to study other scientific knowledge over and over again. Finally, it should be noted that despite many mistakes, Sheikh Nizami Ganjavi is a great Azerbaijani-Turkish poet.

LITERATURE

1) Order of the President of the Republic of Azerbaijan on holding the 870th anniversary of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi, Baku, December 30, 2011.
2) Apoyev B. Nizami Ganjavi's pedagogical meetings. Baku, 2008, 244 p.
3) Nizami Ganjavi. Alexander's letter. - Baku, Yazıçı, 1982, 688 p.
4) Abdullayev H.Valiyev LM Nizami Ganjavi's world of science, Baku, Azerneshr, 1991, 83 p
5) Nizami Ganjavi. - http: //313.web. officelive. com.
6) Azerbaijan Soviet Encyclopedia. Second volume, Baku, 1977, 592 p.
7) Smirnov A. P. Volzhskiye Bulgar, Moscow 1951, 208 p.
8) Nizami Ganjavi. Leyli and Majnun, Baku, "Writer", 1983, 303 p.
9) Nizami Ganjavi. Treasure of secrets, Baku, "Writer", 1981, 195 p.
10) Budagova B. Nizami Ganjavi “Khamsa” and nature. –Http: // budaq.com/
11) There are 11 celestial bodies in the galaxy named after Azerbaijan. - http: //www.kaspi.az.
12) Hasanzadeh Sabir, Dear world, Baku, “TUNA”, 2011, 344 p.
13) Rasulzadeh MA The peculiarity of Nizami's poem. –Http: //razulzade.orq.
14) Idan A.N. History of Psychology. From ancient times to the present day. - Moscow, MQU, 1990, 367 p.

FARSDİLLİ MƏNBƏLƏR ARRAN QARABAĞI HAQQINDA XÜLASƏ

PERSİAN-LANGUAGE SOURSES ABOUT THE ARRAN GARABAG

Ramil Əyyub oğlu AĞAYEV

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

ÖZET

Məqalə Qarabağın XIII – XVII əsrlər tarixini qısa şəkildə əks etdirir. Qarabağ Azərbaycanın qədim tarixi bölgələrindən biridir. İlkin yazılı qaynaqlar, xüsusilə, farsdilli mənbələr Qarabağ bölgəsi, onun tarixi coğrafiyası və regionda cərəyan edən hərbi-siyasi hadisələr haqqında bir sıra maraql məlumatlar verirlər.

Farsdilli mənbələrdə "Qarabağ"la yanaşı "Arran Qarabağı" terminina rast gəlinməsi həmin adın Arran torpaqlarında, Kür və Araz çayları arasında yerləşən üçbucaqda yarandığını sübut edir. Başqa sözlə, tarixən siyasi-coğrafi məkan olaraq "Dağlıq Qarabağ" deyil, regionun bütün ərazisini, onun dağlarını və düzənlərini əhatə edən vahid, bütöv Qarabağ və yaxud Arran Qarabağı mövcud olmuşdur.

Arran Qarabağı adına ilk dəfə Fəzlullah Rəşidədinin "Cəmi ət-təvarix" adlı əsərində 1284-cü ildə baş vermiş hadisələrlə bağlı olaraq rast gəlinmişdir. Qarabağ bölgəsi XIII – XIV əsrlərdə Hülakü və Teymuri dövlətlərinin hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynamışdır. XV – XVI əsrlərdə isə region Azərbaycanın Qaraqoyunlu (1410-1468), Ağqoyunlu (1468-1501) və Səfəvi (1501-1736) dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur.

Farsdilli qaynaqlarda Qarabağ əhalisi, onun mənşəyi və dili haqqında da bir sıra maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Həmin qaynaqlar XIII – XVII əsrlərdə baş vermiş hadisələrdən bəhs edərkən Qarabağ bölgəsində yaşamış yerli əhalini ümumi şəkildə "türklər" adlandırırlar. Farsdilli müəlliflərin verdiyi məlumata görə, bölgədə yerli əhali arasında istifadə olunan əsas ünsiyyət vasitəsi isə Azərbaycan-türk dili olmuşdur.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ bölgəsinin adı Azərbaycan dilindəki iki sözün – "qara" və "bağ" sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Başqa sözlə, Qarabağın özü kimi adı da Azərbaycan xalqına məxsus olmuşdur.

Beləliklə, farsdilli ilkin yazılı qaynaqların çoxsaylı məlumatlarına əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qarabağ həmişə Azərbaycanın tarixi bölgələrindən biri olmuş və ölkənin hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Arran, Qarabağ, Xudafərin, Araz, Kür, türk

ABSTRACT

This article briefly describes the history of Garabagh in the XIII–XVII centuries. Garabagh is one of the ancient historic provinces of Azerbaijan. Primary written sources, including Persian-language sources, provide us with a number of interesting information about the Garabagh region, its historical geography and military-political events occurring in the region.

The use of the term "Arran Garabagh" along with "Garabagh" in Persian-language sources confirms that this term had originated in the lands of Arran, in the triangle between the Araz and Kura rivers. İn other words, there was in history the whole notion of the name "Garabagh", or "Arran Garabagh" rather than "Mountainous Garabagh", the geographical entity of all times covering the entire territory of Garabagh – its mountains and plains.

The name Arran Garabag was first mentioned in relation with an explanation of the events of 1284 AD in the book "Jameh at-tavarikh" by Fadlullah Rashidaddin. Garabag played an important role in the military-political history of the Hulaku və Teymurid states in the XIII – XIV centuries. İn the XV –XVII centuries the region was a part of the Azerbaijan Garagoyunlu (1410-1468), Aghgoyunlu (1468-1501) and Safavi (1501-1736) states.

There are numerous facts about the population of Garabagh in this source. A number of Persian-language sources while speaking about the events that occurred in the XIII – XVII centuries mention the inhabitants of Garabagh as the "Turks". Persian authors inform that main language in Garabagh region was the Azerbaijan-Turkic language.

Being an integral part of Azerbaijan, the name Garabagh is derived from the combination of two words in the Azerbaijani language, "qara" (big) and "bağ" (garden). So, the name "Garabagh" belongs to the Azerbaijani people as it goes with Garabagh itself.

Thus, numerous data provided us by Persian-language sources shows that Garabagh was one of the historical regions of Azerbaijan and played an important role in the military-political, socio-economic and cultural life of the country.

Key words: Azerbaijan, Arran, Garabagh, Khudaferin, Araz, Kur, Turk.

GİRİŞ

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin, o cümlədən Qarabağ bölgəsinin tarixi və etnik coğrafiyası ilə bağlı olan problemlərin tədqiqi Vətən tarixşünaslığı qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Müasir dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi geopolitik məkan, onun müxtəlif bəhanələrlə cəlb edildiyi müharibə Qarabağın tarixi coğrafiyası, siyasi tarixi və əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı olan mövzuların tədqiq olunmasını daha da aktuallaşdırır.

Etno-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni baxımdan Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ bölgəsi haqqında ilkin yazılı qaynaqlarda, xüsusilə, farsdilli mənbələrdə bir sıra faktlara rast gəlinir. Həmin mənbələr Azərbaycan ərazində yerləşən bölgəni, əsasən, Arran Qarabağı şəklində təqdim edirlər. Yazılı qaynaqlarda Arran Qarabağı və yaxud sadəcə olaraq, Qarabağ haqqında bir sıra maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq biz burada yalnız farsdilli mənbələrdə rast gəlinən faktlardan bəhs edəcəyik. Həmin mənbələrdə Qarabağ vilayətinin əsl yaşayış yerləri, təxmini sərhədləri, şəhərləri, kəndləri, dağları və çayları, eləcə də XIII –XVII əsrlərdə regionda baş vermiş hərbi-siyasi xarakterli hadisələr haqqında maraqlı faktlara rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dillərdə yazılmış mənbələrdə Qarabağ adı və yaxud onun ayrı-ayrı hissələri müxtəlif şəkillərdə təqdim edilmişdir. Şübhəsiz, bu ilk növbədə yerli əhali tərəfindən verilən adın həmin əcnəbi dillərə tərcümə edilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Qarabağ və yaxud Arran Qarabağı haqqında məlumat verən farsdilli qaynaqları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ümumtarixi əsərlər;
2. XIII – XV əsrlərə aid Hülakülərə, Teymurilərə və Cəlairilərə həsr olunmuş əsərlər;
3. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin tarixi ilə bağlı olan əsərlər;
4. Səfəvilər dövlətinə həsr olunmuş əsərlər;
5. Əfşarlar dövlətinə həsr olunmuş əsərlər.

Ümumtarixi əsərlərdəki məlumatlar nisbətən məhdud xarakter daşıyır. Ona görə də həmin əsərlərdəki məlumatlar üzərində ətraflı şəkildə dayanmağa ehtiyac duyulmur.

Farsdilli tarixşünaslığın yeni yüksəlişi özünü Hülakülər və Teymurilər dövründə göstərməyə başladı. Həmin dövrün saray tarixçilərinin həm Hülakülərə və Teymurilərə həsr olunmuş, həm də

coğrafi xarakter daşıyan əsərlərində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi, yəni Arran Qarabağı haqqında kifayət qədər məlumata rast gəlinir. Bu qəbildən olan əsərlər sırasında Fəzlullah Rəşidəddinin "Cəmi ət-təvarix" (1), Nizaməddin Şaminin "Zəfərnamə" (2), Şərəfəddin Əli Yəzdinin "Zəfərnamə" (3), Həmdullah Qəzvininin "Nüzhət əl-qulub"(4), Hafiz Əbrunun "Zubdət-ət-təvarix" (5) və s. kimi əsərləri misal göstərmək olar.

Cəlairlərə həsr olunmuş və Arran Qarabağı haqqında maraqlı məlumat verən əsərlər sırasında Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin "Tarix-e Şeyx Üveys" (6) əsəri, xüsusilə, qeyd edilməlidir.

XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin (Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar) tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə də Arran Qarabağı haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Bu əsərlər sırasında Əbu Bəkr Tehraninin "Kitabi Diyarbəkriyyə"(7), Ruzbehan əl-Xunəcinin "Tarix-e aləm aray-ye Əmini" (8) əsərlərini qeyd etmək olar.

Səfəvilərə həsr olunmuş əsərlərdə də Arran Qarabağı haqqında kifayət qədər maraqlı məlumatlar vardır. Bu qrupa daxil olan əsərlər sırasında Həsən bəy Rumlunun "Əhsən-ət-təvarix" (9), İsgəndər bəy Münşinin "Tarix-e aləmara-ye Abbasi" (10), Xacə Zeynalabidin Əli bəy Şirazinin "Təkmilətül-əxbar" (11) əsərlərini və başqalarını misal göstərmək olar.

Əfşarlar dövrünün məşhur tarixçisi Məhəmməd Kazımın "Aləm aray-e Nadiri" adlı əsərində də Qarabağ haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür (12).

Farsdilli mənbələrdə təsvir edilən hadisələr və bu hadisələrlə bağlı Qarabağ və yaxud Arran Qarabağı anlayışlarının işlədilməsi, bu istilahların Arran torpaqlarında, yəni Kür və Araz çayları arasındakı üçbucaqda yarandığını təsdiq edir.

Arran Qarabağı dedikdə heç də "Düzən Qarabağ" deyil, Arranda yerləşən Qarabağ (Arranın Qarabağı) başa düşülür. Başqa sözlə, burada mənsubiyyət bildirilir, yəni haqqında bəhs olunan Qarabağın məhz Arrana aid olduğuna, Arranda yeləşdiyinə işarə edilir və XIII –XVII əsrlərdə yazılmış farsdilli mənbələrdə də elə bu şəkildə - "Arran Qarabağı" ("Qarabağ-e Arran") şəklində təqdim olunur.

Orta əsr müəlliflərinin Arran Qarabağı ifadəsini işlətməkdə məqsədləri bölgənin həm Azərbaycanın Arran vilayətində yerləşdiyini göstərmək, həm də onu türk xalqalarının məskunlaşdığı coğrafiyadakı "Qarabağ" adlanan digər ərazilərdən fərqləndirmək idi. Məsələ burasındadır ki, türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə başqa "Qarabağlar" da olmuşdur. Bu Qarabağlar sırasında "Səlmas Qarabağı" (5, 767), "Badğis Qarabağı" (5, 868) və başqalarını misal göstərmək olar.

Böyük Moğol dövlətinin banisi Zahirəddin Babur öz əsərində "Kabil Qarabağı" (13, 149-150) və Qəndəhar yaxınlığındakı Qarabağ vadisindən bəhs etmişdir (13, 177). Mənbələrdə hətta "Təbriz Qarabağı" ifadəsinə də rast gəlinir (2, 212; 14, 18). Nizaməddin Şaminin əsərində Qarabağ və Arran Qarabağı ifadələri ilə yanaşı Kür çayı sahilindəki "Kiçik Qarabağ" adlı ərazidən də bəhs edilmişdir (2, 100; 14, 9).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi ifadələrə, yəni bu və ya digər yaşayış məntəqəsinin hansı vilayətə, ölkəyə məxsus olduğunu göstərən qoşa adlara ərəb və farsdilli müəlliflərin əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Məsələn, Həmdullah Qəzvininin əsərində eyni epizodda həm "Arran Qarabağı", həm də "Azərbaycan Təbrizi" ifadəsinə rast gəlinir (4, 56). Bir sıra mənbələrdə isə Dərbəndin Şirvana aid olduğunu göstərmək üçün tez-tez "Şirvan Dərbəndi" ifadəsi işlənirdi (15, 102).

Qeyd etmək lazımdır ki, nisbətən sonralar bu və ya digər səbəblərdən Azərbaycanın başqa bölgələrinə Kiçik Asiyaya və Əfqanıstana köçmüş qarabağlılar həmin ərazilərdə yeni-yeni "Qarabağ" adlı yaşayış məskənləri salmışlar.

ARRAN QARABAĞININ TARİXİ COĞRAFİYASI

Farsdilli qaynaqlarda Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin, yəni Arran Qarabağının tarixi coğrafiyası, onun yerləşdiyi ərazi, təxmini hüdudları, yolları, yaşayış məntəqələri, dağları və düzənləri haqqında bir sıra maraqlı məlumatlara rast gəlinir.

Həmin məlumatları araşdırmazdan əvvəl "Azərbaycan" tarixi – coğrafi anlayışı və onun hüdudları haqqında qısa şəkildə bəhs etməyə ehtiyac duyulur.

Tarixi Azərbaycan torpaqları Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsini və müasir İran İslam Respublikasının şimal-qərb hissələrini əhatə edir. "Azərbaycan" məfhumu vahid coğrafi-siyasi anlayış kimi əsrlər boyu formalaşmış, onun hüdudları bu və ya digər səbəblərdən müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

VII əsrdə Azərbaycan torpaqları Ərəb xilafəti tərəfindən istila edilərək onun tərkibinə iki vilayət – "Azərbaycan" (Cənubi Azərbaycan) və "Arran" (Şimali Azərbaycan) vilayətləri kimi daxil edildi. Lakin ərəb mənbələri həmin ərazilərdən vahid ölkə kimi bəhs edərkən onu məhz "Azərbaycan" adlandırırdılar. Ərəbdilli müəlliflərin əsərlərində verilən məlumatlara əsasən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, artıq Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycan dedikdə həm Araz çayından cənubdakı ərazilər, həm də Araz çayından şimaldakı Dərbəndə qədər olan ərazilər başa düşülürdü. Məsələn, ibn Havqəl yazır: "Sonra Azərbaycanın xəritəsini dərc etdim, oradakı dağları, yolları, Kür və Araz kimi şirin sulu çayları, həmçinin Xilat (Van) və Kəbuzan (Urmiya) göllərini də təsvir etdim. Bu göllərin hər ikisi heç biri dənizlə birləşmir, elə oradaca mən Qabq dağını (Qafqaz) göstərdim" (16, 7).

Göründüyü kimi, ibn Havqəl, Azərbaycanın şimal sərhədlərini Qafqaz dağları, qərb sərhədlərini isə Van gölü hüdudları ilə əlaqələndirir. Beləliklə, indi Ermənistan adlandırılan ərazi və ermənilərin iddia etdikləri Qarabağ bölgəsi, eləcə də hal-hazırda Gürcüstan Respublikasının tərkibindəki bəzi torpaqlar tarixi Azərbaycan ərazisinin hüdudları daxilində, yəni onun həm də "Arran" adlandırılan Araz çayından şimaldakı torpaqlarında yerləşmişdir.

V.V.Bartolda görə, orta əsrlərin ikinci yarısından etibarən ilkin mənbələrdə "Arran" əvəzinə tez-tez "Qarabağ" tarixi-coğrafi anlayışı işlədilməyə başlanmışdır (17, 214). İlkin yazılı mənbələrin araşdırılması V.V.Bartoldun bu fikrinin qismən doğru olduğunu söyləməyə imkan verir. Çünki XIII – XVII əsrlərdə yazılmış ərəb və farsdilli mənbələrdə əvvəllər Arran adı altında təqdim edilən şimal ərazilərimizin yalnız Kür və Araz çayları arasında olan hissəsi bu ad altında göstərilməkdə davam edirdi. Bununla belə, Kür və Araz çayları arasındakı bütün üçbucağın Qarabağ adlandırılmasını iddia etmək doğru deyildir.

Bəzi məlumatlara görə, Azərbaycan xalqının öz doğma torpağının bir parçasına verdiyi "Qarabağ" adına bu şəkildə ilk dəfə VII əsrə aid yazılı mənbələrdə rast gəlinmişdir (18, 11). R.Yüzbaşov "Qarabağ" adının söz kimi VII əsrdən, əyalət kimi XIII əsrdən işlədilməsindən bəhs edərək yazır ki, vaxtilə Araz çayının sahilində Qarabağ adlı şəhər də olmuşdur (19, 63-64; 20, 92). Əlbəttə, "Qarabağ" adının VII əsrdə işlədilməsi və daha qədim tarixə malik olması mümkündür. Lakin hələlik, ərəb və farsdilli mənbələrdə bu barədə dəqiq məlumata rast gəlinməmişdir.

Qarabağ adlı ayrıca şəhərin də olması mümkündür. Lakin XIII – XV əsrə aid farsdilli mənbələrdə hələlik, "Qarabağ şəhəri", "Qarabağ kəndi" kimi ifadələrə təsadüf olunmamışdır. Müəlliflərin demək olar ki, hamısı ərazidən geniş bir bölgə kimi bəhs edir və onun daxilində yerləşən bir sıra şəhər və kəndlərin adlarını çəkirlər.

Orta əsr fars mənbələri Qarabağdan bəhs edərkən onun hüdudlarını tez-tez cənubdan Araz çayı, şimaldan Kür çayı ilə bağlayır, Tərtər və Bəgüşad çaylarının da onun ərazində yerləşdiyi göstərilir. Həmin mənbələrdə tez-tez Qarabağ bölgəsi ilə Qaradağın qarşı-qarşıya yerləşdiyinə işarə edilir. Belə ki, Xudafərin körpülərinin sağından Cənubi Azərbaycandakı Qaradağ silsiləsinə, solundan isə Şimali Azərbaycandakı Qarabağ bölgəsinə giriş başlanır. Təsadüfi deyildir ki, Aşıq Qurbani öz şeirlərindən birində (21, 20) yazır:

İsmim Qurbanidi, kəndim Diridi,

Qaradağdan Qarabağa gedirəm.

Farsdilli mənbələrin faktları sübut edir ki, Qarabağ və Qaradağ bölgələri Xudafərin körpüsü vasitəsilə yüz illər boyunca Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında iqtisadi, ticarət və hərbi-siyasi münasibətlərdə müstəsna rol oynamışdır. Qarabağın yerli əhalisi özlərinin gündəlik həyatında bu körpülərdən geniş şəkildə istifadə edirdi. Yazılı qaynaqların məlumatlarından belə qənaətə gəlmək olar ki, bu və ya digər səbəblərdən Arazın şimalında olan tayfaların cənubda, Cənubi Azərbaycandan olan

tayfaların isə şimalda, o cümlədən Qarabağda məskən salması adi bir hal olmuşdur. Başqa sözlə, Arazın şimalı ilə cənubu arasında daimi sıx əlaqələr olmuş və bu əlaqələrdə Qarabağ bölgəsi müstəsna rol oynamışdır.

Ərəbdilli müəllif Sədrəddin əl-Hüseyninin əsərində Səlcuqlar dövründə, hicri 455-ci (1063-cü) ildə baş verən hadisələrindən bəhs olunarkən "Qarabac" adına rast gəlinir. Mənbənin naşirinin fikrincə, bu ad əslində "Qarabağ" şəklində oxunmalıdır. Lakin burada Arrandakı Qarabağdan, yəni Arran Qarabağından deyil, "Badğis Qarabağ"ından bəhs edilir (22, 26).

Vaxtı ilə V.F.Minorski belə hesab edirdi ki, bu ada ilk dəfə Həmdullah Qəzvininin "Nüzhət əl-qulub" əsərində rast gəlinir (23, 166). Lakin sonrakı araşdırmalar göstərdi ki, Qarabağ adına ilk dəfə Fəzlullah Rəşidəddinin "Cəmi ət-təvarix" əsərində h.682-ci ilin şəvval ayından (18.I.1284), 683-cü ilin məhərrəm ayınadək (7.IV.1284) Hülakülər dövlətinin hökmdarı Əhməd xanla (1282-1284) bağlı hadisələrdən bəhs edilərkən rast gəlinir (1, 104). "Cəmi ət-təvarix" əsərində Qarabağın adı ikinci dəfə h.694-cü (1295-ci) ildə baş vermiş hadisələrlədən bəhs edilərkən çəkilir (1, 188).

Qarabağ adına Fəzlullah Rəşidəddinin "Məktublar" adı altında çap edilmiş yazışmalarında da bir neçə dəfə rast gəlinir. Onun oğlu Məcd əd-Dinə yazdığı məktubda Qazan xanın (1295-1304) qışlamaq üçün Arranda yerləşən Qarabağda dayanmasından bəhs olunur (24, 231). Müəllifin Mövlana Sədr əd-Din Məhəmməd Türkə yazdığı cavab məktubunda isə Azərbaycanın 25 vilayəti sadalanır və bu vilayətlər sırasında Qarabağla yanaşı "Ərməniyyə" də Azərbaycanın tərkibində göstərilir (24, 270). Müəllifin adı çəkilən hər iki əsərində Qazan xanın qışlamaq üçün Qarabağda düşərgə salmasından bir neçə dəfə bəhs olunmuşdur.

Həmdullah Qəzvininin "Nüzhət əl-qulub" əsərində Arran Qarabağının cənub sərhəddinin Araz çayı boyunca uzandığına işarə edilir. Belə ki, əsərdə "Qarabağın sərhədi olan Araz çayının sahilinə kimi" (Ta kənar-e ab-e Aras ke hədd-e Qarabağ əst") ifadəsinə rast gəlinir (4, 181). Çayın üzərindəki Xudafərin körpüsünün hicri 15-ci (636-cı) ildə Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s) səhabələrindən Bəkr ibn Abdullah tərəfindən salındığını yazan müəllif bölgənin bağ-bağatlı bir ərazi olduğuna da işarə edir (4, 88). Burada çox güman ki, söhbət ərəb sərkərdəsi Bukeyr ibn Abdullahdan gedir. Ərəbdilli mənbələr onun Azərbaycana hicri 18-ci (639-cu) və hicri 22-ci (642-ci) illərdə daxil olması haqqında məlumat verirlər. Əsərdə Sultaniyədən Bab əl-Əbvaba (Dərbəndə) aparan yollar haqqında məlumat verilir. Burada "Ərdəbildən Arran Qarabağına", "Qarabağdan Gəncəyə", və "Qarabağdan Əhərə" gedən yollardan, xüsusi olaraq, bəhs edilmişdir. Əsərdə "Qarabağ yolu" ("Təriq-e Qarabağ") ifadəsinə də rast gəlinir (4, 180-182). Müəllifin verdiyi məlumata əsasən, belə qənaətə gəlmək olar ki, Cəncə coğrafi baxımdan Arran Qarabağına daxil deyildi.

Qarabağda baş verən hadisələr haqqında məlumat verən Şərəf əd-Din Əli Yəzdi Ağdam və Bərdə nahiyələrindən daha çox bəhs edir. Onun əsərindəki "Əmir Teymurun Beyləqandan Qarabağa yola düşməsi" haqqında verdiyi məlumat, xüsusi olaraq, qeyd edilməlidir. Zənnimizcə, burada Qarabağ hüdudlarının Beyləqandan sonra başlandığına işarə edilir (3, 833). Əsərdə Kür sahilindəki "Surxab Qarabağı"ndan da bəhs edilmişdir (3, 406).

Qarabağdan bəhs etmiş mənbələr sırasında Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin "Tarix-e Şeyx Üveys" əsəri, xüsusilə, qeyd edilməlidir. Əsərdə Qarabağ adına dəfələrlə rast gəlinir. Müəllif onu həm Azərbaycan ölkəsinin, həm də onun Arran vilayətinin tərkibində göstərir. Onun əsərindəki "Qarabağ Arranın paytaxtıdır" ("Qarabağ dar-ul-mulk-e Arran əst") ifadəsi, xüsusilə, diqqəti cəlb edir və Qarabağın Azərbaycana, onun Arran vilayətinə aid olduğunu birmənalı şəkildə sübut edir (6, 245).

Farsdilli mənbələrdə XV əsrdən etibarən Arran Qarabağı ifadəsinə nisbətən az rast gəlinir və əsasən, Qarabağ terminə üstünlük verilir. Məsələn, Hafiz Əbrunun əsərində Qarabağ adına dəfələrlə, Arran Qarabağı adına isə yalnız üç dəfə rast gəlinir. Fəzlullah ibn Ruzhehan Xunəcinin əsərində isə yalnız Qarabağ ifadəsinə (15 dəfə) rast gəlinir.

XVI əsrin 70-ci illərində baş verən hadislərdən danışan İsgəndər bəy Münşi Qarabağda yerləşən bir sıra yaşayış məntəqələrinin, o cümlədən Meydancuq (10, 279), Qarakütəl (10, 237) kimi yaşayış məskənlərinin də adlarını çəkir. Onun əsərində Qarabağın Araz çayı boyunca uzanan əraziləri Arazbar adlanır. Burada "Arazbar yolu"ndan da bəhs edilmişdir (25, 517). Ümumiyyətlə, İsgəndər bəy Münşinin əsəri Qarabağ adına ən çox rast gəlinən orta əsr mənbəsidir.

XVIII əsr müəlliflərindən Nadirin şah Əfşarın (1736-1747) tarixçisi Məhəmməd Kazım da Qarabağ və onun ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri haqqında məlumat verir. O, yazır ki, şah 1736-cı ildə Təbrizdən Qarabağa getmək üçün Xudafərin körpüsündən keçdi və Qarabağın ilk nahiyəsi sayılan Bərgüşad qalasında məskən saldı (12, 652). Zənnimizcə, müəllif burada Qarabağın hüdudlarının cənub-qərb istiqamətində məhz Bərgüşadddan başlandığına işarə edir.

Farsdilli mənbələrin verdiyi məlumata görə, Səfəvilər dövründə bütün Azərbaycan torpaqları vahid şəkildə birləşdirildikdən sonra vaxtilə mənbələrdə vilayətlərə, mahallara bölünən, geniş bir ərazini əhatə edən Arranın özü artıq müəyyən bir inzibati-ərazi vahidinin, yəni Qarabağın və yaxud Arran Qarabağının tərkib hissəsi kimi göstərilirdi. Təsadüfi deyildir ki, Səfəvilər dövründə Azərbaycanın bölündüyü dörd bəylərbəylikdən biri Arran deyil, Qarabağ adlanırdı. Bu zaman Arran özü Qarabağ bəylərbəyliyinin tərkib hissəsi sayılırdı (26, 113-114).

XVIII əsr müəlliflərindən Mirzə Səmiə Səfəvilər dövlətinin idarəetmə sistemindən bəhs edərkən Qarabağ bəylərbəyliyi, onun əhatə etdiyi nahiyələr, bəylərbəyliyin qoşunu və ərazidən əldə edilən vergilər haqqında da mühüm məlumatlar verir. Buradan məlum olur ki, bəylərbəyliyə aid olan nahiyələr sırasında həm Qarabağ vilayətinə daxil olan, həm də onun hüdudlarından kənarda yeləşən ərazilər var idi. Bəylərbəyliyə daxil olan ərazilər aşağıdakılardan ibarət idi: Zəyəm, Ağstafa, Cavanşir, Bərgüşad, Qaraağac, Lori, Pəmbək, Arasbar, Bəyazidli, Simavi, Tərkür (23, 101-102).

Nadir şah Əfşarın qısa müddət üçün dörd Azərbaycan bəylərbəyliyini vahid şəkildə birləşdirməsinə baxmayaraq, Səfəvilər dövrü Qarabağ bəylərbəyliyi XVIII yüzilliyin ortalarında Qarabağ xanlığının yaranması üçün tarixi-coğrafi özül rolunu oynamışdır.

Beləliklə, XIII – XVIII əsrlərdə qələmə alınmış farsdilli mənbələrdə Arran Qarabağı ilə bağlı tarixi-coğrafi xarakterli məlumatlara rast gəlinir. Lakin həmin mənbələr bölgənin sərhədləri haqqında dəqiq fikir söyləməyə imkan vermir. Belə məlumatların dövrümüzə qədər gəlib çatmayan yazılı qaynaqlarda olması da mümkündür. Təsadüfi deyildir ki, Qarabağ xanlığının vəziri Mirzə Camal Cavanşir özünün "Qarabağ tarixi" (1847) adlı əsərində Qarabağın hüdudları ilə bağlı məlumatına "qədim tarix kitablarının yazdığına görə" sözləri ilə başlayır. Müəllif Qarabağ vilayətinin Azərbaycanın "Aran məmləkətinin bir hissəsi olduğunu" və sərhədlərinin cənubda Xudafərin körpüsündən şimal-qərbdə Sınıq körpüyə qədər, şərqdə isə Kürlə Arazın qovuşduğu yerə qədər uzandığına işarə edir (27, 122). Əlbəttə, burada sırf şəkildə Qarabağ vilayətinin deyil, Səfəvilər dövründə yaradılmış Qarabağ bəylərbəyliyinin hüdudları nəzərdə tutulurdu. Mirzə Camal Cavanşirin özü də qeyd edir ki, keçmiş əsrlərdə ərazini ələ keçirən ayrı-ayrı dövlətlərin hökmdarları vilayətin hüdudlarını dəyişdirmiş və onun üçün fərqli sərhədlər müəyyən etmişlər (27, 122).

Qarabağ xanlığı 1805-ci ildə çar Rusiyası tərəfindən işğal, 1822-ci ildə isə ləğv edildikdən sonra "Qarabağ əyaləti" kimi imperiyanın tərkibinə qatıldı. Rusiya imperiyasının süqutundan sonra, 1918-1920-ci illərdə isə ərazi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərkibində idi. Göründüyü kimi tarixən "Dağlıq Qarabağ" adlı coğrafi və inzibati bölgü vahidi olmamışdır. XX əsrin əvvəllərinə kimi ərazi coğrafi məkan kimi tam halda Qarabağ və yaxud Arran Qarabağı adlanmışdır. Bu vəziyyət 1920-ci ildə Azərbaycan SSR yaranana kimi davam etmişdir. Nəhayət, Azərbaycanın sovet rəhbərliyinin acizliyi, ermənilərin "arzusu", Moskvanın təzyiqi ilə 1921-1923-cü illərdə qondarma Dağlıq Qarabağ inzibati bölgü vahidi yaradıldı.

Beləliklə, farsdilli mənbələrin izlənməsi göstərir ki, Azərbaycanın tarixi vilayəti olan Arranın torpaqlarının bir hissəsinin adı kimi yaranmış Qarabağ anlayışı getdikcə daha geniş mənada işlənməyə başlanmışdır. Bunun əksinə olaraq, Arran (Aran) adının tədricən məhdudlaşdığının şahidi oluruq. Belə ki, XVI – XVII yüzilliklərin yazılı qaynaqları Kür və Araz çayları arasındakı ərazilərdən bəhs edərkən Arran deyil, daha çox Qarabağ anlayışına üstünlük verirdilər.

Arran (Aran) tarixi-coğrafi anlayışı isə tədricən sırf şəkildə coğrafi anlayışa çevrildi, xalq arasında "aran" şəkilində işlənməyə başlandı, nəticə etibarı ilə Azərbaycanın Kür-Araz ovalığındakı düzən və isti ərazilərinə şamil edildi. Elə bunu da əsas götürən bəzi mütəxəssislər, yanlış olaraq, Arran Qarabağı anlayışını Arranın Qarabağı deyil, "Düzən Qarabağ" şəklində izah etməyə çalışmış və bunu qondarma "Dağlıq Qarabağ" anlayışının qarşılığı kimi təqdim etmişlər. Əslində isə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda orta əsrlərdə "Düzən Qarabağ" və "Dağlıq Qarabağ" adlı tarixi-coğrafi bölgü olmamışdır. Əksinə Qarabağın həm dağlıq hissəsi, həm düzən hissəsi Arran Qarabağı (Arranın

Qarabağ), ya da sadəcə olaraq Qarabağ adlanmış və bütün dövrlərdə Azərbaycan türklərinin Vətəni olmuşdur. Qarabağın düzən və dağlıq ərazilərinin bir-birindən inzibati vahid kimi fərqləndirilməsi sonrakı dövrlərin, xüsusilə, XX əsrin əvvəllərinin məhsuludur və məqsədyönlü şəkildə gündəlik həyatımıza daxil edilmişdir.

ARRAN QARABAĞININ HƏRBİ – SİYASİ HƏYATI (XIII – XVII ƏSRLƏR)

İlkin yazılı qaynaqlar Arran Qarabağında baş vermiş bir sıra hərbi-siyasi xarakterli hadisələr haqqında da maraqlı məlumatlar verirlər. Farsdilli müəlliflər Qarabağın XIII – XIV əsrlər tarixindən bəhs edərkən onu Elxanilər dövlətinin tərkib hissəsi kimi təqdim edirlər (28, 40-43). Mənbə məlumatlarından məlum olur ki, Qarabağ Elxanilər dövründə baş vermiş bir sıra hərbi-siyasi hadisələrin mərkəzində olmuşdur.

Fəzlullah Rəşidədinin "Cəmi ət-təvarix" əsərindən məlum olur ki, bəzi hallarda Hülakü taxt-tacı uğrunda mübarizə aparan iddiaçıların planları Arran Qarabağında işlənib hazırlanırdı. Hülakü hökmdarı Əhməd xana qarşı sui-qəsd təşkil etmək istəyənlər üzərində məhz "Arran Qarabağında altı gün davam edən məhkəmə prosesi qurulmuşdur" (1, 104). Müəlif hicri 694-cü (1295-ci) ildə baş vermiş hadisələrdən bəhs edərkən Qazan xanın hakimiyyətə gəlməsi səhnəsini də öz əsərində əks etdirmişdir. O, "bütün saray adamlarının Arran Qarabağına yığışıb hiyləgərlik və ikiüzlülük olmadan İslam hökmdarına (Qazan xana) xidmət etməyə razı olduqlarını" qeyd edir (1, 166).

Farsdilli yazılı qaynaqlar Hülakülərin tənəzzülü və Çobanilərin ağalığı dövrü hadisələrindən bəhs edərkən Qarabağda baş verən hərbi-siyasi hadislərə də yer ayırmışlar (28, 57-66; 29, 66). 1334-cü ildə Sultaniyyədə Elxanilər dövlətinə qarşı qalxmış qiyamda Qarabağ hakimi Məhəmməd bəy Quşçu da iştirak edirdi (28, 39). Arran Qarabağı Əbu Səidin öldürülməsindən sonra Çobanilərlə Cəlairilər arasında "Hülakülər dövlətinin mühafizəsi" uğrunda gedən mübarizənin əsas mərkəzlərindən biri idi. Əbu Bəkr əl-Qutbi əl-Əhəri və Hafiz Əbrunun verdiyi məlumata görə, bu zaman hakimiyyət uğrunda çəkişmələrdə əsas rol oynayanlardan biri də Qarabağ hakimi Əmir Surğan olmuşdur (28, 40-42).

Farsdilli mənbələr Arran Qarabağında mərkəzi hakimiyyətə qarşı baş vermiş iğtişaşalardan da bəhs etmişlər. Məsələn, əl-Qutbi əl-Əhərinin öz əsərində Çobani Məlik Əşrəfə qarşı Qarabağda baş vermiş Dəli Bəyazidin qiyamı haqqında məlumat verir (28, 61).

Arran Qarabağında baş vermiş hərbi-siyasi xarakterli məlumatlara XIV – XV əsrlərdə yazılmış bir sıra digər farsdilli qaynaqlarda da rast gəlinir. Həmin mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Əmir Teymur Azərbaycana etdiyi hər üç yürüşündə Arran Qarabağında düşərgə salmış və bir sıra hərbi-siyasi xarakterli qərarları məhz burada almışdır (30, 42-43).

Nizaməddin Şaminin verdiyi məlumata görə, məşhur Ankara döyüşündən (1402) qayıdan Əmir Teymur yenə də Arran Qarabağında düşərgə salmış, bu zaman Şirvanşah İbrahim onun hüzuruna təşrif gətirmişdir. Elə həmin vaxt Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədin oğlu Nurverdi də da əsir kimi onun hüzuruna gətirilmişdir (14, 31). Bir sıra farsdilli müəlliflərin verdiyi məlumata görə, Əmir Teymur h.806-cı (1403) ildə Arran Qarabağında olarkən Beyləqan kanalının təmir olunması haqqında göstəriş vermişdir (30, 43).

Teymurilər dövrünün digər məşhur bir tarixçisi Şərəf əd-Din Əli Yəzdi də öz əsərində Qarabağda cərəyan edən siyasi hadisələrə geniş yer vermişdir. Onun əsərində Qarabağın adına ilk dəfə hicri 688-ci (1289-cu) ildə Hülakü hökmdarı Arğun xanın hakimiyyəti dövründə baş vermiş hadisələrlə bağlı olaraq rast gəlinir (3, 175). Əsərdən məlum olur ki, Qarabağ Hülakülərin tənəzzülü dövründə baş vermiş hadislərin mərkəzində idi və hökmdarların seçilməsi ilə bağlı çağrılan qurultaylar da burada keçirilirdi (3, 193-196). Müəllif öz əsərində hicri 789-cu (1387-ci) ildə Əmir Teymurun gürcü hökmdarı Baqratı əsir alaraq Gürcüstan səfərindən qayıdarkən Qarabağda dayanmasından, onu İslama dəvət etməsindən və Şirvanşah İbrahimlə dostluq münasibətlərindən, xüsusi olaraq, bəhs etmişdir (3, 406-408).

Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin "Tarix-e Şeyx Üveys" əsərində Qarabağda cərəyan edən siyasi hadislər haqqında ətraflı məlumat verilir. Onun Qarabağdakı siyasi hadisələr haqqında ilk məlumatı Hülakü hökmdarı Əhməd xanın (6, 196), son məlumatı isə Cəlairi hökmdarı Şeyx Üveysin fəaliyyəti

ilə bağlıdır (6, 245). Müəllif Hülakü hökmdarı Əbu Səidin və Çobanilərin ağalığı haqqında məlumat verərkən bölgəni həm "Qarabağ", həm də "Arran Qarabağı" şəklində təqdim edir (6, 209-218). O, Hülakü hökmdarı Məməmməd xan tərəfindən "Qarabağ qapısından Gürcüstan qapısınadək ərazini" Əmir Surxanın nəzarətinə verildiyini də göstərir (6, 223).

XV əsr müəlliflərindən Fəzlullah ibn Ruzbehan Xunəci (8), Hafiz Əbru (5), Əbu Bəkr Tehrani (7) öz əsərlərində Qarabağ bölgəsində baş vermiş siyasi hadisələrdən dəfələrlə bəhs etmişlər. Həmin əsərlərdə Qarabağla bağlı verilən məlumatlar Teymurilər, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlularla bağlıdır.

Ruzbehan Xunəcinin əsərində Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaquba (1478-1490) qarşı Qarabağda baş vermiş qiyam (8, 43), 1488-ci ildə Şirvan və Tabasarana yürüş etmiş Şeyx Heydərə qarşı Ağqoyunlu əmirlərinin Qarabağdan keçərək hücum etməsi (8, 93), Qaraqoyunlularla mübarizə aparan Teymuri Şahruxun 1435-ci ildə Qarabağda düşərgə salması (8,102), Sultan Yaqubun Qarabağda vəfat etməsi (8, 122) kimi hadisələr öz əksini tapmışdır.

Hafiz Əbru Əmir Teymurun vəfatından sonra Mirzə Ömərin Qarabağı özünə düşərgə seçməsindən (5, 34), Şirvanşah İbrahimlə Teymurilər arasında münasibətlər kəskinləşəndə Mirzə Ömərin qoşunlarının 1405-ci ildə Bərdədə toplanmasından (5, 62), 1412-ci ildə Qara Yusiflə Şeyx İbrahim arasındakı mübarzə zamanı Qarabağın mühüm yer tutmasından (5, 486) bəhs etmişdir. O, 1420-ci ildə Teymuri Şahruxun Ərdəbildə Şeyx Səfiəddinin məqbərəsini ziyarət etdikdən sonra Muğan yolu ilə hərəkət edərək Arran Qarabağında yurt salmasından (5, 729), 1421-ci ildə Qarabağda müxtəlif ölkə və bölgələrdən gəlmiş elçiləri qəbul etməsindən, Şirvanşah I Xəlilullahla görüşməsindən də ətraflı bəhs etmişdir (5, 749-750). Əsərdən məlum olur ki, Şahrux Arran Qarabağında olarkən Dehli sultanın elçisi də onun hüzuruna gəlmişdir (5, 755).

Bir sıra farsdilli müəlliflərin, o cümlədən Əbu Bəkr Tehraninin əsərindən məlum olur ki, Əmir Teymur I Bayəzidlə müharibə etmək qərarını da Qarabağda almışdır. Belə ki, I Bayəzid Əmir Teymurun Qara Yusifi təslim etmək tələbinə müsbət cavab verməmiş, bu isə öz növbəsində tərəflər arasındakı münasibətləri daha da kəskinləşdirmişdir (7, 45-46).

XVI-XVII əsrlərdə yazılmış farsdilli mənbələrdə də Qarabağ ərazisində baş vermiş hadisələr mühüm yer tutur. Həsən bəy Rumlu öz əsərində həm əvvəlki dövrlərdə, həm də yaşadığı dövrdə baş vermiş hadisələrlə bağlı olaraq Qarabağda baş vermiş siyasi hadisələrdən dəfələrlə bəhs etmişdir. Müəllif hicri 945-ci (1538-ci) ildə I Təhmasib tərəfindən Şirvanşahlar dövlətinə son qoyulmasından bəhs edərkən Şirvana göndərilən qoşunlar sırasında "Qarabağ qoşunu"nun da olduğunu, xüsusi olaraq, qeyd edir (9, 1262).

I Şah Abbasın (1587-1629) tarixçisi İsgəndər bəy Münşinin "Tarix-i aləmaray-yi Abbasi" əsərində nəinki Qarabağda baş verən siyasi hadisələrdən bəhs olunur, həm də Qarabağ XV –XVI əsrlərdə baş vermiş əsas hərbi-siyasi hadisələrin cərəyan etdiyi əsas bölgə kimi təqdim edilir. Müəllif bu hadisələrdən dəfələrlə, dönə-dönə bəhs edir. Həmin əsərdə Qarabağın adına ilk dəfə h.896-cı (1490-cı) ildə baş vermiş hadisələrlə bağlı olaraq rast gəlinir. Müəllif Səfəvi şeyx Heydərə "hörmətsizlik etmiş" Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun Qarabağda vəfat etdiyini bildirir (10, 22). Bəzi mənbələrdə onun həm də Sultanbud adlanan Sultani adlı yaşayış məntəqəsində öldüyü qeyd edilir. Həmin yaşayış məntəqəsinin Bərdə ilə Ağdam arasında və Beyləqanda yerləşməsi haqqında fikirlər mövcuddur (8, 142).

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, Sultan Yaqubun ölümündən sonra türkmanlar iki qrupa bölündülər; onlardan biri Sultan Yaqubun oğlu Baysunğurun, digəri isə onun qardaşı Məsih mirzənin hökmdar olmasını müdafiə etdilər. Müəllif iki qrup arasındakı toqquşmaları "Qarabağ vuruşması" adlandırır (10, 22). İsgəndər bəy Münşi siyasi mübarizə meydanına daxil olan İsmayıl Səfəvinin Qaraqoyunlu Cahanşahın Qarabağdakı nəvələrini öz tərəfinə çəkmək üçün Qarabağa gedərək Sultan Hüseyn Barani ilə görüşdüyünü, lakin onun rəftarından xoşu gəlmədiyinə görə, oradan Göyçə gölünə doğru, daha sonra isə Ərzincana getdiyini qeyd edir (25, 81-82).

İsgəndər bəy Münşi öz əsərində I Təhmasibin hakimiyyəti dövründə Şirvanın vahid Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatılmasında qacarlar sülaləsindən olan Qarabağ hakimlərinin və "Qarabağ camaatının" rolunu, xüsusi olaraq, qeyd etmişdir (10, 80). Müəllif h.963-cü (1555-ci) ildə Kartli valisi Lursabın I Təhmasibə qarşı qiyam qaldırması xəbərini alan Qarabağ bəylərbəyi Şahverdi

sultan Ziyad oğlu Qacarın Qarabağ qoşununu yığıb onu dəf etməyə yönəlməsi haqqında məlumat verir (10, 200). İsgəndər bəy Münşinin əsərindən məlum olur ki, 1578-1590-cı illəri əhatə edən Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasında Qarabağ bölgəsi və Qarabağ qoşunu mühüm rol oynamışdır (25, 470-477).

Zeynalabidin Əli bəy Şirazi də Qarabağın Səfəvilər dövrü hərbi-siyasi hadisələrində mühüm yer tutduğunu, I Təhmasibin 1547-1552-ci illərdə Qarabağda bir neçə dəfə düşərgə saldığını və buradan Kartli və Şirvan istiqamətində hərbi səfərlər həyata keçirdiyini qeyd edir (11, 67-77).

Beləliklə, farsdilli mənbələrdə Arran Qarabağının siyasi həyatı haqqında bir sıra maraqlı məlumatlara rast gəlinir və bu məlumatlar həmin dövrün digər sinxron qaynaqlarının məlumatları ilə uyğunluq təşkil edir

QARABAĞ ƏHALİSİNİN ETNİK TƏRKİBİ

XIII –XVIII əsrlərdə yazılmış farsdilli qaynaqlarda Arran Qarabağının əhalisi haqqında müəyyən məlumatlara rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, farsdilli qaynaqlardan əvvəl yazılmış həm ərəbdilli mənbələrdə, həm də xristian müəlliflərin əsərlərində Ərəb xilafəti dövrü Azərbaycan əhalisi ümumi şəkildə "türklər" adlandırılır. Məsələn, VII əsr Bizans tarixçisi Feofilakt Simokatta türkləri "barbar" adlandırır və yazır ki, onlar bizim tarixçilərin Araks (Araz) adlandırdığı çayın sahillərində, yəni Qarabağ bölgəsinin cənub hüdudlarında yaşayırlar və həmin çayı Əras adlandırırlar (31, 78).

F.C.Məmmədova qeyd edir ki, ərəb istilası ərəfəsində əyalətin əhalisinin əsasını qarqarlar, utilər, hunlar, xəzərlər və basillər təşkil edirdilər (32, 94). Q.Ə.Qeybullayev Qarabağda qarqar, dondar, peçeneq, tərtər, hun, xəzər etnonimləri ilə bağlı toponimlərə rast gəlindiyini qeyd edir (33, 35).

Farsdilli mənbələrin məlumatlarına görə, Arazın şimalı ilə cənubu arasında daimi sıx əlaqələr mövcud olmuşdur və çayın hər iki tərəfində yaşayan əhali eyni xalqı – Azərbaycan türklərini təmsil edirdilər. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, XIV – XVII əsrlərdə yazılmış bütün farsdilli mənbələrdə Qarabağın türkmənşəli müsəlman hakimlər tərəfindən idarə olunduğu dönə-dönə qeyd edilir. Həmin əsərlərdə Qarabağ əhalisi, türklər, elatlar, türkmanlar, tərəkəmələr, müsəlmanlar və s. adlar altında təqdim olunur. Farsdilli mənbələrdə nəinki ermənilər, ümumiyyətlə, xristian əhali, onların bölgədə hər hansı bir fəaliyyəti, onlara aid yaşayış məskənləri, toponimlər (dağ, çay, düzən keçid və s.) haqqında məlumata rast gəlinmir.

Fəzlullah Rəşidəddin h.701-ci (1301-ci) il hadisələrindən bəhs edərkən "İslam hökmdarının (Qazan xanın) Arranda – Qarabağ yurdunda düşərgə salmasını" yazmaqla "Arran Qarabağı" anlayışının həm əsl coğrafi, həm də etnik mahiyyətini də göstərir (1, 188). Burada o, Qarabağı "yurd" kimi təqdim etməklə ərazinin türklərin Vətəni olduğuna bilavasitə işarə edir. Onun oğlu Məcd əd-Dinə yazdığı məktubda ayr-ayrı vilayətlərinin əhalisi, o cümlədən Qarabağ əhalisi haqqında məlumat verilir. Müəllif Qarabağ əhalisinin elatlardan ibarət olduğunu göstərir və onların ordunun ehtiyacları üçün təhvil verməli olduğu bağ-bostan məhsullarının miqdarı haqqında da bəhs edir (24, 244).

Nizaməddin Şaminin əsərində də Arran Qarabağı əhalisinin müsəlman mənşəli əhalidən ibarət olduğuna işarə edilir. Onun yazdığına görə, Əmir Teymur Azərbaycana üçüncü yürüşü zamanı 1403-cü ildə Arran Qarabağına (Qarabağ-e Arrana) gəldiyi vaxt Şirvanşah Şeyx İbrahim onun şərəfinə toylar təkil etdi. Sözlərinə davam edən müəllif yazır: "Turan və İran məmləkətlərindən, türk, tacik, ərəb, Əcəmdən seyidlər, üləma, şeyxlər, qazilər, imamlar, müftilər, sahiblər, sədrlər, ağalar və şəriflər orada toplandılar" (14, 21). Göründüyü kimi burada nəinki ermənilərin, hətta heç bir xristian toplumun nümayəndələrinə rast gəlinmir.

XV – XVII əsrlər farsdilli müəlliflərinin əsərlərində də Qarabağ bölgəsi hakimlərinin və əhalisinin türkmənşəli müsəlmanlardan ibarət olması haqqında məlumatlara rast gəlinir. Qaraqoyunlu tayfa ittifaqında mühüm rol oynayan tayfalar sırasına daxil olan baharlı, alpout, cəgirli və qaramanlı tayfalarının məskunlaşdığı əsas ərazilərdən biri də məhz Arran Qarabağı idi. Qarabağın müxtəlif bölgələrində həmin tayfalara aid yer adları indiyədək qalmaqdadır.

Qarabağ tarixində müstəsna rol oynamış tayfalardan biri də qacarlardır. İsgəndər bəy Münşinin əsərində də bunun şahidi oluruq. O, Qacarlar nəslindən olan bir neçə Qarabağ hakiminin, o cümlədən hicri 961-ci (1554-cü) ildə baş verən hadisələrdən bəhs edərkən Şahverdi sultan Ziyad

oğlunun (10, 76) adını çəkir. İsgəndər Münşi Qarabağda olan yerli hakimlər sırasında türkmənşəli qazaq tayfasından olan Dönməz sultandan da bəhs etmişdir (10, 141).

Qazi Əhməd Qumi də Qarabağın Azərbaycan qızılbaş tayfalarından olan qacarlar tərəfindən idarə edildiyini göstərir. Onun verdiyi məlumata görə, 1570-1577-ci illərdə I Şah Təhmasibin oğlu Sultanəli Mirzə Qarabağın hakimi olmuşdur. Onun lələsi əvvəlcə, İbrahim Sultan Ziyad oğlu Qacar, sonra isə Yusif Xəlifə Ziyad oğlu Qacar olmuşdur (34, 48.). Farsdilli mənbələrin məlumatına görə, II Şah İsmayıl 1577-ci ildə Qarabağ əyalətinin hakimiyyətini İmamqulu bəy Qacara tapşırmışdı (34, 89). V.Z.Piriyevə görə, qacarlar Azərbaycan ərazisində Hülakü xanın dövründə məskunlaşmışlar (35, 264). Lakin Z.H.Bayramlı onların Qarabağda daha qədim dövrlərdən məskunlaşa biləcəyini qeyd edir. Onun qeyd etdiyi kimi, naməlum müəllifin "Qızılbaşlar tarixi" əsərində bu faktı təsdiq edən məlumata rast gəlinir (36, 358).

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVI – XVII yüzilliklərdə də Qarabağda qacarlar və qazaxlarla yanaşı, qaramanlı, baharlı tayfaları, zülqədər elinin şəmşəddinli obası, otuz iki və iyirmi dörd oymaqları da məskunlaşmışdı və onlar əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olurdular (36, 358). İsgəndər bəy Münşinin məlumatına görə, Qarabağın sərhəd bölgələrində qazax eli məskunlaşmışdı (36, 358). Faruk Sumer yazır ki, Qarabağda otuz iki oymaqdan meydana gəldiyi üçün bu adla anılan böyük bir toplum yaşayırdı. Onlar Qarabağ türkmanlarından idilər. Sonralar tərəkəmə adlanan türklər onların qalıqlarıdır. Faruk Sumerə görə, otuzikilərin Qarabağda müqəddəm, cavanşir, əhmədli, qaraqoyunlu, göyçəli, ozan kimi obaları məlumdur (36, 359). Farsdilli mənbələr müqəddəm tayfasının hakimi Ağa xan, onun qəhrəmanlıqları haqqında məlumat verirlər. Müqəddəm oymağının doğma yurd yerlərindən olan Ağdam bölgəsində Müqəddəm düzü və eyni adlı etnotoponim indiyə qədər qalmaqdadır (36, 359). Farsdilli müəlliflər burada Qaraqoyunlu nəslindən olan türkmanların məskunlaşması haqqında da məlumat verirlər. Məsələn, İsmayıl Səfəvi hələ dövlət yaratmamışdan əvvəl, hicri 906-cı (1500-cü) ildə Ərdəbildən Ərzincana gedərkən Qarabağda Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın nəslindən olan Sultan Hüseyn Barani ilə görüşmüşdü (10, 27). Oxşar fakta Zeynalabidin Əli bəy Şirazinin əsərində də rast gəlirik (11, 22).

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlılar tərəfindən tərtib olunan "Gəncə-Qarabğ əyalətinin müfəssəl dəftər"ində verilən məlumatlar farsdilli mənbələrin məlumatlarını daha da tamamlayır. Burada otuzikilər tayfasının yuxarıda qeyd edilən oymaqları ilə yanaşı, üçoğlan, mahrızlı, qiyaslı, veysəlli, düyərli, eymurlu, boyəhmədli, zəngişalı, mollalar, atlıçalı, kəbirli, kəngərli, ətyeməzli obaları və camaatları haqqında məlumat verilir (36, 359). Qeyd etmək lazımdır ki, adları çəkilən tayfa, oymaq və obaların adlarına demək olar ki, Qarabağın bütün rayonlarında indi də rast gəlinir.

Bu qəbildən olan faktlar ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının əsassız olduğunu bir daha sübut edir. Fars mənbələrində ermənilərin Cənubi Qafqazda döyüş əməliyyatlarında iştirakı, onların nəinki Qarabağ bölgəsində ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında varlığı haqqında heç nə deyilmir. Başqa sözlə, nə Qarabağ, nə də hal-hazırda ermənilər yaşayan digər vilayət və rayonlar heç bir zaman dini, etnik və mədəni baxımdan ermənilərlə bağlı olmamışdır.

Yazılı mənbələrlə yanaşı rəsmi sənədlər də Qarabağ əhalisini elatlar, türkmanlar və tərəkəmələr şəklində təqdim edirlər. Məsələn, Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) fərmanlarından məlum olur ki, Qarabağ əhalisi, əsasən, türkmənşəli elatlardan ibarət idi. Həmin fərmanlarda elatlar üzərinə qoyulan çobanbəyi vergisinin miqdarından bəhs edilir (37, 41-42).

"Qarabağ" adının özü də bölgə əhalisinin etnik mənşəyindən xəbər verir. "Qarabağ" birmənalı şəkildə türkmənşəli sözdür. Lakin bu adın etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Tədqiqatçıların irəli sürdüyü başlıca elmi mülahizəyə görə, Qarabağın adı Azərbaycan türk dilindəki "qara" və "bağ" sözlərindən əmələ gəlmişdir və "qara" sözü vaxtilə böyük, sıx, qalın, qərb və s. mənalarda da işlənmişdir. Elmi ədəbiyyatda bu adın mənaları haqqında bir sıra tədqiqatçılar (V.V.Bartold, V.F.Minorski, M.Bayar, S.Aşurbəyli, Ş.Cəmşidov, R.Göyüşov, M.Seyidov, Y.M.Mahmudlu, K.K.Şükürov, İ.Q.Məşədiyev, Ə.Çingizoğlu, Ş.Sədiyev, Q.Ə.Qeybullayev, Y.R.Hüseynov, B.Həsənov, B.Dədəyev, C.Mahmudlu, S.Əbilov və başqaları) tərəfindən kifayət qədər fikirlər səsləndirildiyinə və bizim istifadə etdiyimiz farsdilli mənbələrdə bu adın mənası ilə bağlı xüsusi, tutarlı məlumata rast gəlinmədiyinə görə bu məsələ üzərində ətarflı şəkildə dayanmağı məqsədəuyğun hesab etmirik. Bununla belə, "Qarabağ" adının "bağ-bağatlı" yer mənasında işlənməsi

fikrinin həqiqətə daha yaxın olduğunu qeyd etmək istərdik. Çünki farsdilli mənbələr Qarabağı doğurdan da axar-baxarlı yaylaq və qışlaqları olan, yaşıllıqlara bürünmüş, laləzar bir bölgə kimi təqdim edir və onun təbiətini digər ərazilərdən fərqləndirirlər. Məsələn, Məhəmməd Kazım Bayat və Şahbulağı kimi yaşayış məskənlərindən bəhs edərkən yaşıllıqlara və bağ-bağatlı olmasına görə Qarabağı behşitə bənzədir və əsərində "Qarabağ bölgəsi baharda Gülüstani-İrəmdən bir nümunədir" (Məhəl-e Qarabağ dər fəsl-e bahar numune-yi əst əz Gülüstan-e İrəm) cümləsinə də yer verir (12, 1040).

Nəhayət, Qarabağın Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu bölgədəki epiqrafik abidələr də sübut edir (38, 57-59). Qarabağdan aşkar edilmiş bir çox abidələr üzərindəki kitabələr qiymətli məxəzlərdir və bölgənin etnik tarixinin öyrənilməsi üçün böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin kitabələr bölgə əhalisinin müsəlman türklərdən ibarət olduğunun bir mənalı şəkildə sübut edir. Xalqımız həmin abidələr üzərində kitabələr həkk etməklə sonrakı nəsillərə qiymətli salnamələr qoyub getmişlər.

NƏTİCƏ

Beləliklə, etno-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni baxımdan Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ bölgəsi, onun tarixi və etnik coğrafiyası, siyasi həyatı haqqında farsdilli ilkin yazılı qaynaqlarda maraqlı məlumatlara rast gəlinir.

"Arran Qarabağı" tarixi-coğrafi anlayışının farsdilli qaynaqlarda tez-tez işlədilməsi sübut edir ki, həmin ərazi tarixən Azərbaycanın Arran vilayəti ilə bağlı olmuş, sonrakı dövrlərin inzibati-ərazi bölgüsündə də Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi öz əksini tapmışdır. Hər bir ölkənin düzənlik, dağlıq, dərə-təpə ərazilərə malik olaması isə təbiidir. Buna görə də Qarabağın daha çox dağlarla əhatə olan hissəsini əsas götürərək qondarma "Dağlıq Qarabağ" terminə qarşılıq olaraq tarixi mənbələrdə rast gəlinən Arran Qarabağını "Düzən Qarabağ" kimi izah etməyə heç bir əsas və ehtiyac yoxdur. Çünki mənbələrdə "Dağlıq Qarabağ" ifadəsi yoxdur. Yazılı mənbələr onun düzən hissəsindən də, dağlıq hissəsindən də elə vahid Qarabağ kimi bəhs edirlər.

Farsdilli ilkin yazılı qaynaqların məlumatları nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, Qarabağ bölgəsi XIII – XIV əsrlərdə Hülakü və Teymuri dövlətlərinin hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynamışdır. XV – XVI əsrlərdə isə region Azərbaycanın Qaraqoyunlu (1410-1468), Ağqoyunlu (1468-1501) və Səfəvi (1501-1736) dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövlətlərin hərbi-siyasi tarixi ilə bağlı bir sıra hadisələr məhz Qarabağ bölgəsində cərəyan etmişdir.

Farsdilli qaynaqlar XIII – XVII əsrlərdə baş vermiş hadisələrdən bəhs edərkən Qarabağ bölgəsində yaşamış yerli əhalini ümumi şəkildə müsəlman etiqadlı Qarabağ camaatı, türklər, türkmanlar və elatlar adlandırırlar. Farsdilli müəlliflərin verdiyi məlumata görə, bölgədə yerli əhali arasında istifadə olunan əsas ünsiyyət vasitəsi isə Azərbaycan-türk dili olmuşdur.

Beləliklə, ilkin mənbələrin, eləcə də mövcud elmi ədəbiyyatın araşdırılması, müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, Arran Qarabağı siyasi, coğrafi və etnik baxımdan həmişə Azərbaycanla sıx şəkildə bağlı olmuşdur və onun ayrılmaz tərkib hissəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Том. 3. Перевод персидского А.К.Арендса. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946.
2. Nizaməddin Şami. Zəfərnamə. Tehran; Bamdad, 1363.
3. Şərəf əd-Din Əli Yəzdi. Zəfərnamə. Cilde əvvəl və dovvom. İsfahan,1387.
4. Həmdullah Mustovfi Qəzvini. Nüzhət əl-qulub. Tehran: Dünyaye Kitab, 1362.
5. Əbru Hafiz. Zubdət ət-təvarix. Cilde əvvəl və dovvom. Tehran: 1372
6. Əl-Bəkr əl-Qutbi əl-Əhəri. Tavarix-e şeyx Uveys. Təbriz: 1379.

7. Ebu Bekr-i Tihrani. Kitab-i Diyarbekriyye. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: TTK, 2014.

8. Хунджи Фазлуллах ибн Рузбехан. Тарих-и алам ара-йи Амини. Баку:1987.

9. Həsən bəy Rumlu. Əhsən-üt-təvarix. Cilde sevvom. Tehran: Əsatir, 1384.

10. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. Şamil cild-e əvvəl və nim-i əz cilde dovvom . Tehran: Əmir Kəbir, 1382.

11. Xacə Zeynalabidin Əli bəy Şirazi. Təkmilətül-əxbar. Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər Ə.H.Rəhimlinindir. Bakı: Elm, 2009.

12. Məhəmməd Kazım. Aləm aray-e Nadiri. Cilde dovvom. Tehran: 1364.

13. Бабурнаме. Записки Бабура.Ташкент: Изд-во АН Узб. ССР, 1958.

14. Nizaməddin Şami. Zəfərnamə (Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə dair iqtibaslar). Türk dilindən tərcümə edəni Z.M.Bünyadov. Bakı: Elm, 1992.

15. Пириев В.З. Об исторической географии Азербайджана XIII – начала XV вв. / Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, с.98-109.

16. İbn Havqəl. Kitab surət əl-ard. Əl-qism əl-avval. Leyden: Brill, 1967.

17. Бартольд В.В. Азербайджан и Армения. Сочинения в 9-ти томах. Т. VII. Москва: Наука, 1971.

18. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix, faktlar və sənədlər. Bakı: Təhsil, 2005.

19. R.Yüzbaşov., K.Əliyev., Ş.Sədiyev. Azərbaycan coğrafi adları. Bakı. 1972,

20. Yüzbaşov R. Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin toponimikası // Azərb SSR EA Xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası, 1969, № 12.

21. Qurbani.Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.

22. Sədr əd-Din əl-Hüseyni. Əxbar əd-daulət əs-Səlcuqiyyə. Lahor: 1933.

23. Təzkirət əl-muluk. Persian text in facimile. Translated and explained by V.Minorski. London 1943.

24. Рашид ад-Дин. Переписка. Перевод, введение и комментарий А.И.Фалиной. Москва: Изд-во Наука, 1971.

25. İsgəndər bəy Münşi. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. I cild. Farscadan tərcümənin, öz sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri O.Əfəndiyev və N.Musalı. Bakı: Təhsil, 2009.

26. Эфендиев О.А. Территория и границы Азербайджанских государств в XV – XVI вв. / Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, с.110-119.

27. Qarabağnamələr. Birinci kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.

28. Piriyev V.Z. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360-cı illər). Bakı: Elm, 1978.

29. Nəcəfli T. H. XV – XVII yüzilliklərdə Qarabağın ictimai-siyasi həyatı / Qarabağ: Bildiklərimiz və bilmədiklərimiz. Bakı: Şərq-Qərb, 2010. s.65-87

30. Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV – XVI əsrlər). Bakı: Kür, 2004.

31. Симокатта Феофилакт. История. Перевод С.П. Кондратьева. Москва: Наука, 1957.

32. Məmmədova F.C.. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərnəşr, 1993.
33. Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı: Elm, 1990.
34. Məmmədova Ş.K. "Xülasət ət-təvarix" Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: Elm, 1991.
35.Piriyev V.Z. Azərbaycan XIII – XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003.
36. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu: Dövlət quruluşu. Bakı: Füyuzat, 2020.
37. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər. Bakı: Elm, 1977.
38. Ağalarzadə A. Qarabağ və Zəngəzurun epiqrafik abidələri // Elm və həyat, 2020, № 4, s.57-60.

XAQANİ ŞİRVANİNİN MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR YARADICILIĞINDAKI MÖVQEYİ

THE POSITION OF KHAGANI SHIRVANI IN THE WORKS OF MIRZA ALAKBAR SABIR

QƏHRƏMANOVA Ulduz Fərhad qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə:

Sabirin Xaqani ilə tanışlığı çox tez, inqilabçı satirikin gənclik illərində başlamışdır.

1.Sabirin "Xaqani" adlı məqaləsi klassik sənətkarlarımızdan olan Əfzaləddin Xaqani Şirvaniyə həsr edilmişdir. Sabir Xaqaniyə böyük məhəbbətlə yanaşmış və "Xaqani" adlı rəvayətində Şirvan hökmdarı Məncöhrün Məlhəm kəndində Xaqani ilə görüşündə şairin hazırcavablığından, kiçik uşaqdakı böyük istedaddan bəhs etmişdir. Sənətkarın "Xaqani" ("Ulularımızdan eşitdiyim") adlı məqaləsində Mənuçöhr ilə Xaqani dioloqu diqqəti xüsusi cəlb edir.

2.Mirzə Ələkbər Sabirin "Şəkibayi" adlı satirasının məzmunu Xaqani Şirvaninin

Çenan istadəəm pişo pəsi-tən

Ki, istadə əlifhaye-ətəna!

beytindən iqtibas etmişdir, yəni nəzirə yazmışdır.

3. Sabir yaradıcılığında klassiklərdən istifadənin bir yolu da bu və ya başqa bir şairin fikrini eyni ilə şeirə daxil etməkdir. Bu üsuldan Sabir "Mənimki belə düşdü!" ("Qəm rahnümun oldu, mənimki belə düşdü!") adlı satirasında da istifadə etmişdir. Bu satira Türkiyə sultanı Əbdülhəmidin taxtdan salınması münasibəti ilə yazılmışdır.

4. Sabir 1910-cu ildən fikrən Xaqani ilə məşğul olmağa başlamışdı. Bunu sübut etmək üçün Bakıda 1910-cu il 30 iyun tarixində çıxan "Həqiqət" qəzetində "Həfteyi-ədəbi" sərlövhəsində Sabir Xaqanidən nümunə çap etdirmişdir.

5. Sabirin özündən əvvəlki klassiklərlə, xüsusən, Azərbaycan şair və yazıçıları ilə əlaqəsini aydınlaşdırarkən onun 1911-ci ildə yazmış olduğu "Vaqieyi-yubileykaranə" ("Girdim yerimə başımda qayğu") adlı məsnəvisinə də Sabir Xaqanidən söz açmışdır. Sabirin bu yubileyə etirazı vardı çünki əsl yubiley keçirilməyə layiq sənət korifeyi Xaqani yaddan çıxarılır, lakin adicə din təbliğatçısına yubiley keçirilir!

Açar söz: Mirzə Ələkbər Sabir, Xaqani Şirvani, məsnəvi, nəzirə, satira

Abstract:

Sabir's acquaintance with Khagani began very quickly, in the youth of the revolutionary satirist.

1.Sabir's article "Khagani" is dedicated to one of our classical artists Afzaladdin Khagani Shirvani. Sabir treated Khagani with great love and in his legend "Khagani" the ruler of Shirvan Manjohr spoke about the poet's wit and great talent in a small child during his meeting with Khagani in the village of Melhem. The dialogue between Manuchohr and Khagani draws special attention in the artist's article "Khagani" ("I heard from our ancestors").

2. The content of Mirza Alakbar Sabir's satire "Shakibayi" by Khagani Shirvani

Çenan istadəəm pişo pəsi-tən

Ki, istadə əlifhaye-ətəna!

He quoted from the verse, that is, he wrote in mind.

3.One of the ways to use classics in Sabir's work is to include the opinion of this or that poet in the poem. In this way, Sabir said, "This is what happened to me!" He also used it in his satire ("Sorrow has become my guide, so has mine!"). This satire was written on the occasion of the dethronement of the Turkish Sultan Abdulhamid.

4. Sabir began to deal with Khagani in 1910. To prove this, he published an example of Sabir Khagani in the newspaper "Haqiqat" published in Baku on June 30, 1910 under the headline "Literary Week".

5. While clarifying Sabir's connection with his predecessors, especially with Azerbaijani poets and writers, he also spoke about Sabir Khagani in his 1911 prose "Waqieyi-yubileykarana" ("I went in and took care of myself"). Sabir had an objection to this jubilee, because Khagani, the coryphaeus of art worthy of a real jubilee, is forgotten, but the jubilee is celebrated only for the propagandist of religion!

Keywords: Mirza Alakbar Sabir, Khagani Shirvani, masnavi, nazira, satire

Mirzə Ələkbər Sabirin Xaqani irsi ilə tanışlığı haqqında M.A.Sultanov belə demişdir: “Sabirin Xaqani ilə tanışlığı çox tez, inqilabçı satirikin gənclik illərində başlamışdır. Gənc Sabirin atası onun şeir dəftərini cırdığı zaman. Sabir

Mən Xəlilullahe əsrəm pedərəm çon Azər

Səfər az Babilo Şirvan konəm inşallah-

mətləli qəsidəsini yazarkən Xaqaninin:

Be Xorasan şəvəm inşallah

An rah asan şəvəm inşallah –

mətləli qəsidəsindən istifadə etmişdi”. (6; 110-111)

“Şübhə etməmək olar ki, Xaqaninin feodal saraylarına münasibəti, acı həyat təcrübəsi nəticəsində zalım əhsitanlara nifrət yağdırması, “İstəmirəm adımı çağırarlar Xaqani, -Mən yoxsullar şairi, Xəlqaniyəm, Xəlqani!” kimi demokratik ruhlu sözləri də Sabirə yaxşı tanış olmuşdur”. (3; 55)

1. Mirzə Ələkbər Sabirin “Şəkibayi” adlı satirasının məzmunu Xaqani Şirvaninin

Çenan istadəəm pişo pəsi-tən

Ki, istadə əlifhaye-ətəna!

beytindən iqtibas etmişdir, yəni nəzirə yazmışdır.

Tərcüməsi: Əta olunmuş əliflər dayanan kimi,

Mən canın qarşısında və arxasında elə dayanmışam.-

Sabir bu qəzəl satirasında deyir:

Yar getdikcə təhəssür dili-şeydadə durar,

Ömür vardıqca həvəs aşiqi-risvadə durar!

Yaxud:

Nə qəm, uğratsa da bir gün məni ifnayə zəman,

Mən gedərsəmsə məramim yenə dünyadə durar,

Sabir "Şəkibayi" sərlövhəli on dörd misralıq qəzəlində yurddan, dili-şeydadan, aşiqi-risvadan danışır, ancaq əsərin məzmunu köhnə mövzu çərçivəsini vurub dağıdır. Sabir ictimai mənada öz həsbi-halını ifadə edir. Qaranlıq, cansıxıcı mühitin ağır təzyiqindən bezərək ilk müqavimət, etiraz hissini, daxili mənlik qüdrətini, mənəvi böyüklüyünü tərənnüm edir. Köhnə adət və qaydaların hökm sürdüyü bir zamanda həssas adamların, mütəfəkkirlərin çəkdiyi ictimai kədəri tərənnüm edir. Belə ki:

Seyli-tən öylə təməvvü elə alıb dövrü bərim,

Bənzərəm bir qocaman dağə ki, dəryadə durar.

"Şəkibayi"("Yar getdikcə təhəssür dili-şeydadə durar") satirası qəzəl janrında yazılmışdır, ilk dəfə "Tazə həyat" qəzetində 16 avqust 1907-ci il, № 98-də "Əli Sabir Tahirzadə Şirvani" imzası ilə çap olunmuşdur. Birinci nəşrdən başqa, bütün qalan nəşrlərə daxil edilmişdir.

"Şəkibayi" şeirində Sabir özünün Xaqaniyə məhəbbətini aşkar hiss etdirməklə bərabər, XII əsr şairinin hansı cəhətini daha artıq qiymətləndirdiyini öyrənmək üçün bizə açar vermişdir. Bir sıra başqa əsərlər kimi, burada da Sabir Xaqani şeirinə xas olan əzəmət, vüqar, mərdlik ruhunu saxlamışdır.

2.Sabir yaradıcılığında klassiklərdən istifadənin bir yolu da bu və ya başqa bir şairin fikrini eyni ilə şeirə daxil etməkdir. Bu üsuldan Sabir "Mənimki belə düşdü!" ("Qəm rahnümun oldu, mənimki belə düşdü!") adlı satirasında da istifadə etmişdir. Türkiyə sultanı Əbdülhəmidin taxtdan salınması münasibəti ilə yazılan "Mənimki belə düşdü!" ("Qəm rahnümun oldu, mənimki belə düşdü!") adlı satira ilk dəfə 1909-cu il, 3 mayda "Molla Nəsrəddin" jurnalında № 18-də "Əbunəsr Şeybani" imzası ilə çap olunmuşdur.

Bu satirada Türkiyə sultanı II Əbdülhəmidin dilindən İran şahı Məhəmmədəliyə müraciət edilir. Yəni şeirin lirik qəhrəmanı Türkiyə sultanı II Əbdülhəmiddir. Sabirin "Mənimki belə düşdü!" ("Qəm rahnümun oldu, mənimki belə düşdü!") adlı satirası Xaqani Şirvaninin "İqbal zəbun oldu, mənimki belə düşdü" adlı şeirinə nəzirədir.

Mirzə Ələkbər Sabir satirada belə deyir:

Qəm rahnümun oldu, mənimki belə düşdü!

Dil vərteyi-xun oldu, mənimki belə düşdü!

El döndü cünun oldu, mənimki belə düşdü!

Tale mənə dun oldu, mənimki belə düşdü!

"İqbal zəbun oldu, mənimki belə düşdü"!

Sən Məmdəli, qorxma

Qəm çəkmə, darıxma!

Dövran özünündür!...

"Taxtdan salınmış sultan Əbdülhəmidin dililə deyilmiş bu satirada həmin misranın işlədilməsi nəinki onu qüvvətləndirib, ola bilsin ki, satira elə bu misranın xatirəsinə qələmə alınmışdır. Çünki bu misradakı fikir şeirin ideyasına tamamilə uyğun gəldiyi kimi satiranın müəyyən qafiyələri də ona əsasən qurulmuşdur. Buna bənzər istifadənin bir növü də şairin misrasında cüzi dəyişiklik aparmasından ibarətdir". (4; 320-321)

Sən vur işini, durma geri məkrü hiyləldən!

Mən topladığım şeyləri həp qapdılar əldən;

Bunlar keçər, amma hələ var qorxum əcəldən,

Sən qarnı yoğun bir şey idin ruzi-əzəldən,

Boynun da yoğun oldu, mənimki belə düşdü!

“İqbal zəbun oldu, mənimki belə düşdü”!

Sən nehrəni çalxa!

Heç baxma bu xalxa!

Ayran özünündür!...

3. Sabirin “Xaqani” adlı məqaləsi klassik sənətkarlarımızdan olan Əfzələddin Xaqani Şirvaniyə həsr edilmişdir. Məlum olduğu üzrə, Sabir Xaqaniyə böyük məhəbbətlə yanaşmış və “Xaqani” adlı bir rəvayət də çap etdirmişdir. Bu rəvayətdə Şirvan hökmdarı Məncöhrün Məlhəm kəndində Xaqani ilə görüşündə şairin hazırcavablığından, kiçik uşaqdakı böyük istedaddan bəhs edərkən “Xaqani Şirvani kimi şöhrəti-əbədiyyəyə nail olan, bu gün bütün üdəba, şüəra və füzəlaindində şayani təqdir olmaqla şirvanlıları” sevindirən bu böyük sima ilə fəxr etdiyini qürurla deyir”(4;320)
Sənətkarın “Xaqani” (“Ululərımızdan eşitdiyim”) adlı məqaləsi “ilk dəfə “Həqiqət” qəzetində 6 iyul 1910-cu il, №153-də “Ə.Sabir” imzası ilə çap olunmuşdur. Yalnız beşinci nəşrə daxil edilmişdir”. (5; 304)

Sənətkarın “Xaqani” (“Ululərımızdan eşitdiyim”) adlı məqaləsində Mənuçöhr ilə Xaqani dioloqu diqqəti xüsusi cəlb edir. Mənuçöhr Səlcuq dövlətinin süqutundan sonra hakimiyyət başına keçən Kəsranilər sülaləsinə mənsub Şirvanşahlardan biridir. Onun hakimiyyəti dövründə 1120-1149-cu ildə Şirvan dövləti xeyli güclənmiş və Azərbaycan istiqlaliyyəti uğrunda mübarizənin mərkəzinə çevrilmişdir. Həmin dioloqdan:

“Oğlum, sizin kənddə, ən böyük kimdir?

-Əmi, bizim kənddə ən böyük gamuşdur.

-Oğlum, mən oylə böyük demədim. Bunu demək istədim ki, sizin kənddə adam qabağına çıxan kimdir?

-Əmi, bizim kənddə adam qabağına çıxan itdir!

-Yox, canım, yəni ağsaqqal adam kimdir?

-Əmi, adam istəsən mən, saqqal istərsən bilməm”.(5; 223)

“Xaqani” sərlövhəsini “Ululərımızdan eşitdiyim” qeydilə çap etdirməsi Sabirin Xaqani ilə, istər onun şeiri, istərsə də şəxsiyyəti ilə çox maraqlanıb məşğul olduğunu sübut edir. Xatirədə göründüyü kimi, Xaqaninin hələ lap uşaq ikən çox hazırcavab və fövqəladə qabiliyyətə malik olduğu təsvir edilmişdir.

Ənvər Əhməd göstərmişdir ki, Sabirin çox sevdiyi, şəxsiyyətinə dərin rəğbət bəslədiyi Azərbaycan klassiklərindən ən ilkini Əfzələddin Xaqanidir. Sabir “Xaqani” adlı məqaləsində böyük Azərbaycan şairinin uşaqlıq dövründən kiçik bir əhvalatı xatırladıqdan sonra, onun şeir dünyasında kamala çatmasından iftixar hissi ilə bəhs edir. Adi bir kəndli uşağı Əfzələddinin böyük Xaqani dərəcəsinə yüksəlməsinin əsas səbəbini onun müntəzəm çalışmasında, oxumasında görən şair yazır: “Əvət, oxumaq bərəkəti sayəsindədir ki, məlhəmli dülgər Əli kişinin oğlu Şirvan şahlarının sərmayeyi-təfəkkürü olan “Xaqan” ləqəbini onlardan almağa kəsbi-ləyaqət edib. Xaqani Şirvani kimi şöhrəti-əbəliyə nail olur ki, bu gün bütün udəba şüəra və füzəla indində tayani-təqdir olmaqla biz şirvanlılar, xassə biz Şirvan şairləri onunla təfaxür etməkdə haqlı qalıyoruz” (2; 20)

4. Əziz Mirəhmədov qeyd etmişdir ki, Sabir 1910-cu ildən fikrən Xaqani ilə məşğul olmağa başlamışdı. Bunu sübut etmək üçün Bakıda 1910-cu il 30 iyun tarixində çıxan “Həqiqət” qəzetində “Həfteyi-ədəbi” sərlövhəsində Sabir Xaqanidən nümunə olaraq aşağıdakı beytini çap etdirmişdir:

Dər həmə Şirvan məra hasil nəyaməd nim dust

Dusti xud namümkün əst ey kaş budi aşina

Tərcüməsi: Bütün Şirvanda mən bir nəfər də dost tapmadım. Dost yoxdur, heç olmazsa, bir aşina olaydı. Məcburiyyət qarşısında Şamaxını tərk edib Bakıya köçmüş olan Sabir bu beyti çap etdirməklə, çox güman ki, özünün bioqrafik cəhətdən də Xaqaniyə yaxın olduğuna işarə etmək istəmişdi.

5. Sabirin özündən əvvəlki klassiklərlə, xüsusən, Azərbaycan şair və yazıçıları ilə əlaqəsini aydınlaşdırarkən onun 1911-ci ildə yazmış olduğu "Vaqieyi-yubileykaranə" ("Girdim yerimə başımda qayğu") adlı məsnəvisinə də nəzər salmaq lazımdır. Bu məsnəvidə də Sabir Xaqanidən söz açmışdır. Ümumiyyətlə, bu məsnəvidə Sabirin tanınmış klassiklər və dövrünün sənətkarlarının xatırlanmasının şahidi oluruq.

Belə ki, 1911-ci ildə Şamaxıda mürtəce ziyalılardan olan din təbliğatçısı Hafiz Əfəndi Şeyxzadənin yubileyi keçirilmişdi. Bu yersiz, lüzumsuz təntənə Sabirə "qəribə uyqu" kimi gəlmiş, onun kəskin etirazına səbəb olmuşdu. "Vaqieyi-yubileykaranə" ("Girdim yerimə başımda qayğu") adlı məsnəvisində Sabir konkret olaraq bu hadisəyə mənfi münasibətini bildirməklə bərabər, hələ də lazımınca qədr-qiyməti olmayan bir sıra Azərbaycan sənətkar və ziyalılarını xalqa xatırladıb deyirdi ki, əgər yubiley təntənəsi, xatirə gecəsi keçirmək mümkün və lazım isə, o zaman bu cür təntənələri bütün varlığı ilə xalqa yad olan "Əlhafiz əfəndilərin" şərəfinə yox, böyük sənətkar Xaqani Şirvaninin şərəfinə, xalqımızın fəxri olan Həsənbəy Zərdabinin, "Şirin sözlü şair" Seyid Əzimin və başqa bu kimi şəxsiyyətlərin şərəfinə keçirməliyik. Bu yubileyə etirazını bildirən Sabir Azərbaycanın görkəmli ziyalılarının adını çəkir və ilk növbədə Xaqanini belə yada salır:

Əhsən, -dedim,-ən gözəlcə bir şey,

Xaqani üçünmü işbu yubley?

Sabirin bu yubileyə etirazı budur ki, əsl yubiley keçirilməyə layiq sənət korifeyi Xaqani yaddan çıxarılır, lakin adicə din təbliğatçısına yubiley keçirilir! Bəs, Hafiz əfəndi Şeyxzadə kimdir? Hafiz əfəndi Şeyxzadə yarı din təbliğatçısı, yarı müəllim tipli bir adam idi. Şamaxıda məktəb açıb müəllimlik edirdi.

Layiq belə yubleyə ziyadə

Əlhafiz əfəndi Şeyxzadə

Bu məsnəvi "ilk dəfə "Molla Nəsrəddin" jurnalında 9 mart 1911-ci il, № 10-da "Gözü yuxulu" imzası ilə çap olunmuşdur. Birinci nəşrdən başqa, bütün qalan nəşrlərə daxil edilmişdir". (5; 249)

Ədəbiyyat:

1.Cəlal Mir, Azərbaycanda ədəbi məktəblər, Bakı, 2004

2. Əhməd Ənvər, Mirzə Ələkbər Sabirin poetikası, Bakı, 1996

3.Əhmədov Mir Əziz, Mirzə Ələkbər Sabir, Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1958

4.Xəndan Cəfər, Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, Bakı, 1962

5. Sabir, Hophopnamə, Bakı, 2004, II cild

6.Sultanov M.S., Xaqani Şirvani, Bakı, 1954

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MARŞ JANRININ İNKİŞAF ÖZƏLLİKLƏRİ

Salidə ŞƏRİFOVA

filologiya elmləri doktoru, professor Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Qərb mənşəli marş janrı XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyatımıza daxil ola bilmişdir. Marşdan sinkretik janr kimi danışdıqda, marş diqqətimizi iki yöndən cəlb edir: nəzm və musiqi janrı kimi. Ədəbiyyatda bir janr kimi yer tuta bilmiş marşın cəmiyyətdə daha çox musiqi janrı kimi təqdim edilməsi özünü göstərməkdədir. Marşın 4/4 (nadir hallarda 2/4 və ya 6/8) ölçülü xanədə dəqiq ritmə malik olan musiqi janrı kimi təqdim edilməsi inkaredilməyən bir faktdır. Marşa musiqi janrı kimi diqqət yetirdikdə insanların hərəkətlərini, kollektiv yürüşlərini sinxronlaşdırmağa xidmət etməsini, bu da əsasən, döyüş meydanlarında döyüşən insanların hərəkətlərini sinxronlaşdırmaq üçün marşların yaradılmasına ehtiyac və istəyin olmasını göstərməkdədir. Xalqın döyüş əzmini əks etdirən marş istər musiqi janrı kimi, istərsə də ədəbi janr kimi eyni məqdəsə xidmət edir.

Marşın musiqi janr olması bu tip əsərlərdə təkrirə geniş müraicət olunmasına gətirib çıxarır. Bədii ifadə vasitələrindən olan təkrirə üstünlük verilməsi marşın özəl xüsusiyyətlərindən biridir. Təkrir eyni və qafiyə təşkil edən sözlərin şeirdə məntiqi vurğunu, fikri gücləndirmək, emosional təsiri, ahəngdarlığı artırmaq məqsədilə söz və ifadələrin təkrar olunmasıdır. Marşlarda təkririn anafora və epifora kimi təkrir növlərindən istifadə edilməsinin şahidi oluruq. Marşlarda təkrirlərdən istifadə edilmə təntənəli ovqatın yaradılmasına xidmət edir. Məsələn, sözləri və musiqisi Üzeyir Hacıbəyova məxsus olan "Milli marş" və ya "Azərbaycan milli marşı"nda (1917) təkririn epofora növündən istifadə edilmişdir:

Giriniz meydana sanki şir,

Əlinizdə şəmşir ilə tir,

Dilinizdə olsun bu zikr,

Ya allah, Ya allah, Ya allah.

"Ya allah, Ya allah, Ya allah" sözlərin yanbayan işlənilməsi epifora kimi diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, Üzeyir Hacıbəyovun "Milli marş" və ya "Azərbaycan milli marşı"nın 1920-ci il aprel hadisələrindən sonra səslənməsi qadağan olunmuşdur. Marşın sözləri milləti birliyə, tarixi unutmadan mübarizəyə səsləyiş ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, "marşlar döyüşən ordunun şəxsi heyətinin ruhunun formalaşmasına və əsgərin psixologiyasına emosional, duyğusal təsir göstərməklə öz möhtəşəmliyini, ecazkar gücünü saxlamaqdadı." [1]

Marş poeziya nümunəsi və musiqi janrı olmaqla yanaşı, ifadə etdiyi sözlərlə, onu müşayiət edən musiqi ilə insanda özünə inam hissini artırmağa, Qələbəyə inamını əxz etdirməyə qadir olmaqla, milli birliyə, vətəni qorumağa səsləyiş edir. Marş poetik nümunə kimi yalnız qələbəyə, insanın özündə inamı, nikbinliyi yarada bilən poetik sözlər çağırışla, səsləyişlə ifadə edilir. Bu xüsusiyyət marşı poeziyanın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməsilə bərabər, nəzm janrı kimi fərqli xüsusiyyətə mailk olmasını göstərir. Akademik İsa Həbibbəyli marşın xüsusiyyətlərinə toxunarkən, marşın həm də təntənəli üslubda yazılmasını qeyd etmişdir: "təntənəli üslubda yazılan, ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olan, həyəcan və səfərbərlik ifadə edən şeir, yaxud mahnıya marş deyilir." [2]

Həkim, şair, bəstəkar Şahin Musaoğlu marşı "çağırış" kimi qəbul edərək, marşın sözlərini və onu müşayitə edən musiqinin bir-birilə əlaqəli olmasını ona ünvanlanmış "marşı şeir olaraq yazırsınız, yoxsa yazılmış şeirin ideyasına görə janr seçirsiniz?" sualına verdiyi cavabla aydınlıq gətirmişdir:

[1] "Salam, Qələbə!" deyəcəyimiz günə az qalıb. Söhbətləşdi: Rəşid HÜSEYNOV, əməkdar jurnalist. Azərbaycan ordusu 2017.- 27 may.- S.6. //http://anl.az/down/meqale/az_ordusu/2017/may/545567.htm
[2] İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, "Nurlan", 2007. – 696 səh. Səh. 495

"Şeirin ideyası hansı janrda daha möhtəşəm səslənərsə, həmin janrı seçirəm." Bu fikirlərlə, Şahin Musaoğlu ilk əvvəl, poetik nümunə qələmə almasını, daha sonra isə ona uyğun musiqi bəstələnməsinə toxunmuşdur.

Azərbaycan xalqının tarixin üç dövründə marşın daha fəal inkişafının şahidi oluruq. Birinci dövr 1918-ci ilə təsadüf edir ki, yəni 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və inkişafı dövrünə təsadüf edir. Marş XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqın ruhunda yer tapmış milli mücadilənin əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, xüsusilə ordu marşları silsilə təşkil etməkdə idi. Məsələn, 1919-cu ildə nəşr edilmiş "Ordu marşları" kitabında Əli Kami, İsmayıl Həqqi, Əhməd Kamal, Namiq Kamal, Zülfüqar bəy və digər müəlliflərin ordu marşları toplanılmışdır. Ordu marşı dedikdə, biz onları hərbi marşlar kimi qəbul etməliyik. Alxan Məmmədov Ordu marşlarının cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi ilə bərabər dərindən qavranılması amilinə toxunmuşdur: "Ordu marşlarının yaranması və onların toplanaraq kitabçalar şəklində nəşr edilməsi vətən üçün ordunun, ordu üçün marş və döyüş nəğmələrinin əhəmiyyətinin layiqincə dərk edildiyini göstərir." [3]

Əhməd Kamalın çağırış ruhunun, səfərbərlik ovqatının özünü göstərdiyi, Vətəni xilas etməyə səsləyiş "Təraneyi-Vətən" marş nümunəsində diqqəti cəlb edir. Müəllif "Yürü, fəryadına gəl! Vətən imdadına gəl!" deyərək, vətənə yardım etməyə, düşdüyü dardan qurtarmağa çağırış edir:

Vətən əldən gediyor,

Bizə fəryad ediyor.

Yetiş imdadə diyor,

Yürü, fəryadına gəl!

Vətən imdadına gəl! [4]

"Əhməd Kamalın "Təraneyi-Vətən" şeiri axıcılığı, çağırış ruhu, səfərbərlik ovqatı, coşqunluğu, emosionallığı ilə əsl marş olmaqla ideya-bədii mükəmməlliyə malikdir. Oxucuları acınacaqlı hala düşmüş Vətənin köməyinə yetişməyə səsləyən şairin çağırışları poetik manifest təsiri bağışlayır." [5]

1919-cu ildə Əbdül Rəhman Dainin (Əbdülov Rəhman Əbdül Rəhman oğlu) "Əsgəri nəğmələr" adı ilə nəşr etdirdiyi ordu marş nümunələrini özündə əxz etdirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Topluda əksini tapmış müxtəlif müəlliflərin və tərtibçinin özününün qələminə məxsus olan ordu marşları millətin istiqlal məfkurəsinin təkamülündə özünəməxsus yer tuta bilmişdir. Bu da Cümhuriyyət dövründə ordu marşı, yəni hərb marş kimi ədəbi janra olan tələbatın xalqın milli təfəkkürünün oyanışı ilə əlaqəli olmasını təsdiq edə bildi. Bu dövrdə cəmiyyətə təqdim edilmiş "Ordu marşları", "Əsgər nəğmələr" və s. marş topluları fikrimizə əyani sübutdur.

İkinci dövr, 1988-1991-ci illəri əhatə edən Azərbaycan Milli-Azadlıq Hərəkatı zamanı meydana çıxmış marş nümunələri zənginliyi ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Bu dövrdə qələmə alınmış marşlar Azərbaycan xalqının azadlığına çağırışları ilə sıx bağlı idi. Bu Azərbaycan xalqının bu tarixi dövründə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı idi. Məsələn, 1988-ci ildəki Topxana hadisələri, 1988-1989-cu illərdə Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan) azərbaycanlıların deportasiyası, 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-ə keçən gecədə törədilmiş 20 Yanvar faciəsi və s. Azərbaycan xalqının başına gətirdikləri bu müsibətlərə boyun əyməmələri, mübarizəyə, dövlətçiliyin qorunmasına səsləyişi bu dövr meydana çıxan marşlarda da aktuallıq kəsb etməkdədir. Məsələn, sözləri Xalq şairi Vahid Əzizin, bəstəsi Xalq artisti Eldar Mənsurova aid olan "Azərbaycan ordusu" marşı bu dövrdə yaranmış marş kimi maraq kəsb etməkdədir. Marşda xalqın keşmişinə rəğbəti ilə gələcəyinə ümidi ilə yanaşı, Azərbaycan Ordusunun qələbələrə səsləyişi əksini tapmışdır:

Səsimizdə xalqımızın var səsi,

[3] Alxan Məmmədov. Azərbaycan demokratik respublikası dövründə ədəbiyyat Bakı, «Elm», 2003. 276 səh. Səh.57-58

[4] Əhməd Kamal. Təraneyi-Vətən. // Füyuzat. 1907, №26, s.4

[5] Hüseyn Həşimli. "Yeni Füyuzat" jurnalı və poeziyanın yaradıcılıq axtarışları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası), 2011, №1. Səh.200

Hərbimizdə yurdumuzun nəfəsi.

Yer titrətsin, yer oynatsın zərbəsi

Azərbaycan Ordusunun zərbəsi,

Azərbaycan torpağının nərəsi. [6]

Sözləri Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəyə, musiqisi bəstəkar Xalq artisti Emin Sabitoğluna məxsus "Azərbaycan əsgəriyik" marşında tarixi keçmişlə qürur duyan xalqın dövlətçilik ənənələrini qoruması üçün aparacağı mübarizəyə səsləyişi özünü göstərməkdədir:

Azərbaycan torpağında boy atmışıq biz,

Tarixlərin o tayından gəlir səsimiz.

Bir düşmənə baş əymədi Oğuz nəslimiz,

Babaların qanı axır damarımızdan,

Azərbaycan əsgəriyik, bu ada qurban!

Nəqərat:

Bu ada qurban, hey! Bu ada qurban!

Azərbaycan əsgəriyik, Bu ada qurban! [7]

Üçüncü dövr, isə 2016-ci il aprel döyüşlərindən başlayaraq (Azərbaycan Ordusunun lokal döyüşlərdə qələbələri) 2020-ci il Vətən müharibəsinədək (erməni ordusunun məhv edilməsi) davam edir. Bu dövr ərzində bir sıra yeni marşlar yaradılır. Sözləri və musiqisi Hacı Mehtaba aid olan "Zəfər marşı" son zamanlarda yaranan marş nümunəsi olaraq, dövlətçilik ənənəçiliyinin davam etdirilməsi və qorunmasına çağırış kimi maraq doğurur. Bu cür marşların yaranması bu janrın hələ də ictimaiyyətin maraq dairəsində olmasını təsdiq edir. "Zəfər marşı"nın sözlərinə diqqət yetirdikdə marşa aid çağırış, təntənə və ruh yüksəkliyinin şahidinə çevrilirik. "Zəfər marşı"nda "haydı qoç igidlər haydı irəli" çağırışı insanlarda döyüş əzmkarlığını qabartmağa, mübarizə aparmağa çağırış edir. Marşın sözlərinə diqqət yetirdikdə son nəqarətdə "haydı" nidası bir yerə getmək, yaxud bir işə başlamaq üçün çağırış və ya əmr mənasında işlənilməsi kimi diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, "haydı" nidası marşlarda çox işlənilmiş, "Zəfər marşı"nda da çağırış mənasında işlədilmişdir. Marşda milli oyanış və səfərbərlik ruhu ifadə olunur:

Vətəndən pay olmaz şüarımız var.

Bizim Qarabağ tək diyarımız var,

Tarixlər boyunca yenilmədik biz,

Düşmənin önündə cökməmişik diz.

Düşmənin önündə əyilmədik biz.

Nəqarət

Qeyrətinə qurban ey vətən oğlu,

Haydı qoç igidlər haydı irəli.

Qələbə əzmilə döyüşə doğru

Haydı qoç igidlər haydı irəli. [8]

[6] Vahid Əziz. Azərbaycan ordusu // http://mp3.elsen.pro/veten-sah-olsun/eldar-mansurov-azerbaycan-ordusu-mars-ifa-elxan-ehedzade-ve-nefesli-aletler-orkestri-1990-dhVd3tnfIIg.html
[7] Bəxtiyar Vahabzadə. Azərbaycan əsgəriyik // https://www.youtube.com/watch?v=0stIZrZpyJA
[8] Hacı Mehtab. Zəfər marşı // https://www.youtube.com/watch?v=OKnRvTIouzk

Marş janrında qələmə alınmış nümunələrin son nəqarətlərində “hey”, “haydı” və s. nidaların, “yol ver” , “irəli” və s. sözlərin işlənilməsi diqqəti cəlb edir.

Abdulla Şaiqin milli birliyə çağırışı, səsləyiş əks etdirən “Marş”ında [9] milli birliyə çağırış müəllifin “irəli, haydı” kimi xitablarında özünü göstərə bilir:

Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,

Ünlə, zəfərlə, şanla tariximiz doludur.

Yürüyəlim irəli, haydı, millət əsgəri,

Keçmişimiz şan, zəfər, durmayalım biz geri.

Abdulla Şaiq millətinin şanlı tarixə malik olmasına toxunmuş, keçmişi unutmayaraq irəliyə addımlayaraq, mübarizə aparmağa səsləmişdir. Müəllif öz həmvətənlərinə çağırış etməsini qabarıq şəkildə göstərir:

Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,

Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım!

Sözləri Cəlal Qurbanova, musiqisi Yaşar Baxışa aid olan “Əsgər marşı”nda dövlətin qüdrəti və millətin birliyi təntənəli şəkildə canlandırılır. “Əsgər marşı”nda millətin ona aid olan müstəqillik və azadlığı, xalqın və vətənin bütövlüyü uğrunda mübarizəyə, milli birliyə səsləyiş, çağırış özünü göstərir:

Ali Baş komandanın, əmrin gözlərik

Qəhraman əsgərik, Alp ərənlərik.

Yurdları duşməndən azad edərik,

Vətənin uğrunda candan keçərik

Nəqarət

Üç rəngli bayrağla gedək irəli.

Ey Ana yurdumun, igid əsgəri

Halal olsun sənə südü ananın

Yaşasın hər zaman Azərbaycanım!

Son dövrlərdə meydan çıxan marşlarda musiqi janrların qarışıqlığı meydana çıxmaqdadır. Marş və rok, marş və rep, marş və meyxana və s. kimi musiqi janrlarının qarışıqlığı özünü göstərməkdədir. Məsələn, sözləri və musiqisi Talıb Taleyə aid olan və milli mücadiləni əks etdirən “Azərbaycan Əsgəri” marşı marş və rep qarışığı kimi diqqəti cəlb edir. Bu qarışıq təbii ki, marşın musiqi janrı kimi təqdimində özünü göstərə bilir.

Həm sizə rəhbərimizə çox inamımız

Qarşıdadı alınası intiqamımız

Azərbaycanımız güclü yumruga dönmüş

Baxın nəhayətki indi birik birik hamımız

Yerlər titrətdi həmlələri

Düşmənin bax çökdü dizləri

Yurdumuza gətir zəfəri

[9] https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com/2017/04/16/abdulla-saiq-mars/

Haydı Azərbaycan əsgəri. [10]

Talıb Tale "Azərbaycan Əsgəri" marşında vətənpərvərlik, mübarizlik, əzmlilik ruhunu özündə ehtiva edə bilmişdir.

Marş janrının musiqisində rok elementlərinin istifadə edilməsi məqamı da diqqətdən yayınmır. Son dövrlərdə meydana çıxmış, Nur qrupu, Nərmin Kərimbəyova, Ceyhun Zeynalov (Cin) tərəfindən ifadə edilən "Atəş" marşında marş və rok elementlərinin sintezi ilə yanaşı istiqlal uğrunda mübarizəyə səsləyiş özünü göstərir:

Qarabağım düşüb dara,

İntiqama çağırır bizi.

Sıx sarılın silahlara,

Qoy məhv olsun düşmənin izi.

Atəş atəş hədəfə,

Zəfər zəfər hərdəfə

Nifrət nifrət nifrət düşmənə,

Təzim təzim təzim Vətənə [11]

Mahnıların ictimaiyyət tərərfindən marşa çevrilməsi və ya marş kimi qəbul edilməsi prosesi ilə üzləşmək mümkündür. Məsələn, sözləri Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin, musiqisi Xalq artisti Emin Sabitoğlunun "Yaşa, yaşa Azərbaycan" mahnısı cənubi Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizə aparan insanların marşına çevrilmişdir. Cənubi Azərbaycanda "Yaşa, yaşa Azərbaycan" mahnısı "Güney Azərbaycanın Milli marşı" kimi qəbul edilir:

Biz tarixə sığınmadıq,

Dünən vardıq, bugün varıq.

Biz dostluğa güvənərək,

Gələcəyə addımladıq.

Azərbaycan, Azərbaycan.

Azərbaycan, Azərbaycan.

Azərbaycan, Azərbaycan.

Yaşa, yaşa, Azərbaycan [12]

Bu proses digər bir mahnının marşa çevrilməsində də özünü göstərmişdir. Məsələn, Əhməd Cavadın 1914-cü ildə qələmə aldığı "Çırpınırdı Qara dəniz" şeirinə Üzeyir Hacıbəyov 1918-ci ildə musiqi bəstələmişdir. Azərbaycanda hamı tərəfindən sevilə-sevilə dinlənilən bu musiqi nümunəsini ümumtürk ideyaları tərəfdarları marş kimi qəbul edirlər:

Dost elindən əsən yellər,

Bana şeir, salam söylər.

Olsun turan bütün ellər

Qurban Türkün bayrağına!

Yol ver Türkün bayrağına!!!

Türkiyədə və ya Azərbaycanda poetik nümunələrin marşa çevrilməsi, Azərbaycan marşları ilə türk marşlarının bir-birilərilə sıx əlaqəli şəkildə tərəqqi etməsində özünü göstərməkdədir. Məsələn, Nuri

[10] Talıb Tale. Azərbaycan Əsgəri // https://www.youtube.com/watch?v=0x5higvqfjk
[11] Atəş // https://www.youtube.com/watch?v=slnTQTZRRpw
[12] Bəxtiyar Vahabzadə. Yaşa, ya.a Azərbaycan! // https://www.youtube.com/watch?v=-_FzCTsjCRw

Paşaya, Qafqaz İslam Ordusunun Bakıyı düşmən işgalından qurtarması şərəfinə həsr edilmiş "Kafkas İslam Ordusu marşı" bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Sözləri Nəriman Həsənzadəyə aid, musiqisi Əli Behbudzadə tərəfindən bəstələnmiş "Kafkas İslam Ordusu Marşı" həm də qardaş xalqın hərbi yardım etməsini canlandıra bilmişdir:

Türkün döyüş bayrağında
Doğan aya, hilala bax.
Bu yürüşə, bu zəfərə,
Bu şanlıca cəlala bax.
Dalgalanan Türk Bayrağı
İstiklaldan xəbər verir.
Türkün şanlı tarixinə
Zaman ər oğlu ər verir. [13]

Azərbaycan marşlarının türk marşları ilə sıx əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsi özünün hər zaman göstərməkdədir. Musiqisi Cavanşir Quliyevə, sözləri Əli Kamiyə aid edilən "Əsgər marşı"nı nümunəsi bu ənənənin davam etməsini göstərməkdədir. "Əsgər marşı"nın Rüfət bəyin (1820-1888) bəstəsi olan "Alay marşı" ilə eyni olması danılmaz faktdır. Bu amil Azərbaycan marşları ilə türk milli marşlarının əlaqəli, qarşılıqlı şəkildə inkişaf etməsinin göstəricisidir. Yəmən savaşı (1871-1872) dönəmində bəstələnmiş "Alay marşı"nın 1919-cu ildə dərc olunması faktı mövcuddur.

Azərbaycan xalqının milli şüuruna təsirsiz ötüşməyən "Əsgər marşı"nın müəllifliyi ətrafında mübahisələrin yaranması, müəllifliyinə aydınlıq gətirilməsi, yanlış məlumatların verilməsi ilə üzləşməkdəyik. Elmi və ədəbi cameədə "Əsgər marşı"nın Osmanlı Ordusunda ifa edilmiş "Alay marşı" ilə eyni olması faktı təsdiqini tapmışdır. Buna baxmayaraq, "Ölməzliyə Abidə" (2010) kitabında "Əsgər marşı"nın müəllifinin başqa müəllifə aid edilməsi, yəni marş müəllifi kimi Əhliyyət Süleymanovun [14] olması kimi yanlış məlumatın yer alması ilə üzləşirik.

"Azərbaycan əsgəri" marşının sözlərinin ona bir əsgər tərəfindən verilməsini, əsgərin isə marşın sözlərini əsgərin öz babasından eşitməsini səsləndirimiş [15] Cavanşir Quliyevin fikirlərinə münasibət bildirmiş Aydın Öğüt bunu əsasən, Azərbaycan və Tütkiyədə yaşayan türk kökənli xalqları arasındakı mədəniyyət, tarix, hətta hərb musiqilərində də oxşarlığın olmasını nəzərə alaraq, bu oxşarlığı təbii hal kimi qəbul etmişdir: "Cevanşir QULIYEV anlatıyor; 1990 yılında Karabağ da cephedeyken bir asker yanıma gelip "Biz milli kurtuluş savaşımızda bile Rus askeri marşlarını söylemekten bıktık, ne olur bize kendi marşlarımızı besteleyin" dedi ve bana bu marşın sözlerini verdi. O na nereden bulduğunu sorduğumda asker, bana "eskiden bunu dedem hep bize söylerdi" dedi. Bu sözleri çok beğenen besteci bir marş bestelemiş ve Azeri dostlarımın bana söylediğine göre bu marş hit parçalardan daha popüler hale gelmiş, dillerden düşmeyip düğünlerde bile söylenmiş. Bu marşın adı "Asker Marşı"dır. Aynı marş ülkemizde de Rifat Bey (1820-1888) tarafından Alay Marşı ismiyle Yemen Savaşı sırasında bestelenmiştir. (1871-1872) ...Sonuc olarak söylemek isterim ki; kültürü, tarihi ve özü aynı olan iki kardeş ülkenin her konuda olduğu gibi, askeri müzikte de bir çok ortak noktası ve benzerliği vardır, olacaktır da. Böyle olması çok normaldır." [16] Aydın Ögütün musiqi bənzərliyinin olması faktını qeyd etməsi ilə kifayətlənmişdir. Onu vurğulamaq istərdim ki, "Əsgər marşı" marş tempində olması bəstəkarın musiqini improvizə etməsinin göstəricisidir. Bu da musiqi əsərlərində tez-tez rast gəlinən hadisədir. Bəstəkar Cavanşir Quliyevin improvizəsi maraqlı alınıb. "Əsgər marşı"nın marş janrına uyğun olması onu başqa cür ifa edilməsinə imkan yarada bilmir. Yəni biz bu marşı oynaq ritmdə, yaxud

[13] Nəriman Həsənzadə. Kafkas İslam Ordusu Marşı // https://www.youtube.com/watch?v=u3CbCnncE5s
[14] "Azərbaycan əsgəri" marşı // Ölməzliyə Abidə. Tərtibçi-müəllif Rəhilə OrXan – Cəbrayılova. Bakı "Ziya", 2010. 444 səh. səh.
[15] Cavanşir Quliyevin "Əsgər marşı" plagiatdır // https://nezermedia.az/medeniyyetvemaqazin/31377-cavanshir-quliyevin-esger-marshi-plagiatdir-vdeo.html
[16] Aydın Öğüt (Türkiye). Azərbaycan hərbi orkestr //http://www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=133

da muğam avazında oxuya bilmərik. Poeziya nümunəsi kimi də marş şeir formasında qələmə alınmışdır. Marşa xas olan çağırış, səsləyiş özünü göstərmişdir.

Vətən məni yetişdirib, bu ellərə yolladı,

Bu torpağa qurban deyib, Allaha ismarladı.

Boş oturma, çalış dedi, xidmət eylə Vətənə,

Südüm sənə halal olmaz, sən baş əysən düşmənə

Nəqərat:

Marş, irəli ! Marş irəli,

Azərbaycan əsgəri!

Dönməz geri, dönməz geri,

Azərbaycan əsgəri! [17]

"Azərbaycan əsgəri" marşı dərin məzmunu və poetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Marş doğma torpaqların azad edilməsinə səsləyiş, Vətənin, dövlətin, milli kimliyin müdafiəsinə, birlik kimi birləşməsinə çağırış özünü göstərir.

Azərbaycan marşlarının türk marşları ilə sıx əlaqəli şəkildə tərəqqi etməsininin əsas amillərindən biri də ortaq bir dildə yazılması amilinin olması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmışdır. Məsələn, Alxan Məmmədov Yavuz Akpınar tərəfindən Əli bəy Hüseynzadənin Türkiyədəki arxivindən tapılmış, Məhəmməd Hadiyə aid olan "Qəhrəman türk əsgərinə" marşına toxunaraq qeyd etmişdir ki, "Məhəmməd Hadi "Qəhrəman türk əsgərinə" şeirində məhz Azərbaycan və Anadolu türkcəsinin ortaqlığından yararlanmışdır. Nəticədə şeir həm yazıldığı marş janrına, həm də azərbaycan və Anadolu türkcəsinə uyğun olaraq bədii-estetik baxımdan təntənəli, ləngərli, anlaşıqlı, vətənpərvərlik ruhlu, döyüşkənlik və qələbə əzmli bir əsər kimi meydana çıxmışdır". [18]

Türk oğluyuz, Osmanlıyız,

Namusluyuz, vicdanlıyız.

Tariximiz meydandadır;

Dünya bilir ki, sanlıyız.

Yavuz Akpınar M. Hadinin marşının çağırış ruhunda olması amilinə toxunaraq yazmışdır ki, "...bu da bizə əsgəri marşların xalq yığınları üzərində olduğu kadar, aydınlar arasında da coşkunluk yaratdığını, Azərbaycan toplumunun o dönəmdə yaşadığı sevinc və bahtiyarlığı, kəndinə güvən duyğusunu peşikdirdiyini göstərməkdədir."

Azərbaycan dövlət himninin əvvəlcə marş olması, sonra himnə çevrilməsi ictimai-tarixi proseslər zamanı meydana çıxan marşın milli istiqlal dücüncəsini, dövlətçilik ənənələrini meyllərini əks etdirməsindən doğur. Himn, marş, hərbi nəğmə və mahnılar məznununa görə hərbi, inqilabi, dini xarakterli, dövlət əhəmiyyətli olması onları məzmun və mövzu baxımından müxtəlifliyinə səbəb olur. Himn, marş, hərbi mahnı və nəğmələr insanlarda qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına təkan verən xüsusiyyətlərə malik olmalarına, ictimai quruluşa, beynəlxalq məsələlərə münasibət ifadə etmələrinə rəğmən, bir-birilərindən fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdirlər. Poetik nümunələr bütün ədəbi nümunələr kimi insanın mənəvi ruhunun tərbiyə edilməsinə yönəlməsi ilə yanaşı, vətənə, insana, ətraf mühitə xidmət, onların mənafeyini qorumağa səsləyiş, Vətənə, insanlara, onu əhatə edən canlı və cansız mühitə sevgi və qayğı hisslərinin formalaşmasında xidmət edir.

Marşların dövlətçilik atributlarından olan himnə çevrilməsi maraqlı ədəbi proses kimi diqqətdən yayınmır. Ədəbiyyatda marş və himnə eyni yanaşmanın yanlış olması faktı tədqiqatçılar tərəfindən

[17] Azərbaycan əsgəri // https://www.youtube.com/watch?v=7GB06noZLbY
[18] Alxan Məmmədovun "Milli istiqlalın carcısı və tərənnümçüsü- Məhəmməd Hadi". Bakı, Ləman Poliqrafiya Nəşriyyatı MMC, 2019. 112 səh. Səh. 51

vurğulanmışdır: “marş və himnə eyni mənalı sinonim sözlər kimi yanaşmaq yanlış meyldir.” [19] Bu amili nəzərə alaraq, qeyd etməliyik ki, “himnlər daha çox ümumi xarakter daşıyır, marşlar isə konkret sahəni əhatə edir.” [20] 1919-cu ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş “Azərbaycan marşı” 1992-ci il mayın 27-də qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında” qanuna əsasən, Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni kimi təsdiq edilmişdi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət himninin layihəsi 1919-1920-ci illərdə hazırlanmasına baxmayaraq, ictimai-siyasi hadisələr, yəni 1920-ci ilin 27 aprel tarixində bolşeviklərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini süquta uğratması və Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmələri bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun və şair Əhməd Cavadın hazırladıqları “Azərbaycan marşı”nın qanunvericilik səviyyəsində qəbul edilməsinə imkan vermədi. “Azərbaycan marşı” “Vətən marşı” adı ilə “Milli nəğmələr” ktabında 1919-cu ildə nəşr edilmişdir. Musiqi isə sonradan Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən bəstələnmişdir:

Azərbaycan! Azərbaycan!

Ey qəhrəman övladın şanlı Vətən!

Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!

Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!

Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu!

Sinən hərbi meydan oldu!

Hüququndan keçən əsgər,

Hərə bir qəhrəman oldu!

Əvvəl marş kimi yaranmış “Azərbaycan marşı” özündə milli müstəqillik və milli birlik rəmzi olaraq, millətin dövlət rəmzlərindən birinə çevrilmişdir.

Son dövrlərdə internet resurslarının marş janrının inkişaf etməsində və geniş yayılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. 2016-ci Aprel döyüşlərindən sonra meydana çıxmış marşlar, həmçinin hərbi nəğmə və mahnılar internet resursları vasitəsilə yayılmaqdadır. Məsələn, “Zəfər marşı”, “Atəş”, “Azərbaycan əsgəri” və s. marşların internet resurslarında yayımlanması marşın inkişaf xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilməlidir. İnternet səhifələrində Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının şeirinə bəstələnmiş hərbi-vətənpərvərlik duyğularını çoşduran “Millətim” adlı mahnı izləyicilər tərəfindən maraqla qarşılanmaqdadır. Musiqisi Elçin Cəfərova aid olan “Millətim” poetik nümunəsi həm musiqi janrı baxımından, həm də mətn baxımında marşa çevrilə bilmişdir:

Babaların igid ruhu dirildi,

Ömür bizə Vətən üçün verildi.

Qisas deyir türk yaddaşı - şanımız,

Qurban getsək halal olsun qanımız! [21]

Mərhum professor Vaqif Arzumanlı “Millətim” şeirini özündə əks etdirdiyi problematikaya görə himnə bənzətmişdir: “Marş”, “Allah bu millətdən nə əsirgəyib?”, “Millətim”, “Bu millət ölməyi bacarır hələ”, “Türk xalqı “Olmaz!” deyir”, “Meydan həsrəti”ni müəllifin millətinə, xalqına inamını vəsf edən, doğma Vətənin və Millətin heç vaxt heç kimin qarşısında baş əyməyəcəyini, qüdrətini tərənnüm edən himnlərə bənzəyir.” [22]

“Vur, komandir, vur!” şüarının son dövrdə qələmə alınan poetik nümunələrdə yer tapması, bununla da döyüş meydanında döyüşçüləri mübarizəyə səsləməsi özünü göstərməkdədir. Məsələn, sözləri və musiqisi Elçin Məhərrəmova aid olan “Vur komandir”, Sözləri Kəmalə Hacıyevaya, musiqisi

[19] İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007. – 696 səh. Səh. 495
[20] İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007. – 696 səh. Səh. 495
[21] Sabir Rüstəmxanlı. Millətim // https://publikxeber.com/117384.html
[22] Vaqif Arzumanlı. Vətən və millət sevgisi // https://tele-inform.com/?p=15303

Ənvər Sadıqova məxsus "Vur komandir" kimi musiqi nümunələrində "vur, komandir, vur!" şüarı səsləndirilmişdir. Sozləri və musiqisi Elçin Məhərrəmova aid olan "Vur komandir" marşında "Vur komandir, vur komandir!" kimi səsləyiş özünü göstərməkdədir:

İndi birlik zamanıdır!

İndi zəfər zamanıdır!

Vur komandir, vur komandir!

Düşməni can evindən.

Vur komandir, güc sənindir! [23]

Sözləri Kəmalə Hacıyevaya, musiqisi Ənvər Sadıqova məxsus "Vur komandir" qələbə mahnısı isə marş xüsusiyyətləri özündə ehtiva etməkdədir:

Düşməndən almağa qanımız qalıb

Doğma torpaqlarda canımız qalıb

Üç rəngli bayrağa bürünsün hər kəs

Şəhidlər ölməzdir, vətən bölünməz!

Nəqərat

Vur, komandir, vur qisas almağa

Əmr et Şuşada bayraq sancmağa

Vur, bizi gözləyir doğma Qarabağ

İrəli, əsgər! Zəfər çalmağa! [24]

Marşları nəzm nümunəsi kimi oxuduqda və ya musiqi janrı kimi dinlədikdə, marşda xalqın dövlətçiliyini qorumaq uğrunda mübarizəyə çağırış özünü əks etdirməsinin şahidi oluruq.

Marş janrı yarandığı dövrün bir sıra xüsusiyyət və cəhətlərini, mühüm ideoloji, ictimai-siyasi dəyişikliklərini özündə əks etdirməklə, xalqı müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizəsinə, səfərbərlik duyğularına, vətənpərvərlik yüksəlişinə çağırış etməkdədir. 2016-cı ildən başlayan hərbi uğurlar və 2020-ci il Vətən müharibəsi milli ədəbiyyatmızda marş janrının inkişafı üçün yeni bir təkan vemişdir. Çoxsayli yeni marşlar yaradılmışdır, bəzi hallarda isə şeir və mahnılar marşlara transformasiya edilmişdir. Azərbaycan marşının inkişafı bir sıra özəlliklərlə səciyyələnir: ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə daha fəal inkişaf etməsi, klassik musiqiylə yanaşı müasir musiqi janrlarına müraciət etməsi, şeir və mahnıların marşlara çevrilməsi, türk marşları ilə sıx əlaqəli olması, internetin təsiri vasitəsilə geniş yayılması və sair. Xüsusilə qeyd etməliyik ki, bütün bu özəlliklərə malik Azərbaycan marşları zorakılığa çağırışdan, nifrət və qəddarlığı təbliğdən uzaqdır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan əsgəri" marşı // Ölməzliyə Abidə. Tərtibçi-müəllif Rəhilə OrXan – Cəbrayılova. Bakı "Ziya", 2010. 444 səh.;

2. "Salam, Qələbə!" deyəcəyimiz günə az qalıb. Söhbətləşdi: Rəşid HÜSEYNOV, əməkdar jurnalist. Azərbaycan ordusu 2017.- 27 may.- s. 6. //http://anl.az/down/meqale/az_ordusu/2017/may/545567.htm;

3. Alxan Məmmədov. Azərbaycan demokratik respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı, «Elm», 2003. 276 səh.;

4. Alxan Məmmədov. Milli istiqlalın carcısı və tərənnümçüsü - Məhəmməd Hadi. Bakı, Ləman Poliqrafiya Nəşriyyatı MMC, 2019. 112 səh.;

[23] Elçin Məhərrəmov. Vur komandir // https://www.youtube.com/watch?v=OzJnb-SJbJA
[24] Kəmalə Ağayeva. Vur komandir // https://www.youtube.com/watch?v=BCp-AGeXDOw

5. Atəş // https://www.youtube.com/watch?v=slnTQTZRRpw;

6. Aydın Öğüt. Azərbaycan hərbi orkestri // http://www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=133;

7. Azərbaycan əsgəri // https://www.youtube.com/watch?v=7GB06noZLbY;

8. Bəxtiyar Vahabzadə. Azərbaycan əsgəriyik // https://www.youtube.com/watch?v=0stIZrZpyJA

9. Bəxtiyar Vahabzadə. Yaşa, ya.a Azərbaycan! // https://www.youtube.com/watch?v=-_FzCTsjCRw;

10. Cavanşir Quliyevin "Əsgər marşı" plagiatdır // https://nezermedia.az/medeniyyetvemaqazin/31377-cavanshir-quliyevin-esger-marshi-plagiatdir-vdeo.html;

11. Elçin Məhərrəmov. Vur komandir // https://www.youtube.com/watch?v=OzJnb-SJbJA;

12. Əhməd Kamal. Təraneyi-Vətən // Füyuzat. 1907, №26;

13. Hacı Mehtab. Zəfər marşı // https://www.youtube.com/watch?v=OKnRvTIouzk;

14. https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com/2017/04/16/abdulla-saiq-mars/;

15. Hüseyn Həşimli. "Yeni Füyuzat" jurnalı və poeziyanın yaradıcılıq axtarışları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası), 2011, №1;

16. İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, "Nurlan", 2007. – 696 səh.;

17. Kəmalə Ağayeva. Vur komandir // https://www.youtube.com/watch?v=BCp-AGeXDOw

18. Nəriman Həsənzadə. Kafkas İslam Ordusu Marşı // https://www.youtube.com/watch?v=u3CbCnncE5s;

19. Sabir Rüstəmxanlı. Millətim // https://publikxeber.com/117384.html;

20. Talıb Tale. Azərbaycan Əsgəri // https://www.youtube.com/watch?v=0x5higvqfjk;

21. Vahid Əziz. Azərbaycan ordusu // http://mp3.elsen.pro/veten-sah-olsun/eldar-mansurov-azerbaycan-ordusu-mars-ifa-elxan-ehedzade-ve-nefesli-aletler-orkestri-1990-dhVd3tnfIIg.html;

22. Vaqif Arzumanlı. Vətən və millət sevgisi // https://tele-inform.com/?p=15303

AZAD QARADƏRƏLİNİN YARADICILIĞINDA QARABAG MÖVZUSU

İsmayıl Babaş oğlu **KAZIMOV**

AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

Keçən əsrin son on ili dünyanın siyasi xəritəsində köklü və ciddi dəyişikliklərin baş verməsi, bəşəriyyətin ən böyük mənəvi-siyasi faciəsi olan müstəmləkə rejiminin son qalıqlarının dağılması, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması və getdikcə möhkəmlənməsi ilə səciyyələnir. Dünya düzənində baş verən bu proseslərdə haqsızlıqlara, məhrumiyyətlərə düçar olan xalqlar da az olmadı. Azərbaycanın sosial-siyasi həyatı həmin xaotik hadisələr burulğanında itib-batdı, qara buludlar onun başının üstünü demokl qılıncı kimi aldı; ölkədaxili mürəkkəb və ziddiyyətli proseslər, erməni seperatçıları ilə münaqişə və müharibələr insan mənəviyyatına sağalmaz yaralar vurdu. Ölkəmizin həyatında baş verən faciələrə, soyqırımlarına, ərazimizin parçalanması, sərvətlərimizin talan olunması, əhalinin öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınması tarixinə nəzər yetirildikdə məlum olur ki, əsl həqiqətlər sovet dönəmində gizlədilmiş, bir tərəfdən ermənilər təpədən-dırnağa silahlandırılmış, o biri tərəfdən isə Azərbaycan xalqından hətta ov tüfəngləri də müsadirə edilmişdir. Bir çox hallarda isə qurulan ssenarilər və oyunlar məkrli siyasət intensiyası ilə (niyyətlilə) bağlı olub, onun üzə çıxmasına imkan verilməmişdir.

Bu məsələlər bədii ədəbiyyatda öz əksini düzgün tapa bilməmiş, yazılanlarla mövcud həyat, baş vermiş hadisələr arasında ciddi fərqlər görünmüş, əsl həqiqət isə xalqdan gizlədilmişdir. Qəsdən törədilən saysız-hesabsız hadisələr, sovet quruluşunun dağılması üçün yaradılan əngəllər, erməni faşizmin xalqımıza qarşı genosidi, torpaqlarımızın iyirmi faizdən çoxunun işğal edilməsi və s. hadisələr istər-istəməz yeni məzmunlu tarixi və müasir romanların yaranmasına şərait və zəmin yaradırdı. Həmin romanlar yaxın və şahidi olduğumuz tarixi epoxanı inikas etdirirdi. Yazıçı ilə oxucu da həmin hadisələrin şahidi olub, ya da eşidib.

Akademik T.Köçərli yazırdı ki, Qarabağ müharibəsi haqqında tarixi həqiqətlər hansı yolla olursa-olsun ictimaiyyətə çatdırılmalıdır. (7)

Əlbəttə, həmin ciddi problem-xalqın düçar olduğu ağrılı-asılı illərin xronikası yüksək tələblər səviyyəsində, orijinal milli qəlibdə, yüksək bədii –estetik keyfiyyətlər oxuculara çatırılmalıdır.

Kökü dərinlərə, keçmişə gedən Qarabağ müharibəsi haqqında, şübhəsiz, bədii və publisistik əsərlər kifayət qədərdir. Onların ən yaxşı nümunələrindən biini qeyd etmək yerinə düşərdi: (7, 1076) Bu tirilogiyada -3 kitabda mövcud hadisələr əvvəldən axıradək, bütün dramatikliyilə təsvir edilmiş, aborigen əhalinin min illərlə yaşadığı yurdlarından qovulmasından, yəni işğal dövrü, sonra Aprel döyüşlərində qələbəmizin ilk müjdəsi və s. güclənmiş Azərbaycanın regionda söz sahibinə çevrilməsi və s. mühüm, aktual proseslər işıqlandırılmışdır. Çox yüksək səviyyədə və bütün təfərrüatları ilə…

Bu trilogiya ilə bağlı fikirlərimiz tarixi gerçəkliyin və milli yaddaşın işığında qələmə alınmış və bir çox mətbuat orqanlarında çap edilmişdir.

Lakin bu çıxışımda, ümumiyyətlə, Qarabağ savaşınını məcburi köçkünlük dövründə bir sıra maraqlı hekayə və romanları ilə gündəmə gətirən, tanımış yazar Azad Qaradərəlinin bu sahədəki fəaliyyəti haqqında söz demək istəyirəm.

Azadın bu mövzuda qələmə alınmış bədii əsərlərinin mahiyyət və məzmununda yeni bir konsept (savaş, mübarizə, qələbə), burada dünyanın yeni mənzərəsinin-antroposentrik mənzərəsinin axtarışına çıxmaq dayanır. Bu mövzudakı hekayə və romanlar-*«dünyanı silkələyn bir güc»* olaraq amansız, faciəli səhnələri, müharibənin törətdiyi fəlakətləri, bu haqda həqiqətləri üzə çıxarmaq, bədiiləşdirmək, incəsənət əsərinə çevrilmək iqtidarındadır.

A.Qaradərəli daha çox hekayə, roman və esse müəllifidir. 1972-ci ildən, hələ tələbəykən hekayələrlə tanınmışdır. Yazıçı- publisist, «Yazı» jurnalının baş redaktoru Azadın yaradıcılığına görkəmli tənqidçilərin, ədəbiyyatşünasların münasibəti bundan ibarətdir ki, o, məcburi köçkünlük zamanında insanın ən ağır vəziyyətdə belə mənəvi gücünü itirməməsini, insani hisslərin aşınmaya məruz qalsa da, ən sonda dirçələrək ayaqda olmasını hər bir əsərində göstərməyə çalışmışdır.

Tənqidçi Rəhim Əliyev Azadın hekayə və romanlarından böyük zövq aldığını yazır: Azadı nəzərdə tutaraq yazır ki, «əsl yazıçı istedadının əlamətidir» «Onun hekayələrində bir də Qarabağ müharibəsi vardır. Sonra bu müharibəni onun əksər yazılarında izlədim. Burada qəzetlərdə verilən nalə və nifrət dolu müharibə yoxdur. Burada bir qəhrəmanın öz müharibəsi ilə üzləşirik, bu isə təzə bir müharibə obrazı yaradır. Azadın hekayəsində də itirilən torpaqlar barədə ümumi sözlər yoxdur. İnsanın itirdiyi şəxsi evi, məhəlləsi, qohum-qonşusu ilə, qusağında böyüdüyü təbiətlə bağlı intim yaşantıları verilir. Bu təbii idi, təzə idi. Məsələn. *«Ulartı»* hekayəsi nağıl metamorfozu üzərində qurulub. Bacısı erməni əsirliyində olan gənc xəcalətdən itə çevrilir və sahibsiz, baxımsız itlər kimi ulamağa başlayır. Sonralar Azad bu obraz üzərində daha bir əsər yazdı: *«Günəş tutulan yerdə»* romanı. Bu əsər Qarabağ müharibəsi haqqında ən dəyərli, ən virtual (həyati) yazılardan biri sayıla bilər (8, 24)

Azad Qarabağ savaşını yazıçı savaşı və yazıçılıq savaşı ilə birləşdirə bildi. « Bu savaş qələm adamının yoxsulluq, məişət qayğıları, işçsizlik, tənhalıqla, ictimai rəyin yoxluğu ilə mübarizəsindən ayrılmazdır» (8, 35)

Azadın zəngin yaradıcılıq laborotoriyası var. Hiss olunur ki, bu laboratoriyada o müsəlləh əsgər kimi xalqının dar günündə onun xidmətində durmaq, onun taleyinə yönələn hər bir ağrı-acıya, yanğıya üsyan etmək və ya bədii dəyər vermək Azadın vətəndaşlıq missiyasını göstərən ən başlıca faktorlardandır. Onun yaradıcılıq fəaliyyətini xalqımızın illərboyu başına gələn bəlaları, faciələri bütün incəlikləri ilə açıq şəkildə ifadə etdirmək və s. müəyənləşdirir.

Bədii ədəbiyyatın funksiyaları o zaman artır ki, xalqımızın tarixi taleyində gözlənilməyən dönüşlər yaransın. Uduzan bir xalqın qəzəbi artıb-çoxalanda onun söz sənəti də kükrəyir, çoşur, düşmənə ağır zərbələr endirir. Sözümüz həmişə üzümüzü ağ edib, bizi gücdən düşməyə qoymayıb, əzmlə düşmənə müqavimət göstərib, tarixdə yerimizi qoruyubdur.

Azad orijinal milli qəlibdə yazır. Yüksək bədii-estetik keyfiyyətlər onun əsərlərində görünür. Məhz bu roman- «Cəbrayıl əfsanəsi» insanın daxili-milli təkamülünün ideal göstəricisi səviyyəsində bir hadisə yaradır. Ədəbi-bədii hadisəyə çevrilir.

O, Qarabağ problemini milli tale problemi, yurd həsrəçti ağrısı ilə çoxları kimi uzun müddət idi ki, yaşayırdı. Romanda 44 günlük müharibənin əfsanəvi qəhrəmanı Cəbrayıl Dövlətzadənin qısa, mənalı ömür və döyüş yolu bədiiləşdirilmişdir. «Ön söz»dən öyrənirik ki, əsər ənənəvi romançılıqdan bir qədər kənara çıxaraq yeni kompozisiyada təqdim olunur.

İki əsas qəhrəman- qaçaq Fərzalı və Cəbrayıl. 90 ildən artıq zaman fərqi təsvir olunan hadisələri, qəhrəmanları bir-birindən ayırır. Onlar yalnız bir-birinin səsini hiss edirlər. «Cəbrayıl cəmi iki günlük döyüş yolu keçsə də, insanların qəlbində taxt qura bilir» «Dəmir odda qızarıb polad olduğu kimi, insan da şimşəkdə bişib qəhrəman olur». Cəbrayıl kimi.

Cəbrayılla bağlı yazılanlar şahidi olduğumuz tarixi dövrü, qaçaq Fərzalı ilə əlaqədar hadisələr isə uzaq tarixi dövrü əks etdirir.

…Vətən Müharibəsi başlayanda hələ nə ilə nəticələnəcəyi bəlli deyildi. Çox məchur bir dövr idi. Bir məcburi köçkün yazar kimi üzüm allahdaydı ki, bu dəfə bizi dost-düşmən yanında xəcalətlikdən qurtar- elə şərait yarat ki, əsgərlərimiz hücuma keçib torpaqlarımızı azad etsin (6)

Azadın arzu etdiyi bu şərait, mühit müharibəni bizim xeyirimiz üçün həllə edə bildi, qaranı yuya bildik, ağ ləkələri aparaq, ağı yuduq ki, qara ləkələri üstümüzdən götürək…

Müharibə mövzusunda yazmaq fikri Azadın həm ağlına, həm də qəlbində baş qaldırır. Ağlına gələn, əlbəttə, onun istəyidir, o hər zaman çin olmaz. Qəlbinə gələn isə, elə bil, qeyri bir qüvvədir, o hissi yazarın ürəyinə salır və o hər zaman çin olur.

Yazar qorxu içində səksəkəli halda müharibəni saatbasaat, günbəgün izləyir. Hətta koronvirus xəstəliyinə yoluxduğu bir durumda.

19 yaşı təzəcə tamam olmuş Cəbrayıl Dövlətzadə yüksək çinli erməni zabitlərini düşmən səngərinə hücum edərək boğaraq öldürüb, özü də şəhid olur… (6)

«Cəbrayıl əfsanəsi»ndə olduqca məkrli, amansız, hiyləgər bir düşmənin- erməni xislətinin içüzü açılır. Biz bu bəlaların əvəzini çıxdıq. Bu yeni müharibənin yeni sifəti idi: qeyri-adi qəhrəman, qeyri-adi mətn…Təsvir-nəql adi mətnə oxşamır, yazarın qeyri-adi mətnqurma bacarığı sərgilənir.

Nənə: «Mən istəyirdim, o tək bizim balamız olsun, amma millətin balası oldu…»

«Ən güclü silah insanın əlidir, ayağıdır və əzmi, iradəsidir» Əlin tili ilə vurulan zərbə daha öldürücüdür, nəinki hər hansı bir silahla. Demək, sən öz kitabını özün yazacaqsan…»

Azad bir yazar kimi öz həyatı, fəaliyyəti, yaradıcılığı ilə gənc qəhrəmanın həyatını əlaqələndirir.

Cəbrayıl: «Mən sevgimi bu bayrağa vermişəm. Ya başımın üstündə qələbə bayrağına dönəcək, ya da kədərim olacaq. (5)

Cəbrayıl iki düşmən generalını öldürməklə Polad Həşimovun qisasını mərdliklə alır.

Azad müharibə tarixini dəqiq öyrənə bilib, o bununçün zamanın tarixinə yiyələnib.

Belə deyirlər ki, yazıçı hər kəsi, yəni oxucusunu başa düşə bilir, bəs o zaman yazıçını kimi başa düşəcək? Azad Qaradərəli, sizi bu romanı oxuyanlar başa düşəcək. Ona görə başa düşəcəklər ki, həddən ziyadə əziyyət çəkmişsən, bu əsərin ərsəyə gəlməsində. Tarixlə indi arasında bağ yarada bilmisiniz.Mən inanıram ki, Siz 30 ildən sonra o doğma yerlərə qayıdandan sonra da bədii düşüncəndə baş qaldıran yeni ideyalar dastana dönəcək, «bizdən sonra kimlər gəlir?» adlı əsər yazaçaqsınız…

Tarixən Azərbaycan xalqı içərisində böyük, qorxmaz, cəsur, döyüşkən qəhrəmanlar yetişib və indi də yetişir. Xalqımız həmişə onun igidliyi, cəsarəti, şücaəti və döyüş əzmi ilə fəxr edib. İnd idə fəxr edir… Azad el arasında dolaşan «Qaçaq Fərzalı əfsanəsi»ni toplamış və demək orlar ki, «Cəbrayıl əfsanəsi» ilə üzvi şəkildə əlaqələndmirərək bir dastan yaratmışdır. Hər iki qəhrəman torpağı, vətəni canlarından da çox sevmişlər. Hər iki qəhrəmanın özünəməxsus səciyyəvi xarakterinini əks etdirən çox maraqlı, oxunaqlı bir roman ortaya çıxmışdır.

Azad romanda Qaçaq (qoçaq) Fərzalıının timsalında qaçaqçılıq hərəkatını təsvir edir. Bəlli olur ki, bu hərəkat Azərbaycanın qəhrəmanlıq salnaməsində xüsusi yerlərdən birini tutur. Dövr olmuşdur ki (konkret olaraq 1920-30-cu illər), həmin hərəkat sosial-siyasi quruluşa qarşı yönələn etiraz olmuşdur. Ayrı-ayrı bölgələrdən çıxan qaçaqlar isə bu üsyanın iştirakçısına çevrilmiş, sərt qayda-qanunları qəbul etməyən azadfikirli, mərd, mübariz, vətənin oğulları, qızları idi.

Şair demişkən Azad ata yurdundan ilham alaraq, bu gün babaları (zaman-zaman erməni-rus işğalçılarınına qarşı mübarizə aparan) qaçaqları yada salır, onların mübarizə dolu həyatını romanda tutarlı faktlarla təsvir edir.

Romanda həmin qaçaqların qəlbləri göynədən faciəli, iztirablı həyatı təsvir edilir.

Bu roman 44 günlük zəhmətin bəhrəsidir. Azadın ayrı-ayrı başlıq altında verdiyi bölmələr ümumi fikri bir yerə toplayır, tamamlayıcı rol oynayır.

Qaçaqçılıq hərəkatı ilə bağlı tarixi faktlar zəngin olub canlı hadisələri dolğun şəkildə əks etdirir.

Xeyli sayda roman müəllifi olan A.Qaradərəli bu janrın imkanlarından məharətlə istifadə edərək, daha da irəli getmiş, insanlığın anti-bəşəri meyillərə yöəlmədiyini, bəşəriyyətin nicatının bir sıra mənəvi bağlardan asılı olduğunu obrazların dili ilə əks etdirmişdir. Müəllif müharibə qoxulu yazılarında da insanlığı hərbin üstünə getməyə, qeyri-insani əməllərdən çəkinməyə çağırır. (6)

«Azad Qaradərəli yeni bir müharibə obrazı yarada bildi, necə ki, o Azərbaycan kəndinin yeni bir obrazını yarada bilmişdi (AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Əlişanoğlu)

O, müharibənin, bugünkü yaşanan həyatın, dünənin, keçmişin müharibə səhnələrini, bunula bağlı, həyatın sərt üzünü də göstərə bildi.

Dünyanın sirri, həyatın sehri sözdür. Bir çox mətləblərin səbəbləri sözlə anlaşılır, cavablara güzgü tutan da sözdür. Bədii söz. Bu Azadın istedadını üzə çıxarmaqla yanaşı, keçmişlə, indilə və gələcəklə də əlaqə qurmasında mühüm bir vasitədir. O, yeni söz, yeni ifadə işlətməyə müvəffəq olur, Azad sözü, hələ «qatı açılmamış sözü» dədə-babasından eşidib. Romanda obraz və personajların xarakter və düşüncə tərzinə müvafiq bədii söz və ifadələrlə qurulmuş dil çox təbiidir. Təsvir dilindəki canlılıq, ifadəlilik bu günkü oxucunun zövqünə uyğundur, təyinedicidir.

44 günlük hadisənin təsvirindən hiss olunur ki, sanki yazardan gərgin və əzablı yaradıcılıq axtarışları tələb olunmuşdur. Müharibənin müəyyən situasiyalarını təsvir etmək üçün ana dilinin güclü imkanlarından istifadə edə bilib. Ordumuzun yenilməzliyinə inam, vətəndaşlıq yanğısı, vətən eşqi, vətən övladının dərdinə-sərinə şərik olmaq, humanizm sözügedən bu səs-romanda ifadə olunan düşüncənin, necə deyərlər, ərişi-arğacıdır.

Azərbaycan əsgəri «həyat gözəldir, yaşamaq ondan da gözəldir» düsturu, «müharibə və ölüm» anlamına həmin sferada yanaşmır, savaşa atılan Azərbaycan əsgəri, generalı, komandiri tarixən olduğu kimi indi də ölümünü göz önünə gətirmir, gətirmək də istəmir, mahnı oxuya- oxuya adları bir, niyyətləri bir, xislətləri bir, əməlləri bir olan düşməni əllərilə boğur, məhv edir. Onlar ölümün gözünə dik baxır, düşmənin dərsini layiqincə verir, sonda Cəbrayılkimilər millətimiz və xalqımız üçün möhtəşəmlik simvoluna çevrilirlər…

Azad Qarabağ müharibəsi mövzusunda yazdığı əsərləri ilə də üzünü əsl sosial münasibətlərə, konkret faktlara çevirdi, canlı həyata yaxınlaşdı. Məhz bu romanın bugünkü gücü də burasındadır Bizim xalqın haqlı olduğunu, əzəli torpaqlarımızın bizə məxsusluğunu, bu yolda ölüm-dirim mübarizəsinə qalxan xalqın gücünü, qüdrətini hərtərəfli nümayiş etdirdi. Bu romanda da tələqin edilən ideya və fikirlərin hər biri olduqca güclü və qiymətlidir. Azad oxucunu qəhrəmanlarının (istər qaçaq Fərzalı, istərsə də Cəbrayıl) timsalında sosial və ümumbəşəri dəyər kəsb edən keyfiyyətlərə sahib olmağa hazırlayır. Başlıca tələqinedici ideyalardan biri də müharibəyə nifrətdir. Nəinki erməni faşizminə, həmçinin də yer üzündə insanlığa, sülhə, əmin-amanlığa qarşı istiqamətlənən nə varsa hamısına lənət yağdıran duyğular oyada bilir. «Cəbrayıl əfsanəsi» romanı bu baxımdan çox əhəmiyyətlidi, qiymətlidir.

İnanmaq olar ki, bu roman ürəyi Türk dünyası, Turan sevdası ilə döyünən insanların sevimli kitabına çevriləcək…

Ədəbiyyat

1.Azad Qaradərəli. Ulartı (hekayələr, radiopyeslər). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1999, 104 s.

2.Azad Qaradərəli. İrəvan qalası (iki hissəli tarixi faciə). Bakı, Şirvannəşr, 2009, 92 s.

3.Azad Qaradərəli. Müharibə uşaqları (Silsilə hekayələr). Bakı, Alatoran, 2014.

4.Azad Qaradərəli. Qaçaq Fərzalı (bədii -tarixi oçerklər) Bakı, Xan, 2016, 96 s.

5.Azad Qaradərəli. Qadağan zonası (Hekayələr). Bakı, Biz, 2020, 326 s.

6. Azad Qaradərəli. Cəbrayıl əfsanəsi. Səs-roman, 2021

7.Fazil Güney (Abbasov). Qara qan (trilogiya). Bakı, ORXAN NRM, Bakı, 2017.

8.Rəhim Əliyev. Sözün mifi. Bakı, «Mütərcim», 2011, 175 s.

Xülasə

İ.B.Kazımov

Azad Qaradərəlinin yaradıcılığında Qarabağ mövzusu

Məqalədə tanınmış yazıçı Azad Qaradərilinin Qarabağ müharibəsi mövzusunda yazdığı bədii əsərləri təhlil olunur. Ən çox da əfsanəvi qəhrəman Cəbrayıl Dövlətzadənin iki günlük savaşda göstərdiyi yenilməz güc nümayiş etdirilir.

Açar sözlər: *Qarabağ mövzusu, Qarabağ müharibəsi, Vətən müharibəsi, «Cəbrayıl əfsanəsi» romanı, 44 günlük savaş*

Summary

I.B.Kazimov

Karabakh theme in the works of Azad Garadareli

The article analyzes the works of well-known writer Azad Garadarili on the Karabakh war. Most of all, the invincible strength of the legendary hero Jabrayil Dovletzadeh in the two-day war is demonstrated.

MİRZƏ MÜSLÜM QÜDSİ İRƏVANİ (1755-1822)

Şəmsi PƏNAHOĞLU

Fil.ü.f.d. AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu

Bayat tayfasından olan Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani, Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri İrəvanda doğulmuşdur. Onun oğlu-zamanının görkəmli alimi, arifi, dövlət xadimi və şairi Hacı Mirzə Abbas Ağası Fəxri İrəvani (1784-1849) Məhəmməd şahın vaxtında (1834-1848) 13 il İranda sədr-əzəm (baş nazir) olmuşdur. Şairin elm aləminə hələlik lirik şeirlər "Divan"ının yeganə əlyazma nüsxəsi məlumdur. 78 vərəqdən ibarət olan bu əlyazma, Təbrizin Məhəmməd Naxçıvani adına Milli Kitabxanasında 2814 şifrə ilə xüsusi qiymətli əlyazma kimi qorunub saxlanılır. Cildi bir qatlı qara dəridən (tumac) hazırlanmışdır. Ölçüsü 16x23,5 sm-dır. Hər səhifədə 19 beyt (sətir) mövcuddur, nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Yazıların ölçüsü 10,5x17 sm-dır. Kağızı Avropa kağızıdır. Divan minacat (yaradıcı, yaradılmış və ilahi ehkamlar haqqında qəsidələr), nət (Peyğəmbərin (s) vəsfi), mədhiyyə, fəxriyyə, məsnəvi, qəsidə, mərsiyə və ağılardan, tarixi və təbii hadisələrin mahiyyətindən bəhs edən digər şeirlər və qəzəllərdən ibarətdir. Bəzi şeirlərin əvvəlində ərəbcə verilmiş "من کلام محره قدسی" ("Min kəlami-mühərrərəti-Qüdsi") qeydləri, nüsxənin müəllifin özü tərəfindən yazıldığını göstərir (5).

Əlyazma haqqında ilk məlumat, Mirvodud Seyid Yunisi tətəfindən hazırlanmış 3 cildlik ("فهرست کتابخانه ملی تبریز. کتب خطی احدایی مرحوم حاج محمد نخچوانی") ("Təbriz Milli Kitabxanası. Mərhum Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin bağışladığı əlyazmaların kataloqu") kataloqa (10) salınmışdır. Bu məlumat son illər İran Milli Kitabxanası tərəfindən 60 cilddə buraxılmış "فهرستگان نسخه های خطی ایران" ("İran əlyazmaları kataloqu külliyyatı") kataloquna (8) da daxil edilmişdir.

M.M.Qüdsi İrəvani haqqında ilk məlumatlara Təbriz alimləri Ə.Dövlətabadi və S.Sərdariniyanın əsərlərində rast gəlinir. Ə.Dövlətabadi 1990-cı ildə fars dilində çap etdirdiyi "سرایندگان شعر فارسی در قفقاز" ("Qafqazda farsdilli şairlər") əsərində (6) ilk dəfə olaraq Mirzə Müslüm Qüdsinin "Divan"ının bir əlyazma nüsxəsinin Təbriz şəhərində Hacı Məhəmməd Naxçıvani adına Milli Kitabxanada qorunması barədə məlumat vermişdir. S.Sərdariniya isə 2001-ci ildə Tehranda fars dilində nəşr etdirdiyi "ایروان یک ولایت مسلمان نشین بود" ("İrəvan müsəlmanlar yurduymuş") əsərində (7) İrəvanın tarixini araşdırarkən zaman-zaman M.M.Qüdsinin "توصیف ایروان" ("İrəvanın vəsfi") məsnəvisindən misallar gətirmiş, kitabın sonunda isə adıgedən məsnəvinin tam mətnini oxuculara təqdim etmişdir.

Şair, şeirlərində "Qüdsi" ilə yanaşı, "Möhnəti" ləqəbindən də istifadə etmişdir. M.M.Qüdsi İrəvaninin həyatı haqqında əlimizdə, demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur. Güman etməyə əsas var ki, Şərqin bir çox dahi şəxsiyyətləri kimi, o da ilk təhsilini evdə atasından almışdır. Çünki onun mənsub olduğu ailə, sayılıb-seçilən nəsildən idi və İrəvani soyadını daşıyırdı. Belə olan halda atasının savadlı və ziyalı bir şəxs olması heç bir şübhə doğurmur.

M.M.Qüdsi İrəvani, M.Füzulinin davamçılarından biridir, yəni əsərlərini türk (Azərbaycan), fars və ərəb dillərində yazmışdır. "Divan"ında irili-xırdalı 114 şeir vardır. Onlardan 16-ı türkcə, 94-ü farsca, 4-ü ərəbcə yazılmış əsərlərdir. "Divan"dakı 31-ci şeir isə müləmmədir, əsas hissəsi türkcə, digər hissələri farsca və ərəbcə yazılmışdır.

Şairin yaradıcılığını düzgün qiymətləndirməkdən ötrü onun yaşadığı dövr və mühit, zamanın bu en kəsiyində Azərbaycanda baş verən tarixi, ictimai-siyasi, hərbi, mədəni və ədəbi proseslər, onları formalaşdırmış tarixi amillər, eləcə də, şairin doğulub boya başa çatdığı və bir ömrün yükünü daşıdığı əzəli türk yurdu İrəvan mahalı, onun mərkəzi İrəvan şəhəri və bütövlükdə bu regionun tarixi nəzərə alınmalıdır. Adıgedən tarix, M.M.Qüdsi İrəvaninin yaradıcılığının köklərinin hansı cahanşümul bir mədəniyyətə dayandığını ortaya qoymağa kömək edir.

M.M. Qüdsi İrəvaninin "Divan"ı, eləcə də divandakı müəyyən qeydlər onun haqqında bəzi mülahizələr irəli sürməyə imkan verir. "Divan"ının filoloji təhlili göstərir ki, o, hərtərəfli təhsil almışdır. Şair, özü də qeyd edir ki, dövrünün bütün elmlərini və fənlərini öyrənmişdir (9, 119). O, ana

dili, fars və ərəb dillərini sanballı bədii əsərlər yaratmaq səviyyəsində mükəmməl bilmiş, elmi, savadı və işgüzarlığı ilə şöhrəti bütün ölkəyə yayılmışdır. Hətta o, sarayda işə dəvət olunmuşdur. Lakin bir müddət orada işləsə də, sonradan hansısa səbəblərdən (Çox güman ki, sufi təbiəti ilə saray həyatı və bu həyatın ziddiyyətləri bir-birinə uyğun gəlməmişdir) İrəvana geri dönmüşdür. Bununla belə, təbii ki, M.M.Qüdsi öz dövrünün və mühitinin insanı idi. Bu mühitin ən bariz qiymətini isə romantik şairimiz Məhəmməd Hadi, cəmi 2 misrada olduqca bədii və poetik bir şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

Məsciddə xalq yatmış, vaiz nəsihət eylər,

Əfsurdə bir tərəfdə, əfsanə bir tərəfdə (2, 267).

Şairin, sınan qələmi ilə söhbətində qələmi ona deyir ki, gecə-gündüz məndən cavab yazma, məktub tərtib etmə və müraciət istəmisən:

بن سیه کارنکوندن شب و روز ایستدوکون

یا جواب اولدی یازم نامیه یا خط خطاب

(9, 17).

(Bən siyəhkaründən şəb-ü-ruz istədügün,

Ya cəvab oldu yazam naməyə, ya xətti-xitab.)

Bu beytdən məlum olur ki, şair ya uzun müddət idarəçilik sahəsində çalışmış, ya da kimlərləsə məktublaşmış və kimlərəsə yazılı müraciət etmişdir. Ola da bilər ki, savadlı şəxs (mirzə) kimi başqalarının məktublarını və müraciətlərini yazmışdır.

Yaxud da, "Divan"da getmiş bəzi beytlər şairin böyük bir eşq və hicran yaşadığını ortaya qoyur. Onlardan birinə diqqət yetirək:

بیان ایت محنتی سن سرکذشت روز هجرنک

یازیلسون جزو جزو داستاننک برکتاب اولسون

(9, 153)

(Bəyan et, Möhnəti, sən sərgüzəşti-ruzi-hicrin,

Yazılsun cüzv-cüzv dastanın, bir kitab olsun.)

Şairin "Divan"ı klassik Azərbaycan və Şərq divanı nümunəsidir. Bununla yanaşı, onun "Divan"nını başqa klassik divanlardan fərqləndirən 2 cəhət vardır:

1. "توصیف ایروان" ("Tousifi-İrəvan") adlı çox dəyərli məsnəvisinin olması;
2. Tarixi və təbii hadisələr, eləcə də, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərlə əlaqədar məlumatların mövcudluğu.

Bu iki amil M.M.Qüdsi İrəvaninin "Divan"ını həm də dəyərli bir milli mənbə edir. Xüsusən, İrəvan və bütövlükdə "Çuxursəəd" vilayəti ilə bağlı burada verilən qiymətli məlumatlar və faktlar, bugünkü günümüz üçün də hər baxımdan, o cümlədən, siyasi cəhətdən xüsusi önəm daşıyır və bədxah qonşularımızın əsassız iddialarına qarşı tutarlı və təkzibolunmaz cavablardan biridir.

Şairin "Divan"ı öz fəlsəfi mahiyyəti ilə də diqqəti cəlb edir. Bunu, əsərin farsca başladığı məsnəvisinin birinci beyti də əyani şəkildə göstərir:

بعز آنکه کسان را به فقر شاهی داد

که نقص فیض بود از قصور استعداد

(9, 4).

(Ləyaqətdən bəzilərinə yoxsulluqda şahlıq verdi,

Ki, feyzin qüsuru istedadın naqisliyindən olar.)

"Divan"ın ilk beytinin birinci misrasından bir çox mənalar əxz etmək olar. Onlardan ən mühümü budur ki, bu misranın müəllifi çox mömin bir şəxsdir və hər şeyin məhz İlahidən olduğuna,

onun istəyi üzərinə meydana gəldiyinə inanır və hətta yoxsulluğun (ilk görünüşdə, sanki, xoş olmayan bir durumun) da Onun tərəfindən bağışlandığı (!) inancını yaşayır. İkinci məna, insanlıqla-kamil insan anlayışı ilə bağlıdır. Zənnimizcə, buradakı "yoxsulluq padşahı" ifadəsi sözgəlişi işlənməmiş, əksinə, "insanın öz daxili aləmi, inancı, dünyagörüşü və qənaət sahibi olması ilə hər cür sıxıntılarda şükran əhli olmasına davam etməsi kimi cəhətlərlə yoxsul və ya varlı olmanın önəmli olmadığı, bəlkə, mənəvi ucalıqla, Allaha tapınmaqla, insani dəyərləri uca tutmaqla da yoxsulkən padşah olmaq olar, yəni insan ruhi və mənəvi tarazlığını qoruyub saxlayar" kimi dopdolu bir məna yükü poetik bir dillə ifadə edilmişdir.

Beytin ikinci misrası, əslində, birinci misradakı ideyanın-fikrin bir az daha açılmasına xidmət edir. Yəni həyatı tam dərk etmədən, ondan mükəmməl zövq almaq olmaz və insan həyatının mənası onun səadətindən, xoşbəxtliyindən asılıdırsa, bu xoşbəxtlik də, məhz dünyanı sağlam bir şəkildə olduğu kimi dərk etməyə bağlıdır.

M.M.Qüdsinin "Divan"ındakı əsərləri içərisində "İrəvanın vəsfi" irihəcmli şeiri-məsnəvisi bir çox cəhətlərinə görə xüsusi yer tutur (3). 300 beytdən ibarət olan bu əsər o qədər mükəmməl və əhatəli yazılmış, o dövr İrəvanının özəllikləri və gözəllikləri hər bir yönüylə, bədii sözün sehri və qüdrəti ilə o dərəcədə incə, lətif və gözoxşayan bir dillə təsvir-vəsf edilmişdir ki, oxucu həm şairin fitri istedadına heyran olur, həm də onun, vəsfinə daldığı gözəlliklərdən estetik zövq alır. Bundan başqa, həm də ruhən o yerləri və tarixləri dolaşır, İrəvanı, onun tarixi, coğrafiyası, təbiəti, insanları, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti və digər bütün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə təsəvvür edir, sanki, o dövr İrəvanını seyrə çıxır və hər şeyi öz gözləri ilə görür.

Şair, bu şeiri ilə böyük bir vətənpərvər olduğunu sübut edir. Çünki "İrəvanın vəsfi" əsərinin mayası vətənə olan sevgidən və məhəbbətdən qaynaqlanır. "İrəvanın vəsfi" o qədər uğurlu alınmışdır ki, şair başqa heç bir əsər yazmasaydı belə, bu əsərlə tarixdə qala bilərdi. Bu əsəri, Azərbaycan klassiklərindən Nizaminin "İsgəndərnamə"sindəki "Bərdənin tərifi", S.Vurğunun və B.Vahabzadənin eyniadlı "Azərbaycan" əsərləri ilə müqayisə etmək olar. "İrəvanın vəsfi" məsnəvisində şairin ilahi vergisi olan təbi və təfəkkürü fars dilinin rəvanlığı və şeiriyyəti ilə təbii bir şəkildə uyuşaraq harmoniya yaratmış, təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında və farsdilli ədəbiyyatda deyil, bütövlükdə Şərq ədəbiyyatında vətənin vəsfinə həsr olunmuş klassik bir məsnəvi nümunəsi meydana çıxarmışdır.

Vətənini sonsuz coşqu ilə sevən və dünyanı insana bənzədən şair, onun ruhunun məhz İrəvan olduğu qənaətindədir. İrəvanın yerləşdiyi ərazinin, xoşbəxtlikdən çox müşərrəf olduğu üçün, adının Çuxursəəd (Xoşbəxtlər yaylası) olduğunu bəyan edən şair, doğma şəhərinin var-dövlətinin sonsuz olmasını qiymətli və bərəkətli torpağı ilə əlaqələndirir, onun yerüstü və yeraltı nemətlərini sadalayır, torpağının əsasən dəmyə olduğunu, ona səpilən bir ovuc toxumun sonsuz sayda məhsul verdiyini vurğulayır. O, vətəninin Araz, Zəngi və Qırxbulaq çaylarının şirin suyundan, onların çoxsaylı qollarından, Göycə gölündən və onlarda olan əsrarəngiz balıqlardan, bu balıqlardan dünyanın dörd bir tərəfinə ixrac olunmasından və onun bütün İran və Rum ellərinin süfrələrini süsləməsindən, çay qollarının bütün İrəvanı bürüməsindən, saysız arx və bulaqlarından, cənnəti xatırladan bağ və bağçalarından, buradakı müxtəlif heyvan, bitki, quş, arı, ağac növləri və meyvələrindən, onların özəlliklərindən, istehsal olunan şirniyyat növlərindən, hər biri vüsal küçəsini andıran məhəllələrindən, möhtəşəm küçələrindən, ev və imarətlərindən, məscidlərindən, onların hücrələrinin gözəlliyindən, Qırxbulağın zülal çeşməsindən, Səfaxan, Çarbazar və digər bazar, xan və karvansaralarının göz oxşamasından, onların Hindistan və Turan malları ilə dolu olmasından, burada hər çeşid malların bolluğu və ucuzluğundan, irfan məbədi olan Xan məscidinin geniş maddi və mənəvi təsvirindən, hakimlərinin quruculuğundan, İrəvan qalasının xəyalın belə aşa bilməyəcəyi uca bürclərindən, zümrüd meşələrinin mənzərəsindən, Səhənd və Mişab yaylaqlarının səfasından, onların bal-qaymağından, bulaqlarının abi-kövsər suyundan, bu sudan bir damcı dadanın meyin tamını unutmasından, Ağmanqan və Elaks dağlarının əzəmətindən, onlardan axan minlərlə çeşmələrindən, əhalisinin saf, gülərüzlü, mehriban, elmə, mərifətə və təhsilə meyilli, ağıllı, ağır və tədbirli olmasından, qonaqpərvərliyindən, Xələx gözəllərindən, bu yerlərin iqlimindən, ruha qida verən və dərman olan ab-havasından, fəsillərinin vəsfindən, bitib-tükənməz məhsulundan, oğruları sənətlərindən edən saray bağçalarının səfasından, hündürlüyündən Günəş işığına meydan oxuyan ağaclarla bəzənmiş saraylarından və s. bir sözlə, hər şeyindən həm də çox poetik və obrazlı bir şəkildə bəhs edir. Yeri gəlmişkən, bu əsərdə həm də Şərur adlı mahaldan, onun özəlliklərindən və etimologiyasından söz

açılır. Bundan əlavə, "İrəvanın vəsfi" məsnəvisində didaktik-nəsihətamiz, dini-fəlsəfi və ayrı-ayrı elm sahələrinə aid bir çox maraqlı fikirlər də öz əksini tapmışdır.

"İrəvanın vəsfi" məsnəvisi, müəllifinin böyük fəzilət sahibi bir şəxsiyyət olduğunu və poetik qüdrətini ortaya qoyur. Şairə görə, onun vətəni İrəvanda təkcə təbiət və insanlar xoş və gözəl deyillər, bəlkə insan oğlunun yaratdığı abidələr də əvəzsizdir. Ayrıca olaraq Xan məscidindən (Göy məscid) bəhs edən şair, onun mühitinin bakirəliyini və hər bir guşəsinin cənnət bağı olduğunu, hasarının belə dür kimi parıldadığını və hər baxanın ruhuna ruh bağışladığını qeyd edir (9, 128).

M.M.Qüdsi İrəvaninin yaşadığı illərdə Təbrizdə 2 dəhşətli zəlzələ baş vermişdir. Xalqın faciəsini öz faciəsi hesab edən şair, bu zəlzələlərdən çox kədərlənmiş və zəlzələlərlə bağlı münasibətini fars dilində yazdığı 2 şeirdə poetik bir dillə ifadə etmişdir. Onun yazdığına görə, birinci zəlzələ 1779-cu ildə baş vermişdir. Bu zəlzələyə həsr olunmuş şeirində şair, Təbrizin, ali cənnət bağının belə həsəd apadığı gözəlliyə sahib olduğunu vurğulayır, lakin onun fələyin məkrli faciəsinə tuş gəldiyini, zəlzələdən sonra bütün şəhəri matəm ah-vayları bürüdüyünü yazır. Təsvirdən belə məlum olur ki, zəlzələ zamanı yer səthində çoxlu çatlar əmələ gəlmiş və onlar bir dəhliz kimi insanları yoxluğa aparmışlar. Təbriz şəhəri, zəlzələ nəticəsində səhraya dönmüş, faciənin böyüklüyündən fələk belə bu yerləri tərk etmişdir. Müqavimət göstərməyə çalışan insanlar diri-diri torpağın təkinə düşmüşlər. Şair ikinci zəlzələyə həsr etdiyi şeirində, uca Allahın əmri ilə yerin damarlarında həyəcan yarandığını, zəlzələnin şiddətindən Təbrizin su kimi axdığını təsvir edir. O, daha sonra ali konstruksiyalı binaların özüllərinin bir anda yerin altına batdığını, qədim abidə və əşyalardan əsər-əlamət qalmadığını, bir silkələnmə ilə qədim şəhərin yerlə yeksan olduğunu və sabun köpüyü kimi yoxa çıxdığını göstərir (9, 40-42). Bu kiçik şeir parçasından belə məlum olur ki, həmin zəlzələyə qədər Təbrizdə məşhur Qazan xan türbəsi olmuşdur. Həmin türbə məhz zəlzələ nəticəsində sıradan çıxmışdır. Şair qeyd edir ki, mühasiblərin təxminlərinə görə, bu faciədə yüz min şeyx və mürşid dünyasını dəyişdi, ürəklər xarab, ciyərlər kabab oldu, bu hadisə mülkü viran etdi. Bu misralardan belə məlum olur ki, həmin dövrdə Təbrizdə yüz minlərlə şeyx və mürşid yaşamış və o, sufizmin mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Şair, siyasətə qarışmasa da, əsərlərindən birində düşmənlərin, ölkənin sahibsiz olmasından istifadə edərək, İrəvana hücum etmələrini, çoxlu insanları öldürdüklərini, əllərinə keçəni götürdüklərini və şəhəri yandırdıqlarını ürək ağrısı ilə bəyan edir, hətta asimanın belə, ölkənin halına ağladığını vurğulayır (9, 40).

M.M.Qüdsi İrəvaninin əsərlərində ana mövzulardan biri də dövrünün ayrı-ayrı mənsəb sahiblərinin tərifi və mədhidir. Bu qəbildən olan əsərlərində Məhəmməd Həsən xanın, Məhəmməd xanın, Fətəli xanın, Kəlbəli bəyin, Hüseynəli xanın, Qulaməli xanın adları çəkilir. M.M.Qüdsi İrəvaninin əsərləri içərisində ayrı-ayrı şəxslərin, xüsusən də, gənclərin ölümü münasibəti ilə yazdığı ağılar da diqqəti cəlb edir. Bu şeirlərdə Mirzə Şəfinin, Möhbali bəyin, Ağakişinin, Kəlbəli bəyin, Allahverdinin adları qeyd olunur.

Şairin əsərlərinin hər biri, sanki, bir epizodun bədii təsviridir. Bu təsvirlərin əsrarəngizliyi orasındadır ki, burada yalnız ip ucları verilir. Qalan digər detallar oxucunun öz təxəyyül gücü, fantaziyası və idrak qabiliyyətinə və estetik zövqünə buraxılır. Bu baxımdan M.M.Qüdsi İrəvaninin əsərləri insanı düşündürən, onun beyninə ilkin düşüncə xammalı verən və onun təxəyyül və idrak imkanlarını inkişaf etdirən əsərlərdir. Onun bu qəbildən olan təsvirləri klassik təsvir nümunələri hesab oluna bilər. Şairin, bədii təsvirlərində söz və ifadənin yığcamlığı, təxəyyülün hüdudsuzluğu və əksinə, ondan doğan mənanın genişliyi, bütün bunların kontekstində isə yüksək bədii-poetik ifadə qüdrəti diqqəti cəlb edir. M.M.Qüdsi İrəvani, məcazın zəngin məna çalarlarından: istiarə, təcəssüm, epitet, alleqoriya, təşbih, təşxis, mübaliğə, litota (kiçiltmə), kinayə və simvollardan geniş şəkildə istifadə edərək, fikirlərini dolğun bir şəkildə ortaya qoymuşdur. Şairin əsərlərində tez-tez vəsfi-hallara rast gəlirik. Onun bütün yaradıcılığı, xüsusən də, "İrəvanın vəsfi" məsnəvisi bədii-poetik özəlliklər baxımından çox zəngindir. Belə ki, burada fikrin bədii-poetik ifadəsi, o cümlədən, yüksək məna tutumlu bənzətmələr kifayət qədərdir. Məsələn, geniş müşahidə qabiliyyətli şairin, yaşıllıqlarla arxların iç-içə oluşunu və küknarla söyüdün qol-boyun olmasını bir-birinə sarılan aşiqlə məşuqa, sevgilisinin gülüşünü açılmış qönçəyə, Elaks dağını işvəli və nazlı dilbərə, təzə gülləri və göy çəmənləri məxməri fərşə, gülüstanı zümrüd parçasına və qırmızı söyüdü mərcan daşına, şəhər

bağçasının genişliyini ulu böyüklərin təb dünyasına, ağac budağını tavus quşuna, uca saray tağlarının işıqlı işləmələrini Günəşin üfüqdəki nişanəsinə, məscid minarələrinin boyunu uca ümidlərə, yer səthini gülən insana, məscid tağının çatma qaşlarını nakam ürəyə şəfa verən məlhəmə, narı balla, şərbətlə dolu şərab şüşəsinə, armudu ballı, şəkərli sürahiyə, Qırxbulağın zülal çeşməsini və Göyçə gölünün suyunu abi-kövsərə, söyüdün qollarını Məcnuna, budaqlarını isə Leylinin zülflərinə, qar dənələrini göy quşlarının yumurtalarına, tut meyvələrini huri bakirənin məməsinə və s. bənzətməsi fikrimizə sübutdur. M.M.Qüdsi İrəvaninin şeir dili çox zəngin, poetik ifadə və bədii təxəyyül dünyası hüdudsuzdur. O, şeirlərində 100-lərlə həmqafiyə sözlər tapmış və yerli-yerində işlətmişdir. Şair, fikrini maksimum dərəcədə çatdırmaq qabiliyyəti ilə heyrət doğurur. Məsələn, zəlzələdən bəhs edən şair, onun törətdiyi faciə və fəsadların miqyasını çatdırmaqdan ötrü, yazır ki, insanları təkcə torpaq udmadı, çoxları bu zəlzələdən doğan göz yaşlarının selində boğuldular (9, 42).

Şair, təbiətin və onun gözəlliklərinin insana verdiyi zövqü, onda yaratdığı dəyişiklikləri elə qələmə alır ki, bunun reallıq olmasına heç bir şübhə yeri qalmır. Məsələn, o yazır ki, havadan (uzaqdan) şəlalənin qəh-qəhəsini eşidən kimi əməli saleh insanların gözlərindən fərəh yaşları axır (9, 56).

M.M.Qüdsi İrəvaninin “Divan”ında ən çox diqqəti çəkən və əhəmiyyət daşıyan şeirlər şairin doğma ana dilində-türkcə əsərlərdir. Bu şeirlər həm forma və həm də məzmun baxımından bir-birindən fərqli və maraqlıdır. Şairin türkdilli əsərləri XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatnın klassik poeziya nümunələridir.

Şairin bütün “Divan”ı, eləcə də oradakı türkcə əsərləri, sanki, onun talesiz və kədərli həyatının bəyanıdır. Hətta “Divan”da türkcə verilmiş birinci şeirin birinci misrası belə bu kədərlə başlayır; qələmini əlinə alan və ruzisini çıxarmaq istəyən şairin qələmi, yazmağa macal tapmamış, sınır və onun könlü xarab olur. Sanki, şair bununla demək istəyir ki, “nəyə əl atdımsa, alınmadı”:

Qələm aldım ələ, kim, ondan edəm istiktab,

Yazmamış sındı, edüb könlüm əsasını xərab (9, 17).

“Divan”da farsdilli əsərlər sayca üstünlük təşkil edir. Onların forma və məzmununda həm klassik ənənəyə sadiqlik, həm də yenilikçilik ruhu vardır. Divanın başladığı farsca birinci qəsidə öz fəlsəfi məzmunu ilə seçilir:

قصور نقص قبول مواد می باشد

مفاد نقص بود ذاتی ذوات مواد

بنای ذاتی و ذات تمامی اشیا

ز اختلاف و تخلف نمی رود بر باد

(9, 4).

(Çatışmazlığın çatışmazlıqları maddələrə xasdır,

Çatışmazlığın mənaları maddələrin zatlarının zatıdır.

Zatın əsası və bütün əşyaların zatı,

Ziddiyyət və pozulmadan yox olmur.)

Göründüyü kimi, şair, burada fəlsəfənin əksiliklərin ziddiyyəti və vəhdəti, maddənin bir haldan başqa hala keçməsi və itməməsi qanunlarına işarə edir. Bu beytlər M.M.Qüdsi İrəvaninin geniş biliyə və dünyagörüşə sahib olmasını, fəlsəfənin ehkamlarına dərindən bələd olmasını ortaya qoyur.

Şairin farsca qəzəlləri, xüsusən də, "با دیگران" (“Başqaları ilə”), "خویشتن" (“Öz”), "رفتی"(“Getdin”), "سوخت" (“Yandırdı”), "کردم" (“Etdim”), "کنی" (“Edəsən”), "کردند" (“Etdilər”), "نشینم" (“Oturmayım”), "ماندم" (“Qaldım”), "داشتم" (“Varım idi”) və s. kimi əsərləri həm forma, həm də məzmun baxımından farsdilli poeziyanın klassik nümunələridir.

M.M.Qüdsi İrəvaninin ərəb dilində yazdığı əsərlərin sayı az olsa da, onların forma və məzmun yükü əhəmiyyətlidir. Şairin ərəbcə əsərlərində ana mövzu eşq və məhəbbətdir.

Şairin hər üç dildə yazdığı əsərlərdə zəmanədən və sevgilisindən şikayət, eşq, məhəbbət və dini-fəlsəfi mövzular əsas yer tutur. Onlar şairin daha çox lirik və fəlsəfi bir sənətkar olduğunu nümayiş etdirir. Şairin tərənnüm etdiyi məhəbbətin dini (ilahi) və bəşəri yönləri vardır. Onun dini məhəbbəti, bəzən bəşəri sevgisini üstələyir. Şair "Görmədim" mətləli türkcə qəzəlində sevgilisinə müraciət edərək deyir ki, sultan Rzanın (ə) dərgahından sonra üz sürtmək üçün sənin dərgahından başqa bir yeri layiq görmədim. Şairin şəninə tərif dediyi afət elə gözəldir ki, onun ecazkar hüsnünü görən kafir kafirlikdən dönüb haqqa və dinə gələr. Həcmindən asılı olmayaraq, şairin bütün əsərlərində fəlsəfi məna və dini məzmunla yanaşı, sevən bir aşiqin odlu-alovlu ürək çırpıntıları aydın şəkildə hiss olunur və istər-istəməz klassik Şərq poeziyasının bir-birindən gözəl nümunələri yada düşür. İnsan, sanki, müvəqqəti də olsa, maddi aləmdən ayrılır, poeziyanın heyrət və əzəmət dolu mühitinə düşür və bir daha eşqin qüdrətinə valeh olur, məsələn:

Didin ki, bəzmi-hicrimdə sirişkindən şərab olsun,

Qoy olsun istədigincən, cigərdən həm kabab olsun (9, 153).

Yaxud:

Yer üzrə qalmağı neylər nigarın görməyən aşiq,

Xəyal etdüm bu mənayı, yerə girdüm xəcalətdən (9, 152).

M.M.Qüdsi İrəvani, türk, fars və ərəb dillərini mükəmməl bildiyinə görə, bu üç dildə olan klassik Şərq ədəbiyyatı və folkloru gözəl bilmiş, yeri gəldikcə onlardan səmərəli bir şəkildə bəhrələnmişdir. Şairin, klassiklərdən təsirlənməsi hansısa klassikə nəzirə yazma və təqlid şəklində üzə çıxmamışdır. Əksinə, bu istifadə daha çox şairin mövzularında özünü göstərir. O, klassik Şərq və Azərbaycan sənətkarlarından əxz etdiyi mövzuları özünəməxsus bir şəkildə işləyərək, onlara yeni bədii və poetik ifadə tərzi və məna gözəlliyi bəxş edə bilmişdir. Şairin əsərlərində Şərq və xüsusən də, Azərbaycan klassiklərinin bir çox analoji fikirlərinə rast gəlirik. Bu baxımdan onu qəzəlxanlıqda Sədiyə, Hafizə, Nizamiyə, Xaqaniyə və Füzuliyə, fəlsəfi ruhda Mövlanaya, Ş.M.Şəbüstəriyə, canlı xalq dilində Nəsimiyə, zəmanədən şikayətdə Vidadiyə, M.Hadiyə və M.İqbala, xalq yaradıcılığı ruhundakı şeirlərində Vaqifə bənzətmək olar. Vidadi ilə müqayisədə belə bir cəhət nəzərə alınmalıdır ki, Vidadinin kədəri daha çox fərdi deyil, sosial-tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq ictimai səciyyə daşıyır. Bununla belə, hər iki sənətkarın kədərində yaxınlıq müşahidə olunur.

Qeyd edək ki, M.M.Qüdsi İrəvaninin klassiklərdən təsirlənməsi hansısa klassikə nəzirə yazma və təqlid şəklində üzə çıxmamışdır. Müqayisələr göstərir ki, M.M.Qüdsi İrəvani təkrarçılıqdan və təqlidçilikdən uzaq olmuş, fikir və düşüncələrini, arzu və istəklərini özünəməxsus poetik bir dillə ifadə etmişdir.

Bütövlükdə, şairin yaradıcılığında ümumşərq üslubunun xüsusiyyətləri olsa da, o, daha çox klassik Azərbaycan şairlərinin üslubunda yazıb-yaratmışdır. Arəş Mətləbi bu üsluba xas 21 əlamət göstərmişdir (4). Həsənoğludan üzü bəri bütün Azərbaycan klassiklərində olduğu kimi, M.M.Qüdsi İrəvaninin yaradıcılığında da Azərbaycan üslubu, türk düşüncəsi və ruhu hakimdir. Hətta onun ərəb, fars sözləri və ifadələri ilə ağırlaşmış və bugünkü oxucu üçün anlaşılması çətinlik törədən əsərlərində belə bu cəhət aydın sezilir.

Şairin, seçdiyi söz və ifadələrin ecazkarlığı, sərrast və mükəmməl ifadə tərzi, onu başqalarından fərqləndirir və özünəməxsus edir. Bütün varlığı ilə lirik olan şair, əsərlərində ənənəvi klassik mövzulara yer vermiş, klassik poeziya qəliblərində yeni söz, ifadə və məzmunlar, mənaca lətif, məzmunca zərif əsərlər yaratmış, sələflərinin mövzu və bədii ifadə tərzlərinə yenilik gətirmiş, əbədi yaşamaq haqqı qazanmış bədii əsərlər yaratmışdır.

İrəvandakı Göy məscid möhtəşəm memarlıq nümunəsi olmuşdur (1, 57). M.M.Qüdsi İrəvaninin, onun tərifinə və təsvirinə həsr etdiyi beytlər və bu beytlərdəki bədii-poetik özəlliklər öz unikallığı ilə seçilir. Heç şübhəsiz ki, bu, şairin sufi təbiətindən, dindarlığından, eləcə də, vətənə sevgisindən qaynaqlanmışdır.

M.M.Qüdsi İrəvaninin yaradıcılığının bədii-poetik özəllikləri onu göstərir ki, şair özünəməxsus yüksək idraka və təxəyyülə, eləcə də, ədəbi-bədii ifadə qabiliyyətinə malik bir sənətkar olmuşdur. Onun yaradıcılığı nəsillər arasındakı mənəvi əlaqə həlqələrindən biridir.

Zəngin Azərbaycan ədəbiyyatında bugünə qədər öyrənilməmiş, ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə düşməmiş şəxsiyyətlər kifayət qədərdir. Onların öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığımızın və şərqşünaslığımızın müqəddəs vəzifəsidir. Bu işdə tarixi dədə-baba torpaqlarımız olan Ermənistandan, eləcə də, 30 illik işğaldan sonra azad etdiyimiz Qarabağ regionundan çıxmış şəxsiyyətlərimizin və onların yaradıcılıqlarının üzə çıxarılması, əsərlərinin tərcümə, tərtib, tədqiq, nəşr və təbliği prioritet olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cilddə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 464 s.
3. Qüdsi İrəvani M.M. “Tousifi-İrəvan” məsnəvisi. Tərcüməçi: Ş.Pənahoğlu. 1. “Şərq” tərcümə toplusu, № 4. Bakı: Nurlan, 2007, s. 20-36; 2. “Azərbaycan” jurnalı, IX.2012, s. 151-158; 3. Sərdariniya S. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Tərcüməçi: İ.Quliyev. Bakı: Zərdabi, 2014, s 198-216.)
4. Mətləbi A.B. Farsdilli poeziyada Azərbaycan üslubu (təşəkkül, təkamül və ədəbi təsir məsələləri). Bakı: Şərqşünaslıq institutu, 2013, 32 s.
5. Pənahoğlu Ş. Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani və onun “Divan”ı (monoqrafiya). Bakı: Şərqşünaslıq institutu, “Elnar-2016”, 2017, 196 s.
6. دولت ابادی عزیز. سرایندگان شعر فارسی در قفقاز. تهران. 1990. 306 ص.
7. سرداری نیا صمد. ایروان یک ولایت مسلمان نشین بود. تهران.انتشارات زوفا. 2001. 246 ص.
8. فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنجا) در 60 جلد. به کوشش مصطفی درایتی. تهران. انتشارات کتابخانه ملی ایران.
9. قدسی میرزا مسلم. دیوان. کتاب خانه ملی تبریز. شماره نسخه خطی 2814 .
10. یونسی سید میرودود. فهرست کتابخانه ملی تبریز. کتب اهدای مرحوم حاج محمد نخچوانی. در 3 جلد. 1348-1352. تبریز. 930 ص.

MİRZƏ MÜSLÜM QÜDSİ İRƏVANİ (1755-1822)

MIRZA MUSLUM KUDSI IRAVANI (1755-1822)

Şəmsi Pənahoğlu

XÜLASƏ

Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani XVIII əsrin sonları XIX əsrin əvvəllərində yaşamış klassik Azərbaycan şairidir. Hələlik elm aləminə onun “Divan”ı məlumdur. Divanın yeganə əlyazması Təbriz Milli Kitabxanasında saxlanılır və bugünə qədər çap olunmamış, şairin adı ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə düşməmişdir.

M.M.Qüdsi İrəvaninin “Divan”ı tərəfimizdən Təbriz şəhərində geniş elmi tədqiqata cəlb olunmuşdur və bu məqalə şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında yığcam məlumatı özündə ehtiva edir.

Hər şeydən əvvəl, M.M.Qüdsi İrəvani, dahi M.Füzulinin 3 dildə (türk, fars və ərəb dillərində) yazıb-yaratmış azsaylı davamçılarından biridir və klassik Şərq, ilk növbədə isə, Azərbaycan şairidir. Bunu onun üslubu da bariz bir şəkildə göstərir.

Digər məziyyətləri ilə birlikdə şairin “Divan”ı həm də tarixi, etnoqrafik və milli bir mənbədir və buradakı farsca yazılmış 300 beytdən ibarət “Tousifi-İrəvan” (“İrəvanın vəsfi”) məsnəvisi ermənilərin tarixi dədə-baba torpaqlarımıza qarşı əsassız iddialarına qarşı minlərlə təkzibolunmaz faktlardan biridir.

Gəlinən və vurğulanan nəticə odur ki, zəngin Azərbaycan ədəbiyyatında bugünə qədər öyrənilməmiş, ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə düşməmiş şəxsiyyətlər-ədib və şairlərimiz kifayət qədərdir. Onların həyat və yaradıcılıqlarının geniş bir şəkildə araşdırılması ədəbiyyatşünaslığımızın və şərqşünaslığımızın müqəddəs vəzifəsidir. Bu işdə tarixi dədə-baba torpaqlarımız olan Ermənistandan, eləcə də, 30 illik işğaldan sonra azad etdiyimiz Qarabağ regionundan çıxmış şəxsiyyətlərimizin və onların yaradıcılıqlarının üzə çıxarılması, əsərlərinin tərcüməsi, (ana dilində yazılmışsa, fonetransliyası), tərtib, tədqiq, nəşr və təbliği prioritet olmalıdır.

Açar sözlər: Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani, “Divan”, şair, Ağası İrəvani, Səməd Sərdariniya, “İrəvanın vəsfi”

ABSTRACT

Mirza Muslum Gudsi Iravani is a classical Azerbaijani poet who lived in late 18th and early 19th centuries. “Divan” is only the work by him known to the world of science. The only manuscript of this divan is kept in the National Library of Tabriz and has not been published so far, the name of the poet has not been included to our literary and cultural history.

We extensively studied M.M. Gudsi Iravani’s “Divan” in Tabriz. This article contains brief information about the life and work of the poet.

First of all, M.M. Gudsi Iravani is one of the few followers of great M. Fuzuli, who wrote and created in 3 languages (Turkish, Persian and Arabic) and is a classical Eastern poet, namely, Azerbaijani. His style clearly shows this.

Along with other merits, the poet’s “Divan” is also a historical, ethnographic and national source, and the 300-verse Persian text “Tousifi-Iravan” (“Description of Iravan”) contains thousands of irrefutable facts against the groundless claims of Armenians against our historical ancestors.

It is concluded and emphasized that there are many personalities, i.e., writers and poets in our rich Azerbaijani literature, who have not been studied and included to our literary and cultural history. Extensive study of their lives and works is the sacred duty of our literary and oriental studies. Priority in this work should be the identification of our personalities from Armenia, our historical ancestral lands, as well as from the Karabakh region, which we liberated after 30 years of occupation, as well as translation, or transfoneliteration (if written in native language), compilation, research, publication and promotion of their works.

Key words: Mirza Muslum Qudsi Iravani, “Divan”, poet, Agasi Iravani, Samad Sardariniya, “The praise of Iravan”

QARABAĞ DÜNYANIN YENİ DÜZƏNİNDƏ ....
VƏ YA TÜRK DÜNYASININ TALERANTLIQ SİYASƏTİ XIII-XV ƏSRDƏ ...

TOLERANCE IN THE 12-15-TH CENTURIES TURKISH TASAWWUF POETRY AND RADICAL ANSWERS GIVEN BY ARMENIAN POLICY TO THIS HIGHER VALUE

Fəridə Hicran VƏLIYEVA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent

Azərbaycan xalqının əzəli -əbədi torpaqları olan, ulu babalarının namus qeyrət simvolu kimi qoruyub saxladığı, nəsildən-nəsilə ötürərkən torpaq əmanəti, yurd əmanəti deyərək vəsiyyət etdiyi əraziləri arasında səfalı Qarabağ bölgəsi tarix boyu qonşu olduqları mənfur ermənilər tərəfindən qanlı müharibələrə məruz qalıb. Əfsuslar olsun ki, bu torpağa zaman –zaman göz dikib, hucum çəkən erməni təcavüzkarları 1992-ci ildə də yenidən Böyük Ermənistan ərazisi yaratmaq eşqinə düşmüş və Qarabağın dinc əhalisi üzərinə tank və pulemyotlarla hücuma keçmişdir. Minlərlə abidələrimizi yerlə yeksan edən erməni vandalları maddi mədəniyyət abidələrimizi, milli sərvətlərimizi, təbii-coğrafi baxımdan respublikamızın ən zəngin tarixi abidələri ilə tanınan zənginlərin yaşadığı Ağdamdamın Seyidli-Sarıhacılı ərazisindəki üzərlik təpə abidəsini , XIV əsrin yadigarı olan daş abidələri--- Paprəvəndəki Xanoğlu türbəsini , Cümə Məscidini, Xanqızı Natavanın və oglunun şərəfinə tikilmiş Türbəni, Şahbulaq Qalasını, Pənahəli xanın məqbərəsi və İbrahim xana məxsus imarətdə yerləşən Türbəni, Cörək müzeyini, Cay evi və s. yüzlərlə abidələri dağıdıb məhv etmişdilər.

Tədqiqatı bütün bu vəhşilikləri əks etdirən "Qarabağda talan var" başlıqlı kitabdan secdiyim nümunələri göz önünə cəkməklə araşdırmağı daha önəmli hesab edirəm:

"Ac, ac bu vərəqləri burada minlərlə günahsız insanların acı taleyindən sətirlər var. Ac səhifələ bu kitabı onların arasında müqəddəs, məsum körpələrin üstünə tuşlanan düşmən güllələrinin izi var!... Ac oxu bu qanlı misraları , burda ata ana dağı ilə yanan ,bala, bacı, qardaş həsrəti ilə döyünən ürəklərin iniltisi var… Kəsilmiş körpə başları, soyulmuş insan cəsədləri haqqında oxuyandan sonra , bird aha yəqin edəcəksiniz ki insanların arasında vəhşilərdən dəhşətli yırtıcılar var imiş… "

Kitabda tarixin o qanlı səhifələrini əks etdirən yüzlərlə insan cəsədləri, müdhiş gecənin foto sənədlərlə təsdiq olunan acıları, qəlblərə illərin yarasını, ağrısını həkk edən körpə cocuqların ölüm səhnələri haqqında sənədli hekayələr yer alır. Əsərdə gecələr qəflətən hucuma kecməyə adət edən erməni yırtıcılarının rus hərbi qoşunları ilə birləşərək , 366-cı polkun himayəsi altında öncə Azərbaycanın ən səfalı guşəsi olan, Oğuzlar bəyi Pənahəli xanın yurdu Şuşa şəhərində törətdiyi qətlamdan, şəhəri virdi-viran qoyulmasından , dinc əhalini evlərinin içində, yatdıqları yerdə qırmasından , yataqlarından qalxıb qaçmaq istəyən yüzlərlə qız, gəlin, qadın-qoca və uşaqları əsr və yesir aparmasından danışan müəllif erməni vəhşiliyini onlardan mərhəməti ilə fərqlənən canavarlarla müqayisə edir (1, səh.15)

Yalnız gecələr hucuma kecən erməni vandalları zavallı Elşəni də o gecə gülləmiş, altı gülə yarası alsa da igid oğlan yerə sərilib canını tapşırmaqda cətinlik cəkmişdir. Müəllif bu səhnəni belə təsvir edir: " Atasının gözləri qarşısında, Ata məni at! rahat ölüm, xahiş edirəm yaralı qoyub getmə, ata !deyən Elşad o gecə atasına yalvarıb fəryad edirdi. Göydən yağış kimi yağan raket qəlpələrinin altında donub qalmış atanin isə güllənin caxmağını cəkməyə əli gəlmir., ata dayanıb bir tüfəngə baxır, bir oğluna caxmağı cəkmək məcburiyyətində qalır, hec bir faciəni görməyən tanrı bu dəhşəti görür, caxmaq cəkilmir, göydən tökülən güllələr onu yerindən tərpədə bilmir bir necə dəqiqədən sonra elə oradaca, atanın önündə Elşad dərindən köks ötürüb gözlərini yumub, əbədiyyətə qovuşur. O zaman ata havalanır, əlində iki patron tanıdığı, tanımadığı insanların qarşısına qacaraq, "Elşad özü öldü, onu mən vurmadım deyərək fəryad edir." (Slaytda gördüyünüz bu gənc oğlan həmin Elşaddır, Onun iyirmi yaşı yenicə tamam olub.) (1,səh 30)

Bu yırtıcı daşnaklar ara vermədən ikinci gecə, 366-cı polkla bərabər Xocalı şəhəri üzərinə hücuma keçir. Burada da eyni ssenari ilə yataqlarındaca körpələrə, uşaqlara, analara, qocalara atəş açır, evlərə od vurur, dinc əhalini qırırlar.(1,səh40)

"1992-ci il ayazlı-şaxtalı bir fevral gecəsi dinc əhali arasında ən çox güllələnən körpə uşaqlar olur. O dəhşətli müdhiş gecənin açılan səhəri yüzlərlə körpə cəsədləri küçələrə Selli dağlarının ətəyinə kitab vərəqləri kimi səpələnmişdi. Elə həmin gecə mən də öz qucağımda on bir uşaq cəsədini məscidə daşıdım .O gecə hər dinc ailədən sağ qalan bir-iki ananın naləsi, ağusı, qışqırtısı aləmə yayılırdı. Dünyanın heç bir faciəsinə bənzəməyən, dəhşətli bir faciə baş vermişdi. Xocalı soyqırımı yer üzündən Xocalı kimi bir şəhərin silinməsi hadisəsi bütün xalqlarda heyrət doğursa da Beynəlxalq təşkilatların tükünü belə tərpətməmişdi . " (1, səh10)

" Fevral ayının 2-si, ayazlı-şaxtalı o qanlı qış gecəsi yüzlərlə ayaqyalınqaçan qocaların ayaqlarını don atdı. (Slayt göstərək Baxın, bu qızcığaza diqqətlə baxın!) "Bu XX-əsrin qanla yazılmış bir səhifəsi idi. Orucova Xatirə Telman qızı səkkiz yaşlı bu qızcığaz döş qəfəsindən odlu silahlarla yaralanmışdır. Onun plevra boşluğuna qan yığılıb, güllə qabırğalarını sındırıb, lakin Xatirə danışır, o sagdır. Atası, anası, xalası və bacısının yoxluğundan, bir daha boy atmayacaq kiçik bacısı Xəyalənin ölüm səhnəsindən danışır… Mən Xatirəyə baş çəkməyə getmişəm, gözlərində yaş damcıları məndən soruşur, anamın güllələndiyini gördüm, ancaq bilmədim öldü yoxsa, o sağdır ? Mən ona "əlbəttə anan sağdır, Xatirə, o, Ağdam xəstəxanasındadır " – dedim. Xatirə ikinci sualı verir: " Onu dogurdan gördünüz, onun saçları qıvrım idi, yoxsa ipək kimi ?" Sualın qarşısında acız qalıram Xatirənin ürəyini belə ağır dəqiqələrində parcalamaq istəmirəm axı mən onun anasını tanımıram və görməmişəm odur ki, ürəyim sancır. Həmin gün həyatımın ən acı səhifəsi yazılır. Bu dəhşətli səhnəni görməyib ölsəydim kaş! Xatirənin gözlərindən damla–damla tökülən yaşları sildikcə mənim də ürəyimdən qara-qara qanlar axır."

5 yaşlı digər bir körpənin həyat hekayəsinə diqqət edək. " Əliyev Elşən Abil oğlu beş yaşında erməni faşistlərinin növbəti qurbanı. Beş yaşlı zavallı Elşən bu şəkil çəkiləndən sonra cəmi 5 dəqiqə yaşaya bildi. O, xəfif-xəfif öskürüb qəflətən qan qusdu. O qan adi qan deyildi, o qan erməni vəhşiliklərinin törətdikləri dəhşətli cinayətlərin izi idi. Ailənin altı uşagından bircə bu sağ cıxa bilmişdi, onu da erməni vəhşiləri yolda güllələdilər."(1, səh 83)

Bax bunlar qan yaddaşımıza yazılan erməni vəhşiliklərinin təsdiqi olsa, da unutqanlıq talerantlıq bizi tarix boyu bu cür vəhşiliklərlə qarşılaşmağa vadar etdi.

Təkcə XX yüzillik ərzində azərbaycanlılar ən azı beş dəfə təqiblərə və deportasiyalara məruz qalaraq, öz tarixi torpaqlarından didərgin düşmüşlər. 1905-1907-ci illərdə ermənilər azərbaycanlılara qarşı bütün Azərbaycanı, eləcə də indiki Ermənistan ərazisindəki əzəli azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini əhatə edən geniş miqyaslı qanlı əməliyyatlar həyata keşirmiş, yüzlərlə yaşayış məntəqəsini yerlə yeksan etmiş, minlərlə azərbaycanlını vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər. Daha sonra 1917-ci ilin dekabrından başlayaraq 1918-ci ilin iyun ayınadək təkcə keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində 200 azərbaycanlı kəndi yandırılaraq məhv edilmişdir. Bolşevizm bayrağı və əksinqilabçı ünsürlərə qarşı mübarizə adı altında Stepan Şaumyanın rəhbərlik etdiyi silahlı dəstələr 1918-ci ilin martından etibarən Bakı quberniyasında azərbaycanlıların məhv edilməsi üzrə dəhşətli planlar həyata keçirməyə başlamış, 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 saylı "Kolxozçuların və digər Azərbaycan əhalisinin Ermənistan SSRİ-dən Azərbaycan SSRİ-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqmda 1948-ci il 10 mart tarixli 754 saylı SSRI Nazirlər Sovetinin qərarlarma əsasən 150 minədək azərbaycanlı özlərinin tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuşdu. XIX əsrin sonlarından formalaşan "Armenakan", "Daşnaksütyün" və "Hınçak" erməni siyasi-terrorçu partiyalarının məqsədlərinə nail olmaq üçün əvvəlcə Türkiyənin Şərqi Anadolu vilayətlərində, sonra isə Cənubi Qafqazda kütləvi qırğınlar törətmələri və terror aksiyaları həyata keçirmələri tarixin qanlı səhifəsi kimi daim vərəqlənsə də dünya ictimaiyyəti nədənsə buna göz yumub, susmuıdu. 1895-1896-cı illərdə Şərqi Anadoluda xarici qüvvələrin təhriki ilə baş qaldıran erməni üsyanları yatırıldıqdan sonra həmin ixtişaşların təşkilatçılarının və icraçılarının əksəriyyətinin Cənubi Qafqazda, əsasən də İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında yerləşmilməsi prosesinin həyata kecirilməsi baş tutmuşdur. Deməli, təkcə bu dövrdə kənardan Cənubi Qafqaza 400 min erməni yerləşdirilmişdi , buna isə xalqımız susmuşdu. Bəs türk xalqı nə etmişdi ? Oların necə düşündüklərini , tarixən hansı amallarla yaşadıqlarını təsdiqləyən

ulu türkün orta əsrlər ədəbiyyatına nəzər yetirsək kifayətdi. Hələ XIII-XV əsrdən anadilli poeziyada dini, irqi milli fərq qoyulmadan türk xalqlarının irəli sürdüyü məhəbbət ideyaları, eşq aləmi və erməni siyasətinin bütün dövrlərdə bu ali dəyərlərə verdiyi dəhşətli və acı cavablar, tarixin qanlı səhifələri olaraq dəfələrlə bədii, elmi, publisist əsərlərə yüklənsə, oxunsa və tənqid edilsə də erməni daşnaklarının öz alcaq niyyətlərindən tarix boyu əl çəkmədiklərini və zaman–zaman öz cirkli əməllərini həyata kecirməkdə davam etdiklərini müşahidə edirik. Tarix səhifələndikcə türklərin mədəniyyət aləmi , ədəbi ideyaları acıldıqca qəddar erməni vəhşiləri sanki quduzlaşırdılar. Türkün uzaqgörən tədqiqatcıları tərəfindən uc ana mərhələyə ayrılan bütün dövrlərində istər islamiyyətdən əvvəl yaranan əski türk ədəbiyyatı mərhələsində, və ya həmin dövrun son mərhələsi hesab olunan uyğur dövründə, istər ikinci böyük mərhələ olan islam təsirində inkişaf edən dövr kimi qiymətləndirilən mərhələdə və yaxud Qərb mədəniyyəti təsiri ilə inkişaf edən türk ədəbiyyatı dövrünü əhatə edən əsərlər səhifələndikcə yalnız insanın-insana hörməti, yaradanın yaranışına qayğısı, mənəvi təmizlənmə, yüksək ali mərtəbəyə yetişərək kamil insani sifətləri cəmləşdirmək kimi təbliğatlar müşahidə olunur. Bütün bunların qarşılığında isə yalnız erməni daşnaklarının qəddar siması ilə üz-üzə gəlirik. XIII-XV əsr anadilli türk ədəbiyyatı dövrü isə bu cəhətdən daha səciyyəvidir. Tarixdə ən nadir incilərini yaradan böyük türk dünyasının filosof şairləri kainatı bütün insanların vahid məkanı olaraq dərk etmiş, insan adlanan bir varlığı yalnız daxili keyfiyyətlərinə görə qiymətləndirmişdilər. Türksoylu xalqlarımız öz mədəni sərvətlərini, nailiyyətlərini qoruyub inkişaf etdirdikləri kimi hər zaman başqa xalqların da milli sərvətlərinə humanizmlə, ədalətlə, səxavət və comərdliklə yanaşmışdır və bu cür əməlləri ilə tolerantlıq əhval-ruhiyyəsinin carçısı, təbliğatçısı olmuşdular. Hələ XIII əsrdə təxminən 1245-1337-ci illər arasında yaşamış orta əsr türk ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən hesab olunan Hacı Bektaş Vəlinin aşağıdakı misralarına diqqət edək:

Dostumuzla beraber yaralanır kanarız

Her nefesde aşk ile yaradanı anarız.

Erenler meydanına vahdet ile gir de gör

Kırk budaklı şamdanda, kırkımız bir yanarız.(2, səh.49)

Şair qırx budaqlı şamdanı təsvir etməklə yer üzündəki bütün insanları eyni sevgi işığında isinməyə, birlik və bərabərliyə səsləyir. Bu sevgisinin örnəyində dünyanın bütün insanlarına qucaq açan bir türk humanizmi görünür. Dünyaya və insanlığa bu cür humanist ideyalar ilə yanaşmaq, eşq ilə yaxınlaşmaq türkdilli xalqların ədəbiyyat səhifələrinin hamısından qırmızı xətlə keçir. Onlara görə bu dünya ali həqiqətlər dünyasına kecid mərhələsi, körpü məzmunu daşıyir və hər bir kəs bu körpünü ləyaqətlə kecməyə qadir olmalıdır. Əxlaqı təmizlənmə məzmununda cox güclü talerantlıq ideyası da yer alır ki, bu da XIII-XV əsr türk ədəbiyyatında daha qabarıq əks olunur.

Yenə XIII əsrin türk dünyasına bəxş etdiyi böyük korifeylərindən biri olan Yunus Əmrənin fikirlərinə diqqət edək:

İşidin ey yarənlər işk bir günəşə bənzər

İşki olmayan gönül misalı taşa bənzər(3, 159).

Ümumiyyətlə, günəşi dünyanın vahidliyinə işarə verən bir simvol kimi dərk etmək XIII-XV əsr türk təsəvvüf ədəbiyyatı təmsilçilərinin yaradıcılığında özünü daim göstərməklə yanaşı, insanların hamısına eyni hörmət və məhəbbətlə yanaşmağı da təbliğ etmişdir.

Bəşəriyyəti bütöv kimi dərk etmək orta əsr mütəsəvvüflərinin, o cümlədən XIII-XV əsr poeziyasının əsas ana xəttidir.Çoxluğun vahidə qovuşması anlamı da bu xətdən keçir.Vücudun vəhdətə yetişməsində təbii ki, başlıca amil, kamil insan zirvəsinə çatmaq məqamıdır.Burda yalnız fəzilətlərin cəmlənməsi və mükəmməllik əsas şərt olaraq qəbul edilir.İnsanların hamısına isə eyni gözlə baxmaq tövsiyyə olunur.

Yetmiş iki millete kurban ol aşıkısan

Ta aşıklar safında tamam olasın sadık

(3,səh.74)

Yenə də təsəvvüf şairinin burada əsl aşiq, eşq əhlinin bütün millətlərə eyni nəzərlə baxmaqlarının vacibliyi göstərilir və ya şair başqa bir beytində deyir:

Yetmiş iki millete bir gözile baxmayan

Şerin evliyasıysa hakıykate acıdır (2,)

Məlum məsələdir ki, Salıkin yəni eşq əhlinin keçdiyi sonuncu qapı həqiqət qapısıdır və insan bütün 40 məqam və üç qapını adlayıb.sonra dördüncü həqiqət qapısına yetişə bilər. Şair insanlara eyni nəzərlə baxmayanları həqiqətin düşməni hesab edir və bu qapıdan keçməyə layiq bilmir.

Divan ədəbiyyatının öncüllərindən sayılan Qazi Bürhanəddin aşağıdakı misralarında tanrının yer üzərindəki bütün insanlara bərabər payladığı günəş nurunu misal gətirməklə insanların tanrı nəzərində bərabər hüquqa, bərabər sevgiyə, bərabər sayğıya sahib olduqlarına işarə verir və hər kəsə bu əqidədə olmağı tövsiyyə edir.

Ol günəşi sevirəm ki, nurunu aya verir,

Günəş oldur nurunu həm yoxsula, baya verir (4, 400).

XIII-XV əsr türk poeziyasında izlədiyimiz bu əvəzsiz dəyərlər bu günümüzə qədər xalqlarımız arasında yaşasa da bu böyük ideyalara öz xəbis əməlləri ilə cavab verən ermənilər kimi işğalçı millətlər də var.Erməni vəhşilikləri böyük türk dünyasının bu humanist əqidəsini tarixin bir çox məqamlarında alçaq niyyətləri ilə qarşılayıblar. 1918-28-ci illərdə törədilən qırğınlar Azərbaycan ərazilərinə köçürülüb, orada məskunlaşdığı gündən yerli əhalini sıxışdırmağa can atan, erməni daşnaklarının məkrli siyasətini dəstəkləyən, Azərbaycan türklərinə qarşı güclü nifrət hissi formalaşdıran erməni qəsbkarlarına tərəfdar olan mənfur qüvvələrin, o cümlədən rus imperiyasının da bu əməliyyatlarda rolu az deyildir. Yerli əhalinin öz doğma torpaqlarından köçürülməsi və məhv edilməsini qarşısına məqsəd qoyan erməni daşnaklarının əməllərini hələ bu günə qədər dünya ictimaiyyətinə catdıra bilməsək də həqiqət göz önündədir.

Nəticədə, 10 azərbaycanlı öldürülür, 5 erməni isə yaralanır. Sonra Gorusdan 100-ə yaxın kazaklar gəlir və davaya son qoyulur.1992 ci il birinci Qarabağ müharibəsində isə yüzlərlə körpə uşaqların qoca və qadınların güllələnməsi isə qaclmaz faktlardandırki, dünya bu dəhşətlərə göz yumdu. Tarixin bu acı səhifəsini dünyanın beynəlxalq təşkilatları sanki, görmədi.O zaman şair və yazıcılarımız yalnız dünyanın bu laqeydliyini aşağıdakı misralarla qarşılayırdılar.

Utan, ey kainat, utan, ey dünya,

Körpələrə güllə atılan zaman

Utan, ey kainat, utan, ey dünya,

Sərhəddə cəsədlər satılan zaman.

Utan, ey kainat, utan, ey dünya.(5, səh.26)

Nəhayət səbr kasası dolan Azərbaycan xalqı 27 sentyabr 2020 ci ildə dogma torpaqlarının müdafiəsinə qalxdı və Ali baş kamandımız İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə “Dəmir yumruq” əməliyyatı altında 44 gün müddətində yurdumuzu işğaldan azad edə bildi. Misli bərabəri görünməyən bu tarixi hadisə dünyanı lərzə gətirdi , artıq xalqımız bir daha yəqin etdi ki, Qaliblər hec vaxt mühakimə olunmur.Dünya bu qələbəni alqışladı, haqq itmədi, ədalət zəfər caldı .

Acar sözlər: Eşq, mərifət, körpə, dəhşət, divan, kamil, müdhiş, Garabağ, Erməni aqresiyası

Key words: Love, enlightenment, baby, horror, torture, mature, gruesome, Garabagh, Armenian aggression.

Xülasə

Məqalədə öncə Qarabağ faciəsindən danışılır, bu faciənin fonunda Xocalı soyqırımının başlanması , səbəbləri araşdırılır, erməni təcavüzkarlarının haqsızlığı , ədalətsizliyi təhlil olunur. Otuz il işğalda qalan Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər göz önünə

gətirilir, dağıdılan tarixi- mədəni abidələrin adı çəkilir. Məqalədə Ali baş kamandanın düşünülmüş planları, önəmli taktikaları və milli ordumuzun fədakarlıq şücayəti nəticəsində qazanılan qələbə əzminin sevincindən , insanların vətən naminə yumruq kimi birliyindən də danışılır.

Sonra məqalədə ulu türkün hələ XIII-XV əsr anadilli təsəvvüf poeziyasında Hacı Bektaş Vəli, Yunus Əmrə, Şah İsmayıl Xətai, Qazi Bürhanəddin və s. bu kimi görkəmli türk mütəfəkirlərinin irəli sürdüyü və tarixin sonrakı mərhələlərində daim inkişaf etdirdiyi dünyanın vahidliyi, dünyanın doğmalığı, dünya xalqlarının qardaşlığı, birliyi kimi ali və tolerant siyasəti ilə erməni təcavüzkarlarının qəddarlığı qarşılıqlı şəkildə təhlil olunur. Tarixin bir çox mərhələlərində, o cümlədən XX əsrin 92-ci illərində yenidən Böyük Ermənistan əraisi yaratmaq eşqinə düşən mənfur erməni daşnaklarının dinc əhaliyə qarşı tutduqları dəhşətli divanlar göz önünə gətirilir. O müdhiş gecədə öldürülən yüzlərlə körpə cocuqların acı taleyindən bəhs olunan bu məqalədə amansız və qəddar erməni təcavüzkarlarının iç üzü açılır. Məqaləyə "Qarabağda talan var", "Xocalı sülh istəyir", "Ana fəryadı", "Kötəl suyun bulandı" kimi Qarabağ faciələrini əks etdirən əsərlərdən dəlillər gətirilir. Məqalənin sonunda Qarabağın dünyanın yeni düzəninin başladığı ərəfədə işğaldan azad olması və abadlaşdırılıb mədəniyyətlər diyarı kimi şöhrət tapması planlarından da bəhs olunur.

SUMMARY

Firstly, in the article the author analyses the Karabakh tragedy, the background of this tragedy, the beginning of the Khojaly genocide, investigate the reasons, the injustice of the Armenian aggressors. The atrocities committed by Armenians in the Azerbaijani territories occupied for thirty years are discussed, as well as the destroyed historical and cultural monuments are mentioned. The Supreme Commander-in-Chief's strategies, vital tactics, and the joy of our national army's victory as a result of selflessness, the people's solidarity as a fist for the motherland are also discussed in the article. Furthermore, the author prefers to give samples from the 13-15th centuries Tasawwuf poetry, namely in the person of Sufi poets, such as Haji Veli Bektash, Yunus Emre, Gulshehri, Kamal Ummi, Ahmadi, Shah Ismail Khatai, Gazi Burhanaddin and so on, which are supported by other examples reflecting the friendship policy of Turkic world and enriched with virtues to be just and gracious in this article.

The author prefers to remember the attacks and horrible wildness of Armenian dashnaks since the 90s of the 20-th century to create the Great Armenian State. The author, speaking about the horrible stories of hundreds of innocent babies killed by these aggressors at this gruesome night. The author tried to shed light on her idea resting upon the literary texts of the literary works such as "Robbery in Garabagh", "Khojaly wishes peace", "Mother scream" reflecting in detailed form the Garabagh tragedy.

Eventually, the article also addresses Karabakh's plans to liberate itself from occupation on the eve of a new world regime and establish itself as a cultural hotspot.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1.Qarabağda talan var, Fəridə Hicran Elm və təhsil, Bakı, Gənclik 1992 , (2019 təkrar nəşr) 279 səh.

2. Alevi Bektaşi Şiirləri Antolojisi , tərt. İsmail Özmen,T.T.K.Basımevi,1998 62 səh.

3. Yunus Əmrə, Risalat al –Nüshiyya ve Divan, tərt. Abdülbaki Gölpinarlı İstanbul-1965 310 səh.

4. Qazi Bürhanəddin Divan, tərt. Əlyar Səfərli Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Bakı, 1988 655 səh.

5. Fəridə (Hicran) Vəliyeva Qarabağın sorağında, Odlanıram fərafında … Bakı 2020,

146 səh.

QARABAĞ MÖVZUSUNUN AZƏRBAYCAN POEMALARINDA ƏKSİ

CONFLICT OF KARABAKH TOPIC IN AZERBAIJANI POEAMS

Leyla ALLAHVERDİYEVA

Dr. Sumqayıt Dövlət Universiteti, ORCİD 0000-0003-2067-5702

XÜLASƏ

Poemalar şeirlərdən yalnız həcm etibari ilə fərqlənmir. Poemalarda tarixi yaşantı, bir xalqın keçmişi, bu günü də əksini tapır. 1992-ci ildən Azərbaycan xalqının yaşadığı Qarabağ faciəsi, bu xalqın ümumi ədəbiyyatında iz qoyduğu kimi, poema janrında da önəmli yer tutdu. Nəriman Həsənzadə,Zəlimxan Yaqub, Nurəngiz Gün, Ələmdar Quluzadə,Əlirza Xələfli, Elçin İsgəndərzadə və onlarca şairlərimiz Qarabağ faciələrimizi poemalarımızda əks etdirdilər. Bu poemalarda şairlərimiz Azərbaycanda illərdi ermənilərin bu xalqa yaşatdığı vandalizmi əks etdirməklə yanaşı, bu xalqın qəhrəmanlıqlarını, keçmişini, tarixini poetik anlamda işıqlandırdılar. Nəriman Həsənzadənin "Qarabağdan gələn var" poemasında real hadisələrin təsviri əks edilmişdir. Qarabağdan didərgin düşən Məmməd müəllim və onun həyat yoldaşı- iki ziyalı yaşanan hadisələri açır, erməni riyakarlığın, illərcə bu xalqın çörəyini yiyərək onları əzməklərin, saxta erməni tarixi yaratmalarından bəhs edirlər. Məmməd müəllim tam azərbaycan ziyalısıdır. O poemada Heydər Əliyev haqqında qiymətli fikirlər söyləyir, Heydər Əliyev siyasətinə inanaraq, gələcəyə-Azərbaycan xalqının qalibiyyətinə inandığını ifadə edir. Nurəngiz Günün "Xocalı simfoniyası " poeması Qarabağın qan yaddaşı Xocalı faciəsindən bəhs edir. Poemada obrazlar aləmi maraqlı və fərqlidir.Əsas obraz müəllif özüdür.Müəllif iki müharibə yaşayan ziyalı, dünyagörüşlü, ədalətpərəst müəllif özüdür.Digər obrazlar torpaq altında ölə bilməyən körpə, ana , yaşlı insanlardı. Əsərdə bir də rüzgar obrazı var.Əslində yaşanan faciələri müəllif rüzgarla bölüşür, onunla dərdləşir. Poemada böyük bir insan obrazı var .Dünyaya dərs keçən Azərbaycan qadını var ki, bu da Qarabağ faciələrimizi dünyaya çatdırır. Ələmdar Quluzadə poemaları 1992-ci ildən diqqət çəkib. İlk onun poemaları Qarabağ mövzusunu əks etdirib. "Alay Komandiri" , "Şəhid şəhər" və.s poemaları araşdırmaçılar tərəfindən Qarabağnamələr adına laiq görülüb."Şəhid şəhər" xocalı haqqında yazılmış ən dəyərli poemadır. Əslən Xocalıdan olan şairin can yanğısıdır desək doğru olar. Həmin gün 88 yaşlı atasının zalımlığla öldürülməsi poemada ağrılı məqamlar yaşadır. Müəllif zülmün ən ağır göstəricisi olan hadisələri yalnız atasının simasında deyil , Xocalı sakinlərinin simasında əks edir. Məruzəmdə Qarabağın qan yaddaşlı poemalarından bəhs edəcəm.

AÇAR SÖZLƏR: Qarabağ,poema,şair

SUMMARY

Poems do not differ from poems only in volume. The poems reflect the historical life, the past of a nation and the present. The Karabakh tragedy, in which the Azerbaijani people have lived since 1992, has left its mark on the general literature of this nation, as well as in the genre of poetry. Nariman Hasanzadeh, Zalimkhan Yagub, Nurengiz Gun, Alamdar Guluzadeh, Alirza Khalafli, Elchin Iskanderzadeh and dozens of our poets reflected our Karabakh tragedies in our poems. In these poems, our poets, in addition to reflecting the vandalism perpetrated by the Armenians in Azerbaijan for many years, shed light on the heroism, past and history of this people in a poetic sense. Nariman Hasanzadeh's poem "There is someone from Karabakh" describes real events. Mammad Muallim, who was expelled from Karabakh, and his wife, two intellectuals, tell the story of Armenian hypocrisy, the oppression of these people by eating bread for years, and the creation of a false Armenian history. Mammad Muallim is a full-fledged Azerbaijani intellectual. In the poem, he expresses valuable thoughts about Heydar Aliyev, believes in the policy of Heydar Aliyev and expresses his belief in the

future - the victory of the Azerbaijani people. Nurengiz's poem "Khojaly Symphony" tells about the Khojaly tragedy, the bloody memory of Karabakh. The world of images in the poem is interesting and different. The main character is the author himself. The author is an intelligent, visionary, just author who lived in two wars. There is also the image of the wind in the work. In fact, the author shares the tragedies with the wind and worries with it. There is a great human image in the poem. There is an Azerbaijani woman who teaches the world, which conveys our Karabakh tragedies to the world. Alamdar Guluzade's poems have attracted attention since 1992. First, his poems reflected the theme of Karabakh. The poems "Regiment Commander", "Martyr City", etc. were awarded the title of Karabakh by researchers. "Martyr City" is the most valuable poem written about Khojaly. It is true to say that it is the fire of the poet from Khojaly. The brutal murder of his 88-year-old father that day is a painful moment in the poem. The author reflects the events, which are the worst indicators of oppression, not only in the face of his father, but also in the face of the people of Khojaly. In my report, I will talk about the bloody poems of Karabakh.

KEYWORDS: Karabakh, poem, poet

Giriş:

Azərbaycanda poeziya janrının üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq poemalarımız da hər zaman diqqət mərkəzində olub. Xüsusi ilə 1990-cı illər yaşadığımız Qarabağ hadisələri tez bir zaman kəsiyində poemalarımızda əks edilmişdir. 20 yanvar hadisələrindən üzü bəri götürsək ilk yada düşən poemamız Bəxtiyar Vahabzadənin "Şəhidlər " poeması olacaq. Yaşanan hadisələr "Şəhidlər"poemasında canlı və real şəkildə əksini tapmışdır. Müəllif "Şəhidlər" poemasının başlanğıcında Allaha üz tutur,xalqımızın yaşantılarını nəql etməklə tariximizə dönür. Bu xalqın 170 il imperiya əsarətində qalmasını yada salmaqla eyni zamanda xalqımızın humanist xalq olduğunu da açıklayır.

Özüm qaldım çıraqsız, min çırağa yağ ikən,
Təpələrə əl açdım, özüm uca dağ ikən,
Əlacım öz-özümdən köməyi ummaq ikən
Neçin bizə özgəsi pənah olmuş, ay Allah?
Yüz yetmiş il bu saziş, bu birlik, bu ittifaq
Birtərəfli, malaqsız nigah olmuş, ay Allah.

Digər bənddə şairin harayı, üsyanı daha da güclənir. Yeri gəldikcə bədxah düşmənlərimizi ikiüzlülükdə, yaltaqlıqda qınayır. Ermənilərin qondarma torpaq iddiasına işarə edən şair "Bu gün qula dönmüşəm, dünən mən bir şah ikən" deyə fəryad edir, səsini dünyaya çatdırmaq istəyirdi. Min illik tariximizin unudulmaq təhlükəsi şairi dəhşətə gətirirdi.

Bu gün qula dönmüşəm, dünən mən bir şah ikən,
Yoxmuş məni bir doğan, yoxmuş məni bir əkən.
Bu torpağa düşmüşəm haradansa mən dünən,
Min –min illik tarixim unudulmuş, ay, Allah! (1)

Əsərdə şəhidlərimizin qəhrəmanlıq səviyyəsində təqdimi diqqətə çəkilmiş, vətəninin müstəqilliyi uğrunda canlarını qurban verən igidlərimizin hünəri poetikləşdirilmişdir. Şair poemada insanları ayıldaraq yaşananların bizə bir dərs olduğunu xatırladır. Şair tarixə qayıdaraq illərlə xalqımızın yaşadığı faciələrlə dolu həyatı diqqətə çəkir. Bu yaşananlardan dərs almağı tövsiyyə edir.

Bu ölüm , bu qırğın dərs olsun bizə,

Deməyək boş yerə candan keçdilər.

Onlar şəhid olub millətimizə

Qorxmamaq dərsini təlim keçdilər.(1)

Poemada rus qoşunlarının əli yalın xalqın üzərinə basqın edərək qanlarına qəltan edilməsi səhnələri də əsas yer tutur ki, bu da əsərin real bir poema kimi zamanında yazılaraq bu xalqın yaşantılarının dünyaya çatdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayan bir əsər kimi diqqət çəkir.

Torpaqlarımızın işğalçılar tərəfindən qəsb edildiyi illərdə də poemalarımız yaranırdı. Xüsusu ilə Ələmdar Quluzadə, Zəlimxan Yaqub, Nəriman Həsənzadə, Əlirza Xələfli, Nurəngiz Gün, Ələkbər Salahzadə, Abdulla Qurbani və s. şairlərimizin yaradıcılığında Qarabağ problemi, Xocalı faciəsi, ölkədə olan sosial problemlər əks etdirilirdi. O ağır illərdə Ələmdar Quluzadənin "Şəhid Şəhər" , "Qarabağ oyunu", " Qadan mənə Qarabağ" və sonra Azərbaycanın Milli qəhrəmanı Şirin Mirzəyevə həsr etdiyi "Alay Komandiri" poemaları zamanında yazılmış ən qiymətli əsər kimi ədəbiyyatşünasların və tənqidçilərin diqqətindən yayınmamışdı. "Şəhid şəhər" poeması yaşanan hadisələrin real portreti idi. Müəllifin Xocalıda böyüyüb, boya-başa çatması və hadisələrin canlı şahidi olması əsərin daha mükəmməl olmasına təsir etmişdi. Poemada bir gecədə şəhid olan şəhərdəki zülmü, ədalətsizliyi poetikləşdirərək xalqın yaşadığı faciəni dünyaya çatdırmaq üçün haray qoparır, üsyan edirdi və ermənilərin yırtıcı simasını əks etdirirdi.

Nə yaman susayıb erməni qana

Hələ faciədən ləzzət dadır o

Qəbrini qazdırıb öz atasına

Oğlunun üstünü torpaqladır o.(2)

Şairin "Qarabağ oyunu " poeması da zamanın nəbzini tutan əsərlərimizdəndir.Əsər haqqında ədəbiyyatşünaslarımızın çox dəyərli fikirləri hələ o zamanlar mətbuatda dərc edilirdi. "Qarabağ oyunu " poeması haqqında Mərziyyə Nəcəfova " Poeziya və Qarabağ problemi" kitabında yazır: Bu poemada epik şəkildə tarixi hadisələrə qayıdış güclüdür.Əsərdə hadisələrin epik təsviri real və həyatidir. Şair poemanın girişində Dünyayla söhbət edir:

Bu əyri yollarda gözümə düz bax,

Oturub danışaq düz, qoca Dünya.

Qəlbimi ovladı nəyin , bilmirəm,

Deşir ürəyimi söz, qoca Dünya.

Poemada gerçəkliklərlə bağlı şairin düşüncələri əhatəli və məzmunludur. Əsərdə bədnam qonşularımızın Azərbaycanın ən dilbər, ən səfalı guşəsində yerləşməsi, məskunlaşması səbəbləri poetik dildə araşdırılır. Göyçə başdan-başa çənə büründü, Zəngəzur elləri yandı odlara, yurdumuz beləcə tapdağa döndü, aran mənə qaldı , yaylaq yadlara" deyən şair tarixə də nəzər salaraq, zaman-zaman torpaqlarımızın gözəl yerlərini öz əlimizlə ermənilərə verməmizə də açıqlıq gətirir". (3)

"Alay Komandiri" poeması isə Azərbaycanın Milli qəhrəmanın obrazını poeziyamızda əks etdirməsi baxımından çox önəmli yer tutur. Bu əsərdə Milli Qəhrəman Şirin Mirzəyevin qəhrəmanlıq tarixi poetikləşdirilmişdir.

Müstəqillik dönəmlərində Qarabağ mövzusunu poemalarda canlandıran şairlərdən biri də Zəlimxan Yaqub idi. Zəlimxan Yaqubun "Bir əlim torpaqda, bir əlim haqqda" kitabına şairin Qarabağ mövzusunda yazdığı yeddi poeması daxil edilmişdi. Xüsusi ilə "Şair harayı", "Vətən oğulları" "Zəlimxan qarğışı" poemaları üzərində dayanmaq istəyirəm. Xocalı hadisələrinə həsr etdiyi "O qızın göz yaşları" poeması erməni vandalizmini əks etdirmək baxımından ən dəyərli əsərdir. Yaşanan faciəni qələmlə çəkilən portretini oxucu əsərdə görür və yaşayır.

Çırpınırdı qan gölündə batanlar,

Cığır qanlı, keçid qanlı, iz qanlı,

Xına yaxır qayalara, daşlara,

Dirsək qanlı, topuq qanlı, diz qanlı. (4)

Bu poemada 13 yaşı olanda erməni təcavüzünə məruz qalan bir qızın faciəsini müəllif ümumi faciəmiz kimi anladır və Xocalı faciəsinin Azərbaycan xalqı üçün bir üz qarası kimi qəbul edərək, şair fəryad qoparır. 13 yaşlı qızın gözlərindən axan yaş şairi qəlbindən vurur. Bu əsərdə əslində Azərbaycan xalqını mübarizəyə səsləyən bir ideya üzərində köklənmişdir. Poemanın bir hissəsində şairin demək istədikləri haraya çevrilir.

Göz yaşları deyirdi ki,

Eheeeyyy!

Alçaq qarı düşmən!

Qara itə qahmar çıxan

Ala düşmən, sarı düşmən!

Nə topum var, nə tüfəngim,

Nə qalxanım, nə qılıncım,

Doğra məni tikə-tikə,

Parça-parça, xıncım-xıncım.(4)

Bu parçanın sonunda erməni vandallarının dünyaya sığmayan işgəncəsi və vəhşiliyi əksini tapırdı. Müəllifin bu poeması Xocalı haqqında yazılmış ən qiymətli bir əsərdir. Real boyalar, şairin səmimi etirafları poemanın gücünü daha da artırır.

Xocalı faciəsinin dünyaya çatdırılmasında çox böyük əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdən biri də Nurəngiz Günün" Xocalı simfoniyası" poemasıdır. Əsər zamanında Xocalı dəhşətlərini dünyaya çatdırmaq baxımından əhəmiyyətli idi. Və tez bir zamanda dünya dillərinə tərcümə olunaraq həm çap edildi, həm də səhnələşdirildi. Əsərdə maraqlı obrazlar aləmi var. Baş qəhrəman isə şairənin özüdür - hər zaman müharibə sözünü lüğətlərdən silmək istəyən qəhrəman , ana. Poemada şairənin dərdini böldüyü obraz isə rüzgardır. Müəllif bəzi məqamlarda yaşanan Xocalı faciəsindən dəhşətə gəlir, fəryad qoparır. Şairin hələ də torpaq altında ölə bilməyən kiçik cocuklarla danışması, hələ ana döşü əmə bilməyən bu körpələrlə dərdləşməsi əsərin ən təsirli bölümüdür. Rüzgara səslənən şairə o körpələrin torpaq altında ana döşü aramasına bir ana kimi yanıb –yaxılır.

Cocuqlar bir təhər ovunar

Havasız... nəşəsiz...

Torpağın altında...

O! Məryəm!...

Ancaq ki, Ana məməsi istəyir, körpələr,

Torpağın altında!

Heç bir şey anlamır İnqalar!...

İnqalar ana döşü əvəzinə

İndicə torpağı əməcəklər.(5)

Əsər özünəməxsusluğu, obrazların maraqlı cərgələnməsi baxımından da qiymətlidir. Müəllif faciələrimizi əks etdirməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının humanistliyindən də xəbər verir. 90-cı illər poemalarında ölkədə baş verən sosial problemlər də əksin tapırdı. Nəriman Həsənzadənin "Qarabağdan gələn var" poeması bu baxımdan diqqət çəkir. Qaçqınlıq həyatı, ziyalılarımızın evlərindən, işlərindən uzaqlaşması, yaşadıqları sosial problemlər əsərdə real və təbii şəkildə əks etdirilir. Poemada ziyalı nəslin nümayəndələri Məmməd müəllim və Səriyyə xanımın simasında yaşanan Azərbaycan xalqının yaşadığı çətinliklər və faciələrimiz çox ustalıqla qələmə alınmışdır.

Əsərdə Qarabağın Tuğ kəndində məktəb direktoru işləyən Səriyyə müəllimənin və dərs hissə müdiri Məmməd müəllimin qaçqınlıq həyatı əks olunsa da eyni zamanda bu xalqın geniş təbəqəsinin, işsiz-gücsüz qalması da diqqətə çatdırılır. Əsərdə ali təhsili ola-ola bağban və xidmətçi işləyən bu insanların yaşantıları çox təsirlidir. Tez-tez ədalətsizliyə uğrayan bu namuslu və dürüst ziyalılar əslində tək deyil yüzlərcədir. Müəllif yaşadığımız problemləri bu iki ziyalı obrazında ümumiləşdirir. Şair aşağıdakı nümunələrdə zamanın faciəsini belə şərh edir.

...bağa su lazımdı, o güya bilmir,
Zəmanə dəyişib, söz deyə bilmir.
Hərə öz bağına aparır suyu,
Hər təzə məhlədə təzə bir quyu.
Ağaclar kəsilib çıxır dibindən,
Deyirlər bizimdir yüz ilə bitən.
Bizimki olanı verib gəlmişik,
Odu gözümüzlə görüb, gəlmişik.
Burda yer bölüblər, hasar tikiblər,
Qəbiristan yerinə bazar tikiblər.
Vətəndə hər kəsin ayrı vətəni,
Biri dilənçidi, biri "mədəni" (6)

Bu kimi şərhlər dövrümüzün mənzərəsinin canlı şəkildə görüntüsüdür. 90-cı illər poemalarımızda ən geniş işlənən mövzu Xocalı faciəsi olsa da müəlliflərimiz o illərin Qarabağ problemlərini, torpaq itkisi məsələlərini əsərlərində mükəmməl şəkildə verə bilmişlər. Bu əsərlərlə tanış olduqca bu günki qələbəmizdə şairlərimizin poemalardakı çağırış, mübarizlik əzmilərinin çox böyük rolu olduğu da görünür. Nəticə olaraq demək olar ki, Qarabağ problemləri 90-cı illər poemalarında yetərincə işıqlandırılmışdır, bu əsərlərin qələbəyə gedən yolumuzda öz payının olması da böyük fəxr hissi ilə deyə bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1.Bəxtiyar Vahabzadə "Şəhidlər" Poeması, "Azərbaycan" jurnalı, 12,1990

2.Ələmdar Quluzadə "Şəhid şəhər"," Bakı-ozan", 1998

3.Mərziyyə Nəcəfova , "Poeziya və Qarabağ problemi", "Bakı-MBM, 2009

4. Zəlimxan Yaqub, "O qızın göz yaşları", Bir əli torpaqda, bir əli haqqda" kitabı, "Bakı-Azərbaycan", 1999.

5. Nurəngiz Gün, "Xocalı simfoniyası","Azırbaycan" qəzeti, 26 fevral, 2005

6.Nəriman Həsənzadə, "Qarabağdan gələn var", "Azərbaycan " jurnalı, N-07, 2005

KARABAĞ HALISI AVRUPALI VE AZERBAYCANLI SANATÇILARIN ESERLERİNDE

THE KARABAKH CARPET IN THE WORKS OF EUROPEAN AND AZERBAIJAN ARTİSTS

Leyla ÖNEN

Dr. Öğr. Üyesi Giresun Üniversitesi Görele Güzel Sanatlar Fakültesi, ORCID 0000 0002 3115 6943

ÖZET

Zengin tarihi geçmişe sahip olan Karabağ Azerbaycan'ın eski yerleşim merkezidir. 18. Yüzyılda Karabağ hanı olan Penah Ali Bey tarafından kurulmuş ve Penahabad olarak adlandırılmıştır. Zamanla Azerbaycan'ın siyasal, kültürel ve sanatsal merkezine çevrilmiştir. Dokumacılığın gelişimiyle birçok sanat alanı ortaya çıkmıştır. Bu sanatlar arasında halıcılık yaygın durumdaydı. Türklerin yaşadığı bölge olarak bilinen Karabağ'da geleneklerini yansıtan halı sanatı gelişmiştir. Karabağ halıları tüm Türk halklarında olduğu gibi süs ve ısıtma özelliğinden yola çıkarak evlerin duvarında ve yerde kullanılmıştır. Avrupalı sanatçı ve tacirlerin dikkatini çeken bu halılar Karabağ kültürünün önemli parçasıdır. Kompozisyon ve teknik olarak ilgi uyandıran Karabağ halısını birçok sanatçı eserinde resmetmiştir.

Bu çalışmada Azerbaycan kültürünün bir parçası olan Karabağ halıları konu olarak ele alınmıştır. Karabağ halıları dönem ve bölge olarak incelenmiştir. Aynı zamanda halılarda kullanılan renk ve desenler irdelenmiştir. Avrupa ve Azerbaycanlı sanatçıların eserlerinde yer alan halıların kompozisyon, renk ve desen olarak araştırılması amaçlanmıştır. Sanatçıların eserlerinde yer verdikleri Karabağ halılarıyla ilgi araştırmaların yeterli sayıda olmaması çalışmanın önemini ortaya koymuştur. Azerbaycan'ın maddî ve kültürel mirası olan bu halıların dünya kültürü ve sanatında önemli yere sahiptir.

Çalışma nitel araştırma olup; betimsel analiz yöntemiyle oluşturulmuştur. Yerli ve yabancı kaynak, haber ve internetten verilere ulaşılarak literatür taraması yapılmıştır. Çalışmanın materyalini Karabağ halıları, Batılı ve Azerbaycanlı sanatçıların eserleri oluşturmaktadır. Çalışmanın kuramsal yapısı olarak Karabağ halısının oluşum ve gelişim süreci, yer aldığı gruplar ele alınmıştır. Aynı zamanda halıların teknik özelliklerinden desen, renk, kompozisyon incelenmiştir. Bununla birlikte Karabağ halısından yararlanan sanatçıların eserlerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karabağ halısı, Halı sanatı, Azerbaycan kültürü

ABSTRACT

This study is qualitative research; It was created with the descriptive analysis method. In the study, the literature was searched by accessing data from domestic and foreign sources, news and internet. The material of the study consists of Karabakh carpets and works of Western and Azerbaijani artists. In the work, Karabakh carpets, Pattern, Color and Karabakh carpets have their titles in the works of the artists. As the theoretical structure of the study, the formation and development process of the Karabakh carpet and the groups in which it takes place are discussed. At the same time, the pattern, color and composition of the carpets were examined. In addition, the works of the artists who made use of the Karabakh carpet were examined.

Karabakh, which has a rich history, is one of the old settlements of Azerbaijan. It was founded in the 18th century by Penah Ali Bey, the Karabakh khan, and was named Penahabad. Over time, the Karabakh region has become the political, cultural and artistic center of Azerbaijan. Many arts have emerged with the development of weaving. Carpet weaving was common among these arts. Carpet art reflecting the Turkish tradition has developed in Karabakh, which is known as the region where Turks live. As in all Turkish peoples, Karabakh carpets were used visually on the walls of the houses and for

their heating properties on the floor. These carpets, which attract the attention of European artists and traders, are an important part of the Karabakh culture. Many artists have painted the Karabakh carpet, which draws attention in terms of composition and technique, in their works.

In this study, Karabakh carpets, which are a part of Azerbaijani culture, are discussed as a subject. In the study, Karabakh carpets were examined in terms of periods and regions. At the same time, colors and patterns used in carpets were examined. In the study, it is aimed to investigate the composition, color and pattern of Karabakh carpets in the works of European and Azerbaijani artists. The insufficient number of researches on Karabakh carpets in the works of the artists revealed the importance of the study. At the same time, it was revealed in the study that Karabakh carpets, which are the material and cultural heritage of Azerbaijan, have an important place in world culture and art.

Keywords: Karabakh carpet, European painters, Carpet art, Azerbaijan culture

GİRİŞ

18. yüzyılda Nadir şah Afşar'ın ölümüyle Azerbaycan (Afşar hanedanlığı) hanlıklara bölündü. Penah Ali Bey Karabağ hanlığını kurarak Karabağ hanı oldu. Penah Ali Bey'in hanlığı döneminde Penahabad adlandırılmıştır. Karabağ bölgesi, Azerbaycan'ın batısında Kafkasya dağlarının güney doğusunda Kura ve bir kolu olan Araz nehri arasında yerleşmektedir.

Ezeli Azerbaycan toprağı olan Karabağ, eski ve erken orta çağda Türklerinin yaşadığı Albanya devletine bağlı idi. Albaniya'da islam dinine kadar hristiyan dini resmi olarak kabul görmüştür. Bu nedenle Karabağın birçok bölgesinde Alban kiliseleri bulunmaktadır (Muradov, 2011:4).

"Tarihi olarak miladın başlarından itibaren Türk göçlerinin bölgeye yönelmesiyle, bölgede ağırlıklı olan etnik unsurun Türkler olduğu belirtilmektedir"(Özyılmaz,2013:195). Karabağ eskiden Türk tayfaları tarafından Uti, Kara, Arsak olarak adlandırılmıştır. Arsak kelimesi Karabağ'da yaşayan sak tayfasının isminden alınarak "sak eri" olarak kullanılmıştır. 7. yüzyıldan itibaren kullanılan Karabağ kelimesi Türk kökenli olup "koyu, güzel ve büyük bahçe" anlamını taşımaktadır (Azerbaycan halıları, 2016:5).

Karabağ, Azerbaycan'ın tarihi, siyasi, coğrafî ve kültürel açıdan önemli bölgelerindendir. Kadim Azerbaycan toprağı olan Karabağ'da altın ve bakır süs eşyaları, günlük eşya, ahşap işlemeler, dokuma sanatı, ipek imalâtı gibi zanaat ve sanatsal alanlar kültürel gelişimi desteklenmekteydi (Memmedov, 2014:44). Bunlarla birlikte Karabağ Azerbaycan'ın müzik alanında ulusal ve geleneksel değerlerini yansıtan Mugam'ın merkezi sayılmaktadır. Burada birçok Azerbaycan ses sanatçısı ve bestecisi yetişmiştir. Aşık sanatı, halk müziği ve folkloru da önemli yere sahiptir.

Karabağ'da arkeolojik kazılar sonucunda Azıh mağarasında Paleolitik çağa ait insan alt çene kemiği bulunmuştur. Bununla birlikte eski Türk kültürüne ait koç şekilli mezar taşlarına da rastlamak mümkündür. 4. yüzyıla ait Hudaveng monastırı, 5. yüzyıla ait Ağoğlan monastırı, 12. yüzyıla ait İpek Yolu bağlantısıyla ticarî ve kültürel alışverişlerin yapıldığı Hudaverin köprüsü, Gövher ağa camisi, Ekmek müzesi mimarî ve maddî varlıklar arasında yer almaktadır (Muradov, 2011:5).

Karabağ'da sanatsal ve kültürel olarak taş oymacılığı, çömlekçilk yanı sıra dokuma sanatı önemli yere sahip olmuştur. Her evde dokuma âletleri bulunmaktaydı. Aile maddî ve ev ihtiyacını sağlayacak şekilde üretim yaparak pazarlarda bu ürünleri satışa sunmaktaydı. Tüm evlerde yünden halı, çorap, kışlık kıyafet, hurç, çuval üretilmekteydi (Hüseynov, 2012:119). Dokuma sanatı coğrafî olarak koşulların sağlanılmasıyla bölgede yaygın konuma gelmiştir. Bölgede hayvancılık ve ipek böceği yetiştiriciliği yapan halk, dokumada genellikle koyun yünü ve ipek kullanmıştır. Dokuma sanatının önemli konumda olması yun ve ipek dokuma endüstrisinin oluşumuna da etki etmiştir.

Arkeolojik kazılar sonucu dokumacılığın Eneolitik döneme dayandığı kanısına varılmıştır (Abdulova, 2013:3). Dokumacılığın gelişimi halıcılığın yaygınlaşmasını sağlamıştır. Penah Ali Han, Azerbaycan halı sanatçılarını Karabağ'ın merkezi olan Şuşa 'ya davet ettikten sonra halıcılık sanatında gelişim yaşanmış ve Şuşa, halı sanatının merkezine çevrilmiştir (Kerimov, 1985, aktar. Yıldırım,1999: 319).

Karabağ halıları bu bölgenin kültürel mirasları arasında yer almaktadır. Desen zenginliği ve renk palitrasının çeşitliliği ile Güney Kafkasya'da önemli yere sahiptir.

Çalışmanın amacı olarak Batılı ve Azerbaycanlı sanatçıların eserlerinde yer alan Karabağ halıları renk, desen ve kompozisyon açıdan araştırılmıştır. Karabağ halıları konu olarak ele alınmış, dönem ve bölge olarak incelenmiştir. Sanatçıların eserlerinde yer alan Karabağ halılarıyla ilgi araştırmaların yeterli sayıda olmaması çalışmanın önemini ortaya koymuştur.

Çalışma nitel olup; betimsel analiz yöntemiyle oluşturulmuştur. Konuyla ilgili kaynak, haber ve internetten verilere ulaşılarak literatür taraması yapılmıştır. Çalışmanın materyalini Karabağ halıları, Batılı ve Azerbaycanlı sanatçıların eserleri oluşturmaktadır.

Karabağ Halıları

Karabağ halı okulu Azerbaycan'ın güney batısında bulunmaktadır. Bu okul dağlık ve ova olarak iki bölgede ortaya çıkmıştır (Azerbaycan halıları, t.y.,15). Dağlık bölgeye Şuşa ili ve birçok köy dâhildir. Bu köylerde coğrafî koşullar nedeniyle halıcık daha az gelişmiştir. Ova bölgesinde ise sorunsuz hammade tedariği halıcılığın gelişimini sağlamıştır. Ova bölgesine ait Ağdam, Bərdə, Cebrayıl ve Füzuli illerinde "Aran", "Açma-yumma", "Behmenli", "Çelebi", "Goca", "Şabalıt-buta", “Bahçede güller” ve "Muğan" isimli halı türleri üretilmekteydi. Azerbaycan'ın Lenkeran, Zengezur və Nahçivan bölgeleri 20. yüzyılın başlarına kadar Karabağ hanlığına dâhil oldukları için burada üretilen halılar Karabağ halı grubuna dâhil olmaktadır (Tağıyeva, Selimov, Hüseynova, 2017).

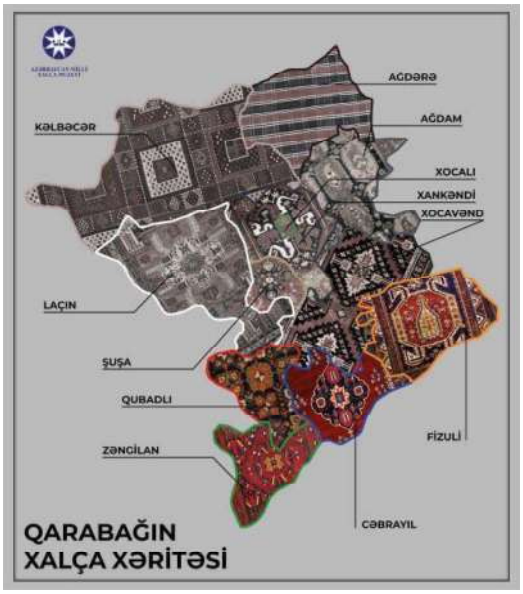
Türk halılarında olduğu gibi Karabağ halıları da havlı ve havsız dokuma tekniği ile üretilmiştir. Havsız halılar duvarda süs öğesi olarak asılmaktaydı ve bu halılar arasında buriya, hasır, çeten, cecim, kilim, vami, sumak, şedde, zili, palaz ve ladi türü yer almıştır. Havsız halılar arğacların ariş iplikleriyle "basit geçme", "basit sargı", "karmaşık geçme" , havlı halılar ise "sarma", "düğümleme", "güllabı döngü" tekniği ile üretilmiştir (Muradov, 2011:19). Kerimov (1985, aktaran Yıldırım, 2003) araştırmasında halıların "gördes düğümü" ile dokunduğunu, düğümlerin büyük, uzun, dayanıklı ve iri olduğunu ifade etmiştir. Araştırmacı aynı zamanda Karabağ halılarını teknik özellik açısından Tebriz halılarıyla benzer özelliğe sahip olduğunu dile getirmiştir.

Karabağ halılarının gelişimi dört dönemde ele alınmaktadır. Birinci dönemde halı sanatının ilkel dönemi olarak palaz, cecim üretilmiştir. Eliyeva, (2018: 7) araştırmasında palazların tek renkli ve sade dokunuşuyla dikkat çektiğini ariş ve argaj ipliklerden oluştuğunu ifade etmiştir. Palazlar, cecimler Karabağ'ın Cebrayıl bölgesinde üretilmiştir. Zamanla çeşitli renkte yünler kullanarak palaz ve cecim üzerinde sade, ıslak, süslü şeritler oluşturmuşlar.

Karabağ halıları teknik və sanatsal olarak ikinci dönemde gelişmeye başlamıştır. Bu dönem Berde ve Cebrayıl illerinde kilim ve palaz olarak adlandırılan türlerin üretilmesinde süs ve motiflerden kullanılmıştır. "Karabağ dokumacıları, sumakh, lamba, cebrayilli ve gülvengali adı verilen kilim dokumasında büyük deneyim kazanmışlardır. "Kilimalması", "tuğla", "el", "şeytan", "zincir", "tepsi", "elma", "kuş", "balık", "at nalı", "buta" vb. dekoratif unsurlar gelenekseldi ve bazen havlı halı dokumada da kullanılmıştır "(Abdulova, 2013: 10).

Üçüncü dönem halılar renk ve desen olarak geliştirilmiş, şedde, verni, zili, sumak ve ladı karmaşık sarımlı dokuma türleri ortaya çıkmıştır. Bu bölgelerde halkın yaşamı halı üzerindeki hayvan desenleri ile yansıtılmıştır. Bu desenler bölgede hayvancılığın gelişimini göstermektedir. Bu dönem zili türünde geometrik desenler de yer almıştır. Dördüncü dönem havlı halıların dokuma tekniğinde değişimler ortaya çıkmıştır. Halı sanatı tenknik ve sanatsal olarak gelişmiş ve halı üzerinde çeşitli kompozisyonlar yer almıştır(Muradov, 2011:19).

Karabağ halıları Aran, Şuşa ve Cebrayıl gruplarından oluşmaktadır. Aran qrubu Bərdə və Ağcabedi illerinde üretilen "Aran", "Açmayumma", "Balık", "Berde", "Goca", "Boynuz", "Şabalıd buta" "Han-Gervent", Şuşa qrubu "Bulut", "Lâmba", "Malıbəyli", "Saksıda güller" ve Cebrayıl qrubu "Behmenli", "Bahçede güller", "Hanlık", "Gubadlı", "Karakoyunlu", "Muğan", "Talış" halılarından ibarettir. Karabağ halıları boyut olarak 25 ve 30 metre kare büyüklüğündedir. Halıların büyük boyutlu olması yaşayış yerlerinin genişliği ile ilişkilendirilmektedir. Bu halılar beş parçadan oluşmakta ve gebe (kaba) olarak anlandırılmaktadır. Karabağ'da ilmek yoğunluğu 30x30 ile 40x40'a ulaşan halılar üretilmiştir (Kerimov, akt. Yıldırım,1999: 319).

Resim 1. Bölgelere göre Karabağ halısı haritası.

Desen

Karabağ halıları kompozisyon zenginliği ile dikkat çekmektedir. Kompozisyon olarak halılarda halkın kültürel ve geleneksel değerlerini yansıtan süs ve desen yer almıştır. Karabağ'ın yolluk türü halılarında geometrik bitkisel desenler kullanılmaktadır (Yıldırım,1999: 319). Esedova'ya (2008: 518) göre halı kompozisyonlarında kullanılan desen çeşitli motiflerden ve ormamentlerden (ritmik öğelerden) oluşmaktadır. Desen halk sanatının oluşumunda öneme sahiptir. Özdinç'e göre (2016:526) ise desenler kültürlerin yapı taşıdır.

Havlı halılarda kompozisyon "ara alan" ve "bordür" den oluşmaktadır. Ara alanda floral ve geometrik desenler, günlük eşya, insan ve hayvan motifleri kullanılmaktadır. Bu halılarda floral desenler geometrik öğe ve eğri çizgilerden oluşmaktadır (Muradov, 2011:23). Geometrik bitki desenleri halılarda yardımcı ve bağlaç olarak kullanılmaktadır. Hayvan motifleri arasında böcek, kuş, balık, at, geyik tasvirine sık rastlamak mümkündür. Burada kullanılan geyik tüm Türk halkları geleneğinde totem olarak değişimin, gelişimin, yükselişin ve gücün simgesidir (Hemidova, 2018:121). Karabağ grubu halılarında çark öğesine sık rastanlamktadır. Bu öğe Türklerde güneş sembolüdür. Ancak ileri dönemlerde haç, gamalı haç ve faşizmin sembolü olarak kullanılmıştır (Esedova, 2008:521). Hemidova (2020:91) Karabağ halılarında bulunan motiflerin Türk toplumunun kültürel ve geleneksel değerlerini yansıttığını şu şekilde aktarmıştır:

> "Türk toplumunun milli kültürünü ve yüzyıllık geçmişini aydınlatan halılarımız, atalarımızın yaşadıkları hayat içindeki duygu ve düşüncelerini barındıran tarihi köklerimizin bir hatırasıdırlar. Halılar önemli sanat alanı dışında, mitoloji temsilcilere dönüşmüş bir insan emeği ürünüdür. Eski mezar taşları üzerine semboller yapmış Türk insanı benzer bir biçimde birtakım inanç ve geleneklerini halılarına da aktarmışlar. Bu ürünler üzerine bırakılmış sembolik işaretler kültürümüzü aksettiren çok önemli tarihi kayıtların günümüze ulaşmasını sağlamıştır"(Hemidova, 2020:91).

Karabağ halılarında figüratif kompoisyonlar karakteristik özelliklerdendir. Halılarda "Rüstem ve Zöhrap", "Develi şedde", "Atlı ve itli", "Yavruma kurban olayım" isimli vb. kompozisyonlar tasvir edilmişitir (Resim 2,3). Bu halılar Azerbaycan Ulusal Tarihi Etnografik Müzesinde sergilenmektedir (Abdulova, 2013:9).

Resim 2. Atlı İtli. 1910. 230x127. Yün, Havlı. Zengilan.

Resim 3. Rüstem ve Zöhrab. 19. Yüzyıl. Yün. Havlı. 197x125.Şuşa.

Renk

Karabağ'da bulunan Üzerliktepe'de yapılan arkeolojik kazılarda portatif ocak bulunmuştur. Bu ocakta bitkileri suda kaynatarak boyalar elde edilmiş ve halılar boyanmıştır. Halılarda siyah ve kırmızı renk kullanılmıştır (Muradov, 2011:15). Eski dönemlerde renk bitki ve böceklerden elde edilmekteydi. Bu da bölgenin bitki örtüsü, hayvan varlığı ve dini inancına göre değişim göstermiştir. Karabağ halılarında canlı ve parlak renkler de önemli özellikler arasındadır. Bu renkler Karabağ'ın esrarengiz doğasını, manzaralarını yansıtmaktadır. Halılarda sakin ve ağır renk düzümüyle birlikte renk kontrastı kullanılmış, sıcak soğuk renk ilişkisine ve armoniye yer verilmiştir (Kurbanov, 2001:212). Halıların diğer özellikleri arasında rengin dayanıklığı da bulunmaktadır. Karabağ halılarında yer alan ara alan genellikle kırmızı renk ile çalışılmıştır. Kırmızı rengi almak için kırmızıböcek kullanılmıştır (Sarıyeva, 2015:15). 7. ve 10. yüzyıllar arasında ipekten yapılmış Karabağ halılarında altın renkli süslemelere rastlanmıştır. Altın rengi ise boyagotu bitkisinden elde edilmiştir. Bu renklerle birlikte sarı renk ve tonları zerdeçal, sarıçöp, sarıgül, sararmış dut yaprağından, bej renkler soğan ve elma kabuğundan, açık kahverengi ceviz kabuğundan, siyah, lacivert ve mavi tonları indigodan alınmıştır. Bunun yanı sıra renkler ayva, devekulağı, dut, elma, karayaprak, yonca, şahsüpürgə, karadiken, sarı gül, kayısı, nar vb. bitkilerden elde edilmiştir (Eliyeva, 2018:19). Bu renklerin kalıcılığını sağlamak amacıyla dayanıklığı artıran inek idrarı, tuz vd. kullanılmıştır (Muradov, 2011:32). Türk toplumunda mavi ve beyaz renkler güç, kırmızı renk ruhsal anlam taşımış ve güneşi sembolize etmiştir.

Karabağ halıları sanatçıların eserlerinde

Geçmişten günümüze kadar birçok sanatçı eserlerinde Karabağ halılarını betimlemiştir. Bu bölümde Batılı ve Azerbaycanlı sanatçıların eserlerinde yer alan Karabağ halıları incelenmiştir.

Resim 4. Meryem Çocukla. Bakire ve Çocuk Triptik, Ahşap üzerine Yağlı boya, 27,5 x 21,5 cm, 1437.

15. yüzyılda Flâman resim sanatçısı olan Hans Memling diğer adı Jan van Menninghen "Hazreti Meryem çocukla" (Resim 4,5) ve "Genç portresi" eserlerinde "Muğan" halısını resmetmiştir (Muradov, 2011:19). Trptihten oluşan bu eserin merkezinde Meryem kucağında çocukla tahtta resmedilmiştir. Sağ ve sol tarafında karşıt renkli giysiler giymiş iki erkek figürü bulunmaktadır. Bu erkek figürleri diz çökmüş vaziyette Karabağ grubuna ait Muğan halısı üzerinde tasvir edilmiştir (Aslanov, 2020).

Resim 5. Muğan. 19. Yüzyıl. Yün, Havlı. 263x117. Fizuli.

Muğan halısı, Azerbaycan'ın Muğan bölgesinin ismiyle adlandırılmıştır. Zarif ve karmaşık kompozisyon yapısıyla dikkat çekmektedir. İki üslûpta dokunmuştur. On iki kancalı desenden oluşan halılar birinci, bitkisel motifli halılar ikinci üsluba aittir. Muğan halıları Çelebi halıları gibi göllerden oluşmaktadır. Bu halıda on iki kancalı göller bulunmaktadır. Bu da birinci üslûba aiti olduğunu göstermektedir.

Göllerin merkezinde yıldızlar tasvir edilmiştir. Göllerde bulunan kancalar on iki yıla işaret etmektedir. Türk inanacında ay ve yıl hesaplamalarını on iki rakamı üzerinden yapmaktalardı. Küçük bordürlerde şerit şeklinde geometrik desenler yer almıştır (Muradov, 2011:26).

Resim 6. Charlez Robertson. Halı satıcısı. 1881.

İngiliz ressam Charlez Robertson (1844-1891) birçok eserlerinde halı konusuna yer vermiştir. Oryantalist sanatçı Karabağ'ın Verni halısını tüm detaylarıyla "Halı satıcısı" (Resim 6,7) isimli eserine yansıtmıştır (Kerimli, 2018). Eserde Doğu kültürünün etkisi mimarî yapıyla hissedilmektedir. Arka planda meyve-sebze satıcısı ve müşteriler tasvir edilmiştir. Ön plânda omuzunda halı taşıyan figür betimlenmiştir. Eserde Verni halısı özelliklerinden olan "s" şekilli ejderha deseni net şekilde görülmektedir. Burada yer alan halının alt yapısı kırmızı renk ile aktarılmıştır.

Resim 7. Verni. XIX. Yüzyıl. Yün. Hovsuz. 268x204. Berde.

Verni halı tipi bazı kayıtlarda Sumak olarak ta geçmektedir. Karabağ'ın Berde grubuna dâhil ve burada üretilmektedir. Kompozisyon olarak incelediğimizde üzerinde "S" şekilli motiflerin yer aldığını görebiliriz. Bu motif aynı zamanda "5" rakamını da hatırlatmaktadır. Sanat eleştirmenlerine göre bu motif ejderhayı temsil etmektedir. Motif halının tamamında sıralı şekilde yer almıştır. 16 adet ejderha betimlenmiştir. Ejderhaların yarısı beyaz, diğer yarısı lâcivert renk tonlarından oluşmaktadır. Dikkatle bakıldığında beyaz ejderhaların iç kısmında yeşil ve kırmızı renkli küçük "z" motifleri bulunmaktadır ve lâcivert renkli çizgiyle çerçevelenmiştir. Lâcivert renkli ejderhalar ise mavi renkle çerçeveye alınarak beyaz, lâcivert, koyu kahverengli "z" şekilli motiflerle doldurulmuştur. Halıda yatay şekilde eşkenar dikdörtken geometrik desenler de görülmektedir. Bunun dışında hayat ağacı, boynuz tasvirlerine yer verilmiştir (İbrahimov, 2020:3).

Resim 8. Fredrich August von Kaulbach. Düşes Elizabeth Feodorovna'nın portresi. T.Ü.Y.B. 19. yüzyıl.

19. Yüzyıl eserleri arasında yer alan Düşes Elizabeth Feodorovna'nın portreti eserinde Karabağ halısı resmedilmiştir (Resim 8,9). Bu eser 1850-1920 yıllarında yaşamış Alman resim sanatçısı Friedrich August von Kaulbach'a aittir (Wikimadia, 2019). Eser Azerbaycan Ulusal Güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenmektedir. Eserde Düşes Elizabeth Karabağ halısı üzerinde durmaktadır. Karabağ türünde olduğu gibi bu halıda da bitkisel motifler yer almıştır.

Resim 9. Karabağ. Havlı, Yün, 573x208. 19. Yüzyıl. Şuşa.

Karabağ halısı Han halısı olarak ta bilinmektedir. Şuşa ilinde üretilen bu halı Azerbaycan'ın Demir Kapıları olarak bilinen Dagistan'da (Şimdiki Rusya) da üretilmiştir. Karabağ halısının ana alanı göl motifi ile süslenmiştir. Gölün etrafı kırmızı renk ile çevrelenmiştir. Ara alanın boşluk kısmında bitkisel motifler siyah renk üzerinde yer almıştır. Bitkisel motifler kırmızı renk tonları, yeşil, mavi ve beyaz renkle tasvir edilmiştir. Büyük bordürde bağa isimli ornamentler mevcuttur. Halıda kırmızı siyah, mavi, yeşil, açık kahverengi, sarı ve beyaz renkler kullanılmıştır (Azerbaycan halıları, 2016:71).

Resim 10. Faig Ahmed. Özgürlük, Halı, Yün. 2018.

Faik Ahmed, Karabağ halılarından eserlerinde yararlanan günümüz sanatçılarındandır. Azerbaycanlı sanatçı Faik Ahmed çağdaş sanat düşüncesiyle yerleştirme, video art ve geleneksel halılardan oluşan eserler üretmektedir (Önen, 2019). Genç sanatçı Özgürlük isimli eserinde Karabağ'ın Çelebi halısından yararlanmıştır (Resim 10,11). Eserde renk ve desen olarak Çelebi türü özellikleri yansıtılmıştır. Eserin merkezinde Bu türde kullanılan alev dillerinden oluşan göl deseni bulunmaktadır.

Resim 11. Çelebi. Yün, Havlı,19. Yüzyıl. 408x152 cm. Hocalı.

Genellikle Çelebi halısı Karabağ'a bağlı Hocalı kasabasında üretilmektedir. Bu halı tipi göl isimli motiflerden oluşmaktadır. Bu motif halının ana alanında ikili, üçlü veya dörtlü olarak dikey şekilde yerleşmektedir. Çıkıntılar ateş dillerine benzetilmektedir. Bu göller beyaz renkle çevrelenmiştir (Muradov, 2011:34). Göller üzerinde sarı beyaz, yeşil renkli motifler tasvir edilmiştir. Ara alanda göllerin etrafında bitkisel ve geometrik desenler mevcuttur. Beyaz bordür üzerinde kırmızı, mavi, ve lâcivert renkli gölcükler bulunmaktadır. Halıda renk uyumu açısından ahenk oluşmuştur.

Resim 12. Eldar Hacıyev. Karabağ atları.110x90.T.Ü.Y.B., 2019.

Azerbaycan halılarını dünyada tanıtan diğer sanatçı Eldar Hacıyev'dir. 1962 yılı Azerbaycan doğumlu olan Eldar Hacıyev birçok eserinde Karabağ halısından yararlanmıştır. Sanatçı bu eserde Cebrayıl ilinde üretilen Bahçedegüller halı tipini yansıtmıştır (Resim 13). Bu halı tipi bitkisel motiflerden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra Karabağ atları eserinde Karabağ'ın "Atlı İtli" halısında olduğu gibi at figürüne yer verilmiştir (Resim 12). Atların üzerinde çeşitli Karabağ halıları yer almıştır (Bakı şehri, 2020).

Resim 13. Bahçedegüller, XX. Yüzyıl, Yün, Havlı,297x160, Cebrayıl.

Bahçedegüller, Şuşa ve Cebrayıl ilinde üretilmiştir ve ceyiz olarak kullanılmıştır. El üretimi olan bu halıların dokunmasında ceyiz sahibi kız da iştirak etmekteydi. Halı kompozisyonu bitki motiflerinden oluşmaktadır. Ara alan ve bodürde (sınır çizgisi) yer alan güller kırmızı, pembe ve bej tonlarında yapılmıştır. Ana çizgide kullanılan renk geçişi ile uyum sağlanmıştır (Azerbaycan halısı, 2016:25). Ara alanın arka fonunda koyu kahverengi kullanılarak kontrast oluşturulmuştur. Burada güller, gonca ve yeşil renkli yapraklar dallarıyla birlikte tasvir edilmiştir. Ara alanda güller beş sıradan oluşmuştur. Bu da halıya hereket katmaktadır. Bordürde güller nispeten küçük yapılmıştır.

Sonuç

Dünyanın eski yerleşim yeri olan Karabağ'da uygulamalı sanat halkın sosyo-kültürel yaşamıyla ilişkili şekilde gelişmiştir. 18. ve 19. yüzyıllar arasında Karabağ bölgesinin coğrafî olarak çeşitli ülkelere sınırının olması bu ülkelerle kültür alış verişinde bulunmasına olanak sağlamıştır. Bu durum Karabağ bölgesinin kültürel ve sanatsal değerlerinden olan halının dünya ülkelerinde ticaretini sağlamıştır. Bu bölgede hayvancılık yapılması ve Karabağ'ın Azerbaycan'ın kültür merkezi olması halı sanatının gelişimine ivme kazandırmıştır. Havlı ve havsız olarak üretilen Karabağ halıları çeşitliliği, zengin renk palitrası, bitkisel motifleri, insan ve hayvan figürleri ile farkını ortaya koymuştur. Türk kültürünün bir parçası olan bu halılarda yer alan motifler sembolik karakter taşımaktadır ve betimleme karakteristik

özelliğini yansıtmaktadır. Kullanılan renklerin bitki ve böceklerden elde edilmesi Karabağın floral ve fauna olarak zenginliğini göstermektedir. Halılarda kullanılan renk ve motifler Karabağ kültürünü ve coğarafi konumunu yansıtmaktadır. Genellikle kırmızı, beyaz, lâcivert, kahverengi, yeşil renk tonları kullanılmıştır. Bu da halılarda estetik görünümü sağlayan ister basit, isterse de karmaşık kompozisyonlarda zarif renk dizilimini ortaya koymuştur.

Karabağ halıları klâsik ve çağdaş sanatçıların eserlerine konu olmuştur. Avrupalı sanatçıların eserlerinde resmedilmesi halıların dünyanın dört bir tarafında rağbetle karşılandığını ortaya koymuştur. Günümüzde çağdaş sanatlara konu olan bu halılar dünya sanatında beğeni ile karşılanmaktadır. Birçok Azerbaycanlı sanatçı ülkesinin kültürel ve geleneksel değerlerini Karabağ halılarından yararlanarak aktarmaktadır. Bugün Karabağ halıları dünyanın birçok önde gelen müzesinde sergilenmektedir.

Kaynakça

Abdulova, Gülzade. (2013). Karabağ halıları. Bakü: Ziya.

Aslanov, Laçın. (23 Eylül 2020). azerbaycan halıları xıx yüzyıl ressamlarının eserlerinde. Kültür. Erişim adresi: https://medeniyyet.az/page/news/54033/Azerbaycan-xalcalari-XIX-esr-ressamlarinin-eserlerinde.html

Azerbaycan halıları. (2016).Karabağ incisi. Azerbaycan Ulusal Kütüphanesi, Bakü.

Azerbaycan halıları. (t.y.). Haydar Aliyev Vakfı, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, Bakü.

Bakü Şehri Kültür İdaresi.(2020). Bu gün halı sanatçısı Eldar Hacıyev'in doğum günüdür. Erişim adresi: http://az.baku-art.com/az/bu-gun-xalcha-i-ressam-eldar-hac-yevin-dogum-g-n-d-r

Eliyeva, Ayten. (2018). "Azerhalı" üretim birliğinde üretilen halıların sanatsal- estetik özelliklerinin incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi. Bakü.

Esedova, Hatice. (2008). Halılarda mitoloji. 10- 15.09.2007 Ankara 38. ICANAS, C.2, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, s. 517-544.

Hemidova, Ümmülbanu. (2018). Azerbaycan halılarında kullanılan ara alanlar. Azerbaycan Halı Müzesi'nin uygulamalı sanat işlemleri. Bakü. s. 118-124.

Hüseynov, Yunis. (2012). Karabağ tarihi kaynaklarda. Şuşa Yayımevi, Bakü.

İbrahimov, Telman. (2020). Caucasian flat woven dragon carpets "verni" and "zili". Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi. Erişim adresi:www.academia.edu

Kerimli, Nermin. (06. Temmuz 2018). Halı bir dünyadır, dünya bir halı. Kültür. Erişim adresi: https://medeniyyet.az/page/news/44847/Xalca-dunyadir-dunya-ise-bir-xalca.html

Kerimov, Letif. (1985). Azerbaycan halısı. (çev.) Yıldırım Mustafa. 1999. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 7.

Kurbanov, Seyran(2001). Azerbaycan halısında renk uygulaması, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.,Cilt 8, Sayı18.

Memmedov, Nazim. (2014). Karabağ'da zanaat. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Tarih ve onun problemleri, No 3. s.44-48.

Muradov, Vidadi. (2011). Azerbyacan Xalçaları. Qarabağ Qrubu. Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü. Edt. Y., Şükürov, K., Şireliyeva,A. "Bilim", Bakü.

Önen, Leyla. (30 Aralık 2019). Geleneksel halıların çağdaş sanata dönüşümü: Faig Ahmet. 2. Uluslararası 19 Mayıs Yenilikçi Bilimsel Yaklaşımlar Kongresi, 27-29 Aralık 2019, Farabi yayıncılık, Samsun. s. 935-950.

Özdinç, Öznur.(2016). Halı ve motif, Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science / Yıl: 3, Sayı:6, s. 524-528

Özyılmaz, Emine Vildan. (2013). Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 15 /2, s.191-208.

Sarıyeva, İrade. (17-19 Nisan 2015). Tarihi m.ö. II. binilliye kadar uzanan Karabağ halıları - sihirli ilmeklerde. Bakü Haber.N 66.-S.15.

Selimzade, Seide. (2015). Kaygı sözü ve kaygı özü. Azerbaycan mektebi gezeti. s.83-87.

Tağıyeva, Röya ve Selimov, Yalçın., Hüseynova Gülşen. (01 Ağustos, 08 Ocak 2017). Karabağda halıcılığın çağdaş gelişim gücü. Çağdaş durum, sorunlar ve öneriler. Bakü.

Wikimedia commons. (2019). Friedrich august von Kaulbach-Portrait of 18 year old Alexandra Feodorovna. Azerbaycan Ulusal Güzel Sanatlar Müzesi. Erişim adresi: commons.m.wikimedia.org

Yıldırım, Mustafa. (2003). Azerbaycan sanatında bölgesel özellikler. İstem, Yıl:1, Sayı:1, s.139 - 150.

QADIN VƏ "KÖLGƏ" ARXETİPİ (QARĞIŞ VƏ CADU NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)

WOMAN AND THE SHADOW ARCHETYPE (BASED ON CURSES AND MAGİC PATTERNS)

ARZU VAQİF qızı ƏLİYEVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, ORCID NO: 0000-0002-0447-3118

Xülasə

Alqış (xoş istəklər), qarğış (bəd istəklər), əfsunlar (sözün gücü ilə nələrsə etmək), cadular (magik düşüncə) ən qədim dövrdən günümüzə ötürülmüş türk mədəniyyət nümunələrindəndir. Bu mövzuları daha geniş arealda dəyərləndirib, multidisiplinar konteksdə disiplinlərarası təhlilə cəlb etmək üçün folklor və onu yaradan insanın düşüncəsinə psixososial sferadan yanaşmağımız doğru olardı.

Yazımız əsas məqsədi istər mədəni, istərsə də sosial yöndən dəyərləndirildikdə varlığı, yaradıcılığı ilə hər zaman diqqət mərkəzində olan qadın və onun psixososial mahiyyətinə qarğış, cadu kimi folklor nümunələri əsasında işıq salmaqdır. Adını çəkdiyimiz psixososial mahiyyət anlayışını Karl Qustav Yunqun analitik psixologiyasında kollektiv-şüursuzluğun əsasını təşkil edən arxetiplər nəzəriyyəsi fonunda təhlil etməyə çalışacağıq. Arxetiplər nəzəriyyəsində insanın "qaranlıq tərəfin"ni simvolizə edən "kölgə arxetipi" folklor nümunələri əsasında təhlil etdiyimiz qadın obrazının gözə görünməyən tərəfini şərh edir. Tədqiqatın aktuallığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri əsasında qadınının psixoxsosial göstəricilərinin arxetiplər nəzəriyyəsi aspektindən təhlil olunmasıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı incəsənət nümunələrinə aid olsa da, analitik psixologiya elmlərin ictimai-sosial qütbünə aiddir. Araşdırmamızda "qadın obrazı" isə hər iki qütbün kəsişdiyi mərkəzi layı meydana gətirir.

Açar sözlər: qadın, arxetip, kölgə, analitik psixologiya, K.Q.Yunq

Summary

Applause (good wishes), curses (bad wishes), spells (doing something with the power of words), magic (magical thinking) are examples of Turkish culture passed down from ancient times to the present day. Assessing these topics in a broader context, it would be appropriate to approach folklore and the thinking of the person who created it from the psychosocial sphere in order to engage in interdisciplinary analysis in a multidisciplinary context.

If we pay attention to the theory of analytical psychology founded by Karl Gustav Jung, we will see that the collective unconscious mentioned there is a field in the depths of the individual's personal unconscious. Yung used the term archetype to describe images of the collective unconscious. "Archetype" is a concept used in ancient times and has the same meaning as Plato's "idea". Collective unconsciousness, which has completely opposite characteristics to personal unconsciousness, is a situation that exists in the human subconscious without any experimental basis. According to Yunga, the collective unconscious, which is the common value of all mankind, unites individuals of different races with people they never knew. Manifestations of archetypes are found in common folklore, which is a reflection of the unconscious of society. Folklore is understood as a method and cycle of communication, a part of daily life, a natural consequence of the social and psychological importance of the individual and society, and vice versa, as examples of the dynamic effects of socio-cultural relations. This socio-cultural connection, reflected in folklore, acquires a special philosophical essence against the background of the shadow archetype. Because everyone has a shadow that they hide from society, the shadow archetype has a collective structure. The shadow archetype is related to the character, and there is no character that does not have a shadow archetype. An individual who uses the persona archetype in order to adapt to society keeps alive the feelings and thoughts that come from within but are not accepted by society with the shadow archetype.

In the theory of archetypes, the "shadow archetype", which symbolizes the "dark side" of man, interprets the invisible side of the image of woman, which we analyze on the basis of folklore. The main purpose of our article is to shed light on the existence of women and their psychosocial nature, which is always in the center of attention, both culturally and socially, on the basis of folklore such as curses and witchcraft.

Keywords: woman, archetype, shadow, analytical psychology.

Giriş. Karl Gustav Yung tərəfindən əsası qoyulan analitik psixologiya nəzəriyyəsinə diqqət etsək görərik ki, orada adı çəkilən kolektiv şüursuzluq fərdin şəxsi şüursuzluğunun dərinlərində yer alan bir sahədir. Yung kollektiv şüursuzluqdakı obrazları arxetip termini ilə ifadə etmişdir. "Arxetip" antik dövrdə belə istifadə edilən və Platonun "idea"sı ilə eyni mənalı olan bir anlayışdır (Yung, 2005:17). Şəxsi şüursuzluqla tamamilə zidd xüsusiyyətlərə sahib kollektiv şüursuzluq insanın şüuraltında heç bir təcrübi təməli olmadan var olan vəziyyətdir. Yunga görə, bütün insanlığın ortaq dəyəri olan kollektiv şüursuzluq fərdi fərqli irqlərə sahib heç tanımadığı insanlarla birləşdirir (Nur, 2018:44). Arxetiplərin təzahürləri isə cəmiyyətin şüursuzluğunun inikası olan ortaq folklor nümunələrində qarşımıza çıxır. Folklor bir əlaqə üsulu və dövrü, gündəlik həyatın bir parçası, fərdin, cəmiyyətin sosial və psixoloji vacibiyyətlərinin təbii bir nəticəsi və əksi, sosial-mədəni əlaqələrdə həyata keçirilən dinamik təsirlərin nümunələri olaraq dərk edilmişdir (Keskin, 2019:212). Qeyd edildiyi kimi, folklorda əks olunan bu sosial-mədəni əlaqə kölgə arxetipi fonunda özünə xüsusi fəlsəfi mahiyyət qazanır. Hər bir insanın cəmiyyətdən gizlədiyi bir kölgəsinin olması səbəbilə kölgə arxetipi kollektiv bir quruluşa sahibdir. Kölgə arxetipi xarakter ilə əlaqəlidir və kölgə arxetipinə sahib olmayan xarakter yoxdur. Cəmiyyətə uyğunlaşmaq adına persona arxetipini istifadə edən fərd daxilindən gələn, ancaq cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmayan hiss və düşüncə yönünü kölgə arxetipi ilə canlı saxlayır (Nur, 2018:47). Bu nöqteyi-nəzərdən deyə bilərik ki, cəmiyyətlə əlaqəmizi nizamlayan persona arxetipinə qarşılıq olaraq bizim özümüzlə olan münasibətimizi nizamlayan arxetip kölgədir.

"Hər şey ziddi ilə varlığını davam etdirir" anlayışından yola çıxaraq şəxsiyyət də kölgə ilə cəmiyyət həyatında yerini tapır (Nur, 2018:48). Bir fərdin cəmiyyət içərisində yer tapan, görülən və bilinən şəxsiyyət quruluşunun əksinə kölgə daha qaranlıq, görülməyən ünsürlərin təsiri ilə gün üzünə çıxan arxetipdir (Nur, 2018:49). Buna uyğun olaraq da, kölgə arxetipi folklorda alqışın əksi qarğış, əfsunun əksi olan cadu və tilsim şəklində özünə yer tapır, qadın şəxsiyyətinin qarşı tərəfini, ziddiyyətli və əksik yönlərini özündə əks etdirir. Bununla da, qadının şəxsiyyətində qarşı qəhrəman tipini formalaşdırmış olur. Əsas qəhrəman cəmiyyətin doğru qəbul etdiyi xüsusiyyətləri nə dərəcədə özündə cəmləyə bilirsə, qarşı qəhrəman da cəmiyyətin qəbul etdiyi əskik, qüsurlu, bəd, ayıb hesab edilən yanlarını özündə birləşdirir (Sever, 2011:200).

Əski türkcədə alka (öymək, məth etmək), karqa (bəddua etmək) fellərindən yaranmış alqış və qarğışların insanın cəmiyyət halında yaşamağa başladığı gündən etibarən öz varlığını davam etdirdiyini, alqış-qarğış kimi psixososial janrların cəmiyyətdə "xoşbəxtlik və bədbəxtliyin xaricə əks olunması" zəminində özünə yer tutduğunu qeyd etmək olar (Sevinçli, 2015:97). Qarğışlar, cadular insanların qəzəb, nifrət, düşmanlıq, çarəsizlik, bədbəxtlik, kin kimi emosional duyğularının xaricə əks olunması ilə yaranan janr və o anki psixoloji vəziyyətlərinin təzahürü ilə müraciət etdikləri bir yoldur. Buradakı əsas məsələ isə, qarğış və cadu ilə əlaqəli düşündükdə, insanların ağlına onların icraçısı və yaradıcısı qismində qadınların gəlməsidir. Bununla bağlı, Veysi Sevinçli qeyd edir ki, qadınlar kişilərə görə fiziki yöndən daha zəif olduqlarından qarşılaşdıqları problemləri fiziki bir güc ilə həll edə bilməyəndə bağırmağa, qəzəblənməyə üz tuturlar və qarğış tökmək ehtiyacı hiss edirlər (Sevınçli, 2015:104). Deyə bilərik ki, qarğışların, caduların icrası baş verən hadisəyə, bu hadisələrə səbəb olan sosioloji və psixoloji təsirlərə, fərdi və ictimai əlaqələrə görə təzahür olunur. Bu barədə başqa bir yanaşma isə Mahmut Seyfeliyə məxsusdur, ona görə, gündəlik yaşayış əsnasında insanın qarşılaşdığı problemlər ümumilikdə bənzərliklər göstərməklə birlikdə, bu problemlər qarşısındakı dözüm qadınlar və kişilər arasında fərqliliklər göstərir:

1. Hadisələrə yanaşmada cinslərarası fərq;
2. Ailə daxilində rolların müxtəlifliyi (Seyfeli, 2016:856)

Buradan belə qənaətə gələ bilərik ki, qadınların "qaranlıq tərəfi" olan kölgə arxetipləri qadının cəmiyyətdə qarşılaşdığı çətinliklər, təzadlar zəminində üzə çıxır. Yunqa görə, insanda fərqli kölgə

obrazları vardır və onlar üzə çıxmadıqca insan onlarla üzləşmək gücündə olmur. Kölgə arxetipi bir növ Ziqmund Freydin psixoanaliz nəzəriyyəsində olan şüuraltı anlayışı ilə örtüşür.

Qarğış və caduları təhlil etdiyimiz zaman kölgə arxetipinin tipologiyasındakı iki əsas hal ilə üzləşə bilərik:

1. Şəxsi kölgə- bu bizim kiçik xəyal qırıqlıqlarımız, qorxularımızla sahib olduğumuzdur;
2. Şəxsi olmayan kölgə- bu isə pisliyin ən arxetipik özəyini təşkil edir və qəddarlığı təmsil edir (İnternet resursu)

Bu fikrə əsasən, qadınların düşüncə və davranışlarına uyğun olaraq qarğışlar ilkin variantdakı qorxuları, kədəri, cadular isə ikinci variantdakı qəddarlığı, pisliyi təmsil edir.

Qadında qarğış ilə təcəssüm olunan kölgə arxetipi:

Şüurlu fəaliyyət mərhələsinə qədəm qoyan insanlar daim iki qüvvətli amillə- xeyir və şərlə qarşılaşmalı olmuşlar. Şər qüvvələr xalqın təsəvvüründə daim pisləmiş, onu insanı fəlakətə salan, başına müsibətlər gətirən bir qüvvə kimi rəmzləşdirmişlər. Xeyir və şər anlayışının yaranması ilə erkən təsəvvürlərdə xeyri alqışlamaq şəri isə qarğışlamaq anlayışı yaranmışdır (Nəbiyev, 2009:297).

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun bir sıra qollarda qadınların çətin məqamlarında qarğışa meyl etdiyini və qarğımaqla öz kölgə arxetipini sərgilədiyinin şahidi oluruq. Bunlardan ilki "Dirsə xan oğlu Buğacın boyu"nda Dirsə xanın ovdan tək qayıtdığını görən Dirsə xanın xanımında müşahidə olunur:

Qazılıq dağı, sənin axar suların axmaz olsun!

Qazılıq dağı, bitən otların qurusun!

Qaçan keyiklərin qaçmaz olsun, daşa dönsün! (KDQ, 1999:19)

"Qazan bəy oğlu Uruzun dustaq olduğu boy"da isə oğlunu Qazan xanın yanında görməyən Burla xatunun mövcud kölgə arxetipini bu şəkildə sərgiləyir:

Tək oğlumun xəbərini, Qazan, de mənə.

Deməsən, yana-yana qarğaram, Qazan, sənə (KDQ, 1999:76)

Yunq "ana arxetipi"nin xüsusiyyətlərini sadalayarkən orada təzadlı, ziddiyyəti məqamları da analıqla əlaqələndirmişdir:

- Ağlın xaricində bir müdriklik və ucalıq, yaxşı olan, baxıb böyüdən, böyümə və qidalandırmanı təmin edən, sehirli çevriliş və yenidən doğuş yeri;
- Gizli, saxlanılan, qaranlıq olan, uçurum, ölülər dünyası, udan, yoldan çıxardan və zəhərləyən, qorxu hissi oyandıran və qaçınılmaz olan (Jung, 2005:22).

Sözügedən qadın obrzalarındakı kölgə arxetipinin qaranlıq tərəflərini ana arxetipinin sərt qanunları ilə də əlaqələndirə bilərik. Yuxarıdakı hər iki nümunə qadının dilindən deyilmiş və nümunələrdə qadındakı "kölgə" arxetipi aydın şəkildə təzahür olunmuşdur, lakin bu örnəklərdə təcəssüm olunan kölgə qadının kədərindən və analıq dəyərindən qaynaqlanmışdır. Çünki qadın övlad itkisinin ağrı və acılarını altşüurunda formalaşdırdığı kölgə ilə kompensasiya etmişdir.
"Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda isə qadının kölgə arxetipi fərqli bir məqamda üzə çıxır, yəni öz bəyini itirməkdən qorxan qadın özünə qarğış etməyə başlayır:

Qarşı yatan böyük dağları

Səndən sonra mən neylərəm?

Yaylaya getsəm, mənim gorum olsun!

Soyuq-Soyuq suların içsəm,

Mənim qanım olsun.

Qızıl ağcan xərcləsəm,

Mənim kəfənim olsun! (KDQ, 1999:93)

İnsanın fərdi şüuraltında olan cəmiyyətdən gizlətdiyi digər üzü kölgə olaraq adlandırılmaqdadır. Yunga görə, fərdin özündə olmadığı anlarında kənar dünyaya əks etdirdiyi o üz ümumilikdə insanın ibtidai, təcrübəsiz və heyvani tərəfini əks etdirməkdədir (Nur, 2018:47). Dəli Domrulun xanımında təzahür olunan kölgə qadının öz bəşəri varlığına qarşı durmuş, ümumbəşəri sevgi hissi ilə birlikdə qadının qaranlıq tərəfinin mövcudluğunu sərgiləmişdir.

Aşağıdakı layla nümunəsində isə biz qadının övladını qorumaq üçün başqalarına olan münasibətindəki ziddiyyətli kölgə məqamını görürük:

Balamın boyun görüm,

Büsatın, toyun görüm,

Qarasınca danışan,

Qazılsın quyun görüm (Qafarlı, 2013:172)

Türk lüğətlərində qarğış "qarğıma işi və ya bu məqsədlə söylənən sözlər, lənət, bəddua, alqışın əksi" olaraq mənalandırılmış, qarğış etmək- qarğımaq, qarğışlamaq, lənət etmək, qarımaq işi, Tanrının insanların sevgi və əlaqəsindən məhrum qalıb nifrətlərinə uğraması diləyini etmək, lənətləmək şəklində izah olunmuşdur (Keskin, 2019:208). Bu fikri əldə əsas götürsək, qadının qarğışla sərgilədiyi psixoloji mənanı qadındakı kölgə arxetipindən qaynaqlandığı qənaətinə gələ bilərik.

Qadınlarla əlaqəli bəzi qarğış nümunələri isə birbaşa cəmiyyət həyatı ilə bağlı olub, kölgədəki bəd niiyyətin daha kəskin arxetipik özəlliklərini özündə cəmləşdirir: "Ağzın ağı dadsın", "Ağ gün görüb ala yaylıq bağlama", "Ağzın yaşmaq, ayağın başmaq görməsin", "Barmağın xına tutmasın", "bağına qara yaylıq olsun", "Gərdəyin qara boyansın", "Qırmızı paltara həsrət qalasan", "Qırx qızla bir dərədə qalasan", "Səni yarımayasan" (AFA, 2005: 37-46)

Qarğışlarla bağlı digər bir nümunədə isə qadındakı sevgi hissi başqasına qarşı kəskin nifrətlə əvəz olunmuş və kölgənin spesifik görünümünü əks etdirmişdir:

Köynəyin biçən olsun.

Yaxasın tikən olsun.

Mən sənə göz dikmişdim,

Başqa göz dikən ölsün (AFA: 2000:198).

Bu nümunənin qadın tərəfindən başqa bir qadına xitabən deyildiyinin və qarğış deyən qadının kölgə mahiyyətinin sevdiyi şəxsi başqasından qısqandığı məqamda aşkarlandığının şahidi oluruq.

Dəryada gəmim qaldı,

Əkmədim zəmim qaldı,

Arzun gözündə qalsın,

Necə ki, mənim qaldı (Azərb. Folklor, 2005:115).

Yuxarıdakı ağı nümunəsində kölgə arxetipinin aydın bir təcəssümünə şahid oluruq. Yunq bu qənaətə gəlmişdir ki, insan şüur ilə görünməyən və anlaşılmayan şüursuzluq arasındakı qütbləşməyə bənzər bir bölünmə prototipinə sahibdir (Jung, 2016:142). Nümunə gətirilən ağıda ifadə olunan fikir qadının dünyəvi mahiyyəti ilə kölgə arxetipi arasında həmin prototipin bir göstəricisidir.

Qadında magik istəklər zəminində aşkarlanan kölgə arxetipi:

Türk tayfalarının ilkin magik təsəvvürlərinin məhsulu olan əfsun-ovsunlar müəyyən mərhələdə erkən insanın gündəlik məişət həyatında, dərketmə, həyatı öz bildiyi kimi ifadə etmə və onun üzərində tam hökmranlığa nail olma prosesində mühüm mövqe tutmuşdur. Əfsunlarda oxşar səslər, sözlər vasitəsilə insan psixikasına, təbiət qüvvələrinə təsir göstərilir, sözün gücü, təsiri inamın təntənəsinə çevrilir

(Nəbiyev, 2009:302). Dünya əksikliklər, ziddiyyət, təzad və qarşıdurmalarla zəngin olmuşdur. Mənəvi kamilliyə doğru yüksəlişində xeyrin yaratdığı ülvi mənəvi dəyərlərin qarşılığı kimi şər də özünəməxsus formullar daşıyır (Nəbiyev, 2009: 326). Əfsun və cadunun arasındakı əlaqə də, qarğış və alqış arasında olan ziddiyyətli tendensiyanı özündə cəmləşdirmişdir. Əfsunun əsas mahiyyəti sözün gücü ilə təbiət qüvvələrini ram etmək, bitki və heyvanat aləminin zərərli təsirlərindən qorunmaq, insanın gündəlik məişəti və sağlamlığını bərpa etməkdən ibarətdir. Cadular isə ziddiyyət, qarşıdurma, şərin təbliği ilə meydana gələn psixi faktın nümunəsidir. Belə ki, alqış insan xarakterində və şəxsiyyət tipologiyasında qadındakı kölgənin qarşı tipini təşkil etdiyi kimi, əfsun da cadu ilə ortaya çıxan kölgənin qarşı tipini özündə əks etdirir. Qədimlərdə cadu ilə məşğul olan insanlar xalq arasında cadugər kimi şöhrətlənmişdir. Sevda İmanovanın E.Taylordan bəhrələnərək gəldiyi qənaətə uyğun olaraq deyə bilərik ki, magiya müasir cəmiyyətlərdə primitiv düşüncənin mədəni qalığı hesab olunur (İmanova, 2017:9). Qarğış dedikdə ilk olaraq ağla qadın gəldiyi kimi cadugərlik də əksərən qadın obrazları ilə əlaqələndirilmişdir.

Kuf-Kuf, kuf-kuf

Gəlin, gəlin bu oğlanın

Dili, ağzını bağlayın,

Onu quyuya sallayın (Nəbiyev, 2009: 327)

Göründüyü kimi bu nümunəyə nəzər saldığımız ilk anda cadunun icraçısı rolunda qadın obrazının dayandığını görürük. Burada sərgilənən mənfi emosiya, təzadlı istəklər qəbilə mədəniyyətinə aid olan ünsürlərdən təşkil olunmuşdur. Bunu isə arxetip anlayışının bir növ əyani sübütü kimi qələmə verə bilərik. Çünki arxetiplər insanlığın keçmişdən günümüzə ötürülən portaq psixoloji ünsürləridir.

Cadu-tilsim kimi janrların təzahürünə "Koroğlu" eposunun müəyyən qollarında da rast gəlirik. Bunlardan biri "**Pərizad Xanımın Çənlibelə Gəlməyi" qoludur.** Pərizad xanımın dilindən deyilən fikirlərdə biz cadunun timsalında "kölgə" arxetipinin aydın təcəssümünü görə bilirik:

Əmoğlu, mənim elmim ondaddı ki, mən cadının gücüynən çöpü qələmə qələmə, siçanı toyuğa, adamı tülküyə, qızı göyərçinə çöyürə bilmerəm. İstiyərəm, sən belə şeyləri öyrənərsən (Koroğlu, 2005:256).

Bostanı yarıf keçən vaxtı Pərzad xanım başa tüşdü kü,bunnar insandılar bunun dalınnan gəlellər. Pərzad bir heyvətdi şir donuna girif qayanın üstündə oturdu (Koroğlu, 2005:266).

Pərzad elə bir sehir oxudu ku, bütün dörd yanı ilan bürüdü. Hər tərəfdən ilannarüstərinə hücum çəkdi (Koroğlu, 2005:268).

Pərizad obrazında cadunun icrası ilə birgə təzahür olunan bu ibtidai təfəkkür, bədliyin icrası obrazın "kölgə" arxetipi ilə ifadə olunan bilər. "Kölgə" şüursuzluq zəminində yarandığına görə, obrazın da qaranlıq tərəfinin unudulmuş yanlarını özündə cəmləyə bilir.

"Koroğlu ilə Bəylər" qolunda isə kölgənin cadu ilə təzahürü Dinməz xanım obrazında sərgilənir. Dinməz xanım Koroğlu və Cəlil paşanın münasibətlərinin pis olduğunu və Koroğlunun Bəyləri Çənlibel dəlilərindən biri etmək istədiyini yaxşı bilirdi. Dinməz Koroğlunu tanıyıb, sehr-əfsun oxuyub onu tilsimə salaraq əl-ayağını bağlayıb atasına xəbər göndərir. Sonda isə Koroğlu Dinməz xanımın əfsunları ilə zindana salınır. Dəli Həsənin Koroğlunu zindandan azad etdiyini görən Dinməz xanım yenə cadu ilə Koroğlunun əl-qolunu bağlayır. Koroğlu zindandan çıxıb tez özünü yetirdi Dinməz xanıma. Dinməz xanım eyvanda dayanmışdı. Koroğlunu görən kimi bir cadu oxuyub onu saldı tilsimə (Koroğlu, 2005:306).

Yunqa görə, kollektiv-şüursuzluq şeytani xüsusiyyətlər daşıyır (Pelister, 2016:100). Dinməz obrazındakı sehr-əfsuna olan maraq, Koroğlunun cadu ilə zindana salması obrazdakı "kölgə" arxetipinin kollektiv-şüursuzluqdakı şeytani mahiyyətindən bəhrələndiyi qənaətinə gələ bilərik.

Cadudalardan danışarkən bir sıra nağıllar, rəvayətlər, əfsanələr və başqa folklor nümunələrindəki epizodlarda iştirak edən qadın obrazlarını, yaşlı qarı obrazlarını nümunə gətirməyimiz mümkündür. Lakin "Koroğlu" eposunda iştirak edən Pərizad və Dinməz xanımın timsalında cadu vasitəsilə "kölgə" arxetipi daha qabarıq əks olunduğuna görə, təhlillərimiz bu üzrə aparılmışdır. Adları sadalanan digər janrlardakı qadın obrazları isə başqa araşıdırmalarımızın tədqiqat obyekti kimi iştirak etmişdir.

Nəticə. İnsan həyatının təməl məqsədi öz əskikliklərini tamamlamaq, çatışmazlıqlarını həll etmək və zədələnmişliklərinin iztirabını azaltmaqdır (Fedakar, 2014:6). Bu nöqteyi-nəzərdən deyə bilərik ki, arxetiplər insanın şüurlanma və özünü tanıma yolundakı təməl daşlarıdır. Qeyd edə bilərik ki, kölgə arxetipi insan şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında həm fərdi, həm də kollektiv şüursuzluğa söykənir. Yunqa görə, heç qaranlıqda qalmamış olmasına rəğmən ilk dəfə qaranlıqda qalan birinin qaranlıqdan qorxması, öz zehnində öncədən var olan kollektiv bir obrazın davamıdır (Nur, 2018:45). Gətirdiyimiz nümunələrdə də qadın obrazlarının timasalında sərgilənən qarğış və cadulardakı xoş olmayan niyyət həmin kollektiv şüurdan qadına aşılanan "kölgə" arxetipi vasitəsilə təzahür olunur.

Alqışlarda xeyir əməllər təqdir edilmiş, qarğışlarda isə insanlara pislik edənlərə uğursuzluq, pislik ifadə olunmuşdur, əfsunlar sözün gücünə inamı, istəyə çatmanı təcəssüm etdirmiş, cadular isə qəddarlığı, əskikliyi təmsil etmişdir. Əgər alqış-qarğış, əfsun-cadu kimi folklor nümunələrini nəzərə alaraq ümumi bir qadın obrazını əsas götürsək, sadaladığımız bu "xoş" və "bəd" niyyətin hər ikisinin həmin qadında əks olunduğu qənaətinə gələ bilərik. Bu təzadlı hal qadın şəxsiyyətinin kollektiv və şəxsi şüursuzluq kimi iki komponentində qarşıdurma yaratmamamış, əksinə qadın düşüncəsinin tamlığını, təzadlarla birgə bütün ola bilmək qabiliyyətini gözlər önünə sərmişdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Azərbaycan Folklor Antologiyası (IX kitab) (2005) . Gəncəbasar folkloru (Tərtib edənlər: Hüseyn İsmayılov, Quziyyə Quliyeva). Bakı: Səda nəşriyyatı, 522 s.
2. Azərbaycan Folklor Antologiyası (V kitab) (2000). Qarabağ folkloru (Tərtib edənlər: İsrafil Abbaslı). Bakı: Səda nəşriyyatı, 414 s.
3. Azərbaycan Folkloru (2005). Tərtib edəni: Bəhlul Abdulla. Bakı:Şərq-Qərb, 360 s.
4. Çakır Büşra Nur. Nazan Bekiroğlunun Roman ve Hikayelerinde Jung Tipolojisi. Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2018, 192 s.
5. Fedakar Pınar (2014). Besleyen mi, Öldüren mi: Türk Mitik Tasavvurunda Anne Arketipinin Antropomorfik Görünümleri. Milli Folklor, Sayı 103, s.5-50
6. İnternet resursu: https://aklinizikesfedin.com/golge-arketipi-insan-ruhunun-karanlik-yani/ (Gölge Arketipi: İnsan Ruhunun Karanlık Yanı)
7. İmanova sevda (2017). Folklor və Magiya. Bakı, 216 s.
8. Jung Carl Gustav (2005). Dörd Arketip (Çeviri:Zehra Aksu Yılmazer). İstanbul, Metis yayınları, 145 s.
9. Jung Carl Gustav (2016). Feminen Dişilliğin Farklı Yüzleri (Çeviren:Tuğrul Veli Soylu). Pinhan yayıncılık, 194 s.
10. Keskin Ahmet (2019), Alkışların (Dua/İyi Dilek) ve Kagışların (Beddua/Kötü Dilek) Terim, Tanım ve Tasnif Problemlerine Bağlam Merkezli Bir Yaklaşım. The Journal of Academic Social Science Studies, Number:74, p.205-220
11. Kitabi - Dədə Qorqud (1999). Bakı:Elm nəşriyyatı, 167 s.
12. Koroğlu (2005). Mətni hazırlayıb tərtib edənlər: İsrafil Abbaslı, Bəhlul Abdulla, Lider nəşriyyatı, Bakı, 552 s.
13. Qafarlı Ramazan (2013). Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 540 s.
14. Nəbiyev Azad (2009). Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, "Çıraq", 638 s.
15. Pelister Tuğçe Gözde (2016). Otello'da İlkel Kavramı Bağlamında Gölge Arketipi. Yedi:Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi, s.99-109
16. Sever Mustafa (2011), Köroğlu Destanında (Azerbaycan Kolu) Kahraman ve Karşı Kahraman Tipler. Akademik Bakış. Cilt4, Sayı 8, s.195-202
17. Sevinçli Veysi (2015). Türk Kültüründe Alkış/Kargış ve Adilcevaz Örneği. Türk Dili ve Edebiyyatı Dergisi (İstanbul Universitesi). Say 52, s.97-125
18. Seyfeli Mahmut (2016). Alkış ve Kargışlar. Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi / Türkiye, Cilt: 5, s. 853-862

ELMİ MÜBAHİSƏLƏR: NƏZƏRİ MÜLAHİZƏLƏR, QƏNAƏTLƏR I MƏQALƏ: “SURƏT”, YOXSA “OBRAZ”

BİLİMSEL TARTIŞMALAR: TEORİK CONSİDERATİONS, SONUÇLAR MAKALE I: "SURET" VEYA "OBRAZ"?!

SCIENTIFIC DISCUSSIONS: THEORETICAL CONSIDERATIONS, CONCLUSIONS ARTICLE I: "FACE" OR "OBRAZ" ?!

Bu istilahlardan hansinin hansi məqamda

işlədilməsi daha məqsədəuyğundur?

Ayətxan ZİYAD (İSGƏNDƏROV)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Elmi işçi. https://orcid.org/0000-0002-0034-6736

Onlardan hangisinden hanki mekamda

kullanmak daha uygun?

ÖZET

Makale, "suret" ve "obraz" kavramları arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları tartışıyor. Rusça'da "obraz" "insan zihnindeki nesnel yansıma biçimi" ve "görüntü" anlamına gelir, türkçe'de "görüntü", "yüz" ve "resim" anlamında, Azerbaycan dilinde ise yedi anlamda kullanıldığı yazılmışdır. Yedi anlamdan yalnızca biri matematiksel anlamdadır (örneğin, "kesir kopyası"), kalan altı anlam katmanı edebiyat ve kültür alanlarını kapsar (1 – zahiri görünüm, yüz, sıfat, sima; 2 – resim, yöntem, kural, stil; 3 - aynı şeyin orijinalden bir kopyası, yüz (örneğin, protokolün bir kopyası); 4 – herhangi bir yazar, fotoğrafçı, sanatçı tarafından yaratıldı tip, obraz, surət (edebi kahraman); 5 - resim, portre, tanıtım (tesvir); 6 – “şeklinde” (formsında) ifadesi biçiminde (örneğin, yapay olarak, böyle bir şekilde) [http://azerdict.com/izahli-luget/suret].

Yazıda, edebiyat eleştirmenlerinin uzun yıllardır "suret" ve "obraz” (“imaj") terimlerini farkına varmadan "suret" anlamında kullandıkları, bu konuda ancak filoloji bilimleri doktoru, profesör Nizameddin Shamsizadeh'in farklı pozisyon sergiligi açıqlanır.

Ayrıca, “obraz” ("imaj") kavramının “surət” ("imaj") kavramından daha geniş bir anlama sahip olduğu belirtilmektedir. Bu durumda, bir insan kahramanın hem , “obraz” ("imaj"), hem de “surət” ("imaj") olarak adlandırılmasının mümkün olduğu fikri gündeme gelir. O anlamda ki, adam da yazar tarafından obrazlaştırıla bilir (tasvir edilebilir), dağ da, eğim da, ceylan da, karaca da, her tür çiçek de. Ancak dağlar, yamaçlar, ceylanlar, karacalar ve çiçekler asla suret olamaz, “suret” kavramı ancak insana uygulanabilir. Edebiyat eleştirmeni Nizameddin Shamsizade bu görüştedir. N.Shamsizade'ye göre “atın, köpeğin, martı veya bir deniz sureti (imaj) söylenemez. Onlara "at obrazı" (imaj), "deniz obrazı" (imaj) demek daha doğrudur [Shamsizade Nizameddin. Edebiyat teorisi. Baku-Progress-2012, 434 sayfa; pp.100-108].

Biz de bu spesifik özelligi hesaba katarak, N. Shamsizade'nin doğru pozisyonunu haklı çıkarıyor (görüşü daha kesin bir şekilde ifade etme gerekliliğini) ve bundan çıkan teorik sonucu kabul ederek "sanatsal obraz” (imaj) teriminin 1) adamdan danışılırken “suret”, 2) diğer canlılardan, doğadan ve doğa olaylarından (vb.) söz konusu durumda “obraz” olarak gruplandırmanın uygun olduğunu düşünüyoruz.

Anahtar kelimeler: edebi eleştiri, bilimsel tartışma, teorik considerations, sonuc.

ABSTRACT

The article discusses the similarities and differences between the concepts of "image" and "obraz". In Russian, "obraz" means "the form of objective reflection in the human mind" and "image". It is written that it is used in Turkish for "image", "face" and "picture", and in Azerbaijan it has seven meanings. Only one of the seven meanings is in a mathematical sense (for example, "fraction copy"), the remaining six meanings cover the fields of literature and culture (1 - apparent appearance, face, adjective, face; 2 - painting, method, rule, style; 3 - a copy from the original, a face (for example, a copy of the protocol); 4 - type, obraz, surət (literary hero) created by any author, photographer, artist; 5 - painting, portrait, promotion (tesvir); 6 - "in the form" (in the form) expression in the form (for example, artificially, such as) [http://azerdict.com/izahli-luget/suret].

In the article, it is explained that literary critics have used the terms "copy" and "obraz" ("image") for many years to mean "copy" without realizing it, and only the doctor of philological sciences, Professor Nizameddin Shamsizadeh, exhibits a different position.

In addition, it is stated that the concept of "obraz" ("image") has a broader meaning than the concept of "surət" ("image"). In this case, the idea arises that it is possible to call a human hero both "obraz" ("image") and "surət" ("image"). In that sense, the man can also be obliterated by the author, the mountain, the slope, the gazelle, the roe deer, all kinds of flowers. However, mountains, slopes, gazelles, roe deer and flowers can never be images, the concept of "image" can only be applied to humans. The literary critic Nizameddin Shamsizade takes this view. According to N.Shamsizade “the image (image) of a horse, a dog, a seagull or a sea cannot be said. It is more correct to call them "horse hump" (image), "sea grasses" (image) [Shamsizade Nizameddin. Literary theory. Baku-Progress-2012, 434 pages; pp.100-108].

We also justify the correct position of N. Shamsizade by taking into account this specific feature (the need to express the view more precisely) and, accepting the theoretical conclusion that emerges from this, the term "artistic obraz" (image) 2) We think that it is appropriate to group other living things, nature and natural phenomena (etc.) as "obraz" in the case in question.

Keywords: literary criticism, scientific discussions, theoretical considerations, conclusions.

GİRİŞ

Elmi mübahisələr: nəzəri mülahizələr, qənaətlər”: “surət”, yoxsa “obraz” adlandırdığımız məqalədə “surət” və “obraz” anlayışlarının xarakterik cəhətlərindən - oxşar və fərqli əlamətlərindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, “obraz” anlayışı müqayisədə “surət” anlayışından daha geniş məzmundadər. O mənada ki, həm insan, həm də təbiətə, heyvanlara, hər hansı əşyaya aid predmetlər, başqa sözlə, dağ, yamac, ceyran, cüyür, hansı isə çiçək növü də yazıçı tərəfindən obrazlaşdırıldığı, başqa sözlə “obraz” adlandırıla bildiyi halda, dağ, yamac, ceyran, cüyür, çiçək heç vədə surət ola bilməz. Surət anlayışı yalnız insana şamil oluna bilər.

Məqalədə həm rus, həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının uzun illərdir “surət” və “obraz” anlayışlarını, fərqinə varmadan eyni anlamda, əsasən “surət” anlamda işlətdiklərindən və bu sırada yalnız filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadənin fərqli mövqe sərgilədiyindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, ədəbi qəhrəman yalnız insan olduqda “surət” adlandırıla bilər, faunaya və floraya (və s.) aidliyi yetən ədəbi qəhrəmanları “surət” deyil, “obraz” adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. N.Şəmsizadənin öz sözləri ilə desək, “atın surəti, itin surəti, qağayının, yaxud dənizin surəti demək olmaz. Bunlara at obrazı, dəniz obrazı demək daha düzgündür”

“Surət” və “obraz” istilahlarını tədqiqat müstəvisinə çıxarmaq niyyətimiz də elə bu istəkdəndir.

ARAŞDIRMA

Etiraf edim ki, ədəbiyyatşünaslığın stereotipləşmiş bir neçə “qanunu” var ki, onları qəbul etmək, onlarla razılaşmaq şəxsən mənim üşün çətindir. “Surət” və “obraz” anlayışları da bu sıraya daxidir. Xüsusi qeyd edilməlidir ki, əksər ədəbiyyatşünaslar yaradıcılıqlarında “obraz” istilahından bəhrələnmiş olsalar belə, bunu “surət” anlamında işlətmişlər.

“Surət”, yoxsa “obraz”. Bu istilahlardan hansının

hansı məqamda işlədilməsi daha məqsədəuyğundur?

Öncə “obraz” və “surət” anlayışlarının oxşar və fərqli məziyyətlərinə aydınlıq gətirək.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğət”ində ədəbiyyat termini olaraq, “obraz” istilahının “surət”, “obrazlı” (sifət) və “obrazlılıq” (isim) kimi mənaları olduğu diqqətə çatdırılır [1. s.297].

“Lüğət”də “surət” anlayışının yeddi anlamının qeyd olunduğu ilə rastlaşırıq ki, onlardan yalnız biri riyazi (məs., “kəsirin surəti”) anlamdadır, altısı isə ədəbiyyat və mədəniyyət sahələrini əhatə edir. Diqqət yetirək: 1 – zahiri görünüş, üz, sifət, sima; 2 – şəkil, üsul, qayda, tərz; 3 – bir şeyin əslindən eynilə köçürülmüş nüsxəsi, üz (məs., protokolun surəti); 4 – yazıçının, rəssamın, artistin yaratdığı tip, obraz, surət; 5 – şəkil, portret, təsvir; 6 – “surətdə” şəklində (məs., süni surətdə, belə olan surətdə) [8].

Qeyd olunan altı anlayış hüquq vermişdir ki, ədəbiyyatşünaslıq illər uzunu həm insan, həm də dağ, dərə, heyvanlardan bəhs ediləndə “surət” anlayışından bəhrənilsin.

Bunu da xatırladım ki, “obraz” istilahı rus dilində “insan şüurunda obyektiv inikas forması”, “surət”; türk dilində isə “surət” anlamından başqa, “sima” və “şəkil” anlamlarında da işlədilir [2].

Ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri arasında bu istilahları (təəssüf ki) eyniləşdirənlər də var, hər birini öz məqamı, yeri, ünvanında qəbul edənlər də.

Qeyd edək ki, “obraz” və “surət” anlayışları qoşa qanad kimi həmişə yanaşı işlədilib, ancaq müqayisədə “obraz” anlayışı “surət” anlayışından daha geniş məzmundadır. O mənada ki, təbiətə, heyvanlara, hər hansı əşyaya aid predmetlər, başqa sözlə, dağ, yamac, ceyran, cüyür, hansı isə çiçək növü də yazıçı tərəfindən obrazlaşdırıla bilər, insan da. Ancaq dağ, yamac, ceyran, cüyür, çiçək heç vədə surət ola bilməz. Surət anlayışı yalnız insana şamil oluna bilər, bədii əsərdə surət olaraq ancaq insan ədəbi qəhrəman simasında təqdim oluna bilər. Ədəbiyyatçünas Nizaməddin Şəmsizadə bu qənaətdədir, fərqli mövqe yalnız N.Şəmsizadənin araşdırmasındadır: “atın surəti, itin surəti, qağayının, yaxud dənizin surəti demək olmaz. Bunlara at obrazı, dəniz obrazı demək daha düzgündür” [5. s.100-108].

Xüsusi qeyd etməliyik ki, N.Şəmsizadəyə qədər bütün ədəbiyyatçünaslar obraz anlayışı haqqında eyni fikirdə olublar. Yaradıcılıqlarında “obraz” istilahından bəhrələnmiş olsalar belə, bunu “surət” anlamında işlətmişlər.

Diqqət yetirək:

Leonid İvanoviç Timofeyevə görə, “bədii obraz bədii ədəbiyyatın köməyi ilə yaradılan və estetik əhəmiyyətə malik olan konkret və eyni zamanda, insan həyatının ümumiləşdirilmiş mənzərəsidir” [7. стр. 55].

Əziz Mirəhmədova görə, “Bədii surət (obraz) sənətin varlığa münasibətləri haqqında, sənətin daxili qanunları haqqında təsəvvürlərlə, idrak problemi ilə bağlı olan mürəkkəb, çoxcəhətli bir anlayışdır" [7. стр. 55].

Maksim Qorkinin fikrincə isə, “Bədii obraz, demək olar ki, həmişə fikirdən daha geniş və daha dərindir; insanı mənəvi həyatının bütün müxtəlifliyi ilə, hiss və düşüncələrinin bütün ziddiyyətləri ilə aparır” [9].

Nafiz Qəhrəmanlı obrazı “Ədəbiyyatın məğzində dayanan əsas anlayışlardan biri, bəlkə də birincisi” qismində qəbul edir. Tədqiqatçıya görə, “bədii obraz yaradıcılığın təbiətini, forma və funksiyasını təyin edir. Bədii obrazın mərkəzində isə ilk növbədə ümumiləşdirilmiş insan həyatının, insan səciyyəsinin təsviri dayanır” [3].

Mir Cəlal və Pənah Xəlilov da həmmüəllif olduqları “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsliyində eyni qənaətdədirlər: “Bədii əsər surətlər aləmidir - ictimai varlığın yüksək səviyyədə canlandırılmasıdır. Hər bir əsərdə üç növ surət ola bilər:

Birincisi, insan və kollektiv surəti - tip, ya xarakterlər, personajlar heyəti;

İkincisi: duyğu, əhvali-ruhiyyə surəti - lirika, qəhrəmanlıq, romantika;

Üçüncüsü: təbiət və əşya surəti - peyzaj, mənzərə, lövhə”...

“Hər hansı bir əsərin, surətin təsir gücü, bədii qüdrəti həyatı, varlığı dürüst, həqiqi, təsirli əks etdirməsindədir” [4. s.15].

Rafiq Yusifoğlu bütün bu qənaətləri təkrarlayaraq ümumi nəticə çıxarır: “Surətə belə tərif vermək olar: Müəyyən insan qruplarının bir fərdin üzərində ümumiləşdirilməsinə surət deyilir” [6. s.52].

Göründüyü kimi, müxtəlif ifadə tərzində olan, ancaq nəzəri cəhətdən bir-birini təkrarlayan bu fikirlər bir ümumi mərkəzdə birləşmişdir: insan da daxil olmaqla bütün predmetlər surətdir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, fərqli mövqe yalnız Nizaməddin Şəmsizadənin araşdırmasındadır: “Atın surəti, itin surəti, qağayının, yaxud dənizin surəti demək olmaz. Bunlara at obrazı, dəniz obrazı demək daha düzgündür” [5. s.100-108].

Qeyd olunan bütün fikirlərə ehtiramımızı bildirərək biz də N.Şəmsizadənin nəzəri mülahizəsi ilə razılaşır və demək istəyirik ki, yazıçı əsərində, məsələn, dağ obrazını canlandıra bilər, ancaq bu “dağ” yalnız coğrafi termin olaraq obrazlaşdırılmışdır, surət deyil.

Surətlə obrazı eyni təbiətdə qəbul etməsinə baxmayaraq, R.Yusifoğlu başqa bir məqamda özü də hiss etmədən N.Şəmsizadəyə fikrini əsaslandırmaq üçün “ipucu” verir: “Bədii əsərlərdə müxtəlif predmetlər, heyvanlar, təbiət lövhələri obrazlaşdırılsa da, ədəbiyyatın əsas obrazı insandır. Digər obrazlar yardımçı xarakter daşıyır və son nəticədə, insanın bədii obrazının mükəmməl yaradılmasına kömək edir” [6.s.50].

Rus ədəbiyyatşünası L.İ.Timofeyevin də bu məzmunda mülahizəsi R.Yusifoğlunun fikri ilə səsləşir. L.İ.Timofeyev yazır ki, əgər hər hansı bir rəsmdə kresloda, stol arxasında əyləşən insan təsvir olunursa, bu, heç də o demək deyil ki, burada bərabər hüquqlu obrazlar: stol, insan və kreslo təsvir edilib. Stol və kreslonun təsviri insanın təsviri qədər vacib olsa da, ancaq bu onların bərabərhüquqlu olması demək deyildir, stol və kreslo yalnız və yalnız insanın obrazını tam əks etdirmək vasitəsidir [7. s.63].

Əsas məsələ də elə bundadır: insandan qeyri obrazların yardımçı, surətin isə aparıcı rol oynamasında, digər obrazların yalnız insanın obrazını tam əks etdirmək üçün vasitə olmasında.

Niyyətimizin anlaşıqlı ifadəsi üçün “müəllim” və “müəllimə” istilahlarına diqqət yetirək: həm kişi, həm də qadın cinsindən olan bu ixtisas sahibləri haqqında “müəllim” termini işlətməkdə heç də yanlışlıq etmiş olmuruq. Ancaq “müəllimə” anlayışı gündəmə gətirildikdə, məhz qadından bəhs edildiyi həmin andaca bəlli olur. Başqa sözlə, “müəllim” anlayışı hər iki cinsin nümayəndəsinə şamil

olunursa, “müəllimə” anlayışı fikrin daha aydın ifadə formasıdır, yəni ilk andanca qadın müəllimdən bəhs edildiyi anlaşılır. “Учитель”, “учительница” terminlərində olduğu kimi.

“Surət” və “obraz” istilahlarını tədqiqat müstəvisinə çıxarmaq niyyətimiz də elə bu istəkdəndir: hansı məqamda “surət”, hansı məqamda “obraz” işlədilməsi daha məqsədəuyğundur, yaxud daha dəqiq ifadə tərzi hansıdır?!

Mövqeyinin şərhinə “öncə obraz haqqında bizim nəzəriyyəçilərin bir neçə qənaətinə nəzər salaq” cümlələri ilə başlayan N.Şəmsizadə surət haqqında mövcud qənaətləri tədqiqat müstəvisinə çəkəndən sonra fikrinin davamında yazır: “Hansı növə daxil olursa-olsun, obraz yazıçının həyata münasibəti zamanı əldə etdiyi hiss və duyğuların bədii ifadə şəklidir. Surət vasitəsilə yazıçı öz intibahlarını şəklə salır: adam şəklinə, at şəklinə və s. Bədii obraz yazıçının (sənətkarın) estetik idealının ifadəsidir. Onların xarakterini yazıçının estetik ideal müəyyənləşdirir. Biz deyilənləri nəzərə alaraq belə qənaətə gəlirik: yalnız insan obrazına surət deyilir: Atın surəti, itin surəti, qağayının, yaxud dənizin surəti demək olmaz. Bunlara at obrazı, dəniz obrazı demək daha düzgündür” [5. s.100-108]. Çünki, obraz nə qədər daha geniş anlayış olsa da, onun əsasında insan surəti durur.

NƏTİCƏ

Biz də bu spesifikliyi nəzərə alaraq N.Şəmsizadənin haqlı mövqeyinə (fikrin daha dəqiq ifadə edilməsi tələbinə) haqq qazandırır və burdan irəli gələn nəzəri qənaəti qəbul edərəl, bədii obraz istilahının 1) insandan bəhs edildiyi halda “**surət**”, 2) digər canlılardan, təbiət və təbiət hadisələrindən (və s.) bəhs edildiyi halda isə “**obraz**” kimi qruplaşdırılmasını məqsədəuyğun bilirik.

“Surət” anlayışına aidliyi yetən ədəbi qəhrəmanların özünü də iki təsnifatda qruplaşdırmaq olar: **1 - uşaqdan bəhs edildiyi sərlövhəsindən aydın görünən şeirlər** (“Keçi və Əziz”, “Külək və Mələk”, “Fərruxun dişi”, “Ali və gavalı”, “Gülnar və gilənar”, “Çoban Həsən”, “Dilarənin danası”, “Şəlalənin cavabı”, “Salam, Mələk”, “Çərkəz” “Ay Vüqar” və s.);

2 – sərlövhəsində insan adı çəkilməyən, yalnız əsərlə tanışlıqdan zamanı uşaqdan bəhs edildiyi aydın olan şeirlər. “Quşəppəyi” (*Gülnur*), “Çələ və tələ” (*Şəlalə və Səfər*), “Mən rəngləri tanıyıram” (*Elman*), “Ay dənizə düşübdür” (*Sərxan, Çərkəz, Kamran və Fikrət*), “Hamı yatır” (*ana və uşaq*), “Gil pişik” (*Adilə*), “Gəlin, gəlin, sərçələr” (*Vasya*) və “Uçmaq istəyən ağaclar” (*Vasya*. Hər iki sonuncu şeir rus şairi Yuri Naumoviç Kuşakdan tərcümədir) və s. bu qəbildəndir (*Qeyd olunan əsər adları Z.Xəlilin “Ağ leyləklər” kitabından götürülmüşdür*).

Açar sözlər: ədəbiyyatşanaslıq, elmi mübahisə, nəzəri mülahizə. qənaət.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bircildlik. Bakı-2005, 452 səh.

2. Çaşıoğlu - 2013.

3. Qəhrəmanlı N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı-BDU-2008.

4. Mir Cəlal, Xəlilov Pənah. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı-Maarif-1972; s.15.

5. Şəmsizadə Nizaməddin. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı-Proqres-2012, 434 səh.; s.100-108.

6. Yusifoğlu Rafiq. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı-2009, 290 səh.s.50.7.

7. Тимофеев Л.И. Основы теории литературу. стр. 55.

İnternet resursları

8.http://azerdict.com/izahli-luget/suret 9.https://az.wikipedia.org/wiki/B%C9%99dii_obraz#cite_note-1.

QARABAĞDA “MARAL OYUNU”

"DEER GAME" IN KARABAKH

Aytac ABBASOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan, Folklor və Yazılı ədəbiyyat şöbəsi, ORCİD İD: https://orcid.org/0000-0003-2316-4086

ÖZƏT

“Maral oyunu” Kəlbəcər, Laçın və Qubadlıda toy və şənliklərdə (əsasən Novruz bayramında) daha çox yaz aylarında çəmənlikdə, açıq havada maral formasında paltar geyinmiş bir nəfər tərəfindən oynanılan məşhur oyundur. Oyunda iştirakçı bir nəfər olur. O, maral formasını geyinib musiqiçinin qara zurnada çaldığı ritmik mahnıya uyğun şəkildə oynamağa-hərəkət etməyə başlayır.

“Maral oyunu”nun etnoqrafik xüsusiyyəti, mifoloji kökü, milli musiqi və xalq incəsənəti ilə əlaqəsi oyunun çox qədim və zəngin köklərə malik olmasının göstəricisidir. Onu da qeyd edək ki, maral bütün türklərdə rəmzi mənası eyni olan ümumi totemdir. Qızıl buynuzları olan, bütün Sibir və Avrasiya çölləri üzərindən Şərqdən Qərbə tərəf uçub keçən maral müqəddəs Günəş rəmzi sayılırdı. Maral yüksəliş rəmzi və böyük güc nişanəsi idi. Onun dövri olaraq təzələnən ağaca oxşar buynuzları cavanlaşdırma, daim təzələnmə və zamanın gedişini yeniləşdirmə rəmzi sayılırdı. Maral həm də işıq, xeyirxahlıq, düzgünlük rəmzi idi. Azərbaycan folklorunda da maralla bağlı kifayət qədər əfsanə və rəvayətlər olmuşdur. Həmçinin Kəlbəcərdə “Keyti dağı” və “Maral qayası” əfsanəsi ibtidai insanın inamları, totemləri ilə bağlı yaransa da, sonralar epikləşərək daha məzmunlu bir əfsanəyə, bir hekayəyə çevrilmişdir. Kəlbəcərdə qayaüstü təsvirlərdə bazalt daşına həkk edilmiş ov səhnələrində “maral ovu” süjetli təsvirlər bu heyvanın totem anlamını təsdiq edir. Kəlbəcərin qədim insan məskəni olması bu fikrin doğruluğunu özündə əks etdirir.

Açar sözlər: *Qarabağ, Kəlbəcər, Maral oyunu, folklor*

ABSTRACT

"Deer game" is a popular game played by a person dressed as a deer in the open air on the lawn and in the open air at weddings and festivities (mainly on Novruz holiday) in Kalbajar, Lachin and Gubadli. There is one participant in the game. He wears a deer uniform and begins to play and move in accordance with the rhythmic song played by the musician on the black trumpet.

The ethnographic features, mythological roots, connection with national music and folk art of "Deer Game" are an indication that the game has very ancient and rich roots. It should be noted that the deer is a common totem with the same symbolic meaning in all Turks. The deer was also a symbol of light, kindness, and integrity. There are many legends and myths about deer in Azerbaijani folklore. Also, in Kalbajar, the legends of "Mount Kate" and "Deer Rock" were created in connection with the beliefs and totems of primitive man, but later became epic and became a more meaningful legend, a story. In Kalbajar, rock carvings depicting a deer hunt in basalt stone carvings confirm the animal's totem meaning. The fact that Kalbajar is an ancient human settlement reflects the truth of this idea.

Keywords: *Karabakh, Kalbajar, Deer game, folklore*

GİRİŞ

Azərbaycan teatrının tarixi qədimdir. Teatr sənətinin ünsürləri, yəni çalmaq, oxumaq, oynamaq, hərəkət etmək, söhbət aparmaq və s. cəhətlərdir ki, bu baxımdan Azərbaycan teatrının üç min ildən artıq tarixə malik olduğu fikrini irəli sürmək mümkündür. Azərbaycanda teatr sənətinin kökləri xalqın fəaliyyəti, məişəti, şənlik və toy ənənələri, həmçinin dünyagörüşü ilə bağlıdır. Mərasim, ayin və oyunlardakı tamaşa elementləri müstəqil xalq teatrının yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Xalq

dramları tarix boyu müəyyən inkişaf yolu keçmiş və getdikcə təkmilləşmişdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda kukla teatrı geniş inkişaf etməmişdir. Görkəmli professor Əli Sultanlı qeyd edir ki, "... Azərbaycan xalqı bu əyləncə vasitəsinə maraq göstərməmişdir. Bu mülahizə Azərbaycanda kukla teatrının ola bilməsi fərziyyəsini qəti sürətdə inkar etmir. Ancaq onun Azərbaycanda inkişaf edə bilməməsi də tarixi bir həqiqətdir" (11, 51). Azərbaycan kukla tamaşalarının ilk nümunələri sayıla bilən oyunlardan Kəlbəcər ərazisində oynanılan "Maral oyunu" və "Kilimarası oyunu"nun böyük əhəmiyyəti olmuşdu. Akademik M.Arif qeyd edir ki, Kəlbəcərin Ağcakənd kəndində kilimlərin arasına bükülmüş kuklalarla oynanılan "Kilimarası oyunu" Azərbaycan kukla teatrının bəsit forması ola bilər. "Onlar səssizdir, barmaq, diz və ayaqla hərəkət etdirilir. Kuklalar kilim arasında göstərilir. "Kilimarası oyunu güldürmək, əyləndirmək məqsədi daşıyır. Onlara nümunə olaraq, "Tapdıq çoban", "Maral oyunu", "Kaftar-küs" və s. göstərmək olar" (8, 390). Görkəmli sənətşünas İ.Rəhimli də yazır ki, "Kilimarası" kimi ümumiləşdirilən xalq oyunlarının çağdaş kukla teatrının peşəkar səviyyəyə çatmasında böyük əhəmiyyəti olub. Kilimarasının "Şah Səlim", "Qaragöz", "Maral oyunu" "Kaftarkus, "Keçəl pəhləvan" kimi məşhur oyunları var. Bunların arasında kölgə-xəyal tamaşaları da göstərilib" (10,43).

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə məxsus xalq oyun və tamaşalarının əksəriyyəti regional variantlaşma səviyyəsi daşıyan nümunələrdən ibarətdir. Bu daha çox coğrafi yaxınlıq təşkil edən regionlar arasında geniş yayılmışdır. Adlarını qeyd etdiyimiz "Maral oyunu" daha çox Kəlbəcər ərazisində məşhur olan oyun idi. Oyun Kəlbəcərə yaxın bölgələrdə də oynanılmışdır. Oyunla bağlı yazılı mənbələrdə geniş məlumat yoxdur. Daha çox bölgə sakinlərindən toplanmış materiallar əsasında fikir yürütmək mümükündür.

OYUNUN YARANMA TARİXİ

Kəlbəcərdə xalq oyun və tamaşalarına böyük əhəmiyyət verilirdi. Bayramlarda, toy mərasimlərində, eləcə də el şənliklərində xalq oyunlarına geniş yer verilmişdir. Bunun əyani göstəricisi kimi deyə bilərik ki, 1982-ci ildə Kəlbəcərdə fəaliyyət göstərən muzeyin altıncı salonunda xalq oyunları və adətləri öz əksini tapmışdır. Müqəvvalardan düzəldilmiş oyun və adətlər qədim dövlərdən xəbər verirdi. "Yeddi hünər", "Kilimarası", "Ayın tutulması", "Yaylıq atma", "İynə atma", "Tale", "Maral oyunu", "Dirədöymə", "Mətə qazma" və başqa oyunlar əyani şəkildə təqdim edilirdi.

"Maral oyunu" toy və şənliklərdə daha çox yaz aylarında çəmənlikdə, açıq havada maral formasında paltar geyinmiş bir nəfər tərəfindən oynanılan məşhur oyundur. Oyunda iştirakçı bir nəfər olur. O, maral formasını geyinib musiqiçinin qara zurnada çaldığı ritmik mahnıya uyğun şəkildə oynamağa-hərəkət etməyə başlayır. Maral başını yerə qoyanda ətrafdakı insanlardan nəmər istədiyini işarə edir. Ona nəmər verən kimi yenə də oyununu davam etdirir. Oyunda çalınan hava "sızağı havası" idi. Guya bu maralı Sızağı adlı bir çoban yarına hədiyyə vermişdir (7, 389). Oyunla bağlı Kəlbəcərin Ağcakənd kəndinin sakini Məmmədov Yedyar Allahverdi oğlu belə bir rəvayət də danışır: "Bu maral nakam məhəbbətin simvoludur. İki sevgili olur. Oğlan çoban olur. Bir dəfə bir maral balası tapır və onu sevdiyi qıza hədiyyə verir. Qız maralı böyüdür və ona boş vaxtlarında oynamaq öyrədir. Toylara gedəndə maralı da özü ilə aparıb oynadarmış. Bir gün qızın atası qızı başqa bir oğlana verir. Toy günü qız qırmızı toy paltarında özünü öldürür. Oğlan da bunu eşidib özünü öldürür. Aradan bir müddət keçəndən sonra qızın saxladığı maral da ölür. İnsanlar da bu sevgililərin nakam sevgisini yaşatmaq üçün maralın toyda oynadığı formada "Maral oyunu"nu yaratmışlar" (1, 84).

"Maral oyunu", həmçinin Göyçə, Dərələyəz və Kəlbəcərə yaxın olan rayonlarda da oynanılırdı. Qubadlı toy adətlərindən danışan bir söyləyici qeyd edir ki, "Toy mərasimlərində adamı nətər düzəldirdilər, ayax yerindəydi, belə çökələ dururdun, əllərıı da belə yerə qoyurdun, baş hissa da belə qabağa verirdin, üstaa da qırmızı örtürdülər, ordan da ceyranın buynuzun-zadın düzəldirdilər. Gəlirdi adamlar belə qıdı-qıdı eliyirdi. Göz, baş, qulax-zad düzəldirdilər. Ona deyirdilər "ceyran oynuyur". Ceyran da başdıyırdı gülməli hərəkətlər eləməyə. Onun da bizim kəndimizdə Bayram dayının oynadığını mən görmüşəm" (3, 119). Söyləyicinin bəhs etdiyi oyun "Maral oyunu"dur.

"Maral oyunu"nda maralın başındakı örpək sonralar gəlinlərin gərdəyi olubdur. Ölən gəlinin gərdəyini maral fiqurun başına atıb toylarda oynadırmışlar (7, 391). Maral fiqurunun qırmızı rəngdə

parçaya bürünməsi gəlinin toy günü başına saldığı qırmızı örpəklə bağlıdır. Çünki maral əslində boz rəngdə olur.

"Maral oyunu"nun etnoqrafik xüsusiyyəti, mifoloji kökü, milli musiqi və xalq incəsənəti ilə əlaqəsi oyunun çox qədim və zəngin köklərə malik olmasının göstəricisidir. Onu da qeyd edək ki, maral bütün türklərdə rəmzi mənası eyni olan ümumi totemdir. Qızıl buynuzları olan, bütün Sibir və Avrasiya çölləri üzərindən Şərqdən Qərbə tərəf uçub keçən maral müqəddəs Günəş rəmzi sayılırdı. Maral yüksəliş rəmzi və böyük güc nişanəsi idi. Onun dövri olaraq təzələnən ağaca oxşar buynuzları cavanlaşdırma, daim təzələnmə və zamanın gedişini yeniləşdirmə rəmzi sayılırdı. Maral həm də işıq, xeyirxahlıq, düzgünlük rəmzi idi. Qədim türklər büründən tökülmüş maral totemini yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərini özlərində cəmləşdirmək üçün yanlarında gəzdirirdilər (4). Avropa xalqlarında da maral totem olmuş, saf ruh adlandırılmışdır. Maral sevgi, həssaslıq, saflaşdırma kimi anlamlarda ifadə edilmişdir (13). Türk xalqlarında "Buynuzlu Ana maral" haqqında totemin izləri əfsanələrdə bugünədək yaşamaqdadır. Maralın, eyni zamanda Azərbaycan türklərində totem olması ilə bağlı müxtəlif mənbələr mövcuddur. Bunu son illərdə yurdmuzun müxtəlif bölgələrində aparılan axeoloji qazıntılar da təsdiq edir. Qeyd edək ki, üç yerdə- Şəki, Şəmkir, Ağdaşda aparılan qazıntılar zamanı totem maral fiqurları tapılmışdır. Azərbaycan folklorunda da maralla bağlı kifayət qədər əfsanə və rəvayətlər olmuşdur. Həmçinin Kəlbəcərdə "Keyti dağı" və "Maral qayası" əfsanəsi ibtidai insanın inamları, totemləri ilə bağlı yaransa da, sonralar epikləşərək daha məzmunlu bir əfsanəyə, bir hekayəyə çevrilmişdir. Kəlbəcərdə qayaüstü təsvirlərdə bazalt daşına həkk edilmiş ov səhnələrində "maral ovu" süjetli təsvirlər (5, 10) bu heyvanın totem anlamını təsdiq edir. Kəlbəcərin qədim insan məskəni olması bu fikrin doğruluğunu özündə əks etdirir.

Oyunun yayılma arealına gəldik də isə "Qarabağ: Folklor da bir tarixdir" adlı toplunun V cildində Bərdə sakinindən toplanmış "Novruz adətləri" adlı mətndə maraqlı bir faktla qarşılaşdıq. Söyləyici deyir ki, "Novruz bayramında qapı-qapı gəzib pay toplayan cavanlar maral paltarı geyinmiş bir nəfəri də özləri ilə aparmışlar və qapını döyüb pay istəyirmişlər. Maral hansı evə girsə, dimdiyini döyürdü yerə. Üzü bağlı olurdu, heç kim onu tanımırdı. Camaat təklif edirdi ki, maral nə yeyirsən? Bir qab da qoyurdular qabağına. Yediyini yeyirdi, yemədiyini torbalarına töküb gedirdilər. Gejə yarısına qədər heylə qapıları gəzirdilər... Maral qadın donu geyinirdi. Başına sorux salırdı, maral kimi hərəkət eliyirdi" (6,133). Lənbəran ərazisində aparılmış toplama işində qeyd edilən bu mətndə Kəlbəcər folklorunun təsirini birmənalı şəkildə göstərə bilərik. Belə ki, sovet hakimiyyəti dövründə dağ rayonlarının aran ərazilərdə yaylaq yerləri var idi. 80-ci illərə qədər Kəlbəcər rayonunun da Bərdənin Lənbəran adlı ərazisində qışlaq yeri olmuşdur. Qışlağa köçüb gələn kəlbəcərlilər bu mərasimi həmin ərazidə keçirmişlər. Beləliklə də, "Maral oyunu" yerli sakinlərinin yaddaşında qalmışdır.

Bu oyun-tamaşada xalqın tarixi, etnoqrafiyası, adət-ənənəsi, yaradıcılıq qabiliyyəti əks etdirilmişdir. Hər iki oyun musiqi müşayiəti ilə ifa edilirdi. Burada "qara zurna" və "dəf" qədim tarixə malik olan musiqi alətləri olub oyunun mahiyyətini daha da zənginləşdirilir. Tarix boyu xalqımız zurnanın, əsasən də "qara zurna"nın sədaları altında igid oğullarını döyüşə göndərmiş, toylarda, bayramlarda şənlənmişdirlər. Xalq çalğı aləti olan zurnanın tarixi çox qədimdir. Ə.Bədəlbəylinin verdiyi məlumata əsasən Mingəcevir ərazisində aparılan axeoloji qazıntılar zamanı maral buynuzundan hazırlanmış zurna aşkar edilmişdir. Alimlərin hesablamasına görə isə yüksək zövqlə hazırlanmış bu zurnanın üç min il yaşı olmuşdur (12). "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında adı çəkilən musiqi alətlərindən biri də zurna idi. Zurna qədər dəf də qədim tarixə malik bir zərb aləti olmuşdu. Bu baxımdan "Maral oyunu"nun zurna və dəflə müşayiət edilməsi oyunun qədimliyindən xəbər verən bir kombinasiya idi.

Oyunlarda heyvan dərilərindən istifadə edilməsi maraq doğuran məsələlərdən olmuşdur. Belə ki, bu səhnənin yaradılması ibtidai insanın düşüncə tərzi ilə bağlı ola bilər. Çünki qədim insan ov mərasimlərində müxtəlif heyvan dərilərinə bürünərək, onlara bənzəmək yolu ilə ova yaxınlaşa bilmək məharətini göstərmişlər. Hətta bu həmin dövrlərdə ritual səciyyəsi daşımışdır.

NƏTİCƏ

Yuxarıda qeyd etdiyimiz oyunun bir qismi illərdir düşmən işğalı altında qalmış Kəlbəcər regionunun Azərbaycanın müxtəlif regionlarında məskunlaşmış sakinlərinin yaddaşlarından toplanmış nümunələr

əsasında yazılmışdır. Doğrudur, oyunlar haqqında, əsasən, Kəlbəcərin yaşlı sakinlərindən soruşduq da, bu oyunları öz uşaqlıq dövrlərində oynadıqlarını, nəslin davamçılarının isə təəssüf ki, heç birinin bu oyunları oynamadığını qeyd etdilər. Çünki öz el-obasından didərgin düşüb müxtəlif bölgələrdə, müxtəlif şəraitdə yaşayan sakinlər hətta adət-ənənələrinin belə didərgin olduğunu ürək yanğısı ilə qeyd edirdilər. Topladığımız nümunələr Kəlbəcər regionuna məxsus xalq oyun və tamaşaları haqqında müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir. Eyni zamanda, regiona məxsus oyun və tamaşalar mədəni dəyərlərin qorunması, unudulmaması üçün yenidən cəmiyyətə çatdırılması kimi vacib bir məsələni qarşıya qoyur. Görkəmli folklorşünas İ.Aliyev yazır ki, "Öz milliliyini qorumaq, yaşatmaq, inkişaf etdirmək istəyən xalq sahib olduğu təlim-tərbiyə sistemini bu zəngin, çeşidli irsə arxalanaraq qurmalıdır. Övladı mənsub olduğu xalqın əski tarixə sahib olduğunu, onun ədəbiyyat və gözəl sənətlərin etnoqrafiyasının zənginliyini böyüməkdə olan nəslə ötürmək, bununla bağlı inam, inanc, güvən yaratmaq müasir günümüzün ən gərəkli istəklərindəndir" (2, 19-26). Azərbaycanın bugün işğaldan azad olmuş regionlarında, eləcə də Kəlbəcərdə oyun və tamaşaların, mədəni dəyərlərin qorunması, unudulmaması üçün bu oyunların yenidən cəmiyyətə çatdırılması vacib məsələlərdən biridir.

Qaynaqlar:

1. Abbasova A. Kəlbəcər folkloru (Kəlbəcərli sakinlərdən toplanmış nümunələr). Bakı, Azərbaycan Gənclər Fondu tərəfindən nəşr olunub, 2014, 178 s.
2. Aliyev İ. "Folklor örneklerinin terbiyesel olanaklarına dair" V milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. Genel konular seksiyon bildirileri. Ankara, 1997, 19-26 s.
3. Əmirli E. Qubadlı folkloru. "Dədə Qorqud". Elmi-ədəbi toplu, IV. Bakı, Nurlan, 2011, s.117-133
4. Hüseynov A. Qədim türk qəbilələrinin totemləri. http://davam.az/qdim-trk-qbillrinin-totemlri.html
5. Kəlbəcər: Ermənistanın işğal etdiyi cənnətimiz. Kəlbəcər RİH sifarişi ilə çap olunub. 2014, 60 s.
6. Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. V c. / Toplayıb tərtib edənlər: İ.Rüstəmzadə, Z.Fərhadov. Bakı, Zərdabi LTD, 2013, 451 s.
7. Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. VII c. / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı, 2014, 420 s. (çapdadır)
8. M.Arif. Azərbaycan xalq teatrı. Ədəbiyyat məcmüəsi, Bakı, 1946, s. 8
9. Orucov T. Qarabağda xalq oyunları. Qarabağ folkloru: problemlər, perspektivlər mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 26 dekabr 2012, 35-55s.
10. Rəhimli İ. Azərbaycan teatr tarixi.Bakı, Çaşıoğlu, 2005, 864 s.
11. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı, Azərnəşr, 1964, s. 62-63
12. http://www.az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_xalq_çalğı_alətləri
13. http://www.spiritanimal.info/deer-spirit-animal/

ELEKTRON İNFORMASİYA MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ TƏSVİR MAHİYYƏTLİ DEYİMLƏR

DESCRIPTIVE FOLK SAYINGS IN THE CONTEXT OF ELECTRONIC INFORMATION

Günay Mətləb qızı HƏSƏNOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu (doktorant) ORCID NO: 0000-0002-3517-5754

Xülasə

Real gerçəkliyi, həyat hadisələrini fakt və aydın fikirlərlə izah etməyə kömək edən, çox istifadə edilən janrlardan biri olaraq xalq deyimlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri içərisində daşıdığı məna yükü, mahiyyət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Deyimlərin daşıdığı məna yükü dedikdə, auditoriyaya, kütləyə çatdırılmalı olan fikirlərin cəmi anlaşılmalıdır. Bir deyim nəzərdən keçirilərkən və ya situasiyaya uyğun olaraq səsləndirilərkən münasibətlərin ifadəsi, fikrin mənası, təsir gücü, mahiyyəti onun daşıdığı funksiya ilə əlaqələndirilməlidir. Deyimlər istər ənənəvi folklorda, istərsə də virtual folklorda müəyyən bir funksiya daşıyırlar. Sadəcə bu funksiyanın necə təzahür etməsi və hansı formada çatdırılması baxımından bir-birlərindən müəyyən bir fərqlə səciyyələnə bilərlər. Daşıdığı funksiyaya görə təsvir mahiyyətli deyimlər adı altında səciyyələndirilən bu qrupda xalq deyimləri məhz internet mühitində yer alan konkret nümunələr əsasında ənənəvi folklor üzərindən müqayisəli təhlil ediləmişdir.

İnternet mühitində rast gəlinən təsvir mahiyyətli deyimlərin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının verdiyi imkanlar hesabına yeni məzmun və formada gündəmə gəlməsini görmək mümkündür. Təcəssüm olunma vasitələrinə görə foto, şəkil, video, animasiya formasında yaranan folklor mahiyyətli nümunələrdə təsvir olunan fikir, amal məhz virtual dünyanın xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunmalıdır. Müəyyən bir qəlib üzərində yaranan folklor nümunəsi hər iki - həm ənənəvi, həm də virtual folklorda fərqli prizmadan təhlil oluna bilər. Çünki baş verən situasiya ilə əlaqədar fikir zaman baxımından fərqlənə bilər. Ənənəvi folklorda müəyyən zaman kəsiyində baş verən hadisələr virtual folklor üçün öz əhəmiyyətini itirə və ya internet mühitində aktiv olan mövzu klassik folklor üçün qəbuledilməz və anlaşılmaz hal kimi dəyərləndirilə bilər. İnternet mühitində gender bərabərliyi, qadının ailədə rolu, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, kompüter ilə bağlı mövzularla bağlı yaranan xalq deyimləri fikirlərin izahı baxımından ən yaxşı nümunədir.

Bu tədqiqatda əsas məqsəd istər klassik, istərsə də virtual folklorda aktiv janrlardan hesab edilən xalq deyimlərini daşıdığı funksiya baxımından, xüsusilə təsvir mahiyyətli deyimləri müqayisəli təhlil metodu əsas götürülərək folklor nümunələri əsasında işıqlandırmaqdır.

Açar sözlər: *internet mühiti, internet folkloru, xalq deyimləri, təsvir.*

Summary

As one of the most widely used genres, which helps to explain reality, life events with facts and clear ideas, the burden of meaning carried by the peculiarities of folk sayings is special importance. When we say the burden of meaning of the words, we must understand the sum of the ideas that must be conveyed to the audience. When a statement is considered or sounded according to the situation, the expression of the relationship, the meaning of the thought, the power of influence, the essence must be related to its function. Folk sayings have a certain function in both traditional and virtual folklore. They can differ from each other only in terms of how this function is manifested and in what form it is delivered. In this group, which is characterized by the function of descriptive folk sayings due to its function, folk sayings are comparatively analyzed from traditional folklore on the basis of specific examples found in the internet environment.

It is possible to see that descriptive expressions found in the internet environment come to the fore in new content and form due to the opportunities provided by information and communication technologies. According to the means of embodiment, the ideas and deeds described in the examples of folklore, created in the form of photos, pictures, videos, animations, must be characterized by the features of the virtual world. An example of folklore formed on a certain pattern can be analyzed from a different perspective in both traditional and virtual folklore. Because opinions about the situation may differ over time. In traditional folklore, events that take place over a period of time may lose their relevance to virtual folklore, or a topic that is active in the internet environment may be considered unacceptable and incomprehensible to classical folklore. Gender equality in the internet environment, the role of women in the family, information and communication technologies, folk sayings on computer topics are the best examples in terms of explaining ideas.

The main purpose of this study is to illuminate folk sayings, which are considered active genres in both classical and virtual folklore, in terms of their function, especially on the basis of folklore examples, based on the method of comparative analysis of descriptive folk sayings

Keywords: internet environment, internet folklore, folk sayings, description.

Giriş. Məlumdur ki, təsvir gerçəkliyin şəkildə və ya yazıda inikasıdır. Həmçinin qeyd edə bilərik ki, bədii ifadə vasitələrindən biri olan təsvirdən bütün janrlarda istifadə edilir. Belə ki, internet mühitində yaranan deyimlərdə təsvir həm gerçəkliyin ifadəsi kimi, həm də bədii təsvir vasitələrindən istifadə edilməklə fikrin çatdırılması üsulu kimi təhlil edilmişdir. Təsvir real gerçəkliyin ifadə forması olaraq, müəllifin fikir və düşüncələrini, məqsəd və ideyalarını reallaşdırmaq üçün bir vasitədir. Zəngin janrlardan hesab edilən deyimlərdə real gerçəkliyə olan münasibət, fikir təsvir üsulu ilə çatdırılır.

İnternet mühitində daha çox atalar sözləri, deyimlər ilə bağlı yeni yaranan folklor nümunələri diqqəti cəlb edir. Xalq deyimləri birbaşa tədqiqat mövzumuza daxil olduğundan aparılan araşdırmalara əsasən bildirmək olar ki, bu janrlar üzrə yaranan nümunələr mövzu və məzmun baxımından rəngarəngdir, ənənəvi folklorda olduğu kimi, onlarda cəmiyyətin istənilən sferası üzrə məsələlərə dair münasibət öz əksini tapır, hətta ənənəvi folklorda olmayan, bu günün tələbləri çərçivəsində, yeni mövzular gündəmə gəlir, forma baxımından isə həm ənənəvi qəlib və formul üzərində, həm də yeni biçimdə və üslubda yaradılmışdır.

Daşıdığı funksiyaya görə təsvir mahiyyətli deyimlər adı altında səciyyələndirilən yanaşmada isə fikrin mahiyyətinə münasibət iki formada təqdim edilə bilər, birinci formada olan deyimlərdə fikrin mahiyyəti həqiqətən də real gerçəkliyin, həyati hadisələrin təsviri, yəni inikası ilə əks edilə bilər və ya ikinci formada isə biz təsvir vasitələrindən istifadə edilməklə situasiyanı dəyərləndirə bilərik. Deyimlərin gerçəkliyi əks etdirmək xüsusiyyəti məhz təsvirlə bağlıdır. Bəzən internet mühitində yaranan elə deyimlər vardır ki, onların nəzərdən keçirilməsi ilə hansı zaman kəsiyindən söhbət getdiyinin fərqinə varmaq olur və təbii ki, bu da təsvir edilən hadisə və situasiyalar ilə bağlıdır. Birinci formada - real gerçəkliklərin və ya anında baş verən hadisələrin bütün təfərrüatı ilə birbaşa ismarıc vermədən, kinayə və ya istehza etmədən, hətta yumordan istifadə etmədən sadəcə təsvir edilməsi halları təhlil edilmişdir. İkinci formada isə real hadisələr bədii təsvir vasitələrindən istifadə etməklə ifadə edilir. Bədii təsvir vasitələrindən istifadə edilərək internet mühitində yeni yaradılan deyimlərin əsas məqsədi fikrin təsir gücünü artırmağa kömək edən əsas amillərdən biridir. Sözün həqiqi və ya məcazi mənaları bütövlükdə bədii təsvir vasitələri sistemini yaradır ki, internet mühitində yaranan deyimlərin əksəriyyətində bədii dilin bu zənginliyini duymaq mümkündür.

Hər hansı hadisə, əşya və ya insan haqqında müəyyən təəssürat yaratmaq, münasibət bildirmək anında işlədilən deyimlər məhz təsvir mahiyyətli deyimlər adı altında təsnif edilmişdir. İnternet mühitində məhz təsvir mahiyyətli deyimlərə aid nümunələrə ənənəvi folklordakı mövcud ekvivalenti ilə birlikdə diqqət edək:

"Dərə xəlvət, tülkü makler" (https://az-az.facebook.com/102745329844449/posts/106497662802549/) - "Dərə xəlvət, tülkü bəy", "Dərə xəlvət, tülkü şah" (Həqqi 2005, 191). Bacarıqlı, səriştəli insanların

əvəzinə ləyaqətsiz, səriştəsiz insanların idarə etməsi anında və ya özbaşınalıq olan yerlərdə təsvir mahiyyətli bu deyimdən istifadə edilir.

"Qoduq oynayanda qar yağar. Qoduqlar rəqs dərnəyinə gedir" (https://big.az/6417-21-ci-esr-atalar-sozleri-v-hisse.html) "Dəvə oynayanda qar yağar". Hər iki folklorda bu deyim öz yaşına, mövqeyinə, vəziyyətinə münasib olmayan hərəkət edən insanlar haqqında işlədilir.

İnternet mühitində yer alan "Əl tutmaq qaldı Əlinin zamanında" (https://forgenc.net/2780-21-ci-601sr-atalar-s246zl601ri.html) nümunəsi ənənəvi folklorda mövcud olan "əl tutmaq" deyimi ilə bağlıdır. Ənənəvi folklorda mövcud qəlibin müəyyən dəyişikliklə internetə transformasiya olunması ilə yaxşılıq kimi bir deyimə işarə edilir. "Əlindən tutmaq" - başqa sözlə: yardım göstərmək, kömək etmək (Adilov: 2019, 109) mənasında işlədilən bu deyim qədim Babilistanda ibadət zamanı təntənəli mərasimlərdə iştirak etmək üçün allahların heykəllərini məbəddən çıxaran zaman padşahın ən böyük allahın heykəlinin əlindən tutması adəti ilə əlaqələndirilmişdir. Əl tutmaq məcazi mənada işlədilən bir ifadə kimi yaxşılıq etmək fikri ilə eyniləşir ki, hansı ki qədim adətdə də allahın əlindən tutmaq onunla birləşmə və hüsn-rəğbət rəmzi kimi qiymətləndirilirdi. İnternet mühitində bu deyimlə müəyyən mənada bu keyfiyyətin artıq keçmişdə qalmasına, yaxşı ənənələrin unudulmasına eyham edilməklə, əl tutmaq kimi məcazi mənada işlədilən yaxşılıq keyfiyyətinin təsviri ilə qarşılaşırıq.

"Ağzına atletik dovşan sığmır" (https://forgenc.net/2780-21-ci-601sr-atalar-s246zl601ri.html) "Ağzına çullu dovşan sığmır". İfadə insanın danışıq tərzini səciyyələndirmək məqsədi ilə "lovğa, təşəxxüslü, özündən razı halda hücumçu niyyyəti ilə danışır" mənasında işlədilir. İlkin, həqiqi mənada ağzın geniş açılması nəzərdə tutularsa, feilin inkarda işlənməsi təəccüb doğurmaya bilməz. Axı ağız geniş açılıbsa bu qıllı (çullu, tüklü, nallı) dovşan ağıza sığmalıdır. Burada "sığmır" sözü tam kifayət etmir, bütünlükdə (ağzı) tutmur, ağız o qədər açılır ki, qıllı dovşandan əlavə ora daha başqa şeylər yerləşə bilər mənasında işlədilir. Məhz bu halda ifadənin motivləşməsi müəyyən edilə bilər (Adilov: 2019, 170). Virtual folklorda "Ağzına atletik dovşan sığmır" deyimi ənənəvi folklarda mövcud qəlib üzərində yaranmışdır. Bu deyimdə çullu sözü atletik sözü ilə əvəzlənməklə, hiperbola bədii təsvir vasitəsindən istifadə edilmiş və özündən lovğa, razı insanları təsvir etmək anında istifadə edilmişdir.

İnternet mühitində bəzən hadisələrin, gerçəkliklərin olduğundan daha artıq təsvir edilməsi hallarına rast gəlinir. Burada məqsəd fikrin təsir gücünü daha da artırmaqdır. İnternet mühitində rast gəlinən "Cəhənnəmə gedən özü ilə kondisioner aparır" (https://big.az/6417-21-ci-esr-atalar-sozleri-v-hisse.html) deyimində müəyyən mübaliğə vardır. Ənənəvi folklorda "cəhənnəmə gedən özünə yoldaş axtarar" kimi rast gəlinən nümunə fərqli formada internetdə yer almışdır. Bu deyimdə cəhənnəmin real təsvirindən daha artıq ifadə edilməsi halı vardır. Mübaliğədən istifadə edilməklə cəhənnəmin istisi qarşılığında ora gedənin özü ilə kondisioner aparması fikri verilmişdir.

Məcazdan istifadə yolu ilə yaradılan digər bir "Bala "baunty"dən şirindi" (https://big.az/6417-21-ci-esr-atalar-sozleri-v-hisse.html) nümunəsi "Bala baldan şirindir" kimi ənənəvi folklorda yer alan nümunə əsasında yaranmışdır. Burada balanın necə əziz, şirin olmasının təsviri verilmişdir. İnternet mühitində yer alan deyimin baunty ilə müqayisə edilməsi bədii təsvir vasitəsi olan bənzətmədən istifadəni təsdiq edir. Bu deyimin müəyyən mənada bir predmətə məxsus olan halın başqa bir predmətlə müqayisəli formada təqdim edilərək ona bənzədilməsi xüsusiyyətindən istifadə edilməklə yaradılması fikrin təsir gücünü həqiqətən də artırmışdır.

"Məcaz – sözü lüğəvi mənasında yox, başqa mənada, bəzən əks mənada işlətməyə deyilir. Məcaz yaratmaq üçün iki məfhumun qarşılaşdırılması, müqayisəsi mütləq lazımdır. Məfhumun birinin xüsusiyyəti ikinciyə köçürülür və bu vasitə ilə ikinci haqqında təsəvvür gücləndirilir" (Mir Cəlal: 1988, 85).

Folklorşünas professor Hüseyn İsmayılov "Folklor, aksioma və absurd" adlı məqaləsində mədəni sistem kimi folklorun yazılı ədəbiyyatdan fərqli xüsusiyyətlərini verib və bir başlıq altında qeyd edir ki, folklor mətni yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq dil-üslub baxımından folklor üslubunda olmalıdır. Folklor modelləri dilin sxemləri ilə şərtlənərək biçimlənir (İsmayılov 2006: 6-10). Professorun fikirlərinə əsaslanaraq, yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq folklorun dil-üslub baxımından zəngin, gerçəkliyi ifadə baxımından daha rəngarəng və çalarlı olması olduqca əhəmiyyətlidir. İnternet mühitində təsvir mahiyyətli deyimlərin səciyyələndirilməsi zamanı mütləq şəkildə dil-üslub baxımından xarakterizə olunması labüddür.

İnternet mühitində rast gəlinən təsvir mahiyyətli deyimlərin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının verdiyi imkanlar hesabına yeni məzmun və formada gündəmə gəlməsini görmək mümkündür. Təcəssüm olunma vasitələrinə görə foto, şəkil, video, animasiya formasında yaranan folklor mahiyyətli nümunələrdə təsvir olunan fikir, amal məhz virtual dünyanın xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunmalıdır. Müəyyən bir qəlib üzərində yaranan folklor nümunəsi hər iki - həm ənənəvi, həm də virtual folklorda fərqli prizmadan təhlil olunan bilər. Çünki baş verən situasiya ilə əlaqədar fikir zaman baxımından fərqlənə bilər. Ənənəvi folklorda müəyyən zaman kəsiyində baş verən hadisələr virtual folklor üçün öz əhəmiyyətini itirə və ya internet mühitində aktiv olan mövzu klassik folklor üçün qəbuledilməz və anlaşılmaz hal kimi dəyərləndirilə bilər. Gender bərabərliyi, qadının ailədə rolu, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, kompüter ilə bağlı mövzular fikirlərin izahı baxımından ən yaxşı nümunədir. Foto, şəkil vasitələri ilə təcəssüm olunan deyimlərdə təsvir edilən fikir daha çox çalara malik olur. Artıq burada fikir şəkil vasitəsilə təzahür edildiyi üçün real gerçəklik simvollar vasitəsilə təsvir edilir.

"Sosial şəbəkələr, sayt və bloqlar, e-mail və s-nin texniki imkanları və spesifikası (dili, üslubu, işarələr sistemi, davranış mədəniyyəti) şəraitində həm məzmun, həm forma, həm də mahiyyətcə yeni-virtual folklorun formalaşması prosesi gedir" (Quliyev 2016: 235). Müəllif atalar sözləri və deyimlərin funksional mahiyyəti ilə bağlı bildirir ki, ənənəvi cəmiyyətlərdə kəsb edilən məna perspektivi virtual folklor üçün keçərli deyildir. Belə ki, virtual kommunikasiya mühitindəki atalar sözləri və deyimlər istər leksikon, istər ifadə etdiyi məna və funksiya, istərsə də forma baxımından ənənəvi folklor nümunələrindən tamamilə fərqləndiyi qeyd edən müəllif, bu halları yeni texnoloji mühitin və kommunikasiya şəraitinin verdiyi yaradıcılıq imkanları ilə əlaqələndirir (Quliyev 2016: 302-303).

"Müğənni ulduz görməsə ölməz" (https://big.az/6417-21-ci-esr-atalar-sozleri-v-hisse.html) - "İlan ulduz görməsə ölməz". Məmmədəli Qıpçaq (2002) "Söz aləminə səyahət" adlı əsərində bu nümunə ilə bağlı qeyd edir ki, özündən deyən bir şəxsin qarşısına onun özündən daha güclüsü çıxıb, onu məğlub edəndə bu deyim işlənir (36). İnternet mühitində daşıdığı funksiyaya görə təsnif edilərkən təsvir mahiyyətli deyimlər adı altında məhz bədii ifadəlilik baxımından daha çox öz həqiqi mənasında deyil, məcazi mənada işlədilən fikir və ifadələrin təhlil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Obrazlılıq baxımından bədii ədəbiyyata, folklora xas olan bu xüsusiyyət internet mühitində yeni yaranan nümunələrə də siraət etmişdir.

Gerçəkliklərin inikas formasında təsviri, eyni zamanda bədii təsvir vasitələrindən istifadə edilməklə fikrin çatdırılması zamanı ortaq olan bir xüsusiyyət vardır ki, o da təsvir mahiyyətli deyimlərin kollektiv düşüncə məhsulu olmasıdır. Təsvir edilmə üsulu və formasından asılı olmayaraq bütün deyimlər məhz kütlə şüuru, kütlə düşüncə və dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. Belə ki, Hikmət Quliyevin (2016) qeyd etdiyi kimi "müəyyən bir informasiyanın, biliyin folklorik mahiyyəti onun forması ilə deyil, məzmunu, kollektiv emosiya və reaksiyaya söykənməsi, ənənəvi qəlib və fikrin ifadə modellərinə əsaslanması və s. ilə bağlıdır" (268-269).

Nəticə. İnternet mühitində yaranan xalq deyimləri ilə bağlı nümunələrin təhlil edilməsi ilə aydın olur ki, kollektiv düşüncə məhsulu olaraq meydana gələn folklor mahiyyətli deyimlərin hər biri zəngin yaradıcılıq məhsulu kimi dəyərləndirilməli, forma və üslubundan asılı olmayaraq mədəni irs nümunələrimiz kimi gələcək nəslə ötürülməlidir. Təbii ki, zamanın ruhu hər bir folklor nümunəsinə hopur və zaman keçdikcə elə nümunələr ola bilər ki onların anlaşılması mütləq şəkildə şərh tələb edə bilər. Lakin bundan asılı olmayaraq bu nümunələrin hər biri bizim tariximiz, milli-mənəvi sərvətimiz olduğu üçün müasir folklor nümunələri adı altında bu deyimlərin hər birinin mahiyyəti, məğzi folklorik olduğu üçün sistemləşdirilməlidir.

Fikirlərimizi yekunlaşdırıb bildirmək istərdik ki, internetin sürətli inkişafı gündən-günə artmaqla folklorun da inkişafına təsir etməkdədir. Xalq deyimlərinin internet mühitində yayılması və ötürülməsi üçün onun daima internetlə bağlılığı aydındır. Təbii ki, İKT ilə bağlı məlumatlılığın olması da bu sahənin güclü inkişafını şərtləndirən amillərdəndir. Yəni bu sahədə nə qədər bilikli olmağa nail olunsa, o qədər də folklorun, ona aid materialların internet üzərindən ötürülməsinin istiqaməti genişlənə, daha sürətli, etibarlı, çevik formada inkişaf edə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

Adilov Musa, “Niyə belə deyirik”, Bakı 1982, 245 s
Behruz Həqqi, “Türk deyimləri”, Bakı, Nurlan 2005, 534 səhifə.
İsmayılov Hüseyn, Folklor: aksioma və absurd arasında// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XX cild. Bakı: Səda, 2006. https://az-az.facebook.com/102745329844449/posts/106497662802549
Quliyev Hikmət, Folklorun funksional strukturu, multidissiplinar kontekst, Sərxan Xavəri, Səfa Qarayev, Bakı-Elm və təhsil, 2016, 496 (191-350);
Mir Cəlal, Xəlilov Pənah, Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, 1988, 280 s

https://big.az/6417-21-ci-esr-atalar-sozleri-v-hisse.html

https://forgenc.net/2780-21-ci-601sr-atalar-s246zl601ri.html

https://az-az.facebook.com/102745329844449/posts/106497662802549/

QARABAĞ XALQ MƏİŞƏTİNDƏ QƏDİM "RUH TUTMA" MƏRASİMLƏRİ

ANCIENT "SPIRIT-HOLIDING" CEREMONIES IN THE LIFE OF THE GARABAKH PEOPLE (BASED ON FİZULİ FOLKLORE)

Mətanət ABBASOVA

Dos. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Güney Azerbaycan Folkloru Şubesi Başkanı, ORCID. 0000-0003-4302-9842

ÖZET

İlk insan cəmiyyətlərində mifoloji şüurun animizm mərhələsi bütün hallarda özünün spesifik dünyagörüşü forması, uyğun mərasim, ritualları ilə seçilməkdədir. "Ruh tutma" mərasimi adlandırılan ən qədim törənlər bu kontekstdə Qarabağ ərazisi məişətində ayrıca yer tutmuşdur. Qədim insan məskənlərindən sayılan Quruçay mədəniyyətinin yerləşdiyi Füzuli rayonunun bir çox kəndləri-Mahmudlu, Seyid Əhmədli, Gecəgözlü və s. ərazilərdə bu mərasimlərin keçirilməsi ilk əski törənlər sırasında seçilməkdədir. İnsan sağlamlığı, onun şər qüvvələrdən qorunması, ruhun geri çağrılması, enerji yüklənməsi və s. məqsədilə təşkil edilən bu mərasimlər xüsusi şəxslər-ovsunçu-sofilər, "əbə"lər, əkiz övladı olan xanımlar tərəfindən aparılmışdır. "Ruh tutma"nın keçirilməsində məkan və zaman seçkinliyi vacib olmaqla müxtəlif ritual hərəkətlər, söylənilən ovsun nəğmələri mərasimin ümumi təşkilində ayrı-ayrılıqda mifoloji xüsusiyyətə malik olmuşdur. Ritualın "təsviri oyunun"na qoşulan amulet, müxtəlif magik predmetlər də (qədim muncuqlar, at, it, qurd sümükləri, ilan qabığı, üzərlik, daş, taxta parçası və s.) ilk insan cəmiyyətlərinin ibtidai düşüncəsində ayrıca yer tutur.

"Ruh tutma" mərasiminin digər mühüm cəhəti burada xüsusi ovsun nəğmələrinin oxunmasına bağlıdır. Bu nəğmələrinin başlıca mövzusu Yer və Göy iyələrindən yardım istənilməsi, şər qüvvələrə müraciətlər üzərində qurulmaqla ritmik hərəkət, təkrarlanan səs kombinasiyalarında mifoloji ritm və fonopoetikliyi tamamlamaqdadır. Mifoloji ritmikada təkrarların ritualda davamlı səsləndirilməsi ovsun mətnlərinin magik məzmununa bağlıdır. Zamanla mövcud mətnlərin səs kombinasiyalarının itirilməsi nəticədə "ruh tutma" nəğmələrini müstəqil ovsunlara çevirmişdir. Şamanlara məxsus bir çox çəhətləri-şaman bubnalarının funksiyası, "qamlama" ritual şəkilləri və s. özündə cəmləşdirən bu rituallar post-folklor dönəmində parçalanaraq müxtəlif mərasimlərin tərkibində qorunub saxlanılmışdır.

Anahtar Kelimeler: Qarabağ, folklor, mərasim, ritual, ruh tutma, amulet, mifologiya, ritm

ABSTRACT

In the first human societies, the animistic stage of mythological consciousness is always distinguished by its specific form of worldview, appropriate ceremonies and rituals. In this context, the oldest ceremonies, called "spirit-holding ceremonies" have a special place in the life of the territory of Garabakh. Many villages of Fizuli region, where the Guruchay culture is located are considered to be one of the ancient human settlements - Mahmudlu, Seyid Ahmadli, Gejagozlu and others. The holding of these ceremonies in the territories is one of the first ancient ceremonies. These ceremonies such as: human health, its protection from evil forces, the recall of the soul, the loading of energy and so on. were organized by special people - magicians-sophists, abbots, women with twins. Various ritual actions and songs of magic, which are important in the selection of space and time were important in the general organization of the ceremony. The amulet, which is included in the "descriptive game" of the ritual and various magical objects (ancient beads, horse, dog, wolf bones, snake shell, veneer, stone, piece of wood, etc.) have a special place in the primitive thinking of early human societies.

Another important aspect of the "spirit-holding" ceremony is the singing of special magic songs. The main theme of these songs is asking for help from the masters of the Earth and the Sky, rhythmic movement based on appeals to the forces of evil, complements the mythological rhythm and phonopoetics in repetitive sound combinations. In mythological rhythmics, the continuous sounding of

sound repetitions in a ritual complements the magical content of the spell texts. Over time, the loss of sound combinations of existing texts eventually turned “inspirational” songs into independent spells. There are many features of shamans - shaman bubnas, “gamlama” ritual images, etc. These rituals were broken down in the post-folklore period and preserved in various ceremonies.

Keywords: Garabakh, folklore, ceremony, ritual, spirit, animism, amulet, mythology, rhythm

GİRİŞ

Azərbaycanın ən qədim tarixi torpaqlarından olan Qarabağ ərazisi dünya tarixinə özünün ilk insan qəbilə, tayfalarının məskunlaşdığı yaşayış məskənləri, eləcə də ibtidai düşüncə mədəniyyətinin əski izləri sırasında daxil olmuşdur. Sözsüz ki, ilk insan yaşayış məskənlərinin bu ərazilərdə yerləşməsi mifoloji şüurun tarixi mərhələliyinin öyrənilməsində daha çox məlumatı özündə cəmləşdirməkdədir. Tarixən “Qarabulaq” adlandırılan indiki Füzuli rayonunun yerləşdiyi “Quruçay” və “Köndələnçay” vadisi (qədim eneolit-xalkolit dövrü abidələri ilə zəngindir), məşhur “Azıx” mağarası, çoxtəbəqəli “Qaraköpəktəpə” (tunc, dəmir, antik dövr, orta əsrlərə aid maddi abidələri ilə zəngindir) və s. ibtidai insanların məskunlaşdığı tarixi ərazilərə aiddir. Albaniya dövlətinin tərkibində olan Qarabulaqda (Füzuli) qədim uti, qarqar, peçeneq, hun (III əsrdən), xəzər (VII əsr), monqol-türk(XIII əsr) və s. tayfaları yaşamışlar. Qeyd etdiyimiz kimi, ilk yaşayış məskənlərinin mövcudluğu adı gedən ərazilərdə ibtidai mədəniyyətdə mifoloji düşüncə və təsəvvürlərin də zəngin sistemini ortaya qoyur. Məlumdur ki, ibtidai düşüncənin animizm mərhələsi mifoloji şüurun ilk dünyagörüşü forması olmaqla insan və ətraf mühit, ibtidai tayfa münasibətləri və təbiətə baxış müstəvisində yaranmışdır. Sözsüz ki, burada insanın təbiətdən ayrılmaması və eləcə də tarixi inkişafda “ müstəqil substansiyaya” çevrilməsi inkişaf mərhələliyi mühüm rol oynayır. Animizm ibtidai düşüncədə bütün varlıqların ruhlu qəbul edilməsi düşüncəsini yetkinləşdirməklə daha sonrakı dövr-dini təsəvvürlərin yaranmasında başlıca mənbəyə çevrilmişdir. Xalq məişətində bu təsəvvürlərin qoşulduğu inanclar sistemində xüsusi mərasimlər formalaşmışdır ki, bu mərasimlərdən biri də qədim “ruh tutma” ayinləridir.

Ümumiyyətlə, ruhun yaşaması, tənasüh-ruh köçmələri, ruhların maddi aləmə təsiri, mistik yolla “ram edilməsi” təcrübəsi əksər dünya xalqlarının folklor ¬- mifologiyasında başlıca yer tutmaqdadır. Qədim türk və Altay mifologiyasında ruhlar aləmi ayrıca magik obrazlarda xeyirxah (Ayıxı, Burlar), pis ruhlar (Bux, Albastı, Çax və s.) olmaqla təsəvvürlərdə yer almaqdadır. Mövcud mifoloji görüşlərdə Arax xan-ruhlar tanrısı onların idarə olunması, ruhlar haqqında müxtəlif qərarların verilməsini gerçəkləşdirən mistik qüvvə kimi səciyyələndirilir. (Karakurt, 2012: 906) “Ruh tutma” mərasimləri türk dünyagörüşü, mifologiyasında mövcud olan əski “ruh çağırma” ayinlərinin funksiya, məzmunundan törəmişdir. Tarixən qədim qəbilə, tayfa birliklərində azuqənin əldə edilməsi, ov uğurluluğu, döyüşlərdə qələbə qazanılması, ayrı-ayrı xəstəliklərin insanlardan uzaqlaşdırılması və s. üçün xüsusi ayinlər keçirilmiş, törəndə müqəddəs varlıqların, ata-babaların da ruhları daxil olmaqla onlardan kömək istənilmişdir. Sonrkı dövr-sivil mədəniyyətlərdə “ruh çağırma” mərasimlərinin məzmunu dəyişmiş, burada ayinlər yalnız ölən yaxınlarının dünyasına daxil olmağa çalışan insanların istəyində rituallaşdırılmışdır. Ruhlardan kömək istəmə, onların yardımlarına olan inancların izi bu gün də xalq məişətində icra edilən bir çox törənlərdə qorunub saxlanılmaqdadır. Mövsüm mərasimlərindən olan “Novruz” günlərində ölən insanların qəbirlərinin ziyarət edilməsi, onlar üçün duaların oxunması, qəbir daşlarının üzərinə müəyyən yeyəcəklərin qoyulması, od-şam yandırılması və s. yayğın olan adətlər müasir məişətimizdə yer almaqdadır. Bu adət-ənənələr dünyasını dəyişən yaxın qohum-əqrəbanın ruhuna ehtiram əlaməti olmaqla yanaşı, həm də qədim inanclardan qalan ruhların gələcək günlərin xoş keçməsinə yardım etmələri, şər qüvvələrin uzaqlaşdırılması çağrışına qoşulan inancı gerçəkləşdirməkdədir. Yakutlarda xüsusi mərasimə çevrilən “Ağal” ayinləri “ruh çağırma” məzmununda eyni mifoloji-məzmun yükünü daşımaqdadır. Analoji şəkildə türk və Altay mifologiyasında mövcud olan “ruh çağırma”ların sonrakı inkişaf məzmunu “ruh tutma” törənlərində qorunub saxlanılmışdır.

“Ruh tutma” mərasimləri Qarabağ, ayrıca Füzuli xalq məişətində əski təsəvvürlərin izinə bağlı ritual-mifoloji strukturda səciyyəvi mahiyyət kəsb edir. “Ruh tutma” mərasimlərinin təşkili həm də mifoloji düşüncə tipinin ilk mərhələsində ibtidai insanın obyektiv fəaliyyətdə praktik təcrübə toplaması, başqa sözlə desək, təbiətə qarşı fəallaşmasından irəli gəlir. Bu mərhələdə maddi cisimlər aləmi, ruhlar aləmi

ibtidai şüurda sintetiklik yaradaraq insanın özünü dünyadan ayrı təsəvvür etməsinə qarşı dayanır. Mərasimin keçirilməsi bütün hallarda inam və düşüncənin formuluna bağlıdır. "Bəzi sehirli ayinlərin təsir gücünə şübhə yoxdur. Ançaq açıq-aydın sehrin effektliyi bir-birini tamamlayan üç formanı tələb edir. Birincisi, ayin icra edənin qabiliyyəti, daha sonra müalicə etdiyi xəstənin və ya təqib etdiyi qurbanın sehrbazın gücünə inamı və nəhayət daim fəaliyyət göstərən bir cazibə sahəsi kimi hər şeyi yaradan, içərisində qarşılıqlı əlaqələrin meydana gəldiyi cəmiyyət , onun tələbləri" (Леви-Стросс, 1985:173) Mərasimin təşkilində başlıca məqsəd ruhun yaşadığı dünyaya dönməməsinin "təmin edilməsi" və insanların sağlamlığına vurduğu zərərə qarşı ovsun vasitəsilə geri çağrılmasıdır.

Türk mifolji görüşlərində ruhun geri dönüşü inancı ən qədim təssəvürlərdən olmaqla xalq məişətində bir sıra adət-ənənlər və inanclarda qorunmaqdadır. Burada ölənin ruhunun evini ziyarət etməsinə bağlı keçirilən "cümə axşamı" mərasimləri, "yalançı gömülmə" ritualları daha yayğın formada yer almaqdadır. "Cümə axşamı" mərasimləri ruhların evlərinə dönüşü inancında onların adına bişirilən yeməklər, ölənin xoş əməllərinə görə xatırlanması, dualar oxunması ilə razı salınması adətlərini bir araya gətirir. İkinci mərasim-"yalançı gömülmə"də isə evdən çıxan ruhun geriyə dönüşündə ailə üzvlərindən hər hansı birinə vura biləcəyi zərərin qarşının alınması üçün xüsusi rituallarla həyata keçirilir. Ayinə uyğun olaraq burada dəfn edilən şəxsin məzarına yaxın məsafədə yenidən qəbir qazılıb, xəmir, palçıq və s. hazırlanan müqəvva- oxşar forma dəfn edilir.

"Ruh tutma" ayinlənin təşkilində başlıca məqam mərasimin kim-hansı şəxslər tərəfindən icra olunmasına bağlıdır. Xalq məişətində bu ayinlər daha çox sofi-ovsunçular, əbələr, əkiz dünyaya gətirən ağbirçəklərin rəhbərliyi, iştirakı ilə keçirilir (Ayini icra edən bu şəxslər xalq arasında həm də qulaq, diş, baş və s. ağrısı ovsunlarının icraçılarıdır). Sofilərin mərasimə dəvəti onların şər qüvvələri "çızığa salmaq", "dairəyə almaq" kimi özəl magik təsirləri və ovsun oxumaları ilə bağlıdır. Əkiz ananın "ruh tutma"da funksionallığı isə şaman ruhlarına yaxın olması inancından qaynaqlanmaqdadır. Bütün hallarda ayini icra edənlər əfsun-arpağ üzərində magik gücləri bir araya gətirirlər. Qeyd edək ki, xalq məişətində ovsunlama rituallarının məzmununda "qurban"a magik yolla ruh gücüylə təsir göstərilməsi də başlıca yer tutmuş, fal texnikası nəfəs-üfürməklə birgə icra olunmuşdur.

Mərasim rituallarının seçkin məkan və mühitdə keçirilməsi də bu kontekstdə ayrıca mərhələ təşkil edir. "Ruh tutulması" ayini təmiz, qaranlıq otaq və mərasim iştirakçılarının başlarını örtməsi şərtiliyində təşkil olunur. Ardıcıl şəkildə ruhun çağrılması, ad üzərindən söylənilməsi də xüsusi qayda-pıçıltı, sakit səs temprində mərasim rituallarına qoşulur. Bütün hallarda ayində insanın təbiətə, fövqəl qüvvəyə olan inancı, insanla dünya, ətraf mühit arasındakı münasibətləri məntiqi düşüncə, duyğular, davranış, hərəkətlərlə sintez edilir. Başqa sözlə desək, ayinlər "bir insanın varlıq formasını bütünlüklə aşkar edən" (Элиаде, 1996:288) bir vasitədir ki, bu mərasimlər vasitəsilə insan şüurunun təsəvvür dünyasının özəllikləri aşkarlanmaqdadır.

Mərasimin təşkil edilməsində ikinci mühüm cəhət mifoloji yüklü "təsviri oyun"un qurulmasıdır. "Təsviri oyunu"nun qurulduğu məkanda ilk olaraq dairə, çızıq çəkilməklə ovsun gücünün toplaşdığı yer müəyyənləşdirilir. Dairəyə salmaq, çəkilən çızıqla şər ruhların qovulması inancı məişətdə sofilər tərəfindən-ilanların ovsunla ram edilməsi ənənəsində daha çox təsadüf edilməkdədir. Sofi-ilan ovsunçusu bu ritualda evin tən ortasında iri bir halqa, dairə cızmaqla, müvafiq ovsunlar oxuyur, ətrafa duz səpməklə canlıları dairəyə toplamış olur. Cızıqlanma, çevrələnmə, duz, üzərlik dənələrinin daxil edildiyi bu fal texnikası ayrı-ayrılıqda magik predmet, hərəkətlərin kombinasiyasında funksiyonallıq qazanır. Qeyd edək ki, xalq məişətində çərşənbə axşamaları ev, ailənin bəd ruhlar, pis nəzərlərdən qorunması üçün baca ətrafı, dam üstü cızıqlanır, dairəyə alınmaqla hifz edilir. Güney məişətində "Qəşş edəni cızığa salsan ayılar", "Əcinnələr səni çağıranda deyinən gələmmirəm, duz dartıram", "Birisinin evinə xoşlamadığı bir qonaq gəlsə, tez evdən çıxıb getsin deyə, qonaq bilmədən başmağının içinə duz tökərlər", "Qorxan uşağa duz yaladarlar" və s.sınamalar, ayrıca uşağın qorxuluğunun götürülməsi, sancı və s. ovsun rituallarında üzərlik, kül, qıfıl və s. kimi predmetlərlə birlikdə həyata keçirilir.

Rituala uyğun olaraq bu zaman ovsunçu tərəfindən od, taxta, dəmir parçası, hal muncuğu, soğan, şiş və s. predmet, amuletlərdən ibarət ovsun mexanizmi təşkil edilir. Törəndə tətbiq edilən taxta, dəmir parçası, od üzərindən xəstəni narahat edən ruh törənə "dəvət edilir". Müxtəlif amulet- muncuq, üzərlik bitkisi və s. isə burada çağrılan ruhun digər şər ruhlardan qorunması, daha dəqiq desək, onların törəndən uzaqlaşdırılması inancına bağlıdır. Verbal magiya – ölənin adının xüsusi səs tonunda

çağırılması və amulet səciyyəli predmetlərin yer aldığı "ruh tutma" ritualları ilkin təsəvvürlər və onların qalıqlarının kompleks şəklində birləşməsi, möhkəmlənməsi mexanizminin əsasında formalaşmışdır. Fetişizm- seçilən predmetlərin daxilində magik gücün axtarılması "ruh tutma rituallar"ında heş də təsadüfi səciyyə daşımır. Kosmosun bərpası elementləri sırasına daxil edilən daş, kömür üzərində ritualı gerçəkləşdirən şəxs bununla ilk yaradılış elementlərinin gücünü rituala daxil etmiş olur. Digər tərəfdən, şaman kamlamalarında olduğu kimi tüstü və od elementləri də ritualda funksionallıq qazanır. Təsadüfi deyildir ki, bu törənlərdə şamana dəstək verən ruhlar bu və ya digər yeməklərələ yanaşı, tüstü ilə qidalandırılır. Tuva kamlama mərasimlərində şamanın tüstü ilə ritualı gerçəkləşdirməsində "boz" ruhun, xəstəliyin evdən, ocaqdan uzaqlaşdırılması inancı mövcuddur. Füzuli rayonu ərazisində müşahidə edilən "ruh tutma" rituallarının həyata keçirilməsi mexanizmində də sirli qüvvələrin məclisə dəvəti, onların qidalandırılması və ruhun çağrılması kimi ən qədim görüşlərə dayanan motivlər yer almaqdadır.

İnformatorlarla söhbət zamanı hansı şəxslərin ruhunun tutulmasının mümkünlüyünü araşdırarkən məlum olur ki, bu özünü halsız, xəstə hiss edən insanlar üzərində tətbiq edilir. Bu zaman, xüsusilə axşam saatlarından başlayaraq "qurban"ın özünü halsız, kefsiz hiss etməsi, iştahsızlıq, hətta bədən hərarətinin artması kimi hallar qeydə alınmaqdadır. Ruh tutmanın icrasında seçilən predmetlərin əlaqəli quruluşu tətbiq edildikdən sonra ruh tutan şəxs xüsusi dualar oxuyur, əlindəki üzərinə kiçik daş, bərk taxta parçası asılmış ipi (yaxud mis parçasını) yer səthindən hündürdə saxlamaqla dualar edir. Ardıcıl şəkildə ölən şəxsə səslənməklə, müəyyən yeməklərin adını söyləməyə başlayır. Oxunan dua, ölənin adının səslənməsindən sonra ip yavaş-yavaş sağ-sola fırlanmağa başlayır. Bu işarə ruhun ritula qoşulmasını bildirir. İpin saxlanıldığı dövrədə isə simvolik şəkildə müxtəlif yeməkləri göstərən ayrı-ayrı işarələr qeydə alınır. Öz oxu üzərində fırlanan ip parçası nəhayət dairədəki bir işarə üzərində dayanır. Nəticədə ritualla çağrılan ruhun hansı yemək, yaxud dua, Quran surəsi istədiyi bəlli olur. "Uruf tutmax belədir ki, uzun dəmirdi. Dəmirin başı toppuz kimi olurdu. Dəmirin baş tərəfinə ip bağlıyırdılar. O ipi əlində fır-ra¬dırdı, kənarına da kömür qoyurdu, çörəh qoyurdu, dəmir qoyurdu. Sora da o əliyi fırrada-fırrada açırdı. Açanda dəmir o tərəf-bu tərəfə yellənirdi. Nə bilim, ürəyində bir-bir o ojaxda ölən kim varsa –atasının, anasının, babasının, nənəsinin addarını deyirdi, hansına tərəf gedirdisə, deerdi səni filankəsin rufu tutuf. Sora yeməhlərin addarını deyirdi – dolma, pulov, filan şey. Deerdi səni babaan rufu tutuf, cümə axşamı pulov bişirərsən. Plovu bişirirdilər, onnan da uşağın xəsdəliyi gedir¬di. Ruf tutan adamın axşam tərəfi görürdün halı dəyişirdi, ürəyi bulanırdı, yuxusu pozulurdu, heysiz olurdu. O dəyqə deyirdilər ki, munu kiminsə rufu tutuf. Onun rufunu götürənnən sora düzəlirdi, yaxşı olurdu" (Aslanova, informator).

"Ruh tutma" rituallarında diqqət çəkən digər xüsusiyyət bəzən ruhu çağıran insanın mərasimdən sonra keçirdiyi ruhi-psixoloji durumla bağlıdır. Bir çox müşahidələrdə bu insanların halsız, durmadan öskürməsi və s. xüsusiyyətləri ilə qeydə alınmışdır. Qədim ruh tutma mərasiminin mahiyyəti, xüsusilə, ruh tutulduqdan sonra icraçının yaşadığı ruhi vəziyyət və s. əski şaman "qamlama" mərasimlərinin sirrlərində açıqlanmaqdadır. İnanca görə, şamanlar xüsusi ruh, sirli qüvvələrlə əlaqədə "mistik parçalanma" dan sonra bu rütbəyə yüksəlir və müqəddəs hesab edilirlər. Şamanların ayrıca toplumdakı daha yaşlı sakin, insanlardan seçilməsi onların ilk totem-ata, başlanğıca yaxınlığı, yaxud müəyyən totem düşüncənin təbliğatçıları olması prinsipindən irəli gəlirdi. Şamanların başlıca vəzifələri bu sırada xəstəlikləri bədəndən uzaqlaşdırmaq və ölən insanın ruhunun öz məkanına çatdırlımasına bağlı olmuşdur. Kamı icra edən şamanlar sonda özlərini itirir, sarsıntı içərisində qalmış olurlar. Eyni analoji vəziyyəti ruh tutmanı gerçəkləşdirən içraçının da son halda düşdüyü psixoloji hal da sübut etməkdədir.

"Ruh tutma" ayinlərinin magik gücü həm də müxtəlif ovsun mətnlərinin oxunması ilə rituala qoşulur. Bu zaman ruhun ayinə dəvətini gerçəkləşdirən ovsunçu ardıcıl şəkildə dualar edir və ovsunlar oxumaqla onun istəklərini öyrənməyə cəhd göstərir:

Tfu, tfu, tfu...

Kimin ruhu tutub nəsibə getsin,

Hu, hu, hu....

(Bu zaman ovsunçu tərəfindən dünyasını dəyişən yaxınların adları bir-bir səsləndirilir). (Hüseynova, informator)

Sonda metal parçası, yaxud ip hər iki tərəfdən yanan odun tüstüsündə yemək adlarının söylənilməsi ilə hərəkətə gətirilir. Əvvəlki tədqiqatlarımızda Füzuli ərazisindən toplanan bir çox materiallarda bu ovsunların geniş təsviri qeydə alınmışdır: "Yer iyələrinə səslənmələrin maraqlı nümunələrindən birinə Füzuli rayon sakini 84 yaşlı Hüseynova Mədinə Bayram qızının söylədiyi ruh tutma rituallarına aid deyimlərdə rast gəlmişik. Ruhun çağırılmasını icra edən informator müəyyən amulet səciyyəli predmetləri – kömür, daş, iynə, iydə çubuğu bir yerə topladıqdan sonra əllərini torpağın və havanın üzərində gəzdirərək oxuyur:

Yer, yer, gücümü ver,

Boz öküzün gücünü ver.

Qara bəndin gücünü ver,

Əlim üstə gücünü ver,

Hu... hu... hu... hu...

Eyni mifoloji mətnin qaynağı Tatar türklərinin mövsüm törənlərində də qorunmaqdadır. Onlar əkin-biçin işlərini bitirdikdən sonra Yerdən – yer iyələrindən gücün geri qaytarılması inancına bağlı nəğməni oxuyurlar:

Yer, yer, gücümü ver,

Bir yaşlık tayın gücünü ver,

Altın elma rengini ver,

Altı atımın küvvetini ver,

Altmış araba çavdar ver,

Altmış araba buğday ver,

Altmış araba bulqur ver,

Altmış araba darı ver.

Ver, ver, həpsini ver,

Yer! Yer!" (Abbasova, 2017: 227-228)

Qeyd edək ki, xalq məişətində bir çox ovsun mətnləri ruh inancı üzərində qurulduğundan bu nümunələr konkret şəkildə "ruh tutma" rituallarında da funksionallıq qazanmışdır. Məsələn, "boğazağrısı" ovsunundakı müraciət, ritm şəkilləri və kombinasiyalı səslərin əlaqəli şəkildə çağrışa qoşulması adı çəkilən ayinlər üçün də keçərlidir:

Hu, hu, hu.....

Gecə gəlmisən, gecə qayıt!

Gündüz gəlmisən, gündüz qayıt!

Tfu, tfu, tfu.....

Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd edilən mətnlərin bir çoxu xalq məişətindən natamam şəkildə toplanılmışdır. Çox güman ki, ovsunların xalq məişətində yayılan daha zəngin mətn şəkilləri mövcud olmuş, bu mətnlər oxunan ovsunlardan sonra təkrar-təkrar söylənilməklə magik-ritmik xüsusiyyətdə qəlibləşmişdir. Digər tərəfdən, sonrakı dönəmdə bu mərasimlərin təşkilində dinamik profilin qorunması, səs, söz tələffüzlərinə riayət edilməsi, oyun -hərəkət rituallarına xüsusi diqqət yetirilməsi nəticədə mərasimin əski ritual formalarının itirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bununla da ruh tutma rituallarının əski mətnlərinin səs kombinasiya və ritm üzərində qurulan hissələri unudulmuş, nəticədə ayində bilavasitə ovsunun tekstoloji tərəfi qorunub saxlanılmışdır. Eləcə də ritm və səs kombinasiyalarından ayrılan ovsunçu, şamanın "çağırışlar"ı ritualdan kənar ovsun mətnlərinə keçmişdir. Şifahi-poetik sözün sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələrini nəzərə alaraq tədqiqatçılar mətn funksiyonallığında bu sözlərin-ritm yaradan səs birləşmələrinin təbiəti ilə bağlı müxtəlif

mülahizələr irəli sürmüşdülər. Ovsun mətnlərində rast gəlinən sabit birləşmələr, yaxud səs kombinasiyaları bir çox hallarda təsadüfilik, yaxud "məntiqsiszlik" kimi qəbul edilmiş, bu qrup ifadələrin heç bir məna daşımadığı və ənənə səviyyəsində qorunub saxlandığı iddea edilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün səs və səs kombinasiyaları burada mifoloji ritmikada konkret onqon, mistik qüvvələrə müraciətləri təmin etməkdədir. Məsələn, Tuva şamanlarında ".... Alas-alas (ruhları çağırmak için istifadə edilir), arın-arın (kamın yardımcı ruhlarla üz -üzə görüşmək istediyini bildirir), akarooŋ "öyle olsun", beve-bee (çağırma, heyrət ifadə edir), ee, eey, halak-halak (qəhri bildirir), daday-daday 'aman-aman', hee, hoort-hoort (məmnuniyyət ifadə edir), kuray-kuray (çağrı, bağışlama istəyən rica, səmimi bir dua), oo, oy-oo..." (Bapaeva, 2008:79) və s. nida və çağrışlar seçilməkdədir.

SONUÇ

Qarabağ, xüsusilə Füzuli məişətində rast gəlinən bu mərasimlər son zamanlara qədər qorunub saxlanılsa da müharibənin gətirdiyi fəlakətlər sırasında maddi irsimiz kimi artıq öz icraçılarını itirməklə unudulmaqdadır. Lakin "ruh tutma" mərasimlərinin bir çox ritualları zaman-zaman digər ayinlər içərisində hifz edilmişdir. Başqa sözlə desək, post folklor dönəmində eyni kontekstdə mərasimin ilkin, "təməl" nümunələrinin itirilməsi, yenilənməsi və yaxud digər əlamətlərinin başqa törənlər üzərində saxlanılması ənənəsi mövcuddur.

KAYNAKÇA

Bapaeva, Janyl Myrza (2008), Tuva kamlarının alkışları. (İnceleme-metin-aktarma). Master tezi. T.C. Qazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyyatları Bilim Dalı. Ankara.

Cəfərov, Ə. (1990), Quruçay dərəsində.Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.

Karakurt, Deniz (2012), Türk Mitoloji Ansiklopedisi. Türk Söylence Sözlügü (aşıklamalı-resimli).

Maşallahqızı (Abbasova), Metanet (2017), Azərbaycan xalq şeirinin genezisi və poetikası. Monoqrafiya. Bakı, Elm və təhsil.

Элиаде М. (1996), Мифы, сновидения, мистерии. М, «Рефл-бук», К, «Ваклер».

Леви-Стросс К. (2001), Структурная антропология, Москва, Изд-во ЭКСМО-Пресс.

İnformatorlar

Mədinə Bayram qızı Hüseynova. 1926-cı il təvəllüdlü, Füzuli rayonu, Mahmudlu kəndi, savadsız.

Nəzakət Əvəz qızı Aslanova.1954-cü il təvəllüdlü, Füzuli rayonu, Yuxarı Seyid Əhmədli kəndi, təhsilsiz

TO BARGAIN OR TO NEGOTIATE? THE "RURBAN" MATERIAL CULTURE – BETWEEN SILENT NARRATIONS AND DISCOURSES ON AUTHENTICITY

Gabriela BOANGIU

Researcher IIIrd Degree Dr., Institute for Socio Human Researches "C.S. Nicolaescu-Plopsor", Craiova, Romanian Academy

Abstract

Aim of investigation. Material culture – a concept that divides, awakens involuntary connections, intrigues and seems to imitate or sometimes limit itself much too easily in the area of the social sciences. Regarded from the perspective of epistemic lack of involvement, seems to fit within the borders of the reified conceptualisation comfort, 'paying' by a so-called solidified concreteness.

The study proposes the bringing back of the material culture concept within the ethnologic sciences, under the circumstances of its actual re-contextualisation, that is its relation with modernity, with aspects as the quotidian life, practices of consumption (see Daniel Miller, Don Slater), a symbolic value/social value of the objects, a cultural identity. The actual revitalisation of the concept proposes its detaching from its rather constitutive materialism, but not from its materiality. Thus, the world of objects is positioned at the border between 'real' and imaginary, between constructing and deciphering meanings, between the presence of the self and the confrontation with the otherness. Consequently, there is shaped a theoretical fluidity that does not erase 'disciplinary identities', but, on the contrary, opens dialogues between the socio-human sciences, extending, in this way, the analysis frames.

Methods. The methods used for writing the article are content analysis, participatory observation, interview. Returning to the empiric, in the idea of avoiding rigid conceptualisations and formulations, returning constantly to particular situations, sometimes reproducing 'the voice' of the interlocutor in the anthropological text, leaving more and more space to its representations. The discourse of the author unravels the discourse of the 'natives', doubled by the silent narrations of the material culture, by the symbolic relations between people and the world of objects.

Conclusions. A particular object on which we are to consider is represented by the analysis of the 'traditional art' objects, the producing and their consumption into the urban area, which are subscribed on a symbolical axis between 'to bargain' and 'to negotiate' the value, the authenticity. The metaphor of 'bargaining' preserves the marks of the local aspect, of the rather occult interests, unexpressed directly, but accepted tacitly, which fascinates through 'text', through the local colour, through the sudden familiarisation that establishes between the performers; that of the 'negotiation' implies the rationality, the construction ('negotiation' practices), interests formulated 'contractually', predictability, transparency – at least as rhetoric necessity. Thus, it is proposed an orientation of the ethnologic study towards the provocations of the present reality that gains consistency through opening, on one hand towards the disciplines connected to 'presence' and through the necessity imprinted by its 'moral' duty to connect/preserve/patrimonialize the past by 'assuring' it viably in the future.

Key words: material culture, authenticity, consumption, popular art, 'rurban' artefacts

Material culture – a concept that divides, awakens involuntary connections, intrigues and seems to imitate or sometimes limit itself much too easily in the area of the social sciences. Regarded from the perspective of epistemic lack of involvement, seems to fit within the borders of the reified conceptualisation comfort, 'paying' by a so-called solidified concreteness.

The study proposes the bringing back of the material culture concept within the ethnologic sciences, under the circumstances of its actual re-contextualisation, that is its relation with modernity, with aspects as the

quotidian life, practices of consumption (see Daniel Miller, Don Slater), a symbolic value/social value of the objects, a cultural identity. The actual revitalisation of the concept proposes its detaching from its rather constitutive materialism, but not from its materiality. Thus, the world of objects is positioned at the border between 'real' and imaginary, between constructing and deciphering meanings, between the presence of the self and the confrontation with the otherness. Consequently, there is shaped a theoretical fluidity that does not erase 'disciplinary identities', but, on the contrary, opens dialogues between the socio-human sciences, extending, in this way, the analysis frames.

The credit given to ethnography by the contemporary researchers ensures a permanent returning to the empiric, in the idea of avoiding rigid conceptualisations and formulations, returning constantly to particular situations, sometimes reproducing 'the voice' of the interlocutor in the anthropological text, leaving more and more space to its representations. The discourse of the author unravels the discourse of the 'natives', doubled by the silent narrations of the material culture, by the symbolic relations between people and the world of objects.

A particular object on which we are to consider is represented by the analysis of the 'traditional art' objects, the producing and their consumption into the urban area, which are subscribed on a symbolical axis between 'to bargain' and 'to negotiate' the value, the authenticity. The metaphor of 'bargaining' preserves the marks of the local aspect, of the rather occult interests, unexpressed directly, but accepted tacitly, which fascinates through 'text', through the local colour, through the sudden familiarisation that establishes between the performers; that of the 'negotiation' implies the rationality, the construction ('negotiation' practices), interests formulated 'contractually', predictability, transparency – at least as rhetoric necessity. Thus, it is proposed an orientation of the ethnologic study towards the provocations of the present reality that gains consistency through opening, on one hand towards the disciplines connected to 'presence' and through the necessity imprinted by its 'moral' duty to connect/preserve/patrimonialize the past by 'assuring' it viably in the future.

The attendance at CEU Summer University 2007, Budapest Hungary, for the course Culture as Resource: Democracy in a Globalized World offered the possibility of developing some fruitful dialogues with the coordinating professors, on my research project, as much as the completion of the initial bibliography, within the Central European University Library.

The re-evaluation and the re-valuation of the Romanian traditional culture involves the taking into consideration the permanent 'dialogues' that are established between the urban and the rural regions, of the identity strategies that are activated within these environments, along with the new cultural discourses, spread within the space of the contemporary society, considered by certain researchers as a 'consumption society'

The concept of 'material culture' knows a revitalisation in the context of its connection with the studies of economic anthropology studies that refer to consumerism and the circulation of goods in the contemporary society. The dialogue between Daniel Miller and Don Slater, published in Journal of Consumer Culture, re-establishes the essential moments of these academic approaches, which are rather audacious[1].

Don Slater, who is a well-known sociologist, also interested in inter-disciplinary studies, was underlining, within the previously mentioned study, that: "within sociology, the study of consumption had to fight its ground in order to valorize the object (…) we had to find our own way to material culture, as well as to the agency of social subjects and how that might be exercised in everyday life. Consumption was a good way of exploring these issues"[2].

Daniel Miller fundaments the material culture studies, reconnecting anthropology with its philosophical fundaments, moreover underlining the necessity of doubling this endeavour with systematic empirical

[1] Miller, Daniel şi Don Slater, *Moments and movements in the study of consumer culture: A discussion between Daniel Miller and Don Slater*, in „Journal of Consumer Culture", vol. 7, no.1/2007, p. 5-25.
[2] *Ibidem*, p. 7.

studies. In his work, Material Culture and Mass Consumption, he was mentioning "mass goods represent culture, not because they are merely there as the environment within which we operate, but because they are an integral part of that process of objectification by which we create ourselves as an industrial society: our identities, our social affiliation, our lived everyday practices"[3].

The 'recent' traditional artefacts are framed within this circuit of goods and/or merchandises that the studying subject of material culture, their analysis from this perspective opening new fruitful possibilities of interpretation.

It is obvious the connection between the world of objects and subconscious, although the concreteness of the objects can suggest the opposite of this affirmation, as Daniel Miller underlines "An analysis of the artefact must begin with its most obvious characteristic, which is that it exists as a physically concrete form independent of any individual's mental image of it. This factor may provide the key to understanding its power and significance in cultural construction. The importance of this physicality of the artefact derives from its ability thereby to act as a bridge, not only between the mental and physical worlds, but also, more unexpectedly, between consciousness and the unconscious"[4]. The silent narrations of the 'rurban' material culture that are built at the level of the constructive 'tangibility' of the artefacts also emerge under the influence of an ample range of associations and differentiations, more or less aware, sometimes bringing face to face only apparently contradictory images (modern-traditional, kitsch-authenticity, group identity-personalisation, 'folkloric art'-consumption goods etc.), because the imaginative-interpretative mechanisms are not sequential and interfere constantly. For example, the 'recent' artefacts that candidates for the status of 'old', without occulting this fact, accept their status of 'new-old' objects through a standardization of the not-at-all subtle means of obsoleting. This permanent relating of the objects to longer periods of time is tightly connected to the aspects of building an identity, because "any object which can be said to have passed through the hands of the ancestors, and are often a pivot around which social identity is constructed."[5]

Along the communist period, the ideological manipulation of the traditional culture was obvious, along with the image of the traditional craftsman considered, in the same time, both 'artist' and 'worker'. Even today, the image of the 'old-times fairs' populates the collective imaginary, although the changes, the relating to the 'contemporary' traditional culture are obvious. The nowadays fairs offer the image of a 'free economical market', in full process of 'inflation', on addressing the 'new-old' artefacts. The creation of the traditional artefacts has become a small family business, and the status of the craftsmen is this time placed between 'artist' and 'entrepreneur'.

The distinction between 'the bazaar type economy' and 'the firm type sector', applied on a smaller scale, can help us to understand certain social practices that are activated in this social space. We are trying to emphasize that the entrepreneurial activity of the traditional craftsmen combines characteristics from the both types of economic activity. Certain characteristics of the 'bazaar type economy' find connections in the economic activities that are restrictedly practiced by the contemporary 'artisans': interpersonal relations, the negotiation of prices, and the differentiation between the products exhibited for sale tends, on one side, to become reduced (the homogeneity of the-similar-type products, the disappearance of the 'unique items'), and, on the other side, to create space for the innovations. In this context, there emerges the question: is the economic value of the product somehow established/negotiated by the market, that is between the sellers ('firm type sector' characteristic), or bargained between the seller and the buyer – an issue concerning the quality of the artefacts, the creativity of the artisans, 'the authenticity' of 'the products' whose status oscillates between 'traditional art' and 'consumption goods'?

Thus, a question is aroused: who are the buyers? The identification of the 'consumers' of 'traditional art' and the analysis of their impulse of buying can unravel interesting information on their identity and

[3] Miller, Daniel, *Material Culture and Mass Consumption*, Blackwell Publishers, Oxford, 1987, p. 215.
[4] *Ibidem*, p. 99.
[5] *Ibidem,* p. 124.

particular social practices. Everyone finds themselves amidst these silent narrations of the artefacts. Negotiation-bargain, choice or impulse of buying… The dialogue with the artisans seems to show few aspects of these stories told by the objects.

Some of the traditional craftsmen have adopted an 'ethnographic' fragmentary discourse, others 'reconstruct' artefacts studying archives, archaeological collections from museums as in the case of 'Vădrasta pottery'. All these are for 'certifying' a discourse on 'the authenticity' of the objects. And new questions emerge: is there a discourse on kitsch and its consumption? What identity mechanisms activate the buyers when they buy 'traditional' artefacts, when they 'acknowledge' and attribute value to these objects? Moreover, 'the fair' is the space for 'the bargains' …and the value sometimes is ''bargained, and other times 'negotiated'. Arjun Appadurai approaches again, in one of his works, the affirmations of Georg Simmel on 'the economic value' of the goods/merchandises ('commodities') and the manner in which it can be defined. Value, for Simmel, is never an inherent property of objects, but is a judgement made about them by subjects"[6] Appadurai also underlines that the essence on addressing the understanding of value, according to Simmel, is in an area in which "that subjectivity is only provisional and actually not very essential"[7]. Thus, the economic value is neither totally objective nor subjective, but "we call those objects valuable that resist our desire to possess them"[8].

Consequently, "what Simmel calls economic objects, in particular, exist in the space between pure desire and immediate enjoyment, with some distance between them and the person who desire them, which is a distance that can be overcome. This distance is overcome in and through economic exchange, in which the value of object is fulfilled by the sacrifice of some other object, which is the focus of the desire of another"[9]. Apadurai underlines the affirmation that Simmel according to which economy as social form "consists not only in exchanging values but in the exchange of values "[10].

The metaphor of 'bargaining', respectively of 'negotiation' of the value, 'authenticity' of objects of 'traditional art' is articulated through constant relating to the contemporary cultural context and to the redefinition of these artefacts as goods involved in complex economic relations, into a specific economic and cultural circuit. Thus, Appadurai considers that the status of goods that travel on an economic circuit is rather related to a conceptual horizon than a temporal one: "the commodity candidacy of things is less a temporal than a conceptual feature, and it refers to the standards and criteria (symbolic, classificatory, and moral) that define the exchangeability of things in any particular social and historical context. At first glance, this feature would appear best glossed as the cultural framework within which things are classified (…). Yet this gloss conceals a variety of complexities."[11], considering in the same time that "a commodity is any thing intended for exchange"[12]. The well-known sociologist places in a viable comparison the exchange of goods in relation to the 'barter' and the exchange of 'gifts'. Although the barter is based on an exchange that does not involve money, in the same time excluding any social, cultural, political or personal involvement, he notices a certain similarity between that and the exchange of goods that involve money, that is a focusing on the object, along with a relative interpersonal note, characteristic to both. Furthermore, he brings back once more the apparent opposition between the change of gifts and the exchange of goods, underlining the limitations of such a much too strict differentiation, considered a too simplistic one. We are to present extensively his observations, because we consider them fundamental in

[6] Appadurai, Arjun (ed.), *The social life of things*, Cambridge University Press, 1986, p. 3.
[7] Simmel, Georg, *The Philosophy of Money*, 1978, Routledge, London, p. 73 *apud* Appadurai, Arjun (ed.), *op.cit.*, p. 3.
[8] Simmel, Georg, *The Philosophy of Money*, 1978, Routledge, London, p. 67 *apud* Appadurai, Arjun (ed.), *op.cit.*, p. 3.
[9] Appadurai, Arjun (ed.), *op. cit.*, p. 4.
[10] Simmel, Georg, *The Philosophy of Money*, 1978, Routledge, London, p. 67 *apud* Appadurai, Arjun (ed.), *op.cit.*, p. 4.
[11] Appadurai, Arjun (ed.), *op.cit.*, p. 14-15.
[12] *Ibidem*, p. 9.

arguing the relations specific to the circulation of artefacts specific to the Romanian 'rurban' material culture. Therefore, although the gift seems associated to reciprocity, sociability, spontaneity, seemingly opposed to the prudent and the orientation towards profit, specific for the exchange of goods, there are certain similitudes between these types of economic exchange. This strict differentiation cannot but make more barren and poor the perspective on both types of economic exchange. Appadurai proposes the overcoming and, implicitly, of the anthropological dualisms attached to them inevitably ("us-them", "materialism-religion", "the objectifying of persons-personification of things", "market-reciprocity" etc.), reintroducing in his argumentations the cultural dimension in the case of the societies considered much too often and much too easily dependent on the pure economic aspect, but also the economic calculation in case of small communities, also much too strict considered focused on solidarity as engine of the intra-community exchanges. Yet, these perceptions, although limited, have still generated consequences at the level of the common sense, and the social-symbolic space of the craftsmen's fair allows their temporary activation. The romanticisation of the small communities in which the economy of the gift is characteristic, reproduces a symbolic horizon of a 'genuine community'. The 'bargaining' and the 'negotiation' are met, are interconnected in this 'reinvented' space, in which the rural-urban dialogues are re-established, in which the economic calculation is present, and it is slightly occulted by the 'old-times' stories of the 'recent' artefacts. This mixture of old and new, of 'kitsch' and 'authentic', of history and recovery, of personalisation and vanishing in a past considered significant, fixes a particular horizon – a space characterised by a specific sensoriality, as it is to be discovered on the way. Appadurai makes a distinction between: "(1) commodity phase of the social life of any thing", certain things being able to get out or in this status of goods/exchange commodities; "(2) commodity candidacy of any thing", any object can become exchange merchandise "(3) commodity context in which any thing can be exchanged"[13].

Referring to the "aesthetical productions", the goods meant for the changes can be classified in four types[14]: "(1) commodities by destination, that is, objects intended by their producers principally for exchange; (2) commodities by metamorphosis, things intended for other uses that are placed into the commodity state; (3) a special, sharp case of commodities by metamorphosis are commodities by diversion, objects placed into a commodity state though originally specifically protected from it; (4) ex-commodities, things retrieved, either temporarily or permanently, from the commodity state and placed in some other state"[15]. This status of "commodities in motion" can also be identified in the case of the traditional artefacts, either 'recent' or 'old'. The spaces that they cross and in which they circulate, vary from the quotidian dwelling or holiday space, the range of museums and traditional art fairs or antiquities, workmanship or souvenir shops. The notion of "rythmanalysis" formulated by Lefebvre[16] and then taken by Will Straw and other researchers, participants to the project "Culture of the Cities"[17], fundaments this mobility of the traditional artefacts, underlining the tension between the public and the private space, their circulation from a public event to the private space of the 'traditional art' consumers' dwelling, in the case that we analyse.

The time that the artefacts inscribes in their presentation, places them on an axis between "social history of things" (the old traditional artefacts that tend to the status of antiquities) and "the cultural biography of things" ('recent' artefacts). The consumers' identity, and the discourses on the 'authenticity' of 'traditional objects', are articulated within this temporal context.

Consequently, there emerges a particular situation, that of 'patrimonialization' as "postponed value". What does it refer to? To the relatively facile acquisition, not very economically costly, of traditional artefacts, or the simple completion of a set of objects 'inherited' from the parent's house by a 'non-

[13] *Ibidem*, p. 13.
[14] Graburn, N. H. (ed.), *Ethnic and tourists art,* University of California Press, Berkley, 1976 *apud* Appadurai, Arjun, *op. cit.*, p. 16.
[15] Appadurai, Arjun, *op. cit.*, p. 16.
[16] Lefebvre, H, *Writing on Cities*, Blackwell, London, 1996.
[17] www.yorku.ca/culture_of_cities/, accesssed 17.09.2007.

collector' that arouse the image of an incipient collection, a 'guessed' or intuited value of the objects, which incites for the preservation of the 'treasure', and, eventually, its extension for the 'future generations'. The cases are not few and involve modifications of the quotidian dwelled space, or the 'old parental house', transformed into a 'holiday house'. "Specialized knowledge" (Appadurai) is, therefore, a factor that influences the circulation of the objects, artefacts, in our case. The discrepancies in the knowledge that refer to the traditional art objects can create diverse situations, similar to those mentioned above. Between the technical knowledge of the producer or merchant and that of the consumer-connoisseur there are numerous differentiations, the more the cultural, social, temporal, special distance between them is bigger. Yet, there are connections and interactions between them, as Arjun Appadurai himself mentions: "it may not be accurate to regard knowledge at the production locus of a commodity as exclusively technical or empirical and knowledge at the consumption end as exclusively evaluative or ideological. Knowledge at both poles has technical, mythological, and evaluative components, and the two poles are susceptible to mutual and dialectical interaction"[18].

In consequence, the specialised knowledge, either of the producer or the merchant, or the consumer, is articulated within the process of exchange and circulation of artefacts. The satisfactory negotiation of the price involves a connection between the aesthetical or practical requests of the consumer and the ability of the producer to 'offer' the 'searched' object. In these permanent movements between 'request' and 'offer', there appear different discourses on authenticity, "whenever there are discontinuities in the knowledge that accompanies the movement of commodities, problems involving authenticity and expertise enter the picture"[19], underlines Appadurai. The negotiation of price actually hides the negotiation of authenticity[20]. Some of the recent artisans 'have gained' a bookish 'traditional-ethnographic culture', which they insert in the discourses on the artefacts meant for the economic circuit, for this reason resorting to possible 'certificates of guarantee': diplomas, archive documents that attest the 'similarity' with the new products etc. Thus, 'to become' authentic is possible, and Baudrillard[21], along with Walter Benjamin[22] underline the recent aspects of these discourses on 'authenticity'. The certification of authenticity appears tightly connected to modernity, with the possibilities of mechanical reproduction, when the circulation of commodities is intensified, their access to it becoming more ample, and the context of acquisition is modified.

In the case of the traditional artefacts, the discourse of 'authenticity' is built in a tight relation to the identity of the producers, as in the case of the "tourist art" (Graburn) it is about a special circuit of goods "in which the group identities of producers are tokens for the status policy of consumers. The 'story' of the artefact becomes a constitutive element of it, a 'certificate of authenticity' offered in the moment of acquisition, as an answer to a formulated or tacit request from the buyers that look for a "genuine conviviality", encourage 'bargaining' or experiment a fixation of the object in a space of the memory. The traditional craftsman Grigore Ciungulescu offers the 'story' of the pitcher, whose clay retains within its pores the first liquid contained in it, "similar to the man who does not forget their native place, because it was there that they breathed for the first time" [23]. This aspect of combining technology with cosmology in

[18] Appadurai, Arjun, *op. cit.*, p. 41.
[19] *Ibidem*, p. 44.
[20] Spooner, Brian, *Weavers and Dealers: the Authenticity of an oriental carpet*, in Arjun Appadurai (ed.), *The social life of things*, Cambridge University Press, 1986, p. 195-235.
[21] Baudrillard, Jean, *For a critique of the political economy of the sign*, Telos Press, St. Louis, 1981, p. 103
[22] Benjamin, Walter, *The work of art in the age of mechanical reproduction*, in Benjamin, Walter, "Illuminations", Schocken, New York, 1936, p. 243 ("at the time of its origin a medieval picture of the Madonna could not yet be said to be 'authentic'. It became 'authentic' only during the succeeding centuries and perhaps most strikingly so during the last one").
[23] Informer Grigore Ciungulescu, 79 years old, village of Oboga, Olt County, 2006.

the discourse of production is underlined by numerous anthropologists (Evens-Prichard, Stephen Gudeman etc.)[24].

Different identity strategies become active in the public or private space, a particular aspect being represented by the possibilities of objectifying the people through objects. In this respect, the organisation of the dwelled space, the quotidian space and the process of attributing value to traditional art objects, in these spaces, can unravel subtle socio-cultural aspects. On the limitations of these 'revelations' there are to be made completions further on.

The traditional artefacts fulfil both 'discursive' and 'identity-social' functions, working as signs. Thus, the regime of their consumption registers a high level of connection with the body, the person and the personality of the consumer. The sensoriality of the fair has been previously mentioned, and the sensorial assault, specific for this space, has been often acknowledged. The traditional artefacts bear it, brings it in the quotidian dwelled space too.

The sensorial aspect of the dwelled space is underlined by Sarah Pink, in her latter work The Future of Visual Anthropology – Engaging the Senses, where she describes amply the sensorial experience and its implications – theoretical and methodological aspects that refer to the anthropological research, the inter-connectivity of senses and the problems of their anthropological representation, the centrality of 'seeing' in the occidental anthropology, the new challenges of the society of consumption, along with a case study, her research project on the "sensory experience of home"[25]. Bringing back on foreground the 'anthropology of experience', along with the implications of the anthropological implications that it implies, shows new manners for exploration the cultural interpretations, particularly the dwelling space and the problems that it triggers, especially the limits that need to be surmounted, and the viable use of the contemporary technological means.

The dwelling space brings a series of contradictions and possibilities for researching the identity of the 'proprietor'. Between public and private, between intimate space and 'stage' or décor, the quotidian space 'talks' on the contemporary identities, Daniel Miller underlying this thing in numerous works. The studying of the quotidian dwelling space, as means of 'accessing' the identity, the contemporary socio-cultural representations, hide certain limitations on addressing the project. In this continuous balancing conscious-subconscious that the objects facilitate, there can occur 'blind zones', between the strident assumed kitsch[26] and the 'ideal-idealist' existence of some aesthetical non-discourses. Yet, the both extremes lead to a special situation, between excessive discursive construction and the absence of the discourse being noticed a logical circularity.

[24] Appadurai, Arjun, *op. cit.*, p. 42 („with all commodities, weather primary or not, technical knowledge is always deeply interpenetrated with cosmological, sociological, and ritual assumption that are likely to be widely spread. Evens-Prichard's Azande potters, Taussig's Colombian peasant producers, Nancy Munn's Gawan canoe makers, Stephan Gudeman's Panamian sugarcane producers, all combine technological and cosmological layers in their production discourse").
[25] Pink, Sarah, *The Future of Visual Antropology – Engaging the Senses*, Routledge, London and New York, 2007, p. 54-73.
[26] Judy Attfield, *Redefining the Politics of Design*, in „Home Cultures", vol. 3, no. 3/2006, p. 201-212.

QARABAĞ FOLKORUNDA YAŞAYAN NOVRUZ ADƏTLƏRİMİZƏ ƏCDAD KULTU KONTEKSTİNDƏ BAXIŞ

Zümrüd İbrahim qızı MƏNSİMOVA

Fil.ü.f.d., dos. AMEA-nın İctimai Elmlər Bölməsinin elmi katibi

Məqalədə Qarabağ folklorunda yer tutan milli-mənəvi dəyərlərimizin göstəricisi olan Novruz bayramı adətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu gün məcburi köçkün həyatı yaşayan soydaşlarımız bu bayramı olduğu kimi yaşada bilmişlərmi, digər mühitlərimizdən fərqli olaraq hansı bayram ənənələri vardır? və s. kimi məsələlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Novruz, əcdad kultu, kosa mərasimi, milli dəyər

Summary

The article deals with the traditions of Novruz holiday, which is an indicator of our national moral values in Karabakh folklore. Were our compatriots living as IDPs able to live this holiday as it is today, what holiday traditions are different from our other environments, and so on?

Key words: Novruz, ancestor cult, kosa ceremony, national value

Giriş

Azərbaycanın milli-mənəvi mədəniyyətinin ən qədim və zəngin tarixə malik ənənələrini, milli ruhunu özündə əks etdirən, ata-babalarımızdan bizə miras qalan bayramlardan biri də Novruz bayramıdır. Bu bayram öz milli çalarları ilə xalq arasında həmişə yüksək əhvali-ruhiyyə ilə keçirilmişdir. Bütün türk xalqlarında qeyd olunan Novruz xeyirxahlıq, humanistlik, təmizlik, paklıq, gözəllik, zənginlik, xoşbəxtlik və barış bayramıdır. Novruzla bağlı Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında, ucqar kəndlərində əcdadlarımızdan qalan və bugün də yaşayan adətlərimiz var ki, o adətlər xalqın özünəməxsusluğundan, əsrlər boyu yaşadığı torpağa, elə-obaya bağlılığından soraq verir. Məqalədə, əsasən Qarabağ folklor mühitində yaşayan mövsüm mərasimlərindən olan Novruz adətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. 30 ilə yaxın müddətdə köçkünlük həyatı yaşayan həmyerlilərimiz bütün acılarına, vətən həsrətinə, yurd nisgilinə baxmayaraq, bu gün öz adət-ənənələrini necə qoruyub yaşada bilmişlər? və s. kimi məsələlər araşdırılmışdır. Bu gün öz böyük qayıdışını səbirsizliklə gözləyən insanların həyatında əcdadlarımızdan miras qalan xalq bayramlarından olan Novruz adətlərini məcburi köçkün həyatı yaşayan qarabağlılar öz torpaqlarından ayrı gələcək nəsillərə necə ötürə bilmişlər? Zəngilan, Qubadlı, Şuşa, Kəlbəcər, Ağdam kimi bölgələrimizdən köçkün düşən, ölkə-mizin müxtəlif yerlərində məskunlaşan soydaşlarımız bayram adətlərini olduğu kimi qoruyub saxlaya bilmişlərimi? Novruz bayramında Zəngilanda 7 qapıya pay dağıtmaq adəti, Yuxarı Yeməzli, Şərikan kəndlərinin əhalisi bu gün Novruzda xan bəzəmə kimi sələflərdən gələn adətlərini bu gün də yaşada bilmişlərmi? və s. bu kimi bir çox suallara cavab tapmağa çalışacağıq.

Hələ sovet dönəmində Azərbaycanda müəyyən müddət Novruzun qeyd olunmasına qadağa qoyulsa da xalqımız özünə məxsus milli dəyərlərini heç vaxt unutmamışdır, ulu əcdadlarımızdan bizlərə yadigar qalan adətləri özgələşməyə imkan verməmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, insanları baharın gəlməsi, təbiətin oyanması, həyatın canlanması ilə müjdələyən Novruz bayramı tariximizin müxtəlif dövrlərində bəzi təzyiqlərə, süni maneələrə məruz qalmasına baxmayaraq, bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bu milli bayramımızın indi dövlət səviyyəsində geniş qeyd olunması Azərbaycanın müstəqilliyinin bəhrələrindəndir (http://ryl.az/files/21.pdfdır.).

Novruz bayramı ilə əlaqədar folklorşünas alimlərdən Mirəli Seyidov, M.H.Təhmasib, M.S.Or-dubadi, Y.V.Çəmənzəminli, Sədnik Paşayev, Azad Nəbiyev, Mürsəl Həkimov, İsrafil Abbasov, Hüseyn İsmayılov, Ramazan Qafarlı, Məhərrəm Qasımlı, Əzizə Cəfərzadə, Ağaverdi Xəlil, Cəlal

Bəydili, Muxtar İmanov və başqaları maraqlı tədqiqatlar aparmışlar. Mirəli Seyidov tədqiqatlarında Novruzu *yaz bayramı* adlandırmışdır (Seyidov M., 1990: 96). Novruz Azərbaycan xalqının qədim dünyagörüşü ilə bağlı yaranan yeni gün, yeni nəfəs, yeni həyat, yeni başlanğınc və s. kimi mifik anlamlarla əlaqədardır. Novruz həm də məhsuldarlıq, gözəllik və sevgi bayramıdır. Novruz eləcə də mənəvi-əxlaqi, humanist dəyərlərlə zəngin bir bayramdır. Xalqın ruhunun, tarixi kökünün və keçmişinin güzgüsüdür. Novruz adətlərində əcdadlarımızın qoyduqları ənənələr cəmlənib. Məhz bu səbəbdən əski dünyagörüşlə bağlı olan bu bayram heç vaxt yad təsir altına düşməmiş, özünün humanist mahiyyətini hər zaman qorumuş, xalqın təssəvüründə yaradılış, məhsuldarlıq və ümumxalq bayramı kimi yaşamışdır. Əbülqazi Bahadır xanın "Şəcərəyi-türk" adlı əsərində bu bayramı türk xalqlarının ulu bayramlarından biri olduğunu qeyd etmişdir (Nəbiyev A., 2002: 276).

Qarabağ folklor mühitində Novruz ənənələri və onun əcdadlarla, ata-baba günüylə əlaqəsi məsələsini araşdırınca əldə etdiyimiz toplama materialları əsasında bir sıra maraqlı bayram elementləri ilə qarşılaşdıq. M.H.Təhmasib "Adət, ənənə, mərasim, bayram" məqaləsində qeyd edir ki, "Novruz həyata, təbiətə, torpağa, zəhmətə məhəbbətin başlanğıcıdır. Novruz təbiətin oyanışı, canlanması bayramıdır" (Təhmasib M.H., 2010: 114). Elə adətlər var ki, bütün bölgələrə xasdır, bunları ümumi adətlər adlandırmaq doğru olar. Məsələn, papaqatma, qapıpusma, səməni becərtmə, küsülü qalmamaq və küsülüləri barışdırmaq və s. Novruzqabağı təmizlik, ərəfə axşamı (bayramın əvvəlki günü) ata-baba ruhuna ehtiramın əlaməti kimi qazana duz salmaq, şər qarışan vaxtı qapıları açıq qoymaq, Novruz süfrəsi açılmaq, hər qapıda tonqal qalayıb üzərindən 3 və ya 7 dəfə atlanmaq, təzə paltar geyinərək böyükləri ziyarət etmək, yumurta boyanması, bişirilmiş şirniyyatlarla qəbir üstə getmək və s. kimi adətlərdir. Yalnız bir bölgəyə məxsus spesifik adətlər də vardır ki, digər regionlarda təkrarlanmır. Bu, o bölgədə yaşayan insanların soy-kökü ilə, əcdadlardan gələn ənənə ilə əlaqədardır. Burada nəsil, kök, şəcərə amili, daha geniş götürsək, el-oba amili əsas hesab edilir. Məsələn, Novruzda üzərlik yandırıb tüstüsünü mal-qaraya, oğul-uşağa, ev-eşiyə vermək, səməni halvası bişirmək (buna ən çox Bakı kəndlərində təsadüf edilir), ilaxır çərşənbədə gün çıxmamış su üstündən atlanmaq və s. Qorunan, yaşadılan hər bir adətdə əcdad nəfəsi, əcdad öyüdü, əcdad nəsihətinin izləri boy verir.

Qeyd olunan adətlərdən yeri gəldikcə söz açacağıq. Əsas hədəfimiz Qarabağ olduğundan diqqətimizi bu mühitə yönəldirik. Biz Qarabağ folklor mühüti ilə bağlı araşdırma apararkən bir sıra ritualları müəyyənləşdirdik:

– Çilə çıxartmaqla bağlı keçirilən Novruz ritualları;

– Diləklə bağlı keçirilən Novruz ritualları;

– Günəşi, istiliyi qarşılayan Qodu-Qodu ritualı;

– Dəstələr halında kosa gəzmək ritualı.

Qarabağda keçirilən Novruz adətləri müəyyən mifoloji ünsürlərlə əlaqəlidir:

– Od, tonqal ünsürü;

– Suüstü ritual ünsürü;

– Kosa ünsürü və s.

Novruz adətlərində ulu babalarımızın ən müdrik dünyagörüşü – humanist baxışları, qayğıkeş təbiəti özünü göstərir. Bu nümunələrdə Azərbaycan xalqının təmizlik kimi yüksək dəyərlərinin təbliği, yaxşılıq, xeyirxahlıq, Vətəni sevmək, ona sahib çıxmaq və s. kimi yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər əks olunmuşdur.

Novruza qədər dörd çərşənbənin qeyd olunması digər bölgələrimizdə olduğu kimi, qarabağlılar tərəfindən də qorunub saxlanmışdır.

Erməni təcavüzü nəticəsində dədə-baba torpaqlarını tərk etməyə məcbur olub 30 illik məcburi köçkün həyatı yaşayan qarabağlılar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşsalar da nəinki Novruz adətlərini, eləcə də bütün mövsüm və məişət mərasimlərini qoruyub saxlaya bilmişlər. Bu illər ərzində əcdadların onlara miras qoyub getdikləri milli-nənəvi dəyərlərimizi layiqincə yaşatmağa çalışmışlar.

Zəngilan, Qubadlı, Ağdam, Şuşanın bir çox kəndlərində Novruz bayramına bir ay qalmış geniş xalq kütləsi elliklə "çillə çıxarmaq" üçün şənliyə toplaşardılar. Bu ayin el arasında "Çilə çıxartmaq" kimi tanınır. Burada yalnız qorxudan, həyəcandan, xəstəlikdən çiləyə düşən uşaqlar, hamilə qadınlar deyil, hər kəs özünü qışın çiləsindən, ağırlığından çıxartmaq üçün ellikcə təşkil olunan ritualda iştirak edirdi. İnsanlar düşünürdülər ki, köhnə ilin qəm-qüssəsi, ağrı-acısı, incikliyi elə köhnə ildə qalmalıdır. İnsanlar burada öz mətbəx mədəniyyətini də nümayiş etdirər, maddi imkanı az olanları bişirdikləri bayram şəkərburasına, paxlavasına qonaq edərdilər. Şuşada bu daha təmtəraqlı keçirilərdi. "Burda köhnə ilin qəmini-qüssəsini köhnə ildə qoyub yeni ilə şadlıq aparmaq üçün əhali adəti üzrə çalıb-oxumağa, rəqs etməyə üstünlük verərdi. Bu şənlik el bayramı olduğu üçün böyükdən-kiçiyə kimi hamı bu məclisə yığılar, sözün əsl mənasında, şadlıq edərdi" (https://kulis.az/news/22024).

Qarabağın mədəniyyət beşiyi olan Şuşada bayrama hələ bir ay qalmış çillə çıxarılar, ay ərzində gecələr çalğı-rəqslər ilə keçərmiş. Xalq qışın soyuğundan qurtulub, təzə ilə daxil olmaqla qış çillələrindən (çilə) yaxa qurtarmağa çalışarmış. "Çilləyə hazırlıq məqsədilə əvvəlcədən mə-həllələrdəki böyük evlərin zalları tutulur, döşənir, iştirak edəcək şəxslərin siyahısı hazırlanır, xüsusi musiqi dəstəsi çağırılır, meyvə, şirni, şam və s.-dən ibarət xonçalar düzülürdü. Toylardakı kimi xonçanın başında "xan" dayanır, lakin verdiyi əmrlər, cəzalar daha yüngül olurdu" (https://medeni-yyet.az/page/news/56537/Qarabagin-ulu-Novruz-adetleri.html).

Acları doyuzdurmaq, xəstələrə pay göndərmək baxımından Novruz mənəvi-əxlaqi, humanist dəyərlərin göstəricisdir.

Qarabağda Novruzqabağı böyük təmtəraqla keçirilən mərasimlərdən biri də Xıdır Nəbi bay-ramıdır. Bu bayram əksər rayonlarımızda müxtəlif formalarda qeyd olunur. İşğaldan əvvəl Laçında çərşənbələrə qədər olan müddətdə Xıdır Nəbi bayramı qeyd olunardı. Xalq təfəkküründə belə bir inam var idi ki, Novruzda – yeni gündə Xıdır Nəbinin atının dırnağının dəydiyi çəmənlik bol məhsul verəcək. Bəzən də onun adına qovurğa bişirib evin eyvanının bir tərəfinə qoyardılar ki, Xıdırın ayağı dəydiyi həyətlərindən əli boş qayıtmasın. Hamı çölə çıxar, tonqallar qalayardılar. Külək əsərdisə Xıdır Nəbinin gəlişini işarət edərdi.

Mən Xıdırın quluyam,
Göy atının dostuyam,
Ağzının arpasıyam,
Ayağının nalıyam.
Xıdır İlyas, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas.

"Laçında da Xıdır Nəbi bayramı üç gün davam edirdi. Həmin günlər el arasında "Qodu-qodu" oyunu da təşkil olunardı, bu barədə deyimlər də olmuşdur. Kənd yerlərində Xıdır Nəbi bayramında "qodu-qodu" gəzdirmək bir adət idi. Bunun üçün səriştəli, hörmətli, hazırcavab, bamzə adamlar seçilərdi. Qodu adama bənzər müqəvva formasında düzəldilər və bəzədilərdi. Havaların isti keçməsi üçün qodu qapı-qapı, ev-ev gəzdirilər, pay, nəzir-niyaz yığılardı. Toplanan nəzir-niyazı kənddə-obada ən kasıb yaşayan, imkansız ailələrə pay verərdilər" (Admila Mustafayeva, Laçın rayonu, (1954-2021)). Qodu-qodu ritualının icrasında əcdas kultu elementləri əsaslı yer alır. Əcdadlarımız heç vaxt qazandıqlarını tək yeməmiş, həmişə kasıblarla, ehtiyacı olanlarla bölüşməyə çalışmışlar. Xeyirxahlıq, yolgöstərmə, humanistlik bizlərə ulu babalarımızdan gəlir ki, xalq bu gün o özəl xüsusiyyəti günümüzə qədər mükəmməl şəkildə qoruyub saxlaya bilmişdir.

Digər bölgələrimizdə olduğu kimi, Zəngilanda, Ağdamda, Füzulidə maraqlı və spesifik Novruz adətləri vardır ki, nə yaxşı həmyerlilərimiz bu adətləri doğma yurd-yuvalarından ayrı olsalar belə, bu günümüzə qədər yaşatmağı bacarmışlar. Su, od, yel və torpaq çərşənbəsinə aid bayram ayinləri Zəngilan, Ağdam, Qubadlı, Laçın kimi bölgələrimizdə köçkünlük dövründən əvvəl də, indi də özünə-məxsusluğunu qoruya bilmişdir. Məlumdur ki, çərşənbələrdə bütün bölgələrimizdə çərşənbə tonqalları qalanar. Kimi dilək tutub 3 dəfə, kimi 7 dəfə ocağın üstündən atlanır.

Çərşənbələrin və Novruzun atributlarından biri tonqaldır. Cəbrayıl rayonunun Əmirvarlı kəndinin əhalisi belə düşünür ki, tonqal qalamaqla ata-baba ruhlarını sevindirəcək, onlara təskinlik verəcəklər. Zəngilanda isə Çərşənbə ocağı təmiz otdan qalanardı. Yəni bu bölgənin kəndlərində tonqal ağacdan qalanmazdı. Ağsaqqallarımız deyərdi ki, ocaq adam ayağı dəyməmiş otdan qalanmalıdır. Qabaqcadan bir bağ təmiz ot saxlayırdılar. Söyləyicimiz, Zəngilanın Bürünlü kənd sakini Səadət Mustafayevanın söylədiklərinə görə Bürünlü və Bartaz kəndində hər qapıda üç tonqal qalanırdı.

Ümumiyyətlə, türkdilli xalqlarda Günəşə, Oda, Atəşə böyük inam olub. Adət-ənənəyə görə, bu gün tonqal qalayıb, alovun üzərindən tullanmaqla daxildə olan bütün çirkabı və azar-bezarları yandırırlar. El arasında belə hesab edirdilər ki, çərşənbədə odun, tonqalın yandırılması həmin ilin isti, ruzili keçməsinə işarədir. Tonqal üstündən atlanan böyüklü-kiçikli hər kəs bir ağızdan deyərdi:

Ağırlığım-uğurluğum odlara,

Tonqalda mənimlə atlanmayan yadlara.

Qaniçən ermәniyə, nankor düşmənimizə.

Ağırlığım, azar-bezarım odlara, dərin-dərin qatlara,

yaxşılıq qanmıyan ermәniyə,

Topağın, odun gücü, ağacın möhkəmliyi,

dizlərimə, qollarıma, qəlbimə.

Qarabağın Qubadlı, Zəngilan ərazisində çərşənbəyə, bayrama toyu təsadüf edən qızı tonqal ətrafına 3 dəfə dolandırıb “Odlu-ocaqlı olsun” deyərlər.

Novruz bayramı ərəfəsində icra olunan ayinlərdən biri də üzərlik yandırmaq adəti idi ki, fikrimizcə, bu adət təmizlənmə, yenilənmə, pis gözlərdən, bəd qüvvələrdən qorunma amili ilə bağlıdır. Yanan tonqala üzərlik atıb yandırar, onun tüstüsünü tonqalın ətrafına yığılanlara, nəzəri olanlara, ərə gedən qıza və sonda mal-qaraya tərəf tutardılar. Zəngilanın Məlakeşin kəndindən olan Dilarə Məmmədovanın söylədiklərinə görə insanlar Novruz çərşənbəsində tonqallarına üzərlik atır, bununla da ev-eşiyə, mal-qaraya, ev sakinlərinə yönəlmiş mənfi nəzərin təsirini aradan götürürlər. Bunun üçün yanan üzərliyin tüstüsünü evə, ev sakinlərinə tərəf füləyərdilər. Bu adət indi də davam etdirilir. Üzərlikyandırma təzələnmə, yenilənmənin mühüm ayinlərindəndir. Üzərlik vasitəsilə bəd nəzər, mənfi arzular, pis niyyətlər təmizlənir (Məmmədova Dilarə: 1941, Zəngilan rayon, Malatkeşin kənd sakini).

Sual oluna bilər ki, ağırlığını, uğurluğunu tonqalda yandıran insanlar nədən ərə gedən qızı tonqal ətrafına dolandırıb “düşdüyü yerdə odlu-ocaqlı olsun” deyirlər? Bu, çox təbii ki, bəd nəzərləri və şər qüvvələri qovan, vətənin dar və xoş günündə hər zaman hündür zirvələrdə qürurla alovlanan odun müqəddəsliyi ilə əlaqədar daha əski dünyagörüşlə bağlıdır. Eləcə də tonqal ətrafında 3 və ya 7 dəfə fırlanma insanın daxilən təmizlənməsi, yeni ilə daha təmiz əhvali-ruhiyyə ilə çıxmasına inamı ilə bağlıdır. Xalqımız əcdadlardan miras qalan adət-ənənəyə görə, bu gün tonqal qalayıb alovun üzərindən tullanmaqla daxildə olan bütün çirkabı və azar-bezarları yandırırlar. Bu çərşənbədə odun, tonqalın yandırılması həmin ilin isti, bərəkətli keçməsinə işarədir.

Zəngilan və Qubadlı camaatı ağırlığını-uğurluğunu oda tökdükləri kimi su üstündən də atlanırlar. İnsanlar bulağa gedər, üç dəfə atlanar və deyərlər “ağırlığım-uğurluğum suda qalsın, axsın getsin”. Səhəngə 5 daş atarlar ki, ağırlığım-uğurluğum onun içində qalsın. 5 ot qoyar, evə gətirərlər ki, ot səhəng qayıtdığı evə ruzi gətirsin. Bunu növbəti Novruza qədər saxlayar, daşları da evin küncünə atarlar ki, künclərə yığılan bəd qüvvələr sakral zonadan uzaq olsun, evdəkilərə zərər verə bilməsin. Çünki sübh tezdən heç kimlə danışmadan niyyət tutub axar sudan, çaydan götürülüb qaranlıq bardaqda gətirilən daşın öz mifoloji mənası və anlamı var. Deyilənlərə görə, bayram günləri əcdadların ruhları öz evlərinin, ailəsinin ziyarətinə gələr, qapıların açıq olmadığını, qazan asılıb adlarına duz salınmadığını görərlərsə qəzəblənib, qarğışlayıb geri dönərlərmiş. Bundan istifadə edən, xaosun təmsilçisi olan, bu prosesi izləyən bəd qüvvələr çox zaman evin, həyətin künclərinə yığılarmış. Həmin ritual yerindən gətirilmiş sakral daş, məhz bəd qüvvələri uzaq tutur.

Göründüyü kimi, Novruzun mərasim kompleksində od elementi də əsas yer tutur. Tonqal qalanması, ocaqlarda qazan asılması, çıraq, şamın iştirakı ilə müxtəlif Novruz fallarının icrası dediklərimizi təsdiq edir. Folklor mətnlərində Qarabağ bölgəsində öncə dağların başında tonqalların qalandığı, daha sonra isə ondan od götürülərək aşağıda tonqalların qalandığı qeyd olunur. Əcdadlarımızdan bizlərə yadigar qalan bu ənənə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında çox dolğun şəkildə əks olunmuşdur. Dədə Qorqud Oğuz elinin igid oğullarına tapşırıb ki, dağların başında üç tonqal qalasınlar. "Qoy düşmən bilsin ki, Oğuz yurdunun ocağı gur yanır. Bunun rəmzi mənası var. Üç tonqal qələbə rəmzidir! Milli-mənəvi sərvətlərimizdən sayılan Novruz bayramında üç tonqal qalamağa qadir olan xalqımızın bu bayramının özəlliklərii ilə fərqlənir" (Kitabi-Dədə Qorqud, 2000:130).

Ata-babalarımızdan bizə gəlib çatan tonqal qalamaq ənənəsi həmişə çox böyük maraqla icra olunmuşdur. "İlaxır Torpaq çərşənbəsi və Novruz bayramı gecəsi Ağdamın Gülablı kəndinin camaatı hündür dağın zirvəsində üç-dörd yerdə tonqallar yandırardılar. Bu tonqallar bütün gecəni səhərə kimi yanırdı. Bu yandırılan tonqalların alovunu rayonun ən ucqar kəndlərində yaşayan əhali də görürdü. Sübhə kimi tonqal ətrafına yığışan insanlar günəşi xoş əhvali-ruhiyyə ilə qarşılayar, bulaq başına gedər, hər bir insan dərdini suya danışardı ki, onu su yuyub aparsın. Su üstündən atlanıb xəstəliklərdən xilas olmaq, sudan içməklə səsi təmizləmək və s. kimi ənənələr müxtəlif görüş və tapınmaları ifadə etdiyi kimi, eyni zamanda bayramı el içində müqəddəsləşdirən mərasimlərdir" (http://www.azerbaijan-news.az/view-164288/Qaraba%C4%9Fda-Novruz-bayram%C4%B1).

Tonqal qalamaq əcdadlarımızın ruhuna ehtiramın, hörmətin əlamətidir.

Maraqlı burasıdır ki, çərşənbə və bayram tonqalları kənd yerlərində şər qarışanda – əcdad ruhlarının öz evlərinə baş çəkəcəyi zamanda yandırılır ki, ruhlar elində-obasında ocaq görüb rahat olsunlar. Əks halda qəzəblənib birinə xətər yetirə bilərlər ki, bu da ulu əcdadın triksterlik məqamına gətirib çıxarmasına birbaşa xidmət etmiş olar.

Göründüyü kimi, tonqal qalamaq və üzərindən atlanmaq mifik mahiyyəti etibarı ilə insanlara bir sıra baxımdan müsbət və sakral keyfiyyətlər bəxş edir, bir sıra müqəddəs rəmzlərdə çıxış edir:

– Tonqal, od əcdadlarımızdan bizə miras qalan ənənəni yaşatmaq rəmzi kimi;

– Ata-baba ruhunu yad etmək rəmzi kimi;

– Bəd qüvvələrdən qorunmaq rəmzi kimi

– Düşmən qarşısında yenilməzliyi isbat etmək rəmzi kimi;

– Tonqal ətrafında yeni günü – günəşi qarşılamaq rəmzi kimi;

– Yeni günə ağrısız-acısız çıxma inamı kimi;

– Yanar oda üzərlik ataraq bəd qüvvələri, yaman gözləri dağlamaq, pis nəfsləri öldürmək rəmzi kimi;

– Tonqal, od təmizlik, paklıq rəmzi kimi;

– Tonqal dilək̀ləri gerçəkləşdirmək rəmzi kimi və s.

Qeyd olunanlar onu göstərir ki tonqal, od, ocaq qalamaq Azərbaycan xalqının milli təfəkküründə, məişətində əsrlər boyu yaşayan, sələflərimizdən bizlərə miras qalan ənənə tərzidir.

Novruzda qarabağlılar tərəfindən icra olunan maraqlı bir adət diqqətimizi çəkdi. İlaxır çərşənbə günü baharın ilk müjdəçisi olan novruzgülü və bənövşə çiçəyini dərib novruz süfrəsinə qoyurlar. Əksər yerlərdə isə yaz çiçəklərindən olan Nərgizgülü qoyulmur. Bunu çox təbii ki, "Nərgüzgülü" rəvayətinin mahiyyətindən anlamaq mümkündür. Novruz inanclarında yaz çiçəklərindən novruzgülü, bənövşə obrazına rast gəlmək olur. "Bənövşə küsülüləri barışdırmaq üçün bir sülh, barış çiçəyi simvolu kimi nəzərə çarpır. Belə ki, Qarabağın Qubadlı-Zəngilan bölgələrində bənövşə müqəddəs çiçək kimi küsülü insanların arasına atılır. Bu zaman onu tapdalamaq olmaz. Bu, bənövşənin müqəddəsliyini bildirir" (http://www.azerbaijan-news.az/view-164288/Qaraba%C4%9Fda-Novruz-bayram%C4%B1).

Qarabağda digər bir maraqlı Novruz adətlərindən biri su ilə bağlı rituallardır. Belə ki, bir-birinin üzərinə su tökmək adəti ilə bağlı maraqlı detallar var. Çərşənbələrdə, xüsusən su çərşənbəsində, eləcə də ilaxır çərşənbədə yaşlı nənələrin, cavanların niyyət tutub bulaq başına getmələri, su gətirmələri, cavanların çay kənarında bir-birilərini sulayaraq "bayramın mübarək olsun" demələri adəti Azərbaycanın Lənkəran, Masallı, Naxçıvan, Bakı kəndlərində dəniz kənarına getmə ilə (danatma adəti) müşahidə olunur.

Zəngilan, Laçın və Ağdamın demək olar, əksər kəndlərində fərqli bir adət var. Belə ki, axır çərşənbə günü hamıdan erkən oyanıb axar su üstünə gedər, əl-üzünü yuyub, təzə suya çaydan daş qoyub evə gətirər və künc-bucaqlara səpərdilər. Bu, bərəkət əlaməti hesab edilirdi. Yaxud evdə olan köhnə sular atılır, qablar təzə su ilə doldurulurdu. "Kim birinci su doldursa, onun bəxti açılar" inancı ilə subay qızlar həmin gün erkən gedib su doldurmağa çalışarmışlar. Digər regionlarda olduğu kimi, Zəngilan ərazisində də ilaxır çərşənbə günü buğda qovrulur. Qovurğanın tədarükü yaydan görülür. Qovurğa üçün buğda ən yaxşı növdən seçilərək saxlanılır. Qovrulmuş buğdanı boşqablara töküb üstünə boyanmış yumurta, qoz, fındıq, konfet, peçenye qoyurdular. 7 qapıya pay aparılardı. Yası düşən varsa birinci növbədə ona aparılardı. Bir evin damına yığışar, kişi paltarı geyinib dəstələr halında gəzərdilər. Bayram payı alıb təkrar gələrdilər həmin evə. Bir qabda su götürər, qonşunun qapısını döyər, hər kim açardısa suyu üstünə atardılar. Kimsə inciməzdi. Göründüyü kimi, bu mərasimdə də su ritualı fərqli şəkildə özünü göstərir. İnanca görə, su ilə qəfil birinin qarşısına çıxıb üzərinə atarlarsa onun ağrı-acısı köhnə ildə qalarmış. Su təmizlik, paklıq, təravət, sağlamlıq rəmzidir. Azərbaycan dastanlarına, nağıllarına nəzər yetirsək suyun mifik dünyagörüşdə tutduğu yeri və rolu böyükdür. İnsanlar suüstü ritualları həyata keçirərkən xüsusi olaraq bunu həyat və məişətlərinin, milli bayramlarının bir elementinə çevirmişlər.

Novruzda dəstələr halında kosa gəzmək adətinə də təsadüf edilir.

Novruz bayramının əvvəlki axşamı (ərəfə günü) gənc oğlanların qadın paltarı geyinərək dəstələr halında kosa gəzmək, cilddəyişmə adəti Azərbaycanın şimal bölgəsində – Zaqatala-Qax ərazisində Qurban bayramının əvvəlki gecəsi də icra olunur. Zaqatalanın bir sıra kəndlərində keçirilən bu mərasimdə əllərinə böyük çomaq, torba götürən gənc oğlanlar üzlərinə qoyun dərisindən maskalar taxır, qadın paltarı geyinir, özlərini tanınmaz cildə salırlar. Dəstələr halında "Allahu-əkbər, yumurta vər, vərməsən xalanın qızını vər" deyə-deyə yumurta payı toplayırlar. Cildləri kimi səslərini də dəyişən kosalar dəstə halında ev-ev gəzir, xəstəsi olanların evinə gedərək onları əyləndirir, güldürür, məzəli hərəkətləri ilə hər kəsin diqqətini cəlb edirlər. Bu ayin, çox güman, Novruz bayramının kosa gəzmək, pay toplamaq elementinin Qurban bayramına transformasiya edilmiş formasıdır. Rəqs edərkən vedrənin arxasını çalan kosalara, cilddəyişməyə Xocavənd və Xovavənd, Zəngilan rayonlarında, Füzuli rayonun Musabəyli kəndində da təsadüf edilir.Füzuli rayon sakini Fizzə Muzayevanındedilərinə gözrə adı çəkilən adət Musabəyli kəndində də cavanlar tərindən çox böyük maraqla icra olunurdu.Vaxtı ilə bayram günlərində cavan oğlanlar, qadın və qızlar kişi paltarı geyinib müxtəlif məzəli hərəkətlər edirmişlər (Musabəyova Fizzə: 1962-ci il Füzuli rayon, Musabəyli kəndi)

Qarabağın digər bölgələrində də oğlanların qadın paltarı geyinərək evlərə girib, xonçadan istədikləri şeyi götürüb, ürəyi istədikləri kimi davrandıqları folklor mətnlərində yer alıb. Uşaq-böyük maraq göstərib sonda həmin şəxsin üzünü açar və onun kimliyi aşkarlanardı (https://medeniyyet.az/page/news/56537/Qarabagin-ulu-Novruz-adetleri.html). Ancaq şimal bölgəsində Qurban bayramında keçirilən Kosa mərasimlərində belə bir hala təsadüf edilmir. Heç kim kosalara yaxınlaşıb üzünü açmazdı. Sadəcə, onların kimliyini kənardan onun qəribə, tanınmaz danışıq və hərəkətlərinə baxıb ayırd etməyə çalışardılar. Bu ritualın məhz Qurban bayramından əvvəlki axşam icra olunmasına Zaqataladan başqa bölgələrdə rast gəlinmir. Çox güman ki, Novruz bayramı elementinin Qurban bayramına transformasiya olunmasından irəli gəlir.

Bəzən həyatın, yaşayışın, başlanğıcın rəmzi olan yumurtanın bu bayramda rolu və yeri böyükdür.

Qarabağ bölgəsində yumurtanın kol dibinə qoyulması adəti vardır ki, bu da çox təbii ki, məhsuldarlıqla bağlı bir ayindir. Mərasim hissəsində belə yumurtanın istənilməsi, döyüşdürülməsinin böyük önəmi vardır. Bu, yeni ildə toyuq-cücənin bol olması istəyi ilə əlaqələndirilir. Bundan başqa, axır çərşənbədə və bayram axşamında qızlar yumurta ilə cövhəri aparıb bir çəmənliyə qoyarmışlar.

Əgər o gecə şeh düşüb, yumurta cövhərə dəyib qırmızı rəngə boyanarsa, bu, niyyətin hasil olacağı anlamına gələrdi. İlaxır çərşənbə və Novruz bayramı günlərində qırmızı yumurta boyama adətini əcdadın və torpağın dirilməsi, canlanması, bir sözlə, oyanma, dirilmə ayini ilə əlaqədar olan ən qədim təsəvvürlərlə bağlı olduğunu görürük. Novruz süfrəsinə çoxlu bişirilmiş yumurta qoyulmasında məqsəd hamının ondan dadaraq yeni ilə, yeni həyata keçmə arzusu idi. Novruz bayramında yumurtadöyüşdürmə oyunu birbaşa bu bayramın yaradılış fəlsəfəsini əks etdirir. Yumurta döyüşdürməyin, kosaların yumurta istəmələrinin təbii ki, çox qədim mifoloji anlayışlarla bağlılığı vardır. Yumurta sınanması yaranışı simvolizə edir. Belə ki, yumurtanın özü Yer kürəsini, içərisində olan pərdə havanı, ağı suyu, sarısı isə günəşi əks etdirir.

Qarabağın gözəl Novruz adətlərindən biri də bayram günü yasda olanların könlünü xoş etmək, onlara arxa-dayaq olmaqdır. Hansı evdə yas düşübsə, birinci ora gedər və həmin evdə aş qazanını asarmışlar. Zəngilan rayonunda isə bayram günü yası düşmüş ailəyə aş süzüb şirniyyatlarla gedilirmiş.

Qarabağda Novruzla bağlı maraqlı adətlərdən biri də yelləncəklə bağlıdır. Qubadlı bölgəsinin Qaracallı kəndində "Yelləncək" adlanan bu adətin bu günlərə qədər icra olunduğu məlumdur. Belə ki, qoz ağaclarının ən hündür budaqlarından sicim asır, iki nəfər qız üz-üzə oturub ayaqlarını bir-birinin kəndirindən keçirir, bir qadın da onları yellədə-yellədə müxtəlif nəğmələr oxuyur. Kəndin bütün adamlarının (gənc, yaşlı fərq etməz) bu mərasimdə iştirakı söylənilir. Hətta bəzən uzun növbələr yaranarmış. Oxşar adətə biz şimal bölgəsində də təsadüf edirik. Dilək tutub Novruz şənliyi düzənləyən gənc qızlar günorta çöllüyə gedər, ən hündür qoz ağacının budağından uçunmaq (yellənmək) üçün kəndir salar, uçunardılar. Gənc oğlanlar isə burada özlərinə gözaltı seçərdi.

Sözsüz ki, Qarabağ elimiz qədimdən bəri bənzərsiz atları ilə məşhur olub. Qarabağ atlarının şöhrəti ölkəmizin hüdudlarını da aşıb. Bu mahalın maraqlı Novruz adətlərindən biri atçapma idi. Bir il ərzində kimin atı var idisə, onu yaxşıca bəsləyər, Novruz bayramında öncədən müəyyən edilmiş zamanda və məkanda at yarışı keçirilərmiş... (https://medeniyyet.az/page/news/56537/Qarabagin-ulu-Novruz-adetleri.html)

Novruzun atributlarından biri də papaqatma, torba sallama və yaxud şal sallama adətidir.

Papaqatma əvvəllər yalnız sonuncu – torpaq çərşənbəsində həyata keçirilən ritual idi. Hazırda bütün çərşənbələrdə qapılara papaqatma adəti vardır. Papaq atılan evdə onu bayram nemətləri ilə doldurur və sahibinə qaytarırlar. Təbii ki, bunun da mənası var. İnanca görə, insanlar bu addımları ilə bişirdiklərini paylaşar və kasıb ailələrə əl tutarlar. Novruz bayramı insanlar arasında bərabərlik, dostluq, sülh bayramı olmaqla yanaşı, milli və bəşəri dəyərlərimizi özündə əks etdirən, xalqı firavan həyata, sülhə, dostluğa çağıran zəngin bir bayramdır. Qarabağda da Novruz bayramı ilə bağlı silsilə adət və ənənələr, mərasimlər keçirilir." Bunlar xalq arasında uğur gətirən ənənələr kimi geniş yayılmışdır. İlkin dövrlərdə çərşənbə gecələrinə Qarabağda "tək gecəsi", "tək axşamı" deyilirdi. Sonralar onu çərşənbə axşamı adlandırdılar" (http://www.azerbaijan-news.az/view-164288/Qaraba%C4%9Fda-Novruz-bayram%C4%B1).

Novruz bayramında Qarabağda kiçik yaşlı uşaqlar arasında heybə, torba, papaq (nənələrimizin uşaqlar üçün toxuduğu papaqdan söhbət gedir) atma adəti və mərasimi bu gün də davam etdirilir. Yeniyetmə uşaqlar qonşulara, qohumlara papaq atmağa gedərkən mərasimlər də keçirirdilər. Araşdırma apararkən məlum oldu ki, ilbizin qabığından zınqırovlar düzəldər, qonşulardan pay alandan sonra onları sevindirmək üçün zınqırovu sinələrinə taxardılar. Cavanlar tanınmasınlar deyə başlarına keçəl, kosa, keçi maskaları keçirərək rəqs edər, tütək çalar və insanları şənləndirərdilər. Ev yiyəsi də onlara qoşular, bununla da bayramın sevincinə rəngarənglik qatardılar. Papaq, yaxud heybə, torba atanı pusmaq və ya tutmaq eldə qəbahət hesab edilirdi. Bunları atan kəs el adətinə uyğun şəkildə özünü gizlədirdi. Novruz bayramında şər qarışan andan qapılar açıq qoyulur, heybə, torba, papaq atmağa gələn insanlara şirniyyat, qoz-fındıq, qorğa, boyadılmış yumurta, tut, alma, armud qurusu pay qoyulardı. Məhərrəm Qasımlı papaqatma mərasiminin qədimlərə söykəndiyini qeyd edir: "Papaqatma uşaqların əylənməsi üçün olan bir şeydir. Adamlar gəzişir, papaq atırdılar. Onların papağı isə qırmızı boyanmış yumurta, qorğa, konfetlə doldurulardı. Deyirlər ki, böyüklərin papağını qapıya atmaq olmaz. Bu, düz fikirdir. Ancaq qapıya atılan böyüklərin yox, uşaqların papağı olur (https://news.milli.az/society/330431.html)

Bəzən Cəbrayılda, Füzulidə "İlaxır çərşənbəyə torba bayramı, Novruza da aş bayramı deyerih. İkinci gün olajax ha, o torva bayramıdı (mətni bayram ərəfəsində qeydə almışıq – top.). Gəler uşax-muşax qapıdan, avışqadan torva atellar. O birsi də aş bayramıdı" (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2014: 146).

Mətndən göründüyü kimi, Novruzda ucqar yerlərdə belə kişi papağını qeyrət rəmzi olaraq yerə atmazdılar. Papaq necə qeyrət rəmzimizi ifadə edirsə qadının baş şalı, örpəyi də eynən onun ismət rəmzidir. Ağbirçək analarımız qohumlar arasında dava düşəndə başlarından örpəyini, şalını çıxarıb ortalığa atar, bununla dava sovuşardı. Şal sallamaq adəti yox, Azərbaycanın hər yerində papaq atmaq adəti var. Ancaq papağın namus, qeyrət, ucalıq rəmzi olduğu məsələsninə gəlincə papağı yerə atmaq ucalıqdan enmək deməkdir. Torba atmaq adəti vardır. Müxtəlif zamanlarda torba-heybə-uşaq papağı və s. transformasiya edilmişdir. Fikrimizcə, soyuna-kökünə, millətinə hörmət qoyan heç kəs qeyrət, ucalıq rəmzi olan papağı, abır, həya rəmzi olan şalı qapı ağzına atmaz. Gələcəkdə ağbircək nənələrimizin toxuduqları parça torbalardan istifadə edilərsə bu, daha məqsədyönlü olar.

Cəbrayıl rayonun Əmirvarlı kəndindən olan söyləyicimiz Zəhra Xanalı qızı Məhərrəmova qeyd edir ki, "vaxtı ikən – işğaldan əvvəl bizdə Novruz şənliyinə çox böyük təmtəraqla hazırlaşırdılar. Bayramda hər kəs evində bişirdikləri şirniyyatlardan qonşulara bayram payı aparardı ki, şirinlik, mehribanlıq olsun. Xəstələrə, böyüklərə baş çəkərdilər. Böyüklərə baş çəkmək onlara da xüsusi bayram payı aparmaq əcdadlardan gələn ənənəni yaşatmaq kimi ən gözəl mərama bağlıdır. Cəbrayılın Əmirvarlı kəndində bayramın əvvəlki axşamı qadınlar kişi, kişilərsə qadın paltarı geyinib evlərə gedər, insanları şənləndirərdilər. Qadın paltarı geyinən kişilər əllərinə böyük çubuq alır, başlarına qadın şalı bağlayır, üzlərini görünməz edir, kömür sürtürlər ki, heç kəs onları tanımasın. Evlərə gedib nəmər istəyirdilər. Kimi pul verər, bayramın mübarək olsun deyərdi". Maraqlı cəhət bu idi ki, bu şəxslərin üzünü heç kəs açа bilməzdi (Zəhra Xanalı qızı Məhərrəmova, 1984-cü il təvüllüdlü, Cəbrayıl rayon Əmirvarlı kəndi,)

Araşdırmadan məlum oldu ki, ata-baba ruhunu yada salma, əcdadlara hörmət, təbiətin oyanışı, yaz bayramı olan Novruz adətləri əsrlər keçsə də yurd yuvasından, isti ocaqlarından ayrı düşmüş soydaşlarımızın ümumlikdə Azərbaycan xalqının yaddaşından silinməyəcək. Sadəcə zamanın tələblərinə uyğun olaraq formasını müəyyən qədər dəyişsə də tranformasiya edilsədə yenədə öz əski çalarlarına, kökünə bağlılığını itirməyəcək. Milli-mənəvi dəyərləri özündə yüksək səviyyədə qoruyub saxlamağı bacaran soydaşlarımız gün o gün olsun ki, Novruz süfrələrini öz isti yurd-yuvasında açsın.

QAYNAQLAR

1. http://ryl.az/files/21.pdfdır

2. Seyidov M. (1990). Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 96 s.

3. Nəbiyev A. (2002). Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı: Turan, 680 s.

4. Təhmasib M.H. (2010). Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I cild, Bakı: Mütərəccim, 488 s.

5. Məmmədova A. Laçın rayon sakini (1956-2021)

6. Məmmədova D: (1941-ci il təvəllüd), Zəngilan rayon, Malatkeşin kənd sakini.

7. https://medeniyyet.az/page/news/56537/Qarabagin-ulu-Novruz-adetleri.html

8. http://old.xalqqazeti.com/az/news/social/68922

9. Mustafayeva S. (1972 təvəllüd), Zəngilan rayonu, Bürünlü kənd sakini, ali təhsilli

10. Kitabi-Dədə Qorqud (sadələşdirilmiş mətn) (Toplayıb tərtib edən, müqəddimənin müəllifi Azad Nəbiyevdir). (2000). Bakı: 360 s.

11.http://www.azerbaijan-news.az/view-164288/Qaraba%C4%9Fda-Novruz-bayram%C4%B1

12. Musabəyova F. (1962-ci il təvəllüd) Füzuli rayon, Musabəyli kənd sakini.

13. https://medeniyyet.az/page/news/56537/Qarabagin-ulu-Novruz-adetleri.html

14. https://news.milli.az/society/330431.html

15. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VII kitab (Xocavənd rayonundan toplanmış folklor örnəkləri) toplayıb tərtib edən fil.ü.f.d. Ləman Süleymanova). (2014). Bakı: Zərdabi nəş., 444 s.

16. Məhərrəmova Z. (1984-cü il təvəllüd) Cəbrayıl rayon Əmirvarlı kənd sakini.

QARABAĞ TARİXİ HAQQINDA YAZILAN QARABAĞNAMƏLƏRDƏ MİLLİ VƏ DİNİ BAYRAMLAR

NATIONAL AND RELIGIOUS HOLIDAYS IN "KARABAKHNAME" WRITTEN ABOUT THE HISTORY OF KARABAKH

Fəridə TAĞIYEVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun tədqiqatçısı

Xülasə

Bütün dünya xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan xalqı da özünəməxsus milli və dini bayraramlara malikdir. Həmin bayramlar əslində türk xalqlarına məxsusdur. Türklər islam dinini qəbul edildikdən sonra bir sıra dini bayramlar da türk xalqları arasında ənənəvi hala çevrilmiş və sevigi ilə qeyd edilmişdir.

Azərbaycan xalqına aid olan milli bayramlardan əsasən novruz bayramının, müxtəlif çərşənbələrin, çildə gecəsi kimi bayramların adlarını çəkmək olar. Dini bayramlardan isə Ramazan və Qurban bayramları, Hz Peyğəmbərin (s.ə.s) mövludu günü və şiələrdə isə maraqla qarşılanan ehlibeyt imamlarının mövlud günləri, o cümlədəndir.

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ vilayətində də qeyd etdiymiz bayramlar tarix boyu xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış və təntənəli şəkildə həyata keçrilmişdir. Qarabağ haqqında yazılan tarixi mənbələr, o cümlədən Azərbaycan və fars dillərində yazılmış Qarabağnamələr kitablarında tarixi hadisələrlə bərabər qismən də olsa Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə və qeyd etdiymiz bayramlara işarə olunmuşdur.

Bu sahədə araşdırdığımız Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə", Mirzə Camal Cavanşir Qarabağinin "Qarabağ tarixi", Əhməd bəy Cavanşirin "1747-1805-ci illərdə Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair", Mirzə Yusif Qarabağinin "Tarixi-safi", Mir Mehdi Xəzaninin "Kitabi-tarixi-Qarabağ", Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun "Pənah xan və İbrahimxəlil xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri", Mirzə Rəhim Fənanın "Tarixi-cədidi-e Qarabağ", Məhəmmədəli bəy Məxfinin, "Əhvalati-Qarabağ", Həsən İxfa Əlizadənin "Şuşa şəhərinin tarixi" və Həsənəli xan Qaradağinin "Qarabağ vilayətinin qədim cədid keyfiyyət və mövzaları" kimi əhəmiyyətli tarixi əsərlərə müraciət edilmişdir. Məsələn Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə" kitabında qurban, ramazan və novruz bayramlarına işarə edərək onların müqəddəs və önəmli olduğu vurğulanmışdır (s.100, 149, 163).

Məqalədə qeyd etdiyimiz mənbə və kitablarda Azərbaycan mədəniyyətinin incilərindən olan milli və dini bayramlara aid dərc olunmuş xəbər və əhvalatlar və onların Azərbaycan mədəniyyətində önəmli yer tutduğu oxuculara təqdim olunur.

***Açar sözlər**: Azərbaycan mədəniyyəti, İslam dini, Qarabağ vilayəti, Dini və milli Bayramlar*

Summary

As in all international locations of the world, the humans of Azerbaijan have their own country wide and religious vacations. these vacations belong to the Turkic peoples. After the Turks transformed to Islam, several non secular holidays became conventional a few of the Turkic peoples and had been celebrated with love..

The holidays we have celebrated within the Karabakh area, that is a crucial part of Azerbaijan, have been welcomed and solemnly celebrated through the humans in the course of history. Historical resources about Karabakh, together with the books of Karabakh letters written in Azerbaijani and

Persian, together with ancient occasions, as a minimum partially refers to the way of life of the Azerbaijani human beings and the vacations we rejoice.

Mirza Adigozal bey's "Karabakhname", Mirza Jamal Javanshir Garabagh's "History of Karabakh", Ahmad bey Javanshir's "On the political situation of the Karabakh khanate in 1747-1805", Mirza Yusif Garabaghi's "History-safi", Mir Mehdi Khazani's "Book history of Karabakh ", Mirza Jamal's son Rzagulu bey " Governments of Panah khan and Ibrahimkhalil khan in Karabakh and events of that time ", Mirza Rahim Fana's" History-modern-Karabakh ", Mahammadali bey Mahfi," Ahvalati-Garabagh ", Hasan Ikhfa Alizade Important historical works such as "History of Shusha city" and Hasanali khan Garadaghi "Ancient modern quality and themes of Karabakh region" were addressed. For example, Mirza Adigozal Bey's book "Karabakhname" refers to the holidays of Qurban, Ramadan and Novruz and emphasizes their sacredness and importance (pp. 100, 149, 163).

The resources and books referred to in the article gift the news and memories about national and spiritual vacations, which might be one of the pearls of Azerbaijani lifestyle, and their vital place in Azerbaijani tradition.

K***eywords***: *Azerbaijani culture, Islam, Karabakh region, Religious and national ceremonys*

Giriş

Azərbaycan mədəniyyəti tarix boyu bu ərazilərdə yaşayan xalqların adət-ənənlərini, düşüncələrini və mədəni irsini əks etdirir. Azərbaycan mədəniyyəti sübhəsiz ki, bu ərazilərdə baş vermiş ictimai, siyasi, hərbi və mədəni hadisələrin nəticələrində əmələ gəlmişdir. Təbiidir ki, coğrafi baxımından şərqlə qərbin kəşişdiyi məkanda yerləşməsi Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərindən biri olan XV əsrə aiddir. Həmin əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan mədəniyyətinin iki mərkəzi formalaşmışdır. Bu iki mərkəz Cənubi Azərbaycan və Qarabağ mədəniyyətlərindən ibarətdir. XVI–XVIII əsrlərdə bu mədəniyyət mərkəzlərinin formalaşması başa çatır. Xatırladaq ki, XIV–XV əsrlərdəki Azərbaycan mədəniyyətinin mənbəyindən danışılanda yadda saxlanmalıdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətin digər hissələri ayrılmaz surətdə dil ilə bağlıdır. Maddi mədəniyyət isə əhalinin türkləşməsindən əvvəl ortaya çıxmışdır. Müstəqil olduqdan sonra Azərbaycan mədəniyyətinin Fars və Ərəb mədəniyyətlərin ilə güclü əlaqələri olmuşdur. Onların ortaq milli və dini adət-ənənələri vardır. Müxtəlif mənbələrdə Azərbaycan Qafqaz və İslam mədəniyyət mühitlərinin daxilində götürülür.

Azərbaycanda islamın yayılmasıyla İslam mədəniyyəti inkişaf etmiş, məscidlər, mədrəsələr, türbələr tikilir, əsasən dekorativ incəsənətin ornamental forması inkişaf etmişdir. XIX əsrdə Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olmasıyla burada yaşayan insanlar Rusiya mədəniyyəti ilə onun vasitəsilə də dünya mədəniyyəti ilə tanış olmuşlar. Azərbaycan İslam dünyasında milli teatrın, operanın, qərb tipli universitetin, baletin əsasının qoyulduğu ilk ölkədir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İslam dünyasında ilk dünyəvi demokratik dövlərlərdən biri, həmçinin İslam ölkələri arasında qadınlara səsvermə hüququ verən ilk dövlətdir. Sovet Azərbaycanı dövründə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında əsaslı dəyşiklik baş vermişdir. XXI əsrdə isə Azərbaycan xalqı öz milli və dini ənənələrinə sadiq qalaraq müasirləşməyə doğru öz inkişaf dinamikasını davam etdirir.

Xatırladaq ki, VII əsrdən sonra Şərq və Qərb ərazilərində İslam dinin qələbəsi və inkişafi nəticəsində bir sıra çox əhəmiyyət daşıyan dini ənənlər də regionun mədəniyyət hövzəsinə daxil edilmişdir. Bu ənənlərin içərsində islam dininə məxsus Ramazan və Qurban bayramları çox böyük mənəvi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanda dini bayramlarla yanaşı dini faciələrdə qeyd olunur.

İslam dinin şiə məzhəbinə məxsus olan tarixi faciəli Kərbəla hadisəsi ictimai-siyasi mənşəyi etibarilə İslam mədəniyyətinə, onun adət-ənənələrinə təsir etməklə yanaşı, xalq tərəfindən qara bayram kimi qarşılanır. Azərbaycanda ölkə əhalisinin böyük hissəsini təşkil edən şiə müsəlmanları tərəfindən qeyri-rəsmi olaraq İmam Hüseynin 680-ci ildə Kərbəlada şəhid edildiyi Aşura günü qeyd edilir. Bu

zaman hüzn mərasimləri keçirilir. Həmçinin islam dininə məxsus olan Kərbəla vaqisinin Məhərrəm ayı müddətində qeyd olunduğu zamanlar toy və digər şadlıq mahiyyətli ictimai mərasimlər əsla keçrilmir.

Azərbaycanda professional teatrın yaranmasına güclü təsir göstərmiş "şəbih" dini tamaşalarını n kökündə də Kərbəla vaqiəsindən götürülmüş hadisələrin təsviri dayanır. "Şəbih ərəb sözü olub, "bənzətmə", "oxşatma", "tay", "surət" kimi mənaları ifadə edir. Şəbih tamaşalarında əski tarixi hadisələrin surəti yaradılmışdır. Bütün şəbih tamaşalarının əsası və məzmununu İmam Hüseynin faciəli aqibəti təşkil etmişdir. Bu tamaşalar vasitəsilə Kərbəlada baş vermiş müsibət faciəli tərzdə mədh edilmiş, ağı deyilmişdir. Orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycandan şəbih tamaşaları geniş yayılıb. Məhərrəm ayında, Aşura günü bu tamaşalar daha kütləvi xarakter almış İmam Hüseynin və onun ailəsinin başına gətrilən faciəli hadisələr bu tamaşalarda canlandırılmışdır.

Azərbaycan mədəniyyətində çox əhəmiyyətli yerə malik olan musiqi sahəsində geniş inkişaf etdirilmişdir. Musiqi tariximizdə mill, dini və dünya musiqisi yer tutur. Nöhə və təziyə adlanan dini oxuma qanunlarının konservantivliyi və yaddaşa həkk olunmuş avaz modellərinin nəsillərdən nəsillərə keçərək şifahi yaşamaq qüvvəsi, ibadət musiqinin bu günə qədər gəlməsi üçün imkan yartmışdır. İslam dinin bu ərazilərdə yayıldığının ilk illərindən etibarən dini musiqisinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Həmin illərindən başlayaraq dini musiqi bir mənalı olaraq incəsənətin müxtəlif növləri kimi yeni çalarlar almış, yeni musiqi janrlarının yaranmasına təkan vermişdir.

İslam dini sayəsində musiqi yalnız yas mərasimlərinin, saray əyləncələrinin tərkibi olaraq qalmayıb, müsəlman xalqlarının estetik şüunun təzahür formasına çevrilmişdir. İslam dini oxumalarının profsanal sənət nümunəsi olmasına dəlalət edən bir sıra əlamətlər vardır. Onlar içərsində ən ümdə odur ki, heç vaxt məişət ehtiyyac ödəməmiş, özündə sırf estetik funksiya daşımışdır. İkinci vacib əlamət dini oxumalar obraz intonasiya quruluşu baxımından xalq ənənələrindən fərqlənən reqlamentləşmiş ifa tərzidir. Bütün bu calarlar Azərbaycan xalqına mənsub bayramlarda və qara bayramlarda müşahidə olunur.

Hələ İslamdan əvvəlki Şərq dünyasının, o cümlədən Azərbaycanın dini məbədlərində mərasimlər musiqinin, rəqsin müşayəti ilə, təmtəraqlı keçirildi. İslam dinin zühurundan sonra İslamın adət və ənənələri milli xüsusiyyətlərə nüfuz etmiş, beləliklə dini musiqi müxtəlif yerli mərasimlərdə, "şəbih" tamaşalarında, dərviş zikrlərində yeni formada təzahür tapmışdır.

Azərbaycanda tanrıçılığa, Tanrı dininə söykənən inanclar yayılmışdır. Ölkəmizin yerləşdiyi regionun hələ eramızdan əvvəldən ümümtürk məkanının mühüm tərkib hissəsi olması Azərbaycanda türklüyün sosial, mədəni mövqeyini gücləndirirək Azərbaycan ədəbiyyatının idea istiqamətlərinə əsaslı təsir göstərmişdir. Türk mədəniyyətinin şah əsərlərindən olan "Kitabi Dədə-Qordud" eposu Azərbaycanda müxtəlif türk etnoslarının qaynayıb-qarışması nəticəsində vahid xalqın formalaşdığı dövrdə ortaq, ümümi dastan şəkildə təşəkkül tapmışdır. Beləliklə Azərbaycan xalqına məxsus olan milli bayramlarla bərabər dini ənənələrin sintezi nəticəsində böyük milli və dini cəryan yaranmışdır.

YÖNTEM (Metod)

Dünyanın digər xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan xalqının da keçirdiyi müxtəlif mərasimləri Azərbaycan mədəniyyətinin ən əsas hissələrindən birini təşkil edir. Azərbaycanda keçrilən ən çox sevimli bayramlardan biri də novruz bayramıdır. Təxminən bir həftə müddətində davam edən novruz bayramında insanlar təbiətin oyanmasını simvolizə edən gecə-gündüzün bərabərliyini qeyd edirlər. Məqalənin tədqiqində həmin əsərlərdə irəli sürülən müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Xatırladaq ki, bayram günlərində keçirilən şənliklərdə kəndirbazlar öz hünərlərini göstərir, müxtəlif tamaşalar göstərilir. Axşamlar isə insanlar küçələrdə od qalayır və üzərindən tullanıb deyirlər: "Ağırlığım, uğurluğum tökülsün oda, odda yansın." Novruz bayramının son çərşənbə axşamında uşaqlar qonşu qapılarını döyür, papaqlarının qapının qarşısına qoyub gizlənirlər; ev sahibi isə bu papaqları bayram şirniyyatlarıyla doldurmalıdır. Bayram günləri evlərdə plov, şəkərbura, paxlava, qoğal hazırlayırlar. Bayramda həmçinin yumurta döyüşdürür və səməni cücərdirlər. Süfrəyə isə şamlarla bəzədilmiş bayram xonçası qoyulur. Hər kəs bayramı mütləq öz evində, ailəsi ilə birlikdə keçirməlidir. Bu astronomi və tarixi hadisə əslində bəşəriyyətin yaratdığı

ilkin silviziyasiyalardan qalan ən dəyərli miraslardan biridir. Belə ki, bu hadisənin kəşfinə və tədqiqinə dair yüzlərlə elmi məqalə və əsərlər yazılmışdır.

BULGULAR (Tapıntılar)

Qarabağ bölgəsi Azərbaycan ərazilərinin ən qədim və zəngin vilayətlərindən biri hesab edilir. İlk insan məskənlərindən biri olan Qarabağ mahalı özünəməxsus təbiətə, zəngin təbii resuslara, tarixə və mədəniyyətə malikdir. Azərbaycan və türk xalqlarına məxsus olan ədət-ənənələrni və mədəniyyət incilərini özündə qoruyub saxlayan və inkişaf etdirən Qarabağ bölgəsi tarix boyu bütün qonşu və güclü dövlətlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Qeyd edək ki, XIX əsrin əvvəllərindən rusların hərbi işğalına məruz qalan bu ərazilərdə ermənilərin yerləşdirilməsi və həmin ərazilərdə ermənilərin törətdikləri cinayyətlər onun baiz nümünəsidir. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa şəhərinin memarlıq incəsənt abidələri və yetişdirdiyi mədəni elmi şəxsiyyətləri Qarabağ bölgəsinin Azərbaycan tarixində nə qədər önəmli yer tutduğunu göstərir.

Qarabağ xalqının əsrlər boyu keçirdiyi milli və dini bayramları bilavasitə Qarabağ mədəniyyətinin ən əhəmiyyətli sahələrindən birini təşkil edir. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Qarabağ bölgəsində də tarixən novruz bayramı, su çərşənbəsi, od çərşənbəsi, yel çərşənbəsi, torpaq çərşənbəsi, çillə gecəsi və s bayramlar çox təntənəli şəkildə keçrilmişdir. Bunlarla bərabər Qarabağ xalqı inandıqları islam dininə məxsus dini bayramlara və mərasimlərə çox önəm vermişlər. Ramazan və Qurban bayramları başda olmaqla Hz Peyğəmbərin (s.ə.s) mövludu günü və şiələrdə isə maraqla qarşılanan ehlibeyt imamlarının mövlud günləri, Qarabağda keçrilən ən əhəmiyyətli dini bayramlardan hesab edilir. Məqalədə "Qarabağnamələr" adlanan zəngin tarixi mənbələrdə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixi ilə bərabər həmin ərazilərin mədəni tarixi və adət-ənənələrə dair qeyd olunmuş incəliklər araşdırılmışdır. Belə ki, Azərbaycanda daima rəğbətlə qarşılanan milli və dini bayramların daima diqqət mərkəzində olduğunu və sevildiyini bir daha subut edir.

TARTIŞMA VE SONUÇ (Müzakirə və nəticə)

Qarabağ haqqında yazılan ən əhəmiyətli mənbələrdən biri olan Mirzə Adıgözəl bəyin Qarabağnamə kitabında bayramlar haqqında azca da olsa da bir sıraməlumatlar verilmişdir. Əsərdə həmin dövrdə Orucluq bayramı ərəfəsində baş vermiş hərbi toqquşmalara işarə edilir. Müəllif bu haqda yazır: "Cavad xan mehribanlıq yolu ilə edilən bu nəsihətlərə əhəmiyyət vermədi və onun (Sisianovun) sözlərinə qulaq asmadı. Knyaz Sisianov dəryatək coşan qoşunlarla Gəncə tərəfinə hərəkət bayrağı qaldırdı. Tavad, Aznaur və Qazax-Şəmsəddinli süvarilərini yığıb cəm etdi. Səfərə hazır oldu. Zəfər nişanəli orduları Gəncə torpağına girib, ətrafı tutdu. (Bu zaman) Cavad xan öz adamlarını və qoşununu götürüb onların qabağına gəldi. Gəncənin yaxınlığında Qulu-qobu (Quru-qobu) adlı yerdə iki ordu üz-üzə gəldi və hərb atəşi alovlandı. Cavad xan bir qədər hay-huydan sonra qaçdı. Yarımcan və pozğun bir halda qalaya daxil oldu və qalanı müdafiə etməyə başladı. Zəfər nişanəli qoşunlar şəhərə girib içəri qalanı (ərki) dörd bir tərəfdən, sıxı surətdə mühasirəyə aldılar. Bir ay orada qaldılar. Orucluq bayramının gecəsi nərdivanla bir neçə tərəfdən bayıra çıxmağa başladılar. Cavad xan bayıra çıxanları, igidlik və qoçaqlıqda dəf edirdi.

Axırda mayor Lisaneviçin bir gülləsilə həyat barısından yıxılıb, ölüm diyarına düşdü. Soldatlar dərhal dörd tərəfdən hücum edib şəhərə daxil oldular... Uca mərtəbəli və qüdrət sahibi sərdarın hökmündən sonra, şəhər əhalisinin köç-külfətini şəhərə, Cavad xanın ailəsini isə məscidə apardılar. Məsciddən də bir evə gətirib, üstündə qarovullar qoydular. Knyaz orada (Gəncədə) hökumət qurub komendant təyin etdi. Vilayətin əhalisinə təsəlli və arxayınlıq verib Gürcüstana qayıtdı.) Cavad xanla Lisaneviçin arasında olan bu hadisələr bayram ərəfəsində baş vermişdir" [3, s. 76].

Qarabağ əhvalatına dair Həsən İxfa Əlizadənin yazdığı "Şuşa şəhərinin tarixi" adlı kitabında da milli və dini bayramlarımızın ənənələrindən söhbət gedir.

Kitabda orucluq bayramı haqqında Pənahəli Xanın fərmanı haqqında qeyd olunur: "Ramazan ayında məscidlərdə otuz gün (gecə və gündüz) 20 nəfər Quran oxuyanın haqqı pul ilə ödənsin. Belə ki, ramazan ayının 30 günündə 100 cild Allah kəlamını (burada cild surə mənasındadır) oxuyub, onlardan

50 cild vəqf sahibəsinin özü üçün, 20 cild ata və anası üçün, 20 cild bacı və qardaşları üçün, 10 cild də qohum-əqrəbaları üçün - hamısı adbaad vəqfnamədə qeyd olunduğu kimi Quran tapşınlsın. Quran-tapşırma işi əsasən əhya günlərində məsciddə başa çatdırılsın. Şəban ayının 15-ci günü qəriblərə və tüllablara məscidlərdə mütəvəkkillərin məsləhəti və vəqtin tələbinə görə yemək verilsin və Qurban bayramında məscidlərin həyətində on qoyun kəsib, ehtiyacı olanlara paylayıb vəqf edəni və onun sülaləsini xeyir-dua ilə yad etsinlər" [2, s. 116].

Həmin mənbədə bir daha qeyd olunur ki, "Hər il novruz bayramı günündə, mərhum xan, qoşunun bütün adlı-sanlı sərkərdələrinə və minbaşılarına xələt, ənam, at və qılınc bağışlardı. Azərbaycan vilayətləri, mahalları, habelə məliklər hər kəs öz rütbəsinə görə peşkəş gətirərdi. Mərhum İbrahim xan səfərdə olduğu və ya bir yerdə ordu qurduğu zaman, xidmətində olan minbaşıların, yüzbaşıların, Azərbaycan bəyləri, ağaları və xanlıqlarının səhər, günorta, axşam xörəyi və atların arpası, habelə qoşun əhlinin bir parası və yasavulların bütün məxarici mərhum xanın xəzinəsindən bir çox gecələr minbaşılara və başqalarına taxıl, düyü və 30 qoyun sərf olunardı. Bu hesabla sərf olunan çörəyin, arpanın, yağın və şirniyyatın miqdarını təsəvvür etmək olar" [2. s, 214].

Son olaraq, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan xalqı heç bir zaman öz milli və dini ənənələrini itirməmişdir. Azərbaycan xalqı çətin günlərdə olsa da, başqa dövlətlərin təcavüzünə məruz qalsa da, Hər zaman öz varlığını, milli və dini ənənələrini qoruyub saxlamışdır.

KAYNAKLAR (Mənbələr)

1. Həsən İxfa Əlizadənin "Qarabağnamələr", bu nəşrin II kitabı, səh.280. 214 verilirdi.
2. Həsən İxfa Əlizadənin "Şuşa şəhərinin tarixi" Üçüncü kitab Şərq-qərq Bakı 2006 Bu kitab "Qarabağnamələr. II kitab" (Bakı, Yazıçı, 1991) nəşri əsasında 3 təkrar nəşrə hazırlanmışdır
3. Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə" Bakı 2007.
4. Mirzə Camal Cavanşir Qarabağinin "Qarabağ tarixi", Şərq-qərb Bakı 2006
5. Mirzə Yusif Qarabağinin "Tarixi-safi" İkinci kitab Şərq-qərb Bakı 2006

AZƏRBAYCANIN TARİXİ ƏRAZİLƏRİNİN BƏRPASINDA II KARABAĞ SAVAŞININ ƏHƏMİYYƏTİ

THE IMPORTANCE OF THE SECOND GARABAGH WAR IN RECOVERY OF THE HISTORICAL TERRITORIES OF AZERBAIJAN

Nizami MURADOGLU

Prof. Dr. AMEA Folklor İnstitutu, ORCID.3651103571678292

Qumral MİRZƏYEVA

Laborant AMEA Folklor İnstitutu,

ÖZET

Əfşarlar dövlətinin (1736 -1796) süqutundan sonra Azərbaycanın tarixi torpaqları yadelli işğalçıların tapdağı altında qaldı. Qacarlar hakimiyyəti zəiflədikcə yerlərdə güclənən xanlıqlar mərkəzə tabe olmaqdan boyun qaçırdılar. Bu fürsətdən istifadə edən ruslar 1804 – cü ildən başlayaraq daim Qafqaza hücum etdilər. Rusiyanın Qacarlar dövləti ilə apardığı birinci müharibədə ruslar qələbə qazandılar. 1813 – cü il oktyabrın 12 - də Gülüstan kəndində Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında müqavilə imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən Azərbaycanın tarixi ərazilərinin böyük bir hissəsi rusların hakimiyyəti altına keçdi. Belə ki, müqavilə indiki Dağıstanın, Gürcüstanın, Ermənistanın və Şimali Azərbaycanın böyük bir hissəsini əhatə edirdi.

Bu məğlubiyyətlə barışmayan Qacarlar dövləti 1826 – cı ildə ruslarla yenidən müharibəyə başladı. Vəliəhd Abbas Mirzənin rəhbərliyi ilə aparılan müharibə iki il davam etdi. Lakin bu müharibə də Qacarların məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Azərbaycan daha da böyük itkilərə məruz qaldı.

1828 – ci ildə Türkmənçay müqaviləsi ilə başa çatan müharibədən sonra indiki İran, Suriya və Türkiyədən haylar (ermənilər) Azərbaycanın tarixi torpaqlarına köçürüldülər. Aleksandr Qriboyedov, erməni əsilli Lazerev bu işdə fəallıq etmişdilər. Onların səyləri nəticəsində haylar (ermənilər) kütləvi şəkildə Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ bölgələrində yerləşdirildilər.

Azərbaycanda 1918 – ci ildə demokratik, müstəqil cümhuriyyət qurulsa da, 1920 – ci ilin aprelində XI sovet – rus ordusu yenidən ölkəni işğal etdi. 1991 – ci ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikası yenidən müstəqilliyini elan etdi. Bu dəfə də rusların köməyi ilə haylar (ermənilər) Azərbaycanın Qarabağ ərazisini işğal etdilər. 28 il işğal altında qalan torpaqlarımız 2020 – ci ilin 27 sentyabrında başlayan II Qarabağ savaşı nəticəsində azad edildi.

Bu, Azərbaycanın ərazilərinin bərpası yolunda ilk və böyük qayıdışın başlanğıcı kimi tarixi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Azerbaycan, Qarabağ, işğal, savaş, qələbə.

ABSTRACT

After the collapse of the Afshar state (1736-1796), the historical Azerbaijan lands were remained in the hands of the occupiers. As the Gajars weakened their power, the growing khanates refused to submit to the center. Taking advantage from this opportunity, the Russians have been constantly attacking the Caucasus since 1804. The Russians won the first war with the Gajar state. On October 12, 1813, an agreement was signed between Russia and Gajar state in the village of Gulustan. According to this agreement, a large part of the historical territories of Azerbaijan came under the rule of the Russians. So that, the agreement covered a large part of Dagestan, Georgia, Armenia and Northern Azerbaijan.

Gajar sate that do not want to reconcile with this defeat, it resumed war with the Russians in 1826. The war led by Crown Prince Abbas Mirza lasted for two years. But this war also resulted in the defeat of the Gajars. Azerbaijan suffered even greater losses.

After the war that ended with the agreement of Turkhmenchay in 1828, the Hays (Armenians) were resettled from Iran, Syria and Turkey to historical lands of Azerbaijan. Alexander Griboyedov and Lazerev who belong to Armenian origin were active in this situation. As a result of their efforts, Hays (Armenians) were placed in Nakhchivan, Yerevan and Karabagh regions.

Although a democratic independent republic was established in Azerbaijan in 1918, the 11th Soviet-Russian army recaptured the country on April,1920. On October 1991 the Republic of Azerbaijan declared its independence again. At this moment the Hays (Armenians) occupied the Karabakh territory of Azerbaijan with the help of the Russians. Our lands that have been occupied for 28 years, were liberated as a result of the Second Karabakh War, that began on September 27,2020.

It takes as an important beginning of the first and great return to the restoration of the territories of Azerbaijan.

In the article detailed information is presented about this problem.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, occupation, war, victory.

Giriş. Tarixdən məlum olduğu kimi yadelli rus hərbçilərinin bu torpaqlara göz dikməsi, Dərbəndi, Bakını, Xəzəryanı torpaqları işğal etməsi faktı hələ XVIII əsrin əvvəllərində I Pyotrun hakimiyyəti illərində baş vermişdi. Səfəvi hakimiyyətinin süqutu və II Təhmasib şahın səriştəsizliyi nəticəsində dövlət paramparça olub onun ərazisi müxtəlif dövlətlərin işğalı altına düşmüşdü. Nadir şahın meydana çıxması ilə məhvə məhkum edilmiş Səfəvilər dövləti yenidən dirçəldi, sonradan Əfşarlar dövləti adlandı. Nadir şahın qüdrəti və mübarizliyi Çar Rusiyasını işğal etdiyi torpaqları boşaldaraq qeyd-şərtsiz çıxıb getməyə vadar etdi. Amma Nadir şahın ölümündən sonra Qacarların hakimiyyəti dövründə yaranan hərc-mərclik, xüsusən Qarabağ xanlığının rusların hakimiyyətini qəbul etməsi, mərkəzi Qacarlar hakimiyyətinə qarşı xəyanət yolunu tutması dövlətçiliyimizin üz qarası kimi təəssüflə xatırlanır.

"Cənubi Qafqaza qoşun yeridən Rusiya 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanla birlikdə Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarını da qəsb etdi. Bununla da Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlanıldı. 1803-cü ildə ildə tarixdə "Qanlı general" kimi tanınan Sisianovun göstərişi ilə açr qoşunları Car-Balakən, Şəmkiri tutdu.1804-cü ildə bir aylıq gərgin döyüşdən sonra Cavad xanın başçılıq etdiyi Gəncə xanlığı işğal edildi(4,48).

Ən dəhşətlisi o idi ki, İbrahim Xəlil xan başda olmaqla xanlar yadelli rus işğalçılarına qarşı mübarizədə birləşib Cavad xana kömək etmədilər. Xəyanət yolunu tutan, mərkəzi hakimiyyətdən uzaqlaşan Qarabağlı "İbrahim xan və Şəkili Səlim xan öz əyanları və xidmətçiləri ilə (sayı 600 nəfərə çatırdı) Sisianovun Gəncədən 20 verst aralıda Kürəkçay sahilindəki düşərgəsinə gələrək 1805 – ci ilin mayın 14 – də müstəmləkəçilik xarakterli bədnam Kürəkçay himayə müqaviləsini imzaladılar və imperatora sədaqət andı içərək, öhdəliklər götürdülər"(4,53).

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çar Rusiyasının işğalçı qüvvələri yenidən tarixi Azərbaycan torpaqlarına ayaq açdılar.

Tədqiqat işinin araşdırılması zamanı **tarixi, müqayisəli metoddan** istifadə edilibdir.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dövlətinin tarixi keçmişini araşdırıb bu günkü durumunu dəyərləndirməkdir. Fikrimizi aydınlatmaq üçün bir neçə il öncəyə qayıdıb bəzi məqamları xatırlatmaq istəyirik.

2013 – cü ilin dekabr ayının 13 – də Bakı şəhərində əlamətdar bir hadisə baş vermişdi. "Kitabi – Dədə Qorqud" abidəsinin açılışı olmuşdu. Həmin tədbir məni o qədər əfsunlamışdı ki,

"AZƏRBAYCANIN MİLLİ KİMLİYİ: "KİTABİ – DƏDƏ QORQUD" ABİDƏSİ"(1) adlı məqalə yazıb qəzetdə çap etdirmişdim. Həm marağıma, həm sevincimə səbəb olub məni düşündürən hadisə daha çox burada böyük bir ağ çadırın qurulmasıydı. Mənə elə gəlirdi ki, ağ çadır qarşıdakı ağ günlərin müjdəsini verirdi.

Çadırda yaxından tanıdığım çox böyük elm, sənət, mədəniyyət və ədəbiyyat adamları oturmuşdu. Bir anlığa xəyalımda "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanının "Dirsə xan oğlu Buğac xan boyını bəyan edər, xanım, hey!"...(2,34) boyundakı səhnə canlanmışdı. Dastandan məlumdur ki, Bayındır xan ağ çadıra oğlu olan, qızıl çadıra qızı olan, qara çadıra övladı olmayan say-seçmə Oğuz bəylərini dəvət etmişdi. Amma Bayındır xandan fərqli olaraq, o gün Respublikanın rəhbəri bir çadır qurdurmuşdu, rəngi də ağ idi. Deməli, Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev burada fərqliliyi aradan qaldırmaq, ayrı seçkilik salmadan oğuz elinin dərdini – odunu, sevincini – kədərini oğuz övladlarının hamısı ilə bölüşmək istəyirdi. Bu məkanda dövlətimizin başçısı yüksək əxlaqı, mənəviyyatı və sadə təbiəti ilə Oğuz övladlarının arasında idi. O gün Azərbaycan xalqının çoxdan, lap çoxdan arzusunda olduğu günüydü. O gün tarixi bir gündü. **O gün "Böyük qayıdışın" ilk günüydü.**

Yenə də xəyalıma Bayındır xan, və Oğuz bəyləri gəlirdi. Bayındır xan üç çadır qurmaq ilə bir parçalanma yaratmışdı, o parçalanmanın ağrı-acısını hələ də hiss edirik. Cənab prezident bir çadır qurdurmuşdu və bu çadırda milli birliyə çağırırdı. Bu çadır milli dəyərlərimizin önə çəkilməsində, milli birliyimizin daha da yüksək mərhələsinə qədəm qoymağımızda ilk çadır olaraq tarixə keçirdi. **Bu çadır – Dədə Qorqud çadırı simvolik olaraq Oğuz yurdlarının birləşdiyi məkan – Azərbaycan idi.**

O Azərbaycan ki dəfələrlə yadelli qəsbkarların hücumlarına məruz qalmış, torpaqları param-parça olub ilhaq edilmiş, dövləti dağılmış, övladları bir-birindən aralı düşmüş, sərgərdan-sərgərdan qaçqın, köçkün həyatı yaşamışdı. O Azərbaycan ki 270 ildir **"Böyük Qayıdışı"** gözləyirdi. Mən **"Böyük Qayıdış"** sözünü elə-belə demirəm, bu hissi yaşayaraq, duyaraq deyirəm. Əfsanəvi Azərbaycan hökmdarı Nadir Şah Əfşarın(3) xaincəsinə qətlindən sonra məmləkətimiz yadelli işğalçıların tapdağına dönmüşdü. 270 il ərzində Azərbaycanın müstəqilliyi, azadlığı, bütövlüyü uğrunda çox mübarizələr aparılıbdır. Bu gün o böyük tarixi şəxsiyyətləri: **Ağa Məhəmməd Şah Qacarı, Vəliəhd Abbas Mirzəni**, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin qurucuları; **Məmməd Əmin Rəsulzadəni, Fətəli Xan Xoyskini,** Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucularını; **Əbülfəz Elçibəyi,** bu yolda qanı ilə tarix yazmış **şəhidlərimizi, qazilərimizi, əməyi keçən hər kəsi, Ulu Öndər Heydər Əliyevi** dərin minnətdarlıq hissi ilə yad edirik. **"Böyük Qayıdış"** da bu nəhəng şəxsiyyətlərin apardıqları mübarizənin təməli əsasında ortaya çıxıbdır. Amma onu da etiraf etmək lazımdır ki, bu xoşbəxtlik öz cəsarəti, əzmi, qüdrəti və siyasi – hüquqi baxışlarının uzaqgörənliyi ilə müasirlərindən seçilən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Heydər oğlu Əliyevə nəsib olubdur. 2016 – cı ilin aprel döyüşlərində qazanılan qələbə **"Böyük Qayıdış"** yolunda ilk bəhrəsini verərək **Cocuq Mərcanlı** kəndinin və bir neçə yüksəkliyin həqiqi sahiblərinin əlinə keçməsi oldu.

O zaman ATƏT – in Minck qrupunun həmsədrlərindən biri olan Rusiyanın Prezidenti cənab V. Putinin işə qarışması nəticəsində atəşkəs yenidən bərpa edildi. Gözləyirdik ki, həmsədr ölkələrin bilavasitə təzyiqi və təsiri ilə bu münaqişəyə son qoyulacaq, regionda əmin-amanlıq yaranacaqdır. Lakin mənfur qonşularımızın başbilənləri aprel döyüşlərinin nəticələrindən ibrət dərsi almaq, BMT – nin qətnamələrini icra etmək yerinə öz təcavüzkarlıqlarına haqq qazandırmaq, yeni-yeni əraziləri zəbt etmək, beləliklə də "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyalarını erməni əhalisinə və dünya ictimaiyyətinə nümayiş etdirməyə çalışdılar. Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi olan əsrarəngiz Şuşa şəhərində erməni rəhbərlərinin məsuliyyətsiz çıxışları, təntənəli şənlik məclislərində rəqsləri, Nikol Paşinyanın "Qarabağ Ermənistandır, nöqtə" şüarı Azərbaycan xalqının haqlı narazılığına səbəb oldu. Cənab İlham Əliyev Ermənistan rəhbərliyinə bu məsulyyətsiz, bayağı hərəkətlərə son qoymaq təklifi ilə səsləndi və yüksək tribunalardan dəfələrlə dünya ictimaiyyətinə bir daha bildirdi ki, "QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR !".

Harınlamış, müxtəlif dövlətlərdən yardım alan ermənilərin isə iştahı daha da artırdı. Tovuz royonuna, Tərtər şəhərinə olan hücumlar, günahsız insanların həlakı, atəşkəsin ardıcıl olaraq Ermənistan tərəfindən pozulması, separatçı "Dağlıq Qarabağ" rejiminin çirkin oyunları Azərbaycan

xalqının səbir kasasını daşırdı. Nəhayət sentyabrın 27 – də Respublikanın Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu haqq savaşına qatıldı.

Bu günlər Azərbaycan xalqının öz kimliyini dünyaya bir daha bəyan etdiyi zaman kəsimi kimi tarixdə şərəfli yer tutur. Təqribən otuz ildən bəri erməni neofaşizminin işğalı və təcavüzünə məruz qalmış Azərbaycan Respublikasının Qarabağ ərazisi və yeddi rayonun taleyüklü məsələsinin həlli istiqamətində böyük işlər görüldü. Azərbaycan xalqının hər bir üzvünün çoxdan gözlədiyi bu çözüm məsələsinin reallaşmasının konkret olaraq səbəbləri gözlərimiz qarşısındadır. Belə ki, Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyevin fəaliyyətinin ilk dövrlərindən bu günə qədər apardığı incə və düzgün siyasətin nəticəsi kimi Azərbaycan dövlətinin dünya arenasında siyasi – iqtisadi yerinin möhkəmlənməsi ilə öz müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünü qorumaq bazası yaranıbdı. Məhz bu dövrdə artıq erməni işğalçılarına nəinki "dur" demək, bizim torpaqlardan "rədd olub gedin" demək missiyasını tam məsuliyyəti ilə ölkə başçısı həyata keçirdi. Bu missiyanı dünya dövlətlərinin, xüsusilə də erməni havadarlarının gözləri qarşısında həyata keçirmək o qədər də asan məsələ deyil. Lakin Respublika Prezidentinin əzmi, qardaş, dost ölkələrin, xüsusən Türkiyə və Pakistanın Azərbaycanın yanında olması faktı da bu amilin gerçəkləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Azərbaycanın haqq işini müdafiə edən dövlətlərin mənəvi dəstəyi Azərbaycan ordusunun gücünü, mübarizə əzmini artırdı.

Azərbaycan gəncləri ruh yüksəkliyi ilə bu mübarizəyə könüllü olaraq qoşuldular. Minlərlə gənc könüllü olaraq cəbhəyə getmək, erməni işğalçılarına qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə hərbi komissarlıqlara müraciət etdilər. Bu gün cənab prezidentimiz İlham Əliyevin beynəlxalq təşkilatların bu sahədə gördüyü işlərin səmərəsiz olduğunun, birtərəfli xarakter daşıdığının, ATƏT- in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyinin acı nəticələrini onların üzünə detallarıyla çatdırması sülhsevər xalqları da sevindirir və mütərəqqi bəşəriyyət bunu alqışlayır.

Qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti cənab Rəcəb Teyyib Ərdoğanın dəfələrlə ifadə etdiyi "qardaşım İlham Əliyev", "qardaş Azərbaycan" sözləri xalqımız tərəfindən məmnunluqla qarşılandı, gücümüzə güc qatdı. Bizim mübarizəmiz haqqdır, bu yolda hər zaman dövlətimizin, prezidentimizin yanında olduq. Eyni zamanda qeyd etməyi vacib sanıram ki, ölkədə mövcud olan 51 siyasi partiyadan əllisi Respublika Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək birlik, bütövlük, Vətən naminə, müqəddəs torpaqlarımızın qurtuluşu naminə əzmkarlıq nümayiş etdirdilər. Qarabağın və yeddi rayonun işğaldan azad olunması yolunda mübarizədə xalqımız sona qədər əzmlə mübarizə apardı.

Sentyabr ayının 27 – də başlamış Vətən uğrunda savaşın hər günü 30 ildən bəri erməni işğalı altında qalan torpaqlarımızın, yurd yerlərimizin bir-bir azad olunması ilə ilə müşaiyət olunurdu. Şanlı Azərbaycan ordusunun xilaskarlıq missiyasını, taktiki döyüş bacarıqlarını, əsgərlərimizin mənəvi və fiziki hazırlığını dünya diqqətlə izləyirdi. Ordumuzun, Ali Baş Komandanımızın qazandığı qələbələrə sevinən də, ona hər vasitə ilə maneə törətməyə çalışanlar da vardı və bu gün də onlar fəaliyyətdədirlər. Lakin Respublika Prezidenti, Ali baş Komandan İlham Əliyev qətiyyəti, dünyanın informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibələrdəki məntiqli cavabları ilə ağlı başında olan, hətta məkirli tele aparıcıları da mat halına salaraq neytrallaşdıra bildi. Azərbaycan öz hüquqlarını həm döyüş sahəsində, həm informasiya müharibəsində müdafiə edə-edə irəliləyir. Xüsusən güc tətbiqi sahəsində müasir elektron vasitələri ilə aparılan savaş dünya tarixində görünməmiş yenilikləri ilə ortaya çıxdı. Qardaş Türkiyə Respublikasından alınmış **"Bayraqdar"** insansız hava aracları, yerli istehsal olan **"İti qovan"** pualar, İzrailin yeni texnoloji silahları ilə düşmənin silah arsenalı məhv edildi, Azərbaycan ordusu müharibə meydanında yeni-yeni qələbələr qazandı.

Sevindirici haldır ki, Xalq və Hakimiyyət, Hakimiyyət və Xalq Birliyi yaranıbdır. Məhz bu birliyin nəticəsində "Böyük Qayıdışın" ilk mərhələsini geridə qoyduq. **Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi sevinci Vətən Müharibəsində qələbənin rəmzinə çevrildi.**

Noyabın 9 – da Ermənistan rəhbərliyi məğlubiyyətini etiraf etməyə məcbur oldu. Bundan sonra 9 noyabrdan 10 noyabra keçən gecə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Rusiya Respublikasının Prezidenti Vladimir Putin və Ermənistan Respublikasının Baş Naziri Nikol Paşinyan üçtərəfli bəyanat imzaladılar. Bəyanatın müddəalarına görə Rusiya Sülhməramlıları 5 il müddətinə Xankəndinə yerləşib Türkiyə ilə birlikdə idarəetmə mərkəzindən burada asayişin tam bərpasına nəzarət edəcəklər. Beləliklə də Azərbaycanın tarixi torpaqları erməni işğalından azad edildi.

Nəticə. Azadlıq pulla satılmadı, qanla qazanıldı. Vətən savaşında Azərbaycanın 3000 - ə qədər igid - ərəni şəhidlik zirvəsinə yüksəldi. Minlərlə ərən qazimiz müxtəlif dərəcəli xəsarət aldı. Lakin Ana Vətənin müqəddəs qucağı erməni tör-töküntülərindən təmizləndi, sular məcrasına qovuşdu, Şuşada, Laçında, Kəlbəcərdə "Qarabağın şikəstəsi" oxundu, öz yurddaşları üçün qəribsəmiş dağlar çiyinlərindən ağır bir yük atmış kimi vüqarla dikəldilər.

Bütün bu uğurlar dekabrın 10 – da Zəfər Paradı ilə tarixə keçdi. Paradda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev və qardaş Türkiyə Respublikasının Prezidenti cənab Rəcəb Tayib Ərdoğan geniş nitq söyləyib Azərabycan xalqının haqq işini, ordumuzun qələbəsini dünyaya çatdırdılar. Zəfər nəğmələri yüksəldi, ay-ulduzlu bayraqlarımız Azərbayacanın bütün şəhər və kəndləri süslədi.

İyun ayının 15 – də Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti sayın Rəcəb Tayyib Ərdoğanın yenidən Azərbaycana, işğaldan azad olunmuş Şuşaya gəlişi sevincimizə sevinc qatdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Şuşa şəhərinin mərkəzində yenə bir ağ çadır qurdurmuşdu. Rəmzi olaraq bu çadır Dədə Qorqud çadırı ilə eynilik təşkil edirdi. Söhbətimizin əvvəlində haqqında danışdığımız ağ çadır indi daha təkcə Azərbaycanı deyil, həm də qardaş ölkə Türkiyəni əhatə edirdi.

Yaşadığımız bu günlər Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Amma mübarizəmiz bitmədi, "Böyük Qayıdış" hələ davam edəcəkdir. Düşünürəm ki, Arazın lil suları axıb-axıb durulacaqdır. "Böyük Qayıdış" Böyük Azərbaycanın istiqlalı ilə yekunlaşacaqdır.

Qaynaqlar:

1. Nizami Muradoğlu. "Azərbaycanın milli kimliyi: "Kitabi – Dədə Qorqud" abidəsi", "Kaspi" qəzeti, 24 dekabr 2013-cü il.
2. Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, Yazıçı, 1988, 266 s.
3. Lourens Lokkart, Nadir Şah. Bakı. Qanun Nəşriyyatı, 2013, 552 s.
4. M. A.Pənahi, Rəftar Cəliloğlu."XVIII əsrin 90-cı illərində Qarabağ əhalisinin yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi tarixindən". Bakı, 2012, 90 s.

QARQARCHAİY MOUNDS - MONUMENT OF THE KHOJALY NEKROPOLİS X-VIII B.C.

XOCALI NEKROPOLUNUN E.Ə. X-VIII ƏSRLƏRƏ AİD QARQARÇAY KURQAN ABİDƏLƏRİ

Hidayət F.CƏFƏROV

(Azərbaycan Dövlət İqttisad Universiteti – UNEC, humanitar fənlər kafedrası)

Təqdim olunan məqalədə Xocalının Qarqarçayın sol sahilində yeləşmiş üçüncü qrup kurqanları, arxeoloji ədəbiyyatda "daşlı çöl" kimi məlum olan abidələr haqqında məlumat verilir. Bu kurqanları fərqləndirən xüsusiyyət onların iri ölçülü çay daşlarından öurulmasıdır. Kurqan altında böyük ölçülü daş qutular olmuşdur. Artefaktlar kramika nümunələrindən, metal əşyalardan bəzəklərdən və s. ibarətdir.
Kurqanlar e.ə. X-VIII əsrlərə aid edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Xocalı, "daşlı çöl" ,kurqanlar, Assuriya muncuğu, iqtisadi-mədəni əlaqələr, artefaktlar**.**

E.ə. XIV-VIII əsrlər çərçivəsində yer almış Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin aparıcı abidələr qrupunu obyektiv olaraq məşhur Xocalı nekropolu tutur. İlk dəfə haqqında məlumatlar XIX əsrin 80-ci illərində verilən, arxeoloji qazıntıları isə həmin əsrin 90-cı illərində aparılan məşhur Xocalı abidələr kompleksi 130 ildən artıqdır ki, arxeoloq-tarixçilərin diqqətindədir. Müxtəlif illərdə Xocalı nekropolu haqqında məlumatlar vermiş S.Veyssenqof[23, səh.64-69], E.A.Resler[24,səh. 24-31], İ.İ.Meş-şaninov[9,səh.217-240], İ.M.Cəfərzadə[26,səh. 15-26], Y.İ.Hümmel[8,səh. 1-2; 27,səh.77-82], K.X.Kuşnareva[2,səh.109-124;11,səh.370-386] ilə yanaşı bu sətirlərin müəllifi də hələ XX əsrin 70-ci illərindən zaman-zaman bütövlükdə Qarabağ, o sıradan Xocalının qədim arxeoloji abidələrinə həsr olunmuş silsilə məqalələr, monoqrafik əsərlər yazaraq nəşr etdirmiş, bir çox cəhətdən unikal əhəmiyyətə malik nekropolla bağlı məsələlərə öz münasibətini bildirmişdir[25,səh.94-97; 29, səh.57-70]. Təqdim olunan növbəti məqalə müəllifin Xocalı abidələri kompleksi haqqında təqdim etdiyi yazılar silsiləsindən növbəti məqalədir. Bu məqalə Xocalı nekropolu kompleksində önəmli yer tutan, örtüyü müxtəlif ölçülü çay daşlarından ucaldılmış kurqan abidələri haqqındadır. Xatırladaq ki, Xocalının çoxsaylı (əsasən, dörd tipdə) abidələri sıralanmasında, bu tip kurqanlar üçüncü tip altında cəmlənmişdir (tablo 1). Xatırlatmağı vacib sayırıq ki, bir tərəfi Xocali kəndi(1988-ci ildən şəhəri)ilə Əsgəran qalasını ayıran dağ yamacına söykənən, cənub və cənub-qərbdə Xanəzək kəndinə qədər uzanan, şərqdə Qarqarçayın sol sahil yamacı ilə hüdudlanan ğeniş əraziyə malik Xocalı nekropolunda fasiləsiz olaraq son tuc-ilk dəmir dövrünün bütün mərhələlərini əhatə edən abidələr kompleksi sıralanmışdır. Buraya e.ə. XIV-XIII əsrlərin yadigarları olan kiçik ölçülü torpaq kurqanlar(birinci qrup), e.ə. XII-XI əsləri özündə ehtiva edən, müxtəlif modifikasiyalı, çox böyük ölçülü torpaq kurqanlar(ikinci qrup), e.ə. IX-VIII əsrlərlə hüdudlanan "daş qutu qəbirləri"(dördüncü qrup), və nəhayət oxuculara bu məqalə vasitəsilə çatdırmaq istədiyimiz daş örtüklü kurqanlar(üçüncü qrup) qrupları daxildir. Sadaladığımız arzeoloji komplekslər üç hissədən- "Köhnə Xocalıdan", "Qaladibi Xocalısından", bir də "Qaçqınlar Xocalısından" ibarət olan bütöv Xocalı yaşayiş massivinin ərazisinə səpələnmişdir. Təqdim olunan yazıda haqqında məlumat verəcəyimiz kurqanlar "Qaçqınlar Xocalısı" kəndinin ərazisində, Ağdam-Şuşa şosse yolunun hər iki kənarında, Qarqarçayın sol sahil zonasında yeıiəşmişdir. Bu kurqanları başqa tiplərdən fərqləndirən xarici əlamət, onların bir qayda olaraq müxtəlif ölçülü çay(Xocalıçay və Qarqarçayının) daşlarından ucaldılmasıdır. Kurqan altında isə böyük ölçülü "daş qutu qəbirlər" aşkar olunmuşdur. Qeyd edək ki, burada, həm də torpaq örtüklü kurqanlar da ucaldılmışdır. Akademik İ.İ.Meşşaninovun çox yerdə işlətdiyi "daşlı çöl" ("валунное поле") termini tezliklə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. İndiyə qədər bu termin istifadədədir. Biz hesab edirik ki, böyük alimin uzaqgörənliklə irəli sürdüyü bir sıra başqa elmi müddəalarla yanaşı bu elmi ifadə də yerində və düzgün ifadə olunmuş, elmi tutumlu bir termindir.

Qarqarçayın sol sahilində yerləşmiş "daşlı çöldə" bir neçə daş kurqanda qazıntıları E.Resler aparmışdır. Kurqanlar müxtəlif ölçülü olub yalnız çay daşlarından qurulmuşdur. Bəzi hallarda daş örtüklü kurqanların

torpaq kurqanlar üzərində qurulması müşahidə olunmuşdur. Bu tip kurqanlar dövrləşmə baxımından Xocalı abidələri kompleksinin 3-cü inkişaf mərhələsini, həm də 3-cü qrupu təşkil edirlər. Məqaləmizdə bu kurqanlar burada müxtəlif vaxtlarda arxeoloji qazıntılar aparmış ayrı-ayrı arxeoloqların özlərinin qəbul etdikləri say sıralamasına uyğun verilmişdir.

7 saylı kurqan (tablo 2, 18-20). Onun diametri 48 m., hündürlüyü 8 m. olub örtük altında böyük ölçülü, üstü bağlanmış daş qutu qəbiri (9x3,7x2 m) aşkar olunmuşdur. Qəbirin yan daşları səliqə ilə yonulmuşdur. Daşların səthində cızılmış xətləri E.Resler yazıya oxşatmışdır. Qəbirin cənub hissəsində demək olar ki, çürümüş insan skeleti qalıqları, şimal küncündə isə öküz sümükləri tapılmışdır. Qəbir avadanlığı tuncdan hazırlanmış səthi düyməciklərlə bəzədilmiş, içərisi boş əsa başlığından, tunc ox ucluqlarından (2 ədəd), enli tunc lövhədən düzəldilmiş üzüklərdən (2 ədəd), tuncdan dairəvi toqqa başlığından ibarətdir. Qəbirdə boz rəngli daşdan hazırlanmış, səthindəki qazma yolkavari xətlər ağ maddə ilə doldurulmuş cam sınıqları da tapılmışdır [Дело АК, № 60/1895, list. 37; 2, səh. 113, rəsm 6,2-4].

11 saylı kurqan (tablo 2, 1-17). Xocalı abidələri içərisində ən çox fərqlənən və diqqəti cəlb edən abidədir. Çay daşlarından qurulmuş kurqanın diametri 30 m, hündürlüyü 4 m olmuşdur. Kurqan altında aşkar olunmuş daş qutu qəbiri (3,92x2, 1x1,9 m) böyük ölçülü sal daşlardan hörülmüşdür. Qəbirin üstü bağlanmışdır, döşəməsi torpaq olmuşdur. Döşəmədə qara torpaq və daş yığını, içərisində bir-birinə qarışmış arxeoloji materiallara, habelə külə qatışmış insan sümüklərinə təsadüf edilmişdir. Görünür, qəbir vaxtilə talan edilmişdir.

Kurqanda tapılmış arxeoloji materiallar səthi şəbəkəli, asılmaq üçün ilgəyi olan tuncdan quş fıqurundan; tuncdan çəkicə oxşar əşyadan, tuncdan bıçağa oxşar lövhədən, tunc bizdən; quş başı fıqurlu, qayışa bərkitmək üçün deşiyi olan toqqa başlığından ibarətdir. Tapıntılar içərisində dəmir əşya parçalarına da təsadüf olunmuşdur: onlardan biri ucu əyilmiş şarvari əşya, digəri uzun dəmir lövhənin qırığıdır. Kurqanda qızıl əşyalar da tapılmışdır. Onlardan iki ədədi nazik yastı qızıl lövhədən hazırlanmış, ucları bitişməyən üzükdən ibarətdir. Birinin içəri səthində ştrix və nöqtələrdən naxış var. Qızıl əşyaların digəri kiçik muncuq və səthi ştrixli, naxışlı olan formasız lövhə parçalarından ibarət olmuşdur [1, list.42-43; 3, səh. 50; 4, səh. 176-179; 5, səh. 15-23].

Bunlardan başqa qəbirdə 368 ədəd, əsasən əqiqdən muncuqlar yığılmışdır. Hələ E.Resler vaxtilə həmin muncuqlardan birinin səthində yazıya oxşar işarələrin varlığını müşahidə etmiş, Tatyana Passek və Boris Latının muncuğu tədqiq edərək onun üzərində yazı olması qənaitinə gəlmiş, İ.Meşşaninov isə mütəxəssislərlə məsləhətləşmələrdən sonra muncuğun üzərində Assuriya çarı Adadnirarinin adının yazılmasını müəyyən etmişdir.

1 saylı kurqan materiallarının sadalanması saxsı qablarla başa çatır. Onlardan biri sarımtıl rəngli gildən (koalin) hazırlanmış, xarici səthinə açılışında beş guşəli ulduz yaradan qalın yaşıl xətlərdən naxış vurulmuş, üzərinə şir çəkilmişdir. Bu qab Assuriya tipli şirli qablar qrupuna daxildir.

Saxsı qabların başqa nümunələri boz və qırmızı rəngli fraqmentlər və qulplardan ibarət olmuşdur [l, səh. 42-43, rəsm 1-10; 5, rəsm 4,5,6].

12 saylı kurqanın daş örtüyü nisbətən kiçik ölçülü olmuşdur. Kurqan altındakı daş qutuda tuncdan quş başı formalı toqqa başlığı, dəvəgözü və çaxmaq daşından badamvari, oymalı-gəzli ox ucluqları, tunc iynə, pasta və əqiqdən muncuqlar tapılmışdır. Qəbirin içərisində E.Resler bir neçə insan dişi, lülə sümükləri, at dişi və formasız keramika sınıqları da aşkar etmişdir [l, list, 43-44, rəsm 1,2,3,4].

14 saylı kurqan (tablo 2, 41-44) daş örtüklü olub, 11 və 12 saylı kurqanların arasında yerləşmişdir. Diametri 22 m, hündürlüyü 2 m olmuşdur. Daş örtük altında sal daşlardan hörülmüş, üstü bağlanmamış daş qutu qəbiri (4,2x2,lxl,2 m) açılmışdır. Torpaq döşəməsində çox pis qalmış, demək olar ki, çürümüş insan skeleti qalıqları, saxsı qab parçaları, iki ədəd nazik tunc məftildən üzük və səthi 11 saylı kurqanda olduğu kimi ştrixlərlə naxışlanmış kiçik qızıl lövhə parçası, pasta və əqiqdən muncuqlar tapılmışdır. Arxeoloji materiallar və xarici görünüş etibarilə 14 saylı kurqanın 11 saylı kurqanla yaxınlığını hələ Resler müşahidə etmişdir [l, list 45, rəsm 1,2,3; 4, səh. 181, rəsm 18,19].

15 saylı kurqan (tablo 52, 41-44) daş örtükdən ibarət olmuşdur. Burada aşkar olunmuş daş qutu qəbirdə torpaq və daş təbəqəsi qarışığı altında insan sümükləri parçalarına, boz və qırmızı rəngli saxsı qab sınıqlarına rast gəlinmişdir. Bundan başqa qəbirdə 7 saylı kurqanda tapılmış yastı, ucu deşikli toqqa başını xatırladan oval halda, uzun və ensiz tunc bıçaq, pasta və əqiqdən müxtəlif quruluşlu muncuqlar tapılmışdır [l, list 45-46, rəsm 1,2,3,4; 4, səh. 182, rəsm 20,21].

17 saylı kurqan (tablo 2, 21-25) daş örtüklü olub, quruluşca 15 saylı kurqanı xatırlatmışdır. Daş qutu qəbirdə tuncdan çəkicvari əşya (11 saylı Xocalı kurqanı və Sarıçoban kurqanında tapılmış əşyaların oxşarı); şiş

uclu sümük əşya, habelə səthi şüyrəli naxışlı qab parçaları tapılmışdır [6,list. 44, 106, 108; 7, səh. 432, 433, rəsm 28, 29, 30 (rəsm 26-17-ci kurqanın planı)].

19 saylı kurqan (tablo 2, 1-10) böyük ölçülü çay daşlarından qurulmuşdur. Diametri 22 m, hündürlüyü 4 m olub. Kurqanaltı daş qutu qəbirdə (5,5x2,74x2,5 m) örtük və döşəməyə daş plitə qoyulmamışdır. Dəfn qalığı haqqında məlumat yoxdur. Görünür, başqa əksər qəbirlərdə olduğu kimi burada da skelet tamam çürümüşdür [6, list. 44, 106-108; 7, səh. 438, 442, rəsm 43-52].

Qəbirdə tapılmış əşyaların bir qismi tuncdandır. Buraya dəstəyə keçirmək üçün dilçəkli xəncər, dördtilli biz, yüzdən yuxarı şlyapa quruluşlu, iki deşiyi olan düymələr daxildir. Bundan başqa burada qızıl lövhədən muncuqlar da tapılmışdır. Avadanlıq içərisində müxtəlif materiallardan hazırlanmış çoxsaylı muncuqlara təsadüf edilmişdir. Onlar həm sayına, həm də hazırlandığı material və forma rəngarəngliyinə görə əvvəlki kurqan materiallardan fərqlənir. Muncuqların böyük əksəriyyəti pasta və pastavari materiallardan olub silindrik, romb, şarşəkilli, aypara, boçkavari, bir sözlə daha çox müxtəlif həndəsi fıqurlu quruluşa malikdir. Əqiq muncuqlar da şarşəkilli, silindrik, kəsmə və formalıdır. Əqiqdən hazırlanmış, gözləri tuncdan qoyulmuş it və ya canavar başı formasında muncuq daha maraqlıdır. Başqa əqiq muncuq uzunsov kvadrat quruluşludur. Sapa keçirmək üçün deşiyi muncuğun uzununa açılmışdır. Quruluşca buna oxşar böyük ölçülü başqa muncuq kəhrabadan hazırlanmışdır.

19 saylı kurqanın (tablo 3, 11-27) diametri 18 m, hündürlüyü 3 m olan daş örtüyü altında 19 saylı kurqanda olduğu kimi böyük ölçülü (5x2,5x2 m) daş qutu qəbiri aşkar olunmuşdur. Döşəmədə gil qatışıq təbəqədə nizamsız qalmış maddi-mədəniyyət nümunələrinə və əsasən çürümüş insan skeleti qalıqlarına təsadüf edilmişdir [6, list 44, 109-112; 7, səh.442-446, rəsm 54-59; 60- a,b,c;61- a,b,c; 62-a,b,c,e].

Arxeoloji materiallar səthində yolkavari naxışı olan yastı tunc iskənəvari baltadan; dilçəkli tunc bıçaqdan (3 ədəd); borulu tunc qarmaqdan; ucları aralı qalan tunc qolbaqdan; tunc lövhə parçasından; tunc maqqaşdan ibarətdir. Burada həmçinin Azərbaycanın son tunc və ilk dəmir dövrünün varlı qəbirlərində təsadüf olunan qızıl əşyalar da tapılmışdır. Onlar dördtilli qızıl muncuq və bəbir başı fıqurlu, içərisi boş olan səthi naxışlı əşyadır. Bununla yanaşı qəbir avadanlığı içərisində səthi göy rəng fonunda açıq-sarımtıl və yaşıl rənglə fantastik heyvan rəsmləri ilə bəzənmiş şirli qab sınıqlarına rast gəlinmişdir. Qəbirdə çoxlu miqdar lentşəkilli və ya dirsəkvari qulpu olan dairəvi-basma, konnelyur, şüyrəli torvari və yolkaşəkilli naxışları olan qab qırıqları, əqiq və pastadan muncuqlar tapılmışdır.

20 saylı kurqan planda oval formalı olub böyük ölçülü çay daşlarından qurulmuş örtüyə malik olmuşdur (diametri 25 m, hündürlüyü 4,75 m). Örtük altındakı daş qutu qəbirin (4,75x2, 95x2,25 m) örtüyü olmamışdır. Torpaq döşəmədə yanmış insan skeleti qalıqları, öküz və at sümükləri tapılmışdır. Qəbir avadanlığı çox az olmuşdur. Buraya tuncdan uzun şişvari əşya, ucları bitişməyən tunc üzük, səthi ştrixli, bəzəkli olan ağ və göy rəngli pasta, habelə əqiq muncuqlar daxildir [6, list 44, 113-115; 7, səh.447-448, rəsm 65-70; 2, səh.l 15-116].

120 saylı (Y.I.Hümmelin qazıntısı) əsas kurqan çölünün cənub-qərbində yerləşmişdir. Çay daşlarından qurulmuş, diametri 12 m, hündürlüyü 5 m olan kurqan örtüyünün şərq hissəsində trapesvari quruluşlu, şimal-cənub istiqamətli daş qutu qəbiri (5,13x2,30x1,35 m) aşkar olunmuşdur. Qəbirin mərkəz hissəsində kişi, şimal-qərb hissəsində isə qadm dəfn olunmuşdur. Y.Hümmelin fikrincə burada dəfn olunmuş kişi süvari olub, iki atı və arvadı ilə birlikdə basdırılmışdır. Kişi skeleti yaxınlığında tunc, dəvəgözü və çaxmaqdaşından ox ucluqları, tunc iynə və qızıl muncuq qoyulmuşdur [8, səh. **12**].

Qəbirin cənub hissəsində iki ata məxsus sümük qalıqları, habelə görünür, atları bəzəmək üçün nəzərdə tutulmuş balıqqulağı, pasta və əqiq muncuqlar tapılmışdır. Burada tapılmış keramika əsasən qara və boz rəngli cam, küpələrə məxsus fraqmentlərdən ibarətdir. Şar gövdəli, lüləli bir qab üçayaqlıdır. Bu tip qablaıia eyni dövrə aid Qara təpə (Şıxbabalı) yaşayış yerində təsadüf edilmişdir.

2 saylı kurqan (İ.İ.Meşşaninovun rəhbərliyi ilə T.Passek və B.Latınınin qazıntısı) [9, səh. 222-223]. Bu kurqan xarici əlaməti ilə 11, 14 və başqa bu tip nisbətən kiçik ölçülü daş örtüklü kurqanlardan fərqlənmirdi. Daş örtük altında böyük ölçülü (5,20x3,15x2 m) daş qutu qəbiri aşkar olunmuşdur. Üst örtüyü yoxdur. Qəbirə dolmuş daşlar dəfn qaydasını pozmuşdur. Avadanlıq qəbirin döşəməsində səpələnmiş vəziyyətdə qalmışdır. Materiallar tunc məftildən hazırlanmış üzükdən, qara və qırmızı cilalı saxsı qab fraqmentlərindən, 1500-dən artıq əqiq, ağ və göy rəngli pastdan muncuqlardan, səthində göy rəng fonunda romb və nöqtələrin kombinasiyasından yaranmış naxışları olan şirli qab sınıqlarından ibarət olmuşdur. Əqiq muncuqlardan biri 19 saylı kurqanda olduğu kimi it və ya canavar başı fıqurunda hazırlanmışdır. T.Passek burada həmçinin qızıl əşyaların tapılmasını göstərmişdir. Onlar nazik qızıl lövhədən olan silindrik əşyadan (2 ədəd) və qızıl muncuqdan ibarətdir. Onların səthi relyefli nöqtələr və batıq xətlərlə naxışlanmışdır [10, səh.175].

4 saylı məntəqə (K.Kuşnaryevanın Ağdam-Xankəndi yolunun kənarında tədqiq etdiyi dağılmış kurqan). Kurqanın qalmış kəsiyi onun böyük ölçülü çay daşlarından qurulmasını göstərir. Burada, kəsikdə, sağ yanı üstdə, bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuş ölünün skeleti aşkar olunmuşdur. Skeletin sol əlində tunc üzük, sinəsində əqiq muncuqlar qalmışdır. Başı yanında dörd ayaqlı, düzbucaqlı quruluşlu şirli mücrü qoyulmuşdur. Mücrü eynitərkibli gildən olan qapaqla örtülmüşdür. Mücrü ağ rəngli gildən hazırlanmış, səthi açıq sarı və açıq yaşıl rəngli enli şaquli xətlərlə naxışlanmış, üstdən şəffaf şirlə örtülmüdür. Ölünün ayaqları yanında daha üç saxsı qab tapılmışdır: onlardan biri şabalıdı rəngli dik qoşa qulplu, səthi konnelyur xətlərlə naxışlanmış şar gövdəli küpədən; başqası tək qulp, tünd-boz rəngli, şarvari gövdəli, səthi şaquli şüyrəli xətlərlə naxışlanmış bardaqlardan; üçüncüsü qulpsuz və saya səthli şarvari gövdəli küpədən ibarətdir [11, səh.381, rəsm 13, 1-3; rəngli tablo].

Xocalının üçüncü tip kurqanları göründüyü kimi, həm xarici əlaməti, həm qurulduğu (yəni kurqan örtüyü) material (yalnız daşlar), həm də qəbirin quruluşu (daş qutular) və avadanlıq baxımından əvvəlki tiplərdən fərqlənir. Lakin bəri başdan deməliyik ki, bu fərq çox da dərin məna kəsb etmir. Belə ki, maddi mədəniyyət nümunələrinin bir çoxunda, xüsusilə tunc əşyalar və keramikada bir irsilik, ənənəvilik prinsipi duyulur. Bu irsilik kurqan ucaltma adətinin, ölüyandırmanın və s. saxlanmasında da müşahidə olunur.

Üçüncü tip abidələrin bilavasitə xarakteristikasına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, onları fərqləndirən başlıca xüsusiyyət kurqanların yalnız çay daşlarının qurulmasındadır. Bir qayda olaraq qəbirlər materikdə qazılmış və çox halda səliqəli yonulmuş sal daşlarla üzlənmişdir. Daş qutuların döşəməsi torpaqdandır. Üstü isə örtülməmişdir. Məhz bu səbəbdən qəbir avadanlığı qırıqları şəklində olması, qalmış materialların nizamsız halda qəbirə səpələnməsinin də bir səbəbi bununla izah olunmalıdır. Digər tərəfdən qəbirə dolmuş daşların ağırlığından, oğruların gözündən yayınmış materiallar da sınıb əzilmişdir.

Qəbirlərdə tapılmış insan sümüklərinin əksər halda yanıb-kömürləşməsi E.Reslerə ölülərin qəbirdən kənarda qalanmış tonqalda yandırılması və yanmış sümük qalıqlarınm sonra avadanlıqla bərabər qəbirə qoyulması gümanını irəli sürməyə imkan vermişdir. Lakin, heç də həmişə yanıq izinə təsadüf edilməmişdir. Məsələn, İ.Meşşaninovun rəhbərliyi ilə qazılmış, habelə Y.Hümmelin, K.Kuşnaryevanın tədqiq etdiyi kurqanlarda ölülər yandırılmamışdır, yəni burada inqumasiya adəti icra olunmuşdur.

Bu tip kurqanlarda, görünür, tayfanın varlı üzvləri dəfn olunmuşlar. Burada qızıl əşyaların, üzəri şirlə örtülmüş nadir keramika nümunələrinin varlığı, kurqanların böyüklüyü, daş qutuların böyük sahə tutması da bunu sübut edir.

Arxeoloji materiallar içərisində əsas yerlərdən birini tuncdan hazırlanmış əşyalar təşkil edir. Onlardan tuncdan yastı balta diqqəti cəlb edir (20 saylı kurqan). Bu tip baltalara Böyük Borsunlu kurqanı [20, s.6, rəsm 13], dağılmış Keşki kurqanı materuialları [28, səh.21-25], Mingəçevir [21, rəsm 62] abidələrində təsadüf edilmişdir. Dövr etibarilə Keşki və Mingəçevir abidələri Xocalının bu tip kurqanlarına yaxm olsa da, Xocalı nüsxəsinin bir qədər cavan olması nəzərə alınmalıdır. Yastı baltalardan daha çox əmək aləti kimi istifadə edilməsi fıkri nisbətən geniş yer tutur.

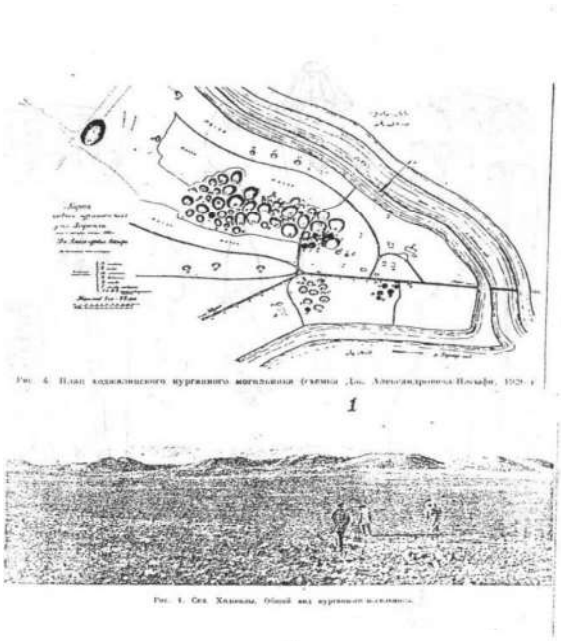
Nəzəri cəlb edəcək materiallardan biri də səthi şəbəkəli bəzəkli, tunc quş fıqurudur (N 11). Bu tip əşyaları Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində geniş yayılmış materiallardandır. Tunc bıçaq, tunc və dəvəgözü daşından ox ucluqları, maqqaş, qarrnaq, biz, iynə, dişə oxşar tunc əşya, tunc düymə, qolbaq və üzüklərə gəldikdə, onların e.ə. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərində təkcə Qarabağ abidələri deyil, ümumiyyətlə Azərbaycanın həmdövr abidələrində geniş yayılması, məişətdə işlədilən avadanlıq olması haqqında arxeoloji ədəbiyyatda dəfələrlə məlumat verilmişdir. Ona görə də bu materialların üçüncü tip abidələrin dövrləşməsi məsələsində rolunu şişirtmək, yaxud birbaşa onlara istinad etmək düz olmazdı. Bu baxımdan, müəyyən mənada, fraqmentlər şəklində qalsa da keramika nümunələri köməyə gələ bilər. Belə ki, 20 saylı kurqanda, habelə K.Kuşnaryevanın tədqiq etdiyi 4-cü məntəqədə tapılmış saxsı qablar həm forma, (şarvari küpələr, tək dirsəkvari qulplu bardaqlar), həm də naxışlama (şaquli, torşəkilli şüyrələr, paralel batıq xətlər) baxımından, bir tərəfdən e.ə. XII-XI əsıiər materiallarına yaxınlaşsa da, digər tərəfdən onlardan müəyyən qədər fərqlənir. Məsələn, dirsəkvari qulpların sonrakı inkişafının e.ə. VII əsrdə qoç və qoyun başlı qulpların formalaşmasında mühüm rol oynaması şübhəsizdir. Yəni, bu və ya digər detallar uzun müddət istifadədə olmuş, yeni şəraitdə, başqa tərzdə olsa da saxlanılmışdır.

E.ə. XII-XI, hətta ondan əvvəlki dövrlərin də ənənəsinin yaşadılması keramika nümunələrinin səthindəki yolkavari şüyrələr, konnelyurlar, mərkəzi nöqtəli olan dairəvi-basma naxışların saxlanılmasında da ifadə olunur. Eyni sözləri pasta və əqiqdən hazırlanmış muncuqlar haqqında da demək olar. Əqiq muncuqlar silindrik, rombşəkilli, prizmatik, kəsmə, şarvari və s. quruluşlu olmaqla əvvəlki dövrlərin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. Pasta və üzəri şirli muncuqlar da hələ oıta tunc dövründən geniş yayılmış bəzək nümunələrindəndir [12, səh.49-55].

Uçüncü tip kurqan abidələrində tapılmış materialların bir qrupu qızıl əşyalardan ibarət olmuşdur. Əslində bu tip kurqanların böyük əksəriyyətində - N 11, 14, 18, 20 (E.Resler), 120 (Y.Hümmel), 1 saylı (İ.Meşşaninov) kurqanlarda qızıl əşyalara təsadüf olunmuşdur. Onlar mübadilə yolu ilə gəlmə hesab edilir. Qeyd edək ki, 11 saylı kurqanda parçaları qalmış naxışlı-qızıl əşyanın birbaşa analogiyasma e.ə. XII-XI əsrlərə aid Çoğa-Zənbil abidəsində (İran) [13, səh. 139, rəsm 253; 14, səh. 53,55] təsadüf edilmişdir.

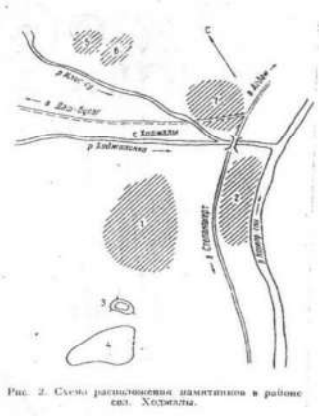
Mübadilə yolu ilə gətirilmiş materiallar sırasında olan üzəri şirli qablar Xocalının 11, 20 saylı kurqanlarında, Ağdam-Xankəndi yolu çəkilərək dağılmış kurqanda, habelə İ.Meşşaninov rəhbərliyi ilə tədqiq olunmuş kurqanda tapılmışdır. Azərbaycan ərazisində şirli qabların erkən nümunələri həmçinin Borsunlu, Coni, Paşatəpə, Mingəçevir, II Kültəpə (son tunc dövrü təbəqəsi), Xaçbulaq abidələrində (tablo 4) təsadüf edilmişdir [23, səh. 23-29]. Dövr etibarilə bu abidələrdən qədimi Borsunlu, cavanı isə Xocalı kurqanları hesab oluna bilər. Xocalınm bu tip kurqanlarının dövrü məsələsində tədqiqatçılar bir qayda olaraq üzərində Assuriya çarı Adadnirarinin adı yazılmış muncuğa istinad etmişlər.

Tablo 1

1

2

3

Məlum olduğu kimi İ.Meşşaninov üzərində Adadnirari adı yazılmış Assuriya muncuğunu I Adadnirariyə e.ə. (1310-1281) və ya II Adadnirariyə (e.ə. 911-891) mənsubiyyəti qənaətinə gəlmiş və onun VIII əsrdə Urartu çarlarının Zaqafqaziyaya yürüşü zamanı Azərbaycana düşməsini göstərmişdir [15, səh.3-5; 16, səh.108-109]. Biz vaxtilə İ.Meşşaninovun fikrinə istinad edərək muncuğun II Adadnirariyə mənsub olmasına tərəfdar çıxmışdıq [12, səh.43]. İ.M.Dyakonov həmin muncuğun II Adadnirariyə aidiyyatını [17, səh. 302-303] və III Adadnirarinin dövründə assuriyalıların Xəzər dənizi sahillərinə gəlməsini qeyd etmişdir [18, səh.84]. Muncuq tapılmış Xocalı kurqanının X əsrdən gec olması da söylənilmişdir [19, səh. 53-54].

Beləliklə, deyilənləri nəzərə alaraq Xocalıda tapılmış Assuriya muncuğunun II Adadnirariyə mənsub olmasını, onun Azərbaycana gətirilməsini isə II Adadnirari (X əsrin axırı IX əsrin əvvəli) və ya III Adadnirarinin (e.ə. IX əsrin sonu və VIII əsrin başlanğıcı) dövrünə aid etmək olar. Əgər deyilənlər qəbul olunsa da 11 saylı Xocalı kurqanı və bu tip başqa abidələr üçün dövrlənmə e.ə. X-VIII əsrlər, ən geci IX-VIII əsrin əvvəli çərçivəsində ola bilər.

Ədəbiyyat və qeydlər

1. Дело Археологической Комиссии (Дело АК) №60/1895, ЛОИА arxivi
2. Кушнарева К.Х. Ходжалинский Могильник. ИФЖ АН Арм.ССР, 1970, №3.
3. ОАК (Отчеты Археологической Комиссии за 1895 г. СПб, 1897 г.
4. VBGAEU (Zeitschrift fur ZE Ethnologie. Verhandlungen der Berliner Gesellschaft fur Anthropologie und Urgeschichte). Berlin, 1896.
5. Пассек Т., Латынин Б. Ходжалинский курган №11. ИООИА (Известия Общества Обследование и Изучение Азербайджана), Баку, 1926 (ayrıca ottisk)
6. Дело АК. № 48/1897.
7. ZE VBGAEU, Berlin, 1898.
8. Гуммель Я.И. Отчеты по экспедициям 1939 г. Археологические разведки и раскопки по районам Азерб. ССР. AMEA AE İnstitutunun elmi arxivi, iş №931.
9. Мещанинов И.И. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорный Карабах и Нахичеванский край, снаряженной в 1926 г. Обществом изучения Азербайджана. Сообщ. ГАИМК (Государственной Академии Истории Материальной Культуры), Ленинград, 1926.
10. Иессен А.А., Пассек Т. Золото Кавказа. Изв. ГАИМК, 1935, вып.110.
11. Кушнарева К.Х. Археологические работы в 1954 г. в окрестностях сел. Ходжалы. МИА СССР (Материалы по Исследования Археологии СССР, М., Л. 1957, вып. 67.
12. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку, «Элм», 1984.
13. Herzfeld E. İran in the ancient East. London-New-York. 1941.
14. Porada E. Iran ancient. I'art d l'epoque pre'islamique. Paris, 1963.
15. Мещанинов И...И.. Ассирийская вотивная бусина из Азербайджана. Изв. ООИА, Баку, 1926, №2.
16. Мещанинов И.И. Бусина с клинописью из Ходжалинского Могильника. ИООИА, Баку, 1926, №3.
17. Дьяконов И.М. Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту. BDU, 1951, №2.
18. Дьяконов И.М. Развитие земельных отношений в Ассирии. Ленинград, 1949.
19. Мартиросян А.А.Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван. Изд. во АН Арм. ССР, 1964.
20. Джафаров Г.Ф. Борсунлу- погребение племенного вождя. Баку, Элм, 1986.
21. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г..И.. Древний Мингечаур. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1959.
22. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку, Элм, 1984, səh. 23- 29.
23.Вейссенгоф С. Сведения о Мильской степи. Известия Кавказского общества истории и археологии. Тифлис, 1884, Т. I, вып. II. с. 64-69.
24.Дело АК 54/1894,с.24
25.Cəfərov H. F. Azərbaycan e.ə.IV minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində. Bakı, Elm, 2000, s.94-97.
26.Джафарзаде И.М. Ходжалинская экспедиция. Земляной курган №5.

Изв.Аз.ФАН СССР, 1941, №2, səh.15-26.

27.Гуммель Я.И. Раскопки в Нагорно-Карабахской Автономной области в 1938 г. Изв. Аз. ФАН СССР, 1939. №4, səh. 77-82.

28.Джафаров Г.Ф., Кесаманлы Г.П. Кешкинский курган. Археологические и Этнографические исследования в Азербайджане(1979). Баку, 1984. Səh.21-25.

29. Джафаров Г.Ф. Археологические исследования в Ходжалах. История и ее Проблемы. Баку, 1997. səh. 57-70.

(АГЭУ-UNEC)

Гаргарчайские курганы - памятники Ходжалинского некрополя X-VIII вв. до н.э.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, Ходжалы, «валунное поле», курганы, Ассирийская бусина, культурно-экономические связи, артефакты.

РЕЗЮМЕ

В представленной статье, речь идет о Ходжалинских памятниках третьей группы, то есть, о курганах, известные в археологической литературе, как «валунное поле». Эти курганы возведены из крупных речных камней. Под насыпью находились дольменоподобные каменные ящики, сложенные из больших грубо обработанных плоских каменных плит. Артефакты состоят из керамических сосудов, металлических изделий, украшения и т.д. Курганы третьей группы датируется X-VIII вв. до н.э.

SUMMARY

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Khojaly,“Stony field”, kurqans, assyrian beads, economic and cultural relatioms, artifakts.

İt is given information about the third group kurgans of Khojaly known as “Stony field” monuments in arshaeological literature in the presented article. Establishing from large-sized river stones is the distinguishing feature of these kurgans. There were large-sized stony boxes under the kurgans. Artifakts consist of examples of ceramic, metal objects, ornaments etc. The kurgans belong to B.C. X-XIII.

XIX ƏSRİN II YARISINDA QARABAĞDA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİT

LITERARY AND CULTURAL ENVIRONMENT IN KARABAKH IN THE SECOND PART OF XIX CENTURY

Səbinə ƏHMƏDOVA

Əlyazmalar İnstitutu "farsdilli əlyazmalar" şöbəsi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi

Açar sözlər: Qarabağ, Şuşa, ədəbi mühit, elm, sənət, mədəniyyət.

Giriş: Qarabağ çağdaş Azərbaycanın əski Aran əyalətinin XI yüzillikdən sonrakı adıdır. Çoxuna məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində İslam dini yayılandan bir qədər sonra Azərbaycan ərazisini "abbasilər" işğal etdi, Azərbaycan xilafətə qatıldı. Abbasilər isə əslində İslam ehkamlarının, İslam şəriətinin, İslam qanunlarının tamamilə əksinə gedərək xalqa zülm edir, xalqın qazancının demək olar ki, hamısını vergi adı ilə əlindən alır, səsini çıxaranı zindana saldırır, öldürür, dar ağacından asdırırdılar.

Monqolların Azərbaycana üçüncü yürüşündən sonra indiki Azərbaycan ərazisi Hülaki (Elxanilər) İmperatorluğuna qatıldı. 1256-cı ildə Azərbaycanın dahi mütəfəkkiri, alimi, doxsan elmə vaqif olan Nəsrəddin Tusinin vasitəsilə İslam dinini qəbul edən Hülaki xanı Bağdadı tutdu və xilafət qoşununu məğlub edərək sevgili Peyğəmbərimiizin əziz nəvəsi Seyyidi Şühəda İmam Hüseyn əleyhəssalama Kərbəla müsibətinə görə yas saxlayanlara qan udduran sonuncu xəlifə Müstəsimi Bağdadın ortasındakı meydanda boğazından asdırdı. Bununla da lənətə gəlmiş "əməvilər"in *(Yezid ibn* Müaviyənin nəsli) 84 illik zor-gücünə gəldikləri hakimiyyətini devirəndən sonra 508 il xilafətə rəhbərlik eləyən abbasilər sülaləsi də suqut etdi. Bundan sonra havası canlara dərman, səfalı və şəfalı Qarabağ Elxanilərin yaylağı, Muğan isə qışlağı oldu.

Bundan bir müddət sonra Azərbaycan ərazisində Elxanilərlə, Cuci nəslindən olan Qızıl Orda xanları arasında müharibələr getməyə başladı. Qızıl Orda xanı Çingiz xanın vəsiyyətinə görə Azərbaycan ərazisi onun nəvəsi Batı xanın payına düşürdü. Lakin bu savaşlarda Elxanilər qalib gəldi və Qızıl Orda xanlarını birdəfəlik Azərbaycan ərazisindən qovdu. Bundan sonra Qazan xan padşah seçildi:

"Hakimiyyət uğrunda gedən uzun daxili mübarizə Qazan xanın (1295-1304) Qarabağda Hülaki dövlətinin padşahı elan olunması ilə nəticələndi. O, ciddi addımlar atdı; yerli feodallarla əlaqəni möhkəmləndirmək naminə İslam dinini qəbul etdi, Mahmud adı götürdü. Qazan xanın bu addımı monqol feodallarını ona qarşı mübarizəyə qaldırdı. Arranda Arslan oğlunun başçılığı ilə Qazan xana sui-qəsd təşkil edildi. Lakin sui-qəsdin üstü açıldı və onun iştirakçıları edam olundular. 1297-1298-ci illərdə Azərbaycanın şimalında monqol feodallarının qiyamını Qazan xan yatıra bildi və mərkəzi dövləti qüvvətləndirdi."(1.,s.192)

Göründüyü kimi Qarabağ bir zamanlar Elxanilər dövlətinin mərkəzi olmuşdur və bu da öz növbəsində Qarabağın iqtisadi, eyni zamanda mədəni inkişafına böyük təkan vermişdir ki, Qarabağ yaşıllıqlara qərq olunmuş bir ərazi olsa da, orda daim şəhər mədəniyyəti, şəhər abı-havası hökm sürmüşdür. Bu mədəniyyət eyni zamanda Qarabağın ədəbi mühitinə də öz müsbət təsirini göstərmiş, bu səbəbdən də Qarabağdan saya gəlməyən ədiblər, şairlər, mütəfəkkirlər, söz sərrafları yetişmişdir.

Qarabağ Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən biridir və bu qədim torpaqda hələ çox qədim zamanlardan elmə, şerə, sənətə, musiqiyə, eyni zamanda el sənətinə çox böyük dəyər verilmişdir. Qarabağ sənətkarlar torpağıdır və bu torpaq daim Azərbaycanın ümumi xəzinəsinə olduqca qiymətli ləllər bəxş etmişdir.

On beşinci əsrdən etibarən Qarabağ torpağında yaşayıb-yaratmış təsəvvüf şairlərini yada salmaq kifayətdir ki, Qarabağ əhalisinin şerə-sənətə nə qədər bağlı olduğunu söyləyək.

Qarabağın sənət ocağı isə yuxarıda deyildiyi kimi Pənahəli xan tərəfindən salınmış Şuşa şəhəridir ki, burdakı sənətkarları saymaqla qurtarmaz.

Bu şəhər əvvəllər Pənahabad, sonra isə Şuşa adlandırılmışdır. Şəhərin Şuşa adlanması isə bu şəhərin havasının olduqca səfalı olması ilə əlaqədar olmuşdur:

"Şuşa şəhərinin bu cür adlandırılması bu yerlərin təmiz və saf havası ilə bağlıdır. "Şuşa" sözü "şüşə" sözü ilə izah olunur. (Adətən azərbaycanlılar təmiz havanı şəffaf şüşə ilə müqayisə edirlər)"(2.,208).

Şuşanın tarixi çox qədimdir. Arxeoloqlar Şuşa ərazisindən qədim minilliklərə aid maddi tapıntılar aşkar etmişlər.

Şuşada suyu can dərmanı olan İsa bulağı, Turşsu, Səkinə bulağı, Qırx bulaq, Çarıq bulaq və başqa bulaqlar vardır. Bundan əlavə Pənahəli xan, ondan sonra İbrahimxəlil xan və Cəfərqulu xan vaxtilə Əmir Teymurun vaxtında dağıdılmış Kürək arxını, Meymənə arxını, Ləvar arxını, Gəmiçi arxını, Taşqay arxını, Sarı arxı, Xan arxını və Ayaz arxını təmir elətdirib Qarabağa hakimlik etdikləri zamanlarda Şuşa ətrafındakı əkin sahələrini sulamaqdan ötrü istifadəyə vermişlər. Lakin bu arxların suyu içməli olmadığından və Şuşa əhalisinin içməli su tələbatını yerinə yetirə bilmədiyindən XIX əsrin ortalarında ictimai xadim, şairə Xan qızı Natəvan son qəpiyini xərcləyərək Şuşanın altı kilometrliyindən Şuşaya su çəkdirmişdir. O vaxtdan etibarən bu bulaq "Xan qızı" bulağı adlanmış və Şuşa əhalisinin su tələbatını tamamilə ödəmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Natəvan inanılmaz dərəcədə qüdrətli bir şairə olmuşdur və onun bir-birimndən gözəl qəzəlləri indinin özündə də Azərbaycan xanəndələrinin dilinin əzbəridir.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, XIX əsrdə Şuşada və Qarabağın başqa bölgələrində el sənəti ilə məşğul olan çoxlu sənətkarlar var idi. Buna misal olaraq şuşalı sənətkarlar zərgər Həsən Hüseyn oğlunu, zərgər Hacı bəyi, bərdəli zərgər usta Məhəmmədi, şuşalı zərgər Torlamaçı Alış kişini, dekorativ tətbiqi sənətin müxtəlif sahələrində çalışan sənətkarlar, şuşalı Mir Möhsün Nəvvabı, şuşalı Xurşidbanu Natəvanı, şuşalı xalçaçılar Humay Həsənzadəni, Telli Nəsib qızını, Aftab Qasım qızını, şuşalı "cecim" toxuyan Soltan Əli qızını və başqalarını göstərmək olar.

Qarabağda ta qədimlərdən üzü bu yana XII əsrdə yaşamış Mücirəddin Beyləqani (əslən qarabağlıdır), XIV əsrdə yaşamış Tuti Abdulla Qarabağı, XVI-XVII əsrlərdə yaşayıb yaratmış Yüsif ibn Məhəmmədşahi Qarabağı, XVI əsrdə yaşamış Məhəmməd Qarabağı, XVIII əsrdə sənət meydanına gəlmiş Mir Möhsün Ləmbərani, Asəf Ləmbərani, Aşıq Əli, Aşıq Valeh, Ziyadi Qarabağı kimi o qədər sənətkar yetişmişdir ki, saymaqla qurtarmaz.

Bir sözlə Qarabağ ədəbi mühiti ta qədim zamanlardan cilalana-cilalana, tənzimlənə-tənzimlənə uzun bir yol keçmiş və XIX əsrdə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Buna səbəb isə Pənahəli xan tərəfindən salınmış Şuşa şəhərinə Qarabağın ətraf bölgələrindən zaman-zaman sənətkarların toplanması şəhərin mədəniyyətinin az bir zaman içərisində çiçəklənərək tək Qarabağı deyil, bütün Azərbaycanı öz çiçəklərinin ətri ilə məftun etməsi idi. Hamı bilir ki, Şuşa ərazi baxımından o qədər ə böyük bir yer deyil. Cəmisi 289 kvadrat kilometr əraziyə malikdir. Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi artıq XIX əsrdə bu şəhərdə 18 məscid var idi. Görkəmi ilə Şuşaya qonaq gələn insanları valeh edən, 1762-ci ildə inşa olunmuş "Yuxarı Gövhər-Ağa" məscidi, 1874-1875-ci illərdə tikilmiş "Aşağı Gövhər-Ağa" məscidi, "Saatlı məscidi", "Cümə məscidi" (1865-ci ildə məhşur rus rəssamı Şuşadakı "Cümə məscidi"nin ibadət olunan mehrabının şəklini çəkmişdir. Lakin rus rəssamın İslam dinindən xəbəri olmadığı üçün məscid binasının daxilində ibadət eləyən mömin insanların bir qismini üzü qibləyə, yəni üzü müqəddəs Kəbəyə tərəf, başqa bir qismini isə üzü əks istiqamətə çəkmişdir. Belə görünür ki, rəssam ibadət olunmayan saatlarda məscid binasına girmiş, olduqca füsunkar görünüşü olan məscid binasının şəklini çəkmiş, sonra isə məscid binasından çıxaraq möminlərin şəklini çəkmişdir. Rus rəssamın İslam dinindən və onun müqəddəs ayinlərindən bixəbər olması onunla izah olunur ki, möminlər Cümə məscidində namaz vaxtı sıra ilə düzülərək üzü qibləyə eyni vaxtda təkbir deyir, "Həmd surə", "İxlas surəsi" oxuyur, qunut tutur, ruku tutur, səcdəyə gedirlər və namazlarını da eyni vaxtda xətm edirdilər) və başqa məscidlər, eyni zamanda bir neçə karvansaray, mədrəsə, qiraətxana, bazar var idi.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni, qüvvətli bir canlanmaya səbəb olmuşdu. Mədəniyyətin başqa sahələri kimi bədii fikirdə də mürəkkəb və ziddiyyətli, lakin tarixən zəruri və qanunauyğun tərəqqi prosesi başlanmışdı. Bu əsrlərlə davam edib gələn dünya şöhrətli qədim bir ədəbiyyatın ənənələrini davam etdirməklə yanaşı zəmanənin tələblərinə uyğun bir ədəbiyyat uğrunda məfkurə yarışı idi. Əsr yeni, əsrin özü ilə gətirdiyi hadisələr yeni idi. XVIII əsrdə Çar Rusiyası Azərbaycanı işğal etdikdən sonra yarımüstəmləkəyə çevrilən vətənizmizdə söz xiridarları ana torpağın kafir tapdağı altında olmasına biganə qala bilməzdilər və şübhəsiz ki, bu onların yaradıcılığına öz təsirini göstərirdi.

Şuşada doğulub boya-başa çatmış Qasım bəy Zakirin satiralarının əsasını məhz Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin ifşası və imperiyaya xidmət edən ədalətsiz qanunlardan əzab-əziyyət çəkən məzlum insanların faciəli taleyinin bədii əksi ni təşkil edir:

Yüz təşnələbi-qəhr olasan xadimi-dövlət,

Verməz bir içim su sana, ta almaya dərya.

Simi-zər ilə doldurasan ta gərək ovsun,

Ondan sora zahir qıla şavət yədi-beyza.

Hər kimsə ki, düşdü tora, müşgüldü xilasi,

Çəkməzlər əl ondan, şirəsin sormayalar ta.(3.,96)

Şair "Yədi-beyza" deyəndə Həzrəti Musa əleyhəssalamın möcüzələrindən biri olan "Bəmbəyaz parlaq əl" möcüzəsini nəzərdə tutur. Belə ki, Həzrəti Musa əleyhəssalam Firona özünün Peyğəmbər olduğunu subut eləməkdən ötrü əlini qoltuğunun altına salarkən hər tərəf güclü bir nura boyanırmış, günəş şüası kimi göz qamaşdırırmış. Müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək "Taha" surəsinin 22-23-cü ayəsində bu barədə söz açılır:

"Əlini qoltuğunun altına qoy ki, əlin başqa bir möcüzə olaraq ordan eyibsiz, qüsursuz, ağappaq çıxsın. Və Biz də bununla sənə Öz möcüzələrimizdən bir neçəsini göstərək."

Şair müstəmləkəçiləri həddindən artıq qəddar bir hökmdar olan Misir Fironuna oxşadır. Belə ki, onun dinindən olmayan anaların qucağındakı körpələri əllərindən aldırıb Nil çayına, timsahların ağzına atdıran Firon, Həzrəti Musa onun qarşısında Peyğəmbərliyini açıq-aşkar subuta yetirən möcüzələr göstərsə də, yenə ona inanmamış və onu öldürtdürmək üçün fitva vermişdir. Qasım bəy Zakir demək istəyir ki, bu kafir müstəmləkəçilərə "yədi-beyza" kimi möcüzə göstərsən belə, yenə öz müstəmləkəçilik siyasətlərindən əl çəkməyib yerli əhaliyə zülm etməkdə davam edəcəklər.

Şairin bu səpkidə şeirləri kifayət qədərdi və bu da özlüyündə şairin timsalında XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni bir mərhələyə qədəm qoyduğunu bəyan edir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi XIX əsrdə Şuşada inanılmaz bir surətdə inkişaf gedirdi və bu da öz növbəsində əlinə qələm alıb şeir yazanlara müsbət təsirini göstərməkdə idi. Çoxuna məlumdur ki, Şuşa əhalisi daim savadlanmağa, təhsil almağa meylli olub. Elə buna görə də Şuşada M.P.Vaqif, Xurşudbanu Natəvan, Qasım bəy Zakir, Mir Möhsün Nəvvab, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Üzeyir bəy Hacıbəyli kimi çoxlu sayda ziyalı yetişib. Hər gün Şuşaya gətirilən dəyərli kitabları mütaliə edən şuşalılar, o cümlədən şeir yazmağa həvəs göstərən insanlar klassiklərimizi, şairlərimizi, alimlərimizi, filosoflarımızı kitablar vasitəsi ilə tanıdıqca savadlanır, sənətin dərinliklərinə yiyələnməyin ağır yükünü çiyinlərinə götürərək, xalqa xidmət etməkdən ötrü gecələrini gündüzlərinə qataraq bir-birindən dəyərli əsərlər yaradırdılar.

Qarabağ ədəbi mühitinin yetişdirmələri klassik sənətkarlarımızla yanaşı xalq şeiri xəzinəsindən də layiqincə bəhrələnmişlər. XIX əsrin ikinci yarısında, zəmanənin tələblərinə uyğun olaraq yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş və ədəbiyyatın əsl yaradıcılarına çevrilmişlər.

Həmin dövrdəki Qarabağ şairləri əsasən lirik, lirik-epik janrda əsərlər yaratmışlar. Lakin bunu da unutmaq olmaz ki, Qarabağ əhalisi əsasən İslam dininin "şiə" məzhəbindən olduğu üçün, Qarabağ

şairləri də öz sələfləri kimi yaradıcılıqlarının bir hissəsini "Əhli-Beyt"ə, Kərbəla müsibətinə, Seyyidi-Şühəda İmam Hüseyn əleyhəssalama və başqa Kərbəla şəhidlərinə həsr etmişlər.

Bunu da hökmən qeyd etmək lazımdır ki, yayıldıqdan sonra Qarabağda da bu mütərəqqi din qəbul edilmiş və yerli əhali öz həyatını onun ehkamları və mənəvi-əxlaqi dəyərləri üzərində qurmuşdur. Şuşa şəhəri isə elm, sənət, mədəniyyət və musiqi beşiyi olmaqla yanaşı həm də Qarabağın dini mərkəzi olmuşdur.

"Dini ənənələrdən başlıcası məhərrəmlik təziyyəsi idi. Məhhərrəmliyə üç ay qalmış bu şəhərdə mərasimə qızğın hazırlıq başlanırdı. Şuşada cavanlar əllərində məşəl qapı-qapı evləri gəzər, küçədə gəlib-gedənlərin qabağını kəsər, pul yığardılar. İrandan xüsusi mərsiyəxanlar, dərvişlər dəvət edilərdi. Beləliklə, bir ay davam edən məhərrəmilikdə məscidlər qiymətli xalılarla döşənər, axund və mollalar məscidlərdəki təziyyələrdə çıxış edərdilər."(4.,12)

Türkiyədə belə bir el misalı var: "İstanbulu görməyən Türkiyəni görməz."

Bunu Şuşaya da aid etmək olar. Çünki Şuşanı görməyən Qarabağı görməz. Şuşasız Qarabağ başsız bədən kimidir. Zatən Şuşasız Azərbaycan da bir qolu kəsilmiş kimi görünür. Lakin əslində "böyük bağ" anlamına gələn Qarabağda dünyanın ən gözəl meşələrindən biri "Topxana" meşəsi yoxdusa daha hansı bağdan söhbət gedə bilər?

Şübhəsiz ki, biz ürək yanğısı ilə də olsa hələ işğal, viran, talan olunmamış gözəllər gözəli Şuşadan və orda ədəbi mühitin yetişdirdiyi sənətkarlardan söhbət açırıq.

Şuşa çiçəkləndikcə onun köksündə boy atan sənətkarlar da çiçəklənirdi və Şuşada başqa bölgələrə nisbətən heç bir intibaha ehtiyac hiss olunmurdu, çünki şuşalılar zatən intibah içində idilər və onlar Şuşa salınandan etibarən Azərbaycanın başqa bölgələrindəki insanlara nisbətən daha gözüaçıq idilər və məhz bu səbəbdən də vaxtilə Şamaxıda doğulub boya-başa çatdığına görə Azərbaycan dilini mükəmməl bilən Qori Müəllimlər Seminariyasının müəllimi Çernyayevski bütün Azərbaycanı gəzib dolaşandan sonra ilk olaraq məhz Şuşadan Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almaq üçün Firidun bəy Köçərli ilə Səfərəli bəy Vəlibəylini apara bilmişdi. Onlar da orada təhsil alaraq Azərbaycanın mütərəqqi ziyalılarına çevrilmiş və elə həmin seminariyada müəllim kimi fəaliyyət göstərərək vətənə layiqincə xidmət göstərən çox sayda azərbaycanlı tələbələr yetişdirmişlər.

Şuşada yetişən sənətkarları saymaqla qurtarmaz, lakin biz Şuşanın ədəbi mühitində çiçəklənən insanlardan, özü də əsasən Sovet Hökumətinin zəhərli qılıncına rəğmən xalqdan, ictimaiyyətdən gizlədilən sənətkarlardan söhbət açdığımız üçün onların bədii irsini təhlilə cəlb edəcəyik.

Klassik poeziya ilə maraqlananlar bilirlər ki, bütün türk dünyasının poeziya günəşi Mövlanə Füzulidən sonra gələn Azərbaycan şairlərinin böyük bir qismi Füzulidən bəhrələnmiş, Füzulidən qidalanmış, hətta Füzuli eşqi ilə şeir yazmağa başlamışlar. Qarabağ şairləri də Füzulinin şeiriyyətdə açdığı cığırla ləyaqətlə addımlayanlardan olmuşlar. XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış Qarabağ şairlərinin hansının yaradıcılığına diqqət yetirsək, orda Füzuli üslubunun, Füzuli tərzinin təsirini görərik. Dahi Füzuli sanki özündən sonra gələn şairlər nəslinin onun poeziyada yandırdığı işığın pərvanələri olduğunu bildiyi üçün onlara belə bir tövsiyə verir:

"Binəsib olsun nəimi xülddən ol aşiq kim,

Hamülayim ləhcəsi mövzunu namövzun edər.

Tişeyi-ləfzi bəlayi-nəzmi viran eyləyib,

Süst göftarı fəsahət əhlini məğbun edər.

Allahın lütv-kərəmindən, iltifatından məhrum olsun o kəslər ki, onların kobud ləhcəsi-nitqi mövzunu, deyilən kəlamı təhrif eləməklə mənasız bir danışıq halına salar və yaramaz tələffüz ilə nəzm binasını-şeir mülkünü dağıdıb, süst, ölgün söhbəti ilə zövq əhlinin ovqatını təlx, dilxor edər." (5.,22)

Füzulu məktəbinin layiqli davamçıları olan Qarabağ şairləri dahi Füzulinin bu hikmətamiz tövsiyəsinə peşəkarlıqla riayət etmiş və buna görə də bir-birindən nəfis, gözəl sənət əsərləri meydana gətirmişlər. Qarabağ şairlərinin məziyyətləri bundadır ki, onların əsərləri əsasən süjetli omuş, fəlsəfi,

əxlaqi, ictimai görüşlərini və iztirablarını əks etdirən lövhələri olduqca maraqlı şəkildə oxucalarının nəzərinə çatdırnışlar.

Qarabağ şairlərinin ədəbi yaradıcılığı xalqımız üçün çox qiymətlidir. Onların əsərləri mütərəqqi milli ədəbiyyatımızın inkişafında böyük rol oynamışdır. Əfsuslar olsun ki, sovetlər dönəmində onların əksəriyyətinin bədii irsi gizlədilmiş, çox az qisminin əsərləri meydana çıxmışdır. Şübhəsiz ki, bu da əsasən bu dini dəyərlərə çox bağlı şairlərin əsərlərindəki dini motivlərlə bağlı olmuşdur. Özü də onların əsərlərində dini motivlər o qədər güclüdür ki, tədqiqatçılar heç cürə onların əsərlərindəki dini motivləri aradan qaldırıb, onları da başqaları kimi guya dinə qarşı mübarizə aparanlar kimi qələmə verə bilməmişlər.

Bu da yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Qarabağ şairlərinin Mövlanə Füzuli yaradıcılığı ilə bağlılığından irəli gəlmişdir. Qarabağ şairlərini Füzuli ənənələrinə bağlayan eyni zamanda dahi şairin yaradıcılığındakı haqq-ədalətə, nuri-həqiqətə, ülvi məhəbbətə çağırışdır. Füzuli insanları pak, təmiz, Quran əxlaqı, Peyğəmbər əxlaqı ilə əxlaqlanan görmək istəyir. Zatən yaradıcılığı müqəddəs Qurandan qaynaqlanan dahi şair mübarək Quran ayələrinin işığında yaratdığı əsərlərini bütün türk dünyasına ərməğan etdiyi kimi, Qarabağ şairləri üçün də miras qoymuşdur. Bu səbəbdən də Qarabağ şairlərini mütərəqqi ideyalara, humanizmə, kamilliyə aparan yol məhz Füzuli yolu olmuşdur.

Füzulinin ondan sonra gələn Azərbaycan şairlərinin bədii-yaradıcılığında müstəsna xidmətləri olduğunu təkcə məhz Qarabağ ədəbi mühitinin yetişdirməsi, Azərbaycanın ilk ədəbiyyatşünaslarından biri olan Firudin bəy Köçərli deyil, bir çox ədəbiyyatşünaslar, ədəbi tənqidçilər vurğulamışlar və dahi şairin Azərbaycan şeir dilinin cilalanmasındakı xidmətlərini qeyd etmişlər: "Füzuli Azərbaycan şeir dilinin müdrik, qanadlı və ibarəli şeir dili pilləsinə yüksəlməsi üçün çox böyük tarixi iş görmüşdür." (6.,24)

Füzuli irsinə, Füzuli yaradıcılığına istər Qarabağ, istərsə də vətənimizin bütün bölgələrindəki şairlər ordusunun bu qədər sevgisi, məhəbbəti görəsən hardan doğmuşdu belə?!

Bunun bir çox cavabları var idi, lakin bunlardan ən əsası Firidun bəy Köçərlinin təbirincə desək: "Ədəbi dildə söz yaradıcılığına az qala biganə qalmağı üstün tutan Füzuli ifadə yaradıcılığı sahəsində ciddi fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan şeir dilinin müdrik, qanadlı və ibarəli şeir dili pilləsinə yüksəlməsi üçün çox böyük tarixi iş görmüşdür"(6.,24).

Lakin dahi Füzuli ilə yanaşı istər Qarabağda, istərsə də Azərbaycanın başqa bölgələrində yazıb yaradan şairlər M.P.Vaqifin poeziya ənənəsindən yaradıcılıqla bəhrələnmiş, sadə və əlqi dildə yazdığı əsərlərindən təsirlənmişlər.

M.P.Vaqif ümumiyyətlə, özündən sonra gələn sənətkarların yaradıcılığının çiçəklənməsində, gül açmasında dil ilə ifadə olunmayan xidmətlər göstərmişdir. Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın baş vəziri olan, Şuşa qalasını aylarla mühasirədə saxlasa da igid şuşalıların əzmkarlığı sayəsində qalanı heç cürə ala bilməyən Ağa Məhəmməd Şah Qacara həcv yazan M.P.Vaqif səksən yaşında ikən xain insanların xəyanəti nəticəsində oğlu Əli ağa ilə birlikdə Şuşa qalasında qətlə yetilrilmişdi.

Bəla burasındadır ki, dahi şair edam olunandan sonra onun bədii irsinin böyük hissəsi, divanı və yüzlərlə şeirləri xain adamlar tərəfindən ya yandırılmış, ya da başqa bir vasitə ilə yox edilmişdi. İndi Vaqifin irsindən əldə olan nümunələr şeir həvəskarlarının yaddaşlarında, şeir dəftərçələrində, cünglərdə qalanlardır. Lakin şairin ədəbi irsinə olan dərin maraq artıq XIX əsrin əvvəllərində şeir və sənət həvəskarlarının onun əsərlərini toplamağa və nəşr etdirməyə sövq etmişdir. Bu sahədə ilk addım atan Mirzə Yusif Qarabağı olmuşdur. Onun 1828-ci ildə topladığı şeirlər, 1856-cı ildə "Kitabi-məcmueyi-divani-Vaqif və sair müasirin" kitabı Vaqifin və başqa müasirlərin divan məcmuəsi adı ilə çap olunmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısı yuxarıda qeyd edildiyi kimi bütün Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Qarabağda mədəni-ədəbi inkişaf ən yüksək mərhələsinə çatmışdı:

"Bu dövrdə Qarabağ şairləri daha böyük nüfuza malik idilər. Burada həm şair çox idi, həm də yaradıcılıq işi daha müntəzəm və mütəşəkkil qurulmuşdu.

"Məclisi-Fəramuşan"da şeirdən başqa nəqqaşlıq, musiqi və elmi yaradıcılıqla məşğul olanlar vardı. Məclisə başçılıq edən Mir Möhsün Nəvvab gözəl rəsmlər çəkdiyi kimi müsiqi aləmindən də

xəbərdar idi. Musiqiyə dair "Vüzuhul-ərqam" adlı əsərindən başqa, heyət, tarix, ədəbiyyat haqqında elmi əsərləri və dərs kitabları vardır. "Məclisi-fəramuşan" xarici ölkələrlə də münasibət saxlayırdı. Bakıdan "Əkinçi", Krımdan "Tərcüman", İstanbuldan "Sabah", Hindistandan "Həblül-mətin" ruznamələri alırdı. Alınan qəzetə və toplular oxunur, ədəbi, elmi və siyasi məsələlər ətrafında mübahisələr aparılırdı" (7.,159).

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin birinci yarısında yazıb yaratmış Qarabağ şairləri də bütün yaradıcılıqlarını öz sələfləri kimi məhz İlahi eşqlə yaratmışlar. Belə ki, onların yaradıcılığında bu hər an özünü açıq-aydın biruzə verir.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ torpağı tarixin bir çox dönəmlərində ağır sınaqlarla üz-üzə qalmışdır. Təəssüf ki, bu gün yenə də başı əsrlərlə bəlalar çəkmiş Qarabağ düşmənlərin tapdağı altındadır. Zəngin və əsrarəngiz təbiəti olan bu qədim diyar zaman-zaman rus,fars, erməni… şovinistlərinin işğalları ilə üzləşib. Dəfələrlə təkrarlanan amansız müharibələr nəticəsində milyonlarla soydaşlarımız yurd-yuvasından didərgin düşmüş, soyqırıma məruz qalmış, minlərlə tarixi abidələrimiz, yaşayış məntəqələrimiz, elm və mədədniyyət ocaqlarımız və s. dağılmış, yerlı-yeksan olunmuşdur. Haqqında söhbət açdığımız bu dəhşətli hadisələr təkcə XX yüzilliyin sonunda deyil, həm də bundan daha amansız şəkildə keçən əsrin əvvəllərində də baş vermişdir. Erməni daşnaklarının və rus imperiyasının qanlı əlləri ilə törədilən bu faciələr o dövrün mətbuat orqanlarında, xüsusilə də "Molla Nəsrəddin" jurnalında geniş şəkildə əksini tapmışdır. 1917 -ci ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Kərim bəy" imzası ilə dərc olunmuş "Qarabağ" şeirində erməni daşnaklarının ağlasığmaz vəhşiliklərinin real və ürək parçalayan səhnələrini görürük(8,361).

Talandı, yandı Qarabağ, yekcəsi qandı Qarabağ,

Bisərü padı hərc-mərc, halı yamandı, Qarabağ.

Sahibi yoxdu bunların, qırdı, qurtardı canların,

Nahaq axıtdı qanların, gündə ölən cavanların(8,)

Nəticə: Yetmiş ildən artıq ictimayyətdən, poeziya aşiqlərindən gizlədilən bu qüdrətli şairlər qeyrətli insanlarımızın, namuslu alimlərimizin alın təri, zəhməti, əzmkarlığı, bacarığı və fitri istedadı ilə üzə çıxarılmış, onların tam külliyyatı xalqa təqdim edilmişdir.

Biz inanırıq ki, XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində olduqca dəyərli əsərlər yaradan sənətkarlarımızın bədii irsi təkrar-təkrar tədqiq olunacaq və onlar Azərbaycan ədəbiyyatında ön cərgələrdə özlərinə layiq yer tutacaqlar.

XÜLASƏ

XIX əsrin II yarısında Qarabağda ədəbi-mədəni mühit

XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqində olduğu kimi, Qarabağda da ədəbi mühitin aparıcı qüvvəsi poeziya idi. Çox-çox qədimlərdən bütün türk torpaqları ərazilərində olduğu kimi Qarabağda da şifahi xalq poeziyasından və yaxud ağız şeirindən bu yana sözü mirvari kimi sapa düzmək qabiliyyəti olan yaradıcı insanların əsas meyarı, təfəkkürlərinin məhsulu poeziya idi. Şübhəsiz ki, bunun müəyyən səbəbləri də var idi. Bu səbəblərdən birincisi xalqın qədimlərdən bəri şifahi xalq poeziyıasına olan məhəbbəti, o cümlədən bir sıra folklor nümunələrinin, laylaların, oxşamaların, sanamaların, holavarların, mövsüm və əmək nəğmələrinin, novruz nəğmələrinin, bayatıların, qoşmaların, müxəmməslərin, təcnislərin, eyni zamanda ağıların, mərsiyələrin, sinəzənlərin, növhələrin nəzm ilə ifadə olunmasında idi.

İnsanlar qədim zamanlardan bəri bu folklor nümunələrini yaddaşlarına həkk edir və buradakı ibrətamiz ifadələri yeri gəldikcə söyləyir, bu səbəbdən də poeziyaya olan məhəbbət, necə deyərlər, torpağın hər qarışında şairlər meydana gətirirdi.

Литературно-культурная среда в Карабахе во второй половине XIX века

РЕЗЮМЕ

Карабах является одним из самых красивых мест в Азербайджане, и наука, поэзия, искусство, музыка и, в то же время, народное творчество - получили высокую оценку на этой древней земле. Карабах - это земля ремесленников, и он всегда давал ценные сокровища азербайджанской казне.

Достаточно вспомнить мифических поэтов, которые жили и работали в Карабахе с 15-го века, чтобы сказать, насколько население Карабаха связано с поэзией.

Художественный центр Карабаха - город Шуша, который был построен Панахали-ханом, как уже упоминалось выше, здесь не возможно пересчитать ремесленников .

Ключевые слова: Карабах, Шуша, литературная среда, наука, искусство, культура.

SUMMARY

Karabakh is one of the most beautiful places in Azerbaijan, and science, poetry, art, music and, at the same time, folk art - have been praised in this ancient land. Karabakh - is the land of artisans, and it always gave valuable treasures to the Azerbaijani treasury.

It is enough remembering the mythical poets who lived and worked in Karabakh from the 15th century for saying how much the population of Karabakh is connected with poetry.

The art center of Karabakh - the city of Shusha, which was built by Panahali Khan, as mentioned above, it is not possible to count artisans here.

Key words: Karabakh, Shusha, literary environment, science, art, culture.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi. “Aspoliqraf” Bakı-2009. 192 s.

2. .“Azərbaycan tarixi” Yaqub Mahmudlu, Hafiz Cabbarov, Leyla Hüseynova. “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi”.208 s.

3. Şəmil Sadiq. “Ədəbiyyat” “Hədəf Nəşrləri 2016. 334 s.

4. Firidun Şuşinski. “Cabbar Qaryağdıoğlu”. Bakı-1987. 128 s.

5. Əlizadə Lalə. “Füzulini tədris edərkən” Bakı-“İrşad”-1995. 38 s.

6. Əlizadə S. “Azərbaycan ədəbi dili tarixindən praktikum”. Bakı-1983. 134 s.

7. Doktor Cavad Heyət. “Azərbaycan Ədəbiyyatına Bir Baxış”. Bakı”Yazıçı”-1993. 176 s.

8. Gülbəniz Babayeva . “Molla Nəsrəddin” və Qarabağ mövzusu, Ədəbiyyat məcmuəsi, XXXII cild , Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. Bakı , Elm və təhsil, 2018

QARABAĞ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ SOVET DÖVRÜNDƏ (1918-1923-cü illər)

KARABAĞ AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ VE SOVYET DÖNEMİNDE (1918-1923 yıllar)

GARABAGH DURING THE RULE OF AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC AND THE SOVIETS (1918-1923)

Vaqif ABIŞOV

Prof. Dr. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, orcid.org/0000-0002-1010-9320

XÜLASƏ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti dövründə (1918-1920-ci illər) Ararat (Ermənistan) Respublikasının silahlı qüvvələri Qarabağ torpağını ələ keçirmək üçün dəfələrlə hərbi təcavüz etmiş, lakin müzəffər Azərbaycan ordusu düşmən hücumunun qarşısını almış və onları torpaqlarımızdan qovmuşdur. Məlumdur ki, AXC-nin hakimiyyəti dövründə Xankəndində, Əsgəranda, Şuşada və Qarabağın başqa ərazilərində Azərbaycan ordusuna məxsus hərbi qarnizonlar var idi. Azərbaycan ordusu müstəqil Respublikamızın sərhədlərini qorumaqla yanaşı, Qarabağda sülh və əmin-amanlığı təmin etmişdir. Bununla bağlı, o dövrdə rəsmi dövlət qəzeti olan "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində diqqəti cəlb edən məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, "Azərbaycan" qəzetinin (rus dilində) 1919-ci il 3 avqust tarixli sayında AXC-nin baş naziri Nəsib bəy Yusifbəyli, hərbi nazir Səmədbəy Mehmandarov və Gəncə qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyli ilə birgə iyul ayının 29-da Qarabağa gəlmələri, Xankəndində Azərbaycanın əsgər və zabitlərinin hərbi paradına, eyni zamanda hərbi hissənin zabitlərin də iştirak etdiyi idman yarışına tamaşa etmələri qeyd olunmuşdur. AXC nümayəndə heyəti iyul ayının 30-da, səhər saat 10-da Şuşa şəhərinə gələrək orada yerli əhali ilə görüşlər keçirmişdilər. Bu görüşdən sonra Şuşanın "Azadlıq" adlana meydanında Azərbaycan ordusunun təntənəli hərbi marşı olmuşdur.

1920-ci il aprelin 28-də sovet-rus qoşunları Azərbaycanı işğal etdikdən sonra RSFSR hökumətinin güclü təzyiqi nəticəsində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası hökuməti Qarabağın bir hissəsində ermənilər üçün xüsusi bir muxtar qurum yaradılmasına razılıq verməyə məcbur olmuşdur (5 iyul 1921-ci il. 12 saylı protokol).

1923-cü ilin iyul ayında Komissiyanın çağırılmış iclasında Cavanşir qəzasından 45, Şuşa qəzasından 94, Qubadlı qəzasından 33 kənd (cəmi: 172 kənd) DQMV-nın ərazisi kimi müəyyənləşdirilmişdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, N.Nərimanov.

ÖZET

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (1918-1920) yönetimi sırasında, Ararat (Ermenistan) Cumhuriyeti'nin silahlı kuvvetleri Karabağ'ı ele geçirmek için defalarca askeri saldırganlığa başvurdu, ancak muzaffer Azerbaycan ordusu düşmanın saldırısını engelledi ve onları topraklarımızdan sürdü.

Biliniyor ki, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti iktidarı döneminde Hankendi, Askeran, Şuşa ve Karabağ'ın diğer bölgelerinde Azerbaycan ordusuna ait askeri garnizonların bulunduğu bilinmektedir. Azerbaycan ordusu bağımsız Cumhuriyetimizin sınırlarını korumakla birlikte Karabağ'da barış ve huzuru sağlamıştır. Bu konuda o dönem resmi devlet gazetesi "Azerbaycan"ın sayfalarında ilginç bilgiler bulmak mümkündür. Örneğin Azerbaycan gazetesinin (Rusça) 3 Ağustos 1919 tarihli sayısında Halk Cumhuriyeti Başbakanı Nasib bey Yusifbeyli, Savunma Bakanı Samadbey Mehmandarov ve Gence Valisi Hudadat bey Rafibeyli 29 Temmuz'da Karabağ'a geldiler. ve subaylar bir askeri geçit töreninin yanı sıra askeri birliğin subaylarının da katıldığı bir spor müsabakasını izlediler.

AXC heyeti 30 Temmuz günü saat 10.00'da Şuşa'ya gelerek yerel halkla görüştü. Bu görüşmenin ardından Şuşa'daki "Azadlıg" meydanında Azerbaycan ordusunun resmi bir askeri yürüyüşü yapıldı.

Azerbaycan'ın 28 Nisan 1920'de Sovyet-Rus birlikleri tarafından işgal edilmesinden sonra, RSFSR hükümetinin güçlü baskısı sonucunda Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükümeti, Karabağ'da ermeniler için özel bir özerk organın kurulmasını kabul etmek zorunda kaldı (5 Temmuz 1921 tarihli ve 12 No'lu Protokol).

Komisyonun Temmuz 1923'te yaptığı toplantıda Dağlık Karabağ'ın toprakları Cevanşir kazasından 45 köy, Şuşa kazasından 94 köy, Kubadlı kazasından 33 köy (toplam 172 köy) belirlendi.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Karabağ, N.Narimanov.

SUMMARY

During the rule of the Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920), the armed forces of the Ararat (Armenia) Republic repeatedly resorted to military aggression to seize Garabagh, but the victorious Azerbaijani army prevented the enemy's attack and drove them out of our lands. It is known that during the rule of the Azerbaijan Democratic Republic, there were military garrisons belonging to the Azerbaijani army in Khankendi, Askeran, Shusha and other areas of Garabagh. Along with protecting the borders of our independent Republic, the Azerbaijani army ensured peace and tranquility in Garabagh. In this regard, one can find interesting information in the pages of the official state newspaper "Azerbaijan" at that time.

For instance, the issue of the "Azerbaijan" newspaper (in Russian) from August 3, 1919, wrote about the arrival of the Prime Minister of the People's Republic of Azerbaijan Nasib bey Yusifbeyli, Minister of War Samadbey Mehmandarov and Governor of Ganja Khudadat bey Rafibeyli in Garabagh on July 29, how Azerbaijani soldiers and officers watched the military review in Khankendi, as well as a sports competition in which the military unit's officers also participated. ADR delegation arrived in Shusha on July 30, at 10 a.m., and met with local residents. After this meeting, a solemn military march of the Azerbaijani army took place in the "Azadlig" square in Shusha.

After the occupation of Azerbaijan by Soviet-Russian troops on April 28, 1920, as a result of strong pressure from the RSFSR government, the USSR government was forced to agree to the establishment of a special autonomous structure for Armenians in part of Garabagh (Protocol No. 12 of July 5, 1921)

In July 1923, at the convened meeting of the Commission, 45 villages from Javanshir district, 94 villages from Shusha district and 33 villages from Gubadly district (in total: 172 villages) were identified as the territory of Daghlig Garabagh Autonomous District (Nagorno-Karabakh Autonomous District).

Keywords: Azerbaijan, Garabagh, N.Narimanov.

GİRİŞ

Qarabağ Azərbaycanın ən qədim tarixi ərazilərindən biridir. Qarabağ əvvəllər tarixi-coğrafi anlayış kimi konkret məkanı bildirmiş, sonra isə Azərbaycanın geniş coğrafi ərazisinə aid edilmişdir.

Azərbaycanın tarixi torpağı olan Qarabağ Rusiyanın həmişə maraq dairəsində olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanda mövcud olan dövlətləri – Xanlıqları ələ keçirmək üçün hərbi təcavüzə başlamışdır.

1805-ci ilin may ayında Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla çar Rusiyasının səlahiyyəti nümayəndəsi və Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı olan Sisyanov arasında Kürəkçay müqaviləsi (14 may 1805-ci il) bağlanmışdır. Bu müqavilə ilə Qarabağ xanlığının səlahiyyətlərinin bir hissəsi məhdudlaşdırılmışdı. Sonrakı illərdə isə Rusiya bütün Qafqaz bölgəsini işğal etdikdən sonra İran və Osmanlı imperiyası ərazilərindən ermənilərin Qarabağa və Azərbaycanın başqa ərazilərinə köcürülməsi başlanmışdır. Bunun nəticəsində bölgədə demoqrafik vəziyyətin süni yolla dəyişdirilməsi baş vermişdi. Məlum Rusiya-İran (1806-1813, 1826-1828) və Rusiya-Osmanlı (1828-1829) müharibələrindən sonra ərazinin etnik tərkibi tamamilə dəyişdirilmişdi.

1828-ci ilin fevralında İranın Qacarlar hökuməti ilə çar Rusiyasının Romanovlar hökuməti arasında bağlanmış "Türkmənçay müqaviləsi"ndən sonra başlanan erməni köçləri, sonrakı illərdə

də ermənilərin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi davam etdirilmişdi. Rus tədqiqatçısı N.Şavrov həmin dövrdə Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən 1 milyon nəfərinin diyarın köklü sakinləri olmadığını, onları Rusiyanın hakim dairələrinin köçürüb yerləşdirdiyini yazmışdır (Шавров, 1911: 64).

XIX əsrdə Qarabağın xəritəsini tərtib etmiş rus tədqiqatçısı M.A.Skibitskinin yazdığına görə əsrin sonunda azərbaycanlılar Qarabağın 338 kəndində yaşayırdılar. 1899-cu il məlumatına görə Qarabağda azərbaycanlıların sayı ümumi əhalinin 70%-ni, ermənilər 16,6%-ni və s. təşkil etmişdilər (Cavadov Q. (1994) XIX əsrdə Azərbaycanın etnik xəritəsinə dair**.** Elturan dərgisi (1-2): 26-30. 1916-cı ild isə Qarabağda (Qarabağ xanlığının sərhədləri daxilində) əhalinin, təxminən 51 %-i azərbaycanlı, 46 %-i erməni idi.

Yuxarıda qeyd olunan rəqəmlərdən də göründüyü kimi, ermənilər 1828-ci ildən başlayaraq Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağ torpağına köçürülməsi nəticəsində onların sayı artmağa başlamışdır.

Bu kiçik həcmli məqalədə Qarabağ kimi böyük bir mövzunu hərtərəfli şərh etmək mümkün deyildir. Çünki, məqaləyə qoyulan şərtlər buna imkan vermir. Ona görə də bu məqalədə, yalnız könkret problemin özündən, həm də qısa formada bəhs edilməsi məqsədəuyğun hesab edirik.

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda inzibati-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf üçün geniş imkanlar yaratdığı ermənilərin kütləvi surətdə bu torpaqlara köçürülüb gətirillmişdilər. Rusiya imperiyasının Romanovlar hökumətinin onlara vermiş imkanlardan yararlanaraq, çox keçmədən Azərbaycan torpaqlarında "Böyük Ermənistan" ideyasının reallaşdırılması uğrunda (Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına) açıq mübarizəyə başlamışdılar. Həmin ideyanın əsas tərkib hissələrindən biri də Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan və digər Azərbaycan torpaqlarının yerli – Türk-müsəlman əhalini məhv etmək və onların yaşadıqları torpaqları ələ keçirməkdən ibarət olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Qarabağda etnik təmizləmə siyasəti yenidən geniş vüsət almağa başlamışdır. Rusiya hökuməti tərəfindən silahlandırılan ermənilər 1905-1906-cı illərdə türk-müsəlmanlara qarşı kütləvi qətliamlar törətmişdilər (Nəvvab, 1991).

Tarixin müəyyən dönəmlərində Dünyada, o cümlədən bölgədəki gərginliklərdən istifadə edən ermənilər, müvəqqəti olsa da, torpaqlarımızın bir hissəsini işğal edə bilmişdir. Əgər bu işğalın bir səbəbi ermənilərin hərbi təcavüzü və onlara çar Rusiyanın, sovet Rusiyasının, sonradan Rusiya Federasiyanın hərbi və siyasi yardımı idisə, digər səbəbləri: a) unutqanlığınmız; b) düşmənin məkrli niyyətini vaxtında anlamamağımız və ya anlamağa imkan verilməməsi c) "qonşudur, düşmənçiliyi unutmaq lazımdır" kimi təbliatlar; ç) əvvəl-axır barışacağıq və s. bu kimi ifadələrlə özümüzü sakitləşdirmiş, aldatmış və əsrlərcə türklərə qarşı məkrli siyasət yürüdən ermənilərlə və onlaın havadarları ilə diqqətli və ehtiyatlı davranmamışıq.

Bəzən elə hallar olmuşdur ki, ermənilər qonşulardan daha artıq torpaq zəbt etmək istəyinin qeyri-mümkün olduğunu gördükdə bir müddət sakitləşmiş və öz məkrli planlarını gizlədə bilmişdilər. Ermənilər, hətta dostluqdan, mehriban qonşuluqdan dəm vurmaq və xalqlar arasındakı düşmənçiliyə son vermək kimi ifadələr işlətməyi belə unutmamışdılar.

XX əsrin, demək olar ki, bütün illəri böyu erməni silahlı dəstələrinin Azərbaycan torpaqlarına hərbi təcavüz etmələri, türk-müsəlman əhalisini soyqırıma məruz qoymaları, onların əmlaklarını qarət etmələri, evlərini yandırmaları və mədəni abidələri məhv etmələri ilə bağlı tarixi sənədlərdə, eləcə də dövrü mətbuat kifayət qədər faktlar vardı. Lakin bu məqalədə, 1918-1923-cü illərdə ermənilərin Azərbaycanın Qarabağ torpağına olan iddiaları, hərbi təcavüzü və bu zaman baş verən siyasi və tarixi hadisələrdən bəhs etmək əsas məqsədimizdir.

1918-ci il may ayının 28-də Şimali Azərbaycanda müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə bir müddət ermənilərin hərbi təcavüzünün və insanlığa qarşı cinayətlərinin qarşısı alınmışdır. Lakin Ararat (Ermənistan) Respublikası bu dövrdə də Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisinə təcavüzkarlıq əməllərindən əl çəkməmişdir.

Tarixi sənədlərdən də məlumdur ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ Azərbaycan Cümhuriyyətinin (1918-1920-ci illər) ərazisinə daxil idi. Lakin Ararat (Ermənistan) Respublikası Qarabağa heç bir əsası olmayan ərazi iddiası irəli sürmüşdür. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti ermənilərin bu iddiasını rədd etməsinə baxmayaraq, ermənilər Qarabağı ələ keçirmək üçün Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur, Şuşa, Ərəş və başqa qəzalara hərbi təcavüz etmiş və bu zaman Türk-müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi soyqırımları həyata keçirmişdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaratmış olduğu Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası (qısa formada: FTK) tərfindən Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur və Ərəş qəzalarının əhalisi üzərində ermənilərin törətmiş olduqları soyqırımlar, talanlar və digər zorakılıq hərəkətləri araşdırılmışdır. Bu araşdırma nəticəsində Komissiya 1919-cu il may ayının 9-da ətraflı məruzə hazırlamışdır (ARPİİSSA, f. 277, siy. 2, iş 16).

Həmin məruzəsi əsasında Gəncə qəzası üzrə – 1, Zəngəzur qəzası üzrə – 55, Cavanşir qəzası üzrə – 1, Cəbrayıl qəzası üzrə – 10, Şuşa qəzası üzrə – 11 qərar layihəsi hazırlamışdır (ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 106-107).

Ümumiyyətlə, FTK-nın topladığı 36 cildlik, 3500 səhifəlik təhqiqat materiallarının 2 cildi (təqribən 80 səhifəlik) Zəngəzur qəzasındakı hadisələri özündə ehtiva edir.

Bu illərdə Qarabağ bölgəsində baş vermiş hadisələr haqqında məlumatları Gəncə qubernatorluğunun qubernatoru, 1919-cu ilin yanvar ayında yaradılmış Qarabağ general-qubernatorluğunun qubernatoru, Qəza rəisləri və başqa şəxslər Azərbaycan hökumətinə vaxtlı-vaxtında çatdırmışdılar.Məsələn, Zəngəzur qəza rəisi M.Namazəliyevin 30 oktyabr 1918-ci il tarixli raportundan bəlli olur ki, 1917-ci ilin dekabr - 1918-ci ilin avqustu arasındakı müddətdə təkcə Zəngəzur qəzasının I sahəsində 16 kənd dağıdılmış, 708 nəfər məhv edilmiş, 47 mln. 390 min rubl məbləğində maddi ziyan vurulmuşdu (Azərbaycan, 1918, 13 noyabr).

FTK üzvü N.Mixaylov 1918-ci ilin müəyyən ayları ərzində Zəngəzur qəzasında erməni silahlı dəstələri tərəfindən törədilmiş vəhşiliklərin təhqiqatı əsasında hazırladığı məruzədə azərbaycanlı əhalinin soyqırıma məruz qalmasını konkret faktlarla əsaslandırmışdır. Onun məruzəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzərindən silindiyi qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda, burada 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş (cəmi 7729 nəfər öldürülmüşdür), 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq (cəmi 2339 nəfər yaralanmışdır) yaralanması göstərilmişdi (erməilər tərəfindən öldürülən və yaralanan azərbaycanlılar, cəmi: 10068) (ARDA, f.894, siy.4, iş 104, v.1).

Andranikin silahlı dəstələri, müvəqqəti olsa da, Naxçıvanı işğal etmiş, oradan da Zəngəzur qəzasına daxil olmuş, Görus nahiyəsini və Şuşa yolunu ələ keçirmişdilər. Bununla əlaqədar Azərbaycan hökuməti avqustun 15-də Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərmiş, erməni silahlı qüvvələrinin bu addımını təcavüz kimi qiymətləndirmiş, erməni qoşunlarının Azərbaycanın ərazisindən çıxarılmasına qarşı tədbir görülməzsə, hadisələrin sonrakı inkişafı üçün məsuliyyətin Ermənistan hökumətinin üzərinə düşəcəyini kəskinliklə bildirmişdi (ARDA, f. 897, siy. 1, iş 11, v.149).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Cavanşir qəzası üzrə bir qərar layihəsi hazırlamışdı (ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 106-107). Cavanşir qəzası ərazisində ermənilər yaşına, cinsinə fərq qoymadan uşaqlara, qadınlara, qocalara və hətta şikəstlərə belə aman vermədən azərbaycanlılara qarşı çoxsaylı cinayətlər törətmişdilər. Məsələn, Umudlu kəndində Süleyman Qazax Aslan oğlu, Məhəmməd Məşədi Paşa oğlu və Kazım Atam oğlu ermənilər tərəfindən qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, sonra isə onların cəsədlərini doğrayaraq hər hissəsini bir yerdən asmışlar.

Şahidlərin ifadələri əsasında FTK Cavanşir qəzasında azəbaycanlılara qarşı vəhşiliklər törədilməsinə rəhbərlik etmiş ermənilərin bir qrupunun adları da müəyyənləşdirilmişdi. Bunlar Yuxarı Qarxun kəndində torpaq sahibi mühəndis Konstantin Abramov, Avan Yüzbaşyevin malikanəsini idarə edən Baqrat bəy Məlik-Şahnazarov, Marağalı kənd icmasının kəndxudası Nerses Manukov, Gülyataq kəndinin sakini İvan bəy Mirzəbəyov, Dovşanlı kəndindən Artyom və Muku Sukiasovlar, Yevrem və Nikolay Şahbaqovlar, Bazarkənddən Nikolay Saruxanov, Vank kəndindən Tiqran Asan Cəlalov, Yuxarı və Aşağı Çaylı kəndlərindən Şamir Ağabekov, Setrak

Usubbekov, Talış kəndindən Tyuni Atambekov, Ağdərə kəndindən Karapet Anastasov, Talış kəndindən İsaak və Minas Ter-Danielov qardaşları, həmin kənddən Rüstəm Babayev, Çardaxlı kəndindən Baxış Avanesov, Aşağı Çaylı kəndindən Akopcan Masesov, Nikolay Sokratov, Ağdərəli Markos bəy Ter-Astsaturov, Marqoşavan kəndindən Atakişi Xaçaturov və başqaları idi (23 nəfərdən çox erməni quldurları). Bu ermənilər Cavanşir qəzasında azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşiliklərin yalnız rəhbərləri deyil, həm də şəxsən onların öldürülməsində, onlara işgəncə və əzablar verilməsində iştirakçıları olmuşdular (ARDA, f. 970, siy. 1, iş. 161; iş 113.v. 5).

Komissiya Cəbrayıl qəzası üzrə 10 qərar layihəsi hazırlamışdır (ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 106-107). 1918-1919-cu illərdə erməni silahlı quldurları Cəbrayıl qəzasında törətdikləri vəhşilikləri haqqında FTK-nın üzvü Mixaylovun məruzəsində 1918-1919-cu illərdə ermənilərin hərbi təcavüzü nəticəsində ziyan çəkmiş Cəbrayıl qəzasının kəndlərinin (26 kənd) siyahısı verilir: Düdükçü, Edilli, Ağbulağ, Qoqa, Çirakuz, Axullu, Arış, Qaragöllü, Doşulin, Toqo, Əfəndilər, Aşıq Məlikli, Xolaflı, Tatar, Şıxlar, Sirik, Ağcakənd, Dələnlər, Mülkədarlı, Qərvənd, Qaradağlı, Zərgər, Boliant, Eyvazlı, Əvətli, Məzrə.

Komissiya Şuşa qəzası üzrə – 11 qərar layihəsi hazırlamışdır (ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 106-107). FTK-nın üzvi M.Mixaylovun məruzəsində Şuşa qəzası üzrə Abdal və Gülablı, Ətyeməzli, Xıdırlı, Quzanlı, Divonəmirqor, Qoqa, Kovşatlı, Koybaşkənd, Mərzəli-Muğanlı, Salakətin kəndlərinin (13 kənd) (bu kəndin vəziyyətilə bağlı məlumat FTK-in üzvi A.Novatskinin məruzəsində yer alıb) ermənilər tərəfindən dağıdılması, əmlakların qarət olunması və dinc müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş vəhşiliklər haqqında geniş məlumat verilir. Həmin məlumatlar hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 1061-ci fondunda saxlanılmaqdadır (ARDA: f. 1061, siy.1, iş 45; iş 28; iş 46; iş 25; iş 24; iş 26; iş 27; iş 47). Ümumiyyətlə isə, Qarabağa erməni təcavüzü ilə bağlı arxilərdə çoxsaylı sənədlər qorunub saxlanılmaqdadır. Eyni zamanda AXC və Sovet dönəmində nəşr olunan dövrü mətbuatda da diqqəti cəlb edən materiallar çap olunmuşdur.

Ararat (Ermənistan) Respublikasının silahlı qüvvələri Qarabağ torpağını ələ keçirmək üçün hərbi təcavüz etməsinə, dinc insanları soyqırıma məruz qoymalarına, azərbaycanlılara məxsus əmlakları qarət etmələrinə və dini-mədəni abidələri dağıtmalarına rəğmən, müzəffər Azərbaycan ordusu düşmənə layiqli cavab vermiş və onları torpaqlarımızdan qovmuşdur. Bu qələbədən sonra Ararat (Ermənistan) Respublikasının hərbi təcavüzündə iştirak etməyən erməni əhalisi AXC hakimiyyətini, üçrəngli bayrağımızı tanıdığını və dövlətimizin himayəsi altında Qarabağda sülh və təhlükəsizlik şəraitində yaşamağa razı olduqlarını bildirmişdilər.

Məlumdur ki, AXC-nin hakimiyyəti dövründə Xankəndində, Əsgəranda, Şuşada və Qarabağın başqa ərazilərində Azərbaycan ordusuna məxsus hərbi qarnizonlar var idi. Azərbaycan ordusu müstəqil Respublikamızın sərhədlərini qorumaqla yanaşı, Qarabağda sülh və əmin-amanlığı təmin etmişdir. Bununla bağlı, o dövrdə rəsmi dövlət qəzeti olan "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində diqqəti cəlb edən məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Həmin məlumatları oxuyandan sonra bir daha yəqin edirsən ki, ermənilərin bütün təxribatlarına və hərbi təcavüzinə baxmayaraq, Azərbaycan ordusu öz ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamış və düşmənə layiqli cavab vermişdir.

"Azərbaycan" qəzetinin (rus dilində) 1919-ci il 3 avqust tarixli sayında həmin günlərin hadisələrini özündə əks etdirən "Baş nazir və hərbi nazir Qarabağda" başlığı altında çap olunmuş yazıda maraqlı məlumatlar yer almışdır (həmin məlumatlar "Azərbaycan" qəzetinin xüsusi müxbirinin qəzetə ünvanladığı teleqramda öz əksini tapmışdır). Məlumatda AXC-nin baş naziri Nəsib bəy Usubbəyov, hərbi nazir Səmədbəy Mehmandarov və Gəncə qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyli ilə birgə iyul ayının 29-da Qarabağa gəlmələri, Xankəndində Azərbaycanın əsgər və zabitlərinin hərbi paradına, eyni zamanda hərbi hissənin zabitlərin də iştirak etdiyi idman yarışına tamaşa etmələri qeyd olunmuşdur. Hərbi nazir Səmədbəy Mehmandarov bu tədbirdən çox razı qalmış və hərbi hissənin rəisinə və zabitlərinə öz təşəkkürünü bildirmişdir. Tədbirdə çıxış edənlər Vətənin çiçəklənməsinə yönəlik və Respublika rəhbərliyinin ünvanına xoş sözlər demiş və bu sözlərdən sonra hər dəfə yüksəkdən "ura" səsləri eşidilmişdir. Həmin yazıda qeyd olunurdu ki, Xankəndindəki tədbirdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti iyul ayının

30-da, səhər saat 10-da Şuşa şəhərinə gələrək orada yerli əhali ilə görüşlər keçirmişdilər. Həmin günü Şəhərin qala divarları yaxınlığındakı evlər, bazarlar zəfər tağları ilə, əsas küçələr isə xalçalar, çiçəklər və bayraqlarla bəzədilmişdir. Şəhərin girişində din xadimləri və əhali onları duz-çörəklə qarşılamışdılar. Bu görüşdən sonra Şuşanın "Azadlıq" adlanan meydanında Azərbaycan ordusunun təntənəli hərbi marşı olmuşdur.

Ararat Respublikası hökuməti isə Azərbaycana qarşı ərazi iddiası, hərbi təcavüzü və Qarabağın erməni icmasının separatçılıq fəaliyyəti isə davam edirdi. Şuşada ermənilərin ən xəyanətkar silahlı qiyamlarından biri də 1920-ci il martın 22-də Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günü baş vermişdi. Bəzi tarixi sənədlərdən belə məlum olur ki, ermənilərin separatçı qiyamı və Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan RSFSR hökumətinin sifarişi ilə baş vermiş və ya onların işinə yaramışdır. Ermənilərin separatçı qiyamları və Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü əksər yerlərdə dəf edilməsinə baxmayaraq, onlar müvəqqəti də olsa Əsgəran qalasını ələ keçirə bilmişdilər. Lakin görülən hərbi-siyasi tədbirlər nəticəsində Azərbaycan hökuməti Qarabağın bütün ərazisində öz suveren hüquqlarını bərpa etmişdir.

Bütün bunlara rəğmən, Azərbaycan dövlətinə xəyanət edən ermənilərin Qarabağda separatçı qiyamları və Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində 1920-ci ilin aprel işğalı ərəfəsində ölkənin şimal sərhədlərinin müdafiəsi işinə ağır zərbə vurmuşdu və müstəqil Azərbaycan dövlətinin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığını təhlükə altında qoymuşdur.

Məlumdur ki, 1920-ci il aprelin 28-də sovet-rus qoşunları Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə təhlükələr artmağa başladı. RSFSR hökuməti Azərbaycan sovet hökumətinə təzyiqlər etməklə torpaqlarımızın müəyyən hissəsini Ermənistana verilməsinə çalışırdı. Bu çalışmanın nəticəsi olaraq 1920-ci illərdə Azərbaycanın Zəngəzur (bir hissəsi), Şərur, Dərələyəz, Göyçə və Dilican əraziləri Ermənistan ərazisinə, Borçalı isə Gürcüstan ərazisinə birləşdirilmişdir. Bütün bu ərazilər 27.4 min km^2 təşkil edirdi.

Lakin torpaqlarzımızın itirilməsi XX əsrin 30-90-cı illərində də davam etmişdir. Lakin məqalənin əsas tədqiqat hədəfi 1920-1923-cü illər olduğuna görə sonrakı illərin torpaq itkiləri ilə bağlı ətraflı yazılmayıb.

Sovet-rus qoşunlarının hərbi təcavüzü nəticəsində qurulan sovet hökumətinə, başda Nəriman Nərimanov olmaqla, əsasən azərbaycanlıların rəhbərlik etməsinə baxmayaraq, əslində Azərbaycan Moskva hökumətinin siyasi və hərbi nəzarəti altında idi. Digər tərəfdən, Azərbaycanda qurulan hökumətin tərkibi RSFSR XKS rəhbəri V.Leninin razılığı ilə formalaşdırılmışdı. Belə olan təqdirdə, əlbəttə, Azərbaycan hökuməti Moskva hökumətinin təzyiqlərinə müqavimət göstərmək imkanına malik ola bilməzdi. Hətta, N.Nərimanovun özü də Mərkəzin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı bütün gücü ilə mübarizə apara bilmirdi. Çünki, Azərbaycanı işğal edən Rusiya idi, N.Nərimanovun isə ona gücü çatmazdı. N.Nərimanov və onun silahdaşları rus süngüsünün köməyi ilə hakimiyyətə gəldiklərinə görə, ona qarşı ciddi mübarizə aparmaq gücünə və imkanına malik deyildilər.

Azərbaycanın taleyini bolşevik Rusiyası ilə bağlayan N.Nərimanov, ancaq qələminə və şəxsi nüfuzuna görə, bəzi haqsızlıqların qarşısını ala bilsə də, ümumilikdə, sovet müstəmləkəçilik siyasətinin qarşısını ala bilməməşdir. Bütün bunlara rəğmən, o, yenə də öz mübarizəsini aparmışdır. Getdikcə vəziyyətin çətinləşdiyini görən N.Nərimanov V.Leninə müraciət edərək yazırdı: "Əziz Vladimir İliç, məgər "Müstəqil Azərbaycan" sizin dilinizdən çıxmamışdır? İndi vəziyyət belə şəkil alır: Üç respublikadan birinci olaraq Sovet Rusiyasının qoyununa atılmış Azərbaycan həm ərazisini, həm də müstəqilliyini itirir (Nərimanov, 1989, s. 62).

1920-ci il aprelin 28-də sovet-rus qoşunları Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Qarabağ məsələsi yenə də əsas məsələlərdən biri olaraq qalırdı. Bununla bağlı çoxsaylı arxiv sənədləri və başqa materiallar vardı. Həmin sənədlərin böyük bir qismi artıq işıq üz görmüşdür[1].

[1] К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы. Баку: Азернешр, 1989, 334 с.; Azərbaycan inqilab komitəsi və Xalq Komissarları Soveti iclaslarının protokolları. Протоколы заседаний Азревкома и Совнаркома АССР. Bakı: "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2009, 554 s.; Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının

Azərb.SSR XKS və Azərbaycan İnqilab Komitəsinin iclaslarında Qarabağ məsələsi dəfələrlə ciddi müzakirə olunmuşdur. Məsələn, Az.SSR-nin İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 29 aprel iclasında Ermənistana təklif olunurdu ki, Qarabağdan öz ordusunu geri çəksin (Azərbaycan inqilab komitəsi və Xalq Komissarları Soveti iclaslarının protokolları, 2009, s. 55). 1920-ci il 6 noyabr iclasında isə Az.SSR hökuməti RSFSR-nin nümayəndəsi Leqranla Ermənistanın daşnak hökuməti ilə bağlanmış müqaviləyə öz etirazını bildirmiş və bu hadisəni Moskvanın şərq siyasətindən imtina kimi dəyərləndirmişdi (Azərbaycan inqilab komitəsi və Xalq Komissarları Soveti iclaslarının protokolları, 2009, s. 139).

1921-ci il iyun ayını 26-da Azərb. XKS iclasında Ermənistan SSR tərəfindən A.Muravyanı Qarabağ üzrə xüsusi müvəkkil təyin edilməsinə öz etirazını bildirmişdir. Sonradan A.Muravyanın Qarabağdakı səlahiyyətlərinə xitam verilmişdir.

Lakin bir müddət keçəndən sonra RSFSR hökumətinin güclü təzyiqi nəticəsində Az.SSR hökuməti Qarabağın bir hissəsində ermənilər üçün (halbuki buna ehtiyac da duyulmurdu) xüsusi bir muxtar qurum yaradılmasına razılıq verməyə məcbur olmuşdu. Belə ki, 1921-ci ilin 4 iyul tarixində RKP MK Qafqaz Bürosunun Plenumunda (11saylı protokol) dörd bənddən ibarət məsələ səsə qoyulmuşdur: a) Qarabağı Azərbaycan hüdudlarında saxlamaq. Bu təklifin lehinə Nərimanov, Maxaradze və Nazaretyan, əleyhinə isə Orconikidze, Myasnikov, Kirov və Fiqatner səs verirlər; b) Bütün Qarabağda, bütün erməni və müsəlman əhalisinin iştirakı ilə ümumxalq rəy sorğusu keçirmək: bu təklifə yalnız iki nəfər: Nərimanov və Maxaradze səs verirlər; v) Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistanın tərkibinə daxil etmək: bu təklifin lehinə Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner və Kirov səs verir; q) Yalnız Dağlıq Qarabağda ermənilər arasında rəy sorğusu keçirmək: bu təklifin lehinə Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner və Nazaretyan səs verir.

Sonda qərara alınmışdır ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistanın tərkibinə daxil edilsin, yalnız Dağlıq Qarabağda rəy sorğusu keçirilsin. Lakin Qarabağ məsələsinin Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alan N.Nərimanov, bu qərara qəti etirazını bildirmişdi və məsələni RK(b)P MK-də müzakirə etməyi zəruri hesab etmişdir. Yalnız bundan sonra, Qarabağ məsələsində ciddi fikir ayrılığını nəzərə alaraq RKP MK Qafqaz bürosu, onun qəti olaraq həll edilməsi üçün RK(b)P MK-da müzakirə olunmasını zəruri hesab etmişdir (К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы, 1989, с. 90-91).

RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun növbəti iclasında (5 iyul 1921-ci il. 12 saylı protokol) Qarabağ məsələsinə yenidən baxılmışdır. Əvvəlcə, Orconikidze və Nazaretyan Qarabağ məsələsi ilə bağlı əvvəlki Plenumun qərarlarına yenidən baxılması məsələsini qaldırmışlar. Sonra isə dörd bənddən ibarət qərar qəbul edilmişdir. Həmin qərarın a) bəndində müsəlmanlar və ermənilər arasında milli sülhün zəruriliyindən və yuxarı və aşağı Qarabağın Azərbaycanla kifayət qədər iqtisadi əlaqələrini nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağ ASSR tərkibində saxlanılması, ona muxtar vilayətin tərkibində saxlanılan, inzibati mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla geniş vilayət muxtariyyəti verilməsi qeyd olunurdu. Bu qərar səsə qoyulur: lehinə-4 nəfər, 3 nəfər isə bitərəf qalır.

Qərarın b) bəndində isə Azərbaycan KP MK-ya tapşırılırdı ki, sonradan RKP MK Qafqaz bürosunun təsdiqinə verilməklə muxtar vilayətin sərhədləri müəyyən edilsin (К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы, 1989, с.90-91) və s.

Azərbaycan SSR hökumətinin Qarabağ torpağını itirməmək üçün bundan artığına gücü yetməzdi. Çünki, RSFSR hökuməti Ermənistanı, hər vaxta olduğu kimi, müdafiə edirdi. Az.SSR də RSFSR hökumətinin təsiri altında idi. Ona görə də Qarabağla bağlı hadisələrin sonrakı gedişi tədricən Ermənistan SSR-nin xeyrinə dəyişməyə başlamışdır.

Azərbaycanın qədim yaşayış və mədəniyyət mərkəzlərindən olan Dağlıq Qarabağ, ümumilikdə Qarabağın bir hissəsidir. Sovet hakimiyyəti dövründə, 1923-cü ildə Qarabağın dağlıq hissəsində, 4,4 min kv.km ərazidə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (qısa formada: DQMV)

protokolları.Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2006, 216 s.; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, 976 səh.; Azərbaycan xalq cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab Stenoqrafik hesabatlar). – Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998 - 992 səh.

yaradılmışdı. Bununla da bu ərazidə gələcəkdə separatçılıq meyllərinin yenidən başlaması üçün şərait yaratmış oldu.

Əslində isə problemin kökündə ermənilərin Qarabağa XIX əsrdən başlayaraq köçürülməsi dururdu. Məhz bu köçürülmədən sonra ermənilər, əvvəlcə çar Rusiyası, sonra isə Sovet Rusiyasının hakim dairələrinin yaxından köməkliyi ilə, Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək iddası başlanmışdır.

1920-1923-cü illərdə RSFSR hökumətinin həyata keçirmiş olduğu məqsədyönlü siyasət nəticəsində keçmiş Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil olan Azərbaycan torpaqları ənənəvi tarixi-coğrafi vahidliyini və ya bütövlüyünü itirmişdir.

1923-cü ilin iyul ayında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətilə bağlı yaradılmış Komissiyanın iclasında Cavanşir qəzasından 45, Şuşa qəzasından 94, Qubadlı qəzasından 33 kənd (cəmi: 172 kənd) DQMV-nın ərazisi kimi müəyyənləşdirilmişdi (К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы, 1989, с.90-91).

SSRİ-nin süqutunadək olan dövrdə (1991-ci ilin dekabr ayı) Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin inzibati-ərazi bölgüsü 5 rayondan ibarət olmuşdur: Şuşa, Mardakert, Martuni, Hadrut, Əsgəran.

NƏTİCƏ

AXC-nin Hökümət kabinetinin və Parlament iclaslarında Qarabağ məsələsi daimə diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bununla bağlı AXC Hökumətinin və Parlamentinin Qarabağla əlaqədar apardığı siyasətin əsas istiqamətlərini qısa da olsa aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək mümkündür:

1) Qarabağın müdafiəsi. Gəncə quberniyasının Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa, Ərəş qəzalrında tam, Zəngəzur qəzasının böyük bir hissəsi nəzarət altında idi; 2) Müttəfiq dövlətləri təmsil edən nümayəndə - general Tomson Qarabağın Azərbaycana məxsusluğunu və Xosrov bəy Sultanovun hakimiyyətini general-qubernator vəzifəsində tanımışdır. O, eyni zamanda Qarabağda yaşayan dinc erməni əhasini də burada Azərbaycanın hakimiyyətini tanımağa çağırmışdı; 3) Qarabağ bölgəsində - Əsgəranda, Xankəndində, Şuşada və başqa yerlərdə milli hərbi qarnizonlar var idi; 4) Qarabağın erməni icması AXC hakimiyyətini tanıyıb tabe olmuşdular; 5) Qarabağ daimə AXC Hökuməti və Parlamentinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Gəncə quberniyası ilə operativ əlaqələr qurulmuş, qubernatordan, qəza rəislərindən, yerli əhalidən və s. teleqramlar və müxtəlif formalarda yazışmalar vasitəsilə məlumatlar alınmışdır. Vaxtı ilə Milli Şura, Tiflisdə fəaliyyət göstərərkən, 1 İyun 1918-ci ildə keçirmiş olduğu iclasında (Protokol № 4) Yelizavetpoldakı (Qeyd edək ki, AXC 1918-ci il 30 iyulda tarixi bir qərar qəbul etmişdir. Qəbul edilmiş qərarda deyilirdi: "Yelizavetpol şəhərinin adı Gəncə qəzası ilə əvəzlənsin") vəziyyət haqqında məsələ müzakirə olunmuşdur (ARDA, f.970,siy.1, iş 1, v.53-54); 6) Zəngəzurda və Qarabağın başqa qəzalarında ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətmiş olduğu soyqırımı cinayətlərilə bağlı FTK çoxsaylı hüquqi sənədlər toplamış və müvafik qərarlar qəbul etmişdir; 7) Milli Şuranın 20 noyabr iclasında Azərbaycan parlamanında (Məclisi Müəssisəsinin çağrılması ilə bağlı qanunun müzakirəsi zamanı Məclis üyələrinin) deputatların sayını müəyyən edərkən Şuşadan-2 (biri şəhər, biri qəzadan olmaqla), Zəngəzurdan-2, Ərəşdən-2, Cəbrayıldan-1, Cavanşirdən-1, hətta İrəvan vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsindən-3 deputatın seçilməsi nəzərdə tutulmuşdur; 8) Gəncə quberniyasının Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa, Ərəş və Zəngəzur qəzalarına Ararat Respublikasının silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzünün qarşısı, demək olar ki, alınmışdır; 9) Müttəfik dövlətlərin diqqətini Qarabağ məsələsinə yönəldilməsi. Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan, Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz, Sürməli, Vedi və başqa ərazilərinə erməni silahlı dəstələrinin hərbi təcavüzü ilə bağlı Müttəfiq dövlətlərin səlahiyyətli nümayəndələrinə, birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlərin hökumət və dövlət başçılarına notalar, Ararat (Ermənistan) Respublikası hökumətinə isə etiraz notaları göndərilmişdir. 10) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazi məsələlərinə münasibətdə reallıqlardan çıxış etmək tərəfdarı idi. AXC Xarici İşlər Nazirliyinin məlumatlarına görə 1919-cu ilin axırlarında Cümhuriyyətin ərazisi 113.9 kilometr müəyyənləşdirilmişdi ki, onun da 16,6 min kilometri mübahisəli ərazi hesab olunurdu. Ərazi və sərhəd məsələləri ilə əlaqədar Azərbaycanla Gürcüstan arasında gedən danışıqlar nəticəsində ümumi razılığa gəlmək mümkün olursa da, Ermənistanla heç cür razılığa gəlmək mümkün olmamışdır (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-

1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild.—Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, 976 s. S. 10).

Dağlıq Qarabağda ermənilər üçün Muxtar Vilayərin yaradılması ilə bağlı qərar qəbul olunduqdan sonra müxtəlif səviyyələrdə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1921-1923-cü illərdə DQMV-la bağlı yaradılmış komissiyanın, eləcə də Az.MİK və ASSR Xalq Komissarları Sovetinin, AKP MK-nın Təşkilat və Siyasi bürosunun, AKP MK-nın Rəyasət heyətinin, AKP MK Katibliyinin, AKP Qarabağ Vilayət Komitəsinin, Zaqafqaziya MİK Sovetin Rəyasət Heyətinin, Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi Rəyasət Heyətinin, ASSR XKS Ümumplan komissiyasının ayrı-ayrı iclaslarında Muxtar Vilayətlə əlaqədar məsələlərə baxılmış (məsələn, Qarabağda vəziyyət haqqında (19 iyul 1921-ci il), Şuşa qəzası haqqında (3 yanvar 1922-ci il), Qarabağ muxtariyyəti haqqında məsələnin hazırlanması üzrə komissiyanın seçkisi haqqında (30 oktyabr 1922), Qarabağ muxtariyyatının sərhədlərinin müəyyənləşdirlməsi (7 iyul 1923-cü il), DQMV-nin rəhbər heyətinin təyin olunması (16 iyul 1923-cü il) və s. məsələlərlə bağlı), müzakirələr aparılmış və qərarlar qəbul olunmuşdur.

Məlumdur ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın bir hissəsində ermənilər üçün Muxtar Vilayət yaradıldıqdan sonra onların separatçılıq fəaliyyətləri dayanmamışdır. Sovet (1920-1991-ci illər) və Rusiya Federasiyası dövründə (1991-ci ildən) DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsinə dəfələrlə cəhdlər olunmuşdur.

Məqalənin əsas hissəsinin çərçivəsi 1918-1923-cü illəri əhatə etməsini nəzərə alaraq, problemlə bağlı sonrakı illərdə baş vermiş hadisələri geniş şərh etmək fikrindən deyilik. Lakin, məqalənin nəticə hissəsində bəzi faktları qeyd etməyi zəruri hesab etdirik. Məsələn, 1945-ci ilin payızında Ermənistan KP MK-nın katibi A.Harutyunov ÜmumİttifaqKommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (qısa formada: ÜİK(b)P MK-nın) müzakirəsinə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana verilməsi barədə təklif – layihə təqdim etmişdir; 1956-cı ildə erməni katolikosu II Vazgen SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Nikolay Bulqaninlə görüşü zamanı ona verdiyi məktublardan birində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, Naxçıvan MSSR və Axalkalaki rayonunda yaşayan ermənilərin "problemlərinin ədalətli" həllindən bəhs olunmuşdur; 1960-cı illərdə SSRİ-də antiTürkiyə kampaniyasının gücləndiyi şəraitdə yenidən bu problem ortaya atılmışdır. 1965-ci ildə Dağlıq Qarabağın Ermənistana ilhaq edilməsi barədə 45 min nəfərin "imzaladığı" petisiya Moskvaya təqdim edilmiş, lakin bu iddialar təmin edilməmişdir; 1987-ci ilin noyabrında Qorbaçovun komandasına daxil olan erməni akademik A.Aqanbekyan Parisdə Dağlıq Qarabağ barədə sovet rəhbərliyinə təklif verildiyini, yenidənqurma və demokratiya şəraitində bu problemin həllini tapacağına ümid etdiyini bildirmişdi; Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 1988-ci ildə ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları və etnik zəmində təxribatları ilə başlamışdır; Sovet İttifaqı rəhbərliyində təmsil olunan ermənilər, Ermənistan SSR-in rəhbərliyi və xaricdəki erməni diasporu 1980-ci illərin əvvəllərindən SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edərək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi üçün yenidən fəaliyyətə başlamışdılar. Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də Rusiya Federasiyasının başçısı M.Qarbaçov və onun komandası ermənilərin haqqsız tələblərini müdafiə etmiş və Azərbaycanın Qarabağ torpaqlarının işğal edilməsinə kömək etmişdir. Nəticədə, erməni-rus hərbi birləşmələrinin birgə fəaliyyəti sayəsində, nəinki DQMV, eləcə də ətraf yeddi rayon da işğal olunmuşdur.

Yalnız 2020-ci il sentyabr-noyabr aylarında, 28 ildən sonra, Ermənistan silahlı qüvvələrinin növbəti təxribatına cavab olaraq, Azərbaycan Respublikasının silahlı qüvvələri əks hücuma keçərək işğal olunmuş Qarabağ torpaqlarını düşmən işğalından azad etmişdir.

44 günlük (27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il) Zəfər yürüşündən sonra Azərbaycanın üç rəngli bayrağı Şuşa şəhərində - Qarabağ torpağının uca zirvəsində yenidən və bu dəfə əbədi olaraq dalğalanmağa başladı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, 976 s.
2. Azərbaycan xalq cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab Stenoqrafik hesabatlar). – Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, 992 səh.
3. Azərbaycan inqilab komitəsi və Xalq Komissarları Soveti iclaslarının protokolları.

Протоколы заседаний Азревкома и Совнаркома АССР. Bakı: “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2009, 554 s.

4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 100, siy. 2, iş 791, v. 106-107.
5. ARDA, f.894, siy.4, iş 104, v.1
6. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 11, v.149
7. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 106-107.
8. ARDA, f. 970, siy. 1, iş. 161; iş 113.v. 5.
9. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 106-107.
10. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 106-107.
11. ARDA: f. 1061, siy.1, iş 45; iş 28; iş 46; iş 25; iş 24; iş 26; iş 27; iş 47.
12. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdaəsi Siyasi Sənədlər Arxivi(ARPİİSSA), f. 277, siy. 2, iş 16.
13. Азербайджан, 1918, 13 ноября.
14. Cavadov Q.C. XIX əsrdə Azərbaycanın etnik xəritəsinə dair – // Elturan. 1994, № 1-2, s. 26-30. S. 28.
15. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993; Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1991.
16. Нариманов Н.Н. Избранные произведения: В 2-х т. Т. 2., Баку: Азернешр, 1989, 483, с. S. 62.
17. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы. Баку: Азернешр, 1989, 334 с.
18. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, СПб., 1911, с. 64.
19. Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları.Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2006, 216 s.

TARİXDƏN SƏSLƏNƏN DAŞ YADDAŞIMIZ

OUR STONE MEMORY SOUNDING FROM HISTORY

Şəhla ABBASOVA

Dos. Burdur Mehmet Akif Ersoy Universiteti (Türkiyə), ORCID NO: 0000-0001-6667-2270

Namiq ABBASOV

F.ü.f.d. Burdur Mehmet Akif Ersoy Universiteti (Türkiyə), ORCID NO: 0000-0002-2042-3321

XÜLASƏ

Azərbaycan torpaqlarının münbitliyi, gözəlliyi və əlbətdəki İpək Yolunun tarixi boyu üzərində olması, həmişə işğalçı qüvvələri özünə cəlb etməkdə idi. Belə qüvvələrin ən çox öz tarixi torpaqlarının olmaması və bizim torpaqlarda hələ də gözü olan müasir qonşularımız ermənilər olmuşdur. Əsrlər boyu işğal etdikləri torpaqlarımızdan bizim tariximizi silmək istəsələr də "daş" yaddaşımızın izləri hələ də bizim bu torpaqlarda olan silinməz dərin köklərimiz haqqında xəbər verməkdədir. Belə ərazilərdən biri olan Anı şəhəridir ki, bir çox mənbələrdə Ani şəhəri kimi göstərilməkdədir. Bu torpaqlar əslində XI əsrdən Şəddadilər dövlətinin 130 il paytaxtı olmuş və Aran memarlıq məktəbinə aid bir çox abidənin hələ də bu torpaqlarda izlərinə rastlanmaqdadır. Anı şəhərinin qalıntılarında üç Şəddadi memarlığına aid saray binası Azərbaycan memarlıq irsinin ayrılmaz hissəsidir. Bir çox Türk alimlərinin diqqət mərkəzində olan bu şəhər indi "Ani xarabalıqları" adlandırılmaqdadır. Müasir dövürlərdə "Ani Xarabalıqları" kimi tanınan bu torpaqlarda tədqiqata ehtiyacı olan bir çox Səlcuklu və Şəddadi dövlətlərinin memarlıq abidələrinin qalıqları mövcuddur. Azərbaycanda hakimiyyət sürmüş Şəddadilər Dövlətinə aid 10-dan çox kitabə, 2 saray, 2 hamam, 2 məscid, yaşayış evləri, bazar, iç qala, qala divarları və s. vardı. Bir çoxlarının erməni daşnaqları tərəfindən dağıdılması və bəzilərinin isə ermənilərşdirilməsinə baxmayaraq onların tamamilə Şəddadi memarlığının ayrılmaz hissəsi olmaları və eyni zamanda memarlıq tarixində çox az məlumat olan Aran memarlıq izlərini daşıması şübhəsizdir.

Açar sözlər: Anı, şəddadi, saray, aran memarlığı

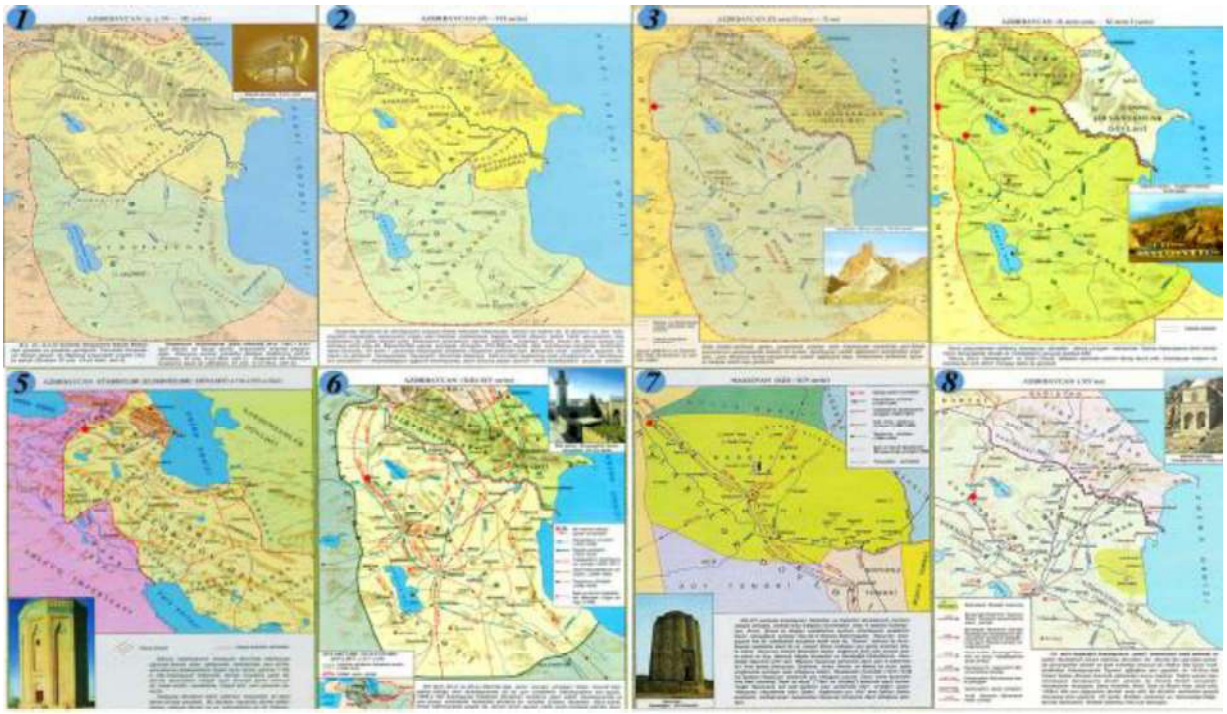
ABSTRACT

The fertility and beauty of the Azerbaijani lands and, of course, the fact that the Silk Road has been on it throughout history have always attracted the occupying forces. Most of these forces did not have their own historical lands, and our modern neighbors, who still have an eye on our lands, were Armenians. Although they have tried to erase our history from the lands they have occupied for centuries, traces of our "stone" memory still tells us about our indelible deep roots in these lands. One such area is the city of Ani, which is referred to in many sources as the city of Ani. These lands have been the capital of the Shaddadid state for 130 years since the 11th century, and traces of many monuments belonging to the Aran school of architecture are still found in these lands. The palace building belonging to the three Shaddadi architectures in the ruins of the city of Ani is an integral part of the architectural heritage of Azerbaijan. This city, which is the focus of many Turkish scholars, is now called "Ani Ruins". Known in modern times as the "Ani Ruins", these lands contain the remains of architectural monuments of many Seljuk and Shaddadi states that need to be studied. There were more than 10 inscriptions, 2 palaces, 2 baths, 2 mosques, houses, markets(bazar), inner fortress, fortress walls, etc. belonging to the Shaddadid state that ruled in Azerbaijan. Despite the fact that many of them were destroyed by the Armenian Dashnaks and some were Armenianized, they are undoubtedly an integral part of Shaddadi architecture and at the same time the traces of Aran architecture carry very little information in the history of architecture.

Keywords: Ani, shaddadi, palace, aran architecture (lowland architecture)

GİRİŞ

Aran ərazilərində yerləşən şəhər "Ani xarabalıqları" (şəkil 1,2) bir çox erməni və ermənipərəst alimlərin monoqrafiyalarında, burda qalan Azərbaycan memarlıq incisi olan iki məscidi, üç sarayı, iki hamamı, karvansarayı, bazar və s. abidələrimizi erməni abidələri olaraq qeyd etsələr də, Aran memarlıq məktəbi üslubunu memarlıqlarında əks etməsi bütün bu yalanlara son qoyur. Azərbaycan və Türk memarlıq tarixində böyük əhəmiyyəti olan Ani Xarabalıqları 2016-cı ildən UNESCO Dünya Mədəni İrsi siyahısına alınmışdır (Eşitti, 2017).

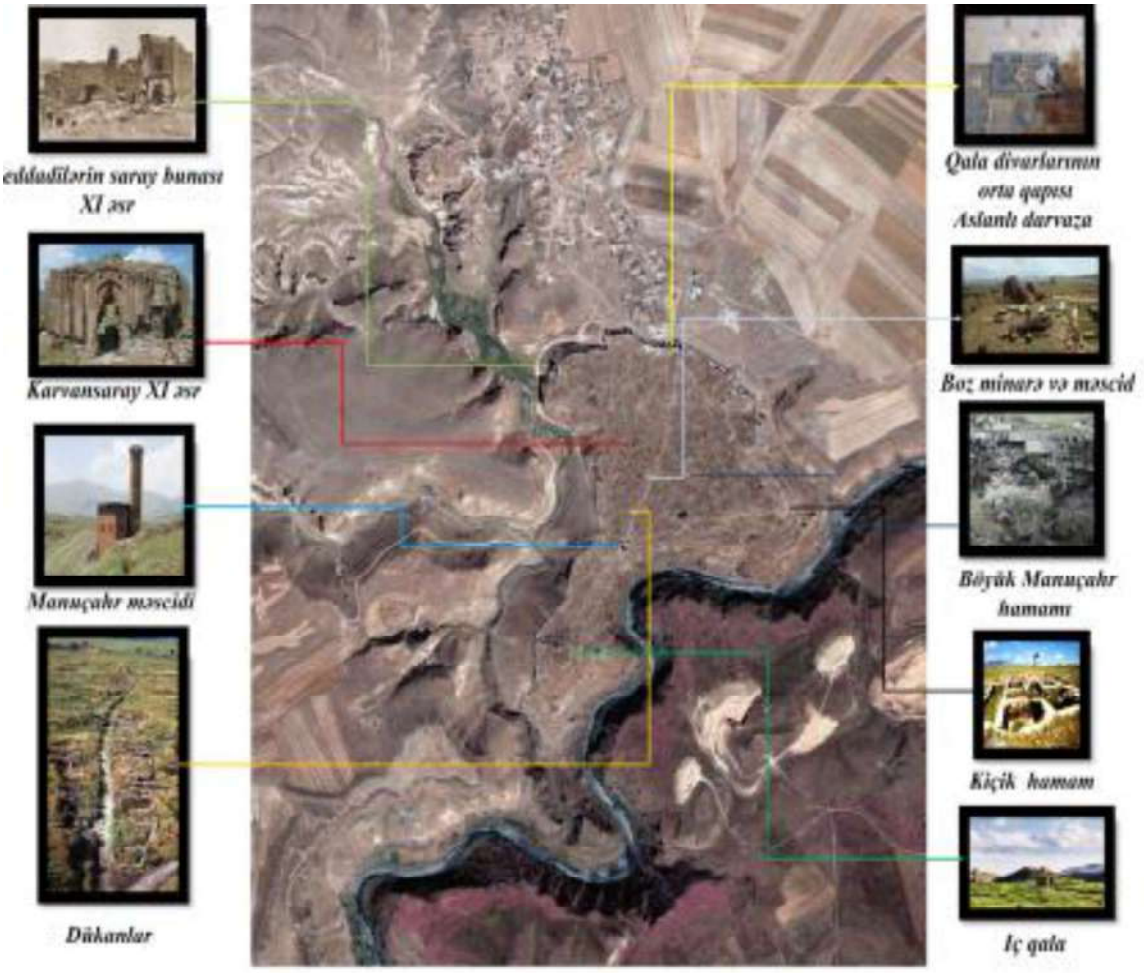

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasının müxtəlif dövürlərə təsadüf edən xəritələri.

(Ani və Dəbil şəhərlərinin yerləri xüsusi olaraq qırmızıyla qeyd edilmişdir)

1. Azərbaycan e.ə. IV-III əsrlər; 2. Azərbaycan IV-VII əsrlər;
3. Azərbaycan IX əsrin II yarısı- X əsr ; 4. Azərbaycan X əsrin sonu-XI əsrin I yarısı ;
5. Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövləti (1136-1225-ci illər);
6. Azərbaycan XIII-XIV əsrlər; 7. Naxçıvan XIII-XIVəsrlər; 8. Azərbaycan XV əsr.

Lakin, bu təxribatlara məhəl qoymayan və bütün bu yalanların fərqində olan bəzi Türk alimləri bu abidələrin məhz Azərbaycanın və Orta əsrlərdə isə Azərbaycanın qüdrətli dövlətlərindən biri olan Şəddadilər dövlətinə aid olduğunu öz monoqrafiya və məqalələrində dəfələrlə qeyd etmişlər. Belə alimlərdən biri 70-dən çox monoqrafiya və məqalələrini bu mövzuya həsr edən Prof.Dr.M.Fahrettin Kırzıoğlu (1917-2005-ci illər) olmuşdur. Prof.Dr.M.Fahrettin Kırzıoğlunun Azərbaycana olan məhəbbətini onun öz şəxsi kitabxanasının bir hissəsini 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasına bağışlaması ilə izah etmək olar (oğlu Prof.Dr.Ilqar Kırzıoğlunun söylədikləri).

Şəkil 2. Anı xarabalıqları adlanan bölgənin xəritəsi və Şəddadi dövrünə aid abidələrin yerlərinin xəritədə təsbiti.

Prof.Dr.F.Kırzıoğlu tərəfindən Anı və Ani adının yazımlarına dair etimoloji izahatlar edilmişdir. F.Kırzıoğlunun bu mövzuda fikri; "Dillərində və əlifbalarında "ı" hərfi olmayan ermənilərin, gürcülərin, fransızların bu adın yazılışına baxaraq "Anı" şəhərinin adını Ani, hətta Fars şəklində bəzən belə yazmaqdadır, lakin türklər üçün belə yazılış çox səhv olmasını söyləmişdir". Evliya Çelebi, xalqın tələffüzünə görə bu şəhərin xarabalıqlarının adını "Anı" şəklində yazmışdı. Saint Martin erməni xalqının da bəzən buraya Any: Anı dediğini qeyd etmişdi. Türk ədəbiyyatlarında da An və ya An-Suyı yazılışlarının tapıldığı tarixə məlumdur" (Özmenli, 2008).

Prof.Dr.M.Fahrettin Kırzıoğlu "Anı şəhərinin tarixi" adlı monoqrafiyasında ermənilərin Anı şəhərində olan müsəlman abidələrinin necə dağıdılmasının və izlərinin silinməsi haqda qeyd edir: "1878-1917-ci illər arasında Kars ərazisi Rus Çarlığı idarəsi zamanında, əsasən 1917-ci ilin dekabr, 1918-1919-cı illərin aprel və 1920-ci ilin oktyabr ayları arasında "Erməni hökuməti"-nin işğalı sırasında Anı şəhərindəki islam əsərləri (Səlçuklu və Şəddadi dövürlərinə aid abidələr), sistematik olaraq yox edilməyə çalışılmışdır. Ən çox kitabələrin dağıdıldığı və hətta əl çatılmaz yerlərdə belə olan 1065-1066- cı illərə aid olan kitabənin yox edilməsinə cəhd edilmişdir. Anıda Şəddadilər dövlətinin hakimiyyəti dövründə tikilən Boz-Minarələri isə yaşlı bir keşişin göstərişi ilə, bir neçə ay boyunca altdan iki sira daşları qırılaraq oyulmuş və sonunda 1894-cü il yeni il ərəfəsində partladıcı maddə ılə partladıldıqdan sonra yanındakı məscid də tamamən dağıdılmışdır. Sonralar 1920-ci ilin əvvəllərində isə "erməni daşnak" hakimiyyəti tərəfindən Mənüçöhr məscidi (Şəddadi hökümdarının adı verilən) və Minarəsində yaradılan muzeyin əşyalarının gömrüyə daşınması zamanı bu məscidin divarını bəzəyən uzun kufi kitabəni yerindən sökərək yamacdan aşağı Arpaçayına atmışlar" (Kırzıoğlu, 1982).

1921-ci il Kars Müqaviləsində "Arpaçayı ərazisində 27 dağ kəndi"-nin Türkiyəyə verilməsi qarşılığında, "Anı Şəhər xarabalıqlarının" və ətraf ərazilərini almaq istəyən "Sovet Ermənistanına" Türk Nümayəndə Heyətinin Rəhbəri Şərq Cəphəsinin Komandiri Kazım Qarabəkir Paşanın verdiyi çavabda: "Ərazidə yerləşən kəndlərin əhalisi cümə və əsasən də bayram namazlarını bu Mübarək Camidə qılırlar..." söyləmişdir (Kırzıoğlu, 1987).

Türkiyənin görkəmli hərbi və dövlət xadimi Kazım Qarabəkir Paşanın 1919-cu ildə Osmanlı ordusunun Şərq cəbhəsinə komandanlıq edərkən, Naxçıvanın erməni-daşnak işğalından qorunmasında bu bölgənin tarixi Azərbaycan torpağı olaraq qalmasında müstəsna xidmətləri olmuşdur (URL-1, 2015).

Anı şəhərinin əsas ermənileşdirilməsi prosesi 1929-cu ildə nəşr edilən "Böyük Sovet Ensklopediyası"nın erməni maddəsində "Ani" olaraq yazılaraq Ani və Erməni hissələri Rus-Erməni görüşləri istiqamətində yazılmağa başlamışdır. 1946-cı ildən isə Beyrutda erməni dildə"Ani jurnalı" dərc edilməyə başlamışdı. Bütün bunlardan əlavə, Amerika və Avropada da ermənilər tərəfindən aparılan işlər Anı şəhərinin bütün abidələrinin erməni əsərləri olduğunun təbliğ edilməsi və yayılmasının başlanğıcı olmuşdur (Kırzıoğlu, 1982). Təəssüf ki, bu təbliğat müasir dövürlərə qədər də aktiv sürətdə davam etməkdədir və bu şəhərin memarlığı haqqında ermənilər tərəfindən yazılan kitab və məqalələr müxtəlif dillərdə nəşr edilməkdədir. XX əsrin əvvəllərinə qədər ermənilərin "Ermənistan" deyilən coğrafi xəritələri yox idi. Onların tarixi kitablarına "Ermənistan tarixi" deyil, "Ermənilərin tarixi" və ya "Erməni xalqının tarixi" deyilirdi. Lakin, XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın bütün erməni məktəblərində "Böyük Ermənistan" xəritələri meydana çıxdı. Bunlar əl işi ilə hazırlanan saxta xəritələr idi (Исмаилов, 2018). Bu məlumatı tarix üzrə elmlər doktoru Həcər xanım Verdiyeva da təsdiqləməkdədir "Ermənilərin qəbul etdiyi erməni tarixi haqqında gerçəklər sual altındadır. Qeyd etmək istərdik ki, Movses Xorenasi də ermənistan tarixini deyil, erməni xalqının tarixini yazıb" (Nəsibov, 2019).

Anı Şəhərinin Tarixi və Memarlığı

Anı adıyla indi də kəndlilər arasında məhşur olan bu şəhər, şübhəsiz tarix boyunca ən böyük Qala Şəhər olması vacibliyini qorusa da 1501-ci ildən müasir dövrlərə qədər xaraba və viran qalmaqdadır. Səlçuklu Türkləri, Qafqaza və Anadoluya gəldikdə tarixdə qarşılarında siyasi və əskəri güc olaraq Bizans İmperatorluğu və onun ordusuyla qarşılaşmışlar. Başda Anı şəhəri olmaqla Kars, Iğdır, Van və Ərzurum ərazilərini ermənilərdən deyil, bizanslılardan təmizləyərək Türk Yurdu halına çevirmişlər. Bu ərazilərdə Ermənilər azınlıq olaraq yaşamışlar (Özmenli, 2009).

E.ə. II əsrdə Böyük İpək Yolu meydana gəlir və bu yol dünya ticarət yolları sistemi idi ki, onun bir neçə qolu da Albaniyadan keçirdi. Bu qollardan biri də Anıdan keçməsi hər dövrdə bu şəhərin əhəmiyyətini artırırdı. Bu ticari yoldan hətta Bizans və İtalyan məhsulları da daşınırdı (Мурадалиева, 2011). Eyni zamanda da bu şəhərin yarandığı dövürdən bir çox zaman işğallara məruz qalması da əlbətdəki, onun karvan yolunun üzərində olması idi. Anı şəhərinin işğalı haqqında məlumatlardan birində qeyd edildiyi kimi, Afşinin Gürcüstana basqın etdiyi dövürdə I Sumbat onun olmamasından istifadə edərək Ani və Dəbil (Dvin) şəhərlərinə hücum edərək zəbt etmiş və ona bac verməyə məcbur etmişdir (Bünyadov, 2007). Sonradan Sacoğlu Yusif dövründə 915-ci ildə Azərbaycan dövləti öz yüksəlişinin zirvəsinə çatmışdı. O dövürdə Azərbaycanın sərhədləri şimalda Dərbənddən cənubda Zəncanadək, qərbdə Anı və Dəbildən şərqdə Xəzər dənizinədək böyük bir ərazini əhatə edirdi (Azərbaycan Tarixi, 2016).

Anı torpaqlarında ən çox hakimiyyət sürmüş Şəddadilər dövləti olmuşdur. Şəddadilər kim olmuş, nədən məhz Anı şəhərini özlərinə paytaxt seçmişlər sualına cavab olaraq deyə bilərik ki, orta əsrlərdə Azərbaycanın ən qüdrətli dövlətlərindən biri olan Şəddadilərin hakimiyyəti əsasən Aran bölgəsində X-XII əsrlərdə hakimiyyət sürmüş və müxtəlif dövrlərdə Dəbil (Dvin), Gəncə və Anı şəhərlərini öz paytaxtları seçmişlər. Azərbaycan tarixində bu dövlətin hakimiyyəti dövürlərinə və memarlığına aid az məlumatlar olmağına baxmayaraq çox zəngin tarixi olan Şəddadilər hakimiyyəti dövürlərində mədəniyyətə və dinə böyük yer ayıraraq inkişaf etdirmiş və Anı şəhərində 130 il hakimiyyət sürərək aran memarlıq məktəbinin inkişafında böyük rolları olmuşdur.

Şəddadilərin hakimiyyəti 951-ci ildə mənşəcə müsəlman kürdlərindən olan Məhəmməd ibn Şəddad Salarilər dövlətini ələ keçirib Dəbil əmirliyini yaratmışdı. Şəddadilər 971-ci ildə Gəncəni ələ keçirərək Şəddadilər dövlətinin əsasını qoydular. XI əsrin 30-cu illərində Arazdan şimalda Azərbaycan torpaqlarında yeni oğuz tayfalarının məskən salması Şəddadilərin hərbi qüdrətini daha da artırdı. Dəbili

ələ keçirməyə çalışan bizans - erməni qoşunlarına qarşı ağır zərbə vurmağa, Şəddadilərə oğuz tayfaları kömək edirdi (1037) (Qəniyev, 2019).

Kiçik Asiyanın şərqində bizans və erməni feodallarının birləşmiş hərbi qüvvələrinə qarşı Şəddadilərə bu mübarizədə, Şəddadilərin daha qüdrətli müttəfiqi Səlçuk türkləri idi (Nuriyeva, 2015). Səlçuk sultanı ilə Şəddadi hökmdarı öz aralarında belə bir razılığa gəlmişdilər ki, onlar Bizans imperatoruna və onun təhriki ilə tez-tez Azərbaycanın torpaqlarına hücum edən erməni-gürcü feodallarına qarşı əlbir hərəkət etsinlər (Nuriyeva, 2015). Sultan Alpaslan, Səlçukluların Anadoluya ilk axınları zamanından onlara kömək edən, Gəncə və Dəbil şəhərlərini ikili paytaxtları olan Şəddadilərin hökümdarı olan Əbüləsvar Şavura Anı və onun ətrafındakı fəth edilən əraziləri hakimiyyətinə verdi. Əbüləsvar Şavurda yaşlı olmağı səbəbiylə hakimiyyəti "Abu-Şucə" ləqəbli oğlu Mənüçöhrə devr etdi (Kırzıoğlu, 1987). Beləliklə, 951-ci ildən Gəncə, Dəbil və Anı paytaxt şəhərləri olmaqla təqribən 248 il Aran və müasir Ermənistanın torpaqlarında Şəddadilər hökümdarlıq etmişdirlər.

Şəddadilər hakimiyyəti dövründə Anıda tikilən memarlıq abidələri

Müasir dövürlərdə Erməni işğalından azad olunmuş ərazilərimizdə yerləşən Xudafərin körpüsü Şəddad Fadl ibn Muhammed tərəfindən inşa edilmişdir. Şəddadilərin hakimiyyəti dövründə hərbi məqsədlə Araz çayı üzərində salınan Xudafərin körpüsü (1027) Azərbaycanın şimal və cənub əraziləri arasında iqtisadi və mədəni rol oynayırdı (Nuriyeva, 2015).

Şəddadilər dövlətinin Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə verdiyi tövhələr bununla məhdudlaşmır. Muhammed El Şəddad Dəbildə (Dvin) hakimiyyətinin ilk illərində şəhərin yaxınlığında Tel Hasli adı verilən qala inşa etdirmişdir. Hətta, Şəddadi dövlətinin memarlıq izləri Şəmkirdə tikilən müdafiə qüllələrində görünməkdədir. Bütün bunlarla yanaşı Anı şəhərinin iqtisadi və mədəni dirçəlişində Şəddadilərin başlıca rolları olmuşdur. Onların hakimiyyəti dövrünə: Şəddad Mənüçöhrin kitabəsi olan Qala divarlarının bir hissəsi və Aslanlı qapı, Mənüçöhr Camisi, Əbül-Muammeran Camisi (Boz minarə), Karvansara, "Müsafir konağı", İki hamam, Bazar, Saray və müxtəlif mülki tikililər aid edilir (Keleş, 2016). Bunlardan əlavə olaraq Şəddadilərin buradakı hakimiyyət illərini təsdiqləyən 20 dən çox kitabələr tapılmışdır (Zekai, 2019). Tarixə az tanınan daha bir Şəddadi memarlıq abidəsi Aşağı Talın kəndindəki Qaladır. Bu Qalanın üzərindəki kitabədə yazılanlar isə həqiqətən də Şəddadi memarlığına aid olmasını bir daha təsdiqləməkdədir (Keleş, 2016). Bu Qala abidənin yerləşdiyi kənd müasir Ermənistan torpaqlarında yerləşir və adı 1920-ci ildə dəyişdirilərək Daştadem adlandırılmışdır (URL-2, 2021).

İlk olaraq, Anıda bir çox memarlıq abidələrini 1892-1917-ci illərdə arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxaran və tədqiqatını aparan Gürcü əsilli Nikolay Marr olmuşdur (Ani Cultural Landscape, 2015). Şəddadilərin hakimiyyəti dövründə Anı şəhərinin iqtisadi və mədəni güclənməsi haqqında N. Y.Marrın: "Aninin türklərin hakimiyyətə gəlməsindən bir neçə il sonra 1072-ci ildə şəhərə Dvində yaşayan Kürd soyundan olan yerli müsəlman şahzadə Şəddad Əbüləsvar şəxsində bir sultan hakimiyyətə gəldi. Əbüləsvar şəhəri oğlu Mənüçöhrə əmanət etdi. Şəddadi yalnız bir döyüşçü deyil, eyni zamanda bir "tacir" ... müsəlman bir alıcı, açıq-aşkar bir malın qiymətini bilən bir tacir kimi zəngin Dvin sakiniylə qarşılaşırıq. Ani şəhəri Şəddadilərin hakimiyyəti altında yenidən çiçəklənməyə və inkişaf etməyə başladı və beynəlxalq ticarətin canlanması ilə əhəmiyyətli bir ticarət mərkəzi kimi bir rol oynadı" dediklərini, hətta erməni tarixçisi öz monoqrafiyasında qeyd etmişdir (Акад və Манандян, 1954). Anıda ilk qazıntılar aparan N.Marr Şəddadilər haqqında haklı olaraq belə qeyd edirdi; "Xeyirxah, mədəni və əfəndi olan Şəddadilər, şəhərdəki həyatı, sehirli bir dəyənəklə toxunulmuş kimi yenidən qurabildilər" (Keleş, 2016).

Hətta, 1946-cı ilin erməni monoqrafiyalarının birində qeyd edilir ki, "N.Y.Marrın və T. Toramanyanın Ani şəhərində uzun müddətli araşdırmaları həm Ani şəhərinin, həm də digər Baqratid Erməni iri şəhərlərinin Qərbi Asiyanın müsəlman şəhərlərinə çox oxşadığını təsdiqləyirdilər. Fars və Orta Asiyanın böyük şəhərləri, akademik V. Bartoldun məruzələrindən də göründüyü kimi, "kuhenduz" (qala), "şəhristan" və "rabad" adlanan üç hissədən ibarət idi. Şəhristan şəhərlərdə xüsusi bir divarla əhatə olunmuş və şəhərin daxili hissəsini təşkil etmişdir. Əsas bazar, məscid bölgəsində yerləşirdi və bir "kuhenduz", yəni bir qala ya da Yuxarı Şəhər mövcud idi. Ümumiyyətlə, hakim siniflər Şəhristanda, avrabad da isə ticarət və sənaye əhalisinin üstünlük təşkil edən hissəsi və şəhər əhalisinin aşağı təbəqələri yaşayırdılar. Rabadın da öz bazarları vardı və ayrı sənətkarlıq bölgələri ilə bir tamlıq təşkil edirdilər".

Daha sonra buna nümunə olaraq, Anı şəhərinin şəhərsalma strukturunu göstərərək erməni müəllif bir daha qeyd edir ki, "Bildiyiniz kimi, Aninin xarabalıqları, orta əsr Ermənistanının böyük şəhərlərinin xarakterini və özünəməxsus tipini qorumuşdur. Bu erməni şəhərlərinin planlarında və görünüşlərində müsəlman Şərqinin orta əsr şəhərlərinə demək olar ki, tamamilə uyğun olması son dərəcə maraqlıdır. Ani şəhərinin daxili hissəsində Şəhristanın mövcud olması ilk növbədə Lastivert Aristakesin tarixi əsərində həqiqətən qeyd edilmiş və bu İç Qala "Şəhristan" adlandırılmışdır. Anidə də Şəhristan iç qala yuxarıda qeyd olunan məlumatlara uyğun gəlir və daxilində bir saray var (Акад və Манандян, 1954). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan torpaqlarını və onun memarlıq xüsusiyyətlərini daşıyan abidələrini mənimsəmək istəyən erməni alimləri də bizim şəhər və tikililərimizin özlərinə aid olduğu haqda yalandan memarlıq xüsusiyyətlərindən məlumat verəndə belə onların nədən Şərq memarlığına bənzədiyini təəccüb hissiylə qeyd edir və hətta bunun səbəbini belə açıqlaya bilmirlər.

NƏTİCƏ

Sonunda vurğulamaq istərdik ki, həyatının böyük bir hissəsini Anı haqqında araşdırmalara həsr edən N. Y.Marr yazır ki, "Əsasən, Ani kilsə memarlıq üslubu daxil olmaqla, erməni sənəti tarixində bir dövr yaratsa da feodal Ermənistana aid deyildi. İndiyə qədər aşkar edilmiş və araşdırılan abidələrin tədqiq olunmasına gəlincə isə Anidə özünəməxsus bir üslub XII və XIII əsrlərdə, bəzəklərin xüsusi şəkili, iş texnikasının xüsusi bir xarakterində və materialların özündə də XI əsrin sonlarından başlayaraq inkişaf edib. Öz növbəsində şərq sənəti, binalarda xüsusi təzahür edən bir üslub olan sivil memarlıqda da ifadə edilir. Bu yeni üslub həm də müsəlman sənəti arasında bir çox oxşarlığı göstərir" (Акад və Манандян, 1954). Yəni, bütün bunlara aydınlıq gətirərək belə nəticə çıxarmaq olar ki, Anı şəhərinin memarlığının xüsusi üslub tərzi vardır, əlbətdə ki, burada Aran memarlıq üslubundan bəhs edilir. Şəhərin mülki tikililərinin N.Y.Marr tərəfindən aparılan tədqiqatları da bunu təsdiqləyir.

Tarixi, coğrafi və memarlıq mənbələrinə əsaslanaraq, Anı şəhərinin və onun abidələrinin Azərbaycan memarlıq irsinin bir hissəsi, Saray kompleksləri isə onun inciləri olduğunu söyləyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

Eşitti, B. (2017). Ani Harabelerinin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkileri. Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, 18(40), 129-147.

Özmenli, M. (2008). "Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'In tarihi". Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora tezi, 232.

Kırzıoğlu, F. (1982). Ani şehri tarihi. Ankara-SAN Matbaası, 119.

Kırzıoğlu, F. (1987). Türkiye'de En Eski Selçuklu Camii: Anı'da Manuçöhr Cami ve Medresesi. Türk Dünyası Tarihi Dergisi (İstanbul aylık dergi), 14-16.RL-1 (2015). https://sputnik.az/event/20150722/401165686.html (Giriş Tarixi: 20.04.2021).

Исмаилов, А. (2018). Идеология, философия и преступления армянства и армянского фашизма. Второе исправленное и дополненное издание. – Баку: Фонд «Знание», 640.

Nəsibov, G. (2019). "Qafqaz Albaniyasindan üzü bəri..." (Araşdırmaçı jurnalist Gündüz Nəsibovun Qələmə Aldığı 12 Müsahibə). Bakı: CBS Polygraphic Production, 96.

Özmenli, M. (2009). Kars Şüregel'de Yerleşen Topluluklar. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13 (1), 77-86.

Мурадалиева, Э. (2011). Города Кавказа на Великом Шелковом пути. Баку; "Кавказ", 200.

Bünyadov, Z. (2007). Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı; "Şərq-Qərb", 424.

Azərbaycan Tarixi. (2016). Ali məktəblər üçün dərslik. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı ,412.

Qəniyev, H. (2019). Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinədək). Ali məktəblər üçün dərslik. "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 499.

Nuriyeva, İ. (2015). "Azərbaycan Tarixi" (ən qədimzamanlardan–XXI əsrin əvvəllərinədək). Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Mütərcim, 336.

Keleş, N. (2016). Şeddadiler (951-1199) Ortaçağ'da bir Kürt Hanedanı. Bilge Kültür Sanat Dergisi, 383.

Zekai, E. (2019). Şeddadilerden Bahseden Kitabeler. Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14, 128-155.

URL-2 (2021). https://ru.wikipedia.org/wiki/ Даштадем (Арагацотнская область)

(Giriş Tarixi: 17.05.2021).

Ani Cultural Landscape. (2015). World Heritage Nomination File. Ministry of Culture and Tourism. General Directorate of Cultural Heritage and Museums, 693.

Акад, Я., Манандян, А. (1954). О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. эры— XV в. н. эры). Ереванский Государственный Университет им. В.-М. МОЛОТОВА, Издательство Ереванского Университета, 350.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN PUBLİSİSTİKASINDA XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRK-ERMƏNİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN MAHİYYƏTİ HAQQINDA

Afaq YUSİFLİ

Dos. Gəncə Dövlət Universiteti, ORCID 0000-0001-8621-850X

XÜLASƏ

Publisistik əsərlər cəmiyyət həyatında baş verən aktual problemlərin təhlilini verir, ictimai fikrin formalaşmasında mühüm siyasi və ideoloji rol oynayır. XX əsrin əvvəllərində xüsusi inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan Azərbaycan publisistikasını Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Şahtaxtlı, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə və onlarla digər istedadlı yazarlar təmsil edir.

Bu məqalədə Ə.Hüseynzadənin XX əsrin birinci rübündə türk-erməni münasibətlərinin mahiyyəti, qarşıdurmanın səbəbi və nəticələri haqqında fikirləri təhlil olunmuşdur.

Ə.Hüseynzadə türk və erməni münaqişəsinin törədilmə səbəblərindən və mahiyyətindən danışmadan öncə bir cəhəti ictimai fikrin müzakirəsinə verir. Müxtəlif siyasi qruplardan olan Azərbaycan ziyalıları və yazarları hər iki millətə müraciətlə sülh çağırışları etdikləri halda nə üçün ermənilərin eyni zümrəsi, yəni ziyalıları qızışdırıcılıq mövqeyində dayanır? Yəni münaqişənin səbəb və nəticələrindən əvvəl Ə.Hüseynzadəni cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olan ziyalı mövqeyi maraqlandırır. Erməni mətbuatının, xüsusilə "Mşak" qəzetinin qərəzli mövqeyi ayrıca təhlil olunur. Hüseynzadənin göstərdiyi kimi yalnız erməni mətbuatı deyil, bütövlükdə Rusiya mətbuatı "ermənilər haqlı, insaniyyətli, bigünah,əlhasil məsum bir quzu kimi göstərməgə, bizi isə bütün bunun əksi –övsaf ilə tövsif etməgə qeyrət ediyorlar". Ə.Hüseynzadənin təqdimatında türk-erməni münaqişəsinin səbəbləri çox dərindir:"Məqsədimiz, əməlimiz ittihad, ittifaq, ictima, məarif, kəsbü kar, sənaye, ticarət və sairə qüvvələrilə kürreyi-ərz üzərində insanlara mövüd olan səadətə nail olmaqdır. Menşikov, Neyman, "Mşaq","Arşalyus" və sairə nam divlər, ifritlər arxadan, sağdan, soldan istədikləri qədər çığır-bağır etsinlər, biz qorxub geri baxanlardan deyiliz!.."

Məsələyə qlobal şəkildə yanaşan Ə.Hüseynzadənin mövqeyi Tələt Paşanı, Camal Paşanı, Səid Həlim Paşanı, Behbud xan Cavanşiri, Fətəli xan Xoyskini şəhid etmiş erməni terror təşkilatı "Nemezis"in ideoloqu Şaan Natalini çox qorxutmuş və yazılarında ona ifrat qərəzli münasibətini ifadə etmişdi.

Açar sözlər: publisistika, münaqişə, ittihad, terror

ABSTRACT

Publishing works give an analysis of real problems in the life of society and play important political and ideological roles in the formation of social ideas. At the beginning of the twentieth century, Azerbaijani journalism, which started special development stage, was represented by A.Huseynzadeh, A.Agaoglu, M. Shahtakhtli, C.Mammadguluzadeh, O.F.Nemanzadeh and many other talented writers.

In this article, A. Huseynzadeh's views on the essence of the existing Turkish-Armenian relations in the first quarter of the twentieth century, the reasons and the consequences of the conflict are examined.

A.Huseynzadeh gives an issue to the discussion of the social idea before discussing the reasons and nature of the Turkish and Armenian debate. Why do the Azerbaijani intellectuals and writers appeal to both countries with the call for peace, while the same group of Armenians, that is, intellectuals, stands in themself position? That is, before the causes and consequences of the conflict, A. Huseynzadeh is concerned with the intellectual authority of the public, the leading force of society.

The biased position of the Armenian press, in particular the newspaper "Mshak", is analyzed in private. Not only the Armenian press, but also the Russian press as a whole, "are trying to portray the Armenians as a fair, humanitarian, great, innocent lamb, and they try to reward us with the opposite - praise."

The reasons of the Turkish-Armenian conflict are very deep in the introduction of A.Huseynzadeh: "Our aim is to achieve the happiness that belongs to the people in the world by means of ittihad, alliance, ictima, education, profit, industry, trade and similar forces. Menshikov, Neyman, M Mshak, Arshalyus ve and other wizards, who are called giants from behind, right and left scream as much as they want, but we are not afraid and looking back!"

A. Huseynzadeh's stance, which approaches the issue very objectively, frightened Shaan Natali more, the ideologue of Armenian terrorist organization Nemezis who slaughtered Talat Pasha, Cemal Pasha, Said Halim Pasha, Behbud Khan Javanşiri, Feteli Khan Hoyskini, and he expressed overly prejudiced approach in his writings.

Keywords: journalism, confrontation, unity, terror

Məqsədimiz Turan

İstiqlal mücahidi Əlibəy Hüseynzadə üçün həyatının ən önəmli məqsədi Turan ideyasına xidmət olmuşdur. Bütün əsərləri türklüyə, türkçülüyə əbədi bir himn kimi səslənmişdir. Ə.Hüseynzadə

Əcdadımızın müştərəkən mənşəyi Turan. (4,23)

deyərək publisistikasında elmi dəlillərlə sübut etdiyi faktları poeziyasında şairanə bir dillə çatdırır. Onun 1905-ci ildə yazdığı "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" adlı dərin məzmunlu, maarifçi tədqiqat xarakterli əsərində bütün türk tayfalarının təsnifatı, mənşəyi, əlaqələri haqqında geniş məlumat verilir. 1923-cü ildə "Qərbin iki dastanında türk" adlı müqayisəli üslubda yazılmış məqaləsində isə Ə.Hüseynzadə türk xalqlarına qərəzli münasibətin kökləri haqqında qiymətli fikirlər söyləyir. Çanaqqala boğazını "Arslan ağzı" deyərək tərənnüm edən Ə.Hüseynzadə üçün həmin yerlər xəyalını qurduğu Turanın bir simvolu, metaforik qapısıdır:

Əbədiyyən yaşar türkün bayrağı!

... Bu yerləri türkə vermişdir Tanrı;

Ey düşmən, burası Turan qapısı,

Təslim etməm sana bən anaxtarı! (4,37)

Məhz XX əsrin birinci rübündə öz dövlətçilik prinsiplərini bütün dünyaya elan edən türk dövlətlərinin bayraqlarının müqayisəsi ilə başlayan "Azərbaycanda düşündüklərim" məqaləsi də bu baxımdan çox maraqlıdır. Məqalə 1918-ci ilin iyulunda "Hilali-əhmər" qəzetində çap olunmuşdur. 1918-ci ildə Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu Türkiyə hökuməti tərəfindən milli dövlət quruculuğu məsələlərinə aydınlıq gətirmək məqsədilə Azərbaycana ezam olunmuşdular. Həcmcə o qədər böyük olmayan yazısında Ə.Hüseynzadə ermənilər tərəfindən qətliama məruz qalan Azərbaycanın vəziyyətini riyazi bir dəqiqliklə təhlil edir. Eyni zamanda Türkiyənin Azərbaycanı bu girdabdan xilas etməsinin mərhələ və nəticələrini göstərir. Həmin məqalə tədqiqimizdə bir leytmotiv xarakteri daşıdığından onun üzərində ayrıca dayanmağı lazım bildik.

Anadolu və Azərbaycan

Məqalə beş şüalı (4.296) qırmızı bayrağın səkkiz şüalı bayraqla şairanə bir müqayisəsi ilə başlayır. Ə.Hüseynzadə üçün ən qürurverici məqam Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk paytaxtı olan Gəncədə müvəqqəti olaraq xəstəxanaya çevrilmiş bələdiyyə binasının üzərində türk bayrağının dalğalanmasıdır. Nə üçün türk əsgəri Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri Gəncədədir, niyə yaralıdır və müəllifin yazdığı kimi "Osmanlı türk əsgəri ilə Azərbaycan türk əsgəri yaralı olaraq yan-yana yatıyorlar"(4.296) Səbəb bizlərə məlumdur! Hərçənd hər dəfəsində biz sübut etmək məcburiyyətində qalırıq ki, Azərbaycan türkləri 1918-ci ilin mart ayında bütün ölkə ərazisində dəhşətli qətliamlara məruz qaldılar və qırğının

səbəbkarı da, iştirakçısı da ermənilər və ruslar idi. Bütün dünya dövlətləri arasında yalnız özü də qorxunc olaylar qarşısında qalan Türkiyə qardaş Azərbaycanın köməyinə düşünmədən və tərəddüdsüz gəldi. Çünki Ə.Hüseynzadənin tamamilə doğru olaraq qeyd etdiyi kimi "cahan müharibəsinin doğurduğu bütün çətinliklərə baxmayaraq, iki türk qardaş birləşir" (4.297) Məqaləsində proqram xarakterli fikirlərini ifadə edən Ə.Hüseynzadənin gətirdiyi sübutlar və ortaya quyduğu nəticələr qısaca belə yekunlaşdırıla bilər:

- Anadolu türkü dünyanın ən dəyərli əsgəri oldu, lakin sənaye və iqtisadiyyatını tərk etdi.
- Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində döyüş bacarığını itirən Azərbaycan türkü iqtisadi inkişafına rəvac verdi.
- Cəhənnəmə dönmüş Azərbaycanı mənfur əsarətdən Anadolu türkü xilas etdi.
- Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Ə.Hüseynzadəyə görə nə silahsız istiqlal, nə də sənaye və iqtisadiyyatsız müstəqillik yoxdur. Azərbaycanı qurtaran Anadolu türkü özünü də xilas etdi, çünki "Fikri, milli və siyasi istiqlalların kökü iqtisadi istiqlaldadır".(5.3)

Xilas yolu

"Məcnun və Leylayi-islam" əsərində Ə.Hüseynzadə islami-siyasi coğrafiyanı tədqiq edərək islam aləmini metaforik bir şəkildə bənzərsiz bir gözəl kimi canlandırır. Eynən "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" adlı məqaləsində təsvir etdiyi kimi islam onu sarmış qırmızı-qara qaranlıqların içərisində parlayır. Bir həkim kimi bu gözəli, yəni islamı müayinə edən şəxs - Ə.Hüseynzadə bu gözəlin paltarlarını böyük təəccüblə müşahidə edir: "...başında osmanlı bayrağına bənzər ay-yıldızla müzəyyən bir qırmızı örtü vardı. Geyindiyi ruba isə yeşil olub köksündə sırma ilə işlənmə bir şiri-xurşid əlaməti görünüyordu".(4.246) Bu gözəlin – siyasi coğrafiyanın başı Türkiyədirsə, ürəyi Hicaz və Ərəbistandır. "İngilis mikroblarının" ucbatından bu qəlbi kişilmiş görən həkim onu "firəng stetoskopu" ilə yoxlamaq qərarına gəlir və heç bir səs eşidə bilmir. Nə qədər kəskin, eyni zamanda rəmzi təhlildir. Qurtuluş savaşından 12 il öncə yazılmış bu məqalədə Ə.Hüseynzadə baş verən proseslərə kəskin siyasi qiymət verir. Qərbin və Şərqin hücumlarına, saysız xəyanətlərinə dözməli olan, tədricən "sağlamlığını" yəni siyasi-iqtisadi sabitliyini itirən, torpaqları kiçilən Türkiyənin həkimlərə ehtiyacı var. Bu həkimlərə türk aydınlarını birləşdirən "İttihad və tərəqqi" təşkilatına mənsubdurlar. Bu məqalədə islam dünyasının, əsasən də Türkiyənin rəmzi obrazını məhz bir həkim təhlil edir. Əlbəttə, bu cür yanaşma təsadüfi deyildir. Çox sonralar, 1938-ci ildə yazdığı "İttihad və tərəqqi" nasıl quruldu?" adlı məqaləsində Ə.Hüseynzadə bu cəmiyyətin əski tibbiyəlilər arasında yaranıb təşkilatlanmasından danışır. Və əlbəttə, söhbət simvolik təsvirdən gedir, xəstəliyə uğramış bir cəmiyyəti yalnız əsl tibbi biliyə malik olanlar, yəni məsələnin mahiyyətini anlayan siyasətçilər xilas edə bilər. İngilislərin Ərəbistanda Türkiyəni parçalamaq uğrunda apardıqları fəaliyyəti də Ə.Hüseynzadə metaforik bir tərzdə təsvir edir. Onların yerə çörpdıqları ingilis lirələri üsyan gurultuları qoparır və Leylayi-islamı narahat edir. Rahatlanmaq və sağala bilmək üçün Leylayi-islam sinəsində bəzək kimi parlayan "şiri-xurşid"dən (yəni İranın rəmzindən) xilas olmalıdır. "Şiri-Xurşidi" bir kənara atdıqdan sonra Leylayi-islam nəfəs almağa başlasa da, rentgenlə onu müayinə edən həkim sinəsində yüzbaşlı əjdaha görür. Belə bir şeyi heç bir tibb kitabında, hətta Ovidinin "İstihalələr" risaləsində görməyən Ə.Hüseynzadə fikrinə sarkastik bir yekun verir:"Tibb kitablarında olan belə bir qüsurun başlıca səbəbi latın və Avropayi-cədid üləmasının İranın təbabətindən, tarixi-təbabətindən qafil və bixəbər bulunmalarıdır. İran tarixinə aşina olanlara məlumdur ki, hökuməti-müstəbidənin mücəssəməsi olan Zöhhakın (hinduca "Azidaka"nın) omuzlarında iki əjdərha peyda olmuş idi. İran təbibləri əməliyyati-cərrahiyyə ilə bu əjdərhaları dəfəat ilə kəsib atmışlar, fəqət yenə mərəzi-istibdada çarəsaz olmamışlar idi".(4.252) Yəni islamı özünə pərdə edərək türk torpaqlarını parçalamağa çalışan qüvvələrlə mübarizənin çarəsini başqa yerdə aramaq lazımdır.

Ə.Hüseynzadə çarəni belə formalaşdırır:" Fədai lazımdır, fədai! Yuxarı sıçrayan murdarlıqlardan qorxmayan fədai! Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli fədai! İngilis. Amerikan kibi tizrəftar, yeni yaponlar kibi kütahdamən fədai!"(4.257)

Nəticə

Ə.Hüseynzadənin Qurtuluş savaşı öncəsi Türkiyə və Azərbaycanın siyasi- iqtisadi durumu ilə bağlı bütün qeydlərini burada təhlil və ümumiləşdirmədən keçirmək mümkün deyil. Lakin böyük istiqlal mücahidinin bizlərə ərməğan etdiyi irs ən yaxşı şəkildə Ə.Ağaoğlu tərəfindən

qiymətləndirilmişdir:"Məqsədimiz gələcək araşdırmacılarımız üçün yeni bir müqayisə zəmini hazırlamaqdır. Belə bir müqayisə 10 il əvvəl ən sərbəst və geniş düşünən türk aydınlarının birər ideal kimi xəyallarında bəsləyərək 10 il sonra tamamilə gerçəkləşmiş olduqlarını göstərməklə bu inqilabı vücuda gətirmiş olan dühanın qüdrət və qədrini dəyərləndirmək üçün bir əsas təşkil edər zənnindəyiz. Hələ bir neçə il əvvəl xəyalımıza gəlməyən və ifadəsinə cürət etmədiyimiz əsaslar bugünkü həyatımızn birər prinsipi olmuşdur. Qazinin əzmli iradəsiylə başdan-başa Qərb mədəniyyəti çərçivələri içinə girmiş olduq".(2.26)

O müqəddəs savaş aydınlarının dili danışan xalqın arzusu idi və o arzu 100 ildir ki, Qazinin böyük dühası ilə həyatı keçərək türk dövlətlərini müstəqil gələcəyə aparır.

Kaynaklar:

1. **Ağaoğlu A. (2007). Seçilmiş eserleri. Bakü.**
2. **Ağaoğlu A. (2017) Üç Medeniyet, Bakü.**
3. **Huseynzade A. (2007). Seçilmiş Eserleri, Önsöz, Bakü.**
4. **Huseynzade A. (2008). Seçilmiş Eserleri, Bakü.**
5. **Rəsulzadə M.(1990) Azərbaycan Cümhuriyyəti**

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCANDA XRİSTİANLIĞIN TARİXİNDƏN: PAVEL FLORENSKİ NÜMUNƏSİ

THE END OF THE XIX CENTURY - THE BEGINNING OF THE XX CENTURY FROM THE HISTORY OF CHRISTIANITY IN AZERBAIJAN: THE EXAMPLE OF PAVEL FLORENSKY

Əli FƏRHADOV

Dr. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, ORCID.0000-0002-9322-3670

XÜLASƏ

Tarix boyu Azərbaycan müxtəlif dinlərin vətəni olmuşdur. Erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasında başlayan xristianlıq xalqımızın İslamdan əvvəl əsas inanclarından biri idi. Rusiya işğalından sonra da Azərbaycan hər zaman başqa millətlərin, rusların və s. xristianların vətəni olub. Azərbaycanın xristian mütəfəkkirlərindən biri də Rus Pravoslav ilahiyyatçısı Pavel Florenskidir. Əsərləri İslam və Xristianlığa həsr olunmuşdur. Dövrün Pravoslav kilsəsinin ən böyük təbliğatçılarından biri olan yevlaxlı ilahiyyatçı, filosof və missioner P.Florenski (1882-1937) digər məzhəblərə qarşı, onları "Tanrıya qarşı və Tanrısız" olmaqda günahlandıraraq ciddi mübarizə apardı. “İkonastas” və “Tərsdən perspektiv” kimi əsərlərində Xristianlıqdakı ikonaların rolunu araşdırdı. İnsanın Tanrı timsalında və ondan yayılan ilahi nurda olduğunu qeyd etdi. Buna görə Tanrının işığını təcəssüm etdirən ikonalar ona baxan insanı saflaşdırır. Bu səbəbdən burada mövzu ikonaya baxan şəxs deyil, insana təsir edən ikonanın özüdür. Dindar bir pravoslav olmasına baxmayaraq, P.Florenski, xristianlıq və slavyan tarixini öyrənərkən İbn Rüstəm (vəfatı 903) kimi İran müsəlman filosoflarının fikirlərinə də toxundu. Qarabağ albanlarının ermənilşdirilməsi prosesi də əsərlərində yer alıb. P.Florenski "Genealoji araşdırmalar" kitabında Qarabağ ermənilərinin erməni deyil, albanlar olduğunu və daha sonra Erməni Kilsəsi vasitəsi ilə ermənilşdiklərini qeyd edir. P.Florenskinin yaradıcılığının öyrənilməsi Azərbaycanda xristianlığın və fəlsəfi düşüncənin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: *P.Florenski, Azərbaycan, xristianlıq, missionerlik*

ABSTRACT

Throughout history, Azerbaijan has been the homeland of various religions. Christianity, which began in Caucasian Albania in the early Middle Ages, was one of the main beliefs of our people before Islam. Even after the Russian occupation, Azerbaijan has always was the homeland of other nations, Russians and others Christians. One of the Christian thinkers of Azerbaijan is the Russian Orthodox theologian Pavel Florensky. His works are focused on Islam and Christianity. Yevlakh theologian, philosopher and missionary P. Florensky (1882-1937), one of the greatest propagandists of the Orthodox Church of the time, fought hard against other religions, accusing them of being "against God and without God". He explored the role of icons in Christianity in his works such as Iconastas and Perspective from Reverse. He noted that man is in the image of God and the divine light radiating from him. Therefore, icons that embody the light of God purify the person looking at him. Therefore, the subject here is not the person looking at the icon, but the icon itself that affects the person. Despite being an Orthodox believer, P. Florensky also referred to the views of Iranian Muslim philosophers, such as Ibn Rustam (d. 903), when studying the history of Christianity and the Slavs. The process of Armenianization of Karabakh Albanians is also included in his work. In his book "Genealogical Research", P. Florensky notes that the Armenians of Karabakh were not

Armenians, but Albanians, and later became Armenians through the Armenian Church. The study of P. Florensky's work is of great importance in terms of the study of Christianity and philosophical thought in Azerbaijan.

Keywords: *P.Florensky, Azerbaijan, Christianity, missionary work*

GİRİŞ

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ilə birlikdə Azərbaycanın xristianlaşdırılması prosesi də başladı. Qafqaz canişini A.İ.Baryatinskinin imperator II Aleksandra təklifi və imperatorun bilavasitə himayəsi və M.S.Voronsovun rəhbərliyi ilə 1860-cı ildə Tiflisdə "Dağlarda provaslavlığın bərpası cəmiyyəti" adlı missioner təşkilatı yaradılmışdı. Qafqaz canişini M.S.Voronsovun ifadəsilə çarizmin məqsədlərindən biri də Qafqazda xristianlığı və pravoslavlığı yaymaq, bu məqsədlə maddi yardımlar göstərmək idi (9, c.190-191). Bununla da çarizm İncili təbliğ etmək, xristianlığı təbliğ edən tədris ocaqları, kilsələr açmaq, yerli alban xalqlarından olan udinləri ermənileşdirmək (12, c.60, 86), ingiloyları gürcüləşdirmək, 1863-cü il Zaqatala üsyanında olduğu kimi məscid bağlamaq, xristianlığı qəbul edənlərlə müsəlmanlar arasında nifaq salmaq və s. metodlardan istifadə edir, müsəlmanları islamdan uzaqlaşdırmağa çalışırdı (2, s.37-38, 47). 1863-cü il Zaqatala hadisələrinin canlı şahidi olan çar məmuru S.Esadze hətta xristianlığı qəbul etmək istəməyənlərin rus hərbçiləri tərəfindən döyüldüyünü, zorla xaç suyuna salındığını, xristianlığı qəbul edənlərin cinayətlərinə hökumət tərəfindən göz yumulacağının elan edildiyini yazırdı (14, c.27-31). Xristianlığı qəbul edənlərsə 1886-cı ildə Qax bölgəsində olduğu kimi kilsəyə getməyə məcbur edilir, bir-birlərini müsəlman adları ilə çağırmalarına qadağalar qoyulurdu (17, c.95). A.İ.Baryatinski, M.S.Voronsov kimi Qafqaz canişinləri xristianlaşdırma prosesində aktiv iştirak edirdilər, hətta knyaz Voronsovun mərkəzi hökumətə göndərdiyi məlumatlarda müsəlmanların müqəddəs yerləri ziyarət etməsini qadağan etmək təklifləri yer alırdı (11, c.55-56). O, özü isə Cənubi Qafqazda xristianlığı yeni qəbul edənləri şəxsən özü xaç suyuna salırdı (17, c.7). Qeyd edək ki, 1863-cü il üsyanı Rusiyanın azərbaycanlıları zorla xristianlaşdırma planlarını zəiflətdi. Bənzər hadisələr 1879-cu illərdə Zaqatalada yenidən təkrar edilsə də artıq azərbaycanlıları kütləvi şəkildə xristianlaşdırma siyasəti iflasa uğramışdı. Lakin Rusiya Nazirlər Şurasının sədri Stolıpinin dediyi kimi islam Rusiyanın bütünlüyü üçün ən təhlükəli ideologiya idi (11, c.318) və onunla mübarizə üçün müsəlman bölgələrində xristian missionerlərinin fəaliyyətinə xüsusi diqqət verilirdi. Bu prosesdə rusiyalı missionerlərlə yanaşı xarici missionerlər də böyük rol oynadı. Hələ Çar I Aleksandrın hakimiyyəti dövründən onun razılığı ilə xarici xristian missionerlər Rusiyada, o cümlədən Qafqazda aktiv fəaliyyət göstərirdilər (15, c.256). Görkəmli Azərbaycan şərqşünası M.Kazımbəyin də xristianlığı seçməsində bu missionerlər rol oynamışdı. Onlar tərəfindən Azərbaycan dilində Londonda, Stokholmda, İstanbulda, hətta Urmiyada dəfələrlə nəşr olunmuş xristian dini kitabları Şimali Azərbaycanda da aktiv təbliğ edilirdi (5, s.8-9; 6).

Rusiyalı N.İlminski, M.Miropiyev və V.Radlov kimi missionerlər çar hökumətinin müsəlmanları islamdan uzaqlaşdırmaq, hətta xristianlaşdırmaq planını dəstəkləmək üçün aktiv fəaliyyət göstərirdilər. Belə missionerlərdən biri də ana tərəfdən əslən Qarabağdan olan rus missioner P.Florenskidir. Azərbaycan əsilli rus, pravoslav ilahiyyatçısı P.Florenskinin əsərlərində (4; 19; 20; 21; 22; 23; 24) onun xristian təriqətlərinə baxışı təqdim olunub. P.Florenskinin yaradıcılığı bir sıra Azərbaycan alimləri tərəfindən, o cümlədən akademik S.Xəlilov və akademik R.Mehdiyev tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. R.Mehdiyev P.Florenskinin "rus din filosofu və platonçu" olduğunu qeyd etmiş, fəlsəfi təfəkküründün əsas cəhətləri kimi "köklü elmilik","biliyin mənəviyyatı", "bədii obrazlılıq" və "konkret simvolizmi" göstərmişdir (7, s.187). S.Xəlilov isə qeyd edir ki, "P.Florenski dünya miqyaslı mütəfəkkir və bir simvoldur. XX əsrdə belə böyük mütəxəssislərin sayəsində Rusiyada və Azərbaycanda fəlsəfi fikir marksizm-leninizm hüdudlarından kənara çıxaraq dünya fəlsəfəsinə qatıla bildi" (1, s.5-6).

P.FLORENSKİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA BAXIŞ

Azərbaycanın Yevlax şəhərində anadan olan rus ilahiyyatçı filosofu, missioner P.Florenski (1882-1937/43) dövrün pravoslavlığın ən böyük təbliğatçılarından biri olmuşdur. O, uşaqlıq illərini Yevlaxda keçirib. Onun atası Aleksandr Florenski rus mənşəli mühəndis olub Zaqafqaziya dəmir yolunu inşa etmiş, anası Olqa (Salome Saparova) isə Tiflisdən olsa da, əslən qarabağlı Məlik-Bəylərin nəslindən idi. P.Florenski Tiflis gimnaziyasında oxumuş, Moskva Universitetində əla qiymətlərlə fizika-riyaziyyat təhsili almışdır. Universitetdə qalıb müəllim işləmək təklifini rədd edən P.Florensi Moskva Ruhani Akademiyasında din elmlərini də öyrənmiş, həmin akademiyada professor və Fəlsəfə tarixi kafedrasının müdiri olmuş, ömrünü pravoslavlığın tədqiq və təbliğinə həsr etmişdir (1, s.5-6). Mübariz bir pravoslav din xadimi olan P.Florenski xristianlıq uğrunda mübarizəni təkcə şəxsi qurtuluş üçün yox, həm də insanlığın xilası üçün vacib sayırdı (18, c.148). O, ilahi həqiqəti əql üstü gerçəklik saymış, vəhyə tabe olmayan əqli qeyri-məqbul sayaraq din və fəlsəfənin kökünü İsa Məsihin təlimində görmüşdür (10). P.Florenski pravoslavlığın xaricindəki dini təriqətlərlə qatı mübarizə aparmış, onları "tanrıya qarşı və tanrısız" olmaqda ittiham etmiş, təkcə pravoslavlığın "tanrı ilə dünyanı, ruhla bədəni, məna ilə həqiqəti birləşdirdiyini" iddia etmişdir (22, c.60). O, "Ümumdünya xristianlığın dirçəlişi birliyi"ni qurmağı, bütün xristianların İsa Məsihin əsasını qoyduğu dini təlimdə, yəni pravoslavlıqda səmimi şəkildə birləşmələrini arzu edir, bu sayədə "fikir ayrılıqlarının mövcudluğuna səbəb olan bölünmələr olmazdı" (18, c.152), deyirdi.

Öz yaradıcılığında, "İkonastas", "Tərsdən perspektiv" kimi əsərlərində ikonaların xristianlıqdakı rolunu tədqiq edən P.Florenski insanın Tanrı surətində olduğunu və Tanrı nurunun təcəssümü olan ikonalardan yayılan ilahi işığın, ona baxan insana daxil olub saflaşdırdığını qeyd edirdi (4, s.54, 126-127). Buna görə burada subyekt ikonaya baxan insan yox, insana təsir edən ikonanın özüdür (4, s.254). P.Florenski inanclı pravoslav olmasına baxmayaraq, xristianlığın və slavyanların tarixi tədqiqində İbn Rüstə (ö.903) kimi iranlı müsəlman filosofların da fikirlərinə müraciət etmişdir (22, c.382-383). Onun yaradıcılığında Qarabağ albanlarının ermənileşməsi prosesi də yer alır. P.Florenski özü anasını erməni adlandırır (19, c.8). Lakin əslində o, Gürcüstana köçmüş, Qarabağın ermənileşmiş alban məliklərinin nəslindən idi (20, c.4). P.Florenski "Генеалогические исследования" adlı əsərində Qarabağ ermənilərinin əslən erməni yox, alban olduqlarını, sonradan ermənil kilsəsinin vasitəsilə ermənileşdiklərini, bir qisminin də gürcü kilsəsinin vasitəsilə gürcüləşdiklərini qeyd edir (8, s.115; 13).

Qeyd edək ki, Qafqaz albanlarının ermənileşdirilmə prosesində iki amil əsas rol oynadı. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Z.Bünyadov yazır ki, VIII əsrin əvvəlində işğalçı ərəb xəlifəsi Əbdülməlik, ona qarşı üsyan edən albanları cəzalandırmaq üçün alban kilsəsinin müstəqilliyinə son qoydu. Alban kilsəsi erməni-qriqoryan kilsəsinə tabe etdi. Etiraz edən albanlar məhv edildi, alban dilində yazılmış kitablar və alban kilsə arxivləri isə yox edildi. Rusiya işğalından sonra isə, 1836-cı ildə mərkəzi Gəncəsər olan alban katolikosluğu tamamilə ləğv edilib erməni-qriqoryan kilsəsinin tabeliyinə keçirildi. Bütün bunlara baxmayaraq, albanlar tamamilə ermənileşmədilər, öz dillərini unutmadılar və yaşatdılar. Onların varisi olan udilər indi də öz xristian etiqadlarını qoruyurlar və davam etdirirlər (3, s.76-78).

Lakin P.Florenski albanları Homeröncəsi qədim Yunanıstanla bağlayır, lidiyalı və frikiyalıların nəslindən sayır, sonralar ermənilərlə qaynayıb-qarışıb Qafqaza gəldiklərini yazır (16). Bu iddia albanları qafqazdilli sayan dünya tarixşünaslığı ilə ziddlik təşkil edir. Azərbaycanlı tədqiqatçı F.Məmmədova, gürcü alimi A.Şanidze kimi albanşünasların əsərlərində albanların qafqazdilli olduğu ortaya qoyulmuşdur. Albaniyada erkən orta əsrlərdə türk nüfusu da güclənir. V.Qukas kimi udi alimləri VI əsrdə xristianların müqəddəs kitabı olan "İncil"in alban keşişləri tərəfindən hun dilinə tərcümə edilməsini qeyd edir. Daha sonralar qələmə alınmış türkcə qıpçaq xristian əlyazmaları da Albaniyada xristian qıpçaq türklərinin varlığını, bu xristian türklərin sonralar erməni-qriqoryan kilsəsinin vasitəsilə ermənileşərək assimilyasiya olunduğunu göstərir (3, s.76-83).

P.Florenski albanların ermənileşməsində kilsənin də rolunu qeyd edərək yazırdı ki, "Ermənilər üçün milliyyət kilsədən ayrılmazdır" (20, c.641). XX əsrin əvvəlindən etibarən müsəlmanlara qarşı daşnakların törətdiyi soyqırımların da əsas ilhamvericisi məhz erməni-qriqoryan kilsəsi olmuşdur. P.Florenski ermənilərı farslar kimi "İran irqi"nə aid edir və onların məişətcə bənzərliyindən bəhs edir (22, c.343).

P.Florenski Azərbaycan əhalisindən danışarkən öncə ermənіləri, daha sonra özlərini türk adlandıran tatarların adını qeyd edir və vurğulayır ki, əslində onlar işğalçı türkmənlərin mədəni təsiri altına düşmüş, türk dilini mənimsəmiş farslardır" (21, c.285). Təbii ki, bu ifadələr P.Florenskinin Azərbaycan tarixini zəif bilməsi ilə izah edilə bilər. P.Florenski kimi, iranlı tədqiqatçı Ə.Kəsrəvi də azərbaycanlıları türk yox, məhz irandillilərin varisi saymış, onların türklərin vasitəsilə dillərini dəyişdirdiyini iddia etmişdir. Bu iddialar müasir Azərbaycan tarixşünaslığı tərəfindən qəbul edilməmiş, azərbaycanlıların türk – oğuz mənşəli olduğu ortaya qoyulmuşdur. P.Florenski zərdüştiliyin banisi, urmiyalı Zərdüştdən də bəhs edir və Azərbaycan sözünün farsca "Odlar yurdu" mənasına gəldiyini göstərir (21, c.286).

NƏTİCƏ

Çox təəssüf ki, böyük ilahiyyatçı filosof P.Florenskinin həyatı faciəli oldu. Bolşevik çevrilişindən sonra o, Rusiyanı tərk etmək istəmədi və bir çox din xadimi kimi təqiblərə məruz qaldı, Sibirə sürgünə göndərildi. "İnamlarınızdan heç vaxt heç bir şeyə güzəştə getməyin. Unutmayın, bir güzəşt yeni bir güzəştə gətirib çıxarır və sonsuza qədər belə gedər" (10) deyən və bolşevizm qarşısında öz dini ideyalarından imtina etməyən P.Florenski 1937 və ya 1943-ci ildə repressiyanın qurbanı oldu. Lakin onun elmi-fəlsəfi əsərləri hələ də xristianlığın tədqiqi və təbliği baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır və öyrənilir.

Deyə bilərik ki, P.Florenskinin yaradıcılığının öyrənilməsi Azərbaycanda xristianlığın və fəlsəfi düşüncənin öyrənilməsi baxımından böyük dəyərə malikdir. Həmçinin Qarabağ albanlarının tarixi, onların ermənіləşdirilməsi prosesinin tədqiqi üçün də əslən qarabağlı olan P.Florenskinin mövzuya baxışı Azərbaycan tarixşünaslığı baxımından qiymətlidir. Onun yaradıcılığı Qarabağı tarixi erməni yurdu sayan bəzi dünya "tarixçi"lərinin saxta ittihamlarına cavab vermək üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev İ. Səlahəddin Xəlilov // Palitra. – 2011, 16 noyabr.- s.6.
2. Cavadova Z.Ə. Şimal-Qərbi Azərbaycan (tarixi-demoqrafik tədqiqat). Bakı: Altay, 1999, 87 s.
3. Fərhadov Ə. "Qriqorian türklərin tarixindən", *Dövlət və Din*, 5, (2017), s.76-83.
4. Florenksi, P. Tersten perspektif / Terc. ed. Y.Tükel. İstanbul: Metis yay., 2007, 144 s.
5. İncil, Əhdi-cədid, yaxud Rəb İsa Məsihin xoş xəbəri. Tərc. edən: Mirzə Mixaeli. Stokholm: Bibliya tərcümə İnstitutu, 1993, 612 s.
6. Kitabi-müqəddəs, yəni əhdi-cədid. Leypsik, 1893, 464 s.
7. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 360 s.
8. Mobili, R. Udilər və alban həvari kilsəsi: tarixi gerçəkliklər və onun bərpa yolları // Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi. Bakı: Şərq-Qərb, 2019, s.112-117.
9. Агаев Ф.А. Меры царского правительства по христианизации населения Северного Азербайджана в середине XIX века / Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 4, 2010, с.190-192.
10. Андроник (Трубачев) И. Жизненный путь священника Павла Флоренского // Журнала Московской Патриархии, № 2, 2007 // http://www-old.srcc.msu.ru/bib_roc/jmp/07/02-07/16.htm?fbclid=IwAR0CXCuoLOzjeezFcLEbLh6wmCXJblZWc59Zk5cDZQKyaAZXHuFS-3XmuCU

11. Арапов Д.Ю. Императорская Россия и мусулманский мир (конец XVIII – начало XX вв.). Москва: Наталис, 2006, 480 с.
12. Гаджиева У. Деэтнизация кавказских албан в XIX веке. Баку: «Нурлан», 2004, 120 с.
13. Мобили, Р. Албанская церковь и армянская фальсификация, - с.112-117. – 18 января, 2012. URL: https://udi.az/articles/0009-2.html?fbclid=IwAR1xLVMjg-jG8fhEIrel7YPedFxqLO1yuyurKDtAtrzTlkmFpIJ8r3bVr2E
14. Мусаев М. «… Со временем христианство обнимет собою все горы…» // Ахульго, 2010, № 11, с.27-31.
15. Новая имперская история постсоветского пространства / ред. и сост. И. В. Герасимов, С. В. Глебов, А. П. Каплуновский и др. Казань: Центр Исслед. Национализма и Империи, 2004, 656 с.
16. Павел Флоренский и Кавказ. – 2 января, 2021. URL: https://vestikavkaza.ru/articles/pavel-florenskij-i-kavkaz-k-139-letiu-russkogo-leonardo.html
17. Северо-западный Азербайджан: Илисуйское султанство. Глав. ред: Я.Махмудлу. Баку, 1999. 152 с.
18. Федоров, В. Павел Флоренский как миссионер XXI века: священник, богослов, философ, математик, естествоиспытатель, поэт, мистик, мученик. – с.147-155. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pavel-florenskiy-kak-missioner-xxi-veka-svyaschennik-bogoslov-filosof-matematik-estestvoispytatel-poet-mistik-muchenik
19. Флоренский П. А. Детям моим. Воспоминания прошлых лет. Москва: OMICO, 2000, 26 с.
20. Флоренский П. А. Сочинения [в 4 томах]. Москва: Мысль, 1994, т.1, 806 с.
21. Флоренский П. А. Сочинения [в 4 томах]. Москва: Мысль, 1998, т.4, 796 с.
22. Флоренский П. А. Философия культа. Опыт православной антроподицеи. Москва: Мысль, 2004, 685 с.
23. Флоренский П.А. Генеалогические исследования: документально-художественная литература. Москва: Директ-Медиа, 2007, 140 с.
24. Флоренский, П. Иконостас. Избранные труды по искусству. Санкт-Петербург: Мифрил, 1993, 365 с.

KARABAĞ CAVANŞİRLER HANLIĞI – SELÇUKLULARIN, İLDENİZLİ ATABEYLERİN, İLHANLILARIN, KARAKOYUNLULARIN, AKKOYUNLULARIN, SAFEVİLERİN, AFŞARLARIN VE KACARLARIN OĞUZ-TÜRKMEN AZERBAYCAN DEVLETÇİLİĞİNİN MİRASCISI GİBİ

KARABAKH JAVANSHIRS KHANATE - THE HERITAGE OF THE SELJUK, THE ILDANIZ ATABEKS OF AZERBAIJAN, THE ILKHANATE, THE KARAKOYUNLU, THE AKKOYUNLU, THE SAFAVIDS, THE AFSHARS AND THE QAJARS OGHUZ-TURKMEN AZERBAIJANI STATEMENT

Anar Velioğlu ŞİRİNOV

Öğr. Gör. Türkiye Cumhuriyeti, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, ORCID numarası: 0000-0001-5145-8298

ÖZET

Karabağ hakkında konuşurken, şu soru ilk olarak aklımıza gelebilir: Karabağ nerede, Azerbaycan'ın hangi bölgelerini kapsamaktadır? Soruyu cevaplamak için ilk el kaynaklardan birine, 19. yüzyılda Karabağ Hanının veziri olmuş Mirza Cemal Cavanşir tarafından kaleme alınan "Karabağ Tarihi" (1847) adlı esere müracaat edelim. O bu eserinde, konuya ilişkin şu bilgileri vermektedir: "Eski tarih kitaplarına göre Karabağ vilayetinin sınırları şu şekildedir: “Güneyde Aras Nehri üzerindeki Hudaeferin Köprüsünden, kuzeyde Sınık (Kırık) Köprü'ye kadar uzanmaktadır. Sınık Köprü, Gazah, Şemseddin ve Demirçi-Hasanlı bölgeleri, Gürcistan sınırındadır. Rus memurlar, bu köprüyü Rusça olarak Krasny Most, yani Kırmızı Köprü olarak isimlendirmişler. Kura Nehir Cevad köyünde Araz Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür.

Karabağ, beşeriyet tarihinde en eski yerleşim yerlerinden biridir. Dünyada ve eski Sovyetler coğrafyasında en eski insan yerleşim yurdu olan Azıh mağarası Karabağ’da, Şuşa şehrinin yaklaşık 40-50 km. güney-doğusunda bulunmaktadır. Bu yerleşim mekanı, Karabağ’ın, Azerbaycan'ın insanlığın ilk meskenlerinden biri olduğunu ispat etmektedir. 1968 yılında, Azerbaycanlı arkeolog Muhammed Ali Hüseynov, Azıh mağarasının en üst katmanında, Azıh adamı – Azıhantrop’un, çene kemiğini bulmuştu. Azıh adamının 350-400 bin yıl önce yaşadığına inanılmaktadır. Eneolitik (M.Ö. VI-IV binyıl), Bronz ve Erken Demir Çağları (M.Ö. IV binyılın sonu – M.Ö. 1. binyılın başı) boyunca Karabağ'ın yaşamında büyük değişiklikler meydana gelmişti. Geç Bronz ve Erken Demir Çağlarına (M.Ö. XIII-VII yüzyıllar) Hocalı-Gedebey kültürü denilmektedir. Bu dönemlerin sonunda, ekonomik ve kültürel hayatın gelişmesiyle birlikte etno-politik süreçler de bir hayli ilerledi. M.Ö. 9. Yüzyılda, Azerbaycan'ın güneyinde güçlü Manna devleti ortaya çıktı. M.Ö. 7. yüzyıla gelindiğinde, Batı İran, Güney Kafkasya ve kısmen Doğu Anadolu toprakları, güçlü Azerbaycan devleti olan Mada veya Midiya’nın egemenliğine girdiler.

Pers İmparatorluğunun, Büyük İskender tarafından M.Ö. 330’lu yıllarda yıkılmasından sonra Azerbaycan'ın kuzeyindeki siyasi süreçler yeni bir aşamaya girdi. İskender’in ölümüyle, büyük imparatorluğu daha küçük devletlere taksim edildi. Bu dönemde Azerbaycan'ın güneyinde Atropatena ve kuzeyinde Kafkasya Albaniyası adlı siyasi oluşumlar meydana geldiler. Atropatena ismi, Pers İmparatorluğunun Mada-Midiya satrapı-valisi Atropat’ın adıyla bağlantılıdır. Pers İmparatorluğunun, İskender tarafından ortadan kaldırılnasından sonra, Atropat, İskender’le sıcak siyasi ilişkiler kurmuş ve kendi ismiyle müsemma bir Atropatena Devleti kurmuştu.

Karabağ tarihindeki temel değişiklikler, VII yüzyılda İslam hilafetinin ordularının, Sasani İran devletine son vermesiyle birlikte meydana geldi. Müslümanlar 642 yılında, Azerbaycan’ın en güney noktası olan Hemedan’ın yakınında vukubulan Nihavend Savaşında, Sasanileri ağır yenilgiye uğrattılar. Bundan sonra, Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) sahabilerinden Muğire b. Şube, halife Ömer b. el-Hattab döneminde, 644 yılında Erdebil’i ve çevresini fethetti. Yine bir sahabi olan Huzeyfe b. el-Yeman, halife Osman b Affan döneminde, 650-653 yılları arasında, büyük bir hızla Atropatena-Azerbaycan, Albaniya-Arran şehirleri, bölgeleri olan olan Kazvin, Zencan, Erdebil, Derbent, Muğan, Şirvan ve Karabağ’ı İslam

Hilafeti topraklarına kattı. Sasanilerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte, onlara bağlı olan Aderbadegan merzubanlığı veya eyaleti, Kafkasya Albaniyası tamamen Müslümanların eline geçti.

Kuzey Azerbaycan, Arran, Karabağ tarihinin, Oğuz-Türkmen, Selçuklu dönemi öncesindeki en önemli safhası hiç kuşkusuz Şeddadiler Devleti merhalesidir. Şeddadiler Devleti kelimenin tam anlamıyla asil Müslüman bir Karabağ, Arran devletiydi ve başkenti Gence şehriydi.

1000'li yılların başlarında, Horasan'ın kuzeyinde ve kuzey-doğusundaki Oğuzların Yabgu Devleti, kuzey komşuları Kıpçaklar tarafından ortadan kaldırıldı. Yabgu Devletinin çökmesiyle Oğuzlar ikiye bölündü. Bir kısım Oğuzlar kuzeye giderek, Kıpçaklara karıştılar ve bugünkü Kırım, Kazak, Bulgar ve Tatarların milli teşekkülünde rol aldılar ve zamanla Kıpçaklaştılar. Ama Oğuzların büyük çoğunluğu, Oğuz kimliklerini muhafaza ederek, Selçuk Bey önderliğinde güneye, yani Horasan'a inerek, İslam Dinini kabul ettiler. Yeni vatan arayışı içindeki Oğuzlar, bu yeni vatanı, Müslüman Samaniler ve Gaznelilerin yönetimindeki Horasan'da buldular. Evet, İran Türklerinin, Kafkasya, Azerbaycan Türklerinin, Anadolu Türklerinin dedeleri olan Oğuzlar, 11. yüzyılda, Türk ulusuna yabancı, ama komşu olan Hint-Avrupa dünyasına göç etmeğe başladılar.

11-12. Yüzyıllarda Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde olduğu gibi, Karabağ'da da Oğuz-Türkmen nüfusu bir hayli kalabalıklaştı ve sonuçta Türkmenler, Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın ana kavmine dönüştüler. Özellikle Oğuz-Türkmenlerin Karabağ adını verdikleri Arran, Türkmen Selçuklular ve Selçukluların varisi, mirasçı Türkmen ve bazen Müslümanlaşmış Moğol Azerbaycanlı sülaleler – Irak Selçukları, İldenizli Azerbaycan Atabeyleri, Azerbaycan, İran Moğolları-İlhanlılar, Çobaniler, Celairiler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar, Kacarlar dönemlerinde çok stratejik öneme sahip bir eyaletti. Kafkasya Azerbaycan'ının başka tarihi-siyasi-kültürel bölgeleri olan Şirvan, Şeki, Nahçıvan, Kuba, Talış eyaletleriyle kıyaslandığında, Karabağ'da, ağırlıklı olarak küçükbaş hayvancılığa dayanan göçebe Oğuz-Türkmen hayat tarzının, bunun sonucu olarak halıcılığın, hayvancılığa dayanan geleneksel el sanatlarının daha çok yaygın olduğunu görüyoruz.

15. yüzyılda, 1467 yılında, Azerbaycan, Karabağ, doğu Anadolu, batı İran, kuze Irak başka bir Türkmen konfederasyonu olan Akkoyunluların eline geçmişti. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın (hakimiyeti; 1453-1478) emriyle, Ebu Bekir Tahrani'nin 1470'de yazdığı "Kitabi-Diyarbekriyy" veya "Oğuzname" isimli ünlü eserde Gökçe Gölü yaylalarının ve Karabağ'ın, Oğuz Türkmenlere ait olduğu yazmaktadır.

Safeviler Azerbaycan'da, Azerbaycan (Tebriz), Karabağ (Gence), Şirvan (Şamahı) ve Çukur Sad (Erivan) olmak üzere 4 beylerbeylik kurmuşlardı. Karabağ ve Çukur Sad beylerbeyleri, hep Türkmen Kızılbaş aşireti olan Kacarlardan birisi olarak atanıyordu. Kacarlar önceleri, Akkoyunlu Türkmen konfederasyonu içinde yer almış, Safeviler sülalesi hakimiyet uğruna mücadele ederlerken onlara büyük destek vermişlerdi.

18. yüzyılın başlarında Safevi Devleti çok zayıfladı ve ülke kuzeyden Rusya'nın, Dağıstanlıların, doğudan Afganlıların, batıdan Osmanlıların saldırısına uğradı. Güney Kafkasya'da, Azerbaycan'da, Hazar kıyısındaki çok büyük arazi, önemli Safevi şehirleri, Osmanlı'nın ve Rusya'nın eline geçti. Doğudan, Sistan ve Horasan'dan saldıran Afganlılarsa başkent İsfahan dahil, Safevi topraklarının neredeyse yarısına hakim oldular. Böyle bir durumda, Safevi Devletinin kurulmasında kilit rol alan Türkmen kabilelerin en önemlilerinden olan Afşar boyundan çıkmış, Nadirkulu isimli bir komutan, ilk başta bir Safevi generali olarak, 1727-1736 yılları arasında kaybedilmiş arazileri tekrar geri aldı.

Nadir Şah, 1736 yılında, Karabağ'ı, Kacarların elinden aldı ve onları, Özbekler ve Afganlılar ile savaşmaları için Horasan'a sürdü. Nadir Şah, Karabağ'ın dağlık kesimindeki, beş tane Ermeni melikliğine de otonomi vermişti. Evet, Ermeni halkı, ister İslamiyetten önceki Midiya, Pers İmparatorluğu, Partlar, Sasaniler olsun, isterse de İslami dönemde, Oğuz-Türkmen, Moğol Azerbaycan devletlerinin, Selçukların, İldenizli Atabeylerin, İlhanlıların, Çobanilerin,Celairilerin, Karakoyunluların, Akkoyunluların, Safevilerin, Afşarların, Kacarların Cukur Sad, Karabağ beylerbeyliklerinin himayesinde ve korumasında, hür ve özgür şekilde varlıklarını sürdürmüş ve Hristiyan olarak kalmışlardır.

18. yüzyıl ortalarında Nadir Şahın, Sistan'da öldürülmesinden sonra, Afşarlar Devleti birçok hanlıklara bölündü. Bu hanlıklardan biri de, güney Kafkasya'daki Karabağ Hanlığıydı.

Akademik çalışmamızın tam metninde bir çok haritalarada yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kafkasya, Karabağ, Oğuzlar, Türkmenler

ABSTRACT

When talking about Karabakh, the following question may come to mind first: Where is Karabakh, which regions of Azerbaijan does it cover? To answer the question, let's refer to one of the first sources, the book "History of Karabakh" (1847) written by Mirza Jamal Javanshir, who was the minister of the Karabagh Khan in the 19th century. In this work, he gives the following information on the subject: "According to the ancient history books, the borders of Karabagh province are as follows:" It extends from the Hudaferin Bridge on the Aras River in the south, to the Sınık (Kırık) Bridge in the north. Russian officers named this bridge as Krasny Most, the Red Bridge in Russian. Kura River merges with Araz River in the village of Cevad and flows into the Caspian Sea.

Karabakh is one of the oldest settlements in the history of humanity. Azikh Cave, which is the oldest human settlement in the world and in the former Soviet geography, is about 40-50 km from the city of Shusha in Karabagh. It is located in the south-east from Shusha. This settlement place proves that Karabakh, Azerbaijan, are one of the first dwellings of humanity. In 1968, Azerbaijani archaeologist Mohammed Ali Huseynov found the jawbone of the Azikh man - Azikhantrop, in the top layer of the Azikh cave. It is believed that the Azikh man lived 350-400 thousand years ago. Major changes occurred in the life of Karabagh during the Eneolithic (VI-IV millennium BC), Bronze and Early Iron Ages (end of the IV millennium BC - the beginning of the 1st millennium BC). The Late Bronze and Early Iron Ages (XIII-VII centuries BC) are called Khojaly-Gedebey culture. At the end of these periods, along with the development of economic and cultural life, ethno-political processes also progressed considerably. B.C. In the 9th century, the powerful Manna state emerged in the south of Azerbaijan. B.C. By the 7th century, Western Iran, South Caucasus and partly Eastern Anatolian lands came under the sovereignty of the powerful Azerbaijan state Mada or Midiya.

After collapse of the Persian Empire in the 330s, by Alexander the Great BC., the political processes in the north of Azerbaijan entered a new phase. With the death of Alexander, his great empire was divided into smaller states. During this period, political formations called Atropatena in the south of Azerbaijan and the Caucasus Albania in the north took place. The name Atropatena is associated with the name of Atropat, the governor of Mada-Midiya, the satrap of the Persian Empire. After the abolition of the Persian Empire by Alexander the Great, Atropat established warm political relations with Alexander and established a state of Atropatena, which is belonged to his name.

The fundamental changes in the history of Karabagh occurred in the VII century, when the armies of the Islamic caliphate ended the Sassanid Persian state. Muslims severely defeated the Sassanids in the Battle of Nihavend in 642, near Hamadan, the southernmost point of Azerbaijan. After that, one of the companions of the Prophet Mohammed (peace upon Him), Mughira b. Shube, conquered Ardabil and its surroundings in 644, during the reign caliph Omar bin al-Khattab. Another companion of the Prophet, Huzayfa b. Al-Yaman, during the period of caliph Uthman bin Affan, between 650 and 653, rapidly annexed Atropatena-Azerbaijan, Albania-Arran cities and regions of Qazvin, Zanjan, Ardabil, Derbent, Mugan, Shirvan and Karabagh, to the lands of the Islamic Caliphate. With the elimination of the Sassanids, the state or province of Aderbadegan, the Caucasus Albania, was completely captured by the Muslims.

Undoubtedly, the most important phase of the history of Northern Azerbaijan, Arran and Karabagh before the Oghuz-Turkmen and Seljuk period is the stage of the Shaddadid State. The Shaddadid State was literally a noble Muslim state of Karabagh, Arran, and its capital was Ganja.

In the early 1000s, the Yabgu State of the Oghuzs in the north and north-east of Khorasan was destroyed by their northern neighbors, the Kipchaks. With the collapse of the Yabgu State, the Oghuzs were divided into two. Some Oghuzs went to the north and mingled with the Kipchaks and took part in the national formation of today's Crimea, Kazakh, Bulgarian and Tatar and gradually were assimilated by Kipchaks. However, the majority of the Oghuzes, preserving their Oghuz identity, descended to the south, in other words Khorasan, under the leadership of Selcuk Bey and accepted the religion of Islam. In search of a new homeland, the Oghuzs found this new homeland in Khorasan under the rule of the

Muslim Samanids and Ghaznavids. Yes, the Oghuzs, who are the grandfathers of Iranian Turks, Caucasian, Azerbaijani Turks and Anatolian Turks, started to immigrate to the Indo-European world, which is a foreign but neighbor to the Turkic nation in the 11th century.

In the 11-12'th centuries, as in all regions of Azerbaijan, the Oghuz-Turkmen population in Karabagh became very crowded and as a result Turkmens turned into the main people of Azerbaijan and the South Caucasus. Especially Arran, which the Oghuz-Turkmen call Karabagh, the heir of the Turkmen Seljuks and the Seljuks, the heirs of the Turkmen and some Islamized Mongolian Azerbaijani dinasties - Iraqi Seljuks, the Azerbaijani Atabeks of İldeniz, Azerbaijan, Iranian Mongols-Ilkhanids, Chobanids, Jalairids, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavids, Afshars, Qajars, the Karabagh was a very strategically important province in the times of the escapes. Compared to other historical-political-cultural regions of the Caucasus Azerbaijan, Shirvan, Sheki, Nakhchivan, Kuba, and Talysh provinces, in Karabagh, the nomadic Oghuz-Turkmen life style based mainly on sheep farming, as a result of this, carpet making, traditional handicrafts based on animal husbandry we see that it was more common and spreaded than in other provinces.

In the 15th century, in 1467, Azerbaijan, Karabagh, eastern Anatolia, western Iran, and northern Iraq were conquered by another Turkmen confederation, the Akkoyunlu State. In the famous work named "Kitabi-Diyarbekriyya" or "Oğuzname" written by Ebu Bekir Tahrani in 1470 by the order of the Akkoyunlu ruler Uzun Hasan (ruling; 1453-1478), it is written that the Gokcha (Sevan) Lake plateaus and Karabagh belong to the Oguz Turkmen.

The Safavids established 4 beylerbeyliks in Azerbaijan, namely Azerbaijan (Tabriz), Karabagh (Ganja), Shirvan (Shamakhi) and Chukur Sad (Yerevan). The Karabagh and Chukur Sad beylerbeys were always appointed as one of the Qajars, the Turkmen Kızılbaş tribe. The Qajars were previously a member of the Akkoyunlu Turkmen confederation and they gave great support to the Safavids as they struggled for domination.

At the beginning of the 18th century, the Safavid State was very weak and the country was attacked by Russia, Dagestanis from the north, Afghans from the east, and the Ottomans from the west. In the South Caucasus, Azerbaijan, the huge land on the Caspian coast, important Safavid cities passed into the hands of the Ottomans and Russia. Afghans attacked from the east, Sistan and Khorasan, and dominated almost half of the Safavid lands, including the capital Isfahan. In such a situation, a commander named Nadirkulu, who came out of the Afşar tribe, one of the most important Turkmen tribes that played a key role in the establishment of the Safavid State, at first as a Safavid general, took back the lost lands between 1727 and 1736.

Nadir Shah took Karabagh from the Qajars in 1736 and drove them to Khorasan to fight against the Uzbeks and Afghans. Nadir Shah gave autonomy to five small Armenian kingdoms in the mountainous part of Karabagh. Yes, the Armenian people, whether it is Midiya before Islam, Persian Empire, Parths, Sassanids, or during the Islamic period, Oghuz-Turkmen, Mongolian Azerbaijan states, Seljuks, Atabeks of Ildeniz, Ilkhanate, Chobanids, Jalairis, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavids, Afshars, the Qajars, in Chukur Sad, under the auspices and protection of the Karabagh beylerbeyliks, continued their existence freely and freely and remained Christians.

After the death of Nadir Shah in Sistan in the middle of the 18th century, the Afshar State was divided into many khanates. One of these khanates was the Karabagh Khanate in the southern Caucasus .

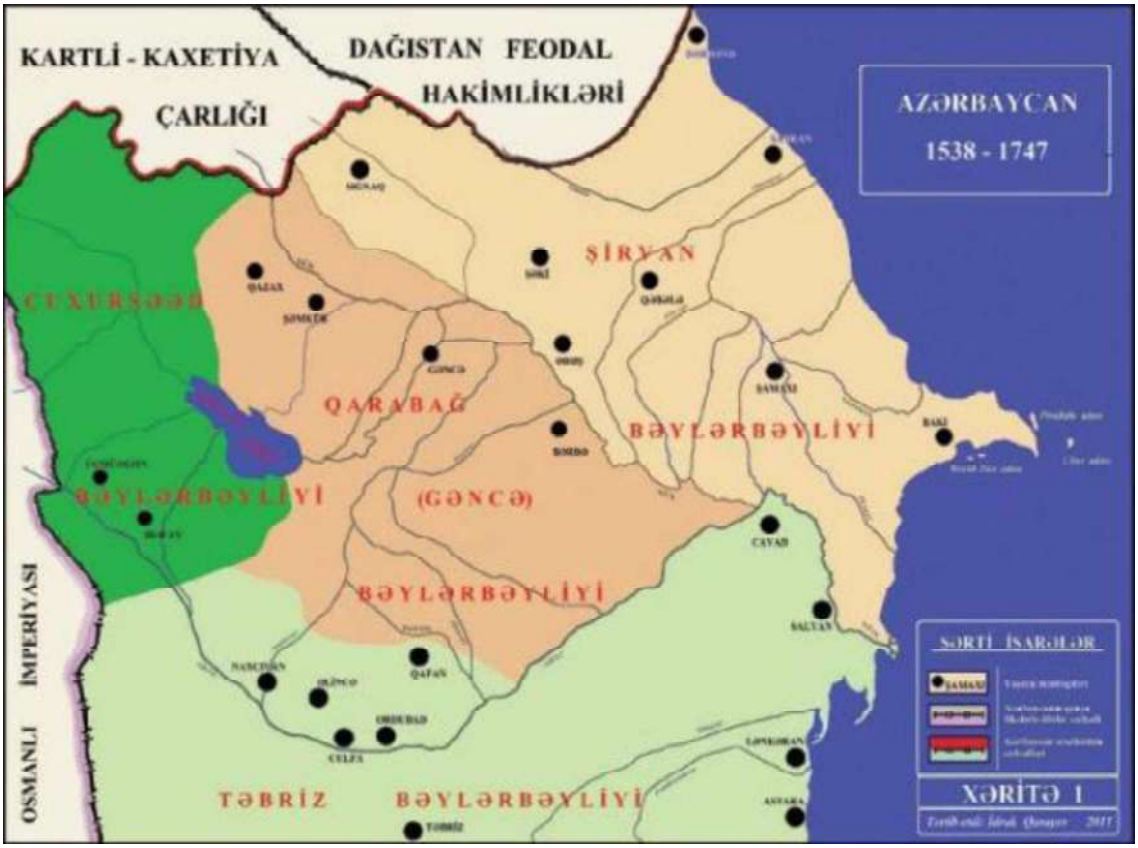
Many maps are included in the full text of our academic research.

Keywords: Azerbaijan, Caucasus, Karabagh, Oghuzs, Turkmens

BİSMİLLAHİRRAHMANİRRAHİM

Çok muhterem hanımefendiler ve muhterem beyefendiler !!! Karabağ, tarih boyunca, milli Azerbaycan devletimizin ve kimliğimizin oluşumunda, gelişiminde merkezi ve çok önemli bir rol oynayan anavatanımızın ayrılmaz bir parçası, bir eyaleti olmuştur.

Karabağ hakkında konuşurken, şu soru ilk olarak aklımıza gelebilir: Karabağ nerede, Azerbaycan'ın hangi bölgelerini kapsamaktadır? Soruyu cevaplamak için ilk el kaynaklardan birine, 19. yüzyılda Karabağ Hanının veziri olmuş Mirza Cemal Cavanşir tarafından kaleme alınan "Karabağ Tarihi" (1847) adlı esere müracaat edelim. O bu eserinde, konuya ilişkin şu bilgileri vermektedir: "Eski tarih kitaplarına göre Karabağ vilayetinin sınırları şu şekildedir: "Güneyde Aras Nehri üzerindeki Hudaferin Köprüsünden, kuzeyde Sınık (Kırık) Köprü'ye kadar uzanmaktadır. Sınık Köprü, Gazah, Şemseddin ve Demirçi-Hasanlı bölgeleri, Gürcistan sınırındadır. Rus memurlar, bu köprüyü Rusça olarak Krasny Most, yani Kırmızı Köprü olarak isimlendirmişler. Kura Nehir Cevad köyünde Araz Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür.Karabağ'ın Yelizavetpol ile sınırı, Kura Nehri'ne kadar Goran Nehri'dir ve birçok yerde Kura Nehri Araz Nehri'ne ulaşır. Kuşbek, Salvarti ve Arıklı denilen yüksek Karabağ dağları.

Harita-1 Safevi döneminde (1501-1736) Karabağ Kacar Beylerbeyliğinin ve Tarihi Arran Eyaletinin Sınırları (batıda Gökçe Gölüne kadar, merkez şehri Gence)

Karabağ, beşeriyet tarihinde en eski yerleşim yerlerinden biridir. Dünyada ve eski Sovyetler coğrafyasında en eski insan yerleşim yurdu olan Azıh mağarası Karabağ'da, Şuşa şehrinin yaklaşık 40-50 km. güney-doğusunda bulunmaktadır. Bu yerleşim mekanı, Karabağ'ın, Azerbaycan'ın insanlığın ilk meskenlerinden biri olduğunu ispat etmektedir. 1968 yılında, Azerbaycanlı arkeolog Muhammed Ali Hüseynov, Azıh mağarasının en üst katmanında, Azıh adamı – Azıhantrop'un, çene kemiğini bulmuştu. Azıh adamının 350-400 bin yıl önce yaşadığına inanılmaktadır. Eneolitik (M.Ö. VI-IV binyıl), Bronz ve Erken Demir Çağları (M.Ö. IV binyılın sonu – M.Ö. 1. binyılın başı) boyunca Karabağ'ın yaşamında büyük değişiklikler meydana gelmişti. Geç Bronz ve Erken Demir Çağlarına (M.Ö. XIII-VII yüzyıllar) Hocalı-Gedebey kültürü denilmektedir. Bu dönemlerin sonunda, ekonomik ve kültürel hayatın gelişmesiyle birlikte etno-politik süreçler de bir hayli ilerledi. M.Ö. 9. Yüzyılda, Azerbaycan'ın güneyinde güçlü Manna devleti ortaya çıktı. M.Ö. 7. yüzyıla gelindiğinde, batı İran, güney Kafkasya ve kısmen doğu Anadolu toprakları, güçlü Azerbaycan devleti olan Mada veya Midiya'nın egemenliğine girdiler.

Harita-2 M.Ö. 7-6. Yüzyıllarda Mada-Midiya Devletinin Sınırları

Karabağ, Küçük Kafkasya dağlarından Kura ve Aras ırmaklarının kesiştiği Muğan Ovasına düzlüklere kadar uzanan bölgeyi kapsar. Tarihçiler, Pers İmparatorluğunun en güçlü döneminde Kafkasya Albaniya halklarının, Midiyanın, yani güney Azerbaycan'dakı Ahameniş-Pers satrapına, valisine itaat ettiğini söylemektedirler. Daha sonra, 5. yüzyılın ortalarında, Albaniya'nın başkenti, Karabağ Ovasına yeni kurulan Partav (Barda) kentine taşındı.

Harita-3 Pers İmparatorluğunun Sınırları (M.Ö. 6-4. Yüzyıllar)

Pers İmparatorluğunun, Büyük İskender tarafından M.Ö. 330'lu yıllarda yıkılmasından sonra Azerbaycan'ın kuzeyindeki siyasi süreçler yeni bir aşamaya girdi. İskender'in ölümüyle, büyük imparatorluğu daha küçük devletlere taksim edildi. Bu dönemde Azerbaycan'ın güneyinde Atropatena ve kuzeyinde Kafkasya Albaniyası adlı siyasi oluşumlar meydana geldiler. Atropatena ismi, Pers

İmparatorluğunun Mada-Midiya satrapı-valisi Atropat'ın adıyla bağlantılıdır.[1] Pers İmparatorluğunun, İskender tarafından ortadan kaldırılnasından sonra, Atropat, İskender'le sıcak siyasi ilişkiler kurmuş ve kendi ismiyle müsemma bir Atropatena Devleti kurmuştu.

Resim-1 Büyük İskender ve Perslerin Mada Satrapı Atropat'ın Buluşması

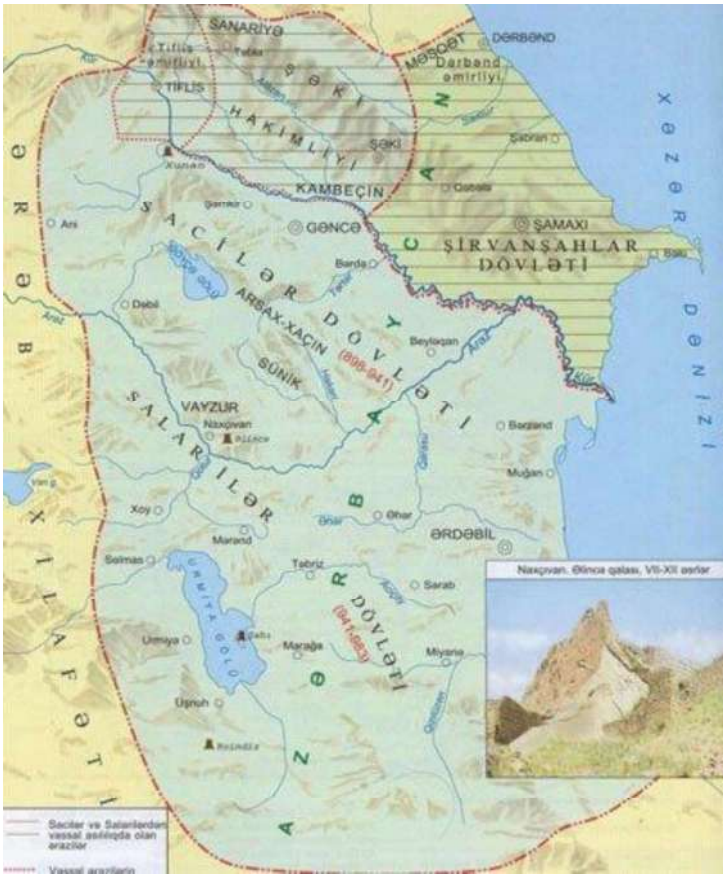
M.Ö. 4. yüzyılda ve sonrasında, Atropatena'nın Azerbaycan'ın kuzeyinde de toprakları vardı ve o sırada Karabağ toprakları da, işte bu Azerbaycan devletine-Atropatena'ya bağlıydı. Atropatena ve onunla aynı zamanda kurulan Albaniya devleti, M.Ö. 4. Yüzyıldan M.S. 7. yüzyıla kadar, yani İslam-Arap fetihlerine kadar bağımsız siyasi kuruluşlar olmuşlardır. Kafkasya Albaniyası, sınırlarını Karabağ'ın tamamını kapsayacak şekilde genişletmişti ve tarihi, etnografik bir vilayet olan Karabağ, Kafkasya Albaniya devletinin ayrılmaz bir parçasıydı. Milattan sonraki yüzyıllarda, tüm Ön Asya'da olduğu gibi, Güney Kafkasya ve Albaniya toprakları da, çok uzun süren Roma-İran (Parfiya (Part), mücadelelerine sahne olmuştu. 5. yüzyılın ortalarında, Kafkasya Albaniyasının başkenti, Karabağ Ovasında kurulan, İslam tarihçileri tarafından Berdaa, günümüzde Berde olarak bilinen Partav kentine taşınmıştı. Bu dönemde Albaniya ülkesi, Sasanilere bağlı bir devletti.

[1] Strabon ***"Coğrafya"*** 11. kitap, sayfa 56-70

Harita-4 Güney Kafkasya'da Albaniya ve Aras Nehri Güneyinde Atropatena ülkeleri

Karabağ tarihindeki temel değişiklikler, VII yüzyılda İslam hilafetinin ordularının, Sasani İran devletine son vermesiyle birlikte meydana geldi. Müslümanlar 642 yılında, Azerbaycan'ın en güney noktası olan Hemedan'ın yakınında vukubulan Nihavend Savaşında, Sasanileri ağır yenilgiye uğrattılar. Bundan sonra, Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) sahabilerinden Muğire b. Şube, halife Ömer b. el-Hattab döneminde, 644 yılında Erdebil'i ve çevresini fethetti. Yine bir sahabi olan Huzeyfe b. el-Yeman, halife Osman b Affan döneminde, 650-653 yılları arasında, büyük bir hızla Atropatena-Azerbaycan, Albaniya-Arran şehirleri, bölgeleri olan olan Kazvin, Zencan, Erdebil, Derbent, Muğan, Şirvan ve Karabağ'ı İslam Hilafeti topraklarına kattı. Sasanilerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte, onlara bağlı olan Aderbadegan merzubanlığı veya eyaleti, Kafkasya Albaniyası tamamen Müslümanların eline geçti. 7. Yüzyıldan itibaren Araplar ve Müslümanlar, eskiden Atropatena olan Aderbadegan ismini Azerbaycan olarak telaffuz ettiler, Albaniya ismini ise Arran olarak değiştirdiler. Karabağ'ın İslam fetihlerinden önceki nüfusu aynı etnik kökene, yani Azerbaycan-Alban kökenine sahipken, İslami dönem başladıktan sonra, Azerbaycanlılar hızla İslam Dinini benimsemeğe başladılar. Miladi 10. Yüzyılda İslam hilafetinin otoritesinin zayıflamasıyla birlikte, Kafkasya Albaniyasının bu bölgesinde Sünik ve Arsah-Haçin Hristiyan prenslikleri kuruldu. 898-941 yıllarında Azerbaycan'da, ilk Müslüman Türk devletlerinden olan Saciler Devleti mevcuttu. Saciler'in başkenti günümüz İran'ındakı Erdebil kentiydi. Bu dönemde Karabağ, Saciler Devletinin bir eyaletiydi.

Harita – 5 Azerbaycan ve Güney Kafkasya'da Saciler, Salariler, Şirvanşahlar Devletleri (Miladi 9-10. Yüzyıllar)

Sacilerin en kudretli hükümdarı Yusuf ibn Ebu Sac döneminde, Azerbaycan devleti daha da güçlendirildi. 912 yılından itibaren Abbasi Hilafetinin hazinesine yıllık vergi ödenmesi tamamen durduruldu. Yusuf ibn Ebu Sac, Ermeni ve Gürcü hükümdarların ordularını ağır şekilde bozguna uğrattı. Ermenistan, Tiflis, Kartli ve Kaheti topraklarını ele geçirdi. Azerbaycan toprakları pahasına genişlemeye çalışan Ermeni ve Gürcü hükümdarlar, kendileri Azerbaycan Saciler Devletine bağımlı hale geldiler. Saciler ayrıca Şirvanşah devletini de kendilerine bağladılar. Böylece 10. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın kudretli Saciler Devleti Zencan'dan Derbent'e kadar Azerbaycan'ın tüm

topraklarını içine almaktaydı. Sacilerin doğu sınırları Hazar Denizi kıyıları ve batı sınırları Ani ve Debil (günümüz Erivan) şehirlerine kadar uzanmıştır.

Yusuf ibn Ebu Sac, devletin kuzey sınırlarını güçlendirmek için Şirvan'ın kuzey kapısı olan Derbent'in duvarlarını onardı: duvarın denizin içindeki çökmüş kısmını yeniden inşa etti. Yusuf ibn Ebu Sac adına Karabağ'da, Berde, Gence'de, Güney Azerbaycan'da Marağa ve Erdebil'de para basılması, Azerbaycan'ın o dönemde bağımsız bir devlet olarak Abbasi halifeliğine bağlı olmadığını gösterdi.

Kuzey Azerbaycan, Arran, Karabağ tarihinin, Oğuz-Türkmen, Selçuklu dönemi öncesindeki en önemli safhası hiç kuşkusuz Şeddadiler Devleti merhalesidir. Şeddadiler Devleti kelimenin tam anlamıyla asil Müslüman bir Karabağ, Arran devletiydi ve başkenti Gence şehriydi.

Şeddailer Devleti, 951-1174 yılları arasında, Arran'da (Karabağ'ın Oğuz-Türkmen döneminin

Harita – 6 Azerbaycan ve Güney Kafkasya'da Revvadiler ve Şeddadiler Devletleri (9-11. yüzyıllar)

başlangıcı olan 11. yüzyıldan önceki ismi), Nahçıvan'da, Tiflis, Kars ve Debil (Erivan) arasındaki topraklarda mevcut olmuştur. Bu dönemde Güney Azerbaycan'da Saciler Devleti zayıflamış, onun yerini Erdebil ve Tebriz merkezli Salariler, daha sonra Revvadiler devletleri almışlardı. Ünlü Rus oryantalist Vladimir Minorsky, "Kafkas Tarihi Çalışmaları" eserinde Şeddadilerin kökenini, bölgeye gelen ve Kürtleşen Arap kökenli Ezd kabilesiyle ilişkilendirilmiştir.[2] Şeddadiler, Oğuz-Türkmenler, Selçuklu hükümdarı Tuğrul Beyin bölgeye seferlerine gelene kadar. Güney Kafkasya'nın büyük bir bölümünü, Arran'ı hâkimiyetleri altına tutmayı başarmışlardır. Şeddadiler Dvin'de kurulmuş ve Dvin dışında, Arran'da, yani 11. Yüzyıldan sonra Oğuz-Türkmenlerin eline geçerek, onlar tarafından Karabağ olarak isimlendirilecek topraklardaki, Şemkir, Berde, Gence, Beylekan gibi kentleri de hâkimiyeti altına almıştır. Şeddadiler ordusu 1020'den itibaren Ermeni Bagratuni Devleti ve Hazarlara karşı seferler

[2] Minorsky, Vladimir, ***"Studies in Caucasian History",*** c, 1, s. 35

düzenlemişti. 1047 ile 1057 yılları arasında, Şeddadiler, Doğu Anadolu'da, Kars çevresinde Bizans ordusuna karşı savaşmışlardı. Bundan sonraki senelerde Şeddadilerin bölgedeki etkisi giderek küçülmüştü. 1067'ten itibaren Şirvan hariç, tüm Azerbaycan gibi, Arran da Türkmen Selçukluların eline geçmiş ve Şeddadiler 1174'e kadar Selçukluya bağımlı bir hanedan olarak devam etmişlerdi.[3] Bu yıllarda Şeddadiler, Bizans, Ermeniler, Gürcistan'a karşı savaşlarda Selçuklulara yaptıkları hizmetlerden dolayı, Türkmen sultanlar Kars, Ani ve Tiflis şehirlerini, Şeddadilere hediye vermişlerdir.

Şeddadiler imar ve kültür birçok eser bırakmışlardır. İslam medeniyetine şahitlik eden bu eserler hala varlıklarını muhafaza ediyorlar. Özellikle 18 yıl devletin başında kalan Ebu'l Eşver Şavur döneminde birçok önemli yapılar inşa edilmiştir. Şavur döneminden günümüze ulaşan en önemli eser, hala Gürcistan'ın Gelati monastır müzesinde segilenen Gence kapılarıdır. Ayrıca Aras nehri üzerinde bulunan Hudaaferin köprüleri yine Şeddadi'lerin inşa ettiği yapılar arasındadır. 11. yüzyılda, Aras nehri üzerinde yapılmış iki tane Hudaaferin köprüleri, tarihsel olarak, Atropatena-Albaniya, Azerbaycan-Arran, Karadağ-Karabağ, 19. yüzyıl başlarındansa, Rusya-İran, Sovyetler-İran, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti-İran sınırlarını, topraklarını bir-birine bağlayan çok önemli, siyasi-kültürel-milli abidelerdir.

Şeddadilerin biri Arran'da, Gence'de, diğeri de, İslam hilafetinin Ermeniyye olarak isimlendirdiği eyaletinin antik merkezi Debil'de (Ermenice Dvin) olmak üzere iki başkenti vardı. Şeddadilerin, Arran-Gence kolunun hükümdarlığına 1075'te Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından son verilmişti. Şeddadilerin başka bir kolu, Debil Şeddadi hükumeti olarak, Erivan, Doğu Anadolu, Kars, Ani bölgesinde bir süre daha hüküm sürdü.

821-1055 yılları arasında, 7-8. Yüzyıllarda İslam Hilafeti topraklarına katılmış olan, eski Sasani Devleti topraklarında, Abbasilerin zayıflamasından, Selçuklu Oğuz-Türkmenlerinin gelişine kadarki bu yıllarda, milli, Arap olmayan, Müslüman İranlı, Kürt, Deylemi, Azerbaycanlı, Horasanlı vb. yerel sülaleler mahalli devletler kurdular. İslam fetihlerinden sonra, Arapçanın büyük etkisi altında hızla İslami, akıcı, edebi bir dile dönüşen Farsça, bu devletlerin çoğunluğunun resmi diliydi. Bu sülale ve devletleri, Horasanda' ki Tahiriler (821-873), Sistan, Fars ve Horasan'daki Saffariler (867-903), Horasan ve Maveraünnehirde'ki Samaniler (875-999), olarak yazmak mümkündür. Bu listeye, Rey, Mazendaran, Gilan ve Kum'daki Ziyariler (928-1042), Azerbaycan, Güney Kafkasya, Arran ve Şirvan'daki Saciler (890-942), Salariler (930-1200), Revvadiler (981-1054), Şeddadiler (951-1174), Şirvanşahları (861-1538) ekleyebiliriz.

1000'li yılların başlarında, Horasan'ın kuzeyinde ve kuzey-doğusundaki Oğuzların Yabgu Devleti, kuzey komşuları Kıpçaklar tarafından ortadan kaldırıldı. Yabgu Devletinin çökmesiyle Oğuzlar ikiye bölündü. Bir kısım Oğuzlar kuzeye giderek, Kıpçaklara karıştılar ve bugünkü Kırım, Kazak, Bulgar ve Tatarların milli teşekkülünde rol aldılar ve zamanla Kıpçaklaştılar. Ama Oğuzların büyük çoğunluğu, Oğuz kimliklerini muhafaza ederek, Selçuk Bey önderliğinde güneye, yani Horasan'a inerek, İslam Dinini kabul ettiler. Yeni vatan arayışı içindeki Oğuzlar, bu yeni vatanı, Müslüman Samaniler ve Gaznelilerin yönetimindeki Horasan'da buldular. Evet, İran Türklerinin, Kafkasya, Azerbaycan Türklerinin, Anadolu Türklerinin dedeleri olan Oğuzlar, 11. yüzyılda, Türk ulusuna yabancı, ama komşu olan Hint-Avrupa dünyasına göç etmeğe başladılar. Oğuzlar, ata yurtları olan Türkistan'da kendi ırktaşları olan, Karluklar, Kıpçaklar, Kırgızlar, Hazarlar vb. tarafından çok hırpalandıkları için, 11. yüzyılda, sanki Türk akrabalarından ve anayurtlarından küskün bir şekilde, kendilerine yabancı olan Horasan, İran, oradan da yine yabancısı oldukları Kafkasya, Azerbaycan ve Anadolu'ya akınlar yapmaya başladılar. Oğuzlar Horasan'a geldiklerinde, onlardan önce bu topraklar, başka bir Türk aile olan Gazneliler tarafından ele geçirilmişti. Gazneli hizmetine girerek, büyük topluluklar halinde İslam'ı kabul eden Oğuzlara, "Türkmen" denmeye başlandı.[4] Müslüman Oğuzlar, Müslüman Gazneli Devletinin ve İslam ordularının hizmetine girdiler. Doğu Türkistan'daki Oğuzların tarihi farklı bir yol izledi. 840 yılında Uygur devletinin Kırgızlar tarafından yıkılmasının ardından Oğuzlar, Asya'nın tüm

[3] Peacock Andrew C. S., ***"Nomadic Society and the Seljūq Campaigns in Caucasia",*** s. 216

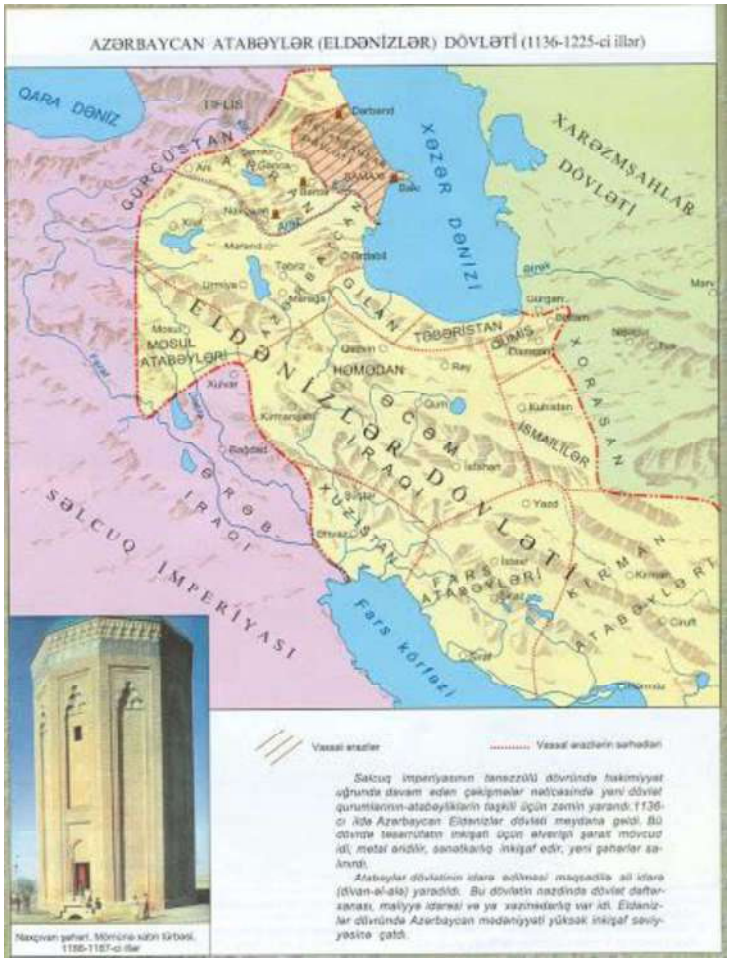
[4] ***"Oçerk istorii turkmenskogo naroda"*** (Rusça) - "Türkmen halkının tarihinden derlemeler" kısmı, s. 547-610

bölgelerine, çoğunlukla batıya göç ederek ve diğer benzer kabilelerle birleşerek büyük ölçekli bir göçe başladılar.

Harita – 7 Büyük Selçuklu Devletinin En Geniş Sınırları (11-12. yüzyıllar)

11. yüzyıla gelindiğinde, 1038 yılında Horasan'da kurulan Oğuz-Türkmen Selçuklu devletinin, Tuğrul Bey liderliğinde,1040 yılında Danadanakan Savaşında Gaznelileri yenerek Horasan'ı, 1055'te Büveyhiler Devletine son vererek, Irak ve Batı İran'ı, yine Tuğrul ve Alp-Arslan dönemlerinde, Revvadilerin, Şeddadilerin, Azerbaycan'da, güney Kafkasya'daki yönetimlerine son verdiklerini görüyoruz. Evet, 11. yüzyıldan itibaren, İran, Irak, Azerbaycan, Güney Kafkasya ve Anadolu'nun neredeyse tamamı, Oğuz-Türkmen sülalesi olan Selçukluların yönetimine girdiler.

Harita – 8 İldenizoğulları Azerbaycan Atabeyler Devleti (1136-1225)

11-12. Yüzyıllarda Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde olduğu gibi, Karabağ'da da Oğuz-Türkmen nüfusu bir hayli kalabalıklaştı ve sonuçta Türkmenler, Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın ana kavmine dönüştüler. Özellikle Oğuz-Türkmenlerin Karabağ adını verdikleri Arran, Türkmen Selçuklular ve Selçukluların varisi, mirasçı Türkmen ve bazen Müslümanlaşmış Moğol Azerbaycanlı sülaleler – Irak Selçukları, İldenizli Azerbaycan Atabeyleri, Azerbaycan, İran Moğolları-İlhanlılar, Çobaniler, Celairiler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar, Kacarlar dönemlerinde çok stratejik öneme sahip bir eyaletti. Kafkasya Azerbaycan'ının başka tarihi-siyasi-kültürel bölgeleri olan Şirvan, Şeki, Nahçıvan, Kuba, Talış eyaletleriyle kıyaslandığında, Karabağ'da, ağırlıklı olarak küçükbaş hayvancılığa dayanan göçebe Oğuz-Türkmen hayat tarzının, bunun sonucu olarak halıcılığın, hayvancılığa dayanan geleneksel el sanatlarının daha çok yaygın olduğunu görüyoruz.

Evet, 11. Yüzyıldan sonra Arran ülkesi, artık tamamen Oğuz-Türkmenlerin vatanı haline gelmişti. Büyük Selçuklulardan (1038-1157) sonra Karabağ, sırasıyla Selçukluların Türkmen varisleri olan, Irak Selçukları (1157-1194), İldenizli Azerbaycan Atabeyleri Devleti (1136-1225) ve Harezmşahlar Devletinin bir eyaletiydi.

13. yüzyılda, 1206 yılında Cengiz Han Büyük Moğol İmparatorluğunu kurdu ve 1206-1219 yıllarında Çin'i, Türkistan'ı kendi devletine kattı. Sıra artık İran coğrafyasına gelmişti. Moğollar 1219-1239 yılları arasında tüm İran'ı, Horasan'ı, Azerbaycan'ı, güney Kafkasya'yı, kısmen doğu Anadolu'yu ele geçirdiler. Karabağ, 13-14. yüzyıllarda, 1239-1256 yıllarında, diğer Azerbaycan toprakları gibi, Yüce Moğol Kağanlığı'nın ve ardından Rus oryantalist V. V. Barthold tarafından "İran (Pers) Moğolları" olarak isimlendirilen Hulagu Ulusunun veya İhanlılar Devletinin (1256-1357) bir parçasıydı. Bu dönemde Arran eyaleti için, tabii ki Moğollardan önce bölgeyi vatan edinmiş Oğuzların, Türkmenlerin etkisiyle, "Karabağ" tabiri kullanılmaya başlamıştır. İlhanlılar döneminde"Arran Karabağı" adı ilk olarak, 1284 olaylarından söz edilirken, Azerbaycanlı İlhanlı tarihçi ve vezir, Reşidüddin Fazlullah Hemedani'nin "Cami üt-Tevarih" adlı eserinde geçmektedir.[5] Göçebe Moğol hayat tarzına bağlı kalan İlhanlı Moğol hükümdarları, kışlama dönemlerini sürekli Karabağ'da geçirmeleri, bazı önemli siyasi olayların, Karabağ'da meydana gelmesine yol açmıştı. İlhanlı Moğol hükümdarlarından ikisi, Gazan Han (hükm. 1295-1304) ve Arpa Han (1335-1336) hükümdarlık tahtına Karabağ'da oturmuşlardı. ve ikisinin (Argun khan ve Abu Said) Karabağ'da öldü XIII-XIV yüzyıllarda Karabağ, Azerbaycan'ın topraklarıydı ve nüfusu ağırlıklı olarak Azerbaycan Türklerinden oluşuyordu.

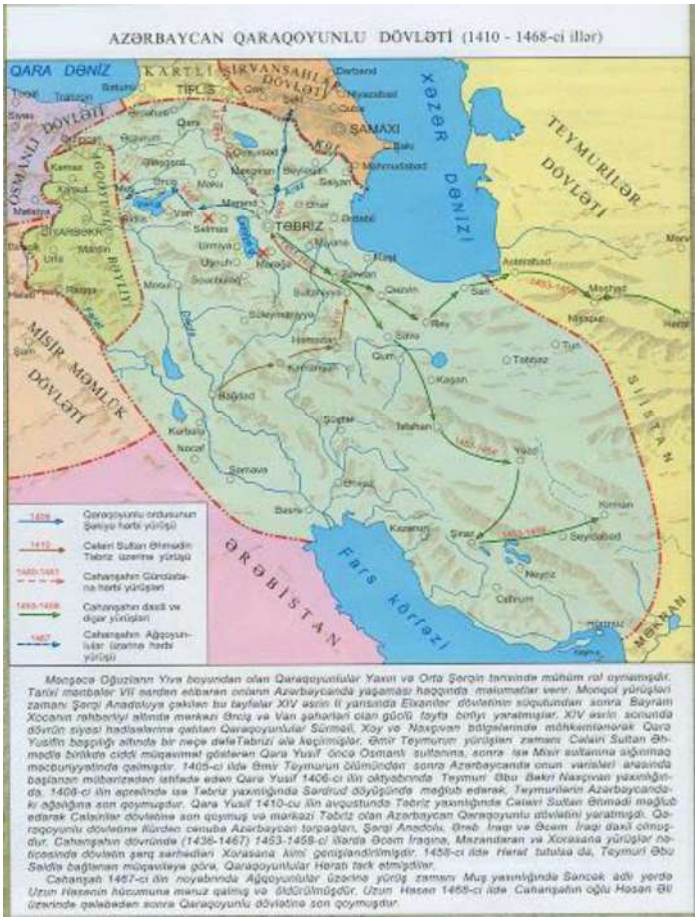

[5] Reşidüddin Fadlullah Hemedani, ***"Cāmiü't-Tevârih",*** Yayınlayanlar: Muhammed Rusen - Mustafa Musevî), Tahran, 1373/1994, Cilt II, sayfa 1134

Harita – 9 Azerbaycan Merkezli, Başkenti Tebriz Olan İran Moğolları-İlhanlılar Devleti (1256-1335)

İlhanlılar döneminde, 1261 yılında Karabağ'ın dağlık kesiminde, Haçin Hrıstiyan Melikliği tesis edilmişti. Bu meliklik, İlhanlıların vasalı durumnda idiler ve İlhanlıların Azerbaycan, Tebriz sarayına haraç ödüyorlardı. Karabağ'ın bu Hrıstiyan melikliğinin mevcudiyetine, 1603 yılında Şah Abbas Safevi son vererek, topraklarını Türkmen Kacar kabilesinden olan Karabağ beylerbeyine tabi kıldı.

14. yüzyıl ve daha sonraki asırlarda, Karabağ Ovası ve Gökçe Gölü, Zengezur yaylalarında ana etnik unsur hiç şüphesim Türkmen aşiretlerdi. 13-14. yüzyıllarda Azerbaycan ve İran'da mevcut olan Moğol, İlhanlı ve Cağatay-Timurlu yönetimleri, daha önceden, Selçuklulardan miras kalan Oğuz-Türkmen devlet, yurt, toprak verasetini, etnik düzeni ortadan kaldıramadılar. Bilakis, ister Moğol İlanlılar, isterse de onlardan sonra İran'ı, Azerbaycan'ı, Kafkasya'yı ele geçiren Çağatay Timurlular, Selçuklunun Türkmen devlet yönetim şeklini örnek alarak, Türkmenlerle barış ahlinde olarak, onları yönetmeğe can atıyorlardı.

Harita – 10 15. Yüzyılda Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'da Mevcut Olmuş Bir Türkmen Devleti-Karakoyunlular (1410-1468)

15. yüzyılda batı İran, Azerbaycan, güney Kafkasya, Karabağ, doğu Anadolu iki önemli Türkmen devletlerinin; sırasıyla Karakoyunlular (1410-1467) ve Akkoyunluların (1468 -1501) hakimiyeti altında bulunmaktaydılar. İlhanlılar gibi, bu iki Türkmen sülale-devletinin de merkezi Azerbaycan, her ikisinin de başkenti Tebriz şehriydi. Türkmen Karakoyunluların hükümdarı Cihanşah (yönetim yılları: 1438-1467) Karabağ'ın Hrıstiyan Alban hükümdarı Hasan Celal soyundan gelenlere, "melik" unvanını veren ilk Müslüman hükümdardı. 1441 yılında, Cihanşah Karakoyunlu, Ermeni Apostolik Kilisesinin ruhani merkezinin, günümüzde tarihi batı Azerbaycan topraklarında, Erivan yakınında yer alan Eçmiadzin'e (Üçkilise) taşınmasınaizin verdi.

Harita – 11 15. Yüzyılda Doğu Anadolu, Azerbaycan, Irak ve İran'da Mevcut Olmuş Bir Türkmen Devleti-Akkoyunlular (1468-1501)

Azerbaycan, Anadolu ve tüm Oğuzların halk edebiyatının görkemli bir şaheseri olan "Kitabi-Dedem Korkud" destanı, Arran'ın, Karabağ'ın, eski çağlardan beri Oğuz-Türkmenlerin egemenliğinde olduğunu haber vermektedir. Dede Korkut destanlarında, Şirvan'ın en kuzey sınır kapısı Demirkapı Derbent'in, Karabağ'da Gökçe Gölünün, Gence'nin, Berde'nin, Anadolu'da Bayburt'un ve Nahçıvan'ın isimleri net görülmektedir. Bu değerli halk kahramanı destanının da doğruladığı gibi, bazı Oğuz Türkmen kahramanları, hatta Peygamber Efendimiz Hz.Muhammed (s.a.v.) 'e gidip onunla tanışmışlardır.

15. yüzyılda, 1467 yılında, Azerbaycan, Karabağ, doğu Anadolu, batı İran, kuze Irak başka bir Türkmen konfederasyonu olan Akkoyunluların eline geçmişti. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın (hakimiyeti; 1453-1478) emriyle, Ebu Bekir Tahrani'nin 1470'de yazdığı "Kitabi-Diyarbekriyy" veya "Oğuzname" isimli ünlü eserde Gökçe Gölü yaylalarının ve Karabağ'ın, Oğuz Türkmenlere ait olduğu yazmaktadır. Yine aynı eserde, Oğuz Kağan'ın, Gökçe Deniz (yani Gökçe Göl) sahillerinde defnolunduğu, Akkoyunlu Türkmenlerin dedesi Bayandur Han'ınsa Karabağ'da vefat ederek, orada defnolunduğu yazmaktadır.

Harita – 12 Azerbaycan Safeviler Devleti (1501-1736)

Azerbaycan Safevi Devletinin kurulması (1501) ile tüm Azerbaycan toprakları ve hatta bunlara ilaveten güney Dağıstan, güney, güney-doğu Gürcistan, doğu Ermenistan, tek devletin yönetimine girdiler. 16. yüzyılın ortalarında Azerbaycan topraklarının tek devlet olarak merkezileştirilmesi tamamlandı.

Safevi hanedanı, köken itibariyle, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) neslinden, 12 Ehli-Beyt imamlarından 7. İmam Musa Kazım soyundan gelen Haşimoğulları seyyidlerinden olarak, Azerbaycan, Erdebil muhitinde Türkçeyi ana dilleri olarak kabul etmişlerdi.

Resim-2 Şah İsmail Şeyh Haydar Oğlu Safevi (1486-1524)

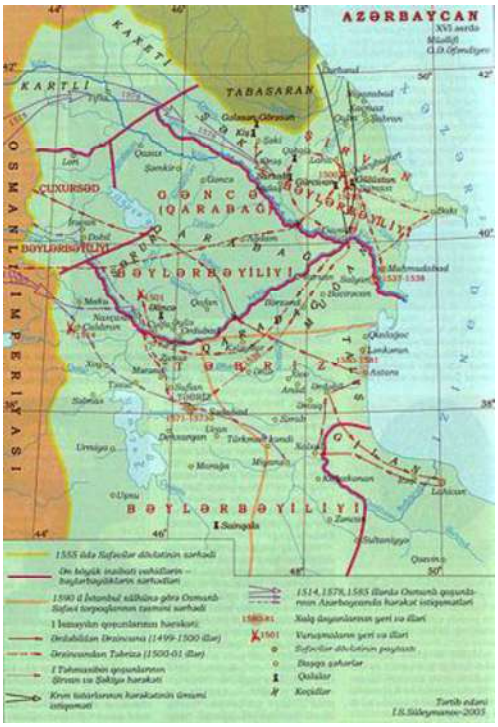
Resim-3 Şah Tahmasb Şah İsmail Oğlu Safevi (1514-1576)

Resim-4 Şah Abbas Şah Muhammed Hudabende Oğlu Safevi (1571-1629)

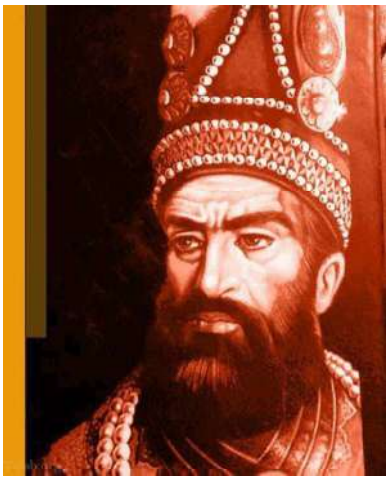
Safeviler Azerbaycan'da, Azerbaycan (Tebriz), Karabağ (Gence), Şirvan (Şamahı) ve Çukur Sad (Erivan) olmak üzere 4 beylerbeylik kurmuşlardı. Karabağ ve Çukur Sad beylerbeyleri, hep Türkmen Kızılbaş aşireti olan Kacarlardan birisi olarak atanıyordu. Kacarlar önceleri, Akkoyunlu Türkmen konfederasyonu içinde yer almış, Safeviler sülalesi hakimiyet uğruna mücadele ederlerken onlara büyük destek vermişlerdi. Kacarların yönettiği Karabağ Beylerbeyliğinin yönetim merkezi Gence şehriydi. Safevilerin Karabağ Beylerbeyliği, Gürcistan'ın Kartli Devleti, Şirvan, Çukur Sad, Azerbaycan beylerbeylikleriyle komşuydu. Tüm bu devlet ve eyaletler, Safevilere bağlı durumda idiler. 1606 yılında

Şah Abbas Safevi tarafından, Gence'de yaptırılan Cuma camii, Safevilerin Karabağ'daki hakimiyetinin sembolü olmuştur.

Harita-13 Azerbaycan ve Güney Kafkasya Safevi Döneminde (Azerbaycan, Karabağ, Şirvan, Çukur Sad Beylerbeylikleri)

18. yüzyılın başlarında Safevi Devleti çok zayıfladı ve ülke kuzeyden Rusya'nın, Dağıstanlıların, doğudan Afganlıların, batıdan Osmanlıların saldırısına uğradı. Güney Kafkasya'da, Azerbaycan'da, Hazar kıyısındaki çok büyük arazi, önemli Safevi şehirleri, Osmanlı'nın ve Rusya'nın eline geçti. Doğudan, Sistan ve Horasan'dan saldıran Afganlılarsa başkent İsfahan dahil, Safevi topraklarının neredeyse yarısına hakim oldular. Böyle bir durumda, Safevi Devletinin kurulmasında kilit rol alan Türkmen kabilelerin en önemlilerinden olan Afşar boyundan çıkmış, Nadirkulu isimli bir komutan, ilk başta bir Safevi generali olarak, 1727-1736 yılları arasında kaybedilmiş arazileri tekrar geri aldı. Nadir, 1736 yılında, Safevi Devletine son vererek, kendisinin veya Afşar Türkmen sülalesinin şahlığını ilan etti. Nadir Şah, Safevilerden daha da ileriye giderek, Horasan'ın, Ceyhun Nehrinin ötesindeki Maveraünnehir'e, Çağatay Türklerinin Türkistan'ına, Harezm'e girdi, Buhara, Semerkant, Hıve gibi şehirleri ele geçirdi. Nadir Şah, bir ara Hindistan'ı da işgal etmişdi. Nadir, Kafkasya, Irak cephelerinde, Osmanlı, Rusya, Gürcistan, Dağıstan'la mücadeleye girişti ve birçok arazileri Afşarlar Devletine kattı.

Resim-5 Nadir Şah İmamkulu Oğlu Afşar (1688-1747)

Nadir Şah, Safevilerin Azerbaycan ve güney Kafkasya'daki beylerbeylik sistemine son verdi. Karabağ (Gence), Çukur Sad (Erivan), Şirvan (Şamahı), Azerbaycan (Tebriz) adlı 4 beylerbeyliği kaldırarak, bunların yerine Derbent'ten Hemedana, Bakü'den Karsa kadar uzanan toprakları Tebriz merkezli Azerbaycan eyaleti şeklinde birleştirdi. Nadir Şah, kardeşi İbrahim Han Afşarı Azerbaycan valisi olarak atamıştı. Bildiğimiz üzere, Karabağ Beylerbeyliği, Safevi Devleti tesis olunduktan sonra, Gence şehri merkez olmak suretiyle, hep Türkmen Kızılbaş Kacar kabilesi tarafından yönetiliyordu. Nadir Şah, 1736 yılında, Karabağ'ı, Kacarların elinden aldı ve onları, Özbekler ve Afganlılar ile savaşmaları için Horasan'a sürdü. Nadir Şah, Karabağ'ın dağlık kesimindeki, beş tane Ermeni melikliğine de otonomi vermişti. Evet, Ermeni halkı, ister İslamiyetten önceki Midiya, Pers İmparatorluğu, Partlar, Sasaniler olsun, isterse de İslami dönemde, Oğuz-Türkmen, Moğol Azerbaycan devletlerinin, Selçukların, İldenizli Atabeylerin, İlhanlıların, Çobanilerin, Celairilerin, Karakoyunluların, Akkoyunluların, Safevilerin, Afşarların, Kacarların Cukur Sad, Karabağ beylerbeyliklerinin himayesinde ve korumasında, hür ve özgür şekilde varlıklarını sürdürmüş ve Hristiyan olarak kalmışlardır. Ermeniler, Karabağ'daki varlıklarını, Müslüman hükümdarlara, en çok ta, Nadir Şah Afşara borçlu olduklarını saklamıyorlar. Karabağ Ermenileri, onlara ilk olarak otonomi veren kişinin Nadir Şah Afşar olduğunu açık-açık itiraf etmektedirler.

Harita-14 1736-1747 Safevi Sonrası Dönemde Türkmen Kızılbaş Safevi Komutanı ve Sonra Hükümdar Olan Nadir Şah Afşarın Kurduğu Devletin Sınırları

Nadir Şah Afşar 1747'de Sistan'da, bir sui-kast sonucu öldürüldü. Safevi Devletinin, Türkmen ve Kızılbaş varisi olan Afşarlar Devleti toprakları, Afşarlar (Horasan), Kacarlar, Zend aileleri ve yerel hanlıklar arasında taksim edildi. Bu olaydan sonra, Cavanşir hanedanının ve kabilesinin şefi Penahali Han, güney Kafkasya'da Karabağ Hanlığını kurdu. Karabağ hanlığı, Küçük Kafkas Dağları'nın güney doğusunda yer alıyordu. Hanlığın sınırları Aras Nehri'nden Göyçe Gölü'ne, Terter Nehri'nden, Mehri, Tatev ve Sisyan'a, yani Zengezur'a kadar uzanıyor ve tüm Karabağ Ovasını, Dağlık Karabağ, Barguşad'ı kapsıyordu. Hanlığın komşuları Şeki, Gence, Erivan, Nahçıvan, Karadağ, Cevad ve Şamahı hanlıklarıydı.

Tüm Karabağ tarihçileri, Karabağ hanlığının kuruluşunu, Cavanşir kabilesinin Sarıcalı kolundan olan Penahali beyin adıyla ilişkilendiriyorlar. Mirza Adıgözel bey, Cavanşir hanedanının kurucusu Penahali beyin aslen Sarıcali aşiretinden olduğunu kaydetmiştir. Mirza Cemal Cavanşir, Cavanşirlerin Sarıcalı oymağından olduğunu yazarak bu görüşü kabul etmektedir. Mirza Cemal bey Karabağı, "Karabağname"de şöyle yazmaktadır: "Merhum Penah hanının ataları Karabağ'ın Cavanşir yurdundandır. Onlar devlet ve hayır sahibi kimselerdi."

Harita-15 Azerbaycan ve Güney Kafkasya Hanlıkları (1747-1828)

Mirza Yusif Karabağı ve Rzagulu bey'in eserlerinde de, Mirza Cemal'in, Karabağ hanlarının kökeni hakkındaki görüşlerine atıfta bulunmuşlardır. Ancak daha sonraki tarihçilerden Ahmed bey Cavanşir ve Mir Mehdi Hazani, kendi tarih kitaplarında, daha önceki yazarların aksine, Karabağ hanlarının Oğuz-Türkmen değil, Moğol-Tatar kökenli olduğu fikrini savunmuşlardır. Ancak, güvenilir kaynaklar onların bu görüşünü doğrulamamaktadır.[6] Şöyle ki, Cavanşir kabilesi, Fazlullah Reşidüddin Hemedani'nin "Cami üt-tevarih" adlı eserinde Moğol boyları arasında yer almamış, ismi zikrolunmamıştır.

Safeviler döneminde Gence, Karabağ beylerbeyliğinin merkeziydi ve daha sonra Afşar İmparatorluğu döneminde Karabağ bölgesi Azerbaycan beylerbeyliğinin idari merkezi Tebriz'e tabi oldu. Bu amaçla Penahali Han, 1748 yılında, Karabağ Ovasında, Kebirli bölgesinde, Bayat kalesinin yapımını emretti. 1751'de Penahali Han Ağdam yakınlarındaki Şahbulag yaylasında daha güçlü bir kale, yani Şahbulag kalesi inşa ettirdi. Ancak, bu kalenin coğrafi olarak uygun bir yerde bulunmaması nedeniyle, Karabağ'ın yüksek, sarp dağlıkbkesiminde yeni bir kalenin inşaatına başlandı ve 1756-1757'de tamamlandı. Kalenin adı Penahabad veya Şuşa idi.

Harita-16 Karabağ Hanlığı Haritası (1747-1822)

[6] **"Karabağnameler"**, 1. Kitap, s. 209

Çok zengin olan Penahali Han, Gence'den, Şeki'den, Nahçıvan'dan, Erivan'dan, Tebriz'den, Erdebil'den, Zencan'dan, Karadağ'dan, Hoy'dan, İran'ın iç kısımlarından, Fars'tan, Şiraz'dan, ünlü zanaatkarları, sanatçıları, Kuran karilerini, şairleri, edipleri, müsizyenleri, mimarları, ressamları vb. sanat dalları mensuplarını, yeni yaptırdığı bu şehir-kaleye davet ederek, onları himaye etti, maaşa bağladı. Sonraki yıllarda Şuşa kentinin çok zengin bir sanat-kültür merkezi olmasının ana nedenlerinden biri bu olsa gerek. Penahali Han ve sonraki Karabağ hanları, Şuşa şehrinde ve Karabağ'ın kendilerine tabi olan başka şehirlerinde geniş imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı.

Bu arada, 1785-1789 yılları arasında, Safevi Devletinin oluşması ve korunmasında, en kilit rol alan Türkmen-Kızılbaş kabilelerden biri olan Kacarlardan çıkmış Ağa Muhammed Han Zend Hanedanı ve Horasan'daki Afşarların yönetimine son verdi, merkezi İran devletini ihya etti, sonra Kafkasya'ya yöneldi. Bu dönemde, Kafkasya'nın güneyinde Ortodoks Gürcü Kartli ve Kaheti krallıkları, İran hakimiyetinden kurtularak Rusya'ya bağlanmak istiyorlardı. Güney Kafkasya'nın bazi Müslüman hanlıkları da, malesef Gürcüler gibi, ayrılıkcılık yolunu seçmişlerdi. Böyle bir durumda, Ağa Muhammed Şah Kacar 1795-1797 yıllarında Kafkasya bölgesine seferler düzenleyerek, kuzeyde Derbent ve Tiflis'e kadar olan hanlıklar ve eyaletleri Kacar Kızılbaş İran devletine bağladı.

Resim-6 Ağa Muhammed Şah Kacar Muhammed Hasan Han Kacar Oğlu (1742-1797)

Resim-7 Feth Ali Şah Kacar (1769-1834)

Penahali Han'ın 1763'te, Şiraz'da, Kerim Han Zend'in başkentindeki ölümünden sonra, oğlu İbrahimhalil Han Karabağ hanı oldu. İbrahimhalil Han, Karabağ'ın dağlık kesiminde, Şuşa etrafındaki Ermeni melikliklerine karşı başarılı savaşlar yaptı, onları kendine tabi etti. Ancak İbrahimhalil Han'ın saltanatının sonunda, özellikle Ağa Muhammed Şah Kacar'ın seferleri ve Rusya-İran savaşlarında hanlık zayıflamaya başladı. Ağa Muhammed Şah 1795 ve 1797'de güney Kafkasya'ya, Karabağ'a iki sefer yaptı. İkinci yürüyüşte Şuşa kalesini ele geçirmeyi başardı. Ancak İbrahimhalil Han, Ağa Muhammed Şahın, 1797'de Şuşa'da öldürülmesinin ardından siyasi gücünü yeniden kazanmayı başardı.

1805 yılında İbrahimhalil Han ile Rus general Sisianov arasında imzalanan Kurekçay Antlaşmasına göre, Karabağ hanlığı Rus İmparatorluğu'nun himayesine geçti. 1806'da İbrahimhalil Han'ın, İran'da şahlığı ellerinde bulunduran Azerbaycan-Kızılbaş sülalesi Kacarlarla birleştiğinden şüphelenen binbaşı Lisaneviç liderliğindeki Rus askeri birliği, hanı ve aile üyelerini, Karabağ hanlığının bir çok ilerigelen ismini, herhangi bir soruşturma yapmadan şehit ettiler. Karabağ'ın Gülistan köyünde, 12 Ekim 1813'te imzalanan Gülistan anlaşmasına göre Kacarlar, Derbent, Kuba, Şeki, Bakü, Şirvan, Karabağ, Gence, Lenkeran (Talış), Cavad hanlıklarının Rusya'nın hakimiyetine geçmesini kabul ettiler.

Harita-17 Azerbaycan ve İran Kacarlar Devleti (1785-1925), 18-20. Yüzyıllarda Kaybettiği Toprakların Haritası

İbrahimhalil Han'ın 1806 yılında, Ruslar tarafından şehit edilişinden sonra, oğlu Mehdikulu Han iktidara geldi. Mehdikulu Han, 1822'de siyasi baskılar nedeniyle hanlığı terk ederek İran'a kaçarak, Kacarlara sığındı. Rusya, aynı yılda, resmi olarak, Karabağ Hanlığının varlığına son verdi. 1826 yılında, yeni bir Rusya-İran savaşı alevlendi. Kacarlara sığınan, mülteci güney Kafkasya-Derbent, Kuba, Şeki, Bakü, Şirvan, Karabağ, Gence, Lenkeran (Talış), Cavad hanları, Feth Ali Şah Kacarın oğlu, veliaht, Azerbaycan valisi, Kacarların Azerbaycan Ordusu komutanı olan Abbas Mirza emrinde, 1813-1822 yıllarında kaybettikleri topraklarına geri döndüler. Bu hanlık merkezlerindeki Rus askeri birlikleri, Azerbaycan orduları tarafından imha edildiler veya kovuldular. Mehdikulu Han da, Kacarların yardımıyla, Karabağ'da hanlık hakimiyetini yeniden tesis ederek, 1826'da Karabağ'a döndü. Ne var ki, 1826-1828 Rusya-İran Savaşında kazanan taraf Rusya oldu. Rusya, 1804-1813 İran'la yaptığı savaşta, bir türlü yenemediği ve ele geçiremediği Nahçıvan, Erivan hanlıklarını da işgal etti. Karabağ'ın sonuncu hanı, Mehdikulu Han'a, sadece Karabağ'da yaşama hakkı verilmiş ve hanlık makamı iade edilmemiştir. Böylece 1828 yılda Rusya, tüm güney Kafkasya'yı ele geçirerek işgal etti.

SONUÇ

Biz bu çalışmamızda, Azerbaycan'ın ve onun tarihinde merkezi rol alan Karabağ'ın tarihini kısa şekilde özetlemeye çalıştık. Azerbaycan'ın 3000 yılı aşkın bir devletçilik geleneği vardır. Bu geleneğin son 1000 yılı, Oğuz-Türkmen sülaleleri ve devletleri dönemidir. Yani Horasan'da, 1038 yılında kurulan Büyük Selçuklu Devleti, aslında tüm İran, Azerbaycan, Anadolu, Güney Kafkasya, Irak'taki Oğuz-Türkmen hakimiyetinin başlangıçı olarak kabul edile bilir. Birçok tarihçi, Türk kökenli sülalelerin İran'daki hâkimiyetleri süresini 960'lı yıllarda Gaznelilerden başlatıyorlar. İran, Azerbaycan, Kafkasya, Anadolu'da, Oğuz-Türkmen yönetimi, Selçuklular, İldenizli Azerbaycan Atabeyleri, Kirman Selçukluları, Salgurlu Fars Atabeyleri, Harezmşahlar, İran Moğolları-İlhanlılar, Çobaniler, Celayiriler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar, Kacarlarla devam etmiştir. Bu süreyi kronolojik olarak, Gazneliler (963-1040), ve 1. Türkmen-Oğuz dönemini Büyük Selçuklularla (1037-1194) başlata biliriz. Selçukluların İran'da Türkmen varisleri; Irak Selçuklu Sultanlığı (1118-1194), Rum-Anadolu Selçukluları (1077-1308), Anadolu'nun Oğuz-Türkmen beylikleri, Karamanoğulları, Kastamonu Candaroğulları, Sivas Danişmendiler, Eretna, Maraş Dulkadirliler, İldenizli Azerbaycan Atabeyler Devleti (1136-1225), Kirman Selçukluları (1092-1187), Salgurlular-Fars (Şiraz) Atabeyleri

(1148-1286), Harezmşahlar Devletidir (1077-1231). 1231'den 1410'a kadar İran'da Moğol-Çağatay hâkimiyeti; İran Moğolları-İlhanlılar (1256-1336), Çobaniler (1336-1356), Celayiriler (1336-1432), Timurlular (1387-1410) ile temsil olunmuştur. 1410'dan, 1979-İran İslam Devrimine kadar, İran'da Türkmen-Azerbaycanlı hâkimiyetinin 2. evresi devam etmiştir. Bu merhaleyi, sırasıyla Karakoyunlular (1410-1467), Akkoyunlular (1467-1501), Safeviler (1501-1736), Afşarlar (1736-1785), Kacarlar (1785-1925) ve son olarak da, Pehleviler (1925-1979) dönemleri olarak sınıflandıra biliriz. Pehlevilerin de, Türkçe konuşan, Azerbaycanlı olduklarını artık bilmekteyiz. 1934 yılında, Rza Şah Pehlevi, İstanbul ziyaretinde, büyük Atatürk'le konuşurken, Mustafa Kemal onunla Osmanlıca, şah ise Atatürk'le Azerbaycan Türkçesiyle konuşmaktadır. Bu video günümüzde ünlü, sosyal paylaşım sitelerinde mevcuttur ve Türkçe konuşan İran şahlarından birinin tek ses kaydıdır. Ne yazık ki, maalesef elimizde, bugün Şah İsmail, Uzun Hasan, Cihanşah, Şah Tahmasb, Şah Abbas, Nadir Şah, Ağa Muhammed Şah Kacar ve İran'ın Türkçe konuşmuş başka şahlarından hatıra böyle bir ses yazısı yoktur.

Kacarlar döneminde, Azerbaycan'da, Kafkasya'da Türkmen ve İslami sülaleler yönetimi ciddi sarsıntı aldı. Kuzeyden Rusya, güney ve doğudan Britanya, Kacarlara saldırdılar. 1813-1828 yıllarında güney Kafkasya, Rusya tarafından, Türkmen Kızılbaş Kacar İran'ından koparıldı. Karabağ da bu toprakların içindeydi. Son 200 sene içinde, Güney Kafkasya'nın ve Karabağ'ın, Rusya tarafından işgaline rağmen, bu toprakların büyük İslam coğrafyasına, Türkiye, İran'a komşu, sınırdaş olması nedeniyle, Güney Kafkasya Müslümanlarının, ortak, müşterek İslami Oğuz-Türkmen ve daha önceki devletlere, sülalelere sahip çıkması, tarihi onlardan ayırmaması çok ilginç ve onur verici bir durumdur.

IX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ MƏTBUATDA MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK İDEYASI

THE IDEA OF NATIONAL SELF-AWARENESS IN THE PRESS IN THE LATE IX AND EARLY XX CENTURIES

Tənzilə RÜSTƏMXANLI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat institutunun dissertantı.
Azəri-Türk Qadınlar Birliyi, Azərbaycan-Türkiyə Evi.

Xülasə: IX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində, hətta sonralar da, bütün milli azadlıq hərəkatlarının ideoloji əsasında Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəmaləddin Əfqani, Həsən bəy Zərdabi və bu dövrün digər görkəmli yaradıcı ziyalıları dayanırdı. Bu ideyalar, nəhayət, XX əsrin əvvəlində azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkülünə daha güclü təkan verdi. Azərbaycançılıq ideologiyası, Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürü dövrün Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Firidun bəy Köçərli və onlarca digər yazıçı-publisist və maarif xadimlərinin əsərlərində, konkret fəaliyyətlərində əksini tapdı. Bu dövrün ədəbiyyatında xalq kütlələrinin azadlıq istəyi, inqilabi hərəkatın güclənməsi, milli şüurun güclü oyanışı ilə əlaqədar olaraq tənqidi realizm aparıcı istiqamətə çevrildi. Həmin dövrdə Azərbaycanda geniş vüsət alan istiqlaliyyət uğrunda siyasi mübarizə ilə bağlı azərbaycançılıq ideologiyası məzmunca və keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoydu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə yüksək zirvəyə çatdı. Azərbaycanın şimalında müstəqil dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi və xalqın milli təfəkküründə baş verən oyanış, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində olduğu kimi, ədəbi mühitdə də böyük canlanmaya səbəb oldu. XX əsr ədəbiyyatı ideya-bədii dəyərinə görə əvvəlki mərhələlərdən heç də az əhəmiyyətli deyildi, hətta sonrakı, təxminən bir əsrlik dövrün də əsas istiqamətləndiricisi oldu.Azərbaycan ədəbiyyatının bu az vaxtdakı son dərəcə zəngin, eyni zamanda ziddiyyətli, ideya estetik baxımdan çoxçalarlı, tələtümlü mərhələsi onun sonrakı taleyi üçün də çox həlledici və müqəddərat xarakterli olmuşdur.Tarixi milli intibah, özünüdərk azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasına, təkamülünə də münbit zəmin yaradır və bütün bunlar, ilk növbədə, o zamankı bədii ədəbiyyatda öz təzahürünü tapmış olur.Məhz XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda əsl vətəndaş ədəbiyyatı formalaşır.

Açar sözlər: tarixi şərait, milli mətbuat, istiqlal mücadiləsi, vətənpərvərlik, publisistika, milli özünüdərk

Summary: At the end of the IX and beginning of the XX century, and even later, the ideological basis of all national liberation movements was Abbasgulu aga Bakikhanov, Mirza Fatali Akhundzade, Jamaladdin Afgani, Hasan bey Zardabi and other prominent creative intellectuals of this period. These ideas finally gave a stronger impetus to the formation of the Azerbaijani ideology in the early twentieth century. The ideology of Azerbaijanism, the idea of national statehood in Azerbaijan reflected in the works and specific activities of dozens of other writers, publicists and educators, such as Jalil Mammadguluzadeh, Mirza Alakbar Sabir, Nariman Narimanov, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Ali bey Huseynzade, Huseyn Javid, Mohammad Hadi, Abbas Sahhat, Abdulla Shaig, Suleyman Sani Akhundov, Yusif Vazir Chamanzaminli and Firidun bey. In the literature of this period, critical realism became the leading direction in connection with the desire of the masses for freedom, the strengthening of the revolutionary movement, the strong awakening of national consciousness. At that time, the ideology of Azerbaijanism in the political struggle for independence, which was widespread in Azerbaijan, entered a new stage in content and quality, and reached a high peak with the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic. The revival of the traditions of independent statehood in the north of Azerbaijan and the awakening of the national thinking of the people led to a great revival in the literary environment, as well as in various fields of culture. The literature of the

twentieth century was no less important in terms of its ideological and artistic value than the previous ones, and even became the main guide of the next period, about a century ago. The historical national renaissance and self-awareness create a fertile ground for the formation and evolution of the ideology of Azerbaijanism, and all this is manifested, first of all, in the literature of that time. It was at the beginning of the twentieth century that true civic literature was formed in Azerbaijan.

Keywords: historical conditions, national press, struggle for independence, patriotism, journalism, national self-consciousness

Giriş XX yüzil Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında elə bir dövrdür ki, onda daha böyük oyanış var, bu yüzil milli azadlıq hisslərinin güclənməsi, dövlətçilik, azadlıq və tərəqqipərvər hisslərlə zəngindir. Bu milli azadlığın şirinliyini XX yüzilin ilk onilliyində daddıq, sonra itirdik və yüzilin son onilliyində yenidən əldə etdik. Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ölkəmizdə ictimai həyatda olduğu kimi, mədəni, ədəbi həyatda böyük bir canlanmaya təkan verdi. "Xalqımızın milli-azadlıq, dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə apardığı və arzularına nail olduğu və qurduğu Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi qısa müddətdə milli ideya mübarizəsində, o cümlədən, romantizm və realizm yaradıcılıq axınında birləşir. Və bu dövrdə fəaliyyətə başlayan parlament Azərbaycan dilini dövlət dili elan edir. XX yüzilin əvvəlindən Azərbaycan ədib və şairləri müəyyən məktəblər, üslublar üzrə qruplaşmaqda idi. Həmin birliklər ədəbiyyatın get-gedə daha çox ideoloji məzmun kəsb etdiyini, zamanın siyasi konyukturasına tabe olduğunu göstərirdi"**(7, s.73).** Bu və ya digər siyasi-ideoloji mərama mənsubluq ilk yaradıcılıq təşkilatlarının, yaxud cəmiyyətlərinin fəaliyyəti ilə yanaşı adında da özünü göstərirdi: "Yaşıl qələm", "Qırmızı qələm"... Ədəbiyyatın bu cür "rənglənməsi" sənət baxımından o qədər təbii olmasa da, bədii təfəkkürün cəmiyyət həyatına yaxınlığından irəli gəlirdi. XX yüzilin ilk iki onilliyində Azərbaycan çox mürəkkəb, ictimai-siyasi cəhətdən ən ağır dövrünü yaşadı. Rusiya-Yaponiya müharibəsi, rus imperiyasının məğlubiyyəti, ictimai-siyasi proseslər, Azərbaycanda güclənən milli-azadlıq hərəkatı ədəbi prosesə də öz təsirini göstərdi. Ölkədə maarifçilik hərəkatının güclənməsi, maarifçi ədəbiyyatın inkişafına kömək etdi. Milli problemlərin həlli yollarını axtarmaqda ziyalılar bir araya gəlməkdə idilər. "Şərqi-rus", "Hümmət", "Molla Nəsrəddin", "Füyüzat", "İrşad", "İqbal", "Tərəqqi", "Təkamül", "Yoldaş", "Məktəb", "Dirilik" kimi mətbu orqanlar fəaliyyətə başladı, ana dilimizdə yaranan bu mətbu orqanlar xalqımızın ədəbiyyatının inkişafına kömək etmiş olurdu. Bunlarda ictimai-siyasi və milli-mənəvi problemlər öz əksini tapırdı. Bu dövrdə realizm və romantizm ədəbi məktəbləri dövrün ədəbi proseslərini özündə əks etdirirdi. "Molla Nəsrəddin", "Fyüzat" jurnalları ətrafında toplanan maarifçi ziyalılar realist və romantizmin ideya-estetik düşüncələrini ifadə edirdilər.

Cəlil Məmmədquluzadənin nəşrə hazırladığı "Molla Nəsrəddin" jurnalı realist şair və yazıçıları öz ətrafında birləşdirir, mollanəsrəddinçilər kimi tanınan ədiblər ədəbi dili xalqın danışıq dilinin bazası əsasında yaratmağı düşünürdülər. Ə.Hüseynzadənin başçılıq etdiyi "Füyüzat" jurnalı romantiklərin ideya və düşüncələrini müdafiə edir və füyüzatçılar kimi tanınan ziyalılar isə "orta türk dilinin formalaşdırılması ideyası"nı əsas bilir və "bu məsələdə Türkiyə türkcəsinin əsas götürməyi düşünürdülər. Rusiyada 1905-ci il inqilabı məğlubiyyətə uğradı və bu azad fikirli, maarifçi Azərbaycan ziyalılarının işini ağırlaşdırırdı. 1908-1910-cu illərdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi ziyalılar Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olmuş, təqib olunduqlarından İranda (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə), Türkiyədə (Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu) fəaliyyətlərini davam etdirməli olmuşdular. 1905-1911-ci illərdə Səttarxan hərəkatı bütün İrana, eləcə də Şərqə, məşrutə hərəkatının qələbəsi ictimai-siyasi hərəkata, eləcə də ədəbi prosesə ciddi təsir göstərir. Bu hadisələri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə silsilə məqalələrlə dərindən izləyir. Məşrutə hərəkatını yaxından izləyən M.Ə.Rəsulzadə yazdığı silsilə məqalələrlə milli mətbuatda ictimai tendensiyanın, vətəndaşlıq amalının güclənməsinə təkan verib. Əli bəy Hüseynzadə isə "Siyasəti-fürusət" adlı fəlsəfi-publisistik traktatında şərti-simvolik üslubun imkanlarından bəhrələnərək diqqəti Azərbaycanın Güneyində cərəyan edən siyasi hadisələrə yönəldir, hər bir millət üçün azadlığın qaçılmaz olduğu zərurətini vurğulayırdı."Səfa", "Nəşri-maarif", "Cəmiyyəti-xeyriyyə" kimi ədəbi mədəni mühitə təsir edən cəmiyyətlərin rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Onların köməyilə keçirilən yubiley tədbirləri, nəşr olunan kitablar, səhnələşdirilən dram əsərləri ədəbi prosesin inkişafına göstərilən dəyərli köməklər idi. M.Ə.Rəsulzadə "Açıq söz" qəzetinin nəşrinə başlamaqla

Azərbaycan mətbuatı tarixində yeni bir yol açır. Bu qəzet "milli ideologiyanın formalaşdırılmasında müstəsna rol oynadı. Onun səhifələrində dərc olunan yazılar Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafına böyük təkan idi.

Qısa bir müddət yaşasa da, Azərbaycandakı müstəqil milli dövlət böyük çətinliklərlə qurulan bir dövlət idi və bu yolda Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, ziyalılarının xüsusi fəallığı nəticəsində 1918-1920-ci illər millətimizin həyatında xüsusi bir mərhələ olub və onun gələcək inkişafına ciddi təsir göstərib. Bu dövrdə xalqımızın yüz ildən artıq sürən kölelik zəncirindən xilas olması, müstəqil həyata qədəm qoyması, yalnız ictimai-siyasi sferalarda deyil, ədəbi-mədəni sahələrdə də köklü dəyişikliklərin gerçəkləşdirilməsi üçün zəmin yaradıb. Azərbaycanda 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyətə başladı. Bununla yanaşı "Azərbaycan Dövlət Teatrı", "Teatr xadimləri cəmiyyəti", "Müsəlman Mühərrir və Ədiblər Cəmiyyəti", "Yaşıl qələm" ədəbi birliyi yarandı, fəaliyyətə başladı. Milli mətbuat bu illərdə öz inkişafında uğurlar qazandı. Belə ki, bu dövrdə "Azərbaycan" (rusca, türkcə), "Azərbaycan hökumətinin əxbarı", "İstiqlal", "Al bayraq", "Bəsirət", "İttihad", "Gələcək", "Şeypur", "Doğru yol", "El", "Əfkari-nəfisə", "Xalq sözü", "Hürriyyət", "Zəhmət sədası", "Məşəl" və s. qəzet və dərgilər çap olunub. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə Azərbaycanda 92 adda qəzet və dərgi nəşr olunub ki, 42-si türkcə, 44-ü rusca, 6-sı isə digər dillərdə yayılıb.

1918-1920-ci illərdə Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Ümgülsüm Sadıqzadə, Əli Yusif poeziya sahəsində uğurlar qazandılar. Məhəmməd Hadi "Əsgərlərimizə, könüllülərimizə", "Məfxureyi-aliyəmiz", "Şühədayi-hürriyyətimizin əhvalinə-ithaf" kimi şeirlərində əldə edilən milli azadlığın qorunub saxlanması uğrunda millətini mübarizəyə səsləyir. "Şühədayi-hürriyyətimizin əhvalinə-ithaf" şeirlərində 1918-ci ildə erməni daşnaklarının törətdikləri qanlı cinayətlərdən, erməni-müsəlman faciəsindən, tökülən günahsız qanlardan sarsılmış şair bu yolda şəhid olanlarımıza ağlayır."Əsgərlərimizə, könüllülərimizə" şeirində müstəqillik uğrunda mübarizədə igid vətən oğullarına üz tutur, onları vətənpərvər olmağa, torpağı, milləti, dövləti qorumağa çağırır. M.Hadinin bu sətirlərində M.Ə.Rəsulzadənin "Ah, Azərbaycan! Biz sənin haqqını tələb etmək deyil, yalnız adını söyləmək üçün... nə qədər töhmətlərə məruz qaldıq..." kəlmələrində yaşayan bir ruh, amal, ideya var. M.Hadi bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinə, Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna dözməyərək Gəncə üsyanında yaxından iştirak etmiş, bu amal, məqsədə xidmət etmiş, bu yolda həlak olmuşdu.

Türkçülük, turançı ideyaları ilə köklənmiş Abdulla Şaiqin yaradıcılığında Xalq Cümhuriyyətinə bəslənən hörmət və ehtiram əsasdır. "Yeni Ay doğarkən", "Marş", "Vətənin yanıq səsi", "Arazdan Turana" şeirlərində vətəndaş şairin qəlbinin səsi duyulur. Bu şeirlərdə azad, müstəqil dövlətə, Xalq Cümhuriyyətinə sevgi yaşayır. Milləti, xalqı haqsızlığı yıxmağa, "Turanda gün doğunca" zülmətlə çarpışmağa, irəlidə mübarizə yolu ilə qazanılacaq qələbələrə, orada doğacaq Günəşə-yeni dövlətə, dövlətin qurduğu gözəl həyata səsləmə var.

Milli ədəbiyyat tarixində "istiqlal şairi" kimi tanınan Əhməd Cavadın "Türk ordusuna", "Şəhidlərə", "Azərbaycan bayrağına", "Elin bayrağı", "İngilis", "İstanbul", "Bakı deyir ki" və s. şeirlərində ölkədə milli azadlıq uğrunda gedən mübarizələr tərənnüm olunur, bu yolda canını qurban verənlərə hörmət və ehtiram göstərilir. Bu şeirlərdə "Bir kərə yüksələn" və bir daha enməyən, onu endirməyə çalışanlara qarşı xalqın apardığı mübarizə, bu mübarizədə "müvəqqəti məğlubiyyət", beşiyində boğulmuş müstəqil Azərbaycan dövlətinin bayrağının 70 ildən sonra yenə başımız üstündə dalğalanması həqiqəti yaşayır, xalqın mübarizə dolu həyatı, qanı canı bahasına əldə etdiyi müstəqilliyə yenidən qovuşması, milli duyğular yaşayır. Bu gün də şairin "Azərbaycan bayrağına" şeiri, buradakı milli qürur, milli dövlətçiliyimiz atributlarından biri kimi öyülən bayraq, şeirdəki hər vaxt, hər zaman özünü qoruyub saxlayan müasirlik hissi - qan bahasına əldə edilmiş dövlətə, onun bayrağına hörmət və ehtiramdan yoğrulmuş misralar yada düşür:

“Türküstan yelləri öpüb alnını,

Söylüyor dərdini sana, bayrağım!

Üç rəngin əksini Quzğun dənizdən,

Ərmağan yollasın yara, bayrağım!” **(3, s.123)**

Əhməd Cavad yaradıcılığında ölkəni yenidən işğal edən rus imperiyasına nifrət hissi var. "Göygöl" şeirinin ideya məzmununda azadlıq göynərtisi, müstəqillik arzusu, milli-istiqlal yanğısı ilə yanaşı üsyankar bir qəlbin səsi duyulur.Türkçülük, turançılıq ideyalarına gənc yaşlarından böyük rəğbəti olan Cəfər Cabbarlı milli hərəkatın genişləndiyi ilk illərdə "Trablis müharibəsi" və "Ədirnə fəthi" pyeslərini yazdı və bu əsərlər Türkiyədə baş verən inqilabi-tarixi hadisələri, türk xalqının suverenliyi, ərazisini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizəsini əks etdirirdi.

Bu dövrdə realist uşaq ədəbiyyatının təməli qoyulur, müasir pedaqoji prinsiplər əsasında anadilli dərsliklər yaradılır, rus dilindən ən zəruri bədii materiallar tərcümə olunur. Səhnə-mətbuat-dərslik üçbucağı milli ədəbi şüurun inkişafı üçün ən səmərəli ictimai müstəviyə çevrilir. H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov,Ə.B.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzada, N.Nərimanov, S.S.Axundov, R.B.Əfəndiyev, H.B.Vəzirov, F.B.Köçərli, S.M.Qənizadə,M.T.Sidqi, E.Sultanov, Ə.A.Gorani, S.Vəlibəyov kimi məşhur ziyalılarla bərabər ictimai fikir meydanına Səid Ünsizadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev kimi maarifçi-romantik ruhlu mühərrir və publisistlərin atılması da məhz həmin illərə təsadüf edir. "Avropasayağı məktəbi saxlamaq üçün Avropa ruhlu ədəbiyyat yaratmaq"17 çağırışı bu dövrün ədəbi hərəkatının başlıca məzmununu aydın ifadə edirdi. Ədəbiyyatımız janr və növ arsenalı baxımından daha da zənginləşir, aktual ictimai mətləblərin ifadəsindən ötrü yeni-yeni vasitəiər tapılırdı. Artıq N.B. Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" və Ə.B. Haqverdiyevin "Dağılan tifaq" əsərləri ilk faciənin,

Nəriman Nərimanovun "Bahadır və Sona"sı ilk milli romanın, Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" ilk realist povestin, Sultan Məcid Qənizadənin "Məktubati-Şeydabəy Şirvani" əsəri isə ilk publisist bədii nəsr nümunəsinin yaranmasından soraq verir. Nəcəfbəy Vəzirovun yaradıcılığı bu dövrdə ədəbiyyatın ictimailəşməsi yönündə sənətə gətirdiyi yeniliklərlə yalnız öz böyük sələfi və müəllimi Mirzə Fətəli Axundovun fəaliyyəti ilə müqayisə oluna bilərdi. Onun əsərlərində milli məişət və milli xarakter anlayışları miqayisə etibarilə genişlənir, fəlsəfi idrak çərçivələrini aşaraq səhnədə ictimai geriliyin tənqid həcmlərini böyüdürdü.

Azərbaycan tənqidi-realizminin və romantizminin ədəbi cərəyan kimi əsl təkamülü, "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" ədəbi məktəblərinin ictimai-estetik təsiri, müxtəlif əqidəli qəzet və jurnalların görünməmiş vüsətlə çoxcəhətli fəaliyyəti ədəbiyyatımızın bütün sonrakı taleyində həlledici olur.

IX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində, hətta sonralar da, bütün milli azadlıq hərəkatlarının ideoloji əsasında Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəmaləddin Əfqani, Həsən bəy Zərdabi və bu dövrün digər görkəmli yaradıcı ziyalıları dayanırdı. Bu ideyalar, nəhayət, XX əsrin əvvəlində azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkülünə daha güclü təkan verdi. Azərbaycançılıq ideologiyası, Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürü dövrün Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Firidun bəy Köçərli və onlarca digər yazıçı-publisist və maarif xadimlərinin əsərlərində, konkret fəaliyyətlərində əksini tapdı. Bu dövrün ədəbiyyatında xalq kütlələrinin azadlıq istəyi, inqilabi hərəkatın güclənməsi, milli şüurun güclü oyanışı ilə əlaqədar olaraq tənqidi realizm aparıcı istiqamətə çevrildi. Həmin dövrdə Azərbaycanda geniş vüsət alan istiqlaliyyət uğrunda siyasi mübarizə ilə bağlı azərbaycançılıq ideologiyası məzmunca və keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoydu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə yüksək zirvəyə çatdı. Azərbaycanın şimalında müstəqil dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi və xalqın milli təfəkküründə baş verən oyanış, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində olduğu kimi, ədəbi mühitdə də böyük canlanmaya səbəb oldu.

C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Nəzmi kimi sənətkarlar bu "dərdli" realizmin əsas yaradıcıları idi. Böyük Mirzə Cəlil yaradıcılığı isə bu dövr ədəbiyyatının proqram əsərlərindən ibarət idi. Əslində bu vaxta qədərki sənətkarları da bu el yanğısı, el dərdi az düşündürməmişdir. Lakin XX əsr ədiblərinin böyüklüyü feodal-patriarxal Azərbaycandakı əsas ictimai dərdlərin bütün faciələrini görmək və göstərmək məharətində idi. Bu ədiblərin ən böyük xidməti ondadır ki, onlar bütün qüdrətli və zəif cəhətləri ilə xalqın özünü özünə tanıtdıra bildilər!... Və milli intibaha böyük təkan vermiş oldular…

Məhz belə milli dərk və milli istiqlal axtarışları bədii ədəbiyyatında mövzu və problemlərində, müvafiq ədəbi növ və janr seçimində, xüsusən bədii qəhrəman və bədii üslub axtarışlarında da təsirini göstərir. Bununla əlaqədar olaraq XIX əsrdən davam edən maarifçi realizm və bir neçə əsrlik ənənəsi olan romantik ədəbiyyat yeni mündəricəli inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur.

XIX əsrin təzadlı ideyalar burulğanında maarifçilik ideologiyasına üstünlük verən və sonra tənqidi realizmə keçən görkəmli ədiblərin fədakar yaradıcılıq əzmidə ədəbiyyat tarixində yeni bir səhifə açmış olur. Bu cəhətdən S.S.Axundov, A.Şaiq, S.Qənizadə, R.Əfəndiyev, Y.V.Çəmənzəminli yaradıcılığı diqqəti cəlb edir.

Bu dövrdə xüsusilə romantik ədəbiyyat böyük inkişaf taparaq qüdrətli ədəbi cərəyana çevrilir. Dünya təcrübəsində nadir haldır ki, bir milli ədəbiyyatda həm realizmin, həm də romantizmin ədəbi cərəyan halında ən kamil mərhələsi təxminən eyni vaxta düşür. XX əsrin əvvəllərindəki realist ədəbiyyat isə ümumiyyətlə Azərbaycan realizminin ən uca zirvəsi oldu! Romantik ədəbiyyatımız da sonralar bir daha M.Hadi, H.Cavid romantizmi səviyyəsinə yetmədi…

Bütün bunlar göstərir ki, XX əsrin əvvəllərindəki təxminən iyirmi illik ədəbiyyatımız necə böyük ideya-bədii vüsətə, qüdrətə malik olmuşdur.Və məhz bu illərin bədii ənənələrinin ədəbiyyatımızın bütüns onrakı inkişafında istiqamətverici təsiri də danılmazdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövrünün nəsrində öz əksini tapmış əsas ideyalardan bəhs edən Alxan Bayramoğlu yazır: "Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə nəsr sosial-siyasi, milli-mənəvi və ictimai-əxlaqi problemlərə cəsarətlə müdaxilə edə bilmişdir. Odur ki, onun mövzu və problematika dairəsi rəngarəng olmuşdur. Lakin toxunulan problemlərin ideya-bədii əksinin dərinliyinə gəlincə, bu əsərlərdə ədəbiyyatın və qoyulan problemin ideya-estetik həllinin hələ zəif olduğunu qeyd etməliyik. Bütün bunlar mövcud ictimai-siyasi problemlərin və cəmiyyətdə gedən milli-mənəvi proseslərin hələ dövrün ədəbiyyatı tərəfindən dərketmə və mənimsəmə prosesinin yenicə başlanması ilə əlaqədardır. Çünki Demokratik Respublika dövründə yeni həyatın, yeni düşüncə və yaşayış tərzinin formalaşması hələ təzə başlamış, öz yolunu və istiqamətini kifayət qədər aydınlaşdıra bilməmişdi. Buna ictimai-siyasi, beynəlxalq vəziyyətin mürəkkəbliyi, habelə, ölkədaxili təsərrüfat həyatının və siyasi vəziyyətin tam qaydasına düşə bilməməsi də təsir göstərirdi. Odur ki, bədii söz hələ daha çox üzdə olub fəal cərəyan edən, dövlətin və xalqın istiqlal ideallarının müqəddəratında mühüm rol oynayan problemlərin mümkün qədər operativ işıqlandırılmasına fikir verməli olurdu. Təbii ki, bütün bunlar yaranan əsərlərin bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, mövzunun ideya-estetik həllinə öz təsirini göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, nisbətən üzdə olub, qabarıqlığı ilə nəzərə çarpan milli özünüdərk və milli istiqlaliyyət arzusu və idealından irəli gələn vətənpərvərlik hissi dövrün poeziya və nəsrində özünün dolğun bədii əksini tapmış, lakin sosial-siyasi problemlər bir növ diqqətdən kənarda qalmış, mənəvi-əxlaqi məsələlərin işıqlandırılmasına isə az diqqət yetirilmişdir”**(1, s.161)**

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Məmməd Səid Ordubadinin şeirlərində bu epoxanın ədəbiyyatda gücləndirdiyi maarifçi ideyalar və milli düşüncə üstünlük qazanmağa başlamışdır. Cavan ədibin 1903-cü ildə, 31 yaşında ikən yazıb "Kərbəlayi Məhəmməd Hacağazadə təxəllüsi Səid Ordubadi" imzasıyla çap etdirdiyi "Şərqi-Rus" qəzetinə" adlı şeir onun ilk mətbu əsəri kimi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şeirdəki xabi-qəflətdən qurtuluşa çağırış sədaları, "etməz tərəqqi elmsiz millət" nidası Məmməd Səidin artıq tədricən yeni əsrin şeir ənənələri üstündə kökləndiyini nümayiş etdirir. Böyük ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadənin Tiflisdə açdığı "Qeyrət" nəşriyyatında Məmməd Səid Ordubadinin çap etdirdiyi "Qəflət" (1906) və "Vətən və hürriyyət" (1907) adlı şeir kitablarındakı bədii nümunələr əsasən klassik şeir formalarında olsa da, yeni əsrin çağırışlarının ifadəsindən yoğrulmuş şeirlər kimi ədəbi mühitin diqqətini cəlb etmişdir. Dövrünün tanınmış ziyalılarından Ömər Faiq Nemanzadənin "Qeyrət" nəşriyyatında çıxan "Qəflət" kitabına kiçik də olsa "Bir-iki söz" adlı bir müqəddimə yazması təsadüfi olmayıb, kitabda toplanan şeirlərin timsalında yeni əsrin ədəbiyyatını yaratmağa dəvətin ifadəsi idi. Müqəddimədə ifadə olunan aşağıdakı sözlər Məmməd Səid Ordubadinin "Qəflət" kitabının nümunəsində ədəbi prosesdə başlanmış tənqidi-realist hərəkatın ana xətlərinin bəyannaməsi kimi səslənirdi: "Bugünkü halımızda camaatı oxumağa həvəsləndirməyin ən böyük yolu bizcə, açıq dil ilə yazılan kiçik-kiçik faydalı kitablardır". Ömər Faiq bu fikirdə idi ki, Məmməd Səid Ordubadinin "Qəflət" kitabı bu qəbildən olan kitabların, "nəşri-savad qəsdilə çıxarılan əsərlərin əvvəlincisidir". Bu

mətndəki "əvvəlinci" ifadəsi "Qəflət" şeir toplusunun Məmməd Səid Ordubadinin çap edilən birinci kitabı, hətta "Qeyrət" nəşriyyatının ilk çap məhsullarından biri olmasını bildirməkdən başqa, həm də həmin kitabdakı şeirlərin ideya-bədii dəyərinə verilmiş qiymətin ifadəsi idi. Həqiqətən, "Qəflət" kitabı bütün Orta əsr boyu da nəzərə çarpan, fəqət, XIX əsrdən başlanıb XX əsrin əvvəllərində daha da qüvvətlənən "dadi-qəflət" motivinin yeni ədəbi-ictimai mərhələyə keçid səviyyəsində təqdimatı idi. Əvvəlki əsrlərdəki cəhalətdən didaktik şikayətlər motivi "Qəflət" kitabında bir qədər ciddi şəkildə qəflətdən qurtuluşun zəruriyyəti notları ilə əvəz olunmuşdur. Məmməd Səid Ordubadi "Qəflət" kitabında geniş mənada artıq qəflət fəlakətindən qurtuluşun açarının hürriyyətdə olduğu barədəki düşüncələrini də gündəmə gətirmişdir. Bu cəhətdən "Qəflət" XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında qəflət əleyhinə yönəlmiş cəsarətli kitablardan biri idi:

“Dur, ey qafil yatan könlüm, oyan bu xabi-qəflətdən,

Sənə yoxdur səmər hərgiz bica bu istirahətdən.

...Gözün var isə hürriyyət ziyasından götür hissə,

Yaşa insanca, insanlartək azad ol əsarətdən.

Tələş əyyamı, hürriyyət zamanı, iş məqamıdır,

Mənə söylə görüm kim müstərih olmuş səfalətdən?

Nə yatdın ey müsafir? Sübh açıldı, karvan köçdü,

Özüntək pürxətər mənzil, səmər yoxdur bu rahətdən.

... Gəl, qardaş, ataq qəfləti bilmərrə kənarə,

Bir az da qəflət qala, olmaz dəxi çarə...

Hər bir işimiz getdi, qalıb qəlbdə həsrət,

Avarə qoyan bizləri qəflətdi, bu qəflət.” **(5, s.78)**

"Qəflət" kitabı 32 səhifədən ibarət olub, "Bismillah-tala" müqəddiməsindən başqa, "Xabi-qəflət" adlı 362 misralıq mənzum bir əsər əsasında hazırlanmışdır. "Bismillah-tala" müqəddiməsi Orta əsr klassik Şərq və Azərbaycan poeması ənənəsindən gəlmə bir meylin ifadəsi kimi daha çox poemaların başlanğıcındakı "əsərin yazılma səbəbi" bəndinin funksiyasını daşıyır. Bu, "Xabi-qəflət" əsərinin yığcam və mənalı bir müqəddiməsidir. "Xabi-qəflət" əsəri isə heç də indiyə qədər yazıldığı kimi şeir yox, XX əsrin əvvəllərində ön mövqeyə çıxan ictimai-fəlsəfi poemadır. Məhəmməd Hadinin "Əlvahi-intibah" poeması bu janrda yazılan əsərlərin zirvəsini təşkil edir. "Əlvahi-intibah"dan təxminən 12 il əvvəl yazılmış "Xabi-qəflət" poeması Məmməd Səid Ordubadinin ilk əsərlərindən olmasına baxmayaraq, ideya-məzmun və sənətkarlıq cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatındakı mükəmməl ictimai-fəlsəfi poemalardan biridir. Müəllif özü də "Qəflət" kitabının titul səhifəsində təqdim etdiyi bədii nümunənin "türkcə mənzum bir əsər" olduğunu bəyan etmişdir. Fikrimcə, Məmməd Səid Ordubadinin "Qəflət" kitabı XX əsrin əvvəllərinin "Əlvahi-intibah"larının da əvvəlincisidir. Bu, yeni zamanın ictimai-siyasi gedişatının gənc Məmməd Səid Ordubadinin qəlbində və düşüncəsində oyatdığı həyəcanların poetik əks-sədasından ibarət olan bir əsərdir. Konkret bir süjet xəttinə və surətlərə malik olmayan ictimai-fəlsəfi poemalarda müəyyən olunmuş mətləbin mahiyyətinin poetik baxımdan açılması və mənalandırılması əsasında dərin və əsaslandırılmış ümumiləşdirmələrin aparılması nəzərdə tutulur. Məmməd Səid Ordubadinin "Qəflət" poemasında da əsərin adında ifadə edilən ictimai-mədəni geriliyin səbəbləri, acı təzahürləri, yaratdığı böyük çətinliklərin doğurduğu kədərli vəziyyətlər və

müəyyən qurtuluş yolları poetik baxımdan olduğu kimi, ictimai cəhətdən də əsaslı şəkildə ifadə olunmuşdur

Azərbaycan ədəbiyyatında böyük demokrat yazıçı və ictimai xadim kimi şöhrət qazanmış Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) XIX əsrin ikinci yarısından sonra canlanmağa başlayan maarifçilik ənənələri və dövrün mühüm elm və maarif mərkəzlərindən olan məşhur Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyası zəminində yetişib formalaşmışdır. Onun formalaşmasında və mənəvi təkamülündə Naxçıvan məktəblərində keçdiyi çətin və şərəfli yol, eyni zamanda, əsas yaradıcılarından biri olduğu Naxçıvan teatrı da xüsusi rol oynamışdır.

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadə hələ cavan yaşlarından etibarən mənsub olduğu ölkə və Şərq, Rusiya və Qərb mədəniyyətləri və ədəbiyyatları, dövrün maarifçi ideyaları və ictimai fikri ilə dərindən tanış olmuş yazıçı və vətəndaş kimi öz yolunu müəyyənləşdirmişdir. Böyük demokrat ədibin uğrunda ardıcıl olaraq mübarizə apardığı tənqidi-realist ədəbiyyat, satira mətbuatı və milli istiqlal mübarizəsi onu Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin ön cəbhəsinə gətirib çıxarmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm ədəbi cərəyanının banisi, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin yaradıcısı və milli istiqlal hərəkatının əsas simalarından biri kimi tanınıb şöhrət qazanmışdır. O, Azərbaycanda yeni tipli realist-satirik ədəbiyyatın və demokratik mətbuatın əsasını qoymuşdur.

İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanda tənqidi-realist satirik ədəbiyyatın görkəmli yaradıcısıdır. O, özündən əvvəl ədəbiyyatda mövcud olmuş maarifçi realist ənənələri tənqidi realizm səviyyəsinə qaldırmışdır. Ədəbiyyatda həyatın və cəmiyyətin daha dərin qatlarına, insanın mənəvi aləminin incəliklərinə nüfuz etmək və fərqli bədii vasitələrlə canlandırmaq baxımından Cəlil Məmmədquluzadə ilə müqayisə ediləcək başqa bir yazıçı göstərmək çətindir. O, hələ ilk qələm təcrübəsi olan "Çay dəstgahı" dramında (1889) alleqorik vasitələrlə olsa da, cəmiyyət üçün aktual olan "Nə etməli" sualına cavab axtarmaqla mənsub olduğu xalqın milli oyanışına xidmət edəcək yazıçı olacağını bəyan etmişdir.

Ədibin "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti (1894) Azərbaycanda milli-mənəvi oyanışın zəruriliyini bütün reallığı ilə diqqət mərkəzinə çəkən ədəbiyyatın böyük müqəddiməsidir. Bu, bütövlükdə Azərbaycan kəndinin faciəvi həyatının ürəkağrıdan nağılvarı hekayətləri, əsərin əsas qəhrəmanı Məhəmmədhəsən əminin timsalında iztirablarla üz-üzə qalan, haqqı tapdanmış, lakin ləyaqətini qoruyub saxlamış kiçik adamların böyük əhvalatlarıdır. Cəlil Məmmədquluzadə nəinki ölkədəki siyasi istibdadı və ruhani despotizmini kəskin tənqid etmiş, eyni zamanda müstəmləkəçi rejimə onun əsaslarını sarsıdan öldürücü zərbələr vurmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Rişədən başlamalı" çağırışı Azərbaycan ədəbiyyatında müstəmləkəçi siyasi sistemin tam aradan qaldırılması və onun bütün təzahürlərinin məhv edilməsi vəzifələrini irəli sürür: "Əsas mətləb rişədədir. Çünki qalan kiçik məsələlər həmin rişəyə bağlıdır: əlifba, çadra, papaq, əmmamə, əba neyləsin, yaşıl qurşaq, qüsl, imamət, ziyarət və müxtəsər, yenə minlərcə bu qəbil mövhumat və axmaqlıqhat!.. Sən gərək məsələni rişədən başlayasan. Əgər rişə bərk və möhkəm olsa, ağac möhkəm duracaq və qanad-budağın darasan da, yenə axırda onlar dübarə pöhrələnib təzələnəcəklər".**(4, s.86)**

Deməli, Cəlil Məmmədquluzadənin realizmi maarifçi, islahedici, tərbiyələndirici yox, mövcud rejimin əsaslarının dağıdılması yolu ilə xalqın azadlığının təmin edilməsinə ünvanlanmış yeni tipli realist ədəbiyyat modelidir. Əslində, siyasi təfəkkürün Cümhuriyyət quracaq qədər formalaşmasında əsrin əvvəllərindən başlayan ictimai-siyasi proseslərlə yanaşı, ədəbiyyat da öz sözünü deyirdi. Xalq bədii düşüncədə ictimai həqiqətləri dərk edir, yeni cəmiyyət, sonra isə dövlət quruculuğu yolunda tərbiyə olunurdu. Yəni Cümhuriyyət və müstəqillik ideyaları əvvəlcə bədii təfəkkürdə hazırlanır, milli şüurda, ideologiyada formalaşırdı. Azərbaycan öz müstəqilliyinə 1918-ci ildə çatsa da, müstəqilliyə gələn yolda "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" ədəbi məktəblərinin düşüncə sistemindən pərvazlanmış və milli kimlik tərbiyəsi almışdı. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqverdiyev, Ə.Nəzmi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, A.Səhhət, M.Hadi, A.Şaiq, N.Nərimanov, Z.Marağayi və b. onlarla yazarların əsərlərində vətən, millət, xalq, azadlıq, hürriyyət, bərabərlik, müstəqillik mesajları verilir və ictimai şüur formalaşdırılırdı. Bu cəhətdən Cümhuriyyət ideyasının müəyyən mənada, həm də ədəbi-bədii düşüncədə formalaşdığını demək olar.

Romantiklərin poeziyasında xalq, yurd, dövlət, türk, islam, torpaq, vətən, Azərbaycan və s. anlayışların tərənnümü gələcək Cümhuriyyət ideyasının özül daşlarını təşkil edirdi. Öncə xalqın tərbiyəsi, yalnız bundan sonra siyasi təfəkkürün formalaşdırılması məsələsi gəlirdi.M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində göstərirdi ki, çarizm iki cəbhədən gəlirdi; birincisi, mollaları öz kontrolunda tutur, ikincisi isə, milli tərbiyəyə meydan vermirdi. Əslində, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Qafqazda ermənilərin, rusların, gürcülərin bir neçə qəzetlərinin nəşr olunduğu bir dövrdə azərbaycanlılara qəzet çıxarmağa imkan verilməməsinin də bir səbəbi bu idi, mətbuatla xalq yenidən tərbiyə olunur və özünü dərk edirdi. Maraqlıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Cümhuriyyətinə gələn yolda milli şüurun formalaşmasında rolu olan faktorlar içərisində M.F.Axundzadə ilə başlayan, H.Zərdabi, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, S.M.Qənizadə, Ü.Hacıbəyli kimi yazarları, eləcə də xalqın milli şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynayan mətbuat orqanlarını xüsusi vurğulayır və azadlığı "Azərbaycan xalqının öz ruhundan doğan bir ümummilli hərəkat, hadisə hesab edirdi" **(6, s.18).** Belə demək mümkünsə, Azərbaycan istiqlalı müstəqilliyə qədər müəyyən bir yol keçib gəlmişdi.Bu yolda Azərbaycan bədii düşüncəsinin özünəməxsus rolu vardı. Y.Qarayevin yazdığı kimi: "Demokratik Cümhuriyyət-Azərbaycanda humanitar milli ənənənin, ədəbi, hüquqi, fəlsəfi fikrin, milli "Mən" və milli dövlət şüurunun, bütövlükdə xalqın azadlıq hərəkatının tarixən qanunauyğun və məntiqi yekunu kimi təşəkkül tapmışdı". Bu mənada Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını əvvəlki ədəbiyyatın varisi hesab etmək olar; lakin əgər əvvəlcə ədəbiyyat istiqlalı arzu edirdisə, indi mövcud istiqlalı tərənnüm etməli, yaxud onun varlığını ictimai düşüncəyə köçürməli idi. Buna görə də, Cümhuriyyət dövrü poeziyasının milli şüurun formalaşmasındakı rolunu ayrıca qeyd etmək lazım gəlir. Poeziya ona görə deyirik ki, hər hansı bir ictimai-siyasi proseslərə ilk cavab verən poeziya olur. Poeziya bir janr kimi daha çevik olur və hadisələrə münasibət ifadə edir. Bu dövrü poeziyada istiqlalçılıq dövrü kimi də adlandırmaq olar.

M.Hadi, A.Şaiq, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, Ə.Müznib, Məhəmməd Ümid Gəncəli, Cəlal Sahir, Ə.Abid və b. yaradıcılığında istiqlalçılıq və milli ruh başlıca yer tuturdu. Müstəqilliyin gətirdiyi azadlıq duyğuları bədii yaradıcılığa da öz təsirini göstərir, xalqın milli ruhu poetik təsvirin əsas ünvanlarından biri olurdu. Bu şeirlərdə millətin əməlləri, duyğuları, azadlıq eşqi tərənnüm edilməklə yanaşı, işğalçıya və düşmənə qarşı da nifrət hissi bəslənilirdi. Qarabağda gedən müharibə, daxili və xarici düşmənlərə qarşı mübarizə xalqı səfərbərliyə çağırmağa sövq edirdi. M.Hadinin əsrin əvvəllərindən təsvir və tərənnüm etdiyi millət və vətən sevgisi cümhuriyyətin ilk vaxtlarında yenidən vüsət alır. Cümhuriyyətin ilk günlərində onu müdafiə etmək üçün gənclərin orduya getməsi və düşmənə qarşı vuruşması şairi riqqətə gətirir və milli vətənpərvərlik mövzusuna bir neçə şeir həsr edir. Əsgərlər hərbə gedərkən qələmə aldığı "Ayrılıq dəqiqələri" şeirində təsvir etdiyi mənzərə bütünlüklə gəncləri vətəni müdafiə etməyə səfərbər edirdi. Lakin burada bir qəm də var; şairin gözünə "ağlayan gözlər, ağlanan sima"lar gəlir, yaşlı gözlərdə sanki bir həyəcan vardır. Lakin bu hərb vətəni müdafiə üçündür və ona görə də şərəflidir, hünər və qəhrəmanlıq yoludur.

M.Hadi yaradıcılığında milli ruh və düşüncənin tərənnümü cümhuriyyət boyu davam edir. Bu şeirlərində istiqlal yolunda ilk addımlarını atan cümhuriyyət və bu ideallar uğrunda çarpışan əsgərlərin igidliyi, qəhrəmanlığı tərənnüm edilirdi. Əgər şair əvvəllər bunu arzu edirdisə, indi istiqlal hissini içində yaşayaraq onu öyürdü. "Qardaş sevgisi", "Əsgərlərimizə-könüllülərimizə", "Zəfəri-nahiyəyə doğru", "Aydınlıq bir gecədə təfəkkür dəqiqələri", "Baharın ilhamları və ictimai rəmzlər", "Kor soqqur", "Hərarətli şeir və yaxud qızdırmalı halımda saçmalarım" və s. şeirlərində cümhuriyyətin ağrısı, sevgisi, çırpıntıları, gənclərin şəhidlik və qəhrəmanlıq duyğuları əks olunur. Şair vətən övladlarına heç nədən qorxmamağı tövsiyə edir, məfkurə, ideal və vətən yolunda şəhid olmağı şərəf bilir. Şair "Azərbaycan" qəzetində dərc edilən "Zəfəri nahiyəyə" doğru şeirində xalqın azad yaşamaq arzusunu tərənnüm edir. O, həmin şeirdə millətinə böyük sevgisini əks etdirir və qazanılmış istiqlaliyyətin qorunmasını arzulayır. Şair əsgər olmağı böyük şərəf bilir, ona görə ki, əsgəri olmayan bir dövlət məhvə məhkumdur. Vətənin, istiqlalın uğrunda can verməyi bacaran bir ordu gərəkdir.

A.Şaiq də Cümhuriyyət dövründə vəsf etdiyi idealları ilə gəncliyin mənəvi-əxlaqi düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu dövrdə yazdığı marşları ilə milli, ictimai düşüncə orbitində yeni nəslə vətən, hürriyyət, azadlıq anlayışlarının poetik dərkini təlqin edir."Vətənin yanıq səsi", "Marş", “Arazdan Turana" və b. şeirlərində milli düşüncə dövlətçilik hissləri ilə birləşir. Ədəbiyyatşünas A.Bayramoğlu şairin təsvir etdiyi bu milli-mənəvi dəyərlər barədə yazır: "A.Şaiqi bu

milli-mənəvi ideal və inam daim izləyir, onu tərk etmir. Həmin nikbinlik şairi müharibə dövrünün ağır, keşməkeşli mübarizə və çarpışmalar dövründə də işıqlı sabaha, bu xoş gələcək uğrunda mübarizəyə səsləyir".

A.Şaiq "Türk ədəmi mərkəziyyət-firqəsi" (Müsavata ithaf) şeirində vətən yolunda ölümə getməyin, bu torpaqları onun vətəndaşlarının qanı ilə boyamanın şərəfini vurğulayır. "Vətənin yanıq səsi" şeirində isə qədim türk yurdundan, türk ordusunun şücaətindən danışılsa da, üzünü çağdaşlarına tutur. Altun Elxan ordusunun qəhrəmanlığı sanki bu gün baş verirdi. Ordu Şərqə, Qərbə, Cənuba yol açaraq türklük bayrağını hər yerdə dalğalandırırdı. Hamı ordunu hərbə yola salır, oğullar analara "Əmin ol!" arxayınçılığı verirlər. Şeirin sonluğu müəyyən qədər Dədə Qorqud dualarına bənzəyir; oğullar anaları əmin edirlər ki, bu vətənin dağlarında, daşlarında onu dardan qurtara bilən oğullar az deyil. "Vətən" və "ölüm" deyə onun uğrunda vuruşmağa hazır olduqlarını bildirirlər.

Cümhuriyyət dövrünü vəsf edərək yurddaşların qəlbində vətən sevgisi yaradan şairlərdən biri Əhməd Cavadı həm də Cümhuriyyət şairi adlandıra bilərik. Onun şeirləri özünün mövzusu, sadəliyi və saf duyğuları ilə seçilir, qəlbə tez yol tapır və hələ zamanında dillər əzbəri olurdu. Belə bir analogiyanı da qeyd etmək lazımdır ki, 80-ci illərdə milli azadlıq hərəkatı dalğası başlayanda bu dalğanın ən çox müraciət etdiyi mənbə məhz Ə.Cavadın yaradıcılığı oldu. Baxmayaraq ki, onun cümhuriyyət dövründə yazdığı şeirlər Sovet dövründə çap olunmamış və işıq üzü görməmişdi.Bu da onu göstərir ki, şairin şeirləri xalqın yaddaşında yeni nəsillərə gəlib çatmış və həm cümhuriyyət dönəmində, həm də ikinci cümhuriyyət ərəfəsində xalqın milli azadlıq şüurunun formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Ə.Cavad poeziyası üçrəngli bayrağı və onun rəmzlərini milli yaddaşa elə həkk etmişdir ki, bir daha onu oradan qoparıb atmaq mümkün olmamışdır. Milli hökumət, parlament və milli ordu onun poeziyasında tərənnüm və təsvir edilmişdir. Ə.Cavad poeziyası milli istiqlal düşüncəsini bayrağın rəngi, türk ordusu, Azərbaycan əsgəri kimi simvollarda yaşada bilmişdir. Bayraq Cümhuriyyət simvollarından biri kimi çox önəmlidir və bu fikir onun poeziyasında da əsas obrazlardandır.

Ə.Cavad poeziyasında bayraq həm bir obraz, həm də bir simvol olaraq işlənilir və onun yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Bayraq getdikcə simvollaşır və müqəddəs bir varlığa çevrilir. Bu bayrağı qorumaq və hər zaman dalğalandırmaq cümhuriyyətçilərin əxlaq və yaşam kodeksinə çevrilir. Bu dövrdə yazdığı "Azərbaycan bayrağına" şeirində bayrağa canlı varlıq kimi müraciət edir, ona üz tutaraq öz sözünü deyir. Türküstan elləri də milli bayrağa üz tutaraq öz dərdini söyləyir. Şair tarixə müraciət edərək Turana gedərkən qarşısına çıxan bayrağa dərdini söyləyir, sanki ondan nicat diləyir.

Əvvəlki yaradıcılığında milli istiqlal mövzusu və çarizm idarə üsulunun tənqidi başlıca yer tutan Ə.Müznib Cümhuriyyət dönəmində milli nəğmələr yazmaqda davam edir. Bu dönəmdə "Milli nəğmələr", "Ordu marşları" adlı kitabçalar çıxırdı ki, burada da yeni yazılmış milli şərqilər öz əksini tapmışdı. Ə.Müznibin "Azərbaycan", "Mövlud", "Öyüd", "Qazi Ənvər Paşa", "Əməlpərvəranə bir xatirə", "Yuğ qığılcımı" və s. şeirlərində milli düşüncə tərənnüm edilirdi. "Azərbaycan" şeirində şair bu diyarın keçmişinə üz tutaraq onu Cavad xanlar, Bakıxanlar diyarı adlandırır. Lakin o zamankı çətin məqamda şair üzünü "moskovlular"a tutur, onların bu diyardan çəkilməsini istəyir, Azərbaycanın adını və üç rəngli bayrağını tərənnüm edirdi.

1919-cu ildə dərc edilən "Milli nəğmələr" kitabında Ə.Müznibin bir neçə şeiri çap olunub. Bu şeirlərdən biri "Öyüd" adlanır. Şair burada millətin gənclərinə üz tutaraq onlara öyüddə bulunur. Bu, Ə.Müznibin cümhuriyyət gənclərini yeni milli tərbiyə ruhunda böyütməsini göstərən şeirlərindən biridir. Şair Cümhuriyyətlə yeni bir dövrün gəldiyini və gənclərin məktəb, elm, maarif yönündə yolunun açıq olduğunu göstərirdi.

Milli istiqlal, vətənçilik, müstəqillik, türklük motivləri gənc C.Cabbarlının yaradıcılığında ayrıca bir mövzudur. C.Cabbarlı xalqın istiqlal duyğularından vəcdə gələrək istiqlalın ildönümü ərəfəsində şeirlərini yazır. Onun şeirlərində millətin müqəddəratının həll olunduğu bir zamanda fəlakətləri yanıqlı bir dillə təsvir olunsa da, vətəndaşlıq duyğusu ilə yoğrulmuş olur, sabaha inamla baxır. "Türk sağ ikən...", "Azərbaycan bayrağına", "Sevdiyim", "Sevimli ölkəm", "Yaşamaq", "Salam" və s. şeirlərində bədii simvollarla istiqlalı, bayrağı tərənnüm edir. "Azərbaycan bayrağına" şeirində üç rəngli bayrağı özünəməxsus epitet və ifadələrlə təsvir edərək, mələklərin qanadı üzərinə kölgə saldığı "şu sevimli üç boyalı, üç mənalı" bayrağı oxşamağı özünə borc bilir və simvolika ilə eşq elan etdiyi bayrağın rənglərinin mənasını açır.

Bayraqdakı rənglər, eləcə də buradakı obrazlar-ay, səkkiz guşəli ulduz və s. türk yurdu üçün dərin bir simvolika təşkil edir. Şair bu simvolikanı xalqın-türklüyün tarixinə apararaq "Od yurdu" kimi mənalandırır:

“Bu ay, yıldız boyaların qurultayı, nə demək?

Bizcə, böylə söyləmək:

Bu göy boya Göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,

- Bir türk oğlu olmalı!

Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan imanı,

- Yüreklərə dolmalı!

Şu al boya azadlığın, təcəddüdün fərmanı,

- Mədəniyyət bulmalı!

Səkkiz uclu şu yıldız da səkkiz hərfli "Od yurdu" (2, s.54)

Azərbaycan bayrağına çox şeirlər həsr edilmişdir; bu şeirlərin hər birində bayraq vəsf və tərənnüm edilir. Lakin C.Cabbarlının bu şeiri məzmunu, rəngin mənalandırılması və rənglərinin poetik dərk edilməsi baxımından daha təsiredicidir. Bu mənada cabbarlışünas alim Asif Rüstəmlinin bu fikri ilə razılaşmamaq olmur: "Azərbaycan Cümhuriyyətinin bu dövlət atributuna saysız-hesabsız şeirlər, nəğmələr həsr olunsa da, üç boyalı, ay və səkkiz guşə ulduzlu milli bayrağın simvolika açımını ilk dəfə poeziyaya gətirən Cəfər Cabbarlıdır. Onun "Azərbaycan bayrağına" şeiri milli rəmzlərimizin ilk poetik əlifba dərsliyidir".

Umgülsümün bu dövrdə yazdığı şeirlər də başdan-başa gənc nəslin milli ictimai şüurunun formalaşmasına yönəldilib. Gənc şair 1917-ci ildən başlayaraq, "Açıq söz" qəzetində dərc etdirdiyi şeirlərdə üzünü gəncliyə tutaraq yeni dövrdə xoş günlərin gələcəyini ifadə edirdi. "Turan düdüyü", "Səs verəlim", "Ey türk oğlu", "Çəkil, dəf ol", "Əsgər anasına", "Yolunu bəklərdim", "Yurdumun qəhrəmanlarına", "Builki mayısda", "Bayrağım enərkən", "Bir qız üçün", "Bən" və s. şeirlərində milli istiqlal duyğularını, bayrağı, xalqın milli hiss və düşüncələrini vəsf edirdi. Bu şeirlərin bir çoxu "Açıq söz" qəzetində dərc edilsə də, bir neçəsi Sovet dövründə nəşr edilmədiyindən yalnız ikinci müstəqillik dönəmindən sonra üzə çıxmışdır. "Səs verəlim" şeirində üzünü türk qızlarına tutaraq millətin istiqbalının yaxın günlərdə gələcəyinə inam ifadə edir və bu istiqbalın hər bir türkdən asılı olduğu barədə poetik qənaətə gəlirdi. Türk millətinin gələcəyi üçün övladını milli hisslə böyütməyi, millət üçün hazırladığını qadınlığın əsas vəzifəsi hesab edirdi. "Ey türk oğlu" şeirində isə üzünü qəhrəmanlara tutur; onun şanlı, yüksək babalarını yadına salır və bu ülvi duyğularla Turan elinə tərəf yol almaq istəyir. "Yüz yıllarca" hıçqırtıdan sonra, "hayqırmak" və "bağırmak" görəvi olduğunu xatırladır və bu şərəfin, şanın Qafqazlarda da türk bayrağının dalğalanmasına imkan verəcəyini təlqin edir.

İstiqlalı əldə etməklə yanaşı, onu qoruyub saxlamaq ən müqəddəs və çətin işlərdən biridir. Bunun məsuliyyətini dərk edən gənc şairə "şəfqətli gözlərində yaşlar parlayan", "atəşli köksündə sönməz sevgi saxlayan" əsgər analarına üz tutur, oğlunu dünyaya gətirdiyində həyatının ən müqəddəs borcunu yerinə yetirdiyini xatırladır. Onu çox çətinliklə aslanlar kimi yetirdiyi, lakin günü gəldiyində hərbə yola salmağa, vətəni qorumağa mane olmamağa çağırır. Çünki o, vətənin qoruyucusudur. Bu mövzunu şair "Yurdumun qəhrəmanlarına" şeirində də davam etdirir. Qəlbində yeni duyğular daşıyan gənclərə üz tutan müəllif ordumuzun igid, şanlı əsgərlərini vətən üçün səadət arayanlar kimi görür, qəlbinin onlarla fəxarət etdiyi qənaətinə gəlir və mərdlik, zəfər yollarında yürümələrini istəyir. Şeirin 1920-ci ildə yazılmasından və məzmunundan aprel işğalından sonra yazıldığı görünür. Bu da onu göstərir ki, şairə vətənin müstəqilliyi uğrunda öz şeirləri ilə gənc nəsildə milli şüurun sönməyinə imkan verməmiş və ümidini kəsməmişdir.

Umgülsümün 1920-ci ildə aprel işğalından sonra yazdığı bir şeir "Bayrağım enərkən" adlanır. Hələlik bu şeir Azərbaycan bayrağının enməsi ilə bağlı yazılmış ilk şeir olaraq məlumdur. Beş il sonra isə M.Ə.Rəsulzadənin "Bir dəfə yüksələn bayraq bir daha enməz!" sözlərini epiqraf gətirdiyi "Bən" şeirini yazır. Hər iki şeir ilk dəfə İstanbulda çıxan "İstiqlal uğrunda" məcmuəsində nəşr edilib. "Bayrağım

enərkən" şeirində aprel işğalı zamanı Azərbaycan bayrağının endirilməsindən duyduğu üzüntünü dilə gətirir, lakin eyni zamanda, düşməni barmaqla göstərərək bunun uzun sürməyəcəyini bəyan edirdi. "Sən, Bayrağım! O yüksək şanlarınla enərkən, Mavi göyə bir duman gəldiyini sezdim mən", - deyə bayrağın enməsindən doğan hüznünü ifadə edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramoğlu Alxan, “Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat”(Bakı, 2003, 317 səh
2. Cabbarlı Cəfər , Əsərləri 1-ci cild, Bakı, 2001, 347 səh
3. Əhməd Cavad, Seçilmiş Əsərləri, Bakı, 2005, 371 s
4. Həbibbəyli İsa, “Cəlil Məmmədquluzadə və ədəbi mühiti: metodik vəsait” , 1990, 384 səh
5. Ordubadi Məmməd Səid, Seçilmiş Əsərləri, Bakı 1999, 407 səh
6. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, 64 səh
7. Yaqublu Nasiman, “Cumhuriyyət Qurucuları”, Bakı 1918, 503 səh.

DÖVLƏT - XALQ BIRLIYI VƏ MÜZƏFFƏR ORDU VƏTƏN MÜHARIBƏSINDƏ ZƏFƏR QAZANDI

STATE - PEOPLE'S UNITY AND VICTORY ARMY VICTORY IN PATRIOTIC WAR

Qasım HACIYEV

AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu "Ermənişünaslıq" şöbəsinin müdiri, t.e.d.

Abstrak: Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqe tutması sülhün, ədalətin bərpa olunmasına imkan vermədi, əksinə yeni ərazi təhdidləri, təxribat, hərbi həmlə biri-bigərini əvəz etdi. Azərbaycan dövləti əks-həmlə əməliyyatı ilə başlanan 44 günlük Vətən müharibəsində zəfər qazandı. Bu zəfər Azərbaycan dövləti - xalq birliyi, dövlətə inamı, mütəşəkkiliyi və müzəffər Azərbaycan Ordusu vətən müharıbəsində zəfər qazandı. Bu zəfərin qazanılmasının bütün aspektləri dərindən öyrənilir, təhlil edilir və yazılır.

Açar sözlər: Azərbaycan Prezidenti, Ermənistan, dövlət, xalq, ordu, zəfər

Abstract: Armenia's unconstructive position did not allow the restoration of peace and justice, on the contrary, new territorial threats, provocations, military attacks replaced each other. The Azerbaijani state won the 44-day Patriotic War, which began with a counter-offensive. This victory was the victory of the Azerbaijani state - the people's unity, trust in the state, organization and the victorious Azerbaijani Army in the war. All aspects of achieving this victory are deeply studied, analyzed and written down.

Keywords: President of Azerbaijan, Armenia, state, people, army, victory

Vətən müharibəsi ilə Azərbaycan dövlətinin şərəfli bir döyüş tarixi, zəfər tarixi başladı. Bu savaş illərdən bəri kök salmış və davam etdirilən əsassız erməni iddialarının mahiyyətini, əmələliyin, erməni iddialarının əsassız olduğunu, bu ərazilərin Azərbaycana məxsus olduğunu bilavastə əyani şəkildə sübut etdi. Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev Azərbaycanın 20% ərazisini işğal altında saxlayan Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın qədim şəhər və kəndlərinə, mədəniyyət abidələrinə, dini ocaqlarına qarşı törədilən vandalizmə son qodu. Azərbayan dövlətinin sərbəst düşüncəli, inamlı adımları ilə fərqlənən, həm də səbrli dövlət başçısı İlham Əliyev qonşu olmağa məhkum olduğumuz ermənilərin son günlərə qədər törətdilklərinə təmkinlə yanaşdı, ədalətlə həll ediləcəyinə inanaraq dözdü, sülh danışıqlarına üstünlük verdi. Lakin bunu Ermənistan hakimiyyəti başa düşmədi, düzgün qiymətləndirmədi. Dünya ictimaiyyətini aldadaraq Azərbaycanın bu haqsızlıqlara boyun əyməyə məcbur olacağına inandırmağa çalışdı. Anti-Azərbaycan siyasətinin önündə gedərək bəzi dünya dövlətlərinin bu ədalətsizliyə göz yummasına nail oldu. Ancaq zaman gəldi, Nəyi, nə zaman etməyin vaxtını bilən, Azərbaycanın dövlət başçısı Ermənistanın hərbi təcavüzlə işğal etdiyi ərazilərimizin azad edilməsi üçün əlverişli məqamı, zamanını gözlədi. Yeni ərazi təhdidləri edən Ermənistana qarşı Azərbayan Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər ordumuz əks-həmlə əməliyyatına başladı. Dörd həftəlik Vətən müharibəsi ilə ərazilərimiz işğaldan azad edildi[1].

Böyük eyforiya yaratmış Ermənistanın silahlı qüvvələri 44 günlük Vətən müharibəsində məğlub oldu, hərbi texnikası məhv edildi. Ermənistan dövləti kapitulyasiya bəyanatını imzalamaq məcburiyyətində qaldı. Azərbaycan dövlətinin Ermənistan dövləti üzərində qələbəsi siyasi-diplomatik, hərbi-strateji baxımdan analoqu olmayan bir nəticə ilə başa çatdış

İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistandan fərqli olaraq Azərbaycan ədalətli, humanist siyasətlə əməliyyatlar apardı. Ermənistandan fərqli olaraq Azərbaycanın ədalətli, məsuliyyətli, humanist siyasəti, hətta hərbi əməliyyatlar dövründə yalnız hərbi hədəflərə qarşı əməliyyatlar aparılması, dinc əhalinin hədəfə götürülməməsi, ərazilərin boşaldılması üçün düşmənə vaxt verilməsi kimi humanist tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldildi. Noyabırın 10-da imzalanmış üçtərəfli bəyanat Azərbaycanın prinsipial mövqeyini əsaslandırdı. Bu bəyanatda təsbit olunmamış heç bir fəaliyyətin həyata keçirilməsinin mümkünsüzlüyü bildirildi. Azərbaycanın bu məsələdə prinsipial icazəsinin vacibliyi vurğulandı.

Ərazidə mövcud vəziyyəti başa düşərək humanitar məsələlərin həllinə razılığını verdi. Lakin bundan sui-istifadənin yolverilməzliyi də diqqətə çatdırıldı.

Müzəffər Azərbaycan ordusu Ermənistanın 30 ildə qurduğu istehkamları dağıtdı, hərbi-texniki vasitələrini məhv etdi, Fizuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonlarının şəhər və kəndlərini Xocavənd rayonunun böyük bir hissəsini, o cümlədən Hadrut qəsəbəsini, Suqovuşanı, Xocalının bir neçə kəndini işğaldan azad etdi. Azərbaycanın tacı, Cənubi Qafqazın musiqi beşiyi adlandırılan Şuşa şəhəri işğaldan azad olundu.

Şuşa şəhərinin azad edilməsi zamanı böyük sücaət göstərən Azərbaycan hərbiçiləri tarixə yeni döyüş ruhunu gətirdilər. Xalqımız və bütün dünya yüngül silahlarla Ermənistan möhkəm silahlanmış hərbi qüvvələrinə sarsıdıcı zərbə vurdunun, onu məğlub etdinin, Şuşa şəhəri böyük hərbi məharətlə azad etdiyinin şahidi oldu.

Bu, Vətən Müharibəsi prosesində çox böyük qələbə idi. Həm xalqımızın 28 ildir davam edən Şuşa həsrətinə son qoyuldu, həm də Dağlıq Qarabağda işğalçılıq siyasətini davam etdirmək istəyən işğalçı hərbi qüvvələrin bütün təchizat yolunu, əlaqə vasitələrini, hərbi kömək imkanlarından məhrum etdi. Ermənistanın Dağlıq Qarabağda Azərbaycan Ordusuna qarşı hücumların qarşısı tamamilə alındı.

Şuşanı işğal edən ermənilərin bu müqəddəs şəhərimizə iddialarının nə tarixi, nə siyasi, nə də mənəvi haqları yoxdur. "Şuşa erməni şəhəridir" deyib ona böhtan atanlar cəzasını almalı idi.

Şuşada "Qarabağ şikəstəsi"nin havalanmaması, "Xarı bülbülün" şuşalıların gözündən iraq açılması günah idi. Budada bizim də günahımız var idi. Biz günahımızı yuduq, Şuşanı əsarətdən qurtardıq. Həm də asan yolla deyil, ən çətin yolla – yüngül silahla silahlanmış, cərt, sıldırım qayalara dırmanmaqla düşmənə divan tutan cəsur Azərbaycan döyüşçülərinin şücaəti, qəhrəmanlığı sayəsində Şuşahı azad etdik. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, Zəfərimizin günüdür!.

Azərbaycan xalqının tarixi-memarlıq qoruğu olan Şuşadan erməni quldurları külli miqdarda tarixi eksponatlar və muzey əşyaları aparmışlar. Şuşa tarix muzeyindən 5000 eksponat, Üzeyir Hacıbəyovun ev muzeyindən 300 eksponat, Bülbülün ev muzeyindən 369 eksponat, Azərbaycan xalçasılıq və xalq tətbiqi sənəti Dövlət muzeyinin Şuşa filialından 63 eksponat, Qarabağ Dövlət tarix muzeyindən 500 eksponat, Mir Mövsüm Nəvvabın ev muzeyindən 100 eksponat, Dövlət rəsm qalereyasından 90 eksponat ermənilərin əlinə keçmişdir ki, bu ekspanatlvrın bir çoxu xarici ölkələrdə satılmış, bir qismiisə erməni maddi mədəniyyət nümunəsi kimi nümayiş etdirilir.

Məlum oldu ki, Ermənistan işğal altında saxladığı Azərbaycan ərazilərinin bütün rayonlarında, şəhər və kəndlərində mülki və inzibati tikintiləri, kommunikasiya sistemini söküb-dağıdıb. Təbii sərvətlərini vəhşicəsinə istismar etdiyi halda işğalçılar orada adi bir infrastruktur qurmağa belə maraq göstərmədən yalnız süni istehkamlar yaratmağa, bu əraziləri xarabalıq halında saxlamağa üstünlük veriblər.

Çox güvəndikləri bu istehkamlar isə qısa bir müddətdə, güclü hərbi texnikaya, müzəffər orduya malik olan Azərbaycan tərəfindən darmadağın edildi. Artıq bu istiqamətdə davam edən hadisələr ətrafında feyk xəbərlər yaymağa, Ermənistan cəmiyyətini və dünya ictimaiyyətini aldatmağa imkan qalmadı. Məğlub durumda olan, kapituliyasiyaya uğramış bir dövlətin nə vuruşmağa imkanı, nə də danışmağa sözü qalmadı[2].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham əliyevin sərkərdəlik və diplomatik fəaliyyəti, müzəffər Azərbaycan ordusunun şücaəti ilə Şuşa şəhəri işğaldan azad edilmişdir. Şuşanı bərpa və yenidənqurma ilə dünyanın ən gözəl şəhərinə çevirəcəyinə inanırıq.

II Qarabağ müharibədə uğradığı ağır məğlubiyyətdən sonra bu ölkə bütün mənalarda uçuruma yuvarlandı. Ermənistanın daxili və xarici siyasəti iflic vəziyyətə düşdü. Əvvəllər sahib olduqları nə varsa, hamısını indi itiriblər. Ermənistan hökumətinin də, müxalifətinin də, erməni lobbisinin də güddüyü məqsəd özünü doğrultmadı. Moskvada imzalanan üçtərəfli bəyanat da onların arzularınəı ürəklərində qoydu.

Azərbaycan dövlətinin Ermənistan üzərində qələbəsi siyasi-diplomatik, hərbi-strateji baxımdan analoqu olmayan bir nəticə ilə başa çatdı. 1991-1993 – cü illərdə işğal olunmuş Azərbaycan torpaları azad edildi, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoyuldu. Müharibədə Azərbaycan ordusunun şücaətinin, onun nəyə qadir olduğunun bütün aspektləri Zəfər paradında nümayiş etdirildi.

Vətən müharibəsindəki qələbə göstərdi ki, Ermənistanın Azərbaycanın humanist siyasətindən nəticə çıxarmalı, revanşist addımlar atmamalı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qəbul etməlidir.

Azərbaycanın ən yeni tarixi obyektiv yazılmalı, gələcək nəsillər Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın hansı böyük tarixi qələbəyə imza atdığını bilməlidir. "Hesab edirəm ki, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi faktı, Ali Baş Komandanın xilaskarlıq missiyası, rəhbərlik etdiyi müzəffər ordumuzun qazandığı parlaq zəfər tarixi müasir tarixşünaslıqda ayrıca öyrənilməlidir. Çünki 2020-ci ilə qədər, Türkmənçaydan bu yana biz yalnız Azərbaycan torpaqlarının parçalanması haqqında məlumatlar əldə etmişik. XX əsrin əvvəllərində tarixi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi, İrəvan xanlığı ərazisində erməni dövlətinin yaranması hadisəsi baş verib. Çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycan torpaqlarına köçürülən ermənilərə bizim ərazilərimizdə dövlət qurulub. Cənab Prezidentin də qeyd etdiyi kimi, İrəvan tarixi Azərbaycan torpağıdır. Bizim tariximiz olduğu kimi yazılmalı və heç bir süniliyə, saxtakarlığa yol verilmədən bütün proseslər təhlil edilməli və real şəkildə tarixdə əksini tapmalıdır.

Ən yeni tariximiz tamamilə obyektiv yazılmalıdır ki, gələcək nəsillər görsünlər ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycan hansı böyük tarixi qələbəyə imza atıb. Bütün bunlar tarix kitablarında, ali və orta məktəblər üçün yazılan tarix dərsliklərində öz əksini tapmalıdır. O da qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan torpaqlarını parçalayan, bölüşdürən, ərazilərimizi iki yerə ayıran Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrindən, ikiəsrlik zamandan sonra məhz müstəqil Azərbaycan dövlətinin Prezidenti İlham Əliyevin dövründə torpaqlarımız işğaldan azad olunub, heç bir dövlət başçısının etmədiyini o edib. Qarabağ cəbhəsində qələbə böyük əzəmətlə, hünərlə, qəhrəmanlıqla, böyük diplomatik və siyasi bacarıqla Ali Baş Komandanın öz xilaskarlıq missiyasını yüksək səviyyədə yerinə yetirməsi nəticəsində qazanılıb. Bu bütün detalları ilə tarixşünaslığımızda əks olunmalıdır. Tarixçilərimiz xalqımızın, dövlətimizin zəfər tarixini olduğu kimi, möhtəşəmliyi ilə yazmalıdırlar. Bu tarixi Ali Baş Komandan və onun rəhbərlik etdiyi müzəffər ordumuz yaradıb, onu yazmaq isə tarixçilərin üzərinə düşən böyük və məsuliyyətli vəzifədir.[3]

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan dövləti və xalqına dost, qardaş olan ölkələr bir daha özünü göstərdi. Türkiyənin qardaş dövlət kimi bir qayda olaraq Azərbaycanıa dəstəyi özünü bütün baxımlarda yüksək səviyyədə göstərdi. Pakistanın, Gürcüstanının Azərbaycanla münasibətlərində obyektiv, dostluq münasibətləri, bir sıra türk dövlətlərinin obyektiv mövqe nümayiş etdirmələri Azərbaycanının haqq işinin həyata keçməsində böyük rol oynadı.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasnın qazandığı zəfər nəinki Azərbaycana, həmçinin Cənubi Qafqaza, Türk Dünyasına və eləcə də qərb və şərq ölkələinə böyük imkanlar bəxş etdi. Dövlət - xalq birliyi və ordu şücaətinin vətən müharibəsində qazandığı zəfər tarixi ədəbiyyatda öz əksini hərtərəfli tapmalı, müxtəlif dillərə tərcümə edilərək beynəlxalq aləmdə təbliğ olunmalıdır.

.

[1] Ermənistan Azərbaycanın humanist siyasətindən nəticə çıxarmasa, onun cavabının sərt olacağını bilməlidir - Tarixçi alimhttps://az.trend.az/azerbaijan/gundem/3366062.html)

[2] Trend.az *Ermənistan Azərbaycana vurduğu ziyanı ödəməyə məcbur edilməlidir - Tarixçi alim siyasət 11 Noyabr 2020)

[3] İradə Sarıyeva193 il əvvəldən parçalanaraq gələn Azərbaycan torpaqları üzərində yalnız 2020-ci ildə əks proses başladı... https://www.baki-xeber.com/siyaset/116591).

Açar sözlər: *Azərbaycan Prezidenti, Ermənistan, dövlət, xalq, ordu, zəfər*

Ermənistan qeyri-konstruktiv mövqe tutmaqla Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunmasına imkan vermədi. Əksinə yeni ərazi təhdidləri, təxribat, hərbi həmlə biri-digərini əvəz etdi.

Azərbaycan dövləti 44 günlük Vətən müharibəsində zəfər qazandı. Əks-həmlə ilə başlayan Vətən müharibəsində Azərbaycan ordusu şərəfli bir döyüş tarixi, zəfər tarixi yazdı. Ermənistanın silahlı qüvvələri məğlub oldu, ordu və hərbi texnikası məhv edildi.

Dövlət-xalq birliyi və ordu şücaətinin vətən müharibəsində qazandığı zəfər tarixi elmi-tarixi ədəbiyyatda öz əksini hərtərəfli tapmalı, müxtəlif dillərə tərcümə edilərək beynəlxalq aləmdə təbliğ olunmalıdır.

Ключевые слова*: Президент Азербайджана, Армения, государство, народ, армия, победа.*

Заняв неконструктивную позицию, Армения не допустила мирного урегулирования армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта. Напротив, новые территориальные угрозы, провокации и военные нападения сменяли друг друга.

Азербайджанское государство одержало большую победу в 44-дневной Отечественной войне. В Отечественной войне, начавшейся с контратаки, азербайджанская армия написала славную историю сражений, историю побед. Армянские вооруженные силы были разгромлены, армия и военная техника были уничтожены.

Победа государственно-народного единства и героизм армии в войне должны быть всесторонне отражены в исторической литературе и должны быть переведены на разные языки и продвигаться на международном уровне.

Key words: *President of Azerbaijan, Armenia, state, people, army, victory.*

Taking a non-constructive position, Armenia did not allow a peaceful settlement of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict. On the contrary, new territorial threats, provocations and military attacks replaced each other.

The Azerbaijani state won a great victory in the 44-day Patriotic War. In the Patriotic War, which began with a counterattack, the Azerbaijani army wrote a glorious history of battles, a history of victories.The Armenian armed forces were defeated, the army and military equipment were destroyed.

The victory of the state-national unity and the heroism of the army in the war must be comprehensively reflected in the historical literature and must be translated into different languages and promoted at the international level

İKTİDAR MÜCADELESİNİN YOL AÇTIĞI BİR DİZİ OLAY: BİR ORDUNUN YÜRÜYÜŞÜ

Erdal POLAT

Arş. Gör. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, ORCID.0000-0003-2229-9819

ÖZET

MÖ 5. yüzyılın sonlarına doğru ağabeyi ve kralı olan Pers Kralı II. Artakserkses'e karşı ordusuyla yürüyüşe geçen III. Kyros (Genç Kyros), bugün Suriye sınırları içerisinde bulunan Kunaksa'da yaşanan savaşta yenilerek hayatını kaybetmiştir. Genç Kyros'un birçok halktan bir araya getirerek kurduğu ordusunda paralı Hellen askerleri de bulunmaktadır. Antik metin yazarı Ksenophon'un da içerisinde yer aldığı bu paralı asker birliği, yaşanan savaş sonrasında büyük kralın kendilerini öldüreceği düşüncesiyle bilmedikleri coğrafyalarda ilerlemelerine neden olmuştur. Sardeis'ten (Sart) Kunaksa'ya yürüyen ordu Kunaksa'daki savaş sonrasında Kıta Yunanistan'a doğru harekete geçmiştir. Söz konusu ilerleyişin Anadolu sınırları içerisine bugünkü coğrafik terimler ışığında Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nden gerçekleştiği düşünülmektedir. Kentrites Nehri'nin (Botan Çayı) aşılarak Teleboas Nehri'ne (Murat Nehri) kadar olan kısmını yürüyen ordu, Ksenophon'un bir günce titizliğinde yazdığı eseri Anabasis'te anlatılmaktadır. Bahse konu eserde MÖ 5. yüzyıldaki Anadolu'nun doğusunun siyasi, sosyal ve ekonomik fotoğrafının daha iyi anlaşılması sağlanmıştır.

Bu çalışmada, MÖ 5. yüzyılda Doğu Anadolu Bölgesi'nden geçerek kuzeye doğru ilerlemeye devam eden ordunun yürüyüşüne tanıklık eden Ksenophon'un kayıtları yeniden ele alınmıştır. Çalışmamızda, Kentrites Nehri'nden (Botan) Teleboas Nehri'ne (Murat Nehri) kadar olan kısım ele alınacaktır. Çevresel gözlem, topoğrafya okumaları ve tarifler ışığında ordunun yürüyüş güzergâhı üzerine yapılan değerlendirmeler ve bu değerlendirmeler çerçevesinde oluşturulan bazı detaylar tekrar ele alınarak topoğrafik uygunlukla yeni bir güzergâh önerisi sunulmuştur. Antik kaynaktaki bilgi ve tariflerin ışığında bölge üzerine coğrafi ve arkeolojik açıdan yeni bir değerlendirme imkânı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pers-Akhaimenid, Doğu Anadolu, Ksenophon, Anabasis, III. Kyros (Genç Kyros)

ABSTRACT

Kyros III (Young Kyros), who marched with his army against the Persian King Artaxerxes II who was his brother and king towards the end of the 5th century BC, lost his life after being defeated in the war in Kunaksa, which is located within the borders of Syria today. There were mercenary Hellen soldiers in the army of Young Kyros comprising of soldiers from many different nations. This mercenary union including the ancient text writer Xenophon too, led them to march on geographies where they didn't know with the idea that the great king would kill them after the war. The army marching from Sardis (Sart) to Kunaksa moved towards Continent Greece after the war in Kunaksa. In the light of today's geographical terms, it is believed that this march took place within the borders of Anatolia from the South-Eastern Anatolia Region. The army, which crossed the Kentrites River (Botan Creek) and marched to the Teleboas River (Murat River), has been described in Anabasis, Ksenophon's work that he wrote in his diary meticulously. In the mentioned work, the fact that the political, social and economic picture of the east of Anatolia in the 5th century BC was understood better has been achieved.

In this study, the records of Xenophon witnessing the march of the army that went on marching northward through the Eastern Anatolian Region in the 5th century BC were reconsidered. In our study, the part from Kentrites River (Botan) to the Teleboas River (Murat River) will be discussed. In the light of environmental observation, topographic readings and descriptions, the assessments made on the army's march route and some of the details created within the framework of these assessments were reviewed and a new route proposal was presented with topographic suitability. In the light of the information and descriptions in the ancient sources, a new geographic and archaeological assessment opportunity has been provided on the region.

Keywords: Persian-Akhaimenid, Eastern Anatolia, Xenophon, Anabasis, Kyros III (Young Kyros)

GİRİŞ

MÖ 547/46 yıllarında Pers Kurucu Kralı II. Kyros'un (MÖ 559-530) Lydia Krallığı'nın başkenti Sardeis'i ele geçirmesiyle Anadolu'da topraklarında Pers/Akhaimenid egemenliği başlamıştır (Herodotos, I.84). MÖ 6. ve 4. yüzyıllarda hâkimiyet kurduğu tüm topraklarda söz konusu egemenliğini satraplık idari sistemiyle pekiştiren Persler, geniş sınırlara ulaşarak tarih sahnesinde kendine münhasır bir yer edinmiştir. Böylesi geniş sınırlara ulaşarak önemli bir imparatorluk haline gelen Perslerde yaşanan iç kavgalar, tarihi kayıtlarda yer alarak tarihte kayda değer izler bırakmıştır. Bahse konu olan bu izlerden biri de Pers Kralı II. Dareios'un çocukları arasında yaşanan taht mücadelesine dayanmaktadır (Khurt, 2009: 366,390).

MÖ 423-405 yılları arasında Pers İmparatorluğu tahtında oturan kral II. Dareios, ölümüne yakın bir zamanda çocuklarını yanına çağırarak hanedanlığın tahtına oturacak kişiyi açıklayacağını bildirir. Kral Dareios'un büyük oğlu olan Artakserkses yanında iken, Phrygia/ Kappadokia satrabı olan ve bu bölgelerin askeri kuvvetlerinin emrine verildiği bir diğer oğlu III. Kyros (Genç Kyros) ise kraliyet merkezine doğru yola çıkar (Ksenophon, Anab. I.1.2). II. Dareios'un ölümüyle tahta çıkan II. Artakserkses MÖ 404-358 yılları arasında Pers İmparatorluğu'nun yönetimini elinde tutan büyük kral olmuştur. Kralın yakınlarında bulunan Tissaphernes, Artakserkses'in kral olmasıyla kralın kardeşi olan Kyros'un kral aleyhinde planlar yaptığı söylentilerini yaymaya başlar. Bu söylemlerin sonucunda Artakserkses kardeşi Kyros'u tutuklatır. Anneleri Parysatis'in ısrarları sonucu affedilen Kyros, tekrar satraplık yaptığı görev yerine gönderilir. Genç Kyros, yaşadığı tehlikenin ve aşağılanmanın etkisiyle ağabeyi ve kralı olan Artakserkses'e karşı sadakatini kaybeder ve mümkünse Artakserkses'in yerine tahta oturmak için harekete geçer. Bu düşüncelerin sonucunda Kyros, sorumluluğu altında bulunan topraklarda karışıklık çıkaran Pisidialıların üzerine yürüyeceğini belirterek ordu kurmaya başlamış ve kurduğu orduya paralı Hellen askerlerini de dâhil etmiştir (Ksenophon, Anab. I.1.11; Günaltay, 1948: 211,213). Lydia Krallığı'nın başkentliğini de yapmış Sardeis yerleşiminden yürüyüşe geçen ordu, doğuya doğru ilerleyerek Kilikia'ya kadar ilerlemiştir. Kilikia Kapıları'ndan Anadolu sınırları dışına çıkan Kyros ve ordusu, MÖ 5. yüzyılın sonlarında Mezopotamya topraklarında bugünkü Suriye sınırları içerisinde yer alan Kunaksa'da karşılaşmışlardır. Burada yaşanan savaşta krala isyan eden kardeşi Genç Kyros öldürülerek isyan bastırılmıştır. Kyros'un toplamış olduğu orduda yer alan paralı Hellen askerleri büyük kral Artakserses'in yapacaklarını düşünerek bilmedikleri coğrafyalarda ilerleyerek Yunanistan'a dönmeyi amaçlamışlardır.

Kyros'un toplamış olduğu söz konusu orduda Antik metin yazarı Ksenophon'da bulunmaktadır. Ksenophon seferin Pisidialılar üzerine yapılacağına, Kilikia Bölgesi'ne geldiklerinde ise aslında Büyük Kral II. Artakserkses'e karşı yapıldığını anladıkları sefere öncesinde bir asker olarak katılmıştır. Kunaksa'da yaşanan savaşın sonucunda paralı Hellenli askerlerinin anavatanları olan Kıta Yunanistan'a doğru gerçekleştirecekleri yürüyüşte Ksenophon görmüş olduğu rüyanın etkisiyle orduyu yönlendiren komutanlardan biri olarak devam etmiştir.

> *"Neden yatıyorum? Gece ilerliyor düşman saldırabilir? Kralın eline düşersek, dünyanın işkencesine maruz kalır ve şerefsizce öldürülebiliriz? Neden kimse bir şey yapmıyor? Dinlenmenin sırası mı? Bir başka şehirden gelecek bir komutanın yapacaklarını neden umursuyorum ki? Komutanlık için kaç yaşına gelmeyi bekleyeceğim"?*
> (Ksenophon, Anab. III.1.3,14)

Çalışmamızda 'Onbinler' in, Kentrites Nehri'nden (Botan) Teleboas Nehri'ne (Murat Nehri) kadar olan bölümündeki yürüyüşü anlatılacaktır. Metin yazarı Ksenophon'un bir günce titizliğinde yazdığı eseri Anabasis'te bu alandaki yürüyüşleri bazen ayrıntılı bir şekilde bazen de yüzeysel olarak verdikleri bilgilerle anlatmıştır. Ayrıca bölgede yaşayan halklar, bölgenin topoğrafik yapısı, iklim koşulları ve çekilen zorluklar yazar tarafından aktarılmaktadır.

Hem yazar Ksenophon'un kayıtlarında hem de modern kayıtlarda, ordunun yürüyüşü esnasında bölgenin coğrafi yapısıyla ilgili bilgiler sunulmuştur (Tuplin, 1991: 44,49). Kardukhluların yaşadığı

alandaki dağlık coğrafyayı aşarak ilerleyen ordunun yaşadıkları ve topoğrafyası şu şekilde ifade edilmektedir:

> *"Hellenler tırmanabildikleri yerlerden yukarılara tırmanıyorlardı. Düşmanın ele geçirmiş olduğu tepeyi gerçekleştirdikleri saldırıyla geri aldılar. Geri kalanlarla birlikte aynı şekilde ikinci tepeyi de ele geçirdiler. Fakat yine ele geçirmeleri gereken üçüncü bir tepe daha vardı; bu tepe çok daha yalçın bir tepeydi"* (Ksenophon, IV.3.1).

Onbinlerin yürüyüşünde önem arz eden bölge Armenler ile Kardukhluları birbirinden ayıran ve sınır çizgisi olarak kabul edilen Kentrites Nehri'ydi. Dicle Nehri (Tigris) ile Kentrites'in (Botan) birleştiği yer olan Botan Vadisi ordunun ilerleyişi ve bu nehrin aşılması esnasında önemlidir. Ksenophon bu alanı aşağıdaki şekilde ifade etmektedir.

> *"Yaklaşık iki plethron[1] genişliğinde olan Kentrites Nehri'nin yanında bulunan ovalık alanda soluklandılar. Ayrıca bir ova görmeleri onları rahatlatmıştı. Nehir Kardukh (Καρδούχ) Dağlarına altı – yedi stadion uzaklıktaydı."* (Ksenophon, Anab. IV.3.1,2)

Ksenophon'un da komutasında ilerleyen 'Onbinler' Anadolu topraklarına günümüz coğrafi yerleştirmelerine göre Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden girmiştir. Muhtemelen Çattepe ve Türbe Höyük gibi önemli kazı merkezlerinin içerisinde bulunduğu vadilik alandan Armenia'ya ya geçmiş olabilecekleri düşünülmektedir. 18. yüzyılın sonlarına doğru Dicle Nehri üzerinde yapılan bir seyahatte Musul akış istikametine doğru filika kancasına takılan ve Onbinlerin geçiş güzergâhı üzerinde olduğu düşünülen 'BoiotiaTipi Miğfer"[2] ele geçmiştir (Schachner ve Sağlamtimur, 2008: 411,413). Söz konusu miğferle ordunun yürüyüş rotasının belirlenmesi mümkün olmasa bile Dicle Nehri'nin akış yönü dikkate alınarak kuzeyden doğuya doğru devam eden bir alan olasılık dâhilinde bulunmaktadır. Ayrıca Boiotia Tipi Miğfer, Kyros'un kurduğu orduda yer alan Hellenli askerler tarafından kullanılmaktadır. Yazar Ksenophon, savaştan önce Anadolu sınırları içerisinde bulunan ordudaki Hellen birliklerini tasvir etmiştir. Kilikia Kraliçesi'nin geçişi sırasında paralı askerlerin üzerlerindeki kıyafetler anlatılmıştır. Ayrıca genç Kyros'un topladığı orduda yakın arkadaşı Boiotialı Proksenos'un da olması bu düşünceyi kanıtlar gibi görünmektedir. Söz konusu Boiotia Tipi Miğferin burada bulunmuş olması Hellen ordusunun buradan geçme ihtimalini güçlendirmektedir (bkz. Resim 1).

> *"Bütün Hellenlerin bronz miğferleri, kırmızı tunikleri, baldırlıkları ve üzerlerine kapamadan taşıdıkları kalkanları vardı."* (Ksenophon, Anab. I.1.17).

Metin yazarı Ksenophon'un bölge üzerine yapmış olduğu coğrafi tanımlar detaylı bir şekilde okunduğunda Kentrites olarak ifade edilen nehrin, büyük bir bölümü Siirt il sınırları içerisinde olan Botan Nehri olduğu kabul görmektedir (Sağlamtimur ve Schachner, 2005: 93,97). Kentrites Nehri, 2 plethron genişliğinde ve Kardukhluların yaşadığı dağlık alanlara 6-7 stadion mesafede bulunmaktadır (Lendle, 1984: 203,236; bkz. Resim 2). Bu ifadeler doğrultusunda günümüz coğrafi yerleştirmelerine göre Doğruyol, Kuran ve Kapılı Dağları'nın arasında bulunan vadilik alan önem kazanmaktadır. Önem kazanan bu alan aynı zamanda Euphrates Nehri'nden (Fırat) doğuya doğru, Tigris (Dicle) bir kolu olan Kentrites'in uzanıp gittiği bir alanı işaret etmektedir.

Bu konuyla ilgili yapılan çalışmada, yürüyüşü gerçekleştiren ordunun Şeyh Ömer Dağı'nın, Kentrites Nehri'nin de bulunduğu vadilik alanı doğu yönünde kapadığı için, Onbinler'in muhtemelen iki güzergâhı kullanabileceği düşünülmektedir. Bu düşüncelere göre; Ordu, ya güneyde bulunan Bağgöze-Ormanardı yerleşimlerini ya da kuzeyde bulunan Eruh güzergâhlarını kullanmış olabilir (Sağlamtimur ve Schachner, 2005: 93,97; bkz. Resim 3).

[1] Yüz ayak. 29.6 m. *Herodot Tarihi* (Çev. Mümtekin Ökmen), İstanbul: Remzi Kitapevi, s. 514.
[2] 1854 yılında Kelek'le Dicle Nehri'nin Musul'a doğru akış istikametinde Botan Nehri ile Dicle Nehri'nin birleştiği yerde bugün Oxford'da Ashmolian Müzesi'nde sergilenen bronz başlık bulunmaktadır. Filika kancasına takılı bir halde bulunan başlığın hasar aldığı görülmektedir. Tesadüfi bulunan başlığın güzergâhın belirlenmesinde kesinliği söz konusu değilken değerlendirilmiştir.

Yazar Ksenophon'un günce titizliğinde ele aldığı eserindeki tarifler ışığında ve yapılan incelemeler neticesinde Bağgöze-Fındıklı güzergâhı üzerinde bulunan ve antik çağda Kardukhluların yaşadığı bölgede, Çat Tepe yerleşim merkezinin yaklaşık olarak 1 km kadar güneydoğusunda kalan Yazlıca Köyü ve vadilik alan içerisinde kuzeydoğu yönünde ilerlendiğinde bugünkü modern yerleştirmelere göre Yığınlı, Eğlence ve Sağlarca Köy yerleşimleriyle karşılaşılmaktadır. Söz konusu yerleşim alanlarının düz ovadaki konumu dikkat çekmektedir. Yapılan çalışmalar sonucunda bahse konu merkezlerin çevresinin dağlarla çevrildiği ve bu yerleşimlerin nehir yatağının keskin kavisler çizerek daraldığı alanlara yakın olduğu görülmektedir (bkz. Resim 4). Nehrin keskin kavislerinin olduğu başka yerler de tespit edilmiş olup, topoğrafya dikkate alınarak bu merkezler belirlenmeye çalışılmıştır. Ksenophon'un ifadeleri doğrultusunda ordunun, Kardukhluların saldırılarından kurtulabilmek için Kentrites Nehri'nin daha sığ olan yerlerini tercih ettiğini ve karşı kıyı olan Armenia'da satraplığa bağlı askerlerin olmasından ötürü kendilerini koruyabilecek kayalık alanları yapılacak olan saldırılara karşı kendilerine kalkan yapmak niyetinde olduklarını ifade etmektedir. Ordunun nehri sol tarafına düşecek şekilde 4 stadion yaklaşık olarak 1 km lik bir yürüyüş gerçekleştirmişlerdir (Ksenophon, Anab.IV.3.16,17; 3.24,25). Bu coğrafi tanımlar ışığında Eğlence ve Sağlarca Köylerinin kuzeydoğusuna bakılması gerekmektedir. Kuzeydoğuya bakılması gereken alanlarda Kentrites Nehri'nin yatağının genişliğinin azaldığını ve ayrıca kayalık alanların nehrin yakınına konumlandığı görülür. Bu kayalıkların nehrin içine doğru uzanması nehrin aşılmasında önemli faktördür (bkz. Resim 5, Harita 2). Yazar Ksenophon, Kentrites Nehri aşıldıktan sonra Armenia topraklarında ilerlendiğinden bahsetmektedir. Nehrin, Kardukh ve Armenler için sınır olması etrafında çok fazla yerleşimin olmadığını göstermektedir. Ayrıca yazar Armenia'da nehir aşılırken ki iklimsel durumdan da bahsetmektedir. Yoğun bir kar yağışının birlikleri olumsuz etkilediğinden ve orduda yaşanan kayıplardan bahsedilmiştir. Yaşanan bu durumda birliğin yürüyüşü sonbahardan kışa geçiş döneminde gerçekleştirdğini göstermektedir (Ksenophon, Anab. IV.4.2).

Ksenophon, Armenia Bölgesi'nde ilerleyen birlikten bahsederken ayrıca bölgenin topoğrafik durumuna da değinmiştir. Nehir aşıldıktan sonra bir süre yürüyen ordunun, söz konusu alanın Karduklların yaşadığı alana nazaran daha yassı tepelerden oluştuğunu, ovalık alanlara sahip olduğunu ve vadilik alanlardan oluşan bir yapıda olduğunu fark etmiştir (Ksenophon, Anab. IV.4.7; Strabon, XI.14.1). Bahse konu olan vadilik alanlarda Onbinlerin yürüyüşü gerçekleştirme ihtimali bulunmaktadır. Yazar Ksenophon, Kentrites Nehri (Botan) aşıldıktan sonra Teleboas Nehri'ne kadar ki olan yürüyüş esnasında bu alanların coğrafik yapısını aktarmaktadır. Böylesi coğrafik yapı tasvirleri ışığında kalabalık bir grubun yürürken dikkat edeceği hususlar ve ayrıca insan gücünün en az harcanacağı alanlar takip edilmiştir. Nitekim yazar bulundukları bölge içerisinde 5 fersah kadar ilerlediklerinden ve söz konusu bölgenin *"yer yer yassı tepelerden"* meydana geldiğini belirtmektedir. Bu durumda yapılacak olan topoğrafya okumaları bir ordunun yürüyüşüne daha az engel teşkil edecek coğrafi alanlarda gerçekleşmelidir. Çalışmamızın temel kaynağı olan Anabasis adlı eserde yazarın ifadeleri doğrultusunda, Kentrites'ten 5 fersah kadar uzaklaşan birliğin yaklaşık olarak 25 km kadar yürüdüğünü ve bu yürüyüşün düz bir alan olan Kurtalan Ovası'na doğru devam ettiğidir (bkz. Resim 6).[3]

Ordunun yürüyüşü sırasında yaşanılan olayları bir 'savaş muhabiri' gibi aktaran Ksenophon, bulundukları alanlardaki coğrafi tanımları ifade etmenin yanı sıra varılan yerleşim yerleri ve bu yerleşim yerlerinde bulunan mekânların fiziki özelliklerini de anlatmaktadır.

[3] Onbinlerin yürüyüşü ile ilgili çalışma yapan ve güzergâh önerisinde bulunarak konuyu detaylandıran bir diğer araştırmacı Claudia Sagona'dır. Araştırmacı Sagona'nın öneride bulunduğu güzergâh, çalışmamızda sunduğumuz güzergâhın kuzeyindedir. Sagona, Anabasis'in yazarı Ksenophon'un nehirleri karıştırdığını ve nehir kollarının farklı nehirler olduğunu ifade etmektedir. Araştırmacıya göre; birlik Palandöken'in güney tepeliklerini aşarak ilerlemiştir. Ksenophon'un, Phasis (Aras) diye aktardığı nehrin aslında Kentrites Nehri olduğu ve Kentrites Nehri'ni (Aras) soluna alıp ilerleyen birliğin Erzurum il sınırları içerisinde bulunan, Pasinler'in çıkışında yer alan Çobandede Geçidi'ne doğru ilerlediğini belirtmektedir. Buradan batıya doğru hareket eden ordunun Erzincan/Altıntepe yerleşiminin yakınına kadar vardıklarını ifade etmektedir. Birliklerin bu ilerleyişinin sonunda Teleboas Nehri'ne ulaştığını söyleyen araştırmacı, Teleboas Nehri'nin ise Erzican Karasu olduğuna işaret etmektedir (Sagona, 2004: 299,331; bkz. Harita 3).

> *"Köy geniş bir alana yayılıyordu. İçerisinde satraba ait sarayın bulunuyordu. Çoğu evin damlarında kuleler yükseliyordu."* (Ksenophon, Anab. IV.4.2,3).

Ksenophon'un yukarıdaki ifadeleri doğrultusunda Siirt il sınırları içerisinde bulunan Kurtalan Ovası'nın batı kesimine bakılması gerekmektedir. Söz konusu ovanın batısına doğru ilerlendiğinde Garzan Nehri (Yanarsu) ile karşılaşılmaktadır. Garzan Nehri'nin çevresinde bulunan köyler ve aynı zamanda nehrin kuzeyinde yer alan Arzana (Erzen) Antik Şehri bu ifadeler ışığında değerlendirilmelidir (bkz. Resim 7).

Ordunun Tigris Nehri'nin (Dicle) kaynağını geride bırakarak yürüyüşe devam ettiklerine şahit oluyoruz. Birliğin kaynaktan 2 stathmos[4] kadar uzaklaştıklarını ve Teleboas Nehri'ne ulaşana dek 3 stathmos yürüdükleri görülür. Yazar tarafından Teleboas Nehri, güzel ve büyük olmayan, çevresinde ise birçok yerleşimin bulunduğu yer olarak ifade edilir. Kurtalan Ovası'nın batı kısmında dikkate alınması gereken bir yer olarak ifade ettiğimiz ve Garzan Nehri'nin bulunduğu bu alan Dicle'nin kaynağı olarak görülmektedir. Garzan Nehri'nden 2 stathmos yaklaşık 50 km yürüyen birlik Van Gölü'nün güneybatısından ilerleyerek öncesinde Kozluk ilçesine daha sonra ise Mutki yerleşimine varmıştır. Bu yerleşim yerinden 3 stathmos yaklaşık 75 km ilerleyen Onbinler, Teleboas Nehri'ne ulaşmış olmalıdırlar (bkz. Resim 8). Ksenophon tarafından 'Teleboas' olarak aktarılan nehrin bölgenin karasularından olan Muş-Karasu olabileceği gibi bize göre Murat Nehri olabilme ihtimali de vardır. Kaynağını Ağrı ilinin Diyadin ilçesi Aladağ'dan alan Murat Nehri, bir kolu olan Karasuyu'da içine alarak Fırat Nehri'ne (Euphrates) dökülür. Böylesine uzun bir yol kat eden Murat Nehri'nden (yak. 730 km) Onbinlerin geçmeme ihtimali düşüktür (Polat, 2014: 55; 2020: 11) (bkz. Resim 9).

Teleboas Nehri (Murat Nehri) aşıldıktan sonra yürüyüşün yapıldığı alan, Ksenophon tarafından tanımlanmaya devam etmiştir. Teleboas Nehri aşıldıktan sonra yazarın ifadeleri lokalizasyonun belirlenmesine yardımcı olacak etkenlerdendir.

> *"...kuru üzüm ve hoş kokulu yıllanmış şaraplar..."*(Ksenophon, Anab. IV.4.7,9).

Teleboas'a varılmadan önce bölgede birçok üzüm bağının olduğu köyler bulunmaktadır. Ksenophon'un nehir aşıldıktan sonra böylesi bir ifadeyi yazması Murat Nehri aşıldıktan sonraki köylere de dikkati çekmektedir. Şu an çok azının aktif bir durumda olduğu bu köyler o dönemde önemli bir geçim kaynağı olarak görülmektedir. Teleboas aşıldıktan sonra yaklaşık olarak 75-80 km lik bir yürüyüş gerçekleştiren birlik, anlatılan köylere ulaşmıştır. Bölgede yazarın dikkatini çeken ve yürüyüşün gerçekleştiği dönemde neden yapıldığı kesin olarak bilinmeyen mimari ev yapıları anlatılmaktadır. Farklı bir yapıya sahip olan 'ev' yapısı yazar tarafından tanımlanmaktadır. Bu ifadelerinin yanı sıra bölge içerisinde ayrıca sıcak su kaynağı ifadeleri bölgeyi tanımamıza ve belirleyebilmemize imkân tanımaktadır.

> *"Köydeki evler yer altındaydı. Girişi bir kuyu ağzına benziyordu, aşağısı ise genişçeydi. Yük hayvanları için kazılmış yollar vardı, insanlarsa bir merdivenle aşağı iniyordu."* (Ksenophon, Anab. IV.5.22)

> *"Kar gerçekten de küçük bir vadinin içinde bir yerde fokurdayan sıcak su kaynağı sebebiyle erimişti."* (Ksenophon, Anab. IV.5.15)

Ksenophon'un yukarıda tanımları verilen 'ev mimarisi' ve 'sıcak su' betimlemeleri ışığında, söz konusu özelliklerin günümüz coğrafi yerleştirmelerine göre Van Gölü'nün batı kesimlerinde kalan Muş düzlükleri olabilme ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Muş iline bağlı Varto'nun batı yakasında kalan Bingöl ilinin doğu tarafı incelenmelidir. Bu konuyla ilgili olarak Yakar (2007: 353,354), Muş

[4] Stathmos 1 günlük yürüyüş mesafesi olarak kabul edilir. Bu mesafe yaklaşık olarak 50 km olarak düşünülür. Bu durum kalabalık bir topluluk olan ordu yürüyüşü olarak düşünüldüğünde 50 km olarak belirtilen bu mesafe 25-30 km ye denk gelmektedir. Yaşanan bir savaş sonrası, bilmedikleri bir coğrafyada, topoğrafik şartlar, güvenlik kaygısı, hastalık ve açlığa iklim koşulları da eklendiğinde, ordunun 2 stathmos yani 50 km lik yürüyüşü gerçekleştirmesi gerçeği yansıtmıyor olabilir.

Bölgesi'nde birçok Ermeni ailenin yaşadığını ve Ksenophon'un tasvir ettiği mimariye uygun evlerin bulunduğuna işaret etmektedir. Anadolu'nun doğusu ve soğuk iklimin etkili olduğu alanlarda farklı isimlerle anılan bu tarz yapıdaki evlere rastlanıldığı bilgisi verilmektedir. Ayrıca Dönmez (2016: 107) bahse konu ile ilgili olarak bölgedeki Ermeni nüfusundan ve yine bölgede bulunan yer altı konutları diye adlandırılan mimariden bahsetmektedir. Dönmez göre (2016: 31,33); bölgede yaşanan otorite boşluğunun burada yaşayan halkın daha yüksek yerlere tırmanıp yaşamlarını devam ettirmelerine neden olduğu gibi yerin altını da tercih etmelerine sebep olmuştur. Yer altı konutlarının mağarayı andırdığını ifade eden araştırmacı, bu konutların pencerelerinin olmadığını, konutun belli bir kısmının hayvanlara ayrıldığını ve burada yaşayan insanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için erzak ve ocağın bulunduğu oda yapılarının olduğu anlatılmaktadır (bkz. Resim 10.1, 10.2, 10.3, 10.4). Bu tarz mimari yapıların bölgedeki varlığı için Kalkan (2011: 48,52) yaşanılan dönemdeki iklimin sert ve uzun geçtiğini, bölgede yaşayan insanların çetin kış şartlarından korunmak için bu tür yapıları kullandığını belirtir. Urartu Devleti'nin yıkılışından sonra yüksek kesimlere çıkan insanların MÖ 5. yüzyılın sonlarına doğru bölgede var olan Pers yönetimi altında yaşamaya devam ettiklerinin tabakalı kazılardan anlaşıldığını ifade etmektedir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

MÖ 5. yüzyılın sonlarına doğru Akhaimenid Hanedanlığı idaresinin kendi içerisinde yaşadığı taht mücadelesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu olaylar, söz konusu dönemde Doğu Anadolu Bölgesi'yle ilgili yeterli sayıda çalışma yapılmadığından, yüzeysel kalan bilgilere ışık tutmuştur. Paralı Hellen askerlerinin yürüyüşüne tanık olan bu topraklarda, metin yazarı Ksenophon'un yapmış olduğu tarif ve tespitlerle yürüyüşün nerelerde ve nasıl zorluklarla ilerletilmeye çalışıldığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Söz konusu bu tarif ve tespitler ışığında, birliğin yürüyüşü, su ve besin kaynaklarının olduğu bir güzergâh üzerinde gerçekleştirmesi beklenir. Bu ihtiyaçların yanı sıra ilerlemeye çalışan askerlerin konaklama, tedavi, dinlenme ve güvenlik gibi doğal gerekliliklere cevap veren bir güzergâhın önemi göz ardı edilemez.

Yukarıda saydığımız bahse konu ihtiyaçlar bizim yaptığımız değerlendirmeler esnasında da dikkate alınmış ve bu koşullara uygun bir güzergâhın izlendiği anlaşılmıştır. Pers hâkimiyetinin olduğu topraklarda ilerleyen ordunun, söz konusu dönemde iskân olanakları, besin kaynaklarına ulaşma, topoğrafyanın müsaade ettiği kadarıyla konaklama imkânı geri dönüş yolundaki Onbinler açısından ilerlenebilir bir rotayı belirlemiştir.

Anadolu sınırları içerisinde Sardeis'ten başlayan yürüyüşün rotası, Kunaksa'da yaşanan savaş sonrasında Karadeniz'de Teikhes Dağı'nda son bulmuştur. Söz konusu bu tarihi rotanın ele aldığımız bir bölümünde, birliğin yaşayabileceği yukarıdaki etkenler dikkate alınarak bir güzergâh önerisi sunulmuştur. Günümüz görüntüleme imkânlarından da faydalanılarak önerilen olası güzergâh bu konudaki bir deneme çalışmasıdır (bkz. Harita 1).

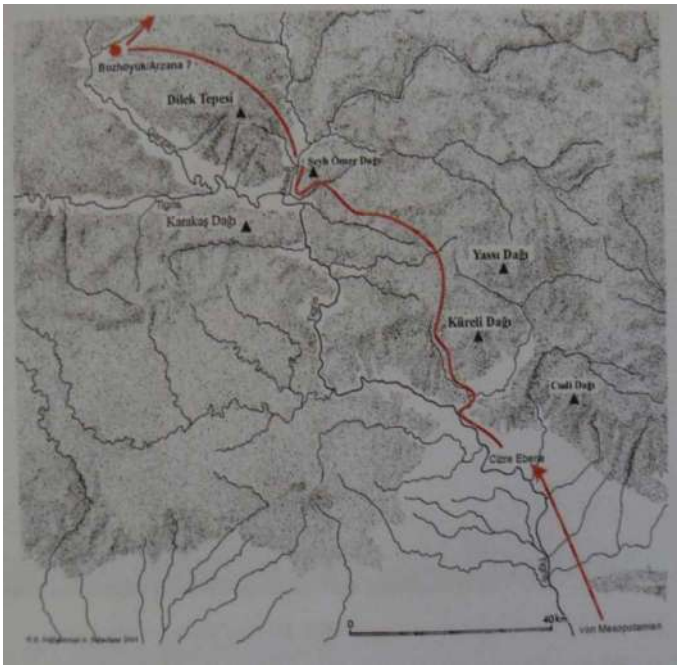
LEVHALAR

Resim 1. Boiotia Tip Miğfer (Schachner and Sağlamtimur, 2008: Figür 3-4).

Resim 2: Kentrites Nehri'ne Uzaklıkta Olan Dağlar.

Resim 3: Sağlamtimur ve Schachner'in Güzergâh Önerisi (Sağlamtimur ve Schachner. 2005: Figür 2).

Resim 4: Kentrites Nehri, Yığınlı, Eğlence ve Sağlarca Köyü.

Resim 5: Muhtemel Geçit ve Kayalıklar.

Resim 6: Kurtalan Ovası.

Resim 7: Garzan Nehri, Erzen Harabeleri ve Meydan Yerleşimi.

Resim 8: Garzan Nehri, Meydan Yerleşimi.

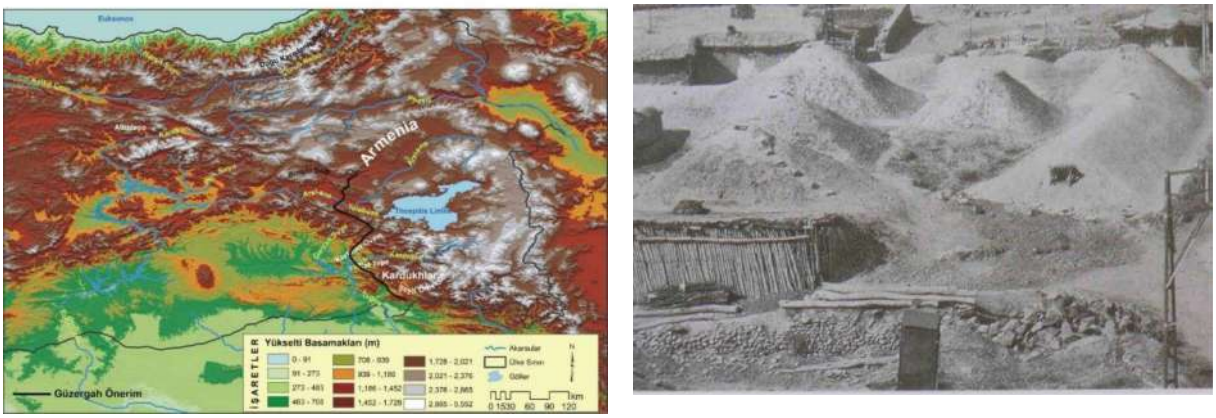
Resim 9: Meydan Yerleşimi, Murat Nehri.

Resim 10.1: Ksenophon'un Bahsettiği Ev Mimarisi (Pektaş vd., 2011: Resim 6).

Resim 10.2: Ksenophon'un Bahsettiği Ev Mimarisi (Pektaş vd., 2011: Resim 6).

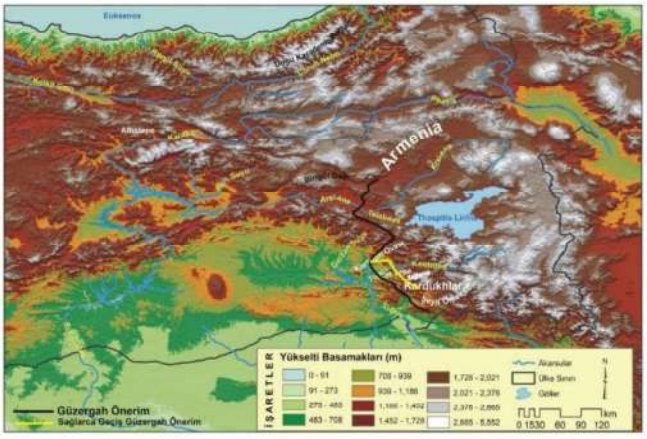

Resim 10.3: Yazarın Bahsettiği Ev Mimarisi (Yakar, 2007: 142).

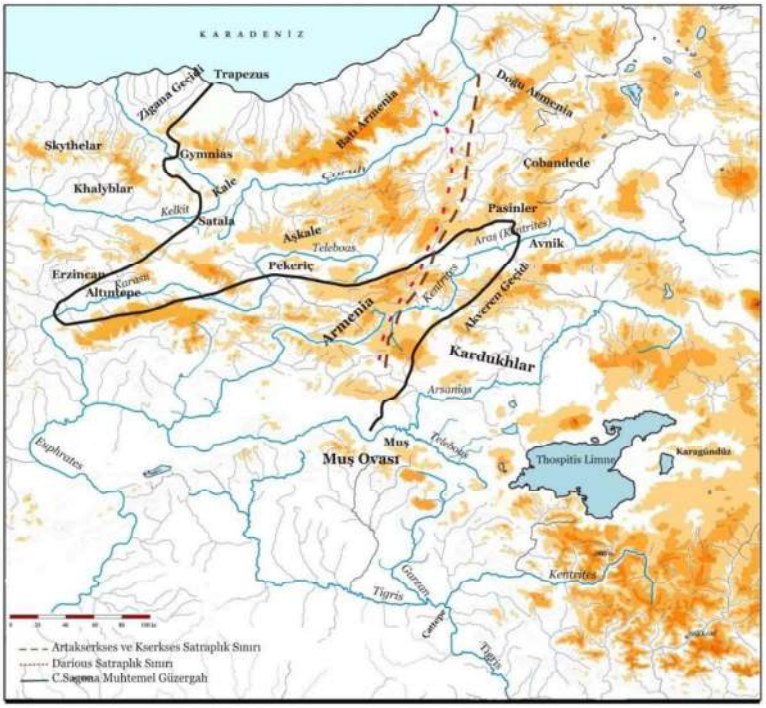

Resim 10.4: 20. YY. Başlarına Ait Bir Yer Altı Konutu (Dönmez, 2016: Figür 21).

Harita 1: Onbinlerin Muhtemel Geçiş Güzergâhı

Harita 2: Onbinlerin Muhtemel Sağlarca Güzergâhı.

Harita 3: Claudia Sagona'nın Olası Güzergâhı (Sagona, 2004: Harita 7. Harita Üzerinde Yeniden Düzenleme Yapılmıştır).

KAYNAKÇA

Herodotos (1973). ***Herodot Tarihi.*** (Çev. Mümtekin Ökmen), İstanbul: Remzi Kitapevi.

Ksenophon (2007). ***Anabasis Onbinlerin Dönüşü.*** (Çev. Oğuz Yarlıgaş), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Strabon (1924). ***The Geograpy of Strabo.*** (Ed. H.L.Jones), London: Harward Unıversıty Press, William Heinemann Ltd.

Dönmez, Ş. (2016). ***Anadolu ve Ermeniler Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylası'na Büyük Göçü***. İstanbul: Anadolu Ön Tarih Yayınları.

Günaltay, Ş. (1948). ***İran Tarihi En Eski Çağlardan İskenderin Asya Seferine Kadar 1. Cilt.*** Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları.

Kalkan, H. (2011). "Doğu Anadolu'da Geç Demir Çağ: Sorunlar ve Gözlemler", ***Olba XIX.*** Mersin: Kaam Yayınları, s. 47-56.

Khurt, A. (2009). ***Eski Çağ'da Yakındoğu MÖ 3000-330 Cilt II.*** (Çev. Dilek Şendil), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Lendle, O. (1984). "Der Marsch der,Zehntausend' durch das Land der Karduchen", ***Gymnasium 91.*** Heilderberg: s. 203-236.

Pektaş, K., Baş, G., Özdemir, H. ve Erdoğan, S. (2011) "Bitlis ve Çevresi 2009 Yılı Yüzey Araştırması", ***28. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt.*** (24-28 Mayıs 2010 İstanbul), Ankara: Allame Tanıtım ve Matbaacılık Hizmetleri, s. 457-474.

Polat, E. (2020). "The March Witnessed by History: Anabasis", ***Innovatıve Approaches In Socıal Scıences In The Context Of Archaeology, Hıstory, Hıstory Of Art, Phılology And Internatıonal Relatıons.*** (Ed. Nükhet Eltut Kalender), Ankara: Berikan Yayınevi, s. 3-18.

Polat, E. (2014). ***Onbinlerin Dönüş Yolunda Tarihi Coğrafya ve Arkeoloji.*** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

Sagona, C. (2004). "Did Xenophon Take the Aras High Road? Observations on the Historical Geography of North-East Anatolia", ***Ancient Near Eastern Studies Suppliment 14***. Paris: s. 299-331.

Sağlamtimur, H. ve Schachner, A. (2005). "Anabasis-Marsch der Zehntausend Der lange Heimweg des Griechenheeres durch Südostanatolien aus archaologisch-topographischer Sicht", ***Antike Welt Heft 3.*** Mainz: s. 93-97.

Schachner, A. ve Sağlamtimur, H. (2008). "Xenophon Überquerung des Kentrites-ein archaologischer Nachtrag", ***İstanbuler Mitteilungen 58.*** s. 411-416.

Tuplin, C. (1991). "Modern and Ancient Travellers in the Achaemenid Empire", ***Achaemenid History VII.*** Leıden, s.44-49.

Yakar, J. (2007). ***Anadolu'nun EtnoArkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı.*** (Çev. Selen Hırçın Riegel), İstanbul: Homer Kitapevi, s. 353-354.

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0198%3Abook%3D11%3Achapter%3D14%3Asection%3D1 (15.02.2021)

ERMƏNİ XİSLƏTİ: "SOYQIRIMI" SAXTAKARLIĞI

Mahir QƏRİBOV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı AMEA-nın Folklor İnstitutu

ÖZET

Ermenilerin asılsız "soykırımı" iddiaları "mazlum halk" imajında milli kimliklerini korumak için kullandıkları bir siyasi stratejidir. Bu stratejinin uygulayıcısı Ermeni diasporası`dır. Ancak hiçbir belge gösterilmeksizin tarihten yeni çelişkiler yaratmak kabul edilemez. Bu makale, "Ermenilerin sözde "soykırımı" sahtekarlığının nasıl gerçekleştirildiğine açıklık getirecektir.

Açar sözlər: Qafqaz xalqları, Birinci Dünya müharibəsi, 24 Aprel hadisələri, Qafqaz cəbhəsi, Qarabağ müharibəsi, Xocalı faciəsi

SUMMARY

The false "genocide" claims of the Armenians are a political strategy designed to preserve their national identities in the image of the "oppressed people". The main executor of this strategy is the Armenian diaspora. However, it is unacceptable to create new contradictions in any document, from history that is not based on reality. This article will clarify how the armenian character and "genocide forgery" are carried out.

Mərkəzi Asiyada və Qafqazda yaşayan xalqların hələ qədim dövrlərdən bir-birləri ilə sıx tarixi, mədəni əlaqələri mövcud olub. Bu xalqlar eyni coğrafiyada yaşadıqlarına görə mədəni və siyasi işlərdə bir-birlərindən çox təsirlənirlər. Orta əsrlər dövründə Osmanlı Dövləti ərazisində yaşayan xalqlar etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bərabərhüquqlu şəkildə yaşayırdılar. Belə olduğu təqdirə uzun illərdən bəri dövlət tərəfindən xüsusi diqqət və qayğı görən ermənilər nəyə görə Türklərə qarşı üz çevirdilər, kimlər bu düşmənçilik toxumunu səpdi və nə üçün?

XIX əsrin sonlarından etibarən Osmanlı İmperiyasını parçalamaq istəyən dövlətlər müxtəlif planlar həyata keçirməyə başladılar. Onlardan biri də "Şərq məsələsi" idi. Məhz bu səbəblə böyük dövlətlər bu coğrafiyada yaşayan xristian azlıqların mənafeyini qorumaq bəhanəsilə Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmağa başladılar.

1878-ci ildə imzalanan Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsinə uyğun olaraq, Balkan xristianlarına verilən "Milli azlıqların öz müqəddəratını təyinetmə" hüquqlarının ermənilərə də aid edilməsiylə Osmanlı Dövləti ərazisində erməni məsələsi geniş vüsət aldı.

Böyük dövlətlər arasında yaranmış ziddiyyətdən istifadə edən ermənilər öz mənafelərini gücləndirmək məqsədilə milli təşkilatlanma prosesini həyata keçirdilər. Bu təşkilatların, ictimai dərnək və cəmiyyətlərin təcrübəsi əsasında XIX əsrin ortalarından etibarən erməni siyasi partiyaları yaradıldı.

1860-cı ildə yaradılmış erməni Fədəkar cəmiyyəti, 1880-ci ildə Gənc Ermənistan dərnəyi, 1885-ci ildə Armenakan, 1887-ci ildə Qnçaq təşkilatı, 1890-cı ildə əsası qoyulan Daşnaksütyun və 1907-ci ildə yaradılan Ramqavar partiyaları Osmanlı imperiyası və İrandan gətirilən ermənilərin yaşadığı ərazilərdə qiyam və terror aktlarını həyata keçirməyi qarşılarına məqsəd qoyan siyasi partiyalar idilər.

Erməni tarixçisi Louise Nalbandian Hnçak təşkilatının proqramı haqqında bunları yazır. "Xalqın duyğularını hərəkətə keçirmək üçün təhrik və terrora ehtiyac var idi. Terror xalqın qorunmasının və onların Hnçak proqramına güvən duyğularının təmin olunması üçün bir metod olarak istifadə olunacaqdı." (Nalbandian,1963:75) Erməni millətçi təşkilatları öz məqsədlərinə çatmaq üçün terror fəaliyyətlərindən nəinki çəkinmir hətta bunu ən təsirli bir vasitə olaraq görürdü.

Daşnaksütyun partiyasının proqramı bu maddələrdən ibarət idi:

“Silahlı qiyam, yalnız ermənilər arasında yox, bütün xalqlar arasında inqilabi fikrin formalaşması üçün intensiv iş görmək, Ermənilərin silahlanması və təşkilatlanması, hökümət adamları və onların idarələrinə qarşı terror və onların məhv edilməsi”. (Гаибов, 1990 :16)

Ermənilər öz məkirli məqsədlərinə çatmaq üçün hər vasitəyə əl atmaqdan çəkinmir, bütün fəaliyyətlərini ancaq bu partiyaların proqramına uyğun şəkildə həyata keçirirdilər.

“Böyük Ermənistan” xülyasını hazırlayan faktolar içində erməni kilsəsinin xüsusi yeri var. Erməni tarixçisi Louis Nalbandian “Erməni inqilabi hərəkatı” əsərində göstərir ki, “Erməni kilisəsi erməni milliyətçiliyinin görünən ruhudur.” (Nalbandian, 1963: 47)

Çar Rusiyasının Van və Ərzurumdakı Konsulu Mayewski, erməni keşişi Qeyemyants və başqalarının verdikləri məlumatlar bu bölgələrdəki münaqişələrin təşkilatçılarının erməni milliyətçiləri olduğunu göstərirlər. Mayewski bununla bağlı yazır. “Ermənilər arasında milliyətçilik duyğuları yüz illər boyunca kilisələrin və monastırların himayəsi altında həyata keçirilib”. (Süslü, 1987: 34)

Ermənilərin bu dövrdə Şərqi Anadoluda, Qafqazda və digər bölgələrdə türklərə qarşı törətdiyi qırğınlar Daşnaksütyun partiyasının proqramına uyğun şəkildə həyata keçirilirdi. Həmin proqramın tərkibi, Azərbaycanın və Türkiyənin bir qisim ərazilərini işğal etmək, Bakı neftini ələ keçirmək və “Böyük Ermənistan” xülyasını reallaşdırmaqdan ibarət idi. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Osmanlı Dövlətinin vətəndaşı olub bu dövlətə xəyanət edən, cəbhə xəttinin əks tərəfindəki Rus ordusunun hərbi tapşırıqlarını yerinə yetirərək yüzlərlə türk əsgərini arxadan vuran ermənilər bu hərəkətləriylə əsrlər boyu onları mühafizə edən Osmanlılara qarşı xəyanət yolunu tutdular. Belə olduğu təqdirdə Osmanlı torpaqlarından ermənilərin köçürülməsi zəruri hal idi. Nəticədə İstanbul və digər böyük şəhərlərdə erməni təşkilatlarının fəaliyyəti dayandırıldı. Van, Bitlis və Ərzurum vilayətlərində yaşayan ermənilər müharibə gedən ərazilərdən çıxarıldı. Bu yerdəyişmə qərarı Osmanlı Dövləti üçün məcburi xarakter daşıyırdı. Bu gün Qərb mətbuatı ermənilərin şikayəti əsasında guya 1915-ci il hadisələri zamanı ermənilərin kütləvi qırğına məruz qaldığı haqqında məlumatlar yayır, ermənilər dünyaya məzlum xalq obrazında təqdim edirlar. Təəssüf ki, 24 aprel 2021-ci il tarixdə ABŞ Prezidenti Co Bayden də erməni saxtakarlığına uyaraq tarixi həqiqətləri təhrif etdi. Erməni lobbisinin təsiri ilə qəbul edilən bu qərarın tarixi reallıq, ağıl və əxlaqla heç bir izahı yoxdur. Tarixdə baş verən hadisələri siyasi hesablaşma və qarşıdurma vasitəsi kimi istifadə edilməməlidir. Türkiyə hər zaman 1915-ci il hadisələri ilə bağlı müzakirələrin siyasətçilər tərəfindən yox, tarixçilər tərəfindən aparılmasının zəruriliyini irəli sürüb, ABŞ və digər müttəfiqlərinin də ədalətin tərəfində olmağa çağırıb. Lakin təssüf ki, ABŞ administrasiyası qəbul etdiyi səbatsız qərarla öz rəsmi sənədlərini da inkar edərək, erməni diasporunun təzyiqlərinə boyun əyərək ABŞ Milli Arxivlər və Qeydlər Agentliyində (NARA) General Harbordun hesabatı başda olmaqla mövcud sənədləri görməzdən gəlib. General Harbordun başçılıq etdiyi Amerika missiyası 1919-cu il avqustun sonlarında Fransanın Brest şəhərindən yola düşmüş və sentyabrın 12-də İstanbula gəlmişdi. Qısa müddətdə Harbord İngiltərə, Fransa, İtaliya komissarları, habelə Yaxın Şərqdə Amerika mənafeyini müdafiə edən İsveç səfiri ilə görüşmüşdü. Sentyabrın ortalarında general Harbord Sivasda Qazi Mustafa Kamal paşa Atatürklə görüşdü. Dörd saata qədər davam edən danışıqlar zamanı Harbordu əsasən, kamalçıların Qafqaz siyasəti maraqlandırmışdı. Görüş zamanı Atatürk bildirmişdi: " Generala təşəkkür edirəm. Tariximizi oxumuş və millətimizin böyük ordular və komandirlər yetişdirdiyini və bunun üçün millətimizin bir mədəniyyətə sahib olmasını qiymətləndirir və qəbul edir. Ancaq mən bunu bilməsini istəyirəm ki, biz imperialistlərin pəncəsinə düşən quş kimi tədricən, acınacaqlı bir ölümə məhkum olmaqdansa, atalarımızın oğlu kimi öldürməklə ölməyi üstün tuturuq." (“Vatan” Gazetesi, 10 Kasım 1952)

Mustafa Kamal paşa eyni zamanda, Ermənistan hökumətinin öz ərazisində müsəlmanlara qarşı vəhşiliklər törətdiyini, digər yerlərdəki ermənilərı də bu işə təhrik etdiyini və hətta Türkiyənin hüdudlarına müdaxilə etdiyini Harborda bildirmişdi. O, bu fikirdə idi ki, Ermənistandakı müsəlman əhalisinin xilas edilməsi xeyli dərəcədə Qafqazda Azərbaycan hökumətinin qüvvətlənməsindən asılıdır. General Harborda təqdim edilən raportda göstərilirdi ki, 1918-ci il martın 11-12-də ermənilər təkcə Ərzurumda üç min dinc türk əhalisini qətlə yetirmişlər. (Süslü, 1987: 75) Ərzurum valisi Zakir əfəndi ermənilərin soyqırımı törətdiyi yerləri Harborda göstərmişdi. Sonra köhnə Rusiya-Türkiyə sərhədləri boyunca Qarsa gələn Harbord İstanbula göndərdiyi məlumatda bu yerlərdə az miqdarda

erməni əhalisi olduğunu yazırdı. O qeyd edirdi ki, sərhəd boyunca tez-tez ermənilər tərəfindən yurd-yuvalarından didərgin salınmış müsəlman köç karvanları ilə rastlaşır. Türkiyənin erməni talanlarına və soyqırımlarına məruz qalmış şərq vilayətlərində gördüyü dəhşətli vəziyyət haqqında Harbord sentyabrın 28-də Qarsdan müttəfiqlərin İstanbulda olan nümayəndələrinə məlumat vermişdi. (Akar, 2021:7)

Harbordun başçılıq etdiyi Amerika missiyası İrəvan və Tiflisdən sonra oktyabrın əvvəllərində Bakıya gəldi. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin evində qalan general Harbord Baş nazir Nəsib bəy Yusifbəyli, xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov, yollar naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanov və digər rəsmi şəxslərlə danışıqlar aparmışdı. Harbord Bakıda keçirdiyi görüşlər zamanı Azərbaycan Parlamenti və Hökuməti, xalq maarifinin vəziyyəti, məhkəmə orqanlarınının quruluşu və fəaliyyəti, əyalət idarəçilik formaları, seçki sistemi ilə bağlı onu maraqlandıran məsələlər haqqında ətraflı məlumat almışdı. "Azərbaycan" qəzeti Amerika missiyası ilə danışıqlar barədə məlumatında qeyd edirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və iqtisadi vəziyyətindən razı qalan Harbord Azərbaycanın istiqlaliyyətinin Paris sülh konfransı tərəfindən tezliklə tanınacağını söyləmişdi. (“Azərbaycan” qəzeti 1919) Oktyabrın 8-də Harbordun missiyası Batumdan Fransaya yola düşməli olduğu üçün Bakıdan birbaşa Batuma, oradan isə oktyabrın 16-da Parisə gəldi və Birləşmiş Ştatların Versalda olan dövlət katibinin müavini F.Polka, az sonra isə ABŞ dövlət departamentinə məruzə təqdim etdi. Harbordun məruzəsinin qısa mahiyyəti ondan ibarət idi ki, ermənilər üçün nəzərdə tutulan ərazilərdə türklər hələ ermənilər oradan çıxarılmazdan əvvəl çoxluq təşkil edirdilər və bütün erməni qaçqınlarının ora qayıdacağı halda da, türklər yenə çoxluq təşkil edəcəklər. General Harbordun rəhbərliyi ilə 47 nəfərlik missiya 58 gün ərzində 1603 səhifəlik raport hazırlamış və qəti surətdə bu fikrə gəlinmişdir ki, ABŞ Ermənistana hər hansı vəkalət verməkdən imtina etməlidir. (Akar, 2021:32) Bu gün ermənilərin “soyqırım” iddiaları “məzlum xalq” obrazında öz milli kimliklərini qoruyub saxlamaq üçün hazırlanan siyasi strategiyadır. Bu strategiyanın əsas icraçısı erməni diasporudur.

Əsl həqiqətdə isə bu gün Amerika üçün Avrasiyada Türkiyənin güc mərkəzinə çevrilməsi və erməni problemi Türkiyənin təsir gücünün tədricən önlənməsi üçün geosiyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunur. Baydenin “soyqırımı” bəyanatı erməni diasporu və Ermənistanın saxta soyqırımı yalanlarına inamları üçün əlavə stimul rolunu oynayır.

Tarixdən yeni ziddiyyətlər yaratmaq qəbuledilməzdir. Bunun Türkiyə-Ermənistan əlaqələrinə, regionda sülhə mənfi yöndə təsir edəcəyi açıqdır. Nəticə etibarilə türk və erməni cəmiyyətləri arasında müəyyən bir dövrdə baş verən hadisələri "soyqırımı" kimi təsvir etmək saxtakarlıqdır.

XX əsrin sonlarında ermənilərin Qarabağda həyata keçirdiyi soyqırımı faktı, “Xocalı faciəsi” dünyanın gözü qarşısında baş verən qanlı cinayətdir. Bu faciəni törədənlər, vaxtilə Ermənistanın rəhbərliyində olmuş və bu gün siyasi hakimiyyətə can atan terrorçu qüvvələrdir. İnanırıq ki, Azərbaycan və Türkiyənin birgə səyi ilə “Xocalıya Ədalət” kampaniyası çərçivəsində aparılan məqsədyönlü iş öz siyasi qiymətini alacaq, faciəni törədən erməni faşistləri öz layiqli cəzalarını alacaqlar. Necə ki, 30 illik işğaldan sonra Qarabağ torpaqları Azərbaycana qovuşdu, Azərbaycan və Türkiyənin siyasi iradəsi, uğurlu diplomatiyası ilə ədalət zəfər çalacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Nalbandian, L, Armenian Revolutionary Movement, University of California Press, 1963, s. 111.
2. Гаибов, Б. Дашнаки, Баку, 1990, с 27
3. Süslü A, Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, Ankara 1987, s 155
4. Akar. H. Harbord Military Mission Report, Ankara 2021, s 35
5. “Azərbaycan” qəzeti, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıq məcmui, 1919, № 1-2
6. “Vatan” Gazetesi, Mustafa Kemal'in General Harbord'a Verdiği Mülakat, 1919

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN XARİCİ İNFORMASİYA NÜMAYƏNDƏLƏRİ İLƏ MÜSAHİBƏLƏRİNİN VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏDƏ ROLU

THE ROLE OF PRESIDENT ILHAM ALIYEV'S INTERVIEWS WITH FOREIGN INFORMATION REPRESENTATIVES IN VICTORY IN THE PATRIOTIC WAR

RAMİLƏ DADAŞOVA Bəhlul qızı
Siyasi elmlər üzrə elmlər doktoru, dosent, AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini

XÜLASƏ

2020-ci il sentyabrın 27-dən Ermənistanın növbəti hərbi təcavüzü ilə başlayan və noyabrın 10-da Azərbaycanın qələbəsi ilə qurtaran 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı təcavüzkar Ermənistan dezinformasiyadan yararlanmağa çalışdı. Ermənistan bu dəfə dezinformativ təbliğatı aşağıdakı istiqamətlərdə apardı:

•Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mülki əhaliyə qarşı qadağan olunmuş silahlardan, o cümlədən kasetli raketlərdən istifadə etməsi;

•Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mülki əhaliyə qarşı dronlardan istifadə etməsi (Fransa və Rusiya da dəlil gətirmədən belə bəyanatlar yayırdılar. Məqsəd müharibədə işğalçı Ermənistana kömək etmək üçün zəmin yaratmaq, Azərbaycanın mülki əhalisinə qarşı qadağan olunmuş silahlardan istifadə etmələrinə "haqq" qazandırmaq, müzəffər Azərbaycan Ordusunun nüfuzunu azaltmaq idi);

•Türkiyənin müharibədə hərbi iştirakı (Məqsəd Rusiyanı münaqişəyə cəlb etmək idi);

• Türkiyənin Mərkəzi Asiyanın türk xalqları ilə əlaqələrə birbaşa sahib olmaq üçün Ermənistanı yox etmək planı;

•minlərlə muzdlunun Türkiyədən keçməklə Suriyadan gətirilməsi;

•Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin erməni kilsələrini dağıtmaları;

•ermənilərin əsrlərboyu Qarabağda yaşamaları;

•Azərbaycanın daxilində qarışıqlıq yaratmaq, eyni zamanda status almaq üçün guya azad mətbuatın, müxalifətin olmadığı bir yerdə ermənilərin də hüquqlarının pozulacağının xarici nümayəndələrə çatdırılması və s.

44 günlük müharibədə Ali Baş Komandan müzəffər Azərbaycan Ordusunun döyüşlərdəki uğurları ilə eyni vaxtda informasiya siyasətinin də başına keçərək, Azərbaycanın haqq səsini dünya mediasına və birliyinə çatdırdı, diplomatik sahədə və informasiya müharibəsində uğurlarımız Qarabağın işğaldan azad edilməsi prosesində qələbəmiz üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etdi. Qərbin informasiya kanalları qərəzli suallar verir, ittihamlar irəli sürür, Ermənistanı müdafiə mövqeyindən çıxış edirdilər. Bu ittihamların əsasında isə yenə də Ermənistanın yalan informasiyası dayanırdı. Qərəzli sualların, ittihamların hər birini Prezident tarixi faktlarla cavablandırdı. Müharibə zamanı İlham Əliyev Rusiya, Türkiyə, Fransa, Böyük Britaniya, İspaniya, Almaniya, İtaliya, Yaponiya və ABŞ kimi bir neçə ölkədən olan media qurumlarına rus, türk və ingilis dillərində olmaqla, 26 müsahibə vermiş və 600-dan çox sualı cavablandırmışdır. Əksər xarici müxbirlərin ittiham dolu provakativ suallarına Prezident İlham Əliyev səbrlə, faktlarla cavab verirdi, həmin ittihamların onların öz ölkələrinə uyğun olduğunu vurğulayırdı. Müxbirlər öz ölkələrini təmsil edirdilər, hökumətlərinin fikirlərini nümayiş etdirirdilər. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan Ordusunun qələbələrini, düşmənləri işğal olunan ərazilərdən qovmasını bir çox mənəm-mənəm deyən ölkələr həzm edə bilmirdilər və müharibənin yarıda kəsilməsi üçün siyasi təzyiqlər göstərirdilər.

Bununla belə, İlham Əliyev Azərbaycan Ordusunun qələbəsini siyasi-diplomatik müstəvidə illərlə formalaşdırılmış hüquqi baza əsasında təmin etdi. Prezident İlham Əliyev təkcə müxbirlərin ona ünvanladığı sualları cavablandırmadı, eyni zamanda münaqişənin sonlandırılmasında və Azərbaycanı dayandırmaqda maraqlı olan dünya liderlərinə də səsləndi.

Açar sözlər: Vətən müharibəsi, Prezident, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri, erməni dezinformasiyaları, xarici informasiya nümayəndələri, müsahibə, qələbə.

ABSTRACT

During the 44-day Patriotic War, which began with the next military aggression of Armenia on September 27, 2020 and ended with the victory of Azerbaijan on November 10, 2020, the aggressor Armenia tried to take advantage of disinformation. This time, Armenia carried out disinformation propaganda in the following areas:

• use of prohibited weapons, including cluster missiles by the Azerbaijani Armed Forces against civilians;
• use of drones by the Azerbaijani Armed Forces against civilians (France and Russia have made similar statements without evidence. The aim was to lay the groundwork to help the occupying Armenia in the war, to "justify" the use of prohibited weapons against the civilian population of Azerbaijan, to reduce the prestige of the victorious Azerbaijani Army);
• Turkey's military participation in the war (The goal was to involve Russia in the conflict);
• Turkey's plan to destroy Armenia in order to have direct relations with the Turkic peoples of Central Asia;
• bringing thousands of mercenaries from Syria through Turkey;
• destruction of Armenian churches by Azerbaijani Armed Forces;
• about the Armenians living in Karabakh for centuries;
• in order to create chaos inside Azerbaijan, as well as to gain status, the Armenians said that in the absence of a free press, opposition, the rights of Armenians will be violated, and so on.

Simultaneously with the success of the victorious Azerbaijani Army in the 44-day war, the Supreme Commander-in-Chief took over information policy, conveyed Azerbaijan's true voice to the world media and unity, and our success in diplomacy and information warfare was crucial for our victory in the liberation of Karabakh. Western news channels asked biased questions, made accusations, and defended Armenia. These accusations were again based on false information from Armenia. The President answered each of the biased questions and accusations with historical facts. During the war, Ilham Aliyev gave 26 interviews in Russian, Turkish and English to media outlets from Russia, Turkey, France, Great Britain, Spain, Germany, Italy, Japan and the United States and answered more than 600 questions. President Ilham Aliyev patiently and factually answered the provocative questions of many foreign correspondents, emphasizing that the accusations were appropriate for their country. Correspondents represented their countries and their governments. Many countries could not digest the victories of the Azerbaijani Army, the expulsion of enemies from the occupied territories, and exerted political pressure to halt the war. However, Ilham Aliyev ensured the victory of the Azerbaijani Army on the basis of the legal framework formed over the years in the political-diplomatic sphere. President Ilham Aliyev not only answered questions from reporters, but also addressed world leaders interested in ending the conflict and stopping Azerbaijan.

Keywords: Patriotic War, President, Azerbaijani Armed Forces, Armenian disinformation, representatives of foreign media, interview, victory.

GİRİŞ

İşğalçı siyasətini həyata keçirərkən Ermənistan terror metodu ilə yanaşı, yalan informasiyalardan çox bəhrələnmişdir. Birinci Qarabağ müharibəsi (1988-1994-cü illər) zamanı Ermənistan guya Dağlıq Qarabağ regionunun tarixən ona mənsub olması, bu ərazidə yaşayan ermənilərin Azərbaycan hökuməti tərəfindən təhlükədə olması, Azərbaycan ərazisindəki münaqişədə iştirak etməməsi, Dağlıq Qarabağ ermənilərini müdafiə etməsi, Ermənistanın blokadada olması, məcburi köçkün və qaçqınların sayı, Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin sosial-iqtisadi, mədəni cəhətdən təmin olunmaması, Azərbaycanda etnik azlıqlara qarşı ayrı-seçkiliyin həyata keçirilməsi, Azərbaycanın xarici ölkələrdən silah və hərbi sursat alması, Türkiyənin problemə müdaxilə etməsi və Ermənistanın humanitar yardım almasına mane olması və sairən haqqında yalan məlumatlar yayırdı. Ermənilər azərbaycanlı kəndlərinə azərbaycan dilində danışan xüsusi adamlar göndərərək, ermənilərin postları ələ keçirməsi, yerli sakinlərin öz yurdlarını tərk etmələri, Azərbaycan Ordusunun ağır itkilər verməsi haqqında şayiələr yayır, əhali arasında qorxu, təxribat yaratmağa, çalışırdılar.

2020-ci il iyulun 12-də Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədində yerləşən Tovuz rayonu istiqamətində Azərbaycan ərazilərini atəşə tutdular. Məqsədləri işğal etdikləri ərazilərin miqyasını artırmaq idi. Azərbaycan Ordusunun şücaəti nəticəsində düşmən layiqli zərbə alaraq geri oturduldu. Təcavüzkar Ermənistan Tovuz döyüşlərində də dezinformasiyadan yararlanmağa çalışdı:

Birincisi, Ermənistan əvvəllər də istifadə etdiyi üsuldan - yerli əhali arasında panika yaratmaq vasitəsindən istifadə etməyə cəhd etdi. Belə bir dezinformasiya yaydı ki, guya ermənilər postlarımızı ələ keçirmiş, Tovuz rayonunun sakinləri öz yurdlarını tərk edirlər.

İkincisi, guya Azərbaycan Ordusunun ağır texnikasının, tanklarının vurulması, ciddi itkilərə məruz qalması haqqında dezinformasiya yaydılar.

Üçüncüsü, yüksək döyüş əzmində olan Azərbaycan Ordusunun arxasında dayanan Azərbaycan xalqı arasında təxribat yaratmağa cəhd etdilər. Erməni xainlərini geri oturdarkən əsgərlərindən öndə gedən, düşmənlərə ağır itkilər yaşadan və qəhrəmancasına şəhid olan general Polad Həşimovun, polkovnik İlqar Mirzəyevin xəyanətin qurbanı olmaları, yüksək hərbi təlim görmüş hərbi mütəxəssislərin deyil, hərbi xidmətə yeni çağırılmış, heç bir hərbi təlim görməyən əsgərlərin döyüşə göndərilməsi haqqında şayiələr yayaraq, xalq arasında inamsızlıq yaratmağa cəhd edirdilər.

Lakin torpaqlarını itirmiş xalqın səbri tükənmişdi, Azərbaycanın qəhrəman oğulları əraziləri düşmənlərdən təmizləmək üçün könüllü olaraq Orduya getməyə hazır idilər. Prezident-Ordu-Xalq birliyi açıq-aydın göz qarşısında idi. Məhz bu birliyin nəticəsində Azərbaycan Ordusu əzmlə irəliləyərək torpaqlarımızı işğaldan azad etdi. Xalq Ordunu dəstəklədi, səfərbər olmaq üçün çoxlu müraciətlər olundu. Lakin güclü Azərbaycan Ordusunun buna ehtiyacı yox idi. Ermənilər Azərbaycan seqmentində yayılan bəzi şərhləri skrin edərək paylaşırdılar. İşğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsini səbirsizliklə gözləyən xalqımız isə təxribatlara yol açılmasına imkan vermədi. Sosial şəbəkələrdə Ordumuza ruh yüksəkliyi verən, ermənilərı qorxuya salan paylaşımlar edildi.

44 günlük müharibədə Ali Baş Komandan müzəffər Azərbaycan Ordusunun döyüşlərdəki uğurları ilə eyni vaxtda informasiya siyasətinin də başına keçərək Azərbaycanın haqq səsini dünya mediasına və birliyinə çatdırdı, diplomatik sahədə və informasiya müharibəsində uğurlarımız Qarabağın işğaldan azad edilməsi prosesində qələbəmiz üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etdi. Qərbin informasiya kanalları qərəzli suallar verir, ittihamlar irəli sürür, Ermənistanı müdafiə mövqeyindən çıxış edirdilər. Müharibə zamanı İlham Əliyev Rusiya, Türkiyə, Fransa, Böyük Britaniya, İspaniya, Almaniya, İtaliya, Yaponiya və ABŞ kimi bir neçə ölkədən olan media qurumlarına rus, türk və ingilis dilində olmaqla 26 müsahibə vermiş və 600-dan çox sualı cavablandırmışdır[1]. Sualların hər birini Prezident tarixi faktlarla cavablandırırdı. İnformasiya əsrində düşməni bu istiqamətdə də yerinə oturtmaq lazım idi. Əksər xarici müxbirlərin ittiham dolu provakativ suallarına İlham Əliyev səbrlə, faktlarla cavab verirdi, həmin ittihamların onların öz ölkələrinə uyğun olduğunu vurğulayırdı. Jurnalistlər öz ölkələrini təmsil edirdilər, onların fikirlərini nümayiş etdirirdilər. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan Ordusunun qələbələrini, düşmənləri işğal olunan ərazilərdən qovmasını bir çox mənəm-mənəm deyən ölkələr həzm edə bilmirdilər və müharibənin yarıda kəsilməsi üçün siyasi təzyiqlər göstərirdilər. Lakin Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Ordusunun döyüş meydanındakı haqq işini siyasi-diplomatik müstəvidə illərlə formalaşdırılmış hüquqi baza əsasında təmin etdi. Prezident İlham Əliyev təkcə müxbirlərin ona ünvanladığı sualları cavablandırmırdı, eyni zamanda münaqişənin sonlandırılmasında və Azərbaycanı dayandırmaqda maraqlı olan dünya liderlərinə də səslənirdi.

Bu ittihamların əsasında isə yenə də Ermənistanın yalan informasiyası dayanırdı. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistan dezinformasiyanı aşağıdakı istiqamətlərdə aparırdı:

•Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mülki əhaliyə qarşı qadağan olunmuş silahlardan, o cümlədən kasetli raketlərdən istifadə etməsi;

•Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mülki əhaliyə qarşı dronlardan istifadə etməsi (Fransa və Rusiya da dəlil gətirmədən belə bəyanatlar yayırdılar. Məqsəd müharibədə işğalçı Ermənistana kömək etmək üçün zəmin yaratmaq, Azərbaycanın mülki əhalisinə qarşı qadağan olunmuş silahlardan istifadə etmələrinə "haqq" qazandırmaq, müzəffər Azərbaycan Ordusunun nüfuzunu azaltmaq idi);

•Türkiyənin müharibədə hərbi iştirakı (Məqsəd Rusiyanı münaqişəyə cəlb etmək idi);

[1] 44 günlük diplomatiya dərsləri. 14.04.2021. https://news.day.az/azerinews/1334002.html

• Türkiyənin Mərkəzi Asiyanın türk xalqları ilə əlaqələrə birbaşa sahib olmaq üçün Ermənistanı yox etmək planı;

•minlərlə muzdlunun Türkiyədən keçməklə Suriyadan gətirilməsi;

•Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin erməni kilsələrini dağıtmaları;

•ermənilərin əsrlərboyu Qarabağda yaşamaları;

•Azərbaycanın daxilində qarışıqlıq yaratmaq, eyni zamanda status almaq üçün guya azad mətbuatın, müxalifətin olmadığı bir yerdə ermənilərin də hüquqlarının pozulacağının xarici nümayəndələrə çatdırılması və s.

ARAŞDIRMA

Prezident İlham Əliyev 2020-ci il sentyabrın 29-da "Rossiya-1"telekanalında yayımlanan "60 dəqiqə" proqramına[2], oktyabrın 2-də "Əl-Cəzirə" televiziya kanalına[3], oktyabrın 4-də "Əl-Ərəbiyə" televiziya kanalına[4], oktyabrın 5-də Türkiyənin "TRT Haber" televiziya kanalına[5], oktyabrın 6-da Rusiyanın «Perviy kanal» televiziya kanalıına[6], oktyabrın 7-də «CNN Türk» televiziya kanalına[7], oktyabrın 7-də "Euronews" televiziya kanalına[8] , oktyabrın 9-da "CNN İnternational" televiziya kanalının "Connect the World" verilişinə[9], oktyabrın 9-da "Sky News" televiziya kanalına[10], oktyabrın 10-da Rusiyanın RBK televiziya kanalına[11], oktyabrın 12-də Türkiyənin "Haber Global" televiziya kanalına[12], oktyabrın 13-də Türkiyənin "Haber Türk" televiziya kanalına [13], oktyabrın 14-də «France 24» televiziya kanalına[14], oktyabrın 15-də Türkiyənin NTV televiziya kanalına[15], Rusiyanın «RİA Novosti» agentliyi üçün «Rossiya Seqodnya» Beynəlxalq İnformasiya Agentliyi media qrupunun baş direktoru Dmitri Kiselyova[16], oktyabrın 16-da Türkiyənin «A Haber» televiziya kanalına[17], oktyabrın 19-da Rusiyanın TASS informasiya agentliyinə[18], oktyabrın 21-də Yaponiyanın «Nikkei» qəzetinə[19], oktyabrın 24-də Fransanın "Figaro" qəzetinə[20], oktyabrın 25-də Amerika Birləşmiş Ştatlarının "Fox News" televiziya kanalına[21], oktyabrın 26-da İtaliyanın "RAİ 1" televiziya kanalına[22], oktyabrın 28-də Rusiyanın "İnterfaks" Agentliyinə[23], Almaniyanın ARD televiziya kanalına[24], noyabrın 2-də İtaliyanın "La Republica" qəzetinə[25], noyabrın 4-də İspaniyanın EFE İnformasiya Agentliyinə[26] , noyabrın 9-da "BBC News"a[27] müsahibə verərək Ermənistanın informasiyalarının yalan olduğunu, onun terror siyasətinin mahiyyətini, Azərbaycanın beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq ərazi bütövlüyünü bərpa etmək uğrunda mübarizə apardığını bildirdi.

[2]Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 106-cı kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.82-88.
[3] Yenə orada, s.107-126.
[4] Yenə orada, s.144-156.
[5] Yenə orada, s.157-177.
[6] Yenə orada, s.187-197.
[7]Yenə orada, s.199-217.
[8]Yenə orada, s.218-224.
[9]Yenə orada, s.237-250.
[10]Yenə orada, s.251-261.
[11]Yenə orada, s.262-281.
[12]Yenə orada, s.282-296.
[13]Yenə orada, s.301-325.
[14]Yenə orada, s.327-334.
[15] Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 107-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.5-25.
[16]Yenə orada, s.26-35.
[17]Yenə orada, s.37-64.
[18]Yenə orada, s.84-100.
[19]Yenə orada, s.114-137.
[20]Yenə orada, s.147-161.
[21]Yenə orada, s.162-183.
[22]Yenə orada, s.214-221.
[23]Yenə orada, s.224-260.
[24]Yenə orada, s.261-278.
[25]Yenə orada, s.310-318.
[26]Yenə orada, s.319-333.
[27] Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 108-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.23-55.

Birincisi, Ermənistan Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mülki əhaliyə qarşı qadağan olunmuş silahlardan, o cümlədən kasetli raketlərdən istifadə etməsi haqqında yalan məlumatlar verirdi. Almaniyanın ARD televiziya kanalına müsahibə alan jurnalistin: "Onlar (ermənilər-R.D.) iddia edirlər ki, Siz kasetli raketlərdən istifadə edirsiniz. Hətta Sizin orada və Dağlıq Qarabağda kasetli raketlərdən istifadə etdiyinizə dair "Amnesty International" və "Human Rights Watch" təşkilatlarından bəzi dəlillər var idi. Nəyə görə Siz bu növ silahlardan istifadə edirsiniz?" sualına Prezident İlham Əliyev "Bununla bağlı heç bir sübut yoxdur. Mən istərdim ki, onlar buraya gəlsinlər və o dəlilləri təqdim etsinlər. Eyni zamanda, Gəncəyə, Tərtərə, Bərdəyə getsinlər və ermənilərin hansı növ silahlardan istifadə etdiklərini görsünlər. Qərəzsiz olsunlar..."[28] – cavab vermişdi.

Bu haqda "BBC News"un müxbiri də Prezidentə sual verdi: "Lakin eynilə, Siz kassetli silahlardan danışdıqda, sübut var ki, Siz də mülki yerlərdə, Stepanakertin (Xankəndi – R.D.) küçələrində kassetli silahlardan istifadə etmisiniz və bu, "Human Rights Watch" təşkilatı tərəfindən geniş şəkildə sənədləşdirilmişdir, şəkillər çəkilmişdir, videolar çəkilmişdir, şahidlər ifadə vermişdir. Onların hadisə yerinə getmək imkanı var idi. Nəyə görə Siz o dərəcədə qeyri-dəqiq ola bilən kassetli silahlardan mülki yerlərdə istifadə edirsiniz?". İlham Əliyev bildirdi ki, "bu, Ermənistanın növbəti yalanıdır. Ermənistan kassetli bombalardan istifadə edir. ... biz "Human Rights Watch" təşkilatı ilə əməkdaşlığı beş-altı il bundan əvvəl dayandırdıq. Yalnız indi bu müharibə başlayanda biz onları bura gəlməyə və öz gözləri ilə görməyə dəvət etdik. Biz onların bu halları təsdiqləməsini istəyirdik, çünki onlar üçün "yox" demək imkanı yox idi. Buna görə biz onları dəvət etdik. Beləliklə, bu təşkilata Azərbaycanda etimad yoxdur"[29].

Ermənistanın yalan məlumatlarının təsiri altında olan, qarşısına yalnız bu təcavüzkar dövləti müdafiə etmək məqsədini qoyan jurnalist təkidlə döyüş zonasında olmaq istəyini bildirdi. Prezident "...Siz bizim dağıdılmış kəndləri görə bilərsiniz. Siz Gəncədə olmusunuz. Yəqin ki, siz Bərdəyə də gedə bilərsiniz. Buna görə bizim gizlədiləsi bir şeyimiz yoxdur. Biz öz torpağımızda vuruşuruq. Erməni ordusu bizim torpağımızdadır, onlar təcavüzkardır və biz təcavüzün qurbanı olmuşuq. Lakin bu gün biz qisasımızı alırıq. Bu gün biz onlara yerini göstəririk və dediyim kimi, onlar qalan əraziləri könüllü olaraq boşaltmasalar, biz onları axıra qədər qovacağıq"[30] –dedi.

İkincisi, Ermənistan dezinformasiya yayırdı ki, Azərbaycan mülki əhaliyə qarşı dronlardan istifadə edir. Prezident İlham Əliyev oktyabrın 25-də Amerika Birləşmiş Ştatlarının "Fox News" televiziya kanalına müsahibəsində bildirdi ki, bu, yanlış məlumatdır: "...Rusiya və Fransa, yeri gəlmişkən, açıq şəkildə buna münasibət bildirən yeganə ölkələr belə məsuliyyətsiz bəyanatlar verdilər. Sübutlar, dəlillər tələb edildi və hələ də tələb edilir. Müharibə 20 gündən çoxdur ki, yenidən başlayıb, indiyədək nə Rusiya, nə də Fransa tərəfindən heç bir dəlil və ya sübut təqdim olunmayıb..."[31].

İlham Əliyev oktyabrın 14-də «France 24» televiziya kanalına[32] müsahibəsində bildirdi ki, Azərbaycan Ordusu yalnız mülki vətəndaşların və hərbiçilərin həyatlarını təhlükədə qoyan hədəfləri vururlar. Müxbirin erməni kilsələrinin hədəfə alınması, muzdlulardan istifadə edilməsi, Türkiyənin müharibədə hərbi iştirakı kimi qərəzli ittihamlarını Prezident faktlarla təkzib etdi. Ermənistanın təcavüzkar siyasətinə heç toxunmayan müxbir Azətbaycanın Türkiyədən silah alması, dronlardan istifadə etməsini bildirdikdə, Prezident Azərbaycan Ordusunun dronlardan istifadə etdiyini etiraf etdi və diplomatik surətdə bildirdi ki, "...Biz artilleriyadan, geniş çeşidli hərbi avadanlıqlardan istifadə edirik. Lakin təkcə dronlar Ermənistana 1 milyard dollar ziyan vurub. Bu onlar üçün ciddi ziyandır.

[28] İlham Əliyevin Almaniyanın ARD televiziya kanalına müsahibəsi. 31.10.2020. https://president.az/articles/45111

[29] Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 108-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.34; İlham Əliyev "BBC News"a müsahibə verib. 09.11.2020. https://president.az/articles/45845

[30] Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 108-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.35-36; İlham Əliyev "BBC News"a müsahibə verib. 09.11.2020. https://president.az/articles/45845

[31] Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 107-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.169-170; Azərbaycan humanitar atəşkəs şərtlərinə əməl edir, mülki şəxslərə və obyektlərə hücum etmir. 28.10.2020. http://shirvanqazeti.az/samaxi-ih/360-azrbaycan-humanitar-atks-rtlrin-ml-edir-mlki-xslr-v-obyektlr-hcum-etmir.html

[32] Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 106-cı kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.327-334.

Mənə maraqlıdır, onlar bu avadanlıqları almaq üçün bu qədər pulu haradan tapıblar, çox güman ki, onu pulsuz əldə ediblər”[33].

Üçüncüsü, əcnəbi müxbirlər müharibədə Türkiyənin hərbi iştirakını bildirir və qərəzli, ittiham dolu suallar verirdilər. Ermənistan Rusiyanı münaqişəyə cəlb etmək üçün Türkiyənin müharibədə birbaşa iştirakı haqqında yalan məlumatlar yayırdı[34]. Halbuki Türkiyə hərbiçiləri müharibədə iştirak etmirdilər, eyni zamanda. Azərbaycan Türkiyə istehsalı olan hərbi avadanlıqlarla yanaşı, Rusiya istehsalı olan hərbi avadanlıqlardan, İsrail istehsalı olan hərbi avadanlıqlardan, digər ölkələrin istehsalı olan hərbi avadanlıqlardan da istifadə edirdi.

İlham Əliyev oktyabrın 24-də Fransanın “Figaro” qəzetinə[35] verdiyi müsahibəsində bildirdi ki, “Türkiyə əsla münaqişəyə cəlb edilməyib və Azərbaycanda muzdlular yoxdu. Türkiyənin iştirakına dair heç bir dənə də sübut yoxdur. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hücum həyata keçirdiyi ilk saatlardan Türkiyə, Türkiyənin Prezidenti və digər yüksək səviyyəli rəsmilər Azərbaycana güclü siyasi dəstək, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə dəstək verdilər. Azərbaycan tərəfində heç bir əcnəbi döyüşçü yox idi. Bu, dezinformasiyadır. Bu, müəyyən ölkələrin bəzi rəsmiləri tərəfindən yayılmışdır. Lakin bu vaxtadək, toqquşmalar başlayandan sonra iyirmi gündən çox bir müddətdə nə Fransadan, nə də Rusiyadan heç bir dəlil təqdim olunmamışdır”[36].

Fransanın “Figaro” qəzetinin müxbirinin “ermənilər deyirlər ki, onlar Gəncəni ona görə bombardman etdilər ki, Gəncədə Tükiyənin bir neçə F-16 qırıcı təyyarəsi var idi və bu F-16 qırıcı təyyarələrindən biri erməni təyyarəsini vurmuşdu” deməsinə cavab olaraq İlham Əliyev bildirdi ki, “Türkiyənin F-16 qırıcı təyyarələri ona görə Azərbaycandadır ki, toqquşmalar başlamadan öncə onlar birgə hərbi təlimdə iştirak edirdilər və onlar yerdədilər, onlar səmada deyillər. Ermənistanın Su-25 təyyarəsi dağa çırpılmışdır və onlar bunu guya Türkiyə F-16 qırıcı təyyarəsi tərəfindən vurulduğu kimi qələmə verməyə çalışırdılar”[37]. “...Azərbaycana hərbi avadanlığı ən çox təchiz edən Türkiyə və İsrail deyil. Bu, Rusiyadır. Lakin Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan Rusiyadan aldığı silahlara görə pul ödəyir. Ermənistan Rusiyadan silahları pulsuz əldə edir. Biz həmçinin İrandan, Ukraynadan, Belarusdan silah alırıq”[38].

Oktyabrın 26-da İtaliyanın “Rai-1” televiziya kanalına müsahibədə də Prezident İlham Əliyev əməliyyatlarda Türkiyə qoşunlarının iştirak etmədiyini, Türkiyənin F-16 təyyarəsinin Azərbaycan ərazisində olmasını birgə hərbi təlimlər keçirilməsi ilə əlaqədar olduğunu, Ermənistan ərazisində Rusiyanın MiQ-29, Su-30 təyyarələrinin olduğunu, Rusiyanın Gümrüdəki 5 minlik bazasından vaxtaşırı olaraq Ermənistan silahlı qüvvələrinə təchizat göndərildiyini bildirdi[39].

Dördüncüsü, Türkiyənin Mərkəzi Asiyanın türk xalqları ilə əlaqələrə birbaşa sahib olmaq üçün Ermənistanı yox etmək planı haqqında yalan məlumatlar yayılırdı. Fransanın “Figaro” qəzetinin müxbirinin qərəzli olaraq, “Siz düşünmürsünüz ki, Türkiyənin Mərkəzi Asiyanın türk xalqları ilə birbaşa əlaqəyə sahib olmaq üçün Ermənistanı silmək planı vardır?”[40] İlham Əliyev bildirdi ki, bu, Ermənistanın növbəti yalanıdır: “...Mənim Paşinyan hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl Ermənistan liderləri ilə müzakirə etdiyim sülhməramlı planda kommunikasiyalara açıq-aydın istinad var idi. Sülh sazişi imzalanandan sonra bütün kommunikasiyalar açılır, o cümlədən Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın əsas hissəsi arasında. Beləliklə, Türkiyənin, Azərbaycanın və Mərkəzi Asiyanın quru əlaqəsi olacaq. Bu gün bizdə bu yoxdur. Lakin Türkiyənin həmin regionla Azərbaycan vasitəsilə əlaqəsi var. Biz bir neçə il bundan əvvəl Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolunu

[33] Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 106-cı kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.334.
[34] İlham Əliyev “France 24” televiziya kanalına müsahibə verib. 14.10.2020. https://president.az/articles/43037
[35] Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 107-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.147-161; Prezident İlham Əliyevin Fransanın “Figaro” qəzetinə müsahibəsi. 28.10.2020. http://yeniheyet.az/siyaset/2213-prezident-lham-liyevin-fransann-figaro-qzetin-msahibsi.html

[36] Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 107-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.151-152.
[37] Yenə orada, s.150-151.
[38] Yenə orada, s.152-153.
[39] Yenə orada, s.217-218; İlham Əliyev İtaliyanın Rai-1 televiziya kanalına müsahibə verib. 26.10.2020. https://president.az/articles/44514
[40] Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 107-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.159.

tikdik. Beləliklə Türkiyə malları Gürcüstan, Azərbaycan və Xəzər dənizi vasitəsilə Mərkəzi Asiyaya və əks istiqamətdə daşınır...”[41].

Beşincisi, minlərlə muzdlunun Türkiyədən keçməklə Suriyadan gətirilməsi haqqında dezinformativ məlumatlar yayılırdı. Ermənistan Suriyadan olan 300 döyüşçünün Azərbaycan tərəfində vuruşduğunu buldirirdi. Məqsəd ölkəmizin nüfuzuna xələl gətirmək və döyüş meydanında əsgərlərimizin mərdliyinin əhəmiyyətini azaltmaq idi. “Digər bir məsələ ondan ibarətdir ki, Azərbaycana əcnəbilər lazım deyil, çünki Azərbaycanın 100 min nəfərdən ibarət nizami ordusu var, müasir avadanlığı var, 30 ildir ki, işğaldan əziyyət çəkən motivasiyalı insanları var...”[42]

Altıncısı, Ermənistan dezinformasiya yayırdı ki, guya Azərbaycan Silahlı Qüvvələri erməni kilsələrini dağıdırlar. Halbuki, özləri qəsdən kilsələri atəşə tuturdular ki, Azərbaycanın haqq mübarizəsinə ləkə yaxsınlar, müharibəni xristian-islam qarşıdurmasına yönəldərək xristian ölkələrini üçüncü tərəf kimi müharibəyə cəlb etsinlər. Prezident İlham Əliyev Almaniyanın ARD televiziya kanalına müsahibə alan müxbirin “Necə olub ki, Dağlıq Qarabağda kilsəyə zərbə endirilib” ittihamına çox tutarlı cavab verdi: “Bakıdakı erməni kilsəsi bizim tərəfimizdən qorunub saxlanıb. Biz onu dağıtmamışıq. Biz onu qoruyuruq. Biz orada minlərlə erməni kitabı saxlayırıq. Onlar isə işğaldan azad edilmiş Zəngilanda məsciddə donuz saxlayırdılar. Fərq bundadır”[43].

İlham Əliyevin oktyabrın 24-də Fransanın “Figaro” qəzetinə müsahibəsi zamanı müxbir Azərbaycanın öz torpaqlarını azad etməsi uğrunda mübarizəsinin xristian-islam qarşıdurması olduğuna işarə edərək “Qafqaz regionunda digər xristian ölkəsi olan Gürcüstanla münasibətləriniz necədir?” sualına İlham Əliyev bildirdi ki, Türkiyə kimi, Gürcüstan ilə münasibətlərimiz də mükəmməldir: “...Gürcüstanın xristian, Azərbaycanın müsəlman ölkəsi olması faktının heç bir fərqi yoxdur. Biz bu regiona bu nöqteyi-nəzərdən baxmırıq”[44].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin noyabrın 6-da “BBC News”a müsahibəsi zamanı jurnalistin guya Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən erməni kilsəsini atəşə tutması, BBC-nin bu hadisəyə şahid olması və lentə alması ittihamlarına Ali Baş Komandan belə cavab verdi: “Əlbəttə, bu, feyk xəbərdir. Biz Qərb mediasını yaxından müşahidə edirik və bu qırx gün ərzində mənim bəlkə də, otuz müsahibəm olub. Onların hamısı çox aqressiv idi, sanki bu, müsahibə deyildi, sanki bir ittiham idi. Ermənistan tərəfində heç nə baş vermir. Heç kim Paşinyandan nəyə görə Gəncəyə ballistik raketlərlə zərbə endirdiyini soruşmur. Nəyə görə o, 92 (sonra rəqəm 94 oldu – R.D.) nəfəri qətlə yetirib? Nəyə görə o, Tərtərdə dəfn mərasiminə hücum edib? Nəyə görə onlar 21 insanı qətlə yetirərək və 70 nəfəri yaralayaraq Bərdəyə hücum etmək üçün kassetli bombalarla “Smerç”dən istifadə ediblər? Heç kim ondan soruşmur. Heç kim ondan silahları haradan əldə etdiyini soruşmur? Yalnız bizə hücum edirlər. Beynəlxalq media yalnız Azərbaycanı ləkələyir. Buna görə sizin BBC, sizin həmkarlarınız o hadisələrin orada “şahidi” olub. Mən buna inanmıram”[45].

Yeddincisi, Ermənistan ermənilərin əsrlərboyu Qarabağda yaşamaları haqqında dezinformasiya yayırdı. Almaniyanın ARD televiziya kanalına müsahibə alan jurnalistin ermənilərin Dağlıq Qarabağda əsrlərboyu yaşaması ilə bağlı sualına İlham Əliyev tarixi faktlarla cavab verdi: “...Onlar Dağlıq Qarabağa 1805-ci, 1813-cü, 1828-ci illərdə imzalanmış Kürəkçay, Gülüstan və Türkmənçay sülh sazişlərindən sonra köçürülməyə başlayıblar. İnternetdə görə bilərsiniz. Bu sazişlərdə ermənilər qeyd olunmur. Ermənilər sonradan Çar Rusiyası tərəfindən Şərqi Anadolu və İrandan regionun etnik və dini tərkibini dəyişdirmək məqsədilə gətiriliblər... həmin sənədlərə baxın, internetdə var və siz görə bilərsiniz. Əgər siz erməni əhali ilə bağlı hər hansı qeyd tapsanız, deyərsiniz ki, mən səhv edirəm. Beləliklə, bu, belə olub. Lakin digər məsələ ondan ibarətdir ki, bəli, onlar 200 il ərzində orada yaşayıblar və “Qarabağ” sözü Azərbaycan sözüdür, erməni sözü deyil. Siz bilirsiniz onlar Dağlıq Qarabağın qondarma paytaxtını necə adlandırırlar? Stepanakert. Bilirsiniz kimin şərəfinə adlandırılıb? Stepan Şaumyanın. Erməni əsilli rus bolşeviki Stepan Şaumyan 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətmiş cinayətkar dəstənin rəhbəri idi. Əgər bu, qədim Ermənistan

[41]Yenə orada, s.159-160.
[42]Yenə orada, s.152-153.
[43]Yenə orada, s.159-160.
[44]Yenə orada, s.160-161.
[45] Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 108-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.32; İlham Əliyev “BBC News”a müsahibə verib. 09.11.2020. https://president.az/articles/45845

ərazisi idisə, niyə Qarabağ adlandırılır? Niyə paytaxt şəhər hansısa qədim adla deyil, Stepanakert adlanır? Çünki onlar orada 200 il yaşayıblar. 1978-ci ildə orada yaşayan ermənilər Dağlıq Qarabağa gəlişlərinin 150 illiyi münasibətilə abidə ucaltdılar. Bu, tarixdir..."[46].

Səkkizincisi, Ermənistan Azərbaycanın daxilində qarışıqlıq yaratmaq, eyni zamanda status almaq üçün guya azad mətbuatın, müxalifətin olmadığı bir yerdə ermənilərin də hüquqlarının pozulacağını xarici nümayəndələrə bildirirdi. "BBC News"un müxbiri Azərbaycanda azad mətbuatın, müxalifətin olmadığnı, ermənilərin azərbaycanlılarla birgə necə yaşayacaqlarını bildirdikdə, İlham Əliyev belə cavab verdi: "Əgər siz bu sualı qaldırdınızsa, mən də sizə bir sual verə bilərəmmi? Siz cənab Assanjla baş verənləri necə qiymətləndirirsiniz? Bu, sizin ölkədə azad mətbuatın təzahürüdür?" "Bağışlayın, o, Ekvador səfirliyində neçə il keçirdi və nəyə görə? O, indi haradadır? Jurnalist fəaliyyətinə görə siz həmin şəxsi girov saxladınız, əslində, mənəvi və fiziki olaraq onu öldürdünüz. Bunu siz etmisiniz, biz yox. İndi o həbsxanadadır. Siz bu işlərlə məşğul olduğunuz halda, sizin azad mətbuat haqqında danışmağa mənəvi haqqınız yoxdur"[47]. Bununla Prezident müxbirin ittihamlarının onu təmsil etdiyi dövlətə aid olduğunu, başqa sözlə, öz dövlətlərində olmayan demokratiyadan danışaraq başqa dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etməməyi bildirdi.

NƏTICƏ

İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistan Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mülki əhaliyə qarşı qadağan olunmuş silahlardan, o cümlədən kasetli raketlərdən, dronlardan istifadə etməsi, Türkiyənin müharibədə hərbi iştirakı, Türkiyənin Mərkəzi Asiyanın türk xalqları ilə əlaqələrə birbaşa sahib olmaq üçün Ermənistanı yox etmək planı, minlərlə muzdlunun Türkiyədən keçməklə Suriyadan gətirilməsi, erməni kilsələrinin dağıdılması və s. haqqında yalan məlumatlar yayırdı. 44 günlük müharibədə Ali Baş Komandan müzəffər Azərbaycan Ordusunun döyüşlərdəki uğurları ilə eyni vaxtda informasiya siyasətinin də başına keçərək Azərbaycanın haqq səsini dünya mediasına və birliyinə çatdırdı, diplomatik sahədə və informasiya müharibəsində uğurlar Qarabağın işğaldan azad edilməsi prosesində qələbə üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etdi. Prezident İlham Əliyev təkcə müxbirlərin ona ünvanladığı sualları cavablandırmırdı, eyni zamanda münaqişənin sonlandırılmasında və Azərbaycanı dayandırmaqda maraqlı olan dünya liderlərinə də səslənirdi.

Müntəzəm görüşlərin, Rusiya kanallarına əsaslandırılmış müsahibələrin verilməsi, Prezident İlham Əliyevin ali diplomatiyk səriştəsinin nəticəsi olaraq, Rusiya, bəzi nüansları nəzərə almasaq, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı açıq müdaxilə etmədi. İlham Əliyevin ticarət, nəqliyyat, energetika, humanitar, turizm, innovasiyalar gənclər siyasəti üzrə sahələrini əhatə edən yeddi «Yol Xəritəsi» çərçivəsində proqramı, Azərbaycanda rus dilinin inkişafına və tədrisinə lazımi diqqət göstərilməsi, rusdilli məktəblər və Rusiyanın ali təhsil müəssisələrinin filiallarının fəal işləməsi haqqında fikirləri, Paşinyanın Sorosun əli ilə hakimiyyətə gəlməsi haqqında göstərdiyi faktlar, II Dünya müharibəsində Azərbaycanın ümumi Qələbəyə böyük töhfə verməsi, II Dünya müharibəsi illərində SSRİ ordusuna qarşı erməni Qaregin Ter-Arutyunyanın casusluq etməsi haqqında faktlara əsaslanan müsahibəsi münasibətlərə müsbət təsir etdi.

Prezident İlham Əliyevin Ermənistanın yalan informasiyalarını faktlarla təkzib etməsi dünya dövlətlərinin münaqişəyə mövqeyini dəyişdirdi. Vladimir Putin çıxışında Rusiyanın münaqişənin həllində əvvəlki kimi bitərəfliliyini, balanslı mövqeyini qoruyub saxlayacağını, hərbi əməliyyatların dayandırılmasının zəruriliyini, prosesə aşkar müdaxilə etmək niyyətində olmadığını, Azərbaycanın müstəqil dövlət olduğunu, hətta Ermənistanın belə, Qarabağın müstəqilliyini tanımadığını bildirdi. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyətli mövqeyi, Azərbaycan Ordusunun əzmli mübarizəsi, qələbələri, erməni silahlı qüvvələrinin işğal edilən ərazilərdən qovulması ölkəmizi ədalətsiz güzəştlərə getməyə məcbur edən və təzyiq göstərməyə çalışan bütün beynəlxalq gücləri öz mövqelərindən çəkindirdi. Ermənistanın digər ölkələri üçüncü tərəf kimi münaqişəyə cəlb etmək cəhdləri tam iflasa uğradı. Azərbaycan Ordusunun işğal altında olan torpaqlarımızı, Cəbrayılı, Füzulini, Zəngilanı, Qubadlını, Hadrut qəsəbəsini, Suqovuşan qəsəbəsini, 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsini bir-birinin ardınca azad etməsi və noyabrın 8-də Qarabağın ürəyi, Qafqazın incisi Şuşanın, noyabrın 9-da isə 71

[46] İlham Əliyevin Almaniyanın ARD televiziya kanalına müsahibəsi. 31.10.2020. https://president.az/articles/45111

[47] Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 108-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, s.38; İlham Əliyev "BBC News"a müsahibə verib. 09.11.2020. https://president.az/articles/45845

kəndin, 1 qəsəbənin, 8 yüksəkliyin düşmənlərdən alınması mənfur terrorçu Ermənistanı hərbi kapitulyasiyaya məruz qoydu. Ermənistanın kapitulyasiya aktına imza atmasına onu idarə edən Rusiya da məcbur etdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

•Azərbaycan humanitar atəşkəs şərtlərinə əməl edir, mülki şəxslərə və obyektlərə hücum etmir. 28.10.2020. http://shirvanqazeti.az/samaxi-ih/360-azrbaycan-humanitar-atks-rtlrin-ml-edir-mlki-xslr-v-obyektlr-hcum-etmir.html
•Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 106-cı kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, 392 s.
•Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 107-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, 392 s.
•Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: 108 kitabda, 108-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2021, 392 s.
•İlham Əliyevin Almaniyanın ARD televiziya kanalına müsahibəsi. 31.10.2020. https://president.az/articles/45111
•İlham Əliyev "France 24" televiziya kanalına müsahibə verib. 14.10.2020. https://president.az/articles/43037
•İlham Əliyev İtaliyanın Rai-1 televiziya kanalına müsahibə verib. 26.10.2020. https://president.az/articles/44514
•İlham Əliyev "BBC News"a müsahibə verib. 09.11.2020. https://president.az/articles/45845
•Prezident İlham Əliyevin Fransanın "Figaro" qəzetinə müsahibəsi. 28.10.2020. http://yeniheyet.az/siyaset/2213-prezident-lham-liyevin-fransann-figaro-qzetin-msahibsi.html
•44 günlük diplomatiya dərsləri. 14.04.2021. https://news.day.az/azerinews/1334002.html

QARABAĞDA ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN TÖRƏDİLƏN CİNAYƏTLƏRİN HÜQUQİ TƏHLİLİ

LEGAL ANALYSIS OF CRIMES PERFORMED BY ARMENIAN IN KARABAKH

Reyhan CƏFƏROVA

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana, ORCID.0000-0003-3572-110X

XÜLASƏ: Məqalədə aparılan təhlillər belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, həm Birinci, həm də İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə erməni quldur birləşmələri tərəfindən törədilmiş beynəlxalq öhdəliklərin çoxsaylı pozuntuları təsbit edilmişdir. Məqalədə, həmçinin beynəlxalq hüququn əsas və fundamental prinsiplərinin, əsas insan hüquq və azadlıqlarının kobud şəkildə pozulması, eləcə də Ermənistanın güc strukturları tərəfindən beynəlxalq humanitar hüququn tələblərinə zidd olan qanunsuz hərəkətləri ifşa edilmişdir.

Müəllif, həmçinin İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan tərəfinin müstəsna olaraq bütün BMT üzv dövlətləri üçün məcburi olan müharibə qaydaları və üsulları çərçivəsində və BMT Nizamnaməsinin hər bir dövlətin təcavüz zamanı özünümüdafiə hüququnu nəzərdə tutan 51-ci maddəsinə əsasən hərəkət etdiyini qeyd edir. Beləliklə, dünya birliyi Ermənistanı təcavüzkar ölkə kimi tanıyarsa, Azərbaycan da, öz növbəsində, beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq, uzun illər davam edən təcavüzə qarşı zəruri və müvafiq cavab tədbirləri görərək öz hüququndan istifadə etdiyini təsdiq edə bilər.

Beynəlxalq təcrübə onu göstərir ki, "Hərbi cinayətlərə və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə cinayət məsuliyyətinə cəlbetmə müddətinin tətbiq edilməməsi haqqında" 1968-ci il Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən, beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslərə cinayət məsuliyyətinə cəlbetmə müddətləri tətbiq edilmədiyi üçün onlar gec ya tez cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər (1). Odur ki, Ermənistandakı ayrı-ayrı şəxslərlə bağlı vaxtında sübutlar bazasının toplanmasına dair Azərbaycanın mövqeyi kifayət qədər əsaslıdır. Digər məsələləri zamana buraxmaq lazımdır.

Açar sözlər: *Qarabağ, hərbi cinayətlər, beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq hüququn prinsipləri.*

ABSTRACT: The analysis of the events in Karabakh makes it possible to conclude that the widespread violation by Armenian gangs of their international obligations, acting both in peacetime and in wartime, has been established. The presented article reveals gross violations of the basic principles of international law, violations of key human rights and freedoms, as well as illegal acts committed by the power structures of Armenia contrary to the requirements of international humanitarian law. The author also notes the fact that during the Second Karabakh War, the Azerbaijani side acted exclusively within the framework of the rules and methods of warfare, binding on all UN member states and in accordance with Article 51 of the UN Charter, which provides the right of each state to self-defense in case of aggression. Therefore, if the world community recognizes Armenia as an aggressor country, it can be argued that, in accordance with international law, Azerbaijan exercised its right by taking necessary and proportionate retaliatory actions against the ongoing aggression.

International practice had shown that persons who commit international crimes will eventually be brought to criminal responsibility, taking into account the fact that according to Art. 1 of the 1968 Convention on the Non-Applicability of the Statute of Limitation to War Crimes and Crimes against Humanity, the statute of limitations does not apply (1). In this regard, the position of Azerbaijan on the collection of a timely and evidentiary base in relation to individuals in Armenia is quite justified. Everything else is a matter of time.

Key words: Karabakh, war crimes, international humanitarian law, principles of international law.

Giriş. Müasir beynəlxalq münasibətlər praktikası göstərir ki, beynəlxalq birlik heç də həmişə dünyanı silahlı toqquşmalardan xilas edə bilmir və bir çox hallarda öz laqeydliyini nümayiş etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Birinci və İkinci Qarabağ müharibələri zamanı işğalçı Ermənistan hər zaman beynəlxalq müqavilələri kobud şəkildə pozmuşdur. Hər şeydən əvvəl, söhbət beynəlxalq hüququn təməl ideyalarını, məqsədlərini, habelə əsas müddəalarını ifadə edən beynəlxalq hüquq prinsiplərindən gedir (2, 102).

Unutmayaq ki, Birinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində ərazilərinin 20 faizini itirmiş Azərbaycan uzun illər Ermənistanla müxtəlif beynəlxalq strukturlar çərçivəsində diplomatik danışıqlar aparmışdır. Azərbaycan dövlətinin rəhbərliyi 2 milyonluq "qaçqın ordusu" ilə birlikdə münaqişənin sülh yolu ilə həllində dünya birliyindən kömək gözləyirdi. Bu fakt Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin çıxışlarında da öz yerini tapmışdır: "Bu gün biz tolerantlıq nümayiş etdiririk, məsələnin sülh yolu ilə həll olunmasına çalışırıq. Biz müharibə istəmirik, qan tökülməsini, gənclərin tələf olmasını, anaların göz yaşı tökməsini istəmirik. Amma bəyan edirəm ki, biz danışıqlarda yalnız danışıqlar naminə iştirak etmək niyyətində deyilik" (3).

Xatırladaq ki, BMT hələ 1993-cü ildə hərbi əməliyyatların qızğın vaxtlarında Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətini pisləyən və Azərbaycan ərazilərinin işğalı haqqında dörd qətnamə qəbul etmişdi. Onlarda Erməni qoşunlarının Azərbaycan ərazilərindən çıxarılması tələb edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir beynəlxalq münasibətlərdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri mütləq qaydada icra edilməli sənədlər sırasındadır, lakin nədənsə Ermənistan üçün onların heç bir əhəmiyyəti olmamışdır. Çox təəssüf ki, dünya birliyi Ermənistandan BMT qətnamələrinin icrasını tələb etmədi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hər zaman və xüsusilə müharibə dövründə beynəlxalq hüququn tələblərinə, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq hərəkət etmişdir: "Bu Nizamnamə Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq üçün zəruri tədbirlər görməyənədək Təşkilat Üzvünə silahlı hücum baş verdiyi halda ayrılmaz fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququna heç bir şəkildə təsir etmir" (4).

Ermənistanın təcavüzü və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazisinin 20%-nin işğalı faktı aşağıdakı beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmışdır:

- BMT-nin yuxarıda qeyd olunan dörd qətnaməsində - 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrində,
- BMT Baş Assambleyasının 48/11, 60/285 və 62/243 saylı qətnamələrində,
- Avropa İttifaqının Parlament Assambleyasının 1059, 1119, 1416, 1553 və 2985 saylı qərarlarında,
- Aİ Parlamentinin 2216 və 2315 saylı qətnamələrində,
- İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının (İƏT) 21/9, 25/9, 10/11, 10/37, 9/39, 10/42, 10/43, 4/43 və 12/46 saylı qətnamələrində.

Demək olar ki, son üç onillikdə Azərbaycan rəhbərliyi dünya birliyindən Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunmasını istəmiş, lakin qəbul edilmiş qətnamələrə baxmayaraq, dünya ictimaiyyəti bu çağırışlara və bəyanatlara laqeyd qalmışdı.

Bildiyimiz kimi, 27 sentyabr 2020-ci il tarixində Ermənistan silahlı qüvvələri bütün cəbhə boyu genişmiqyaslı təxribatlar həyata keçirdilər ki, bu da uzunmüddətli münaqişənin böyüməsinə səbəb oldu. Ermənistan silahlı qüvvələrinin qarşısını almaq və Azərbaycanın mülki əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Ordusunun komandanlığı əks-hücum əməliyyatı keçirmək qərarını verdi.

Ermənistanın silahlı birləşmələri beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərinə zidd olaraq, 27 sentyabr - 24 oktyabr 2020-ci il tarixlərində ballistik raketlərdən və kassetli bombalardan istifadə edərək Gəncə, Naftalan, Tərtər, Mingəçevir, Ağcabədi və Azərbaycanın digər dinc yaşayış məntəqələrinə hücum etdilər və bununla da 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının (5) 3-cü maddəsində təsbit olunmuş öhdəlikləri və onlara dair 1977-ci il tarixli II Protokolunu kobud şəkildə pozdular. Bu pozuntular aşağıdakı qadağan olunmuş metodların istifadəsində ifadə olunur: "mülki əhaliyə, ayrı-ayrı mülki şəxslərə (uşaqlar, qadınlar, qocalar, xəstələr, yaralılar da daxil olmaqla – 1977-ci il tarixli II Əlavə Protokolunun 13-cü maddəsi), mülki obyektlərə (yaşayış evlərinə,

xəstəxanalara, məktəblərə, uşaq bağçalarına, mağazalara, enerji və istilik şəbəkələrinə, içməli su təchizatı qurğularına, fərdi və ictimai nəqliyyata və s.) zərbə endirilməsi"(6). Mülki əhaliyə və mülki obyektlərə qarşı yönəlmiş hücumların törədilməsi Roma Statutunun 8-ci maddəsinin "b" bəndinin müddəalarının da birbaşa pozulmasıdır; bu maddədə "mülki əhaliyə və ya döyüşlərdə birbaşa iştirak etməyən fərdi mülki şəxslərə qarşı qəsdən hücumların" hərbi cinayətlər olduğunu təsbit edilir (7). Dinc şəhərlərə ciddi insan tələfatı ilə nəticələnən raket zərbələrini də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev hərbi cinayətlər kimi qiymətləndirmişdir.

Xatırlamaq yerinə düşərdi ki, Beynəlxalq Hərbi Tribunalın Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində onun yurisdiksiyasına aid olan aşağıdakı hərbi cinayətlərin siyahısı təsbit edilmişdir: "müharibə qanunlarının və ya adətlərinin pozulması, yəni işğal olunmuş ərazinin mülki əhalisinin qətlə yetirilməsi, ona işgəncə verilməsi, köləliyə və ya başqa məqsədlər üçün aparılması; hərbi əsirlərin və ya dənizdəki şəxslərin qətlə yetirilməsi və ya onlara işgəncə verilməsi; girovların qətlə yetirilməsi; ictimai və ya xüsusi mülkiyyətin talan edilməsi; şəhərlərin və ya kəndlərin mənasız dağıdılması; hərbi zərurətlə əsaslandırılmayan talançılıq və digər cinayətlər" (8).

Ermənistanın silahlı birləşmələri beynəlxalq humanitar hüquq normalarına zidd olaraq, aşağıdakı qadağan edilmiş müharibə vasitələrindən istifadə edərək mülki əhaliyə qarşı qəddarlıq nümayiş etdirmişdir: mülki şəxslərə və ya mülki obyektlərə qarşı alovlandırıcı silahlar (Həddən artıq zərər verən və ya seçmədən təsir edən hesab oluna biləcək adi silahların konkret növlərinin qadağan edilməsi və ya tətbiqinin məhdudlaşdırılması haqqında Konvensiya, 1980-cı il və ona əlavə olunan III Protokol); kassetli döyüş sursatları (kassetli döyüş sursatlarına dair 2008-ci il Konvensiyası); kimyəvi silahlar (kimyəvi silahların hazırlanması, istehsalı, yığılması və istifadəsinin qadağan edilməsi və onların məhv edilməsinə dair 1993-cü il Konvensiyası). Bu qadağan edilmiş döyüş üsulları və vasitələrindən istifadə hərbi cinayətlər kimi təsnif edilir.

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun verdiyi məlumata görə, 27 sentyabr - 10 noyabr tarixlərində Azərbaycana endirilmiş raket zərbələri nəticəsində ümumilikdə 93 mülki şəxs həlak olmuş, 410 mülki şəxs yaralanmışdır (9). 12 Avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarına 1 saylı Əlavə Protokolun 51-ci maddəsinə uyğun olaraq, "mülki əhali və fərdi mülki şəxslər hərbi əməliyyatlar nəticəsində yaranan təhlükələrə qarşı ümumi müdafiədən istifadə etməlidirlər" (10). Münaqişə tərəfləri digər beynəlxalq hüquq normaları ilə yanaşı, Protokolun 51-ci maddəsində göstərilən tələblərə əməl etməlidirlər: "mülki əhali, həmçinin ayrı-ayrı mülki şəxslər hücumların hədəfi olmamalıdır; əsas məqsədi mülki əhaliyə işgəncə vermək olan zorakılıq hərəkətləri və ya zorakılıq təhdidləri qadağandır; mülki şəxslər hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak etdikləri hallar və belə bir müddət istisna olmaqla, bu maddədə göstərilən müdafiədən istifadə edəcəklər; seçmədən hücumlar etmək qadağandır "(10).

2020-ci ilin 2, 3, 4 oktyabr və 8 noyabr tarixlərində Ermənistan ərazisində və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində yerləşən Ermənistan silahlı qüvvələri "Müharibə vaxtı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında" 12 avqust 1949-cu il Konvensiyanın tələblərini kobud şəkildə pozaraq, genişmiqyaslı dağıntılara səbəb olan döyüş üsullarından istifadə etmiş, eləcə də BMT-nin "Bioloji müxtəliflik haqqında" Konvensiyasının əsas prinsiplərini pozaraq, ətraf mühitə müdaxilə edərək, mülki əhalinin yaşadığı Füzuli və Tərtər rayonlarının ərazilərində yerləşən yaşayış məntəqələrinə və hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən ayrı-ayrı mülki şəxslərə ciddi ziyan vurmuşdur.

Həmçinin, Gəncə şəhərinə raket hücumu zamanı "Skad" raketindən istifadə edilmişdir ki, bu da öz növbəsində Roma Statutunun 8-ci maddəsinin "b" bəndinin pozulmasıdır. Orada deyilir: "Silahların, döyüş sursatları və texnikanın, habelə həddindən artıq ziyana və ya lazımsız iztirablara səbəb olan və ya beynəlxalq silahlı münaqişə hüququnu pozaraq mahiyyət etibarilə seçim etməyən döyüş üsullarından istifadə etmək qadağandır; bir şərtlə ki, bu cür döyüş sursatları, texnika və müharibə üsulları hərtərəfli qadağanın mövzusudur"(7). Qeyd edək ki, "Skad" raketi də bu qrupa aiddir və Gəncə şəhərindəki mülki şəxslərə və obyektlərə qarşı istifadə edilmişdir ki, bu da çox sayda mülki şəxsin ölümünə səbəb olmuşdur. Bu fakt həm də 12 Avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarına 1 saylı Protokolun 51-ci maddəsinin pozulmasıdır.

27-28 noyabr 2020-ci il tarixlərində Niameydə (Niger) İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 47-ci iclasında 57 üzv ölkə tərəfindən erməni təcavüzü ilə bağlı siyasi, iqtisadi və mədəni məsələləri əhatə edən qətnamələr qəbul edildi.

"Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü" qətnaməsi Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni təcavüzünü qətiyyətlə pisləyir. Erməni qüvvələrinin Azərbaycanın mülki əhalisinə qarşı hərəkətləri hərbi cinayətlər və insanlığa qarşı cinayətlər kimi qiymətləndirilir. Sənəddə cavab tədbirləri nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin azad edilməsi və 10 noyabr 2020-ci il tarixində hərbi əməliyyatların dayandırılmasına dair üçtərəfli bəyanat üzv dövlətlər tərəfindən alqışlanır.

"Azərbaycan Respublikasına iqtisadi yardım" qətnaməsində qeyd olunur ki, Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsi Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bir milyondan çox DYDŞ-ə (daxildə yerlərini dəyişmiş şəxslərə - məcburi köçkünə) təhlükəsiz və ləyaqətlə evlərinə qayıtmağa və bununla da ciddi humanitar problemləri aradan qaldırılmağa imkan verəcəkdir.

"Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində İslam tarixi-mədəni abidələrinin məhv və təhqir edilməsi" qərarında Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki İslam tarixi-mədəniyyət abidələri və müqəddəs yerlərin dağıdılması, talan edilməsi, qeyri-qanuni yerdəyişməsi və ya mənimsənilməsi, habelə bu obyektlərə qarşı vandalizm aktlarının həyata keçirilməsi kəskin şəkildə pislənir. Azərbaycanın bu yaxınlarda azad edilmiş ərazilərindəki məscidlərin təhqir olunması da qəti şəkildə pislənir. Qərarda Azərbaycanın ona dəymiş ziyanın ödənilməsini tələb etmək hüququ və Ermənistanın bu təzminatı ödəmək məsuliyyəti təsbit edilir" (11).

Erməni işğalçı dəstələri digər cinayətlər də törətmişlər. Belə ki, atışma nəticəsində Azərbaycanın İctimai Televiziya kanalına məxsus olan avtomobil alovlanmışdır ki, bu da cinayət kimi qiymətləndirilir və 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyasına 1 saylı Protokolun 79-cu maddəsinin pozulması kimi tövsif edilir. Qeyd edilməlidir ki, beynəlxalq humanitar hüquq normalarına uyğun olaraq, "silahlı münaqişə bölgələrində təhlükəli peşə ezamiyyətində olan jurnalistlər mülki şəxslər hesab olunurlar" (10). Bununla əlaqədar, onlar mühafizə olunurlar və hücuma məruz qalmamalıdırlar; öz peşə vəzifələrini yerinə yetirmələrinə mane olmaq məqsədilə onlara qarşı zorakılıq əməlləri və zorakılıq təhdidi qadağan edilir.

Ermənistanın beynəlxalq humanitar hüquq normalarına zidd olaraq törətdiyi digər bir cinayət də öz Vətəninin müdafiəsi zamanı qəhrəmancasına həlak olmuş şəhidlərin cəsədlərinin təhqir olunmasıdır. Bu faktların İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə internet şəbəkəsində foto və video çəkilişlər yolu ilə yayılması nifrətin təhrik edilməsi hesab olunur və Cenevrə Konvensiyasının normalarına və beynəlxalq müqavilələrə ziddir.

Bu günə kimi hüquqi qiymət verilməyən Xocalı hadisələrindən də danışmamaq mümkün deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, Xocalıda insan hüquqları normaları kobud şəkildə pozulmuşdur - "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" 1948-ci il Konvensiyasına zidd olaraq, onun sakinlərinə qarşı soyqırımı siyasəti həyata keçirilmişdir. BMT Baş Assambleyasının 1974-cü il tarixli "Təcavüzün müəyyən edilməsi" qərarının 3-cü maddəsinin "a" bəndinə görə, "müharibə elan edilməsindən asılı olmayaraq" təcavüz aktı "dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən digər bir dövlətin ərazisini işğal etməsi və ya ona hücum etməsi və ya hər hansı bir müvəqqəti xarakter daşısa da bu cür işğalın və ya hücumun nəticəsi olan hərbi təcavüz və ya güc tətbiq etməklə digər dövlətin və ya onun bir hissəsinin hər hansı bir ilhaqı və digər hərəkətlər" kimi tövsif edilir (12).

İşğalçı rejim tərəfindən Azərbaycan xalqının mədəniyyət tikililəri və tarixi abidələrinin məhv edilməsi də hərbi cinayətdir. "Hərbi münaqişələr zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında" 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına görə, mədəniyyət obyektləri müharibə zamanı hücum və ya işğal obyektinə çevrilməməlidir (13). Azərbaycan xalqının maddi və mədəni irsinin və arxeoloji artefaktların Qarabağdan çıxarılması, onların daha sonra hərraclarda satılması cinayət məsuliyyətinə cəlbetmə müddətləri tətbiq edilməyən cinayətdir. "Hərbi cinayətlərə və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə cinayət məsuliyyətinə cəlbetmə müddətinin tətbiq edilməməsi haqqında" Konvensiyanın (1968-ci il) 1-ci maddəsində deyilir: "Beynəlxalq Hərbi Məhkəmənin 8 avqust 1945-ci il tarixli Nizamnaməsində müəyyənləşdirildiyi kimi, hərbi cinayətlərə, habelə müharibə dövründə və ya sülh dövründə

törədilməsindən asılı olmayaraq, insanlığa qarşı cinayətlərə heç bir cinayət məsuliyyətinə cəlbetmə müddəti tətbiq edilmir" (14).

Azad edilmiş bölgələri tərk edən erməni əhalisinin ekoloji mühitə vurduğu ziyan da hərbi cinayətlərə aid edilməlidir. Təbii mühitə geniş, uzunmüddətli və ya ciddi nəticələrə səbəb olan təsir vasitələri, məhv etmə, zədələmə və ya ziyan vurma üsulları kimi, habelə meşə massivlərinin yandırılması – bu hərəkətlər də cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Hərbi cinayətdə təqsirli olanlar üçün şəxsi məsuliyyət prinsipi keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsində təsbit edilmişdir. Bu sənədin 7-ci maddəsində deyilir: "cinayətləri (1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ciddi şəkildə pozulması, müharibə qanunlarının və ya adətlərinin pozulması, soyqırımı, insanlığa qarşı cinayətlər) planlaşdıran, onlara sövq edən, əmr verən, onları törədən və ya planlaşdırılmasına, hazırlanmasına və ya başqa bir şəkildə törədilməsinə təhrik edən və ya köməklik edən şəxs bu cinayətə görə şəxsi məsuliyyət daşıyır. Təqsirləndirilən şəxsin dövlət və ya hökumət başçısı və ya məsul məmur qismində vəzifə mövqeyi bu şəxsi cinayət məsuliyyətindən azad etmir və cəzanı yüngülləşdirmək üçün əsas deyil" (15). Bu prinsip Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Trubunalının Əsasnaməsində və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunda da öz əksini tapmışdır.

Ermənistanın Qarabağda törətdiyi hərbi cinayətlər barədə "Human Rights Watch" qeyri-hökumət təşkilatı da məlumat vermiş və həqiqətə uyğunluğu kosmik video-çəkilişlərlə sübut olunan 11 fakta malik olduğunu bildirmişdir.

Nəticə. Müharibə dövründə beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini kobud şəkildə pozan Ermənistan Azərbaycana qarşı çoxsaylı cinayətlər törətmişdir. Bu cinayətlər həm Azərbaycanın yerli, həm də xarici dövlətlərin xüsusi qurum və agentlikləri tərəfindən araşdırılır və cinayətkarların cəzalandırılması üçün bütün addımlar atılacaqdır.

Bu məqalənin nəticələrini yekunlaşdıraraq və yuxarıda sadalananları ümumiləşdirərək, beynəlxalq hüququn mövcud əsas müddəalarının və siyasi əxlaq normalarının Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasını tələb etdiyini xatırlatmağı zəruri hesab edirik. İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün çətin, lakin eyni zamanda ədalətli şəkildə qoyulmuş bir vəzifə idi. Almaniyanın ARD telekanalının jurnalistinin Qarabağın Azərbaycan üçün nə dərəcədə vacib olduğu barədə sualına Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev belə cavab vermişdir: "Bu, beynəlxalq səviyyədə tanınan torpağımız, ərazimizdir. Söhbət mənbələrdən getmir. Əsas mənbələr burada, Bakıdadır".

Son illərdə Azərbaycanın yürütdüyü siyasət, onun bölgədəki mövqelərinin möhkəmlənməsi, güclü dövlətin qurulması, iqtisadi imkanlar və müdafiə potensialının möhkəmlənməsi Azərbaycanı əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmiş, onu təkcə əsas regional oyunçuya deyil, həm də bir çox aparıcı dünya dövlətləri üçün mühüm strateji tərəfdaşa çevirmişdir. Azərbaycanın uğuru və parlaq qələbəsi separatizm, təcavüz və terrorla mübarizə aparan bütün ölkələr üçün faydalı nümunə olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/warcrimes_limit.shtml
2. Международное право: учебник/ под ред. А.Н. Вылегжанина. – М.:Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2010.- 1003 с.
3. https://az.sputniknews.ru/video/20160403/404424065.html
4. https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text
5. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_prisoners_1.shtml
6. https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/legal-fact-sheet/protocols-1977-factsheet-080607.htm
7. Римский статут Международного уголовного суда https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf
8. Устав Международного Военного Трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси https://docs.cntd.ru/document/901737883
9. https://haqqin.az/news/192389 01.12.2020
10. https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/2013/ap_i_rus.pdf
11. https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3341911.html
12. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml
13. https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/treaties-cultural-properties-140554.htm
14. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/warcrimes_limit.shtml
15. https://www.un.org/ru/law/icty/charter.shtml

ERMƏNİSTANDAN YEZİDİLƏRİN "GİZLİ DEPORTASİYA" SİYASƏTİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

THE "HİDDEN DEPORTATİON" POLİCY AND RESULTS OF THE YAZİDİS FROM ARMENİA

Aynur ƏZIMZADƏ

AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunun, Ermənişünaslıq şöbəsinin kiçik elmi işçisi

Giriş

Yezidilər qədim din olan zərdüştlüyün köklərinə malik, lakin hinduizm, yəhudilik, xristianlıq və islam dinlərinində qalıqlarına sahib bir xalqıdır. Müxtəlif hesablamalara görə, dünyada 3 milyona qədər yezidi var[1], onların bir milyondan çoxu İraqın şimalında, bəziləri Suriya, Türkiyə, Gürcüstan və Ermənistanda yaşasalar da, bir çoxu artıq Avropaya köç etmişdir. Hal-hazırda Ermənistanda yaşayan yezidilər isə əsasən Rusiyaya köçmüşdürlər.[2]

Ermənistandan yezidilərin kütləvi şəkildə Rusiyaya köçməsi isə hökumətinin yeritdiyi siyasətin bir nəticəsi idi. Belə ki, SSRİ-nin dağılması yezidilər üçün çətin bir həyatın başlanğıcı oldu. Müstəqilliyin elan edilməsindən sonra dövlətin yeritdiyi ardıcıl islahatlar paketi ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatını canlandırmağı məqsədləsə də, bu islahatların başqa bir məqsədi də vardı ki, həmin məqsəd etnik azlıqlardan olan yezidilərə qarşı yönəlmişdi. Bu dövrdə Ermənistan ölkənin etnik azlıqlardan təmizlənməsi siyasətini yürütməyə başlamışdı. "Ermənistanda yalnız ermənilər yaşamalıdır" ideologiyası ilə hərəkət edən dövlət nümayəndələri, qəbul edilən və tətbiq edilən hər bir addımda bu prinsipi ön planda tuturdu. Bu səbəbdən də, yezidilərin ölkədə maddi, dini və hüquqi baxımdan sıxışdırılması başlanmışdı.

Yezidilər ölkədə qalan ən böyük etnik azlıqlar idi ki, onlar ölkədə baş verən sosial, iqtisadi və siyasi gedişata təsir edə biləcək bir saya malik idilər. Lakin azərbaycanlılara qarşı deportasiya prosesini açıq şəkildə həyata keçirən Ermənistan, ikinci açıq bir deportasiyanı təşkil etməkdən çəkinirdi. Çünki müstəqilliyini elan etdiyi bir müddətdə eyni zamanda işğalçılıq siyasətini yeridən hökümət ikinci açıq deportasiya dalğasına hazır deyildi. Bu səbəbdən də, yeridilən islahatlarda yezidilərin sıxışdırılması prinsipi əsas götürülmüş, onların demək olar ki, "gizli deportasiya"sı təşkil edilmişdir. Bu deportasiya siyasətində əsas məqsədlər etnik azlıqların xüsusilə də, yezidilərin maddi və mənəvi cəhətdən sıxışdırılaraq və ayrıseçkiliyə məruz qoyularaq ölkəni "könüllü" şəkildə tərk etməsini təmin etmək idi.

"Gizli deportasiya" siyasətinin ilk addımı

Regional və ya azlıq dilləri üçün Avropa Xartiyasının 2008-ci il hesabatına əsaslanaraq Ermənistanda yezidilərin 7413 nəfərinin şəhərlərdə, 33207 nəfərinin isə rayonlarda yaşadığını qeyd etsək[3], bu yezidilərin böyük əksəriyyətinin kəndlərdə məskunlaşdığını göstərir. Bu səbəbdən də, əkin sahələri və otlaqlar yezidilərin əsas gəlir yerdir. İlin soyuq aylarını kənddə keçirən yezidilər, qalan aylar heyvan saxlayaraq dağlarda olurlar. Bunun təsiridir ki, torpaq yezidilər üçün müqəddəsdir. İcmanın əkinçilik təcrübəsi və heyvandarlıqla əlaqəli olaraq otlaqlardan istifadəsini nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, icmadakı insanların həyatda qala bilməsi üçün torpaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni, yezidilərin torpaqlarının əlindən alınması onların yaşamaq imkanlarınında əlindən alınmasına bərabərdir. Bu mühüm amili göz önünüdə tutan Ermənistan hakimiyyəti yezidi etnik azlığının ölkədə azaldılması üçün ilk addımı torpaq sahəsində islahatlar etməklə atdı. Bu siyasət nəticəsində yezidilər ya köhnə ənənəvi həyat tərzlərini

[1] Եզդիներ, http://lori.mtad.am/files/docs/39395.pdf
[2] Yazidi in Armnenia, https://joshuaproject.net/people_groups/20455/AM
[3] European Charter for Regional or Minority Languages, Strasbourg, 15 February 2008, p 37, https://www.gov.am/u_files/file/kron/ArmeniaPR2_en.pdf

tərk edərək imkansızı bacarmalı və assimiliasiya olunmalı, ya da mühacirət yollarında şanslarını sınamaq məcburiyyətində qalırdı.

1990-1991-ci illərdə çökmüş ölkə iqtisadiyyatını bərpa etmək adı altında Ermənistanda "Torpaqların özəlləşdirilməsi" proqramının tətbiq edilməsi haqqında qərar təstiq edildi. Proqramın əsas məqsədi çökmüş ölkə iqtisadiyyatının canlandırılması və torpaq sahələrinin müəyyənləşdirilməsi idi. Lakin Ermənistan hökuməti tərəfindən torpaq sahələrinin özəlləşdirilməsi prosesi köçəri bir icma olan yezidilərin həyat tərzinin davam etdirməsinə ciddi təhlükə yaratdı. Xalq Deputatları Regional Şurası Torpaq İslahatı Qanununu həyata keçirmək üçün məsuliyyətli qurum kimi müəyyənləşdirilmişdi. Şura kənd təsərrüfatı icmasının və ya kənd sektorunun nümayəndələrindən ibarət xüsusi komitə yaratdı. Komitə torpaqların verilməsi prosesində bir sıra addımları izlədi. İlk addım olaraq istifadəyə yararlı torpaq sahələri müəyyənləşdirildi. İkinci olaraq, torpaq sayına görə uyğun ailələr müəyyənləşdirildi, lakin erməni ailələr xaricində heç bir ailə bura daxil edilmədi. Üçüncüsü, bir ailəyə düşən torpaq payını hesablandı. Dördüncüsü, torpaq sahələrinin ərazi böyüklüyü hesablanıb, məhsuldarlıq baxımından müxtəlif qruplara ayrıldı. Sonda isə torpaq əraziləri püşkatma yolu ilə yerli sakinlərə paylandı. Püşkatmanı qazanan hər bir torpaq sahibi alınan torpaq üçün pul ödəməli idi.[4] Bu torpaqlar üçün müəyyənləşdirilən ümumi islahat çərçivəsi idi. Bu islahatın ən əsas qurbanları isə yezidilər oldu.

Belə ki, əsas hədəfi yezidiləri ölkədən deportasiya etmək olan Ermənistan hökuməti onların torpaq sahəsi əldə etməməsi üçün lazımi bütün tədbirləri görmüşdü. Ermənistan hakimiyyəti özəlləşdirilən torpaq sahələri üçün ərizə müraciət formalarının yezidilərdən alınmadığını iddia etdi. Yəni bir növ torpaq üçün yezidilərin müraciət etmədiyini iddia etdi. Lakin Zovuni kəndinin başçısı Serjik Avetisyan sözlərinə görə, yerli sakinlər belə bir prosesin keçiriləcəyinə dair heç bir şey bilmirdilər. O qeyd edirdi ki, "Heç kim kəndə gəlmədi və bizlə heç nə danışmadı. Düzdür, qəzetlərdə reklamlar var idi, amma kənddə heç kim qəzet oxumur"[5]. Daha sonra 2000-ci ildə isə torpaqların hərrac yolu ilə özəlləşdirilməsini nəzərdə tutan yeni qanun tətbiq edildi. Prezidentin milli azlıqlar məsələsi üzrə müşaviri Razmik Davoyan qeyd edirdi ki, "bu torpaqlar yezidilərin əsl torpaqları deyil və buna görə də hərraca çıxarıla bilər. Ancaq ərizələrini vaxtında verməyənlər və ya müraciətləri tələblərə cavab verməyən şəxslər hərracda torpaq əldə edə bilməz."[6] Təbii ki, bu 1990-1991-ci il "Torpaqların özəlləşdirilməsi" proqramı səbəbindən maddi çətinlik çəkən yezidilər üçün çoxda ümid verici bir vəziyyət deyildi. Torpaqların hərrac yolu ilə alınması yezidilər üçün maddi baxımdan imkansız idi. Yəni Ermənistan hökuməti yenə yezidilərin torpaq sahəsi əldə edə bilməyəcəyini bilir və bu istiqamətdə addımlar atırdı. Sonda isə yezidilər dağlıq ərazilərdəki istifadə olunmayan və yararsız torpaqları aldılar[7] ki, bu dövlətin yezidiləri ölkənin ucqar yerlərinə göndərərək cəmiyyətdən izloliyasiya etməsi idi. Hətta bu problem Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının 2008-ci il tarixli hesabatında qeyd olunmuşdu. Hesabatda Ermənistandakı yezidilərin torpaqların özəlləşdirilməsi və torpaq mülkiyyəti, siyasi təmsilçiliyin olmaması və sosial kənarlaşma ilə bağlı problemlərlə üzləşdiyi qeyd olunurdu.[8] Lakin bu Ermənistan hökuməti üçün təsirli bir hesabat olmadı. Ermənistan Respublikası beynəlxalq qurumların yezidilər haqqında verdikləri təlimatları görməzdən gəlirdi. 2010-2014-cu illərdə Ermənistan Respublikası tərəfindən təqdim olunan Universal Dövri İcmal Hesabatında İrqçilik və ayrıseçkilik əleyhinə Avropa Komissiyası tərəfindən keçirilən araşdırmaya əsaslanaraq qeyd edilirdi ki, *"Yezidi azlığının torpaq, su və otlaq məsələlərində problemlərlə*

[4]CIS Countries: Transcaucasus States (Georgia, Armenia, Azerbaijan), http://www.fao.org/3/AD878E/AD878E03.htm#:~:text=2.,Land%20Privatization&text=In%20Armenia%2C%20the%20vast%20majority,collective%20farms%20almost%20entirely%20obsolete.

[5] Езиды теряют свои земли, 06.08.2002, https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/24498/

[6] Yenə orada.

[7] I. Yeranosyan, The Rights Of National Minorities: Armenia's Commitments Under International Conventions And Provisions In Domestic Legislation, American University of Armenia, January 2008, YEREVAN, https://dspace.aua.am/xmlui/bitstream/handle/123456789/425/Inna_Yeranosyan.pdf?sequence=1&isAllowed=y

[8]L. Aghajanian, Long-persecuted Yazidis find second homeland in Armenia, September 24, 2014, http://america.aljazeera.com/articles/2014/9/24/a-second-homeland.html

üzləşmələri davam edir və bu cəmiyyətin bəzi üzvləri hələ də torpaqları üçün mülkiyyət hüququ əldə etməmişdir". Hesabatda eyni zamanda, milli azlıqların ölkənin vətəndaş və siyasi həyatına daha geniş çıxışı təmin etmək üçün hələ də bir sistem qurulmadığını bildirmişdir.[9]

Sual yaranır ki, torpaqların özəlləşdirilməsi proqramında dövlətin yezidilərə torpaq verməməsinin səbəbləri nə idi?

İlk olaraq Ermənistan Respublikası bu proqram sayəsində ölkənin ən böyük etnik azlığı olan yezidiləri ölkənin sosial-siyasi və iqtisadi həyatından kənarda qoymaq və torpaq sahələrini onlardan alaraq hökumətin mövqeyini bölgələrdə də möhkəmlərndirmək idi. Çünki, SSRİ dövründə kəndlərdə çoxluqa malik olan yezidilər SSRİ dağıldıqdan sonra ölkədə torpaq sahələrinə malikliyinə görə üstünlük təşkil edə bilərdilər. Bu isə Ermənistan hakimiyyətini narahat edirdi. Ölkədə erməni əhalidən başqa bir xalqın üstünlüyünü qəbul etməyən hakimiyyət bu proqram sayəsində torpaq sahələrini yezidilərin əlindən aldı. Həmin torpaqlar erməni əkinçilərə və erməni iş adamlarına satıldı. Bununlada hakimiyyət torpaq sahələrində üstünlüyə malik olaraq, ölkədə əkinçilik və maldarlıq sahəsindəki maddi dövriyyəni öz xeyrinə dəyişə bildi.

İkinci olaraq isə, bu proqram yezidilərin gələcək mühacirətləri üçün böyük bir zəmin yaratmalı idi. "Torpaqların özəlləşdirməsi" proqramının tətbiqi ilə torpaqları əlindən alan yezidilər iqtisadi çətinliklər ucbatından məcbur şəkildə ölkəni tərk etməli olurdular. Bu, Ermənistan hakimiyyətinin yeritdiyi ikibaşlı bir siyasət idi. Bunun ən bariz nümunəsi, Araqasotn vilayətinin Tlik kəndindəki hal-hazırki vəziyyətdir. Belə ki, 2019-cu ildə müsahibə verən 74 yaşlı Surik Xaçatryanın sözlərinə əsasən hal-hazırda kənddə 7 ailə yaşayır. Torpaqların özəlləşdirilməsi, suvarma sisteminin məhv edilməsinə qədər isə kənddə 110 ailə yaşayırdı. Lakin onlar başqa ölkələrə köç etmiş və bir daha qayıtmamışdırlar. [10] İndiki vəziyyətdə isə kənddə artıq nə içməli su, nə də qaz xətti mövcud deyildir.

Bu problemlərin həll olunması üçün təbii ki, dövlət tərəfindən büdcə ayrılmalıdır. Lakin dövlət problemlərin həll olunması üçün yezidi icmalarına lazımi maddi dəstəyi də etmir. CEDAW Konvensiyasının 2016-cı il hesabatında qeyd edilir ki, Ermənistanda yaşayan milli azlıqlara dövlət tərəfindən az maliyyə dəstəyi ayrılır və bu maliyyə dəstəyi balanslaşdırılmış şəkildə bölüşdürülmür. Belə ki, təxminən 40.000 nəfərlik yezidi icmasına 40 nəfərlik alman icması kimi dövlət büdcəsindən eyni miqdarda pul verilir. Hər il onlara 2 milyon dramdan (təxminən 4165 dollar) az pul ayrılır ki, bu da təxminən 40.000 nəfərlik bir icmada hər hansı bir problemi həll etmək üçün çox azdır.[11] Təbii ki, bu problemlər yalnız öz təsirini bu kənddə deyil bir-birindən uzaq bir çox yezidi icmalarının yaşadığı kəndlərdə də göstərmişdir. Həmin kənd sakinləri isə yaşayış üçün əlverişli şərait olmadığından kəndlərini tərk etmişdir ki, bu da hakimiyyətin öz məqsədinə qismən çatması idi. Hətta yezidi QHT-sinin üzvü Əziz Tamoyan, torpaqların özəlləşdirilməsi prosesinin siyasiləşdiyini və məqsədin isə yezidiləri Ermənistandan qovmaq olduğunu iddia etməsi də bu yazılanlara əsas verir.[12]

Torpaqların özəlləşdirilməsi nəticəsində yezidilər torpaqlar üzərindəki mülkiyyət və otlaqlardan istifadəsi hüququndan məhrum edildi. Torpaqların özəlləşdirilməsi prosesində heç bir yezidi ailəsi kəndin yerli özünüidarəetmə orqanına cəlb edilməmiş, kəndlərin ermənilər yaşayan hissələri qaz təchizatı ilə təmin olunduğu və asfaltlandığı halda, yezidilərin evləri qazla təmin olunmamış, evlərinə bitişik küçələr bərbad vəziyyətdə saxlanılmışdır. Araqasotn mərzinin Zovuni kəndində yaşayan yezidilər dəfələrlə küçələrin asfaltlamadığını, hər yerdə su və palçıq olduğunu, qaz təhcizatının qurulmadığını rəsmi qurumlara şikayətlərlə bildirmişdirlər. Vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün səlahiyyətli şəxslərdən dəfələrlə

[9] THE REPUBLIC OF ARMENIA AND THE UNIVERSAL PERIODIC REVIEW, Summary Report, s 62 https://www.un.am/up/library/Universal_Periodic_Review_Armenia_Summary_Report_Eng.pdf

[10] A. Stepanyan, Armenia's 7-family, Yazidi-only village, 28.03.2019, https://jam-news.net/სოფელში-ოთხი-ოჯახია/

[11]ARMENIA NON GOVERNMENT ORGANIZATIONS' SHADOW REPORT TO CEDAW, 2016, Yerevan, p 17, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/ARM/INT_CEDAW_NGO_ARM_25449_E.pdf

[12]Езиды теряют свои земли, 06.08.2002, https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/24498/

kömək istənilmiş lakin onlara vədlər verilsə də, bu nəticəsiz qalmışdır. Bununla yanaşı onlar həm də kənddəki elektrik xətlərindəki problemlərə görə həyati təhlükə ilə üz-üzə yaşayırlar. 75 yaşlı kənd sakini U.Avdalyan qeyd edir ki, *"1965-ci ildə bu kəndə elektrik xətləri çəkildi. Bu elektrik xəttləri kənddəki evlərin üzərindən keçdiyi və təmir olunmadığı üçün həyati təhlükə daşıyır. Elektrik xəttləri çəkilərkən onlar söz verdilər ki, evlərimizin qiymətini ödəyərək bizi buradan köçürəcəklər. Ancaq biz hələ də burdayıq"*. 2003-cü il prezident seçkiləri ərəfəsində prezident Robert Koçaryan gərginlik xətlərinin çıxarılacağını vəd etmiş lakin vədini yerinə yetirməmişdir. Eyni sözləri kəndlilərə 2007-ci il parlament seçkilərindən əvvəl Baş nazir Serj Sarkisyan da vermiş lakin R.Koçaryanın yolun davam edərək vədinə əməl etməmişdir.[13] Yəni ölkə prezidentləri tərəfindən belə aldadılan yezidi icması hal-hazırda da kənddə həyati təhlükə altında yaşamağa davam edirlər.

Sovet dövründə yezidi camaatı otlaqlarla və torpaqlarla təmin olunur[14], kənd yerlərində yezidilər kolxozlarda işləyirdilər. Qəsəbələrdə yaşayan yezidilər ən azı süpürgəçi kimi işləyirdilər. Lakin bu günkü Ermənistanda bu peşə belə onlara verilmir. Yaşamaq üçün hər cür imkanı əlindən alınan yezidilər ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalır. Bunun nəticəsində, yezidi ailəsi ya tam ölkəni tərk edir, ya da ailənin bir nümayəndəsini xaricə göndərərək ondan gələn aylıq pulla yaşamaq məcburiyyətində qalırdı.

Yəni torpaqların özəlləşdirilməsi siyasəti yezidilərə qarşı dövlətin mövqeyini ortaya qoyması idi. Təbii ki, yezidi icmalarının böyük əksəriyyətinin bir-birindən uzaq kəndlərdə yaşaması, kompakt bir icma qura bilməməsi, normal həyat şəraitindən izolyasiya olunmuş formada yaşaması onlara qarşı qanunsuzluq hallarını artıran əsas amillərdəndir. Belə ki, Sovet imperiyasının "parçala və höküm et" siyasətini ölkə daxilindəki etnik azlıqlara qarşı istifadə edən Ermənistan hökuməti ən böyük etnik azlıq olan yezidilərin bir araya gəlməsini ölkə üçün təhlükə olaraq görür. Bu səbəbdən də, Ermənistan hökuməti bir birindən uzaqda kiçik icmalar şəklində yaşayan yezidilərə qarşı ayrıseçkilik siyasətini rahatlıqla tətbiq edə bilir.

"Gizli deportasiya" siyasətinin ikinci addımı

Yezidilərin "gizli deportasiya"sı siyasətinin ikinci addımı isə qanunvericilik və hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən reallşadırılırdı. Torpaqların özəlləşdirilməsi ilə başlayan yezidilərin cəmiyyətdən izoliyasiya edilməsi siyasəti nəinki yalnız hakimiyyət nümayəndələri hətta hüquq-mühafizə orqanlarının nümayəndələri tərəfindən də tətbiq edilirdi. Artıq dövlət müəssisələri yezidilərin şikayətlərinə belə baxmamağa başlayırdı. Şikayətçilər şikayətdə qaldırılan məsələlərlə bağlı müvafiq icma rəhbərindən hərtərəfli izahat istəməsinə və şikayətdə qaldırılan hər bir məsələyə ətraflı izahat verilməsini tələb etməsinə baxmayaraq, şikayət üzrə istintaq müxtəlif səbəblərdən dayandırılırdı.

Belə ki, 1996-cı ildə Almaniyada yerləşən bir yezidi dərnəyinin yaydığı hesabatı göstərmək olar. Hesabatda yezidi təsərrüfatlarının qarət edilməsi, cəmiyyətin üç görkəmli üzvünün öldürülməsi faktları irəli sürülmüş və rüşvət verilərək cinayətin ört basdır edildiyi iddia edilmişdir.[15] Amma, bu istintaq sübutların tapılmaması səbəbindən sadəcə iddia olaraq qalmışdır. Təbii ki, bu ya dövlətin ört-basdır etməsi, ya da hüquq-mühafizə orqanlarının iş prinsipindəki boşluqları göstərirdi. Lakin bu hadisəyə, 2002-ci ildə ICERD (İrqi ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında beynəlxalq konvensiya) öz mövqeyini bildirdi. Konvensiya, polis və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən yezidilərə qarşı ayrıseçkilik iddiaları və bu azlığa qarşı digər vətəndaşlar tərəfindən törədilən cinayətlərə polis tərəfindən reaksiya verilməməsi ilə bağlı narahatlığını bildirmişdi.[16] Lakin bu Ermənistan hökumətinin öz dəsti-xəttini dəyişməsi üçün bir əsas olmadı. Hətta, buna bənzər hadisə bir daha təkrarlandı.

[13]G. Mkrtchyan, Հայաստան. եզդիները տարիներ շարունակ ՝ հոսանքով շրջապատված: 03.11.2007, https://a1plus.am/hy/article/21058

[14]Z. Alexanyan, Եզդիական համայնքը հուսահատված է, 10.01.2002, https://hetq.am/hy/article/2125

[15] DIPS, The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucausus (ARMENIA,GEORGIA, AZERBAIJAN), May 2008, p 18, https://www.ecoi.net/en/file/local/1349263/1228_1215000952_armenien.pdf

[16] THE REPUBLIC OF ARMENIA AND THE UNIVERSAL PERIODIC REVIEW, Summary Report, s 37, https://www.un.am/up/library/Universal_Periodic_Review_Armenia_Summary_Report_Eng.pdf

2006-cı ilin 7 dekabrında öz haqqını tələb etmək məqsədi ilə 67 yaşlı bir yezidi qadını olan Gülizar Avdaliyan özünə və üç nəvəsinə benzin tökərək Prezident aparatının qarşısında özünü yandırmaq istəyəndə ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi. O, oğlu Kyaram Avdalyanın öldürülməsi ilə bağlı istintaqın aparılmasına etiraz edirdi. Gülizar Avdaliyan və kəndindən olan digər yezidilər, onun oğlunun kənddəki otlaqlardan istifadəyə görə başlayan mübahisədən sonra yerli bir kənd başçısı tərəfindən döyülərək öldürüldüyünü iddia etdilər. Lakin cinayətə görə başqa birisi həbs edildi və bu məsələ bir daha ört-basdır edildi. Hadisə nəticəsində Gülizar Avdaliyan və nəvələri ağır yaralar alaraq xəstəxanaya yerləşdirilmişdir.[17]

Digər bir hüquq pozuntusu isə 2015-ci ilin iyul ayında baş verdi. Məhkəmə aktlarının icraçı xidmətinin dörd üzvü xanım Nazik Amaryanın evinə gəlib onu yaraladılar, oğlu Yuriyə güc tətbiq edərək hər ikisini evdən qovdular. Yurinin sözlərinə görə, onu güc tətbiq edən adamlardan biri Amaryan ailəsinin yezidi mənşəyinə istinad edərək təhqiramiz sözlərdən istifadə edib. Daha sonra heç bir tibbi yardım almadan Yuri Amaryan zoraki şəkildə polis bölməsinə aparılaraq ona qarşı "rəsmi hakimiyyət nümayəndəsinə güc tətbiq etmək" maddəsi ilə cinayət işi açılıb. Yurinin dövlət tərəfindən təyin edilmiş vəkili Ludviq Avetisyan, milliyyətə görə ayrıseçkiliyin bu vəziyyəti daha da ağırlaşdırdığını qeyd edirdi.[18] Öldürülən yezidilərin cinayətlərinin ört basdır edilməsi və ya əsl cinayətkarların həbs edilməməsi yezidi icmalarında artıq qorxu yaranmasına səbəb olurdu.

Sadalananlardan da görmək olur ki, ölkədə yezidi hüquqlarının qorunması üçün heç bir hüquqi baza yoxdur. Son illər Ermənistanda qanuna edilən bəzi dəyişikliklərə baxmayaraq, qanunvericilik hələ də birbaşa və ya dolayı yolla irqi ayrıseçkiliyin dəqiq bir tərifini verə bilmir. Nəticədə, irqi ayrıseçkilik praktik olaraq heç vaxt qanuni prosedurun bir parçası kimi istifadə edilmir. Müvafiq bir hüquqi bazanın olmaması, ayrıseçkilik hallarının əksəriyyətinin tanınmamasına və nəticədə sənədləşdirilməməsinə səbəbdir. Məsələn, Ermənistan Respublikasının "Cinayət məcəlləsi"nin 226-cı maddəsi "Milli, dini və irqi nifrət yaratmaq" adlandırılır. Maddədənin ilk bəndində qeyd olunan fikrə əsasən milli, irqi və ya dini nifrət oyadan, irqi üstünlüyə və ya milli ləyaqətin alçaldılmasına yönəlmiş hərəkətlər edən şəxslər ya pul cəzası, ya 2 ilədək islah işləri ya da 2-4 il müddətinə azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırıllır. Maddənin 2.2-ci bəndinə əsasən isə vəzifədən sui-istifadə edərək milli, irqi və dini ayrıseçkilik edənlər cəzalandırılmalıdır.[19] Lakin yuxarıda qeyd edilənlərə əsaslanaraq, Cinayət Məcəlləsində bu qanun çox zəif şəkildə öz əksini tapdığını qeyd edə bilərik. Belə ki, ilk olaraq qanunda irqi ayrıseçkilik yalnız bir maddədə öz əksini tapmışdır. Digər tərəfdən qanunda irqi ayrıseçkiliyin mənəvi və psixoloji hüdudları öz əksini tapmamışdır, etnik azlıqların bu hüquqdan istifadə etməsi imkanları çox məhdudlaşdırılmışdır. Şikayətlər əsasən pul cəzası ilə nəticələndiyi üçün etnik azlıq nümayəndələri artıq şikayət etməyi lüzumlu görmür. Vəkil A.Qazaryanın sözlərinə görə, Cinayət Məcəlləsinin 226-cı maddəsi zəifdir və onun adı

[17] Հայկական Ժամանակ, Մեղադրում են գյուղապետին. կարո՞ղ է մարզպետին էլ բռնենք, 08.12.2006, https://www.armtimes.com/hy/article/175713?__cf_chl_jschl_tk__=0e77c89c04068758cc60a9df647150feae00af90-1596354382-0-ARIH3J9CutkWoOtH2OHtTFG718KJdxeIfFxBm9FuAObG9iGgoLH0s05K_jhCDdhNvTpUNchD-ipn2WlTQ-RqVFBC6ii1PUa-bQqPt-MoKX1_r3gyBWD2j7TFLUgJGA4E_dfS1h4VUKYmwDM2ZiC_qolBIIFg9HWqnJobIHBFUYDRh9G1Ea5jzw-x79kAl5RiiHSqhLR7y0kwUHSYSNojvrdOZ6dWqt_bJcNskUSJPMboZW3XuQHjCHjn-PwTvX-mDZ_4ANP57boEN2iUIKvvKpH1amMTkttOZD8B8zXOyJ0SHypTgV1DcHU_-NoDaC7EbMhN8WCYPeUaqGhwAvorAKtgH3L3NMS3uEYWffEXp5LT

[18] Anti-Discrimination Centre "Memorial" and Civil Society Institute, Alternative report on Armenia's implementation of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, April 2017 https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CERD/Shared%20Documents/ARM/INT_CERD_NGO_ARM_27047_E.pdf

[19] Criminal Code Of The Republic Of Armenia, https://www.unodc.org/res/cld/document/armenia_criminal_code_html/Armenia_Criminal_Code_of_the_Republic_of_Armenia_2009.pdf

altında cinayət işlərinin açılması ənənəsi yoxdur.[20] Nəticədə həm hüquqlarını qoruya bilməyən, həm də ölüm qorxusu ilə yaşayan yezidilər qorxu səbəbindən də ölkəni tərk etməyə başlayırdılar.

"Gizli deportasiya" siyasətinin üçüncü addımı

Bu mərhələdə isə əsas məqsəd artıq yezidilərin mənəvi sıxışdırılması onların dini inanclarına adət-ənənələrinə hörmətsizlik göstərmək idi. Yezidilər artıq ölkəni nəinki maddi çətinliklər ucbatından hətta mənəvi zorluqlar səbəbindən də tərk etməyə məcbur buraxılırdı.

2008-ci ildə milli azlıqların, xüsusən də yezidi icmasının nümayəndələri onlara qarşı ayrıseçkilik edilməsi ilə bağlı rəsmi dövlət qurumlarına şikayət ərizələri verdilər. Hadisə İrəvan tabeliyibdə olan Nor-Nork əyalətində baş vermişdir. Belə ki, həmin ərazidə böyük bir bina tikildiyi üçün yezidi qəbiristanlığı sökülür və ərazi asfaltlanırdı. Təxminən 50 yezidinin dəfn olunduğu bu qəbiristanlıq bir əsrlik tarixə malik olduğu qeyd edilirdi. Yezidilər tikinti işləri nəticəsində yaxınlarının məzarlarının dağıdılmasından şikayətçi idilər. 62 yaşlı Surik Aloyan qeyd edir ki, valideyinləri, bacısı və oğlu bu yezidi qəbiristanlığında dəfn olundu, amma indi qəbirlərindən geriyə heç nə qalmayıbdır. Ermənistan Yezidi Milli Birliyinin sədri Aziz Tamoyan bu məsələ ilə bağlı bildirmişdir ki, vəziyyətin qarşısı alınmasa və qəbiristanlıq təmir olunmasa, yezidi icması beynəlxalq məhkəməyə müraciət edəcəkdir. Şikayət baxılmaq üçün qəbul edilsə də, araşdırılma mərhələsi uzadılmış və nəticədə həmin şikayətçilərə heç bir məlumat verilməmişdir.[21]

Buna bənzər bir digər hadisə isə 2014-cü ildə bir daha təkrarlandı. Ermənistan Respublikaçılar Partiyasının deputatı Hrant Qriqoryanın yaxın qohumu Seryozha Qriqoryan, Armavir mərzində yerləşən Myasnikyan kəndindəki köhnə yezidi qəbiristanlığını dağıtdı. Sincar yezidi birliyinin nümayəndəsi Boris Tamoyan, "epress.am" xəbər saytına verdiyi müsahibədə şərab fabriki tikmək üçün bu qəbiristanlıqda 22 qəbirin dağıldığını söylədi. Yerli sakinlərin dediyinə görə, onların kəskin etirazları qarşısında Seryozha Qriqoryan qəbirlərin ikisini bərpa etdi, ancaq digər 20 məzarın məhv edilməsini inkar etdi və bərpa etməkdən imtina etdi.[22] Hökumət və din nümayəndələri, o cümlədən xalq tərəfindən edilən psixoloji basqı yezidilər üçün artıq Ermənistanı yaşanılacaq yer siyahısından çıxarmağa əsas verirdi.

Yezidilər ermənilər tərəfindən bu vandalizmə məruz qalan ilk xalq deyildir. Bildiyimiz kimi, tarixi Azərbaycan torpağı olan indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycana aid çoxlu sayda tarixi-memarlıq abidələri, karvansaralar, imarətlər, məscidlər, mavzoleylər, qəbiristanlıqlar, məqbərələr, qəbirüstü abidələr və s. mövcud olmuşdur. Azərbaycan xalqına məxsus olan bu dini və mədəni abidələr ermənilər tərəfindən məhv edilmiş, bir çoxu müasir dövrə gəlib çatmamışdır.

"Gizli deportasiya" siyasətindən əldə olunan nəticələr

Ölkədə yezidilərin demoqrafik vəziyyətinə diqqət etsək dövlətin bu "gizli deportasiya" siyasətinin nəticələrini görə bilərik. 1926-cı ildə SSRİ-i hakimiyyəti zamanı əhalinin siyahıyaalınmasında Ermənistanda 12.237 nəfər yezidi kürdü yaşadığı qeyd edilirdi. Bu say 1959-cu il siyahıyaalınmasına görə 26.657 nəfərə, 1989-cu ildə isə 52.700 nəfərə qədər artmışdır. Lakin SSRİ-nin dağılması, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi səbəbindən ölkədə baş verən iqtisadi çöküş və yezidilərə qarşı gizli deportasiya siyasəti nəticəsində yezidi kürdlərinin ölkədən kütləvi şəkildə mühacirəti başlamışdır. 1990-cı illərdən sonra Ermənistandan mühacirət etmiş yezidilərin sayının 6.000-10.000 arası olduğu təxmin edilir.[23] Bu səbəbdəndir ki, 2001-ci il siyahıyaalmasında yezidi əhalinin sayı 40.620 nəfərə

[20] Anti-Discrimination Centre "Memorial" and Civil Society Institute, Alternative report on Armenia's implementation of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, April 2017 https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CERD/Shared%20Documents/ARM/INT_CERD_NGO_ARM_27047_E.pdf

[21] Գերեզմանները «կատոկել» են, 07.05.2007, https://www.aravot.am/2008/05/07/330735/

[22] Armenian MP's Relative Destroyed Yezidi Cemetery to Build Winery: Sinjar, January 13, 2014, https://epress.am/en/2014/01/13/armenian-mps-relative-destroyed-yezidi-cemetery-to-build-winery-sinjar.html

[23] H. Cabbarlı, Ermenistan'da Etnik Hoşgörüsüzlük ve Yezidilerin Durumu, 25.12.2014, http://newtimes.az/tr/views/3266

qədər azalmışdır. Bu azalma 2011-ci ildəki statistikada da davam etmiş və yezidilərin sayı 35.308-ə qədər azalmışdır.

Lakin son qeydə alınan demoqrafik göstəriciyə diqqət etsək görə bilərik ki, Ermənistanın yeritdiyi "gizli deportasiya" siyasəti uğurlu nəticələnməmişdir. Ermənistandakı yezidi etnik azlığının sayı erməni millətçilərinin istədiyi kimi azalmamışdır. Buna səbəb isə ermənilərlə müqayisədə yezidlər arasında artım nisbətinin olduqca yüksək olması idi.[24] İstədiyini əldə edə bilməyən hakimiyyət nümayəndələri isə artıq deportasiya siyasətindən əlavə yezidilərin bir silah kimi istifadəsinə başladı. Belə ki, artıq yezidilərə qarşı beynəlxalq qurumlar tərəfindən ayrıseçkilikdə günahlandırılan Ermənistan hökuməti həm özünə yeni bir beynəlxalq imicini yaratmaq, həm də gizli siyasətində yezidiləri qurban kimi istifadə etmək üçün İraqdan olan yezidilərə sığınacaq verəcəyini açıqladı.

Bilindiyi kimi, Ermənistan erməni mənşəli çoxsaylı qaçqınları qəbul etsə də, erməni mənşəli olmayan insanlar sığınacaq və qaçqın statusu almaqda problem yaşayırlar. Bunu statistik göstəricilərə baxdıqda anlamaq mümkündür. 2014-cü ildə qaçqın statusu almaq üçün müraciət edən 25 İran vətəndaşından heç biri vətəndaşlıq almağa müvəffəq olmadı. 2015-ci ildə 316 nəfər qaçqın statusu almaq üçün müraciət etdi. İrandan müaricət edənən 22 nəfərdən yalnız üçü qaçqın statusu ala bildi. Livandan olan doqquz müraciətçidən isə yalnız biri bu statusu aldı. 2016-cı ildə isə Ermənistanda cəmi 37 nəfər qaçqın statusu alıb ki, bunların iyirmi doqquzu Suriyadan gələn ermənilər idi.[25] Bu statistik göstəricilərə baxdıqda görmək mümkündür ki, Ermənistan digər xalqların nümayəndələrini öz ölkəsində görmək istəmir.

Lakin 2014-cü ildə qondarma "DQR mətbuat katibi" David Babayan separatçı rejimin İraqdan gələn yezidilərə "sığınacaq" verməyə hazır olduğunu bildirdi.[26] Ermənistanın anlaşılmaz şəkildə yezidilərə bu tolerantlığı göstərməsi əslində "erməni hümanizmi" kimi diqtə edilsə də, bu addımın altında başqa bir məqsəd var idi. Belə ki, gələn yezidilərə yaşayış yeri kimi Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş Laçın rayonu seçilmişdir. Laçın rayonunun seçilməsi təsadüfi deyildi. Çünki bu ərazi strateji əhəmiyyətə malikdir. Ermənistanın məqsədi Azərbaycan ilə yenidən müharibə başlayacağı təqdirdə yezidiləri əsas hədəfə çevirmək və bununla da dünyada Azərbaycana qarşı təbliğat siyasətini gücləndirmək idi. Yəni Ermənistan hökuməti öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün yezidiləri təhlükə ocağında yerləşdirməkdən çəkinmirdi. Bu da onu göstərir ki, ölkədə yezidi nümayəndəsinin həyatı heç bir önəm kəsb etmir.

Lakin Ermənistanın yezidilərə sığıncaq verməkdə istəməkdə ikinci bir səbəbi də vardı. Həmin yezidilər Rusiya siyasətinin Ermənistandakı təminatı idi. Rusiyanın İraq və Suriyadakı mararaqları bilinən bir gerçəklikdir. Ermənistana gələn yezidilər Rusiyanın İraq və Suriyadakı maraqlarını təbliğ etmək imkanına malik olacaqdı. Çünki İraq və Suriyadan gələn yezidilər həm regionu yaxşı tanıyır, həm də təbliğat prosesini orda yaşayan qohumları vasitəsi ilə rahatlıqla reallaşdıra bilərdi. Bu səbəbdən də Rusiya bu məqsədini Ermənistan vasitəsi ilə reallaşdırırdı. Ermənistanın çox az hallarda erməni olmayan şəxslərə vətəndaşlıq və qaçqınlıq ststusunu verdiyini unutmayaraq, məsələyə fərqli bir aspketdən baxdıqda görə bilərik ki, bu Ermənistanın hümanizmi deyil, əksinə Ermənistanın zülm çəkən bir xalqdan istifadəsidir.

Əslində araşdırmadan anlamaq olar ki, SSRİ-nin süqut etməsindən sonra yezidilər Ermənistanın müxtəlif siyasətlərinin qurbanı olmuşdur. Bu isə yezidi icm asının ya ölkəni tərk etməsinə, ya da çox ağır şərtlərdə ölkədə yaşayışını davam etməsinə səbəbiyyət vermişdir.

Nəticə

[24] Езидистан: езиды в Армении официально требуют автономии и в перспективе – независимости, 02.08.18, https://kavkazplus.com/news.php?id=21390#.XyFKHlUzaM8

[25] Anti-Discrimination Centre "Memorial" and Civil Society Institute, Alternative report on Armenia's implementation of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, April 2017, P 10, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CERD/Shared%20Documents/ARM/INT_CERD_NGO_ARM_27047_E.pdf

[26] Т. Исмаилова, Дискриминация курдов-йезидов в Армении, İRS journal, № 4 (100), 2019, c. 52-57, http://irs-az.com/new/files/2019/264/3049.pdf

Aparılan təhlillərdən bu nəticələrə gəlmək olur ki, Ermənistan monoetnik dövlətdir və digər xalqların sıxışdırılması, ayrıseçkilik Ermənistanın dövlət siyasətidir. Müstəqilliyin elan edilməsindən sonra Ermənistanda siyasi və iqtisadi böhranlarla yanaşı ciddi demoqrafik böhran da yaranmış və bu proses hər keçən gün daha da güclənmişdir. Yürüdülən "gizli deportasiya" siyasəti nəticəsində yezidilərin torpaqlarının əlindən alınmasına və cəmiyyətdə öldürülən yezidilərin sayının artmasına baxmayaraq onlara aid heç bir hüquqi prosedurun başlanmaması və cinayətlərin örtbasdır edilməsi, o cümlədən dini zorakılığa məruz qalmaq, qəbiristanlıqların dağıdılması yezidilərin kütləvi şəkildə ölkəni tərk etməsinə səbəbiyyət yaradırdı.

Yezidilərin "gizli deportasiyası"nın nəticələri Ermənistan hakimiyyətinin məqsədlərinə cavab vermədi. Bu səbəbdən də Ermənistan hakimiyyəti ikinci bir siyasətə yönəldi. Yezidilərə sığınacaq vermək adı altında həm monoetniklik imicini dəyişmək, həm də yezidilərdən silah kimi istifadə etmək istəyən Ermənistan hökuməti, əslində öz məqsədlərini açıq şəkildə sərgiləyirdi. Bu proseslərdən anlamaq olar ki, Ermənistan heç vaxt "bir millət, bir din, bir mədəniyyət" konsepsiyasından əl çəkməyəcək, sadəcə olaraq bu konsepsiya daxilində yeritdiyi siyasətlərin istiqamələrini dəyişəcəkdir.

Xülasə

From the analysis, it can be concluded that Armenia is a mono-ethnic state and the oppression and discrimination of other peoples is the state policy of Armenia. After the declaration of independence, along with the political and economic crises in Armenia, a serious demographic crisis arose, and this process intensified day by day. Despite the seizure of Yazidi lands and the increase in the number of Yazidis killed in society as a result of the policy of "secret deportation", no legal proceedings were instituted against them and crimes were covered up, including religious violence and the destruction of cemeteries.

The results of the "secret deportation" of the Yazidis did not meet the goals of the Armenian government. For this reason, the Armenian government has pursued a second policy. The Armenian government, which wanted to change the image of mono-ethnicity and use the Yezidis as weapons in the name of giving asylum to the Yazidis, was in fact openly demonstrating its intentions. It is clear from these processes that Armenia will never give up the concept of "one nation, one religion, one culture", but will simply change the direction of its policies within this concept.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A. Stepanyan, Armenia's 7-family, Yazidi-only village, 28.03.2019, https://jam-news.net/სოფელში-ოთხი-ოჯახია/
2. Anti-Discrimination Centre "Memorial" and Civil Society Institute, Alternative report on Armenia's implementation of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, April 2017, P 10, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CERD/Shared%20Documents/ARM/INT_CERD_NGO_ARM_27047_E.pdf
3. Armenia Non Government Organizations' Shadow Report To CEDAW, 2016, Yerevan, p 17, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/ARM/INT_CEDAW_NGO_ARM_25449_E.pdf
4. Armenian MP's Relative Destroyed Yezidi Cemetery to Build Winery: Sinjar, January 13, 2014, https://epress.am/en/2014/01/13/armenian-mps-relative-destroyed-yezidi-cemetery-to-build-winery-sinjar.html
5. CIS Countries: Transcaucasus States (Georgia, Armenia, Azerbaijan), http://www.fao.org/3/AD878E/AD878E03.htm#:~:text=2.,Land%20Privatization&text=In%20Armenia%2C%20the%20vast%20majority,collective%20farms%20almost%20entirely%20obsolete.
6. Criminal Code Of The Republic Of Armenia, https://www.unodc.org/res/cld/document/armenia_criminal_code_html/Armenia_Criminal_Code_of_the_Republic_of_Armenia_2009.pdf
7. DIPS, The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucausus (ARMENIA,GEORGIA, AZERBAIJAN), May 2008, p 18, https://www.ecoi.net/en/file/local/1349263/1228_1215000952_armenien.pdf
8. European Charter for Regional or Minority Languages, Strasbourg, 15 February 2008, p 37, https://www.gov.am/u_files/file/kron/ArmeniaPR2_en.pdf
9. G. Mkrtchyan, Հայաստան. եզդիները տարիներ շարունակ ՝ հոսանքով շրջապատված: 03.11.2007, https://a1plus.am/hy/article/21058
10. H. Cabbarlı, Ermenistan'da Etnik Hoşgörüsüzlük ve Yezidilerin Durumu, 25.12.2014, http://newtimes.az/tr/views/3266
11. I. Yeranosyan, The Rights Of National Minorities: Armenia's Commitments Under International Conventions And Provisions In Domestic Legislation, American University of Armenia, January 2008, YEREVAN, https://dspace.aua.am/xmlui/bitstream/handle/123456789/425/Inna_Yeranosyan.pdf?sequence=1&isAllowed=y
12. L. Aghajanian, Long-persecuted Yazidis find second homeland in Armenia, September 24, 2014, http://america.aljazeera.com/articles/2014/9/24/a-second-homeland.html
13. Only autonomy can save Yazidis in Armenia, 02.08.2018, https://vestnikkavkaza.net/articles/Only-autonomy-can-save-Yazidis-in-Armenia.html
14. THE REPUBLIC OF ARMENIA AND THE UNIVERSAL PERIODIC REVIEW, Summary Report, s 37, https://www.un.am/up/library/Universal_Periodic_Review_Armenia_Summary_Report_Eng.pdf
15. Yazidi in Armnenia, https://joshuaproject.net/people_groups/20455/AM
16. Z. Alexanyan, Եզդիական համայնքը հուսահատված է, 10.01.2002, https://hetq.am/hy/article/2125
17. Езидистан: езиды в Армении официально требуют автономии и в перспективе – независимости, 02.08.18, https://kavkazplus.com/news.php?id=21390#.XyFKHlUzaM
18. Езиды теряют свои земли, 06.08.2002, https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/24498/
19. Т. Исмаилова, Дискриминация курдов-йезидов в Армении, İRS journal, № 4 (100), 2019, с. 52-57, http://irs-az.com/new/files/2019/264/3049.pdf
20. Գերեզմանները «կատոկել» են, 07.05.2007, https://www.aravot.am/2008/05/07/330735/
21. Եզդիներ, http://lori.mtad.am/files/docs/39395.pdf

SÖZ İLAHİ BİLGELİKTİR

THE WORD İS DİVİNE WİSDOM
SÖZ İLAHİ HİKMƏTDİR

Hajar HUSEYNOVA

Dr. Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Bakü, Azerbaycan

ÖZET:

Aforizmalar yazarlar, ünlüler ve zeki insanlar tarafından denilmiş sözlerdir. Mir Celal'ın sanat eserleri bu sözlerle zengindir. Bu aforizmalar, gençlerin eğitiminde, halkın sanat sevgisinde, şöhret kazanmasında önemliydi ve hala önemlidir.

Mir Celal, her dil birimini etkili ve özgürce kullanmış ki, bu da sanat eserlerine renk katabilir, ona duygusallık ve güzellik kazandırabilir. Özgürlük, yaratıcı bir insanın temel özelliklerinden biridir. Bu yönü çok takdir eden Mir Celal, Mohammad Fuzuli'nin eserlerinin dilini incelerken Belinsky'den şöyle dedi: "Yaratıcılıkta özgürlük, modernliğe hizmetle birleştirilmelidir. Kendinizi günün konusunu yazmaya, hayal gücünüzü zorlamaya gerekmez. Bunun için sadece toplumunuzun vatandaşı olmanız, zamanınızın oğlu olmanız gerekir. Halkımızın çıkarlarını özümsemek, eğilimlerini eğilimleriyle birleştirmek gerekir. Bunun için toplumun ve insanların sempati, sevgi duygusu, işin konusunu gerçeklikten ayırmayan sağlıklı, pratik bir gerçeklik duygusuna ihtiyaçları var".

Dilimizin aforizmalarıyla ilgili bilge ifadeler, insan yaşamının ve faaliyetinin tüm alanlarını yansıtır, genel olarak tüm insanlar için geçerli olan öğretici fikirleri ifade eder.Tarihsel olarak, bu tür kelimelerin ve ifadelerin literatüre girişi Homer adıyla ilişkiliydi.

Aforizmalar, yazarın bazen bedii eserde personajların dillerinde hayat haqqında fikirlerini ifade etmek için kullandığı ifadelerdir. Bazen aforizmalar, eserin bir bölümünə epigraf olarak seçiler ve bazen de diğer personejlerin dilinde negatif türleri eleştirirken aforizmalar kullanır.

Mir Celal, aforizmalarını çalışmalarında çeşitli stilistik amaçlar için kullanmıştır. Bazıları, atasözlerinde olduğu gibi, esere veya eserin çeşitli kısımlarına epigraf olarak kullanıldı ve bazıları imgelerin dilinin çeşitliliğini ve yazarın kendi dilinin çeşitliliğini sağladı. Mir Celal tamamen farklı konularda aforizmalar yaratmasına rağmen, dünyaca ünlü kişiliklerin ve bilgi adamlarının aforizmlerini de kullanmışdır.

Anahtar Kelimeler: edebi metin, aforizma, bilge söz, üslup, yazar

SUMMARY

Aphorisms are wise sayings by writers, eminent personalities, and intelligent people. Mir Jalal's works of art are rich in such words. These aphorisms were and still are important in the love of art by the people, in gaining fame, in educating the younger generation.

Mir Jalal used every language unit effectively and freely, which could add color to his works of art, give it emotionality and beauty. Freedom is one of the main qualities of an artistic person. Highly appreciating this aspect, Mir Jalal, while studying the language of Mohammad Fuzuli's works, quoted Belinsky as saying: "Freedom in creativity must be combined with service to modernity. It is not necessary to force yourself to write the topic of the day, to force your imagination. For this, you only need to be a citizen of your society, a son of your time. It is necessary to assimilate the interests of our people, to combine their tendencies with its tendencies. For this, the society and the people need sympathy, a sense of love, a healthy, practical sense of truth that does not separate the subject of the work from reality".

Wise expressions of our language - aphorisms reflect all spheres of human life and activity, express instructive ideas that apply to all people in general. Historically, the introduction of such words and expressions in the literature was associated with the name of Homer.

Aphorisms are expressions that the writer sometimes uses in the language of images in order to express a certain attitude to life events. Sometimes he chooses aphorisms for the work, part of the work as an epigraph, and sometimes uses aphorisms when criticizing negative types in the language of other images.

Mir Jalal used his aphorisms in his works of art for various stylistic purposes. Some of the aphorisms, as in the proverbs, were used as epigraphs to the work or various parts of the work, while others provided the diversity of the language of the images and the author's interpretation. Although Mir Jalal created aphorisms on completely different topics, he also used the words of world-famous personalities and wise men.

Keywords: literary text, aphorism, wise saying, style, writer

XÜLASƏ:

Aforizmlər yazıçılar, görkəmli şəxsiyyətlər, ağıllı insanlar tərəfindən deyilmiş hikmətli kəlamlardır. Mir Cəlalın bədii əsərləri belə kəlamlarla zəngindir. Həmin aforizmlərin bədii əsərlərin xalq tərəfindən sevilməsində, şöhrət qazanmasında, gənc nəslin tərbiyəsində mühüm əhəmiyyəti olmuş və indi də vardır.

Mir Cəlal bədii əsərlərinə rəng qata biləcək, ona emosionallıq, gözəllik verə biləcək hər bir dil vahidindən səmərəli, sərbəst şəkildə istifadə etmişdir. Sərbəstlik isə bdii yaradıcı şəxs üçün əsas keyfiyyətlərdən biridir. Bu cəhəti yüksək qiymətləndirən Mir Cəlal Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin dilini tədqiq edərkən Belinskinin belə bir fikrini sitat gətirmişdir: "Yaradıcılıqda sərbəstlik müasirliyə xidmətlə uyuşmalıdır. Bunun üçün özünü günün mövzusunu yazmağa məcbur etmək, fantaziyanı zorlamaq lazım deyil. Bunun üçün ancaq öz cəmiyyətinin vətəndaşı, öz dövrünün oğlu olmaq lazımdır. Öz xalqının maraqlarını mənimsəmək, öz meyillərini onun müyilləri ilə birləşdirmək lazımdır. Bunun üçün cəmiyyətə, xalqa rəğbət, sevgi hissi, əməli düşüncədən, əsərin mövzusunu reallıqdan ayırmayan sağlam, praktiki həqiqət duyğusu lazımdır".

Dilimizin hikmətli ifadələri – aforizmlər insanların həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrini əks etdirir, ümumən bütün insanlara aid olan ibrətamiz fikirləri ifadə edir.Tarixən belə kəlamların, ifadələrin ədəbiyyata gətirilməsi Homerin adı ilə bağlı olmuşdur.

Aforizmlər elə ifadələrdir ki, yazıçı bu ifadələr vasitəsilə bəzən həyat hadisələrinə müəyyən münasibət bildirmək məqsədilə onları obrazların dilində işlədir. Bəzən əsərə, əsərin bir hissəsinə aforizmləri epiqraf seçir, bəzən də mənfi tipləri digər obrazların dili ilə tənqid edərkən aforizmlərdən istifadə edir.

Mir Cəlal yaratdığı aforizmləri bədii əsərlərində müxtəlif üslubi məqsədlərlə işlətmişdir. Aforizmlərin bir qismi, atalar sözlərində olduğu kimi, əsərə və ya əsərin müxtəlif hissələrinə epiqraf qismində işlənmiş, bir qismi isə obrazların dilinin və müəllif təhkiyəsinin rəngarəngliyini təmin etmişdir. Mir Cəlal tamamilə müxtəlif mövzularda aforizmlər yaratsa da, yeri düşdükcə dünyada tanınmış şəxsiyyətlərin, aqillərin kəlamlarından da istifadə etmişdir.

Açar sözlər: bədii mətn, aforizm, hikmətli kəlam, üslub, yazıçı

GİRİŞ:

Müqəddəs kitabımız "Qurani Kərim"də belə bir ayə var: ***Sizə verdiyim neməti və sizi aləmlər üzərinə üstün etdiyimi xatırlayıram***. Uca Tanrının unsanlara xitabən nəzərdə tutulmuş bu fikrini anlamamaq mümkün deyil. İnsanı digər canlılardan fərqləndirən, üstün edən cəhətlər onun təfəkkürə, düşüncəyə, söz deməyə, yazmağa, sevməyə, Allahı sevməyə, Vətəni sevməyə, ananı sevməyə və digər çox gözəl cəhətlərə malik olmasıdır.

Göründüyü kimi, həmin gözəl duyğular içərisində göstərilənlərdən biri də insanın sözə malik olması, onun söz vasitəsilə fikirlərini ifadə edə bilməsidir.

Bir az düşünsək, görərik ki, insan danışa bilməsəydi, insanlar söz deməyə malik olmasaydı, dünya necə durğun, mənasız olardı. İnsan digər canlılardan fərqlənməzdi. Buna görə sözün insan həyatında rolu olduqca böyükdür.

Lakin sözdən, sözün əhəmiyyətindən bəhs ediriksə, insanın, cəmiyyətin həyatında ağıllı sözün dəyərindən danışmalıyıq.

Allahın bizə verdiyi ən böyük nemət ağıllı sözdür. İnsanlara bəxş edilmiş səmavi müqəddəs kitablar: "Tövrat", "Zəbur", "İncil"və "Qurani Kərim" –də sözlərdən ibarətdir. Cəmiyyətdə mövcud olan dövlətlərin varlığını şərtləndirən konstitusiyalar da sözdür. Min illər öncədən bu günümüzə gəlib çatan, yaşı bilinən vəbilinməyən tariximiz də, tarixin ən qədim dönəmlərindən axıb gələn və hər bir qaranlığa işıq salan da yenə sözdür. Bizim keçmişlə və gələcəklə əlaqəmiz sözlər vasitəsilə mümkündür. Ulu babalarımızın bizə daş kitabələr, qəbirüstü yazılar vasitəsilə ötürdükləri mesajlar bizi keçmişimizlə bağlayır. Bu gün bizim yazdığımız kitablar isə gələcəyimizə ötürdüyümüz həqiqətlər, elmi məlumatlar gələcək nəsillər üçün dəyərli mənbələr olmalıdır.

İslamda sözün dəyəri, eyni zamanda söz sahibləri, elm adamları yüksək qiymətləndiril- mişdir. Həzrəti Peyğəmbərimiz (s.ə.s) söyləmişdir ki, Allah dərgahında Peyğəmbərlərdən sonra alimlər gəlir. Bu ayə ilə dinimizdə alimə, elmə, dərin mənalı sözə verilən qiymət gğz qabağındadır.

Sözün dəyərini dərk edən müdrik insanlar bu mövzuda qiymətli fikirlər söyləmişlər. Həmin dəyərli insanların sırasında görkəmli şəxsiyyətlər də var, yazıçı və şairlər də var.

Dahi Nizami Gəncəvi sözə verdiyi dəyəri belə ifadə etmişdir:

Sözün də su kimi lətafəti var.

Hər sözü az demək daha xoş olar.

Bir inci saflığı varsa da, suda

Artıq içiləndə dərd verir o da.

Başqa bir dahi Azərbaycan şairinin-Məhəmməd Füzulinin əsərlərində də eyni münasibətin, sözə verilən dəyərin nümunələrinə rast gəlirik. Onun məşhur "Padişahi-mülk" qitəsində, "Söz" qəzəlində və digər əsərlərini nümunə göstərmək mümkündür:

1)Padişahi-mülk dinarü dirhəm rüşvət verib,

Fəthi-kişvər qılmağa eylər mühəyya ləşkəri.

Yüz fəsadü-fitnə təhrikilə bir kişvər alıb,

Ol dəxi azarü-əmnü istiqamətdən bəri.

Göstərən saətdə dövrani-fələk bir inqilab,

Həm özü fani olur, həm ləşkəri, həm kişvəri...

"M.Füzulinin "Padişahi mülk" qitəsindən verdiyimiz nümunədə şair hər sözü, hər kəlməni güc baxımından bir əsgərə, bir orduya bərabər tutusa da, bir ordudan daha güclü hesab edir. Fələyin əmrilə ordu döyüşdə məğlub ola bildiyi halda, insanların qəlbini fəth edən söz, kəlam heç vaxt ordan çıxarıla bilməz. İnsanların ürəyini, gözlərini, dünyasını işıqlandırar.

2)Xəlqə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,

Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.

Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırar,

Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz...

Məhəmməd Füzulinin "Söz" qəzəlindən götürdüyümüz parçada isə şair insana verilən dəyəri onun danışdığı, söyləyi sözlə əlaqələndirir. Hz.Əlinin kəlamlarında deyildiyi kimi: "söz də dərman kimidir, azı faydalı, çoxu zərərlidir" və ya "Demədiyin sözün hakimi, dediyin sözün məhkumusan" və s.

İnsanlığa Uca Tanrı tərəfindən verilən söz, kəlam insanlar üçün həm xeyirə, həm də şərə istifadə edilə bilər. Lakin ağıllı sözün, xeyirə xidmət edən sözün, müdrik sözün dəyəri ölçüyə gəlməz.

Cəmiyyətdə Tanrı tərəfindən seçilmiş insanlar hər zaman olmuşdur. Bunların sırasında müqəddəslərimiz, alimlərimiz, yazıçı və şairlərimiz də yer almaqdadır. Onların yaratdığı müdrik kəlamlar da insanlığa xidmət etməkdədir.

İnsanların ən çətin, mürəkkəb və hətta ən çətin anlarında onları ağıllı, müdrik, ilahi kəlamların köməyi ilə çətinlikdən qurtarmaq, sevincinə şərik olmaq mümkündür. Belə kəlamların-sözlərin dəyərini he nə ilə əvəzləmək olmaz. Tarixi şəxsiyyətlərin. Yazıçı və şairlərin yaratdığı müdrik ifadələr aforistik kəlamlar heç zaman köhnəlmir. Müdrik fikirlərin ifadəçisi olan sözlər-aforizmlər həm adi həyatımızda, həm də bədii əsərlərində bizim köməyimizə çatır. "Söz və ifadələr-aforizmlər mətn daxilində məna çalarları qazanaraq bədii ifadə vasitələrinə çevrilir" [14. s.238].

Bu cür kəlamlar gənc nəslin milli ənənələr əsasında tərbiyə edilməsində ən uğurlu vahidlər hesab edilir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək olar ki, bu cür ifadələr mənsub olduğu xalqın milli-etnik təfəkküründü əks etdirməklə hər bir xalqın üzünəməxsusdur. Bu cəhəti yüksək qiymətləndirən yazıçı Mir Cəlal M.Füzulinin əsərlərini tədqiq edərkən belə bir fikir söyləmişdir: Bunun üçün ancaq öz cəmiyyətinin vətəndaşı, öz dövrünün oğlu olmaq lazımdır. Öz xalqının maraqlarını mənimsəmək, öz meyillərini onun meyilləri ilə birləşdirmək lazımdır. Bunun üçün cəmiyyətə, xalqa rəğbət, sevgi hissi, əməli düşüncədən, əsərin mövzusunu reallıqdan ayırmayan sağlam, praktiki həqiqət duyğusu lazımdır" [11. s. 45]. (Tarixi mənbələr- də belə müdrik kəlamların işlənməsinin Homerlə əlaqələndirmişlər).

Azərbaycan folkloru da, ayrı-ayrı yazıçılarımızın, şairlərimizin əsərləri də zəngin müdrik kəlamlarla zəngindir. Belə yazıçılarımızdan biri də XX əsrin görkəmli yazıçısı Mir Cəlal olmuşdur. Yazıçı bu ifadələr vasitəsilə bəzən həyat hadisələrinə müəyyən münasibət bildirmək məqsədilə onları obrazların dilində işlətmiş, bəzən əsərə, əsərin bir hissəsinə aforizmləri epiqraf seçmiş, bəzən də mənfi tipləri digər surətlərin dililə tənqid edərkən aforizmlərdən istifadə etmişdir.

Mir Cəlal yaratdığı aforizmləri bədii əsərlərində müxtəlif üslubi məqsədlərlə işlətmişdir. Aforizmlərin bir qismi, atalar sözlərində olduğu kimi, əsərə və ya əsərin hissələrinə epiqraf qismində işlənmiş, bir qismi isə obrazların dilinin və müəllif təhkiyəsinin rəngarəngliyini təmin etmişdir. Yazıçının əsərlərindəki aforizmləri işlənmə məqamlarına və üslubi funksiyalarına görə qruplaşdırmaq mümkündür:

I. Yazıçının özünə məxsus və ya başqalarına xas aforizmlər epiqraf qismində işlənmişdir:

"Bir gəncin manifesti" romanı Hötenin "Həyat və azadlıq, ancaq onlar üçün hərgün döyüşə gedən adamlara layiqdir" aforizmi ilə başlayır.

Əsərə belə bir aforizmin epiqraf seçilməsi təsadüfi deyil. Epiqraflar əsərin əsas mövzusu, ideyası haqqında oxucuda ilkin təəssürat yaradır. Bu epiqraf əsərdə xalqın azadlıq uğrunda mübarizəsindən söhbət açılacağından xəbər verir. Oxucunun əsərə diqqətini, marağını artırır.

II**. Yazıçının aforizmlərindən obrazların nitqində tipikləşdirmə məqsədilə istifadə edilmişdir.** Məsələn,

Bəbir bəy bu xəbədən çox sevindi. Arxayın oldu ki, Qumrunun başı əlhəd daşına dəyib, ağlı başına gəlib…Anası olməsin aclığın… Aslanı yola gətirir. Çörək elə şeydir ki, tülkünü aslan edir, aslanı tülkü. Dünya dediyin bir çörəkçixanadır. Bu vurhavurda kimi bişirir. Kimi aşırır. Hamı istəyir təndir başında olsun [12.I. 67].

Bu kiçik parça kimsəsizlərin düşdüyü acınacaqlı vəziyyətdən zövq alan Bəbir bəyi dəqiqliklə xarakterizə edir. Həyatın mənasını var-dövlətdə, pulda, yeməkdə görən Bəbir bəyin dar dünyagörüşü, iyrənc mənəviyyatı haqqında dolğun təsəvvür yaradır, obrazı fərdiləşdirir.

Mir Cəlal əsl xalq yazıçısı, əsl vətəndaş idi. Yaratdığı əsərləri ilə ürəklərdə yaşayan yazıçını, o böyük insanı, böyüklüyü qədər də sadə olan bir insanı təhsil, elm, bilik, ən əsası isə insanlıq öyrətdiyi böyük tələbə ordusu və bütövlükdə Azərbaycan xalqı unuda bilməz.

-Yazı ürəkdən gələn səsdir. Ürək isə müqəddəs hisslərin beşiyidir [12.IV.38]

-Şair də, alim də, müəllim də eldən güc almalıdır [IV. s. 44].

Bizim zəmanəmizdə insan insanın cəlladıdır. Kimin ki əlində ixtiyar var, nə desə doğrudur. Kim ki məzlumdur, nə desə yalandır və s.aforizmlər eyni əsərdən götürülmüş, ictimai-tərbiyəvi məzmunlu kəlamlardır.

-Azadlıq heç vaxt heç yerdə verilməz, o ancaq alınar!... Düşmənimiz də, dostumuz da bilir ki, yüz dəfə basılsaq da,müvəqqətidir. Bir dəfə qalib gəlsək, əbədi olacaqdır [12.IV. 165],- aforizmi yenə də yuxarıda azadlıq haqqında, müstəqillik haqqında yazıçının söylədklərini bir daha təsdiqləyir.

Həyat haqqında aforistik fikirlərin ifadə olunduğu:

-Həyat da belədir. Yüksəlmək çətinvə zəhmətli, ancaq səfalı, fərəhli olur: enmək isə asan, ani və qüvvətli olur [12.IV. 318].

-Həyat belədir: həmişə baharı xəzan, xəzanı bahar təqib edir [12.IV. 244].

-Qarıncadan yazanda da sənətkar olmaq hünərdir. Gül, bulbul onsuz da gözəldir. Əsl sənət qarıncanın da gözəlliyini kəşf etməlidir! [12.IV. 268]- kimi aforizmlərdə yeni, original müəllif düşüncəsi obrazlı şəkildə təzahür etmişdir.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Mir Cəlalın yalnız bədii əsərləri deyil, elmi əsərləri də aforizmlərlə zəngindir.

Yazıçının sənət və sənətkar haqqında qənaətləri, yekun fikirləri aforizmə çevrilərək bu gün də işlənməkdədir. Onun klassik Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin əsərlərini tədqiq edərkən söylədiyi: “Füzuli, hər şeydən əvvəl qəlb şairidir”- kəlamı, S Vurğun haqqında :” S.Vurğun bir çoxları kimi kağız korlamamışdır”, “S.Vurğun böyük fikirlərin, idealların carçısıdır”, “Sabirdən sonra S.Vurğun qədər ürəkləri fəth edən ikinci bir şair görmək çətindir” kimi fikirlərin hər biri ədəbi inkişafımız və ədəbi xadimlərimiz haqqında dərin ümumiləşdirmələrdən xəbər verən, adəbi-estetik kriteriyaya çevrilən nəzəri yekundur [3].

NƏTİCƏ:

Dəyərli söz, hikmətli kəlam haqqında söylədiklərimizdən belə nəticə çıxır ki, Mir Cəlal öz əsərlərinin məzmununa, mövzusuna, yaratdığı xarakterlərin səviyyəsinə uyğun mövcud aforizmlərdən istifadə etməklə və özü də yeni-yeni aforizmlər yaratmaqla həm əsərlərinin ekspressivliyini, emosional və obrazlı olmasını təmin etmiş, həm də yaratdığı aforizmlərlə oxucularında müsbət mənəvi keyfiyyətlər yaratmağa nail olmuş, ədəbi-bədii dilimizi öz hikmətli sözləri ilə zənginləşdirmişdir.

KAYNAKLAR:

1. Adilov M. 1974. Azərbaycan dilində sintaktik paralelizm. Bakı. Adu-nun elmi əsərləri.Dil-ədəbiyyat seriyası. N4
2. Axundov A. 1970. Dil və üslub məsələləri. Bakı: Gənclik
3. Alışanlı Ş. 2007 Mir Cəlalın nəzəri-estetik görüşləri. Bakı
4. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. 1970. Oçerklər. Bakı: Elm
5. Cəfərov N. 2004. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı
6. Hacıyev A. 2012. Poeziyadan nəsrə. Bakı.
7. Hacıyev T. 2012.Azərbaycan ədəbi dili. I-II hissə,
8. Hüseynova H. 2009. Mir Cəlalın bədii əsərlərinin dili və üslubu. Bakı
9. Hacıyeva T. 2001. Klassik aşıq poeziyasının üslubi-poetik sintaksisi. Bakı
10. Hacıyev T. 1975. Satira dili. Molla Nəsrəddinin dili. Bakı
11.Mir Cəlal. 1940. Füzulinin poetik xüsusiyyətləri. Bakı
12. Mir Cəlal. 1967.1968. Seçilmiş əsərləri. 4 cilddə. Bakı
13. Seyidov Y. 2010. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Bakı
14.Nikonov B. 1974. İmya i obşestvo. Moskva

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBIYYAT İNSTİTUTU 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ

Zakirə ƏLİYEVA İmamverdi qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Giriş

Tariximizi tanıtmağın bir yolu da ədəbiyyatdır. Tarixçilər, ədəbiyyatşünas alimlər, tarixi mövzuda bədii əsərlər yazan müəlliflər də Azərbaycan dövlətinin böyük keçmişini faktlarla süslənmiş rəngli bir mənzərəsini yaradırlar. Bu möhtəşəm tarixi araşdıran tarixçi də, onun ədəbi simalarını, mühitini, mənzərəsini mənbələrlə, qaynaqlarla canlandıran ədəbiyyatşünas da bizə hökmdarlarımızı, sərkərdələrimizi və qəhrəmanlarımızı təqdim edir və yol verilmiş saxtakarlıqları ciddi, sənədli dəlillərlə, prinsipial mövqelərlə təkzib edir, yanlış mənbələri inkar edib, tarixi ədaləti bərqərar edir. Bu baxımdan minlərlə tarixi araşdırmaları tamamlayan ədəbi əsərlərdən, ədəbi simalardan, ədəbi mühitdən, həm də ədəbi yaddaşımızı bərpa edən tarixi araşdırmalardan, faktlardan, sənədlərdən və s. bəhs etmək olar,

Bu gün Azərbaycan xalqı yeni bir tarix yazır. Bu tarixi Ali Baş Komandanımız, Prezident İlham Əliyevin sərişteli rəhbərliyi, uzaqgörən siyasəti ilə Qarabağ adlı yurdumuzun döyüş gedən bölgələrində hərbi rütbəsindən asılı olmayaraq Azərbaycan oğulları süngü adlı qələmiylə yazır... Və hələ bu tarixin yalnız ilk səhifələridir, onun tam tarixi-ədəbi mənzərəsi hələ yazılacaq...

Son onilliklər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda klassik və müasir ədəbi irsimizin, ədəbiyyat tariximizin, ulu türkçülük yaddaşımızın ən müxtəlif aktual, maraq doğuran və ağrılı məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatların aparılması, beynəlxalq səviyyədə tədbirlərin keçirilməsi uğurla davam etməkdədir. Sərhədləri aşaraq müxtəlif dillərdə dünya ölkələrində yayımlanan araşdırmaların, məruzələrin, tezislərin əsas başlığı bu gün "Qarabağ Azərbaycandır!" şüarıdır. Ədəbi yaddaşımızda iz qoymuş qəsbkar qonşularımızın törətdiyi soyqırımları, torpaqların işğal olunması, güllələnmiş abidələrimiz, babalarımızın haqq savaşları, nənələrimizin dilindəki o yanıqlı bayatılar, ağılar və daha nələr, nələr tarixi faktları tamamlayan ədəbi faktlar... bir daha zamanın yaralarının közünü qopartdı. Məlhəmi isə qələbə ətirli xəbərlər, çıxışını səbrsizliklə gözlədiyimiz Prezident İlham Əliyev və şanlı Azərbaycan ordusunun Zəfər paradı oldu.

Azərbaycan alimlərinin 44 günü

44 gün hər kəs, o cümlədən Azərbaycan alimləri də müsəlləh əsgər kimi çalışdığı sahədə əmrə müntəzir dayandı. Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin mərkəzi olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun alimlərinin son iki ildə elmi yaradıcılıq nümunələrinə nəzər salsaq, 44 günlük Vətən mücadiləsi daxil olmaqla Qarabağ savaşının hər anını necə həyəcan və məsuliyyətlə, Vətən təəssübkeşliyi ilə izləndiyinin şahidi olarıq. İnstituta rəhbərlik edən AMEA-nın vitse prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin "İlham Əliyevin mükəmməl xilas modeli" [26], Azərbaycan-Türkiyə birliyi: Türk dünyası üşün örnək"[21], "Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması" [22], "Ermənistanın öz məğlubiyyətini danmaq cəhdləri və saxtakar təxribatşılığı"[24], "Vətən savaşında tarixi zəfər: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə"[28], "Azərbaycan prezidentinin siyasəti qalib gələcək"[20], "Qələbə paradı; qəhrəmanlıq salnaməmizin nadir tarixi hadisəsidir"[26] və b. yazıları ədəbiyyatşünaslıq elmimizin Vətən şağırışı kimi səslənirdi.

"Erməni terrorizminə öz adı ilə qiymət verilməlidir" başlıqlı yazıda akademik İsa Həbibbəyli Dağlıq Qarabağ ərazisində, o cümlədən Xocalıda Ermənistanın törətdiyi qanlı cinayətlərin yalnız bir adı olduğunu qətiyyətlə qeyd edir: "Terrorçuluq! Son günlərdə erməni vandallarının Gəncə şəhərində törətdiyi vəhşiliklər də erməni terrorçuluğunun növbəti davamıdır. Bu, insanlığa sığmayan qanlı terror hadisələrinə görə ilk növbədə Ermənistanın başabəla baş naziri Nikol Paşinyan və onun ətrafında olub, Gəncə şəhərində terror hadisəsini həyata keçirən cinayətkar xunta məmurlar dəstəsi cavabdehdirlər. Hesab edirəm ki, Paşinyan və onun cinayətkar dəstəsi beynəlxalq məhkəmə qarşısında müttəhim kürsüsündə oturub cavab verməlidirlər"[24].

Dağlıq Qarabağ müharibəsinin şiddətli dövründə yazıçı Elif Şəfəqin erməni yazıçı "dostlarını" dəstəkləməsinə qarşı şıxan akademik İsa Həbibbəyli yazırdı: "Elif Şəfəqin Dağlıq Qarabağ ərazisində dağıdılmış azərbaycanlı qəbiristanlıqlarının və donuz, inək saxlanan müsəlman məscidlərinin deyil, erməni kilsəsi təəsübkeşliyini çəkib, kilsəni müdafiə edən yazıçı kimi özünü göstərməsi ilə uydurma sülh çağırışları bir-birini tutmayan addımlardır. Elif Şəfəq kimi simasız "yazıçı"nın dəstəyinə ehtiyac yoxdur"[27].

Müharibə dövründə və ondan sonrakı müddətdə Azərbaycan həqiqətlərini və ermənilərin torpaqlarımızda törətdikləri vəhşilikləri dünyaya bəyan etmək ziyalılarımızın Vətən, Xalq qarşısında müqəddəs borcudur. Ağdam, Laşın, Kəlbəcər, Şuşa harayı ilə döyüşən ordumuzun hər qələbəsindən ruhlandıqca, üçrəngli bayrağımız işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dalğalandıqca sevinci, qüruru dalğalanan xalqın bu mənəvi haqqını ifadə etmək ədəbiyyatşünaslarımızın müqəddəs vəzifəsinə çevrildi. Hər yaralanan əsgərinin ağrısını canının ağrısı, hər dağıdılmış Vətən abidəsini qəlbinin yarası sayan alimləriimizin elmi-publisistik yazıları, məqalələri qələbə əzmində ermənilərə də, ermənipərəst qüvvələrə də cavab, dünyaya haray kimi səslənirdi.

AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Əlişanoğlu "Tarixin fürsəti" məqaləsində "Sülh olmazsa, hərb yoluna!"- deyərək, şanlı Ordumuzun yenilməzliyinə, bir zamanlar başlanıb bu gün artıq bizə gerçək nəticələr, xoş sabahlar vəd edən Qarabağ mücadiləsində tam qələbəyə inamı"nı ifadə edirdi. Filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli poeziyamızın susmadığını dilə gətirərək "Ümid sənədir ancaq Azərbaycan əsgəri!" –deyə ordumuza müraciət edirdi[13].

Filologiya elmləri doktoru Elnarə Akimovaın "Atıldı dağlardan zəfər topları"[1], "Ermənilərin öldürdüyü uşaqlar" [2], "Şuşada azan səsi" [3] başlıqlı məqalələri alim, ziyalı olmaqla yanaşı bir Ana, bir qadın ürəyinin dünyaya hayqıran harayı idi. Elnarə xanım Akimova Azərbaycan ziyalı qadınının, xanımının, Anasının haqq səsini "Yalnız Qarabağ uğrunda..." yazısında daha qüvvətlə yüksəltdi: " İndi yalnız silah deyil, qələm də əsgərlərimizin əlindədir. Tarixi onlar yaradır. Son 30 ildə səbrimizə daş basıb gözlədiyimiz, dünya birliklərinin inadla susduğu Qarabağ kimi tarixi məsələnin həlli qəhrəman oğullarımızın qanı və canı bahasına yazılır. İşğalçı olmayan, haqqa və İlahi ədalətə tapınaraq azadlığı uğrunda döyüşə atılan əsgər hər zaman məğlubedilməzdir!" [4].

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Fidan Nizaməddin qızının "Yetim qalmış oyuncaqlar"ın [38] ağrısına professor Vüqar Əhmədin qələmi biganə qala bilməzdi. Gəncədə uşaqlara atəş açan qəsbkarlara sözü bu oldu: "Ermənistan törətdiyi təxribatlara görə peşman olacaq!". Və oldu da... [43]. Professor Qəzənfər Paşayevin yazdığı kimi "Qisas qiyamətə qalmadı"... [40].

Fəlsəfə doktorları Samir Səttarovun " "İti qovan" Azərbaycabn ordusnun hünəri" [42], "Terrorşu dövlətin terror siyasəti" [41]., Mehman Həsənlinin "Gənclər Prezident İlham Əliyevin şağırıçına hazırdır" [30], "Əsrə bərabər bir ay" [29] məqalələri gənc mütəxəssislərimizin qələmiylə savaşmaq əzminin göstəricisi idi.

Qarabağa dair elmi-publisistik yazılar

Müharibə, insan qanının tökülməsi, yaralı qazilər, şəhidlər, nakam talelələr, yetim qalmış körpələr, dul gəlinlər və daha nə dərdlər deməkdir. Filologiya elmləri doktoru Cavanşir Yusifli "Müharibə və ədəbiyyat davası məqaləsi"ndə ədəbiyyatımızda Qarabağ savaşının işıqlandırılması məsələlərinə bu mövqedən yanaşırdı:" Qalib əsgərin, bu yaralı, şəhid əsgərin zəfərinə min türlü nəğmələr qoşulur, alqışlar edilir, insanlar qəhərdən ağlayır, göz yaşı axıdır. Bu göz yaşı və qəhəri indi tez-tələsik qoşulan misralarda, onların arasındakı həyəcanlı boşluqlarda görmək olurmu? Dinc dövrlərdə kimsə plakat formatlı şeiri oxumaz, yalandı, deyər, düz də eləyər, amma indi bizim bundan başqa sözümüz yoxdur, çünki... Ən dəhşətli həqiqət bəlkə də budur: insanlar bayraq yürüşünə çıxır, küçələrdən özümüz də, sevincimiz, həyəcanımız da çay kimi, sel kimi axır, amma vurulduğu, yaralandığı yerdən əsgərlərimiz bir-bir qalxır, dərindən ah çəkib (şükür Tanrıya...) yoluna düzəlir, onlar bizim qədər, bizim kimi sevinə, gülə, bu coşquya qoşula bilmirlər. Niyə? Çünki biz onların hər qarış torpaq uğrunda çəkdiklərindən xəbərsizik,..; biz sadəcə bu isti xatirələri dinləyib, o əsgərlərin danışdıqlarına qulaq asıb gövrəlirik, başqa heç nə... ədəbiyyat bu sərhədi vurub keçməlidir, özünü həmin yaraların içinə atmalı və bizə hər şeyi o şəhid olmuş, yaralanıb, qolunu-qıçını, gözlərini itirmiş əsgər kimi danışmalıdır"[45].

Ədəbiyyatşünas alimlərimiz Qarabağda gedən Vətən müharibəsini yalnız mənzərəsini canlandırmaqla, igid əsgərlərimizin şücaətini vəsf etməklə kifayətlənmir, xalqın qələbə əzminə, Qarabağın tarixinə, ədəbi-elmi mühitinə dair elmi-publisistik yazılarla çıxış edirdilər. Filologiya elmləri doktoru, professor Tahirə Məmmədin "Qarabağ savaşı: Sözümüz və Özümüz"[32]., "Şuşa ədəbi məclisləri: funksiya və missiyası"[33], filologiya elmləri doktorları Pərvanə Bəkirqızının "Mədəni dəyərlərimizə qarşı erməni barbarlığı"[11], "Uşaqlığımın yay ayları: Qarabağ"[12], Əlizadə Əsgərlinin "Məsləк vuruşunda səngər başında"[17], Eşqanə Babayevanın "Ədəbiyyatın Qarabağ İncisi"[6], Gülbəniz Babayevanın " Haqq savaşımızla tarixin qızıl səhifələri yazılır"[7], Bəsirə Əzizəlinin "Pakistanın Müslüm İnstitutundan Azərbaycana dəstək mesajları"[18] və s.

Gənc ədəbiyyatşünas alim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Bağırlının "Sənə zəfər yaraşır Azərbaycan ordusu!" [8] başlıqlı məqaləsində bildirdiyi arzusu isə sosial şəbəkələrdə statuslara çevrildi, "Azərbaycan xalqı çoxdan həsrətində olduğu qələbənin arzusundadır. Haqqımız olan nəsibimiz olsun!". A.Bağrlının "Kəlbəcərli ömrün mübarək, Azərbaycan!" [9]., "Möcüzəli və saf Şuşa"[10] yazıları isə ordumuzun qələbə və zəfər sevinci ilə xalqına gözaydınlığına gəldi.

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan tarixinə silahiyla, canıyla - qanıyla, qəlbinin Vətən sevgisi deyilən alovuyla yeni səhifələr, Zəfər səhifələrini yazdı igid Azərbaycan oğulları. O igidlərin hər birinin simasında Azərbaycan kişisinin mərdliyi, qeyrəti, sonsuz Vətən məhəbbəti ilə, ilahi sevgiylə dolu ruhu, öz həyat hekayəsini anladan məsum, hərarətli baxışları, susmayan könül nəğmələri və daha nələr, nələr görünür.... Mübariz, Polad, Aslan, Hikmət, Tərlan, Şahin, Vüqar, Elsevər, Vüsal ... Hər biri bir ananın arzusu, hər biri bir balanın sevinci, hər biri bir bacının fəxri, bir ocağın igidi idi... hər biri elimizin, obamızın ümid dirəyi, dar günündə dayağıydı... Ölməzlik qazanmış şəhidlərimiz... İndi onlar hər biri hər birimizin balası, qardaşı, atasıdır... [15].

Filologiya elmləri doktoru Mərziyyə xanım Nəcəfovanın həm müharibə dövrü, həmdə sonrakı müddətdə yazdığı silsilə məqalələr Vətən uğrunda döyüşən igidlərimizə həsr olunurdu: "Azərbaycan poeziyasında Miili qəhrəman Şirin Mirzəyev obrazı" [34], " Poeziyamızın baş komandanı" [35], "Vətənə çevrilib Vətən olanlar" [37], "Şəhidliyin ünvanı əbədiyyətdr" [36], "Poeziyada Vətən müharibəsi" [36] və s.

Gülnar Səmanın "Murov döyüşlərinin qalib döyüşçüsündən söz açmaq qürur" [19] oçerki ilə davam edən bu silsilə yazılar yazılacaq böyük tarixin səhifələridir.

"Yurdumuzun talan olunmuş, viran edilmiş, yaraları sızlayan, güllə səsindən dincəlmək istəyən torpağını Vətən oğullarının "nəğmə dolu ürək"ləri isidirdi. Xəyalın səsinə Xudayarın səsi qovuşur, Xudayarın səsinə Məbudun səsi... Xəyyamın azan səsi isə Xəyalın Şuşanı azad etmək arzusunu Şuşaya qovuşdurur... Ölməzlik yolunda yaşatmaq eşqiylə çırpınan "nəğmə dolu ürək" sahibi Vətən oğulları... ilahi bu nə möhtəşəmlik... nurlu simalar, ürəyi gözəl, əməli gözəl igidlər... "- bu sətirlər filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zakirə Əliyevanın "Vətən müharibəsində nəğmə dolu bir ürəklə" [16] yazısındandır, müəllifin "Mən Qarabağsız yaşaya bilmərəm": arzuları çin olan Əfəndiyevlər "[14], " Qələbə sevincli, Qələbə intizarlı Ədəbiyyat İnstitutu» [15] yazıları da Vətən müharibəsi ruhunda yazılmışdır.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, gənc ədəbiyyatşünas Elnarə Qaragözova da "Qarabağa doğru" adlı essesində zəfər yollarında Azərbaycan əsgərinin mətin addımlarını dünyaya səs salan sədasına varırdı: "Ayaq səslərimizi eşidirsənmi, ey yağı düşmən?! Biz evimizə qayıdırıq!..." [31]

Nəticə Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşları bu gərgin və ilhamverici Qələbə ruhu ilə, həm də pandemiya dövrünün məhdudiyyətləri çərçivəsində bacardıqları qədər, həm öz plan işləri, elmi tədqiqatları üzərində işlədilər, həm də Vətənin harayına Vətən harayı ilə cavab verməyə hazır olduqlarını əməlləri ilə təsdiq etdilər. Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşları öz təşəbbüsləri ilə Azərbaycan ordusuna 10 min manat yardım da etdi [5].

Böyük rəşadətli ordumuzun qəhrəmanlıqları, Prezidentimiz, Ali Baş Komandanın rəşadəti fonunda bunlar cüzi və rəmzi də olsa, arxa cəbhədə Vətənə bir xidmətdir. Ədəbiyyat İnstitutu informasiya labirintlərində hazırda belə döyüş yolunu davam etdirməkdədir. Xüsusilə, Ədəbiyyat İnstitutunun müharibə dövründə gecə-gündüz oyaq qalan, rəsmi və digər xəbərləri anında tərcümə edərək üç dildə paylaşan, yuxarıda sadalanan və sadalamaq imkanı daxilində olmayan onlarla məqalələri, müsahibələri, publisistik yazıları dərc edən literature.az saytının kollektivinin əməyini də qeyd etməliyik. Həm İnstitutun nəşrlərinin biblioqrafiyalarını hazırlayan, müxtəlif ədəbi hadisələr,

əlamətdar tarixlər haqqında videotəqdimatlar tərtib edib yayımlayan, digər elmi qurumların informasiya kanalları ilə informasiya mübadiləsi aparan Elmi informasiya və tərcümə şöbəsi əməkdaşlarının gözləri monitorda, əlləri klaviaturalarda, ürəkləri qələbə sorağında çırpınırdı.

Məqaləmizin ədəbiyyat siyahısında verdiyimiz nümunələr ədəbiyyatşünas alimlərimizin böyük Vətən təəsssübkeşliyi ilə yazılmış yazılarının çox az bir hissəsidir. Sağ olun, var olun Azərbaycanın məsuliyyətli, qürurlu və vətənpərvər Ziyalıları! Bizə zəfər yaraşır!

Ədəbiyyat:

1. Akimova Elnarə. Atıldı dağlardan zəfər topları /Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 16 dekabr.
2. Akimova Elnarə. Ermənilərin öldürdüyü uşaqlar // Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 03 noyabr.
3. Akimova Elnarə. Şuşada azan səsi //Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 16 noyabr.
4. Akimova Elnarə. Yalnız Qarabağ uğrunda... //Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 10 oktyabr.
5. Alimlərimiz Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında mühüm rol oynayırlar...24-11-2020... http://www.isi.az/az/news/947
6. Babayeva Eşqanə. Ədəbiyyatın Qarabağ İncisi ... 09-02-2021- http://mevsimler.org/edergi/2020/sayi27/mobile/index.html#p=4
7. Babayeva Gülbəniz. Haqq Savaşımızla tarixin qızıl səhifələri yazılır... 02-11-2020... https://literature.az/?lang=aze&page=search
8. Bağırlı Aygün. Sənə zəfər yaraşır Azərbaycan ordusu! ... https://literature.az/?lang=aze&page=
9. Bağırlı Aygün. Kəlbəcərli ömrün mübarək Azərbaycan!... https://literature.az/?lang=aze&page=
10. Bağırlı Aygün. Möcüzəli və Saf Şuşa... https://literature.az/?lang=aze&page=
11. Bəkirqızı Pərvanə. Mədəni dəyərlərimizə qarşı erməni barbarlığı..05-11-2020. https://literature.az/?lang=aze&page=
12. Bəkirqızı Pərvanə. Uşaqlığımın yay ayları - Qarabağdan yazır... https://literature.az/?lang=aze&page=
13. Əlişanoğlu Tehran. Tarixin fürsəti //Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 15 oktyabr.
14. Əliyeva Zakirə. "Mən Qarabağsız yaşaya bilmərəm": arzuları çin olan Əfəndiyevlər ... https://literature.az/?lang=aze&page=
15. Əliyeva Zakirə. Qələbə sevincli, Qələbə intizarlı Ədəbiyyat İnstitutu! ... https://literature.az/?lang=aze&page=
16. Əliyeva Zakirə.Vətən müharibəsində nəğmə dolu bir ürəklə... https://literature.az/?lang=aze&page=
17. Əsgərli Əlizadə. Məsləkvuruşunda, səngər başında - Kişi qeyrətindən doğulan Vətən // Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 01 noyabr.
18. Əzizəli Bəsirə. Pakistanın Muslim İnstitutundan Azərbaycana dəstək mesajları... http://artkaspi.az/az/pakistanin-muslim-institutundan-azerbaycana-destek-mesajlari-besire-ezizeli yazir/
19. Gülnar Səma. Murov döyüşlərinin qalib döyüşçüsündən söz açmağın qüruru ... https://literature.az/?lang=aze&page=search
20. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan Prezidentinin siyasəti qalib gələcək... https://azertag.az/xeber/Isa_Hebibbeyli_Azerbaycan_Prezidentinin_siyaseti_qalib_gelecek-1596305
21. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan –Türkiyə birliyi: Türk dünyası üçün örnək //525-ci qəzet, 2020, 07 noyabr.

22. Həbibbəyli İsa. Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması // Ədəbiyyat qəzeti, 2021, 11 yanvar.
23. Həbibbəyli İsa. Erməni terrorizminə öz adı ilə qiymət verilməlidir //525-ci qəzet, 2020, 14 oktyabr.
24. Həbibbəyli İsa. Ermənistanın öz məğlubiyyətini danmaq cəhdləri və saxtakar təxribatçılığı...https://azertag.az/xeber/Ermenistanin_oz_meglubiyyetini-_danmaq_cehdleri_ve_saxtakar_texribatchiligi-1545901
25. Həbibbəyli İsa. İlham Əliyevin mükəmməl xilas modeli... http://www.science.gov.az/news/open/12820
26. Həbibbəyli İsa. Qələbə Paradı qəhrəmanlıq salnaməmizin nadir tarixi hadisəsidir... http://www.xalqcebhesi.az/news/politics/64467.html
27. Həbibbəyli İsa.Onun dəstəyinə ehtiyacımız yoxdur // 525-ci qəzet, 2020, 21 oktyabr.
28. Həbibbəyli İsa. Vətən savaşında tarixi Zəfər. Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə // 525-ci qəzet, 2020, 13 dekabr.
29. Həsənli Mehman. Əsrə bərabər bir ay... https://literature.az/?lang=aze&page=search
30. Həsənli Mehman. Gənclər Prezident İlham Əliyevin çağırışına hazırdır... http://imbb.az/az/news/828
31. Qaragözova Elnarə. Qarabağa doğru...//525-ci qəzet, 2020, 20 oktyabr.
32. Məmməd Tahirə. Qarabağ savaşı: Sözümüz və Özümüz // Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 27 oktyabr.
33. Məmməd Tahirə. Şuşa ədəbi məclisləri: funksiya və missiyası // Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 19 noyabr.
34. Nəcəfova Mərziyyə. Azərbaycan poeziyasında Miili qəhrəman Şirin Mirzəyev obrazışşşhttps://literature.az/?lang=aze&page=
35. Nəcəfova Mərziyyə. Poeziyamızın baş komandanı... https://literature.az/?lang=aze&page=339&newsId=116387
36. Nəcəfova Mərziyyə. Şəhidliyin ünvanı Əbədiyyətdir... "Poeziyada Vətən müharibəsi" https://literature.az/?lang=aze&page=185&newsId=116292
37. Nəcəfova Mərziyyə. Vətənə çevrilib Vətən olanlar ...https://literature.az/?lang=aze&page=185&newsId=116188
38. Nizaməddinqızı Fidan. Fidan Nizaməddinqızı. Yetim qalmış oyuncaqlar // Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 11 noyabr.
39. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutundan orduya dəstək // Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 06 oktyabr.
40. Paşayev Qəzənfər. Qisas qiyamətə qalmadı // 525-ci qəzet, 2020, 05 noyabr.
41. Səttarov Samir. Terrorçu dövlətin terror siyasəti..02-11-2020…http://www.science.gov.az/news/open/14847
42. Səttarov Samir. "İti qovan" Azərbaycan Ordusunun hünəri... 30-10-2020…http://www.science.gov.az/news/open/14824
43. Vüqar Əhməd. Ermənistan törətdiyi təxribatlara görə peşiman olacaq.. .-27-09-2020... https://azertag.az/xeber/Vuqar_Ahmed_Ermenistan_toretdiyi_texribatlara_gore_pesman_olacaq-1596349
44. Yusifli Cavanşir. Müharibə və ədəbiyyat davası... 14-12-2020... https://kulis.az/news/35575
45. Yusifli Vaqif. Poeziya susmur... "Ümid sənədir ancaq, Azərbaycan əsgəri" // Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 02 noyabr.

XX ƏSR ÇİN CƏMİYYƏTİNİN REAL MƏNZƏRƏSİ

Aygün HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Xəzər Universiteti

Abstrakt: Çin əsilli Britaniya yazıçısı Jung Changın memuar janrında qələmə aldığı "Vəhşi ququşları" əsərində həyat kolliziyalarının iştirakçısı olan real qəhrəmanların simasında dəyişən siyasi və ictimai dövrlərdə sosial psixologiya, ictimai-siyasi dövrün, zamanın, mühitin, cəmiyyətin ayrılmaz parçası olan insan və onun cəmiyyətdə tutduğu mövqe müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Tarixi dövrün və dəyişən siyasi fərqli sosial psixologiyanın, sosial-ictimai icmalın prinsipləri məqalənin predmetini təşkil edir. Məqsəd keçid dövrləri sosial psixologiyaya necə təsir edir sualını Çin toponimində araşdırıb, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilib nəzəri baxış bucaqları ilə təhlil etməkdir. XX əsrin daxili-mənəvi böhranları, tərəddüdləri, həqiqət axrarışları Çinin timsalında araşdırılmışdır. Eyni mövzu və problematika müqaisəli şəkildə, fərqli və oxşar baxış modelləri ilə araşdırılır. Çin və XX əsr, qadının cəmiyyətdə statusu, poliqamiya, keçid dövrləri, dəyişən ideologiya problematikasına toxunulur. İnsana fərqli baxışın mövcud sistemin ideoloji meyllərindən irəli gəlməsi bir daha müəyyən olunur.

***Açar sözlər*:** Çin, sosial psixologiya, keçid dövrləri, insan, cəmiyyət, nikah, böhran, ictimai-siyasi vəziyyət

Ключевые слова: Китай, социальная психология, переходные периоды, человек, общество, брак, кризис, социально-политическая ситуация

Key words: China, social psychology, transition periods, man, society, marriage, crisis, socio-political situation

Giriş. Sosial psixologiya insanın cəmiyyətdə və müxtəlif qruplarda davranışını, başqa insanlarla ünsiyyətini, idrak prosesini, onların bir-birinə təsirini öyrənən psixologiyanın bir bölməsidir. Sosial psixologiya insanların individual və qrup formalarında meydana çıxan psixi hadisələrinin təcəssüm şəklidir, insanların fikirlərini, onların qarşılıqlı münasibətlərini, sosial mühitdəki dəyişiklikləri tədqiq edir. Çinli Britaniya yazıçısı Jung Changın "Vəhşi ququşları" əsərində tarixi-siyasi keçid dövrlərində dəyişən sosial psixologiya üç nəslin timsalında əks olunur. Avtobioqrafik roman olan bu əsər özündə böyük tarixi zaman kəsiyini – bir əsri canlandırır və bu zaman çərçivəsində milyonlarca insanları, onların həyatlarının, talelərinin real mənzərəsini sərgiləyir.[1] Əsər tarixi-psixoloji mahiyyət daşımaqla bərabər insan və cəmiyyətin, fərd və şəxsiyyətin sosial psixoloji vəziyyətini əks etdirmişdir.

Çin və XX əsr. Müəllif nənəsinin, anasının və özünün real obrazlarını yaradaraq XX əsrin tarixi-siyasi-mədəni mənzərəsini yaratmışdır. Bir əsr və dəyişən üç nəsil, tarixi-siyasi dövrlər, sosial psixologiya, milli mental dəyərlər və bu dəyərlərə münasibət təsvir edilmişdir. Jung Changın nənəsi 1909-cu ildə - Çində imperatorluq dövründə dünyaya gəlmiş, 2 il sonra vahid imperiya dağılmış, vətəndaş müharibələri baş vermişdir. Əsərdə təsvir edilən nənənin ailəsinin həyatı imperatorluq dövrünün sosial psixologiyasını aydın göstərir. Bu dövrdə ailələr üçün oğul övladı böyük önəm daşıyırdı. Çünki, oğlanlar ailənin adını daşıyan nəslin davamçıları idi. Əgər hansısa bir ailədə oğlan uşağı doğulmurdusa, o ailənin nəsli kəsiləcəkdi və bu çinlilər üçün insanın babalarına qarşı edə biləcəyi ən böyük xəyanət idi. Çinli kişilərin ən böyük arzusu dövlət məmuru olmaq idi. Məmur olmaq güc və pul sahibi olmaq demək idi. Nəcəbətli ailələrdən gəlməyən kişilərin cəmiyyətdə hörmət, nüfuz sahibi olmasının yalnız bir yolu var idi. Oxuyub məmur olmaq. 12-13 yaşlı oğlanlar özlərindən 6-7 yaş böyük qızlarla evləndirilirdi. Evlilik ailələr arasında qurulan bir anlaşma

[1] Peng, Chunhui. Writing Women and the Nation in Diaspora Jung Chang's Wild Swans: Three Daughters of China.Journal of Chinese Overseas 11, no. 2 (2015): 174-198.

idi. Qız və oğlan bir-birilərini ilk dəfə evləndikləri gün görür, aşiq olmaq qəbul olunmur, hətta qəbahətli bir iş, ayıb hesab edilir, ailə biyabırçılığı adlandırılırdı.

Qadının cəmiyyətdə statusu. Ailəsi intelektual və rəsmi məmur olmayan ailərdə doğulan qız uşaqlarına ad verilmirdi. Ailənin ikinci qızı doğulduqda "ikinci qız" adlandırılırdı. Bağlı ayaqlar (lotos* ayaqlar) bu dövrdə aristokrat qadınların ən dəyərli zinəti idi. Bu ayaqları "on santimetirlik sarı zanbaqlar" adlandırırdılar. [2]Ayaqları bağlı qadınların titrək yerişləri kişilərdə erotik duyğular oyandırdığına, inanılırdı. Qız uşaqları iki yaşında olarkən baş barmağından başqa bütün barmaqları beş-altı metr uzunluğunda parça ilə ayağının altına gələcək formada bağlanırdı. Sonra da ayaq pəncəsini qırmaq üçün üzərinə ağır bir daş yerləşdirilirdi. Ağrıdan bağırmasın deyə analar qızlarının ağızlarına bir tıxac salarlardılar, uşaqlar ağrıya dözməyərək huşlarını itirərdilər. Bu proses illərcə davam etdirilirdi. Sümüklər

*Su zanbağı

qırıldıqdan sonar da ayaqlar gecə-gündüz bağlı saxlanılırdı. Çünki açıq qalarsa təkrar böyüyə biləcəyindən ehtiyat edirdilər. İllərlə bu iztirab davam etdirilirdi. Qızlar analarına ayaq bağlarını açmaq üçün yalvardıqda qadınlar hönkür-hönkür ağlayaraq ayaqların bağlanmaması təqdirdə taleyinin pis olacağına, bütün həyatının bərbad keçəcəyinə övladlarını inandırmağa çalışırdılar. Əgər ana qızının halına acıyıb bağları açardısa, qız böyüyəndə ərinin ailəsinin təhqirinə və cəmiyyətin xor baxışına tuş gəldikdə anasını zəif olaraq görər, onu günahlandırardı. Bu bir adət halını almışdı. Evlilik yaşına çatmış qızlara elçi gedən oğlanın ailəsi üçün vacib amillərdən biri qızın ayaqları idi. Qaynana gəlinin uzun ətəyini qaldırıb ayaqlarına baxar, əgər gəlinin ayağı 10 santimetrdən böyük olardısa, əlini dərhal çəkib, təhqiramiz baxışla ordan dərhal uzaqlaşardılar. Normal, yəni böyük ayaqlar utanc verici bir hal olaraq qiymətləndirilirdi. Yazıçının nənəsi artıq aradan götürülməkdə olan bu qorxunc adətin qurbanı olmuşdu. Bu dəyər artıq öz aktuallığını itirirdi.

Çünki, siyasi-ictimai vəziyyət dəyişmiş, imperiya dağılmış, cumhuriyyət yaranmışdı. Artıq insanların sosial psixologiyaları dəyişilməyə, bəzi keçmiş dəyərlər yeniləri ilə əvəz edilməyə başlanılmışdı. Nənənin özündən səkkiz il sonra dünyaya gələn bacısı bu əziyyəti yaşamamışdı.

Poliqamiya. XX əsrin əvvəllərində hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlayan məsələlərdən biri də poliqamiya* idi. Nüfuz və ya pul sahibi olan hər kəs istədiyi qədər qadını özünə qeyri-qanuni arvad edə bilərdi. Bir qanuni arvad və çox sayda qeyri-qanuni arvadlara sahib olmaq cəmiyyətdə nüfuz sahibi olmağın göstəricilərindən biri hesab edilirdi. Əsərdə nənənin on beş yaşında olarkən bir generala qeyri-qanuni nigahla arvad edilməsindən bəhs edilir. Ancaq nənənin şansı onda gətirir ki, o generalın öz evində, onun arvadı və qeyri-qanuni arvadları ilə birlikdə yaşamır. Çünki, belə olduğu təqdirdə qadınlar arası intriqalar, cinayətlər qaçınılmaz olurdu. Qeyri-qanuni arvadlar heç bir hüquqa sahib deyildilər, onların vəzifəsi yalnız ərlərini məmnun etmək idi. Artıq Jung Changın anasının yaşadığı zamanda qeyri-qanuni nigahlar cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməməyə, tənqid edilməyə başlanılmışdı. Qeyri-qanuni nigahla evlənən qadınlara cəmiyyətin münasibəti pis idi. Onlar əxlaqsız qadın olaraq qiymətləndirilirdi. Baxmayaraq ki, o qadınları bu nikaha məcbur edən elə bu cəmiyyətin insanları olmuşdu. Zaman keçdikcə insanların fikir və düşüncələri, dünyaya baxış bucaqları dəyişir, əvvəllər qəbul edib həyata keçirdiklərini bir müddət sonra təkzib edir, qəbul etmirlər, *Çoxarvadlılıq, bir kişinin eyni vaxtda bir neçə qadınla nikahda olması

müəyyən zaman öncələrində qəbul edə bilmədiklərini isə adi bir şey kimi qəbul edirlər. Bu insan psixologiyasına xas xüsusiyyətlərdəndir. Romanda müxtəlif zamanlar çərçivəsində dəyişən sosial psixologiyaların, milli mental dəyərlərin şahidi oluruq.

Keçid dövrü. Jung Changın anasının uşaqlıq və yetkinlik dövründə Çində siyasi vəziyyət qarışıq idi. Vətəndaş müharibəri, daxili toqquşmalar, xarici hücumlar, yaponların işğalçılıq siyasəti, aclıq və səfalətin höküm sürdüyü bir məkan və zamanda yaşamaq nə qədər də ağrılıdır. Nənənin gəncliyindən bu yana artıq zaman dəyişmiş, sosial psixologiya yenilənmişdi. Artıq gənc qızlar evdə dustaq kimi yaşamır, orta məktəbə gedirdilər. Qızların orta məktəb oxuması cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən bir hal idi. Ancaq qızlarla oğlanlar eyni təhsili almırdılar. Qızlara ev idarəsi, yemək bişirmək, tikiş, bir sözlə, zərif həyat yoldaşı və yaxşı ana olmaq öyrədilirdi. Öyrədilən ən önəmli şey insanın ərini xöşbəxt etməsi idi. Ancaq ana bunların heç birini öyrənmədi. Çünki, onun üsyankar təbiəti var idi. Eyni ilə bir çox qızlar da artıq öz

[2] Chang, Jung. Wild Swans: Three daughters of China. Simon and Schuster, 2003, p 544

sözlərini deməyi, hətta etiraz səsini yüksəltməyi bacarırdılar. Bu səbəbdən məcburi nigahlar nisbətən azalmışdı. Nənə öz qızını (ananı) istəmədiyi adamla evləndirmək istəyirdi. Çünki qızının elçilərinin sayı çox idi və elçilərin hamısına yox cavabı vermək qəbul edilməzdi. Digər tərəfdəndə siyasi vəziyyəti çox gərgin idi. Nənə qızının başına gələ biləcəklərdən qorxurdu. Ancaq ana sevmədiyi adamla xöşbəxt ola bilməyəcəyini, bundansa ölməyi üstün tutduğunu açıq şəkildə bildirdi və əşyalarını yığaraq evi tərk etdi. Bu hərəkət nənənin zamanında nəyin ki, qəbul edilə, heç baş verə biməzdi. Çünki nənənin zamanında qadınlar üçün qulluqçuluqdan başqa bir iş yox idi və bu iş üçün də kiminsə tövsiyəsi olmalı idi. Ancaq artıq vəziyyət dəyişmiş, qadınlar tək başına yaşaya, özlərinə tibb və müəllimlik kimi işlər tapa bilirdilər.

Ölkədə yenidən siyasi rejim dəyişildi, kominizim aparıcı mövqe qazandı. Ana çox cəsur, çalışqan, mübarizə aparmağı bacaran gənc qız idi. Komunistlərlə əlbir olub onların xeyrinə əlindən gələni etməkdən heç qorxmurdu. Eyni ilə sinif yoldaşları, dostları kimi. Yeni siyasi hakimiyyət insanlarda yeni psixologiyalar formalaşdırırdı. Artıq qadınlar cəmiyyətdə söz sahibinə çevrilir, kişilər kimi təhsil almaq, vəzifələrə sahib olmaq hüququ qazanırdılar. Aşiq olmaq, oğlanla qızın sevgili olması, birlikdə görünməsi, gəzməsi normal hal kimi qəbul edilirdi. Baxmayaraq ki, nənənin zamanında bu mümkün deyildi.

Bu dövrün də özünə görə çox sayda ictimai-siyasi və sosial problemləri var idi. Partiya tərəfindən verilən bütün qərarlar məcburi surətdə həyata keçirilirdi. Hətta şəxsi məsələlər də onların qərarı ilə tənzimlənirdi. İnsanlar sorğu-sualsız bütün əmrləri yerinə yetirirdilər. Sanki bu belə də olmalıdır. Nəyin düz, nəyin yalnış olduğunu, nəinki, dillərinə gətirməyə, hətta öz ağıllarına gətirməyi sədaqətsizlik, nankorluq hesab edir və buna cəsarət də etmirdilər.

XX əsrin ikinci yarısı. Müəllifin yaşadığı dövrün, zamanın sosial psixologiyası nənəsinin və anasının zamandan fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Bütün baş verən hadisələrə, əhvalatlara nəzər saldığımız zaman dəyişən adətlərin, milli-mental dəyərlərin, cəmiyyətin sosial psixologiyasının şahidi oluruq. Neorobiologiyada bir nəslin dəyişməsi üçün 20-25 il zaman keçməli, keçən zaman kəsiyində insanların, cəmiyyətin düşüncə və təfəkkürləri, hadisələrə baxış bucaqları dəyişdiyi sübut edilmişdir. Əsərdə bu dəyişim prosesləri özünü hər mərhələdə aydın şəkildə göstərir.

Müəllifin doğulduğu, böyüdüyü dövrdə ölkədə siyasi-ictimai vəziyyət sabit görünsə də, əslində vəziyyət çox gərgin idi. İnsanlar çox ağır iş rejimində çalışır, böyüklü-kiçikli hər kəs partiyanın qərarları qarşısında oyuncağa çevrilərək, həm öz həyatlarını, həm də ətraflarındakı insanların həyatlarını məhv edirdilər. İnsan şəxsiyyətləri ayaqlar altında tapdalanır və bütün bunlar insanların özünə etdirilirdi. Gənclər "sinif düşmənləri" kimi yetişdirilir, kapitalistlərə qarşı nifrət yaradılır, kapitalist olmayanlar belə hədəfə çevrilirdi. Komunizimdən əvvəl ölkədə hakim olan Qomindan rejimində yaşayan, işləyən hər kəs müəyyən səbəblərə görə günahlandırılırdı. "Qızıl mühafizəçilər" adlı gənclərdən xüsusi qruplar yaradıb, onların beyinlərini yalnış məlumatlarla doldurub, daha çox qurbanlar seçmələri üçün təşviq edirdilər. Ölkəni işgəncə dalğası bürümüşdü. Evlərə basqınlar edib ailələri diz üstə çökdürüb, önlərində səcdə etmələrini istəyir, kəmərlərlə döyür, saçlarının yarısını qırxır, əşyalarını sındırır, ya da ələ keçirirdilər. "Qızıl mühafizəçilər" məktəbliləri üç sinifə ayırırdılar. "Qızıllar", "bozlar" və "qaralar".
"Qızıllar"-işçi, kəndli, inqilabçı, məmur, inqilqbçı hərbiçilər və inqilqbçı şəhid ailələrindən olanlar idi.
"Qaralar"-ata və anaları torpaq ağaları, varlı kəndlilər, əks inqilabçılar, sağıcılar olanlar idi.
"Bozlar"-dükanlarda işləyənlər, satıcılıq edənlərin ailələrindən olanlar idi. Məcburi surətdə şagirdlər bu "siniflərə" bölünür və təhqirlərə məruz qalırdılar. İnsanların sosial psixologiyası alt-üst olmuş, intaharların sayı sürətlə artmağa davam edirdi. İclaslar təşkil edilir, seçilmiş şəxslər o iclaslarda döyülür, təhqir edilir, şəxsiyyəti alçaldılırdı. Əsərdə verilən bir sitata nəzər yetirək: "Günahlandırma istəyi olduqdan sonra sübut tapılır"[3](Chang, 416) Müəllifin ata və anası da bu cür işəncələrə məruz qalmış, heç bir günahları olmadıqları halda cəzalandırılmış, dəfələrlə həbs edilmiş, ucqar əyalətlərə sürgün edilmişdilər. Ailələr nəinki bir mənzildə yaşamaq, hətta eyni şəhərdə və ya kəntdə, ərazidə yaşamaq hüququndan məhrum edilirlərdi. Ailə üzvülərinin hər bir fərdi fərqli məkanlara göndərilir, orada ağır şərtlər altında işləməyə məcbur edilirdi. Məktəblər, universitetlər bağlanmış, hər kəs işləmək üçün səfərbər edilmişdi. Miliyonlarla insan ölkənin

[3] Ibid, p 416

ucqar ərazilərinə guya "düşüncə reformasiyasası" üçün göndərilirdi. Məqsəd insanları cəzalandırmaq, öz etdikləri özbaşınalıqların üstünü örtərək hakimiyyətlərini daha da möhkəmləndirmək idi.

Yalnış ideologiya və qurbanlar. "Nə qədər çox kitab oxusan o qədər səfeh olarsan"[4](Chang, 417) ideyası bir deviz halına çevrilmişdi. Çox sayda ziyalılar, elm adamları, təhsilli şəxslər, xüsusən də müəllimlər həbs edilmiş, olmazın işgənələrə məruz qalmış, cəmiyyətdən təcrid edilmişlərdi. Bir sözlə düşünən başlar kəsilmişdi. Çünki cahil, savadsız kütləni idarə etmək hər zaman daha asan olmuşdur. Kəndillər məktəbin yoxluğunu heç hiss etmirlərdi. "Məktəb nə işə yarayır ki? Pulunu ödəyib illərcə oxuyursan, sonda qazancını yenə də tərinlə qazanan bir kəndlisən. Kitab oxuyursan deyə bir ovuc düyü artıq vermirlər. Zaman və pulu niyə boşa xərcləyək ki?"[5](Chang, 417)Məktəb yaşına çatmış uşaqlar evdə qalıb ailələrinə kömək edir, ya da özlərindən kiçik qardaş və bacılarının qayğısına qalırdılar. Qızların məktəbə getməsi kəndlilər üçün tam bir vaxt itkisi idi. "Necə olsa evlənib başqasına aid olurlar. Onları oxutmaq yerə su tökməkdən fərqli deyil,"deyirdilər[6](Chang, 417)

Kəndlilər torpaq sahiblərinə qarşı bir düşmənçilik etmir, sadəcə onlardan uzaq gəzirdilər. Ancaq bütün "sinif düşmənləri" kimi onlara heç kəsin istəmədiyi işlər verilirdi. Kəndin ən çalışqan, ən ağıllı kişilərindən olsalar da, onlarla heç bir qız evlənmək istəmirdi.

Hər kəs qorxu içərisində yaşayır, kimin sabah həbs olunacağı, edam cəzası alacağı sual altında olduğu üçün vəziyyət öz ağırlığında qalır, günü-gündən lap pisləşirdi. İnsalar deyilənləri sorğusuz-sualsız edir, şəxsi düşmənçiliklərini də, ictimailəşdirərək günahsız insanları cəzalandırır, işgəncə verirdilər. Hətta tarixi abidələr məhv edilir, kitablar yandırılır, min illik mədəni irs "Mədəni İnqilab" adı altında yox edilirdi. Çox təssüflər olsun ki, insanlar bütün bunları şüurlu şəkildə edirdilər. "Mədəni İnqilab"ın ən böyük dəhşəti yüzminlərlə insanı sinir pozuntularına, intahara və ölümə sürükləyən əzici təziq-xalq tərəfindən kollektiv olaraq həyata keçirilirdi. Zalımcasına günahlandırma iclaslarına hər kəs, hətta uşaqlar da qoşulmuşlardı. Sağlam olmayan ideologiyanın qurbanına çevrilən milyonlarca insan həm maddi, həm də mənəvi böhrana düçar olmuşdu. İnsanlar və onların canlarına qəsd edilərək əldə edilən əməkləri səfeh siyasi oyunlar üçün həba edilirdi.

Cəmiyyət bütün dünyadan təcrid edilmişdi və bu ölkə cənnət adlandırılır, insanları yalan informasiyalarla qorxudur, başqa ölkələrdə müharibələrin, aclığın, səfalətin tüğyan etdiyinə inandırır və Çin də yaşadıqları üçün özlərini xöşbəxt saymalarını söyləyirdilər. 1975-ci il də Çini söz-söhbətlər bürümüş, artıq insanlar bir çox şeyin mahiyyətini anlamağa, dərk etməyə başlamışlardı. "Sosialist anavətənimiz bir cənnətdir"[7](Chang, s477) başlıqlı kiçik bir kampaniya başlamış, çox sayda insanlar artıq bəzi şeyləri dilə gətirməkdən çəkinməz olmuşdular. "Əgər bu cənnətsə, cəhənnəm nədir?"[8](Chang, s477).

Oyanış. Cəmiyyətin psixoloji vəziyyəti qarmaqarışıq idi, insanlar yalnışı və doğrunu biri-birindən ayırmağa başlamış və çaşqınlıq içində qalmışdılar. Artıq milli dirçəlişin ilkin rüşyemləri cücərir, insanlar inamlarının boşa çıxdığını anlamağa, görməyə başlamış, qəflət yuxusundan ayılırdılar. İşgəncə və edam cəzaları aradan qaldırılmağa, adları ləkələnmiş, cəmiyyətdən təcrid olunmuş insanların günahsızlığı sübuta yetirilməyə və onlara bəraət verilməyə, adları təmizə çıxarılmağa başlanmışdı. Siyasi vəziyyətin dəyişməsi ictimai vəziyyəti stabiləşdirməyə başlamış, məktəblər, universitetlər yenidən açılmış, insanlar sürgün edildikləri yerlərdən öz evlərinə qayıdırdılar. Nəhayət, 1975-ci ildə etiraz çıxışları başladı. Baxmayaraq ki, üsyan yatırıldı və medyada qınaq obyektinə çevrildi, bu 1949-cu ildən bu yana ilk böyük həcimli etiraz çıxışı idi. Bundan sonra ölkə başçısının vəfat etməsi, yeni bir dövrün başlanması demək idi. "Ədalət yerini tapacaqdımı? Və ədalət daha çox dərd və düşmənlik yaradılmadan əldə edilə biləcəkdimi? Bir-biri ilə qanlı savaşlar aparmış fraksiyalar eyni dam altında otururdular. Kaptalizm tərəfdarları onları günahlandıran və işgəncə verən keçmiş inqilabçılarla yanyana işləyirdilər"[9](Chang, 485).

[4] Ibid, p 417
[5] Ibid, p 417
[6]Ibid, p 417
[7] Ibid, p 477
[8] Ibid, p 477
[9] Ibid, p 485

Ötən zaman içərisində hər şey yaxşıya doğru inkişaf etməyə başlamışdı. Hətta dövlət tərəfindən bir müəllimin qərb ölkəsində təhsil almaq üçün göndərilməsinə qərar verilmişdi. Sonra isə göndəriləcək olan şəxsin keçiriləcək olan imtahandan yüksək nəticə göstərməli olduğu söylənmişdi. Müəllif-Jung Chang bu imtahandan ən yüksək qiymət alaraq, Çindən kənarda-İngiltərədə ali təhsil almağa yollanmışdı. 1980-ci illərdə artıq xarici ölkələrlə əlaqə gündəlik həyatın bir parçası olmuşdu və insanların ruhuna hopdurulmuş qorxu hissi tədricən yoxa çıxırdı. Sosial psixoloyiya dəyişilmiş, insan cəmiyyətin bir parçasına çevrilmiş, hüquqları olan fərdlərə çevrilmişdilər.

Nəticə

XX əsrin tarixi-siyasi-mədəni mənzərəsi bir əsrlik tarixi zaman çərçivəsində dəyişən üç nəsili, tarixi-siyasi dövrləri, ideologiyaları və onların təsri ilə dəyişən sosial psixologiyaları, milli mental dəyərləri aydın şəkildə əks etdirir. Bütün bunlar özümüzü dərk etmək üçün bir güzgü rolunu oynayır. Avtobioqrafik roman olan bu əsər özündə böyük tarixi zaman kəsiyini – bir əsri canlandırır və bu zaman çərçivəsində milyonlarca insanları, onların həyatının, taleylərinin real mənzərəsini sərgiləyir. Zaman keçdikcə insanların fikir və düşüncələri, dünyaya baxış bucaqları dəyişir, əvvəllər qəbul edib həyata keçirdiklərini bir müddət sonra təkzib edir, qəbul etmirlər, müəyyən zaman öncələrində qəbul edə bilmədiklərini isə adi bir şey kimi qəbul edirlər. Bu insan psixalogiyasına xas xüsusiyyətlərdəndir. Müxtəlif zamanlar çərçivəsində dəyişən sosial psixologiyaların, milli mental dəyərlərin şahidi oluruq.

Reference

1. Chang, Jung. Wild Swans: Three daughters of China. Simon and Schuster, 2003, 544 pages

2.Croll,"Gendered Moments and İnscripted Memories:Girlhood in Twentieth-century Chinese Autobiography,"118.

3.Peng, Chunhui. "Writing Women and the Nation in Diaspora Jung Chang's Wild Swans: Three Daughters of China.Journal of Chinese Overseas 11, no. 2 (2015): 174-198.

4. Shull, Ellen. "Wild Swans: Three Daughters of China/Still Life with Rice: A Young American Woman Discovers the Life and Legacy of Her Korean Grandmother." English Journal 86, no. 4 (1997): 85.

5.Swans, Wild. "The Three Daughters of China" by Jung Chang;"." *The Good Women of China: Hidden Voices" by Xinran*.

6. S.K. BHUTANI *World Affairs: The Journal of International Issues* Vol. 5, No. 1 (JUNE 1996), pp. 78-80

AZƏRBAYCAN FƏLSƏFƏ TARİXİNDƏ QARABAĞIN İLK FİLOSOF ALİMİ ŞÜKUFƏ MİRZƏYEVANIN FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

PHILOSOPHICAL THOUGHTS OF SHUKUFA MİRZAYEVA,THE FIRST PHILOSOPHER-SCIENTIST OF KARABAKH IN THE HISTORY OF AZERBAIJANI PHILOSOPHY

ABBASOVA Gülbəniz Heydər qızı

Bakı şəhəri, E.Əliyev adına 162 saylı tam orta məktəbin tarix müəllimi

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində özünəməxsus yer tutan Qarabağ torpaqında - Ağdam rayonunun Gülablı kəndində dünyaya göz açmış Şükufə Mirzəyevanın "Qızıl qürub"kitabı və yazıları əsasında alimin fəaliyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Fəlsəfə tarixində, etika və estetika sahəsində xüsusi çəkisi olan Sükufə Mirzəyevanın əməyinə qiymət verilmişdir.

Açar sözlər: Qızıl qürub, ilk Qarabağlı filosof qadın, estetika

ABSTRACT

This article clarifies the activity of the scientist on the basis of the book and articles "Golden Sunset" by Shukufa Mirzayeva,who was born in the village of Guisbli, Aghdam region, Karabakh, and has a special place in the history of philosophical thought.The work of Shukufa Mirzayeva,who has a special place in the history of philosophy,ethics and aesthetics,was praised.

Key words: golden sunset, the first Karabakh philosopher, aesthetics

Müasir dövrdə Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişafı üçün zəminlər böyükdür. Azərbaycanda tarixən fəlsəfə sahəsi geniş inkişaf etmişdir.Şərq fəlsəfəsinin tərkib hissəsi hesab edilən Azərbaycan fəlsəfəsinin çox tanınmış filosoflar ordusu var.Bu baxımdan Qarabağ torpağında öz sözünü demış qadın filosoflar içərisində vətənpərvər,vüqarlı,dərrakəli,qüdrətli qələm sahibi Şükufə Mirzəyevanı qeyd etmək lazımdır.O, sovet Azərbaycanı dövründə Qarabağ torpağının ilk filosof qadını olmuşdur. Ağabəyim ağa xanım, XurşidbanuNatəvan, Həmidə xanım qədər kamil olan Şükufə Mirzəyevanın fəlsəfi fikirlərində Qarabağın Azərbaycan torpağı olmasını sübut etməkdə müstəsna xidməti vardır. Bu xüsusiyyət Şükufə xanımın Azərbaycan qadınına məxsus yüksək mədəniyyətinin təzahürüdür.

Şükufə Şamil qızı Mirzəyeva, 1925 – ci ildə Ağdam rayonun Gülablı kəndində anadan olmuşdur. O,1944-cü ildə ADU-nun tarix fakültəsinin fəlsəfə ixtisasını bitirmiş,1947-ci ildə aspiranturada təhsilini başa vurmuşdur.1945-ci ildən Azərbaycan EA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda calışmış, 1967-ci ildən isə estetika və etika şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1963 – cü ildə Azərbaycan filosofu, Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru,1964-cü ildə idə isə professor adına layiq görülmüşdür. Şükufə Mirzəyeva tez-tez vurğulayardı: «Elmi təfəkkürdə ədəbiyyatın elementləri iştirak edir». Şükufə Mirzəyevanın dediyi bu sözlərə bir qədər əhatəli baxsaq, yəni daha obrazlı desək incəsənət bizə səhnə paltarı geyindirir, obrazın emosional vəziyyətini duymağa çağırır. Elmdə isə dəqiqlik vardır. İncəsənətdə hər kəs istədiyi qiyməti verir, lakin elm və incəsənətin mahiyyətində onları birləşdirən ümumi bir cəhət var. Fikrimizcə, gözəllik hər hansı bir predmetin zahiri ifadəsidirsə, elmin ifadəsində məftunedici gözəllik olur. Bədii və elmi təfəkkürün əlaqəsi isə Şükufə Mirzəyevanın işində parlaq şəkildə gözə çarpır..Şükufə Mirzəyeva ona görə zirvədə dayanır ki,onun üçün elmi faktlar da bədiidir, dünyanın dərk etdikcə bunlar möcüzə doğurur. Fəlsəfə-İncəsənət paraleli bizə sadə görünə bilər. Bu mənada bilməliyik ki, fəlsəfə incəsənətə impuls vermişdir. Şükufə Mirzəyeva həyatın qanunlarında bir elə bədiilik axtarmışdır ki, onun bədii əsərlərində elmlilik daha güclü təzahür edir. Bu

isə dünya hadisələrinin dialektikasının emosional qavranmasında başlıca şərtdir. Şükufə Mirzəyevanın Qarabağ, Şuşa haqqında söhbət açması təsadüfi deyildir. Böyük uzaqgörənliklə o, Şuşa, Qarabağ adətləri, məişəti, gözəllikləri barədə yazır. Məsələn"Qızıl qürub" və.s. kimi hekayələri bu baxımdan dəyərlidir O, yüz yaşlı bir armud ağacı ilə Qarabağın azərbaycanlı zərgərini müqayisə edir. Bu hekayəsi ilə Qarabağın əsrlər boyu azərbaycan xalqına məxsus olduğunu göstərərək ,onun Azərbaycan torpağı olduğunu oxucusuna çatdırır.

Şükufə Mirzəyevanın xidmətlərini barəsində yazmağı vacib hesab edirəm. Necə ki,vaxtilə o özü Heydər Hüseynov barədə yazdığı kimi... Mən Ağdamın Gülablı kəndinin yetişdirdiyi bu filosof qadınla fəxr edirəm. Mən onun gənclərin tərbiyəsi ilə bağlı məqamlarına toxunaraq, alimin «Qızıl Qürub» kitabına müraciət edərək bizlərə ərmağan etdiyi hekayələrdən söz açmaq istəyirəm.

Azərbaycan fəlsəfə tarixində özünəməxsus yer tutan Şükufə Mirzəyeva (1924-1980) XX əsr ictimai-bədii baxışlarımızın əhəmiyyətli rol oynamışdır. Şükufə Mirzəyeva savadlı, geniş dünyagörüşlü bir alim idi. O, yaşadığı dövrün qanunları çərçivəsində ən uca elm zirvələrinə yüksələ bilmişdir. Gecə sübhə kimi yazı masasından ayrılmayan Şükufə Mirzəyeva gözlərinin nurunu Azərbaycan xalqının maariflənməsi yolunda əritmişdir.Onun gözəlliyə olan sonsuz sevgisi estetika və etika sahəsinə baş vurmasına da gətirib çıxarmışdır.Onun gözəllik fəlsəfəsinin məqsədi insanı daha da kamilləşdirməkdir.

Bir-birindən fərqli ədəbiyyat və incəsənətlə bağlı əsərləri ilə gənclərin düzgün istiqamətlənməsinə yol göstərmişdir. Filosof qadının böyüklüyü odur ki, o, sözünün kimlərə deyildiyini və necə demək lazım olduğunu yaxşı bilirdi. « Şapalaq», « Tənha bulud», «Dovşanın ölümü», «Karton tac» və s. kimi hekayələrində o, sözünü gah nəsrlə, gah da fəlsəfə dili ilə söyləmişdir.

Şükufə Mirzəyeva oyuncaqların uşaq təfəkkürünün formalaşmasinda maraqlı vasitə olduğunu göstərə bilirdi. «Günay qızın təlxəyi» hekayəsində bunu gözəl göstərmişdir. Hekayədə göstərilir ki, valideyn uşağa oyuncaq «təlxəy» almışdır. O oyuncaqdır, deməli cansızdır. Uşaq isə canlı pişiyi ondan üstün bilir. Pişiyin oyuncaqdan fərqi ondadır ki, o, canlıdır. Sual olunur canlı pişik ona nə üçün lazımdır? Oyuncaq təlxəy əyləncə xarakterlidir, canlı pişik isə yox. Uşaq təfəkkürünün çalarları Şükufə Mirzəyevanın diqqətindən yayınmamışdır. Alim canlı və cansız cism nümunəsi ilə uşağın dünyaya şüurlu baxışının başlanğıcını göstərə bilmişdir.

«Karton tac» hekayəsi dövrün çox mürəkkəb hadisələrinə olum və ölüm fəlsəfəsi nöqteyi-nəzərindən yönəlmişdir. Bu hekayədə alim incəsənət ilə həyatın mənzərəsini birləşdirir. Şükufə Mirzəyeva ata məhəbbətinin qarşılığını övlad məhəbbəti ilə tamamlayır. Hekayənin tərbiyəvi əhəmiyyəti böyükdür. Boyük Vətən müharibəsi teatrın yarımçıq səhnəsi o,tacın paxırını açır, onun kartondan hazırlandığı məlum olur. Amma məsələ tacda deyil, hava həyacanı zamanı qızını xilas etməyə çəkməsiz gələn ata ilə dinclik dövründə dünyasını dəyişərkən çarpayıda corablı uzanmış atanın müqayisəsidir. Hər iki hadisədə o çəkməsizdir. Şükufə Mirzəyeva hər iki hadisəni qarşılaşdıraraq fərqli və oxşar olduğunu göstərə bilmişdir. Bəli, sözü gedən hekayə onun təxəyyülünün məhsulu idi. Həqiqətən alimin işində elm və bədii təfəkkür qoşa qanadlardır.O, bu əsərində «varlıq və yoxluq» fəlsəfəsinə ustalıqla toxunmuşdur.

«Xəyalpərəst» adlı hekayəsi isə çox müasirdir. Hekayədə müəllif gəncliyin nəbzini tuta bilmişdir. Dəbi sevənlər, mağaza vitrinlərinə manikenə heyran olanlar bu gün də vardır. Maniken insaniləşdirilmiş olsa da, xəyalpərəst oğlan sonra canlı qızı hiss edir. Hekayədə gənclərin beyinlərində daha çox nəyə meyilli olduqlarını göstərmişdir. Xəyalla gerçəklik arasında illüzuya yaratmışdır. Şükufə Mirzəyeva xəyalın real həyata bağlılığını qeyd edərək yazmışdır ki, xəyal həqiqətən baş verməmiş şeydən deyil, baş verəcək şeydən bəhs edir. O, göstərir ki, xəyal bəsləmək istedaddır. Alim belə düşünürdü ki, bütün elmlərdə, incəsənətdə, insanın fəaliyyətində varlığı əhatə etmək, hadisələrin real inkişafını daha düzgün müəyyənləşdirmək, gələcəyi daha aydın görmək qabiliyyətidir. Şükufə Mirzəyevanın xəyalpərəsti gələcəyin sabahına tələsir. Bu hekayədə «potensiallıq və aktuallıq» kimi fəlsəfi anlayışlar qabardılmışdır.

«Axşam alatoranda» hekayəsində böyük filosof İbn Sinanın heykəli qarşısında maraqlı ölüm müəmmasına istinad edərək böyük zəka sahiblərinin də ölüm qarşısında aciz dayandığını göstərmişdir. Hətta heykəlin müəllifi belə ölümə qarşı acizdir. Alim bu hekayəsində qəribə ölüm

simfoniyası yaratmışdır. Şükufə Mirzəyeva ömrünün çox hissəsini yoxluq fəlsəfi anlayışına və onun sirrlərinə sərf etmişdir.

«Dovşanın ölümü» hekayəsində oyuncaq dovşanla, atasının ölümü arasında olan fərqi, əziz olanların itgisinə münasibəti göstərir. Şükufə Mirzəyeva insanı hər şeydən üstün tutaraq,ona ali valıq kimi dəyər verərək valideynlərə məhəbbət hissi aşılayır. Müəllif insana əziz olanların fərqini, canlı və cansız itgilərin dəyərini ürək yanğısı ilə hekayədə tərənnüm etmişdir.

XX əsr ictimai həyatında elə bir problem yoxdur ki, Şükufə Mirzəyeva ondan yazmamış olsun. «Heydər Hüseynov» adlı əsərində isə o dövrün istək və tələblərinə cavab verməyə çalışmışdır. Zəmanəsinin ictimai siyasi fikirləri ilə məşğul olan alim böyüyən nəsli unutmamış, uşaqlar üçün «Günay qızın təlxəyi», «Yaşıl gözül» kimi hekayələri qələmə almışdı. Onun fəlsəfi məzmunlu hekayələri 1978- ci ildə «Qızıl qürub» adı ilə çap edilmişdir. Göründüyü kimi, alimin yazdığı hekayələr gəncləri düşünməsini bir daha sübut edir və ona görə də yaddaşımızda yaşamalıdır.Qarabağın təbiəti , Qarabağın məişəti, adətləri onun hekayələrində vurğulanır, xüsusən «Mənim çil-çil toyuğum», «Qızılqürub», «Tənha bulud» bu baxımdan harmoniya təşkil edir.

Ş.Mirzəyeva arzu edirdi ki, gənclər asudə vaxtlarını boş keçirməsin, onu faydalı işlərə, o cümlədən mütaliəyə həsr etsinlər. Gözəl və nəcib qəlbli Şükufə Mirzəyeva sonralar yazırdı ki, « İstədim bu gün gənclər üçün yazam ki, onlar xalqımız məxsus milli dəyərlərə sahib çıxsınlar». Alim bütün elmi fəaliyyəti boyu gənclərin təfəkkürünün çevikləşməsi və bədii ədəbiyyatının zənginləşdirilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, o, bədii mütaliə üçün gözəl əsərlər toplusu yarada bilmişdir.

Göründüyü kimi hekayələrinin məzmunu çox sadədir. Bu adi halı bədii ədəbiyyata gətirən Şükufə Mirzəyeva onu sadəcə təsvir etmir, o öz qənaətləri ilə tərbiyə işində səhvlərə yol verməməyə çağırır.

Şükufə Mirzəyeva Gülablı torpağının ziyalı qızıdır. Ən azından onu unutmaq, onun xidmətlərinə dəyər verməmək olmaz! Onun elmi xidmətlərini unutmaq gələcəkdə yenidən mənfur qonşularımıza meydanda qalib gəlməyə imkanı yarada bilməkdir. Biz onun xatirəsini uca tutmalıyıq ki, ermənilər bir daha tariximizin üzərimizdən xətt çəkə bilməsinlər.

Şükufə Mirzəyeva öz yazıları ilə bizi müəyyən məsələlər ətrafında düşünməyə vadar etmişdir. Onun diqqəti cəlb edən hekayələrindən biri də «İtmiş köşək» hekayəsidir. Bu hekayədə müharibənin günahı ucbatından düşmən tərəfdən əsir götürülərək azərbaycanlılara qarşı vuruşmağa məcbur olan insan taleyi göstərilir. Müharibənin amansızlığı çox gözəl şəkildə oxucuya çatdırılır. Bu, Şükufə Mirzəyevanın yaratdığı hekayə, nağılların insan həyatına oxşarlığına nümunədir.

Alim bu hekayəsində fəlsəfənin «səbəb və nəticə» kateqoriyasını göstərmişdir. İnsanın həyatının dəyişməsində müharibəni səbəb kimi göstərmişdir. İnsanın dəyişməsi isə nəticə kimi oxucunu məyus edir.

Fəlsəfə aləminə gəldikdə köşək elə dəvə balası deməkdir,onu itirməklə almanların mövqeyinə keçən talesiz gəncin gələcəyini itirməsi deməkdir.Ola bilər ki, Şükufə Mirzəyeva nəsihətini eşitdirmək üçün gələcəyimizin ləkə almaması üçün bunu əmanət etmişdir. Filosof qadının əsərləri Vətəni sevmək,Vətənin «mamırı, otu olmaq» üçün tərbiyəvi əhəmiyyətli böyükdür. Şükufə Mirzəyevanın bədii ədəbiyyata bəxş etdiyi əsərlərini qorumaq və təbliğ etmək vacibdir. Düşməni tanımaq,yaxşını pisdən ayırmaq,Vətəni sevmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də məhz Şükufə Mirzəyevanın yaradıcılığına daxil olan əsərlər müasir dövrlə səsləşərək, öz aktuallığı, əhəmiyyətini saxlayır.

Böyük filosof qadın Şükufə Mirzəyevanın çoxcəhətli yaradıcılığında real mühit və onun inkişafı öz əksini tapır. İnanırıq ki, Şükufə Mirzəyeva Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində layiqli yerini tutacaq. Bu haqqı ona xalq müdrikliyini əks etdirən yaradıcılığı verir.Ürəyindəki saf keyfiyyətləri ilə insan mənəviyyatına çıraq tutan Şükufə Mirzəyeva real həyatı təbliğ etmişdir.Şükufə Mirzəyevanın ətirli Qarabağ gülüstanından hər zaman ətirli çiçəklər dərmək mümkündür. O, gözəl qəlb sahibi, milli ifadələrin idrak gücündən bəhrələnmişdir.Gülablı camaati arasında «elm mələyi» adını almış Şükufə Mirzəyeva bu torpağın xalq hıkmətindən yoğrulmuşdur.

Şükufə Mirzəyeva bizim mənəvi müasirimizdir. Ölümündən 41 il keçməsinə baxmayaraq, onun yaradıcılığı bu gün də idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətini saxlayir. Fikrimcə böyük Qarabağ torpağının yetişdirdiyi filosof qadın Şükufə Mirzəyevanın öyrənilməsinin səmərəli təşkili böyüyən nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində əhəmiyyətli yer tuta bilər. O, öz yazılarında Qarabağın adətlərini, məişətini və təbiətini vəsf etmişdir.Vətəni sevmək, onu hər hansı təcavüzdən qorumaq, lazım gəlsə Vətən uğrunda canından keçmək hər bir azərbaycanlının borcudur.Yalnız bu amalın son sözü Qarabağ-Azərbaycandır deməkdir! Vətənimiz bütövlüyünü qorumaq naminə alimin irsini davam etdirmək yalnız onun ruhunu şad edər. Şükufə Mirzəyevanın fəlsəfi fikirlərindən yararlanmaq və buna təşəbbüskarlıq göstərmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1.Ş.Mirzəyeva «Heydər Hüseynov» (Respublikamızın görkəmli partiya, dövlət və ictimai xadimləri" kitablar seriyası) Bakı, 1957

2.Ş.Mirzəyeva " Qızıl qürub" Yazıçı,1978

3. Təhmasib Novruzov, Surxay Əlibəyli «Abdal Gülablı yurd yeri» Bakı, Avropa, 2014

ŞUŞA VE ŞUŞALILAR

SHUSHA AND THE PEOPLE OF SHUSHA

Nigar İMAMELİYEVA

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, ORCİD. 0000-0002-0006-6179

ÖZET

Karabağ hanı Penahali Han tarafından 1752 yılında kurulan Şuşa şehri, Azerbaycan'ın tarihi, kültürel, sosyo-politik yaşamının önemli merkezlerinden biridir. Ermeni askeri saldırısı sonucunda 8 Mayıs 1992'de Şuşa işgal edilmiş ve bundan sonra şehirde halkımızın mevcut tarihi ve kültürel mirasını yok etme politikası izlenmiştir. Karabağ ve çevresinde tarihi eserlerin tahrip edilmesi ve kültürel mirasın yağmalanması, bu bölgelerdeki Azerbaycanlıların kültürel kimliğini yok etmeyi amaçlıyordu. Kültürel mirası hedef almak başka bir savaş suçudur.

Ordumuzun kararlı mücadelesi sonucunda 8 Kasım 2020'de şehir işgalden kurtuldu. Şuşa, 7 Mayıs 2021'de Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından Azerbaycan'ın kültür başkenti ilan edildi. Şimdi bu şehir birçok Azerbaycanlı aydınlarının - şairlerin, yazarların ve özellikle müzisyenlerin evi oldu. Şuşa, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu günlerde düzenlenen Şuşa'daki son "Harıbülbül" festivali bunun açık bir örneğidir. Şuşa bizimdir! Karabağ Azerbaycan'dır!

Anahtar Kelimeler: Şuşa, Karabağ, ordu, zafer, kültür, folklor, aydınlar, "Harıbülbül" festivali

ABSTRACT

Founded in 1752 by the Garabakh khan Panahali khan, the city of Shusha is one of the important centers of historical, cultural, socio-political life of Azerbaijan. As a result of the Armenian military aggression, Shusha was occupied on May 8, 1992 and then the city pursued a policy of destroying the existing historical and cultural heritage of our people. The destruction of historical monuments and the looting of cultural heritage in Garabakh and surrounding areas, in fact, aimed to destroy the cultural identity of Azerbaijanis in these areas. Targeting cultural heritage is another war crime.

As a result of the resolute struggle of our army, on November 8, 2020, the city was liberated from occupation. Shusha has already been declared the cultural capital of Azerbaijan by President Ilham Aliyev on May 7, 2021. Now this city has become the home of many Azerbaijani intellectuals - poets, writers and especially musicians. Shusha is an integral part of Azerbaijan. The recent Haribulbul festival in Shusha is a clear example of this. Shusha is ours! Garabakh is Azerbaijan!

Keywords: Shusha, Garabakh, army, victory, culture, folklore, luminaries, Kharibulbul festival

GİRİŞ

Vatan bizim için ibadet yeridir, dokunulmaz ve kutsaldır. Gerçek vatandaş, vatanını tüm kalbiyle, ruhuyla ve kanıyla seven kişidir. Toprak ve vatan sevgisinin temeli aile ve okulda atılır. 1998 yılında okula gittiğimizde hocamız, bize okuma yazmayı öğretmekle birlikte, Karabağ işgalinden de bahsettiğini çok iyi hatırlıyorum. Sınıfımızda bile işgal edilen bölgelerin isimleri ve işgal tarihleri kara harflerle duvardan asılmış levhada yazıyordu. Tarihimizi umutmamak için her yıl anım etkinlikleri düzenlerdik. Bu dönemde bende ve sınıf arkadaşlarımda vatansever hissi oluşmaya başla. Bu ülkede yaşıyorsak, havasını emiyor ve suyunu içiyorsak, Anavatanımız uğruna canımızı ve kanımızı feda etmeye hazır olmalıyız. Çok mutlu bir gencim ki, çocukluk yıllarımın Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olarak Büyük Önder Haydar Aliyev'in atanmasına denk gelmesine tesadüf etmiştir. Büyük Önder iktidarda olduğu süre boyunca Karabağ meselesini uluslararası hukuk normlarına uygun

olarak barışçıl bir şekilde çözmeye çalıştı. O dönemde Karabağ ve çevresinin işgal edilmesi sonucu bir milyon insan evlerinden çıkarıldı.

Büyük Önder, Karabağ hakkındaki gerçekleri dünya toplumuna aktarmak için çok çalıştı. Dağlık Karabağ'ın, yabancı devlet başkanlarının yanı sıra bu ülkelerin diasporasının temsilcileri, bireysel işadamları ve sivil toplum kuruluşlarının yetkilileriyle yaptığı görüşmelerde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu açıkladı ve onları ikna etmeyi başardı.

Umummilli liderin öngörüsü ve halkın iradesi sonucunda 2003 yılına kadar inandığı oğlu İlham Aliyev ülkeye liderlik etmeye başladı. Bundan sonra ülkenin kaderi, özellikle Karabağ sorununun çözümü Cumhurbaşkanı için önemli bir mesele haline geldi. Ülkenin farklı bölgelerinde geçici olarak ikamet eden mülteciler ve tehcir edilen kişiler, Cumhurbaşkanına defalarca evlerine dönme arzularını ifade eden mektuplar gönderdiler.

Ne yazık ki, biz gençler Karabağ'ı görmeden büyüdük. Karabağ'ı kitaplarda, televizyonda, çeşitli devlet etkinliklerinde, sosyal ağlar aracılığıyla inceliyor ve sanal olarak seyahat ederek sadece topraklarımız hakkında değil, tarihimiz, kültürümüz, edebiyatımız, folklorumuz ve sanatımız hakkında da bilgi alıyorduk. Milli ruhda, milli düşüncede büyürken hepimiz Karabağlı olduk, her birimiz memlekete layık bir vatandaş olmaya çalıştık ve bundan sonra daha çok çalışmamız gerektiğini düşünüyorum.

Haziran 2020'de Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Terter Olimpik Spor Kompleksi'nin açılışında dünyaya açık bir mesaj verdi. İlham Aliyev şöyler der: *"Güçlüyüz, hazırız, uygun jeopolitik durum hakim olur olmaz topraklarımızı düşmana bırakmayacağız, her karış toprağımızı özgür kılacağız."* (1, https://president.az/articles/38976).

27 Eylül 2020 sabahı düşmanın bir başka ateşkes ihlali sonucu yerleşim birimlerimiz ve askeri mevkilerimiz ateş altına alındı. Buna karşılık Azerbaycan ordusu düşmanın askeri teçhizatını imha etti ve düşman ordusu ağır kayıplar verdi. Aynı gün halka hitap eden Sayın Cumhurbaşkanı, *"Doğru yoldayız, kendimizi savunuyoruz. Biz kimsenin topraklarına almadık, Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin hiç kimsenin topraklarında, Ermenistan topraklarında bir amacı yoktur. Ama kendi toprağımızda kendimizi savunacağız ve işgal edilmiş topraklarımızı işgalcilerden kurtaracağız. Biz kazanacağız! Karabağ bizimdir, Karabağ Azerbaycan'dır!"* (2, https://president.az/news/speeches).

Böylece 27 Eylül 2020 tarihinde Başkomutan İlham Aliyev önderliğinde başlayan Vatan Savaşı, 44 günlük askeri harekatın bir parçası olarak görkemli bir zaferle sonuçlanmış, Azerbaycan Ordusu, Ermenistan'ın 30 yıldır kurduğu silahlı kuvvetleri mağlup ederek büyük bir zafer elde etti. Nihayet, düşman beyaz bir bayrak kaldırdı ve teslim olduğunu duyurdu. Savaşlarda Azerbaycan halkının kararlılığını, Azerbaycan Ordusunun savaş kabiliyetini tüm dünya açıkça gördü. Vatansever halkımızın Başkanlarını nasıl desteklediklerini ve onun etrafında nasıl sıkı sıkıya birleştiklerini bir daha isbatladılar. Azerbaycan askerleri ve subayları, savaşta sözlerinin eri olduğunu kanıtlayarak, *"Başkomutan'ın tek bir emrine hazırız"* dediler. Azerbaycan`ın yeni tarihine yazılan Vatan Savaşı`ında kahraman ordumuzun Başkomutan İlham Aliyev önderliğindeki "Demir Yumruk" operasyonlarında kazandığı büyük zafer, modern Azerbaycan devletinin askeri gücünün ve Azerbaycan halkının kararlılığının açık bir kanıtıdır.

Karabağ ve çevresindeki bilinen sosyo-politik olaylar, bölgenin tarihini ve kültürünü, folklorunu ve etnografyasını yeniden incelemeyi gerekli kılmıştır. Bu ihtiyacı derinden anlayan tarihçilerimiz ve sanat bilimcilerimiz, etnograflarımız ve halk bilimcilerimiz 1987-1988 yılından bu yana bölgeye özel ilgi göstermekte ve Karabağ`la ilgili yeni bilimsel çalışmalar ve koleksiyonlar yayınlamışlardır. Yapılan işleri takdir etmekle birlikte, bu alanda daha çok yapılması ve atılması gereken adımların farkına varmalıyız.

İşgalden kurtarılan bölgelerin sakinlerinden farklı zamanlarda toplanan materyallerde, mitler, efsaneler ve rivayetler, peygamberler ve dini şahsiyetler, türbeler ve ocaklar, yer isimleri, köyler ve kaleler, aşiretler ve tarihi şahsiyetler hakkında, Qarabağ`ın tanınmış insanları, törenler, büyüler, inançlar, yasaklar, masallar, fıkralar, etnografik metinler, aşıklar ve halk şairleri, atasözleri ve deyimler, bilmeceler, maniler, halk oyunları vb. rastlamak mümkündür. Karabağ ve çevresinde tarihi eserlerin tahrip edilmesi ve kültürel mirasın yağmalanması, bu bölgelerdeki Azerbaycanlıların kültürel

kimliğini yok etmeyi amaçlıyordu. Kültürel mirası hedef almak bir savaş suçudur. 27 yılı aşkın süredir Ermenistan, işgal altındaki Azerbaycan topraklarındaki kültürel ve tarihi mirasın doğasını kasıtlı olarak tahrip ediyor veya değiştiriyor. Bütün bunlar, 2005 ve 2010 yıllarında işgal altındaki topraklarda AGİT bilgi toplama misyonları tarafından belgelendi. Buna ek olarak, uydu görüntüleri ve uluslararası medyadan gelen raporlar, bu tür yasadışı eylemlerin, Silahlı Çatışma Durumunda Kültürel Varlıkların Korunmasına ilişkin 1954 UNESCO Lahey Sözleşmesi ve iki protokolü de dahil olmak üzere uluslararası insancıl hukuku ihlal ettiğini gösterir.

Karabağ hükümdarı Penahali Han tarafından 1752 yılında kurulan Şuşa şehri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Karabağ bölgesinde yer almaktadır. Şuşa, "Küçük Paris", "Kafkas`ın Sanat Tapınağı", "Azerbaycan Müziğinin Beşiği" ve "Kafkasya Konservatuarı" olarak adlandırıldı. Daha önce, Penah Han'ın onuruna Penahabad, ardından Şuşa kalesi ve sonunda Şuşa olarak adlandırıldı. Eski Türk kökenli Şuşa adı, Sibirya'daki Türklerin yer adlarında da bulunur. Şuşa'nın yerel nüfusu Şuşa kelimesi yerine Gala kelimesini kullanır. Buna bir örnek aşağıdaki folklor metnidir:

"Ay gedən haralısan?

Köylüsən, Qalalısan?

Gözlərindən tanıram

Bizim dağ maralısan" (3, Hasanova; 2017, s.58).

Şuşa şehri 8 Mayıs 1992'de Ermeniler tarafından işgal edildi. İşgal neticesinde vandallar, Azerbaycan`ın tarihi izlerini silmek amacıyla Şuşa'nın Penahali Han'ın sarayını, Hurşidbanu Natava'nın evini, Molla Penah Vagif'in türbesini de dahil olmak üzere 600 kadar tarihi ve mimari yapıtı tahrip etti. Şuşa Tarih Müzesi, Azerbaycan Halı Müzesi şubesi ve Tatbiki Sanatlar Müzesi, Karabağ Devlet Tarih Müzesi, Kafkasya'daki tek Doğu müzik aletleri fabrikası, Yukarı Gövher Ağa ve Aşağı Gövher Ağa camilerini dağıtmış ve buradaki ender sanat incilerini yağmalayıp yok etmişler. Azerbaycan müziğinin kurucusu, besteci Üzeyir Hacıbeyov, şarkıcı Bülbül, müzisyen ve ressam Mir Möhsun Nevvab'ın anıt müzelerinin vakıfları tamamen yağmalandı.

Uzun süren işgal döneminde Ermenistan'ın saldırgan politikası sonucu Azerbaycan halkına ait gerçek tarihi ve kültürel anıtlar dağıtılarak benimsenmiş, tarihi ve kültürel amaçlarına uymayacak şekilde tahrip edilmiştir. Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından tahrip edilen taşınmaz kültürel mirasın örnekleri İslami anıtlar - camiler, türbeler ve diğer ibadethanelerdir. Ermeniler, camilerde evcil hayvan (domuz) bulundurarak Azerbaycalılara olan nefretlerini gösterdiler. İşgal altındaki topraklardaki kültürel mirasa, özel öneme sahip benzersiz anıtlar da dahil olmak üzere, bu türden barbarca muamele, aslında dünya mirası için bir tehdit olarak görülmelidir.

Şuşa işgal edildiğinde ben daha bebektim. O sırada annem Gülnare hanım çehizlerinin arasından değerli ve süslü bir kumaş parçasını alarak *"Bir gün Şuşa işgalden kurtulursa o parçayı Şuşa'daki Gövher Ağa camisine götüreceğim"* diye adak adar. Büyüdüğümüzden bu yana uzun zaman geçmişti ve bir gün annem sandığı açtığında kumaş gözüme takıldı. Anneme sorduğumda eski kumaşı neden bugüne kadar sakladın? Cevap olarak, adağından bahsetti. Ben de "İnşallah, Allah kabul eder" dedim.

Şuşa işgalinin 20. yıldönümünde (2012) Cumhurbaşkanı, *"Şuşa bu hasreti bitirecek. Şuşa hakkında geçmiş zamanda bahsetmek imkansızdır. O şehir bizim dünümüz, bugünümüz ve yarınımız "* söylemişti.

28 yıl sonra, 8 Kasım 2020'de kahraman Azerbaycan Ordusu Şuşa'yı canı ve kanı pahasına işgalden kurtardı. Şuşa'nın kurtuluşu büyük kahramanlık, profesyonellik ve milli ruh gerektiriyordu. 8 Kasım 2020'yi asla unutmayacağım. Aynı gün Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Birinci Cumhurbaşkanı Yardımcısı Mehriban Aliyeva, Milli Önder Haydar Aliyev'in mezarını ve yemin yerimiz olan Şehitler Hiyabanı`nı ziyaret etti. Orada, ulusa hitaben yaptığı konuşmada Sayın Cumhurbaşkanı şunları söyledi: *"Şuşa şehrinin işgalden kurtarıldığını büyük bir gururla beyan ediyorum! Şuşa bizimdir! Karabağ bizimdir! "*..... O anda aile üyelerimizle birlikte büyük bir sevgi ve coşkuyla birbirimizi tebrik ettik. Annem yüzünü bize çevirip *"Dualarım ve adağım kabul edildi"* dediğinde gözlerimiz sevinç yaşlarıyla doldu. Şuşa'ya götürülecek kumaş parçası artık sandığın içinde

değil, gözümüzün önündeydi. Şimdi Şuşa'yı görmeyi ve Gövher Ağa Camii'ne gitmeyi dört gözle bekliyoruz.

Şuşa'nın kurtuluşunun ardından yakın zamanda Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Birinci Başkan Yardımcısı Mehriban Aliyeva ve kızları Leyla Aliyeva Şuşa'yı ziyaret etti. Şuşa'yı gönülleriyle, ruhlarıyla arzulayanlar geziyi büyük bir heyecan ve gururla izlediklerini güvenle söyleyebilirim. Şuşa'yı gördüğümüz için şanslıydık, ama kalbimizde bir az mutluluk ve hüzün vardı. Nedeni açık: Ermeni vandalları tarafından tahrip edilen tarihi anıtlarımızı, camilerimizi ve müzelerimizi görmek iç açıcı değildi.

İnsan kültürünün incilerini yaratan Şuşa şahsiyetlerinden bahsederken, bu toprakların sadece Azerbaycan'a ait olduğunu bir kez daha teyit ediyor. Örneğin, Şuşa'da soyadları tarih olan nesiller vardır. Şuşa'dan uçan ve Hacıbeyli hanedanının şaheseri olan Üzeyir Hacıbeyov, milletine ve memleketine öyle bir ün kazandırmıştır ki, ışığı ebedi güneş gibi parlar. Doğu'daki ilk operet türünün kökeni Üzeyir Hacıbeyov ile bağlantılıdır. 1908'deki "Leyla ile Mecnun" ve 1938'deki "Köroğlu" operaları sadece Azerbaycan'da değil, dünya operaları arasında da büyük örnekler olarak kabul edilir. Azerbaycan kültür, sanat ve müziğinin gelişmesinde paha biçilmez bir rol oynayan ve Şuşa'da doğan Zülfügar Hacıbeyov ve oğulları Niyazi ve Çingiz Hacıbeyov ile bu neslin diğer temsilcileri Ceyhun Hacıbeyov, Soltan Hacıbeyov, Osman Hacıbeyov da bu bölgenin önde gelen isimleridir.

Doç. Dr. Sönmez Abbaslı`nın "Karabağ Folkloru: Tür Poetikası ve Merasim Gelenekleri" isimli kitabında yer alan bilim adamı Yaşar Garayev'in Şuşa hakkındaki görüşleri çok ilginçtir. Ünlü bilim adamı, *"tanınmış Üzeyir`in, Bülbül`ün, Seyid`in, Han`ın vatanı, halk arasında yaygın olan "Karbağ Şikestesi" gibi muğam müziğinin ülkesi, yüzyıllardır ilgi odağı olmuşdur. "Biri şarkı söyleyemiyorsa demek ki Şuşalı değildir", "Kafkasiya`ya müzisyen, çalgıcı, müzik ve şiiri, müziğin ve şarkıların büyüleyici vatanı Şuşa verdi", "Şuşa Kafkasya'nın İtalyasıdır" diyenler yanılmadılar."* (4, Abbaslı; 2020, s.124).

1924 yılında Şuşa'da doğan Süleyman Elesgerov, şarkı türünden başlayarak opera gibi büyük müzik eserleri yazan besteci, orkestra şefi ve öğretmen olarak zengin bir yaratıcılığa sahipti. Azerbaycan kültürünün gelişmesine eşsiz bir katkı sağlayan, önde gelen bestecilerden Halk Sanatçısı Profesör Eşref Abbasov, ilk çocuk balesinin ("Garaca Kız", 1965) yazarı 1920 yılında Şuşa'da doğdu. Azerbaycan'ın profesyonel ses sanatının kurucusu büyük şahsiyet Bülbül, 1897'de Şuşa'da doğdu. Şarkıcı, besteci, müzisyen Cabbar Karyağdıoğlu 1861 yılında Şuşa'da doğdu. Cabbar Karyağdıoğlu aynı zamanda şairdi. Düğün sahibi, Erivan'da bir düğün partisi verirken şarkıcıya gelini öven bir şarkı söylemesini söyledi. Cabbar Karyağdıoğlu aynı zamanda bestelediği "Erivan'da Hal Kalmadı" adlı şarkısını seslendirdi. Şarkıcı Cabbar Karyağdıoğlu hakkında ilginç gerçekler, S.Abbaslı'nın daha önce bahsettiğimiz kitabında yer alır: "Ünlü tiyatrocu C.Bağdadbeyov Şuşa düğünleri hakkında şunları yazar: *"Cabbar`ın okuduğu düğünlerde büyük düğün çadırları - toplanan konukları rahatsız etmemek için keçelerden 500 kişiye ulaşabileceği bir yer hazırlıyorlardı. Şuşa'da düğünler üç ila yedi gün sürdüğü için, bazen iki mahalledikleri çağırarak bir gecede 14 mahalleden insanlar Cabbar'ı görüyorlardı."*(4, Abbaslı; 2020, s.157).

Hanende Han Şuşinski, 1901'de Şuşa'da doğdu. Han Şuşinskinin icra ettiği "Karabağ Şikestesi", "Arazbarı" ve diğer muğamların yanı sıra türküler ve tasnifler de önemli yere sahiptir.

Halk türküleri ve halk oyunları olarak uzun yıllardır icra edilen, yeri ve yazarları bilinen bu tür müzik incilerimiz var. Şuşa, eski çağlardan beri müziğimizin beşiği olmuştur. Daha önce bahsettiğimiz örnekte olduğu gibi: "Şarkı söyleyemiyorsa demek Şuşalı değil." Bu anlamda yılların sınavını atlatıp günümüze kadar gelen ve bu büyüleyici bölgede yaratılmış bir dizi türkü ve dansımız var.

"Sarı Bülbül" - Bu popüler halk şarkısının ilginç bir geçmişi var. Karabağ hükümdarı İbrahim Halil Han Cavanşir, Şuşa'da Ağa Mehemmed Şah Gacar'ın öldürülmesinin ardından, İran ile ilişkileri normalleştirmek için sevgili kızı Ağabeyim Ağa`nı Feteli şah ile evlendirmiştir. Ağabeyim de hayatı boyunca vatan hasretiyle yaşadı ve gönül ağrılarını mani, koşma ve gazellerle dile getirdi. Padişah, Ağabeyim Ağa`ya Karabağ'dan toprak, çeşitli çiçek çalıları ve meyve ağaçları getirerek, Ağa`nın kalbini mutlu etmek için bahçe kurar. Bahçivanı bile Şuşalı olur. Bahçeye "Vatan Bağı" adı verilir. Ağabeyim Ağa bu güzel bahçede yürürken, özel bir sevgiyle bütün çiçeklere, ağaçları bakarmış. Ama Şuşa'dan uzakta, harıbülbülün yetişmemesinden dolayı üzülürek şunları söyler:

"Vətən bağı" al-əlvandır,

Yox içində xarıbülbül.

Nədən hər yerin əlvandır,

Köksün altı sarı, bülbül?! (5).

Vatan özlemi ile yabancı bir ülkede yazılan bu şiir kısa sürede popüler olur ve ağızdan ağza geçerek şarkıya dönüşür.

"Şuşa'nın dağları başı dumanlı"- şarkıcı Han Şuşinski tarafından Şuşa şehrine ithaf edilmiş bir halk şarkısıdır. Eserde, şehri güzel bir kıza benzetir. İlginç bir şekilde, şarkı "Derviş Paris`i patlatır" filminin bölümlerinden birinde bir muğam üçlüsü tarafından seslendirilir. Filmde yaşanan olaylar Karabağ'da geçer.

"Şuşa Tasnifi"- Şuşa'da yaratılmış bir halk şarkısıdır. İlk söyleyeni, ünlü hanende Reşit Behbudov'un babası Mecit Behbudov'du. Geçen yüzyılın başında Mecit Behbudov'un "Şuşa Tasnifi" ünlü İngiliz şirketi "Grammo-fon Records" tarafından kaydedildi. Plak ayrıca "Şuşa Tasnifi" olarak da adlandırılır.

"Galalıyam, Galalı"- Halk Sanatçısı Reşit Behbudov'un defalarca seslendirdiği bu şarkının da beşiği Şuşa`dır. Sözleri ve müziği ünlü sanatçımız Cabbar Garyağdıoğlu'na aittir. Şuşa kalesine ithaf edilen, her kelimesinden gurur duyulan ve bir halk şarkısı olarak anılan "Galalıyam, Galalı" hala coşkuyla söylenilir.

"Karabağ Maralı" - halk şarkısı olarak bilinen bu sanat incisinin sözleri ve müziği Şuşalı İskender`indir. Şarkı Karabağ güzeli, tiyatro oyuncusu Suğra Bağırova-Abdullayeva'ya ithaf edilmiştir. İlk kez 1951'de Şuşalı hanende İsa Rehimov tarafından söylenmiştir. Bazı durumlarda şarkının adını ve sözlerini çarpıtarak "Azerbaycan Maralı" gibi söylemişler. Bu şarkının en iyi icracıları halk sanatçıları - Sara Gadimova ve Şövket Elekberova`dır.

"Şuşa Yaylağı" - Geçen yüzyılın ortalarında ortaya çıkan bu şarkının sözleri ve müziği Şuşalı İldırım Meherremov'a aittir. İlk defa Şuşa'da söylenmiştir. İlk söyleyenleri hanende İsa Rehimov ve Hüsni Gubadov'dur.

"Vağzalı"- halkımızın en eski ve favori danslarından biridir. XIX.Yüzyılda Şuşa'da kurulmuştur. Dansın temelini oluşturan ve eski adı "Karabağ'ın Ağırı" olan bu kadim ezgi, daha sonra iki kısma ayrılarak "Asta Karabağ`ı" ve "Vağzalı" şeklinde icra edildi.

"Uzundere"- Azerbaycan halk oyunları arasında büyük bir yeri olan bu ezgi Şuşa'da yaratılmıştır. "Uzundere" hakkında çeşitli efsaneler var. Ağdam ile Göytepe köyleri arasında "Uzundere" denen bir yer var. Efsaneye göre gelin, Dağlık Karabağ'a veya Aran Karabağ'a gelin gittiğinde o vadiden geçerek bir süre orada dinlenir. Düğün davetlileri vakit kaybetmemek için müzik eşliğinde dans ederler. Bu danslardan en ünlüsü, yerin adını almıştır.

"Terekeme" - Bu halk dansının başlangıcı Şuşa'dır. Dansın kökeni, eski çağlardan beri Azerbaycan'a yerleşmiş olan Terekeme kabilesinin adıyla bağlantılıdır. Karabağ'da yaşayan Terekeme topluluğu tarafından oluşturulmuştur. Üzeyir Hacıbeyov, "Arşın Mal Alan" operetinde, Efrasiyab Bedelbeyli "Kız Kulesi" balesinde "Terekeme" melodisini kullanmıştır.

"Turacı"-Şuşa doğasının ve dağ kuşlarının güzelliğine adanmış bu dansın doğduğu yer, büyüleyici bölgenn ta kendisidir. Efsaneye göre Karabağ hükümdarı İbrahim Halil Han`ın sarayında çok güzel bir dansçı vardı. Han'ın oğlu Ebülfet ağanın düğününde dansçı çok sıradışı ve narin bir dans yapar. Dansçının performansına olan hayranlığını gizleyemeyen İbrahim Halil Han yüksek sesle şöyle der: *"Turaç gibi süzüyorsun!"* O zamandan beri dansçının sunduğu melodiye "Turacı" adı verilir. (6, http://www.karabakh.today/news/culture/9669).

Azerbaycan edebiyatı tarihine isimleri altın harflerle kazınan Gasim bey Zakir, Baba bey Şakir, Mehemmed bey Aşık, Fatma Hanım Kemine, Ebdürrehim bey Hagverdiyev, Necef bey Vezirov, Yusif Vezir Çemenzeminli, Ahmed Ağaoğlu, Mir Möhsun Nevvab ve Han kızı Hurşidbanu Natavan'ın gibi büyük şahsiyetler bu topraklarda doğdu.

Zaman zaman Azerbaycan edebiyatının önde gelen birçok temsilcileri de (Resul Rza "Şuşam Benim", Semed Vurgun "Şuşa", Fikret Goca "Şuşa Camii" vb.) eserlerinde Şuşa tasvirine geniş yer vermişlerdir.

Şuşa'nın işgalden kurtultuktan sonra Sayın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev burayı Azerbaycan'ın kültür başkenti ilan etti. Şuşa'yı ve diğer bölgeleri işgalden kurtararak sadece işgalcilerden topraklarımızı temizlemedik, aynı zamanda kültürümüzü, sanatımızı, tarihimizi, etnografyamızı, folklorumuzu kurtardık ve onlara yeni bir yaşam verdiğimizi güvenle söyleyebilirim. Eminim ki, artlk her Azerbaycanlı başını dik tutabilir.

Geçtiğimiz günlerde Şuşa'da "Harıbülbül" festivali düzenlendi ve iki günlük festivale devlet, kültür ve sanat temsilcileri katıldı. Festivalin açılışını yapan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, *"Uzun bir aradan sonra Cıdır Ovası`nda her birimiz için kutsal olan Şuşa'da "Harıbülbül" festivali yapılıyor. Azerbaycan halkını bu vesileyle kutluyorum."* (7, https://www.youtube.com/watch?v=pOqLuYJIpbI).

Yıllar sonra Cıdır Ovası`nda "Bayatı Şirazı" müziği eşliğinde etkinlik açık ilan edildi. Açılış için "Bayatı Şiraz"ın seçimi tesadüfi değildi. Müzik bizi hayal gücümüzde hayal ettiğimiz Şuşa'sız özlemli yıllara götürüyor ve sonunda o hayal gücünden uyanıp zaten Şuşa'da olduğumuzu görüyoruz. Şarkıda söylendiği gibi, *"Vatanını sevmeyen insan olmaz, olasa da o şahısda vicdan olmaz"*- ve o andaki gözyaşlarımızı tutmak imkansız. Bu seferki gözyaşlarımız tamamen sevinç gözyaşlarıdır.

2 gün süren festival süresince, önde gelen aydınlatma sanatçılarımızın performanslarını dinledik. Hoşgörü ve çok kültürlülük açısından tüm ülkelere örnek teşkil eden Azerbaycan'da yaşayan azınlıkların yaratıcı grupların yanı sıra milli müzik kültürümüzü dünyada korumak ve tanıtmak için ellerinden gelenin en iyisini yapan modern sanatçıların ilginç performanslarını izledik. Şuşa'da gerçekleştirilen bu büyük etkinlik, Azerbaycan'daki tüm halkların dostluk, kardeşlik ve dayanışma içinde yaşadığını, milli birlik ve milli dayanışmanın ülkemizde en üst düzeyde olduğunu bir kez daha göstermiştir. Şuşa'da önemli bir kültürel etkinlik düzenleyerek Karabağ'da var olan gelenekleri restore ettik. Bu yıldan itibaren her yıl Şuşa'da "Haribülbül" festivali düzenlenecek ve gelecek yıl yani 2022'de Şuşa'nın 270. yıl dönümü olacaq.

Yıllar sonra Başkomutanımızla birlikte kurtarılmış topraklarımıza geri döndük! Biz muzaffer bir halkız! Karabağ bizimdir! Karabağ Azerbaycan'dır!

KAYNAKÇA

1. https://president.az/articles/38976
2. https://president.az/news/speeches
3. Hasanova N. Folklor Onomastikası (Karabağ`dan Derlenmiş Mani Metinleri Temelinde). Azerbaycan Sözlü Halk Edebiyatına Dair Tetkikler. Bilimsel-Edebi toplu, 2017/1 (50). Bakü, 2017. "İlim ve Tahsil" yayını. s.58
4. Abbaslı S. Karabağ Folkloru: Tür Poetikası ve Merasim Gelenekleri. Bakü, 2020. "İlim ve Tahsil" yayını. s.124; 157
5. https://www.ens.az/az/agabeyim-aga-veten-bagi-al-elvandir
6. http://www.karabakh.today/news/culture/9669
7. https://www.youtube.com/watch?v=pOqLuYJIpbI

AZƏRBAYCAN AİLƏSİNİN MENTAL DƏYƏRLƏR SİSTEMİ: MİLLİ ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏR ETNİK ŞÜUR KONTEKSTİNDƏ

SYSTEM OF MENTAL VALUES OF THE AZERBAIJANI FAMILY: NATIONAL CUSTOMS AND TRADITIONS IN THE CONTEXT OF ETHNIC CONSCIOUSNESS

Nuralı ÇƏLƏBİYEV

Dosent, Dr. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı

XÜLASƏ:

Məqalə Azərbaycan ailəsinin mental dəyərləri sistemində milli adət və ənənələrin etnik şüur kontekstində araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Müxtəlif etnoqrafik və etnopsixoloji tədqiqatlara istinad edən müəllif göstərir ki, xalqın dili, tarixi keçmişi, folkloru, ədəbiyyatı, musiqisi və xalq sənətkarlığı ilə yanaşı mental xüsusiyyətləri, milli adət - ənənələri və ailə dəyərləri də etnik şüurun daşıyıcı komponentidir. Xalqımızın tartixən formalaşmış mental ailə dəyərləri sırasında ailə adət-ənənələrinin müstəsna yeri vardır. Bunlara nikahın müqəddəsliyi, ər-arvad sədaqəti, valideynlərə, ağsaqqal və ağbirçəyə hörmət və ehtiram, uşaqlara qayğı və sevgi, qonaqpərvərlik, ailəcanlılıq, nəsillər arasında anlaşma və varislik kimi dəyərlərin etnopsixoloji genezisi etnik şüura bağlıdır.

Müəllif Azərbaycan cəmiyyətində milli ailə dəyərlərinin etnopsixoloji mənşəyini folklor nümunələri bazasında tədqiq edərək, oğuz türklərinin ailə dəyərlərini milli mentalitet, etnik xarakter və hisslər zəminində təhlil etmişdir. Müəllifin qənaətinə görə müasir dünyada qlobal çağırışlar fonunda sürətlə genişlənən qloballaşma prosesləri özünün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, bir çox xalqların milli ailə əxlaqına dağıdıcı təsir göstərir, xüsusilə, gənclər arasında yad mədəniyyətlərin imitasiyası milli ailə dəyərlərində deformasiyaların baş verməsinə səbəb olur. Bütün bunlar isə gələcəkdə xalqın etnik şüurunda müxtəlif dəyişikliklərə, xüsusilə, etnik kökdən ayrılma və marginallaşma risklərinə yol açır.

Coğrafi baxımdan Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşməsinə baxmayaraq, Azərbaycan klassik Şərq ölkəsidir. Xalqımızın Şərq milli mentalitetinə xas olan ortaq xüsusiyyətləri milli mentalitetimizdə, etnik şüurumuzda və psixologiyamızda daha güclü təcəssüm olunmuşdur. Milli kimliyimizi, milli mənlik şüurumuzu və etnik kökə bağlılığımızı qoruyub saxlamaq üçün bütün milli-mənəvi dəyərlərimiz kimi ailə dəyərlərimizi də dağıdıcı təsirlərdən mühafizə etməyə nail olmalıyıq.

Açar sözlər: ailə, mental dəyərlər, etnik şüur, etnik xarakter, milli adət və ənənələr

ABSTRACT:

The article is devoted to the study of national customs and traditions in the context of ethnic consciousness in the system of mental values of the Azerbaijani family. Referring to various ethnographic and ethno psychological studies, the author shows that along with the language, historical past, folklore, literature, music and folk art, mental characteristics, national customs and family values are also carrier components of ethnic consciousness. Family traditions have special place among the historically formed mental family values of our people. These include the ethno-psychological genesis of values such as the sanctity of marriage, faithfulness among husband and wife, respect and reverence for parents, elders and old people, care and love for children, hospitality, love to family, understanding and inheritance between generations.

The author researches the ethno psychological origin of national family values in the Azerbaijani society on the basis of folklore samples and analyzes the family values of Oghuz Turks on the basis of national mentality, ethnic character and feelings.

According to the author, the rapidly expanding processes of globalization in the modern world against the background of global challenges, in addition to their positive aspects, have a devastating effect on

the national family morality of many peoples, especially the imitation of foreign cultures among young people leads to deformation in national family values. And all these lead to various changes in the ethnic consciousness of the people in the future, specially, the risks of ethnic segregation and marginalization.

Despite its geographical location at the crossroads of East and West, Azerbaijan is a classic Eastern country. The common features of our people, which are inherent in the Eastern national mentality, are more strongly embodied in our national mentality, ethnic consciousness and psychology. In order to preserve our national identity, national self-consciousness and ethnic roots, we must protect our family values, as well as all our national and moral values, from destructive influences.

Keywords: family, mental values, ethnic consciousness, ethnic character, national customs and traditions

GİRİŞ:

Müasir sivilizasiyanın inkişaf səviyyəsi, sürətlə dərinləşən qlobal proseslər insanların həyat şəraitini, həyat baxışlarını, etiqad və münasibətlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində ayrı-ayrı xalqların milli psixologiyasında, dəyərlər sistemində bir sıra deformasiyalar özünü göstərməkdədir. Xalqımızın mental dəyərləri sistemində özünəməxsus yeri olan ailə dəyərlərində son illər müşahidə olunan deformasiyalar gənclərin tarixi köklərə bağlı olan milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyəsi məsələsini xeyli aktuallaşdırmış, milli-mənəvi dəyərlərimizi, o cümlədən ailə münasibətlərinin əsasını təşkil edən ailə dəyərlərimizi qloballaşmanın bir sıra dağıdıcı təsirlərindən qorumaq üçün məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətə çevrilmişdir.

Bəşər cəmiyyətin çoxəsrlik iqtisadi, ictimai, sosial və mədəni tərəqqisi gedişində cəmiyyətin sosial mədəni tipləri kimi bir çox sivilizasiyalar formalaşsa da, onların bir çoxu tarixə qovuşmuş, yeniləri yaranmışdır. Hazırda dünyada əsasən Qərb və Şərq sivilizasiyası adlandırılan ikiqütblü sivilizasiya hökm sürür. Bir-birindən bir çox əlamətlərinə görə fərqlənən bu sivilizasiyalarda yaşayan ayrı-ayrı xalqların hər birinin spesifik dəyərlər sistemi, bunlara əsaslanan həyat tərzi, adət və ənənələri, mental xüsusiyyətləri mövcuddur.

ARAŞDIRMA VƏ TAPINTILAR:

Azərbaycanda ailə problemlərinin öyrənilməsi sahəsində ilk tədqiqatlar etnoqrafik aspektdə aparılmış və bu sahədə ilk təşəbbüslər 1940-cı illərdən başlanmışdır. Azərbaycan tədqiqatçılarından M.Atakişiyev, Q.Qeybullayev, Ə.Əhmədov, A.Sadıxov, A.Əlizadə, G.Seyidova, N.Quliyev, Ş.Salehov, M.Cəbrayılova, Ş.Bünyadova, E.Ağasıyeva, N.Quliyeva və başqaları keçmiş və müasir kənd ailə-məişətinin problemlərini müxtəlif etnoqrafik aspektlərdən tədqiq etmişlər. Hər bir xalqın milli (etnik) şüuru onun mentalitetinin formalaşmasında başlıca amildir. Onun təsiri altında xalqın etnik hissləri və identikliyi, etnopsixoloji xüsusiyyətləri, etnik xarakteri və münasibətlər sistemi formalaşır. Etnik şüurun ən yüksək inkişaf etmiş səviyyəsi milli mənlik şüurudur və o, etnik yaddaşla – qan yaddaşı ilə sıx bağlıdır, genetik köklərə malikdir. Milli mənlik şüuru millətin öz tarixi keçmişi haqqında təsəvvürləri, tarixi təkamül yolu haqqında bilikləri, real tarixi-ictimai və siyasi hadisə və proseslərə münasibət zəminində təşəkkül tapır, nəsildən-nəslə ötürülərək mental dəyərlərə çevrilir. Etnik şüurun strukturunda milli-mənəvi dəyərləri təcəssüm etdirən gerçəkliyə emosional münasibəti ifadə edən milli-əxlaqi hisslərin özünəməxsus yeri vardır. Məhəbbət, ləyaqət, şərəf, qeyrət, milli qürur və s.kimi ali etnik əxlaqi hisslər milli xarakterin əsas atributlarındandır. Milli hisslər, milli xarakter etnik şüurun strukturunda, xalqın adət və ənənələrində davranış və ünsiyyət tərzində, münasibətlər sistemində güclü amillərdir.

Xalqın öz ana dilinə, tarixi keçmişinə, keçmiş maddi və mənəvi irsə, adət və ənənələrinə, milli-mənəvi dəyərlərə münasibəti onun mənəvi mədəniyyətinin, mentalitetinin və onun əsasını təşkil edən milli mənlik şüurunun bazasında formalaşır və təşəkkül tapır. Bunların sırasında ailə ənənələri, mental ailə dəyərlərinin özünəməxsus rolu vardır. Xalqımızın tarixən formalaşmış ailə ənənələri və dəyərləri sırasında qarşılıqlı məhəbbət və hörmət, ər-arvad sədaqətliliyi, valideynlərə, ailənin böyüyünə,

ağsaqqal-ağbirçəyə ehtiram, uşaqlara sevgi və qayğı, qonaqpərvərlik, nəsillər arasında varislik və anlaşma və s. kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlər öz əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır. "Qadın örpəyini tapdalayıb keçmək olmaz!" düşüncəsi və tabusu döyüş meydanlarında savaşan həmvətənlər və yurddaşlar arasında qan-qadanın, nahaq qanun qarşısını alan keçilməz bir sədd kimi qəbul olunmuşdur.

Ən qədim sivilizasiya məskənlərindən biri olan Azərbaycan ərazisində tarixən məskunlaşmış xalqımızın özünəməxsus tarixi yaddaşı və zəngin mədəni irsi vardır. "Azərbaycanlılar özünəməxsus tarixi inkişaf yolu keçmiş, daha qədim mənəviyyəti, zəngin coğrafi yaşayış mühiti və milli xüsusiyyətləri olan nadir xalqdır" [7, s.77].

Məlumdur ki, milli mentalitet bir millətə, etnosa mənsub olan insanları birləşdirən, onların təhtəl şüurunda streotipləşmiş, təfəkkür və davranış tərzini, dəyərləri ifadə edən və hamı tərəfindən qəbul edilən normalar sistemidir.Milli mentalitet konkret bu dövlətin ərazisində yaşayan və ya harada yaşamasından asılı olmayaraq, özünü eyni millətin nümayəndəsi hesab edən bütün insanların milli psixologiyası, adət-ənənələri və etnik xarakterində özünü əks etdirən xüsusiyyətlərin məcmusudur. Milli-mentalitetin formalaşması tarixi proses olub, olduqca uzun zaman məsafəsi tələb edən mürəkkəb sosial-psixoloji, etnik kulturoloji hadisədir. O, zamanın və tarixi şəraitin təsiri altında müəyyən dəyişikliklərə məruz qalsa da, özünün təməl xüsusiyyətlərinin qoruyub saxlayır. Tarixi yaddaş milli şüurun və mentalitetin formalaşmasında təsirli amillərdən biridir. Hər hansı bir milləti digərlərindən əsas xüsusiyyətlərin məcmuyu kimi fərqləndirən milli mentalitet öz başlanğıcını sosial-mədəni ənənələrdən, dəyər nümunələrindən götürməklə, özündə insan cəmiyyətinin müxtəlif xüsusiyyətlərini-bütövlüyünü, sosial-psixoloji keyfiyyətlərini, milli dövlətçilik ruhunu, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində təzahür edən maddi və mənəvi həyatını əks etdirir.

Hər bir xalqın dili, tarixi keçmişi, folkloru, ədəbiyyatı, musiqisi, xalq sənətkarlığı, dini, inancları, adət və ənənələri, mental xüsusiyyətləri, mədəniyyəti və s.onun milli-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edir. Çünki, xalqın adət və ənənələrində onun etnik xarakteri və hissləri, milli psixologiyası, keçmiş irsə münasibəti və mənəvi simasının ümumi cəhətləri əks olunur. Adət və ənənələr əksər hallarda sinonim anlayışlar kimi işlənilsə də, əslində onlar fərqli mahiyyət kəsb edir. Adətlər məişət davranışı zəminində tarixən meydana gəlmiş, nəsildən-nəslə keçən, hamılıqla qəbul edilən sadə davranış qaydaları toplusu, ənənə isə tarixən yaranmış, nəsildən-nəslə keçən ictimai həyatın bütün sahələrində mövcud olan, ictimai şüurun bütün formalarında təcəssüm edən ümumi norma və prinsiplər, baxışlar və mürəkkəb davranış qaydalarının məcmusudur. Milli mənəviyyat millətin tarixi yaddaşlarında, adət-ənənələrində möhkəmlənmiş xüsusiyyətlər əsasında yaranmış, onun özünə və başqa millətlərə münasibətini ifadə edən, özünəməxsus xüsusiyyətləri, millətin bütün üzvlərinin əksəriyyəti tərəfindən mənimsənilmiş milli keyfiyyətlərin toplusudur. "Xalqın mənəvi dəyərləri dedikdə, ilk növbədə onun dili, dini, elmi, ədəbiyyatı, incəsənəti, fəlsəfəsi, adət-ənənələri, əxlaqı, ümumiyyətlə, bütövlükdə mənəvi mədəniyyəti başa düşülür. Bu mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi-intellektual sərvətlərinin yaradılması və onlardan istifadə olunması prosesidir" [13,s.6].

Hər bir xalqın digər xalqlardan fərqləndirən ən ümdə cəhətlərdən biri də onun etnik şüurda və milli mentalitetində təzahür edən, etnik-psixoloji xüsusiyyətləridir. Bu xüsusiyyətlər adət və ənənələrdə, milli-mənəvi dəyərlərdə, ailədaxili münasibətlərin xarakterində, qadın və kişilərə məxsus davranış etalonlarında və stereotiplərdə öz əksini tapır. Bu mənada "Azərbaycan cəmiyyəti öz tarixi inkişafında özünəməxsus folkloru, milli adət və ənənələri, mədəni irsindən irəli gələn kişi və qadının sosial münasibətləri ilə digər xalqlardan seçilmişdir"[13, s.20].

"Tarixən qadınlar da (Azərbaycan qadınları –N.Ç.) kişilər kimi at minib, ox atmış, qılınc oynatmış, döyüşlərdə iştirak etmiş, müxtəlif heyvanlarla, qolu güclü igidlərlə, pəhləvanlarla, xalqa zülm edən padşahlarla döyüşüb qalib gəlmiş, hətta xalqın istəyi ilə dövlət idarəçiliyinin başına keçərək, onların mənafeyinə xidmət edən ədalətli siyasət yürütmüşlər" [7,s.53]. Qadın şəxsiyyətinə, ləyaqətinə hörmət üstündə kökləmiş milli ənənələrinizdə "qadın-ana" sözünün qüdrəti "ulu ağsaqqal" sözünün qüdrətinə bərabər tutulmuş, qız-gəlin, qadın yanında ədəbsiz danışıq, davranışlar ikrahla qarşılanmışdır. Qadın şəxsiyyətinə, ana haqqına böyük ehtiram göstərən xalqımızın düşüncələrində kişi papağı qeyrət, qadın yaylığı ismət rəmzi kimi dəyərləndirilmişdir. Azərbaycan qadınlarının sosial-mənəvi və psixoloji simasından bəhs edən Elşanə Əsgər yazır: "Sosial əlamətlərinə görə, Azərbaycan qadınları üçün Şərq

davranış üslubu xarakterikdir. Uzun əsrlər boyu cəhalətdən nəşət edən bəzi dini yönəlişliklər bir çox azərbaycanlı qadınlarını ev qulluqçusu vəziyyyətinə salmışdır və bu hal əyalətlərdə hələ də davam etməkdədir" [3, s.114].

Oğuz türklərində tarixən ailə daxilində ata-ana və övlad, ər-arvad münasibəti səmimiyyət üzərində qurulmuşdur. Ata ailənin bacarıqlı başçısı, böyük qayğıkeşidir. Atanın ailədə nüfuzu şəxsi keyfiyyətlərinə əsaslanır. Ailə üzvləri arasındakı münasibətdə qarşılıqlı səmimiyyət, böyüyə və qadına ehtiram böyük rol oynayır. Ata çalışır ki, oğlu mətin xarakterli bir şəxs kimi yetişsin, layiqli bir varis olsun. "Ol zamanda oğul ata sözin iki eləməzdi. İki eyləsə, ol oğlanı qəbul eləməzlərdi". Dar gündə ata-oğul bir-birinin yardımçısı, həyanı idi. Ümumiyyətlə, oğuzlarda oğul ata-ana yolunda hər cür fədakarlığa hazırdır. "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda ailə sədaqətinin mənalı ifadəsini görürük. Dəli Domrulun qadını ərinin yerinə Əzrayıla öz canını vermək istəyir.

Tarixi-etnoqrafik mənbələrə istinadən qeyd etmək olar ki, Azərbaycan ailələrində ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin mərkəzində qadının ailə və cəmiyyətdəki mövqeyi dururdu. Keçmişdə yoxsul və ortabab kəndli ailələrində qadın ev təsərrüfatında gördüyü işlərdən əlavə, əri ilə yanaşı çöl işlərində də çalışırdı. Azərbaycanın əksər şəhər və kəndlərində qadınlar yaşmaq tutur, çadra örtürdü. Zadəgan ailələrindən olan və aristokrat əsilli ailələrə məxsus qadınlar küçəyə çıxdıqda, üzlərinə toxunma rübənd tutardılar. Cavan gəlin nəinki yad kişidən, hətta bir uşağı olanadək qaynatasından, qayınlarından da gizlənməli idi.

XX əsrin ortalarına qədər Azərbaycanda gəlinlərin və qadınların ailədə vəziyyəti, yaşam tərzi indikindən çox-çox fərqli idi. Xalq arasında yaxşı gəlin üçün belə deyilirdi: "Bənövşə kimi dayanır (boynu bükük-N.Ç), qərənfil kimi baxır, lalə tək utanır, qızarır". Gəlin hamıdan gec yatıb, hamıdan tez durmalı idi [11, s.18-20].

Bir tərəfdən qadın haqqındakı mürtəce ehkamların təsiri üzündən, digər tərəfdən isə insanı ağır fiziki işə məruz qoyan dövrlərdə ailəyə qazanc gətirmək, qocalmış valideynlərə, körpə uşaqlara hayan olmaq, lazım gəldiyi hallarda öz hüququ, ailə namusu və s. uğrunda mübarizə aparmaq baxımdan qızlar oğlanlara nisbətən zəif imkanlara malik olduqlarından, qız uşağının doğulması bəzi ailələrdə bədbəxt hadisə kimi qarşılanırdı. Belə ailələrdə qız övladı "qız yükü-duz yükü" hesab edilirdi. Qıza, qadına bu cür münasibət, həm də cəmiyyətdə qadının tutduğu mövqe ilə, iqtisadi, sosial və mənəvi amillərlə əlaqədar idi. Cahiliyyə dövründə "yeni doğulmuş qız uşaqlarını diri-diri basdırmaq kimi adətlərə malik olan ərəblərin bizə gətirdikləri tam mənfi münasibətə baxmayaraq, milli-mənəvi dəyərlər sistemimizdə qadına münasibət həmişə yüksək olmuşdur. Qadının, qızın şəxsində südü hər şeydən müqəddəs sayan xalqımız tarixən ana adını uca tutmuş, onu həyatın mənası, evin gülü hesab etmişdir. Azərbaycan qadını xalqımızın minillikləri arxada qoymuş tarixi ərzində həya, namus, sədaqət rəmzi olmuşdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində cəmiyyət həyatının ictimai-siyasi və mədəni proseslərindən kənarda qalmayan Azərbaycan qadını ana kimi müqəddəs adı daşımaqla yanaşı, siyasi xadim, mütəfəkkir, diplomat, döyüşçü və s. kimi vəzifələrin öhdəsindən də layiqincə gəlmişdir. El arasında deyilir: "Qızdı-qızıldı, min tümən azdı", "Qız evin gülüdür", "Qız uşağı –evin yaraşığı", "Yeddi fərsiz oğuldansa, bir fərli qız yaxşıdır", "Qız –qızıl alma, qızı gözdən salma" və s. kimi atalar sözləri də yaranmışdır. Xalqımızın qədim şifahi və yazılı abidələrindən biri olan "Dədə Qorqud" dastanlarında da belədir. Burada "ana haqqı tanrı haqqı" hesab edilir. Dirsə xan qadına ən gözəl sozlərlə müraciət edərək onu "dirək", "dölək" adlandırır. Bu dastanda Burlaxatun, Banıçiçək, Selcanxatun, "Koroğlu" dastanında Nigar, "Şah İsmayıl" dastanında Gülzar və Ərəbzəngi, "Qaçaq Nəbi" dastanında Həcər məhəbbətin, fədakarlığın mücəssəməsidirlər.

Uzun əsrlər boyu İslam dini Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlər sisteminin tərkib hissəsi olaraq, xalqımızın milli özünüdərkini, etnik identikliyini müəyyənləşdirən amillərdən biri olmuşdur. Bu dinə əsaslanan inanclar sistemi Azərbaycan xalqını özünü vahid İslam dünyasının və İslam sivilzasiyasının tərkib hissəsi kimi qavramağa imkan verir. Məlumdur ki, din insanların dünyagörüşü formasına çevrildikdə, onların həyatının mənasına çevrilir, eyni zamanda onların mövcudluğunun məqsədini və davranışını müəyyənləşdirən güclü motiv rolunda çıxış edir. Dini dünyagörüşü və dini şüur səviyyəsində formalaşan dəyərlərin hərəkətverici qüvvələri güclü olduğundan, onlar insanların həyat fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini (ictimai-siyasi, sosial,etik, ailə-məişət və.s) özünə tabe edərək, onların fəaliyyətinin istiqamətinə və fəallığına güclü təsir göstərmək imkanına malik olur. Bu baxımdan

qeyd edə bilərik ki, xalqın dini inancları, dini hissləri və dəyərləri ölkədə sabitlik və ya qeyri-sabitlik mühitinin yaranmasında təsirli amil hesab oluna bilər. İslami cəmiyyət nizamında ailə insanlığın ilk və mükəmməl toplumu, mədəniyyətin beşiyidir. Evliliklə qurulan ailə qohumluq bağlarının genişlənməsinə və möhkəmlənməsinə səbəb olur, cəmiyyətin gələcək nəsillərinin artımına, onların insanlıq mədəniyyəti səviyyəsində tərbiyə olunmasına yol açır. Bu mənada İslam dini bəyan edir ki, insanlıq mədəniyyətinin güc toplamasında, zənginləşməsində və təkamülündə başlıca qaynaq ailədir.

"Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunuda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər [5, s.7]. Dünya epos mədəniyyətinin nadir örnəyi olan bu dastan ulu öndərimizin qeyd etdiyi kimi, "Azərbaycan xalqının tarixinin, etnik yaddaşının arxaik təfəkküründün güzgüsüdür.... nitqimizin, mənəviyyatımızın, ruhumuzun nəğməsi kimi də böyük mədəni- estetik əhəmiyyət kəsb edir" [5, s.9]. Bu möhtəşəm tarixi abidə xalqımızın milli kimliyini, tarixi köklərini, qan yaddaşını əks etdirməklə yanaşı, milli adət və ənənələrini, etnik-psixoloji keyfiyyətlərini də yaşadır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları xalqımızın ümumi etnik simasını, etnik xarakterini, tarixi köklərə söykənən milli-mənəvi dəyərlərinin etnogenezini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. Burada xalqın həyat tərzi ilə yanaşı, onun maddi və mənəvi tələbatları, önəm verdiyi dəyərlər sosial-psixoloji motivlər, sərvətlər, məxsusi mənəvi keyfiyyətlər milli varlığımıza şahidlik edir. "Kitabı -Dədə Qorqud" dastanlarında xalqımızın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərinin inikası sahəsində dəyərli tədqiqatları ilə tanınan professor Ə.S Bayramov yazır: "Oğuzların zəngin, rəngarəng, mənəvi-psixoloji xüsusiyyətləri ümumi xarakter əlamətlərində daha parlaq şəkildə təzahür edir. Oğuzlar cəsur, igid, qorxmaz, çalışqan, qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaqda inadkar və qətiyyətlidirlər. Oğuzlarda əsl adı hər kəs doğularkən deyil, həyatda bir hünər, igidlik göstərdikdən sonra alır" [4,s.46].

"Dədə-Qorqud" eposunun əhəmiyyətindən bəhs edən professor R.İ.Əliyev yazır: "Azərbaycan xalqının islamaqədərki psixologiyası, qədim türk təfəkkürü, həyat tərzi, adət-ənənələri barədə müəyyən məlumat və təsəvvürlər əldə etmək üçün "Kitabi-Dədə Qorqud" qədər fundamental digər bir əsər tapmaq çətindir" [6,s.159]. Dastanda oğuz türklərinin ailə həyatı, məişəti, yaşam tərzi, adət və ənənələri ilə bağlı çoxsaylı nümunələr özünə yer alır. Dədə Qorqud qonağa hörmət etməyən tənbəl qadınları pisləyir, yaxşı qadınları tərifləyir, onları "dölək", "evin dayağı" adlandırırdı. "Oğuzların qadınları, bütün "qız-gəinləri" çadra, yaşmaq nə olduğunu belə bilməyirlər, kişiləri isə yalnız bir qadınla ailə qururlar. İslam və şəriətin əksinə olaraq, onların hamısı təkarvadlıdır və heç biri nə iki nə çox arvad saxlayır" [2, s.28].

Tanınmış tədqiqatçı-alim E.Əlibəyzadə "Dədə Qorqud"da qadının cəmiyyətdəki mövqeyini belə dəyərləndirir: "Ana tanrı tək uca tutulur. Onu ancaq tanrı ilə yanaşı qoymaq olar. Oğuz qızları, qadınları yalnız ana Vətənlə, ana torpaqla müqayisə edilə bilər. Onlar yalnız ailə-məişətdə deyil, həyatda öz ləyaqəti ilə, fəallığı və mərdliyi ilə, mətanət və sədaqəti ilə diqqəti cəlb edirlər. Onlar hər mənada qadınlığa əsil nümunə, örnəkdir, daha dürüst desək, qadınlar bu mövqedən təsvir, təqdir və təqdim olunur" [8, s.27].

Namus, şərəf, ləyaqət, qürur oğuzlar üçün müqəddəs mənəvi sərvətdir. Şöklü Məliyin adamları Salur Qazanın var-yoxunu talan edir, qırx incəbelli qızla arvadını, anasını və oğlunu əsir aparırlar. Şöklü Məlik Qazan bəyin arvadını – Burla Xatunu məclisinə gətirib şərab paylatmaq, bununla da Salur Qazanın və bütün Oğuz elinin ləyaqətini, şərəfini alçaltmaq istəyir. Ancaq "Qazan bəyin xatunu hansınızdır?" – sualına qırx incəbelli qız bir yerdə: "mənəm" – deyə cavab verir. Daha sonra Burla xatun vəziyyəti oğluna bildirəndə, Uruz anasına deyir: "Saqın, qadın anam! Mənim üzərimə gəlməyəsən, mənim üçün ağlamayasan. Qo, bəni qadın ana, çəngələ ursunlar. Qo, ətimdən çəksünlər, qara qavurma etsünlər, qırq bəg qızının önina ilətsünlər. Onlar bir yedigində sən iki yegil. Səni kafirlər bilməsünlər – duymasunlar" [10, s.45].

Tarixi-etnoqrafik mənbələr göstərir ki, Azərbaycanda orta əsrlərin ailə məişəti ilə yeni dövrün ailə məişəti, adət-ənənələri arasında kəskin fərqlər olmamış, ailə məişətində varislik ənənələri, mütərəqqi adətlər qorunub saxlanılmış və bu gün də davam etməkdədir. Azərbaycan etnoqrafiyası, folkloru və elməqədərki psixoloji fikrində ağsaqqal və ağbirçəyə hörmət həmişə təşviq olunur. Atalar sözləri və zərb məsəllərdə bu barədə çoxsaylı nümunələr vardır. Məsələn, "Ağsaqqal olan yerdə urvat, ağbirçək olan yerdə mürvət olar", "Ailə səadəti ağsaqqaldan keçər", "Allahsız yerdə otur, böyüksüz

yerdə oturma", "Dədə olan yerdə ədəb, gəda olan yerdə əda olar", "Nikah ailənin haqq açarıdır", "İki arvadlıdansa it urvatlı olar" və s.

Azərbaycanda ailə və ailə məişəti məsələləri üzrə etnoqrafik tədqiqatlar aparan N.M.Quliyeva bu məsələyə toxunaraq yazır: "Adətən həm oğlan, həm də qız evində toy şənliyi üçün çoxlu adamın yerləşə biləcəyi, həmçinin çalıb-oynamaq, güləşmək üçün də şəraiti olan böyük "mağar" tikərdilər. Ənənəvi olaraq, həmin mağarı və ya toyxananı meydançada tikər, toy şənliyini orada keçirərdilər. Mağarın yuxarı başında toyu idarə edən musiqiçilər-toyçular üçün nisbətən hündür olan xüsusi yer, habelə ayrıca masa, bəylik taxtı düzəldir, masanın üstünə şirniyyat və güzgü qoyurdular" [12, s.23].

Tarixən Azərbaycan cəmiyyətində nikah seçimi məsələsində qismətə inam üstün təsirə malik olmuşdur və bu gün də bir çöx ailələrdə bu inam öz təsir gücünü saxlamaqdadır. Xalqımızın inanclarına "qismət insan iradəsi ilə başlayan, böyük qədər cizgisində minlərcə hikmətə səbəb olan, maddədən mənaya yol açan, daim səmadan enən bir imtahan vəsiləsidir. Həyat məktəbinin ən sirli həqiqəti olan qismət hər bir ailəyə öz qismətinə uyğun daxil olar" [9,s.27].

Azərbaycan xalqı ailənin əsası olan nikaha tarixən yüksək dəyər vermiş, nikahı müqəddəs dini akt hesab etmiş, onu xeyir mələklərinin adı ilə bağlamış, yeni ailə quran gənclərin valideynlərin xeyir-duası ilə müstəqil həyata qədəm qoyması vacib şərt hesab edilmişdir. Nikah mərasimi müqəddəs an hesab edilmiş, toyun sonunda qab-qacağın qırılması yeni ailə quranların "ürəklər sınmasın"- deyə arzu və niyyətlərinin ifadəsi kimi yozulmuşdur. Məhz buna görədir ki, ailə-məişət mövzusu Azərbaycan folklorunda və bədii nəsrində diqqətəlayiq örnəklərlə zəngindir.

Azərbaycan ailəsində və ailə məişətində ailə-nikah münasibətləri ilə bağlı məsələlərdə qohumla evlənmə xüsusi yer tuturdu. Lakin bu, qəbilə-tayfa quruluşu üçün xarakterik olan "endoqam" nikah deyildi, çünki qohum olmayanlarla evlənməyi qadağan etmirdi. Sonralar İslam dini Azərbaycanda qohumla evlənmə adətini şəriət qaydaları ilə tənzimləmişdir.

Azərbaycanda qohum ilə evlənmə səbəbindən ən çox kuzen nikahlar yaranmışdı. Kuzen nikahlar iki qrupa bölünürdü: kuzen nikahlar (əmioğlu ilə əmiqızının və xalaoğlu ilə xalaqızının nikahları) və krosskuzen nikahlar (dayıoğlu ilə bibiqızının və bibioğlu ilə dayıqızının nikahları).

NƏTİCƏ:

Tarixən Azərbaycan ailələrində xalqın etnik şüuru və milli mentaliyeti zəminində nikah, toy, uşaqların tərbiyəsi, dəfn və s. kimi ailə məişəti və həyat tərzi ilə bağlı müəyyən adət və ənənələr yaranmışdı. Azərbaycanlıların toy adətlərində digər türk dilli xalqlara xas olan ümumi oxşar əlamətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Bu fərqlər respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində də nəzərə çarpır. Bir çox xalqlarda olduğu kimi, azərbaycanlılarda da evlilik elçilik (qız bəyənmə), nişan və toy olmaqla üç əsas mərhələdən keçir. Keçmiş dövrlərdə evlənmə (ərə getmə) zamanı qızın fikri əsas götürülməz, son qərarı valideynlər, əsasən ata və ya baba verərdi.

Bir çox müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da həm ailədə, həm də bütövlükdə cəmiyyətdə kişi cinsinə ənənəvi olaraq üstün tələblər verilir, ailənin əsas tələbatlarının təmin edilməsi, həlledici məqamlarda qərarların qəbul edilməsi məsuliyyəti onun üzərinə qoyulur. Qədim adət - ənənələrinə görə ailədə oğlan uşaqlarının ərköyün davranışına liberal münasibət bəslənilir, qidanın ən yaxşısı onlar üçün ayrılırdı. Kiçik yaşlarından oğlan uşaqlarına azad, sərbəst fərd kimi, qızlara isə asılı fərd kimi yanaşılırdı. Əksər hallarda ailədə qız uşaqlarının doğulması kədərlə qarşılanır və onlara qarşı cinsi ayrı-seçkilik göstərilir, təhsillərini davam etdirmələrinə, işləmələrinə və s.icazə verilmirdi.

Milli mənəvi dəyərlər daim inkişaf etdiyindən və digər mədəniyyətlərlə əlaqəyə girərək, yeniləndiyinə görə, onun əsas və təməl prinsiplərinin qorunub saxlanmasında ailənin təsir gücü böyükdür. Çünki ailənin hər bir insana həyat boyu təsir imkanları digər sosiallaşdırıcı təsisatların imkanlarından daha çoxdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayeva N.Ə. Milli-mənəvi dəyərlərimizin formalaşmasında İslamın yeri və rolu./ Fəls. üzrə fəls. dokt. diss. avtoref. B:, 2010.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar./ S.S.Əliyarov və Y.M.Mahmudovun red. ilə. B:, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 1989.
3. Агасиева Э. Азербайджанцы: особенности национального характера. Монография. Б:, «Мутаржим», 2010.
4. Bayramov Ə.S. "Dədə-Qorqud Kitabı" dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası./ Dədə-Qorqud Dünyası. Məqalələr. B:, "Öndər Nəşriyyat", 2004, səh.44-57.
5. Əliyev H.Ə. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı./Dədə-Qorqud Dünyası. Məqalələr. B:, "Öndər Nəşriyyat", 2004, səh.6-17.
6. Əliyev R.İ. Etnopsixologiya: Qloballaşma və millilik. B:, "Nurlan", 2007.
7. Əliyeva Ə.Azərbaycan nağıllarında genderlərarası keçid–trasvestizm.//"Gender Problemi və Müasir Azərbaycan" mövzusunda II Respublika Elmi Konfransının Materialları. B:, Azərbaycan Universiteti, 23 noyabr, 2018-ci il, səh. 53-56.
8. Əmrahlı L. Şərsiyyət və cəmiyyət. (Psixoloji etüdlər), B:, MBM, 2007.
9. Hacıbəyli A. Səadət ocağı –Ailə. B:, "Nurlan", 2013.
10. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər.B:, "Öndər Nəşriyyat", 2004.
11. Quliyeva N.A. Azərbaycan ailə məişətinin bəzi məsələləri. B:, "Elm", 1986
12. Quliyeva N.M. XIX-XX əsrlərdə Bakı şəhər əhalisinin ailə və ailə məişəti. B:, "Elm", 2011.
13. Rüstəmov Y. Gender mədəniyyəti dünən, bu gün və sabah./Azərbaycanda Qadın Məsələsi.B:, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2006, s.19-22.

QARABAĞ MÜHARIBƏSINDƏ YARALANMIŞ ƏSGƏRLƏRIN BƏRPASINA DAIR TIBBI VƏ MƏNƏVI DƏSTƏK HAQQINDA MÜASIR MÜLAHIZƏLƏR ICMAL

MODERN CONSIDERATIONS ON MEDICAL AND MORAL SUPPORT FOR THE WOUNDED IN THE KARABAKH WAR SOLDIERS REHABILITATION

Gulnarə ƏZİZOVA İbrahim

Pof. Dr. Azərbaican Tibb Universiteti

Mahirə ƏMIROVA

Ass.Prof. Dr. Azərbaican Tibb Universiteti

Sabrin Azim ALİ MOHAMMAD

Ass.Prof.City University College of Ajman

Ellada HÜSEYNOVA Eldar

Ass. Azərbaican Tibb Universiteti

DASHDAMİROVA Gulnara Sabir

Ass.Azərbaican Tibb Universiteti, gulnara

XÜLASƏ

Müharibə zamanı travma almış əlillərin sosial və mədəni vəziyyətini nəzərdən keçirmək, onların yenidən həyata yararlı vəziyyətdə qayıtması hər ölkənin qarşında duran əsas məqsədlərindən biri olmalıdır. Ortopedik yaralanmalar müharibə itkilərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir, həmin yaralanmalara məruz qalmış xəstələrin erkən sağalması fizioterapevtlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bütün müharibə xəsarətləri arasında kəllə-beyin travmaları üstünlük təşkil edir. Məsələn kəllə-beyin travmalarına amputasiya hallarından təxminən 8 dəfə çox təsadüf edilir. Qeyd edək ki, kəllə-beyin travmaların əsasən yüngül forması üstünlük təşkil edir. Beləliklə fizioterapevtlər müharibə dövründə ən əvəzedilməz həkim kateqoriyasına daxildir. Yaralılar arxa cəbhəyə ötereldükcə reabilitasiya yükü cərrahların üzərinə düşür. Cərrahlar, uğurla yerinə yetirdikləri bacarıqlı əməliyyatların belə bəzən son dərəcə uğurla bitdiyinin, bəzən isə arzuolunmaz nəticə verdiyinin qeyd edirlər. Tədqiqatlar aşkarlamışdır ki insanda Allaha imanın olması onun sağalmasına olduqca müsbət təsir göstərir. Belə ki, coğrafi baxımdan yaxın olan, lakin mədəniyyətcə bir qədər fərqlənən bölgələrdə həyata keçirilən eyni reabilitasiya tədbirlərinə xəstələrdə yaranan reaksiyalarda fərqliliklərə də istinad edə bilərik. Son tədqiqatlar göstərir ki, reabilitasiya tədbirlərinin yüksək dərəcədə effektiv nəticə verməsi üçün müalicənin ailəyə yaxın mərkəzlərdə aparılmasına diqqət yetirmək lazımdır. Bu layihəni həyata keçirmək üçün tibbi xidmətlər zamanı insanın daxili aləmi mümkün qədər nəzərə almalıdır. Bu tip tibbi xidmətləri göstərmək üçün bizim ixtisaslaşmış proqramımız olmalıdır. Tibb tarixində belə hallar müşahidə olunur ki, xəstə güclü psixoloji dəstək aldığına görə uzun müddətli sağalma kursu nəticə etibarilə gözlənilməz dərəcədə müvəffəqiyyətlə bitmişdir. Beləliklə çoxsaylı travmalardan sonra xəstələrin uğurlu reabilitasiyası məqsədiylə xəstələrə müsbət təsir edən mənəvi amilləri nəzərə almaq və onları inkişaf etdirmək vacibdir. Bütün bu amilləri nəzərə alan vı son zamanlar inkişaf etdirilən proqrama əasən reabilitasiya dövrü məqalədə qeyd etdiyimiz 4 əsas mərhələyə bölünür.

Açar sözlər: qazi, mənəvi amillər, müharibə travmaları, reabilitasiya proqramı

ABSTRACT

One of the main goals of any country should be to redefine the social and cultural situation of people with disabilities who were injured during the war and bring them back to life. Orthopedic injuries account for a significant portion of military casualties, and physiotherapists ensure early

recovery for patients with these injuries. Cranial-brain traumas are the predominant amid injuries sustained in the war. For example, these injuries are about 8 times more common than amputations. It should be noted that the predominant form of cranial-brain trauma is mild injury. Thus, physiotherapists are the most indispensable category of doctors in wartime. As the wounded are transported to the rear, the rehabilitating responsibilities of the wounded pass to the surgeons. Surgeons know that even the most successful surgeries performed by them can sometimes exceed all expectations, and sometimes end in the most unfavorable way. Research shows that a person's faith in Allah Almighty has a positive effect on his recovery. We can also point on differences in the reactions of patients to the same rehabilitation measures carried out in regions geographically close, but slightly different in culture. Recent studies have shown that for highly effective rehabilitation, care must be taken to provide treatment for the injured in centers close to the family. To implement this project, during the provision of medical services, it is necessary to take into account the spirituality of a person as much as possible. We must have a specialized program to provide this type of health care. In the history of medicine, it was noticed that a long course of recovery ended unexpectedly successfully due to the strong psychological support for the patient. Thus, for the successful rehabilitation of patients with multiple injuries, it is important to take into account and develop moral factors that have a positive effect on patients recovery. Taking into account all these factors and according to a recently developed program, the rehabilitation program period is divided into 4 main stages, which we mention in this paper.

Key words: spiritual factors, rehabilitation program, war trauma, wounded solgiers

GIRIŞ

2020-ci ilin sentyabr ayında Ermənistanın silahlı qüvvələri bir çox istiqamətdə Azərbaycan sərhədlərinə hücum etdi. Azərbaycanın az təminatlı ailələrdən çıxmış könüllülər öz Vətəninin müdafiəsinə qalxdılar. Müharibədə 3000 nəfər azərbaycanlı şəhid oldu, 13000 nəfər qazi şikəst qayıtdı, bir çoxu hələ reabilitasiya keçməkdədir, bəziləri isə müharibənin dəhşətlərindən sonra dərin psixoloji stresdən hələ özlərinə gəlməyiblər. Beləliklə bizim insanlar, Ermənistanın silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində çoxsaylı ağır xəsarətlər aldı. Ölkəmizdə yeni nəslin sağlamlığına ən çox zərbə vuran bu amildir. Tarix, hərbi əməliyyatlardan sonra ordunun bərpası təcrübəsinə malikdir, ən zəngin reabilitasiya təcrübəsi Böyük Vətən Müharibəsindən sonra əldə edilmişdir. Hərbi xəstələr reabilitasiya şəraitində bir birindən çox fərqlənirlər. Kanadada, ABŞ-ya nisbətən az sayda hərbi itki müşahidə edilir ki, bu da ABŞ-da davamlı qarşıdurmalar nəticəsində yaralı əsgərlərin sayının artması ilə bağlıdır (Hannah F. 2008, September 9) Müharibələrin tibbi təcrübəsi, həmin döyüşlərdə iştirak edən ölkələrdə əlillər üçün təbabətin gələcəyini formalaşdıran döyüş əməliyyatlarından daha uzun müddət davam etməkdədir. Böyük Vətən Müharibəsi dövründə Almaniya və Böyük Britaniyada reabilitasiyanın müqayisəli təhlilini aparməşdır; onların təctrübəsi göstərir ki, hər ölkənin döyüşmə qabiliyyəti yaralı əsgərlərin effektiv reabilitasiyasından asılıdır. Əlillərin sosial və mədəni vəziyyəti nəzərdən keçirilməli, onların yenidən həyata yararlı vəziyyətdə qayıtması hər ölkənin qarşında duran ön məqsədlərindən biri olmalıdır. Almaniya və İngiltərədə bu problemlərin həlli əsgərlər üçün tibbi layihələrin hazırlanmasına təkan verib tibbin bu sahəsinin inkişafı ilə müşayiət olundu (Anderson J. et al, 2014). Hərbi təbabət gənc nəsli müharibə dəhşətlərindən qorumaq üçün bəzi qaydalar hazırlamışdır. Belə ki, döyüş getdiyi bölgələrdə uşaqların döyüş əməliyyatlarına cəlb edilməsi bəyənilmir. (Patrick J. et al.,1996). Müharibə dövründə xəstəxanalar hərbi xəstəxanalara çevrilir, bu isə inzibati problemlər yaradır, lakin buna baxmayaraq qazilərin xidmət və müalicə almaq haqqı prioritet təşkil etməli, və onların ilkin hüquqa sahib olduqları nəzərə alınmalıdır (Marble S., 2008).

Şək.1. II Qarabağ müharibəsinin 11 əməliyyat keçirmiş qazisi Adəm Məmmədzadə, hal-hazırda onunla heç kəsin maraqlanmadığından şikayətlənir, ağrıdan ayaqlarının amputasiya olunmasını istəyir.

Yaralılara qarşı optimallaşdırılmış qayğı ümidverici nəticələr verə bilər. Ortopedik yaralanmalar müharibə itkilərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir,və bu səbəbdən həmin yaralanmalara məruz qalmış xəstələrin erkən sağalması fizioterapevtlər vasitəsilə həyata keçirilir. R. Martin göstərdi ki, fizioterapevtlər müharibə dövründə ən əvəzedilməz həkim kateqoriyasına daxildir, çünki onların humanitar yardım göstərməyə çox münasib olduğu bəllidr Fizioterapevtlərin əzələ-skelet travması sahəsində yığdıqları tibbi təcrübə onları müharibə zamanı və müharibədən sonrakı dövrdə əsgərlərin reabilitasiyası üçün əvəzolunmaz həkim kateqoriyasına daxil edir (Martin R. 2001).

Travma almış hərbi qulluqçular və onların ailələri tibbi yardımın hər mərhələsində təcrübədən keçmiş, təhlükəsiz və müsbət nəticə verə biləcək tibbi müdaxilələrə etibar edirlər. Bununla belə, xroniki travma zamanı kəskin travmaya nisbətən müalicə variantları daha məhduddur. Tədqiqatlar aşkarlamışdır ki insanda Allaha imanın olması onun sağalmasına olduqca müsbət təsir göstərir (Besemann L.M. et al. 2018)

Hal-hazırda əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalaraq inkişaf edən klinikayaqədər müalicə, ön cəbhədə travma alıb yaralananlar üçün intensiv terapiyanın təşkili zədələrdən sonra sağ qalmaehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Ancaq tibb sahəsindəki bu irəliləyişlərə baxmayaraq, əsgərlərin reabilitasiyası ilə bağlı bəzi problemlərin öhdəsindən gəlmək hələ də çətindir: hərbçilərin çoxunda hələ də travmadan sonra klinik üçlük qarşısıalınmaz şəkildə inkişaf edir: xroniki ağrı, travmadan sonra stressor pozuqluqlar və beyin travması. Bütün xəsarətlər halında kəllə-beyin travmaları üstünlük təşkil edir, məsələn kəllə-beyin travmalarına amputasiya hallarından təxminən səkkiz dəfə çox təsadüf edilir, kəllə-beyin travmaların əsasən yüngül forması üstünlük təşkil edir (Hannah F. 2008, September 9)

Hər həkim əlindən gələn hər şeyi etdikdən sonra fərqli nəticələr əldə edəcəyini bilir. Həkimin təcili tibbi müdaxiləsi və reabilitasiya proqramında maksimum iştirakı təmin olunduqdan sonra belə, tibbi müdaxilələrin fərqli xəstələrə fərqli şəkildə təsir etməsi məlum bir həqiqətdir. Cərrahlar, uğurla yerinə yetirdikləri bacarıqlı əməliyyatların belə bəzən son dərəcə uğurla bitdiyinin, bəzən isə arzuolunmaz nəticə verdiyinin fərqindədirlər. Buna görə də indi hal-hazırda tibbdə reabilitasiyanın bio- psixo-sosio-spiritual model qəbul edilmişdir (Polatajko H.J.et al 2007). Reabilitasiya variantlarının seçilməsi, travmanın növündən, ağırlaşmalarından və funksional məhdudiyyətlərdən asılı olduğu məlumdur. Hərbi travma əsasən çoxsaylı xəsarət şəklində olur, bunlar müştərək ağır travmalar sırasına daxil olan zədələrdir; bu zaman qırıqlar, amputasiyalar, periferik neyropatiyalar, onurğa beyni zədələnmələri, kəllə-beyin travması və s. hallar yaranır. Müştərək travmadan sonra reabilitasiya keçən hərbi qulluqçular üçün post-travmatik mərhələdə yuxarıda qeyd etdiyimiz klinik üçlük bir çox problem yarada bilər. Travmanın xroniki ağrı və zehni problemlərə yol açdığı zaman bütün tibbi müdaxilələr nəticəsiz qala bilər. Məsələn, kəllə-beyin travmasından sonra yaranan stress,

sinir pozğunluğu və əsgərlərin evə qayıtdıqdan sonra fiziki sağlamlıq problemləri ilə birbaşa əlaqəli problemlərdir (Hoge C.W. et al., 2008) Müşayiətedici simptomlar yuxu pozğunluqları, depressiya və psixoloji narahatçılıqla üst-üstə düşə bilər, bu da əsas xəstəliyin mənşəyini və həqiqi mahiyyətini aşkarlamağına mane olaraq diaqnozu müəyyənləşdirməyi və dəqiqləşdirməyi çətinləşdirir. Uşağlıqdan psixoloji problemləri törədən amillər də müəlicəyə neqativ təsir göstərir (Wasserman M. 2017). Qandiyə istinad etsək, həyatın gerçəkliyi aşağıdakı şəkildə cərəyan edir: "İnanclarınız düşüncələrinizə çevrilir. Düşüncələriniz sözlərinizə çevrilir. Sözləriniz əməllərinizə çevrilir. Əməlləriniz vərdişlərinizə çevrilir. Vərdişləriniz dəyərlərinizə çevrilir. Dəyərləriniz taleyinizə çevrilir " (Hawkins B. et al. . 2015). Düzgün tibbi müdaxilə strategiyası bahalı və yersiz, bəzən hətta zərərverici müalicə nəticəsində nəzərdən qaça bilər, və beləliklə səhv diaqnoz dəqiq simptomlara əsaslanan düzgün müalicə seçimini ləngidə bilər. Nəzərə alınmalıdır ki, travmaların çoxu əzələ-skelet sistemində uzun müddətli degenerativ dəyişikliklər törədərək xroniki ağrı mənbəyi ola bilər. Bu isə sağalma prosesinin və fiziki fəaliyyətə qayıtmağın gecikməsinə, dayaq-hərəkət sistemin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudiyyətləşməsinə, məhdudlaşmaların aktiv həyatda iştirakın azlmasına və ümumiyyətlə həyat keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb ola bilər.

Tibbi müdaxilələrin müsbət tərəfi odur ki, yaralı hərbi qulluqçular və onların ailələri davamlı tibbi yardımın onların sağalmasına kömək edəcəyinə inanır. Bununla birlikdə hamıya məlumdur ki, dəlillərə əsaslanan müalicə variantları nisbətən məhduddur və əslində xroniki xəstəliklərlə müşayiət olunur, buna görə travma alan insanlar reabilitasiyadan faydalanmaq istədikdə bu, əlavə müalicə variantlarına ehtiyac yaradır. Hal-hazırkı məlumatlar əksər hərbi qulluqçuların müalicəyə tam müsbət reaksiya vermədiyini göstərir, çünki travma almış xəstələr çox rəngarıng xəstə populyasiyasını təşkil edir, onların da qruplaşdırılması kifayət qədər çətinlik doğurur, beləliklə travma almış xəstələrin sağalma və reabilitasiyasını daha yaxşı təşkil etmək üçün daha çox araşdırma və insan mərkəzli qayğıya ehtiyac duyulur. Bu fikri təsdiqləmək üçün coğrafi baxımdan yaxın olan, lakin mədəniyyətcə bir qədər fərqlənən bölgələrdə həyata keçirilən eyni reabilitasiya tədbirlərinə reaksiyalarda yaranan fərqliliklərə də istinad edə bilərik. Belə ki, Anderson et al., İngiltərə və Almaniya kimi coğrafi cəhətdən olduqca yaxın olan ölkələrdə eyni reabilitasiya müalicə əməliyyatlarına qarşı əhəmiyyətli dərəcədə reaksiyada fərqlərin mövcudluğunu aşkarladılar. Bu səbəbdən aşkarlanmışdır ki, reabilitasiya tədbirlərinin yüksək dərəcədə effektiv nəticə verməsi üçün müalicə ilk növbədə ailəyə yaxın mərkəzlərdə aparılmalıdır. Bu layihəni həyata keçirmək üçün tibbi xidmətlər mümkün qədər insanın daxili aləmini nəzərə almalıdır və bu növ tibbi xidmətləri göstərmək üçün bizim ixtisaslaşmış proqramımız olmalıdır. Bu cür proqramlar (Jackson et al., 2016) digər ölkələrin təcrübəsində mövcuddur: belə ölkələrin mülki mərkəzləri bir neçə hərbi reabilitasiya mərkəzləri ilə birləşərək birgə fəaliyyət göstərir. Bu cür ixtisaslaşmış yanaşma sayəsində, uzun müddətli reabilitasiyadan sonra yaralanmanın şiddətinə baxmayaraq xəstə güclü psixoloji dəstək aldığına görə və uzun müddət sağalma kursu keçdiyinə görə müalicənin nəticəsi gözlənilməz dərəcədə müvəffəqiyyətli olmuşdur.

Hal-hazırda heç kəsdə şübhə doğurmur ki, hər bir yaralının müalicə nəticəsinə əslində bir çox amil: zədənin ağırlığı və mürəkkəbliyi, tibbi müdaxiləyə başlama zamanı, tibbi xidmətin keyfiyyəti, və hətta ailə tərəfindən xəstəyə göstərilən psixoloji dəstək təsir göstərir. Xəstənin sağalmasında inam, məqsədyönlülük və insanda ümumbəşəri insani dəyərlərin mövcudluğu kimi mənəvi amillər də böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsanlara və həyata mənfi münasibət göstərən hərbi qulluqçular özlərini sosial əlaqələrdən və cəmiyyətindən uzaqlaşdırır, belə fərdlər ləng sağal, hətta onlarda sağalma prosesi tam getmir; onların reabilitasiyasının nəticəsi ümumiyyətlə əlverişsizdir. Lakin həyata yeni bir baxış əldə edən və yeni vəziyyətlə barışanlar əlilliklərini və ya funksional qabiliyyətlərindəki dəyişiklikləri yeni faydalı fəaliyyətlər ə yönəldə bilirlər, onlar müvafiq faydalı yeni fəaliyyət seçərək travmanın mənfi təsirini kompensasiya edə bilirlər. Bu tip insanlar uğurla faydalı fəaliyyətlə məşğul ola bilir və asanlıqla reabilitasiya olunurlar. Əlbətdə ki, tibbi müdaxilənin ilk mərhələsində həkimlərin ilkin rolu həyat və sağlamlığı qurtarmaqdır, buna görə onların son nəticələrə təsir göstərə biləcək psixososial faktorları təfərrüatlı öyrənməyə vaxtı az olur; hətta müalicənin ilk mərhələsində həkimin psixososial faktorlarda fokuslaşması potensial olaraq xoşagəlməz nəticə ilə bitə bilər. Bununla yanaşı, gecikmiş mərhələdə çoxsaylı travmalardan sonra xəstələrin uğurlu reabilitasiyası məqsədiylə, xəstələrə müsbət təsir edən mənəvi amilləri nəzərə almaq və onları inkişaf etdirmək vacibdir (Hoge C.W. et al., 2004).

Hal-hazırda reabilitasiya dövrü 4 əsas mərhələyə bölünür (Hoge C.W. et al., 2004)

I. Əməliyyatdan sonrakı, protezdən əvvəlki dövr:

a) fizioterapiya və fiziki aktivliyə cəlb edilmə, dayaq-hərəki (əzələ-skelet) sisteminin gücləndirilməsi

b) fiziki hərəkətlərə qoyulan məhdudiyyətlər təyin olunur və təhlükəsiz məşq növləri tövsiyə edilir

c) Psixoloji dəstək üçün həmyaşıdların xəstə əsgərlə mənəvi əlaqələrə cəlb edilməsi tövsiyə olunur

II. Ortopedik təlim:

a) Protez təliminin ilkin mərhələsi üçün 4-6 həftə tələb olunur

b) Qaçış, tələb olunan nəticə əldə edə biləcək məşqlər və protezlərdən tam istifadə etmə bacarıqların inkişafı. İstənilən nəticəni əldə etmək üçün adətən 4 - 6 ay, bəzən bir ilə qədər vaxt tələb olunur

c) İdman fəaliyyəti. Bu mərhələdə xəstəyə, amputasiya olunmuş, nisbətən aktiv və pozitiv xəstələrdən dəstək tələb olunur

d) Aktiv reabilitasiya davam edir. Bu mərhələdə hələ işə qayıtmağa icazə verilmir

III. Xəstənin normal fəaliyyətə qayıtması ev, ailə və cəmiyyətdəki vəzifələrinə qayıtmasına bağlıdır

a) Əsgər qorunan reabilitasiya mühitindən çıxdıqda və dəyişmiş (məs. amputasiya olunmuş) şəxs kimi əvvəlki həyatına qayıtması kifayət qədər ağrılı prosesdir. Bu vaxt xəstənin mənəvi sağlamlığının pozulma riskinin ən çox təsadüf olunan vaxtıdır, ona görə xəstənin psixoloji sağlamlığının həkimlər və ailə üzvləri tərəfindən diqqətlə izlənməsi zəruridir.
b) Xəstənin tərk olunmuşluq və təcrid edilmə hisslərinin qarşısını almaq üçün onun cəmiyyət tərəfindən dəstəyə ehtiyacı var. Bu məqsədlə xəstələri dəstəkləyə biləcək ixtisaslaşdırılmış iş mühiti yaradılır və belə işdə qeyri-rəsmi qarşılıqlı əlaqələr qurulur.

IV. Xəstənin məhsuldar fəaliyyətlərə və həyatdakı ilkin mövqeyinə qayıdışı:

a) Xəstə həyatda peşəkarlığını nümayiş etdirə biləcəyi mənalı məqsəd tapmalıdır; bu məqsəd istənilən şəkildə reallaşa bilər

b) Xəstənin "İşə yararsız - işə yaramayan" standartlarla əlaqədar narahatlıqları aradan qaldırılmalıdır. Bu məqsədlə onu yenidən işə qəbul etmək və ya yenidən hazırlaşdırma yoluyla (xəstənin arzusu olduqda) yenidən hərbi işinə qəbul lazımdır

c) Xəstə yenidən cəmiyyətdəki, ailədəki və işdəki əhəmiyyətini qazanır

ƏDƏBIYYAT

1. Hannah F. CRS Report for Congress; Order Code RS22452, United States Military Casualty Statistics: Operation Iraqi Freedom and Operation Enduring Freedom. 2008, September 9
2. Anderson J., Heather R. P. Rehabilitation and restoration: orthopaedics and disabled soldiers in Germany and Britain in the First World War // Medicine, Conflict & survival. 2014; 30 (4): 227-251.
3. Patrick J. Bracken, Joan E. Giller & James K. Ssekiwanuka The rehabilitation of child soldiers: Defining needs and appropriate responses, Medicine and War. 1996, 12:2, 114-125).
4. Marble S. Rehabilitating the wounded: Historical Perspective of Army Policy//Office of Medical History, 2008, 115p.
5. Martin R.Physical Medicine and Rehabilitation in the Military: The Bosnian Mass Casualty Experience // Military Medicine. 2001; 166 (4):33- 337.
6. X.Besemann L.M., Hebert J., Thompson J. M., Cooper R.A., Gupta G., Brémault-Phillips S., Dentry S.J. Reflections on recovery, rehabilitation and reintegration of injured service members and veterans from a bio-psychosocial-spiritual perspective // J Surg. 2018; 61(6 Suppl 1): S219–S231.
7. Polatajko H.J., Townsend E.A, Craik J. Canadian Model of Occupational Performance and Engagement (CMOP-E). In Enabling Occupation II: Advancing an Occupational Therapy Vision of Health, Well-being, & Justice through Occupation // CAOT Publications ACE. 2007; 22-36.
8. Hoge C.W., McGurk D., Thomas J.L., Cox A.L., Engle C.C., Castro C.A. Mild traumatic brain injury in U.S. soldiers returning from Iraq. N Engl J Med 2008;358:453-463.
9. Wasserman M. The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma// Journal of Sex & Marital Therapy. 2017; 43 (6): 594-599.
10. Hawkins B. L., McGuire F. A, Britt T. W, Linder S. M. Identifying contextual influences of community reintegration among injured servicemembers //J. Rehabil. Res. Dev. 2015; 52(2): 235-246.
11. Jackson J. C., Jutte J. E. Rehabilitating a missed opportunity: Integration of rehabilitation psychology into the care of critically ill patients, survivors, and caregivers // Rehabilitation Psychology.2016; 61(2), 115-119.

OYUNCAQLARIN UŞAQLARIN PSİXOLOJİ İNKİŞAFINA VƏ SAĞLAMLIĞINA TƏSİRİ

THE EFFECT OF TOYS ON THE PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT AND HEALTH OF CHILDREN

Aygün MUSAYEVA

Azərbaycan, Şəki Şəhəri b/m Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı

Böyümə prosesində ətraf mühitin dərk olunmasında oyuncaqların, ümumiyyətlə oyunun vacib rolu var. Oyuncaqlar uşaqların həyatdakı oxşarlıqları aşkarlamasına, daha sağlam böyüməsinə, səbəb nəticə əlaqəsinin, münasibətlərinin dərk olunmasına və gələcəkdə onlara lazım olacaq bacarıqlara yiyələnməsinə kömək edir.

Uşaqların psixo-fizioloji inkişafında oyuncaqların rolu əvəzolunmazdır. Əgər uşaq oyuncaqla oynaya bilmirsə, bu onun inkişafında problemin olduğunun göstəricisidir. Məhz buna görə də valideynlər oyuncaq seçimində diqqətli olmalıdırlar. Oyuncaqların üzərində bəzən 3 yaşdan böyük olanlar üçün yazılsa da, valideynlər onu balaca uşağa alırlar. Valideyn uşağın həmin oyuncağa ağzını vurmayacağını, zəhərlənməyəcəyini düşünür. Burada valideyn məsələyə sırf tibbi nöqteyi-nəzərdən baxır. Amma bu məsələdə uşağın psixo-fizioloji inkişafı nəzərə alınmalıdır. Vaxtın miqdarını nəzərə alsaq, uşaqlar oyuncaqlarla çox vaxt keçirə bilərlər. Bu səbəbdən oyuncaqların uşaqlara təsiri davranış və inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir. Oyuncaqlar uşağın təcrübəni öyrənmə prosesinin potensialını başa düşmək və uşaqların idrak bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox vacibdir. Oyuncaq uşağın əyləncəsinə xidmət edən əşyəvi vasitə, eyni zamanda onun psixi inkişafının təsirli amilidir. Oyuncaq uşaqların yaş dövrlərindən, onların aparıcı fəaliyyət növlərindən asılı olaraq diqqətlə seçilməli, onların psixi inkişafının stimullaşdırıcı vasitəsi olmalıdır. Fərqli oyuncaqlar fərqli məqsədlərə xidmət edir və uşaqların davranışlarına fərqli şəkildə təsir edir. Oyuncaqların uşaqların yaradıcılığına və idrak qabiliyyətlərinə təsir etdiyi şübhəsizdir, lakin oyuncaqların təsiri uşaqlara görə dəyişə bilər. Uşaqların maraqlarını, qabiliyyətlərini, cinsini və yaş qruplarını nəzərə alaraq düzgün oyuncaqlar seçmək uşağın inkişafına daha çox kömək edəcəkdir.

Sağlam bir şəkildə öyrənməyi təşviq edən oyuncaqları olan bir uşaq, sonrakı həyatda istifadə edəcəyi çox əhəmiyyətli bacarıqları inkişaf etdirə bilər. Uşaqlar tez bir zamanda yeni şeylər öyrənməyə ustadırlar, çünki onlar üçün hər şey yeni və cəlbedicidir. Oyuncaqlar valideynlərdən sonra uşaqların ilk tanığı varlıq, dostları və müəllimləridir.oyuncaqlar əhəmiyyətsiz görünə bilər, ancaq uşağın ümumi inkişafında vacib və həlledici rol oynayır.

Açar sözlər: oyuncaq, uşaqlar, psixo-fiziolioji inkişaf

Toys, and play in general, play an important role in understanding the environment during growth. Toys help children discover similarities in life, grow up healthier, understand cause-and-effect relationships, and acquire the skills they will need in the future.

The role of toys in the psycho-physiological development of children is irreplaceable. If a child cannot play with a toy, it is an indication that he has a developmental problem. That is why parents should be careful when choosing toys. Although toys are sometimes written for children over the age of 3, parents buy them for a small child. The parent thinks that the child will not put his mouth in the toy and will not be poisoned. Here the parent looks at the matter from a purely medical point of view. But in this case, the psycho-physiological development of the child must be taken into account. Given the amount of time, children can spend a lot of time with toys. For this reason, the effect of toys on children is very important for behavior and development. Toys are very important for children to understand the potential of the learning process and to develop children's cognitive skills. A toy is a means of entertaining a child, but also an effective factor in his mental development. The toy should be carefully selected depending on the age of the children, their leading activities, and should be a

means of stimulating their mental development. Different toys serve different purposes and affect children's behavior differently. There is no doubt that toys affect children's creativity and cognitive abilities, but the effect of toys can vary according to children. Choosing the right toys, taking into account the interests, abilities, gender and age groups of children, will further help the child's development.

A child with toys that promote healthy learning can develop very important skills that he will use in the next life. Children are quick to learn new things, because everything is new and attractive for them. Toys are the first acquaintances of children after their parents, friends and teachers. Toys may seem insignificant, but they play an important and decisive role in the overall development of the child.

Key words: toys, children, psycho-physiological development

ƏSAS MƏZMUN

Oyun uşağın inkişafı və tərbiyəsi baxımından çox əhəmiyyətli bir hadisədir və uşağın nöqteyi-nəzərindən oyun uşağın ən vacib işi və oyuncaqlar ən vacib vasitədir. Uşağın hərəkətlərini tənzimləyən, zehni, fiziki və psixo-sosial inkişafına kömək edən, inkişaf mərhələsində təsəvvürünü və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirən bütün oyun materiallarına oyuncaqlar deyilir. Bu gün oyuncaqlar çox müxtəlifdir. Fərqli materiallardan, fərqli rənglərdən və fərqli xüsusiyyətlərlə hazırlana bilərlər. Ancaq ən yaxşı oyuncaq uşağın təkrar-təkrar oynamaq istədiyi oyuncaqdır və hər dəfə ona oyun daha çox zövq verir. Oyuncaq uşaqda maraq oyadır, uşağın əzələlərini işlədir, təşəbbüskarlığı artırır, xəyal gücləndirir və uşağı problem həllinə istiqamətləndirir.

Oyuncaqlar ailələr və müəllimlər ilə uşaq arasında əlaqə qurmaq üçün körpü rolunu oynayır. Məktəbəqədər dövrdə uşaqlar oyun materiallarına böyük maraq göstərirlər. Bu məqamda valideynlərin ən böyük vəzifəsi qəbuledici və öyrənməyə hazır olan uşağa uyğun oyuncaqların təqdimatıdır. Məktəb yaşında oyuncaq kimi istifadə edilə bilən alət və avadanlıqlar da dəyişir. Məsələn, kitablar və mütaliə bəyəndiyi və maraqlandığı mövzulardan seçildiyi zaman uşaq üçün ən ləzzətli oyuncaq və oyun olur. "Bahalı oyuncaq yaxşı oyuncaqdır" fikri həmişə doğru deyil. Uşaqlar su, palçıq, qazan və qutular kimi materiallarla da ləzzətlə oynayırlar. Vacib olan oyuncağın funksional və faydalı olmasıdır. Real həyatda olan miniatür oyuncaqlar imkan daxilində alınmalıdır. Oyuncağın miqdarı deyil, keyfiyyəti olması da vacibdir. Uşaqlara veriləcək oyuncaqlar sadədən çətinə doğru seçilməlidir.

Oyuncaq seçiminin təsadüfi bir şəkildə aparılmaması çox vacib bir məsələdir. Oyuncaqlar seçimində əsas amillər uşağın yaşı, cinsi və inkişaf səviyyəsidir. Uşaqlar fərqli formalı və ölçülərdə kublar qoymağı və çıxarmağı sevirlər. Oyunlar və oyuncaqlar uşaqların cinslərinə uyğun xüsusiyyətləri öyrənmələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki valideynlər övladlarına cinslərinə uyğun oyuncaqlar alır və cinslərinə uyğun oyunlar oynamalarına təsir göstərirlər. Uşaqlara yetkinliyə çatdıqda oyuncağını seçmələrinə icazə verilməlidir. Bu vaxt valideynlərin uşağa oyuncaq haqqında məlumat verməsi son dərəcə faydalıdır. Oyuncaq seçimindəki digər vacib məsələ oyuncağın təhlükəsizliyidir. Oyuncağın uşaqların sağlamlığı və təhlükəsizliyi üçün risk yaratmaması üçün, uşağın yaşına uyğun oyuncaqlar adları və ünvanları məlum olan satıcılardan alınmalı və oyuncaqların qablaşdırmasında oyuncaq haqqında məlumatlar göstərilməlidir. Bunun üçün oyuncağın hazırlandığı kimyəvi maddənin və istifadə qaydasının uşağa zərər verməməsi təmin edilməlidir. Oyuncaq uşağın gücünün yetdiyi qədər ağır, qırılan olmamalıdır. Oyuncaqlar kəskin kənarları, ağız, burun, göz və qulağa girə bilən kiçik hissələr, lent və iplər kimi alətlər içərisində olmamalıdır. Çox kiçik uşaqlara metaldan hazırlanmış bir oyuncaq verilməməlidir. Yaxşı bir oyuncaq möhkəm, davamlı, faydalı, saxlanması asan, tez çıxmayan, iti, sivri küncləri olmayan və asanlıqla təmizlənə bilən bir oyuncaqdır.

Oyuncaqlar uşaqların sahib olduğu ilk şeylərdəndir. Uşaqları nə qədər xoşbəxt etsələr də, ətrafdakı dünyanı öyrənmələrinə kömək edirlər. Oyuncaqlar ilə bağlı ilk təcrübələr bir uşağa uzunmüddətli təsir göstərə bilər. Buna görə də, uşağın bu təcrübələri öyrənmə prosesinin potensialını başa düşmək və uşaqların idrak bacarıqlarını artırmaq üçün çox vacibdir. Oyuncaqların uşaqların yaradıcılığına və idrak qabiliyyətlərinə təsir etdiyi şübhəsizdir, lakin oyuncaqların təsiri uşağa görə dəyişə bilər. Uşaqlarınızın maraqlarını, qabiliyyətlərini, cinsini və yaş qruplarını nəzərə alaraq düzgün oyuncaqlar seçmək uşağın inkişafına daha çox kömək edəcəkdir.

Körpələr hər zaman ətraf mühitini araşdırmağa həvəslidirlər, buna görə də ətraflarını araşdırmağa təşviq edən oyuncaqlar təklif etmək yaxşı bir seçim olardı. Körpələr böyüdükcə yeni qazandıqları maraq və sosial bacarıqları üçün fərqli oyuncaqlar tələb edirlər. Uşaqlar gündəlik həyatda valideynlərinə qoşulmaqla evi təmizləməyi, mətbəxdə işləməyi və çəmən biçməyi sevirlər. Bu səbəbdən tozsoranlar, oyuncaq qabları, mətbəx oyuncaqları və ya oyuncaq elektron cihazları onlara valideynləri ilə oynamaq imkanı verir. Bu tip oyuncaqlar məsuliyyət və incə motor bacarıqlarını inkişaf etdirdikləri üçün əladır.

Oyuncaqların qızlara və ya oğlan uşaqlarına müxtəlif yollarla təsir etdiyi də müşahidə olunur. Qızlar kuklalar, manekenlər və ya mətbəx oyuncaqları kimi oyuncaqlar ilə yaxşı vaxt keçirirlərsə, onlarda empati və məsuliyyət hissi inkişaf etməyə başlayır. Vacib məqam, oyuncaq seçimində cinsə əsaslanmaqdan daha çox, uşağınızın fərqli səriştələr qazana biləcəyi müxtəlif oyuncaqlar təklif etməkdir. Şiddətli oyuncaqlar adlanan başqa bir oyuncaq kateqoriyası var. Mütəxəssislər deyir ki, uşaqları zorakılığı simvolizə edən silah və ya oxşar oyuncaqlar ilə oynamağa təşviq etmək olmaz. Bu cür oyuncaqlar xoşagəlməz yan təsirlərə səbəb ola bilər və insanları aqressiv davranışın münaqişələrin həllində alternativ bir yol ola biləcəyinə inandırır.

Oyuncaqları uşaqlara təsir növünə görə aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik.

Məntiqi düşünmə və motor bacarıqlarını inkişaf etdirən oyuncaqlar; Sensor stimullaşdırıcı oyuncaqlar; Empatiyanı inkişaf etdirən oyuncaqlar: kitablar, kuklalar, körpə oyuncaqlar; Tapşırığın tamamlanması, təlimatları izləyin oyunlar - oyuncaqlar: sənətkarlıq oyunları, yemək bişirmək, oyun oynamaq; Yaradıcılıq oyuncaqları: Rənglər, bloklar, Legos, kağız və rəngli qələmlərlə hazırlanmış oyunlar; Əl-göz koordinasiyasını yaxşılaşdıran oyunlar və oyuncaqlar: toplar, velosipedlər; Təbiət və Elm: yarpaqlar, otlar, gəzintilər, heyvanlar, açıq oyuncaqlar; Duyğu: Musiqi oyuncaqları;

Oyun uşağın inkişafı və tərbiyəsi baxımından çox vacib bir hadisədir və uşağın nöqteyi-nəzərindən oyun uşağın ən vacib işi və oyuncaqlar ən vacib vasitədir. Tədqiqatlar göstərir ki, oyun uşaqlara hadisələri fərqli baxımdan görməyə, yaradıcılığını inkişaf etdirməyə, sevinc və kədər kimi duyğularının fərqində olmağa, dost qruplarında ünsiyyət qurmağa, mənəvi və sosial qaydalara tabe olmağı öyrənməyə, fiziki əzələ və sümük quruluşlarını inkişaf etdirməyə kömək edir, ifadə qabiliyyətlərini və söz ehtiyatlarını inkişaf etdirir. Oyunun demək olar ki, bütün inkişaf sahələrinə töhfə verməsi uşağın inkişafının ən yaxşı şəkildə davam etməsi üçün vacibdir. Uşaqların psixomotor inkişafına kömək edən oyuncaqlar əl-göz koordinasiyasını yaxşılaşdırır və böyük və kiçik əzələlərin inkişafına təsir göstərir. Uşağın oyun zamanı müəyyən hərəkətləri davamlı təkrarlaması təbii olaraq əzələ inkişafını sürətləndirir. Uşaqların gəzinti, qaçış, tullanma, dırmaşma kimi hərəkətlərlə daim hərəkətdə olması; qoparma, kəsmə, tutma, yoğurma, qazma, boyama kimi fəaliyyətlərin təkrarlanması kiçik əzələ inkişafını dəstəkləyir.

Uşaqların özünə inamı, istək və bacarıqlarını materiallarla hazırlanmış oyun materiallarında və onlarla oynanan oyunlarda daim əks etdirdikdə inkişaf edir. Uşaqlar oyuncaqlar köməyi ilə yaşadıqlarından sonra böyüklərin mühitinə hazır olacaqlar. Həqiqi obyektlərdən təcrübəsiz istifadə etməyə çalışmaq zərərli nəticələrə səbəb ola bilər. Oyunlar və oyuncaqlar uşaqların həyatında fiziki və zehni sağlamlıq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. İnkişafın hər mərhələsində mühüm yer tutan bu amillər uşağın bir çox bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə kömək edir.

NƏTİCƏ

Oyunlar və oyuncaqlar inkişafın hər mərhələsində fiziki və zehni sağlamlıq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Ev şəraitində ailə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində müəllimlər və xəstəxana şəraitində sağlamlıq işçiləri oyundan səmərəli istifadə edərək uşağın bütün inkişaf sahələrinə (fiziki, intellektual, emosional və sosial) əhəmiyyətli qatqı təmin edə bilər. Oyun və oyuncaqlar uşağın inkişafı üçün əvəzolunmaz elementlərdir. Bu səbəbdən ailələr, müəllimlər və səhiyyə işçiləri uşaqlar üçün uyğun oyun mühitləri yaratmalı, oyun üçün lazımi materialları təmin etməli, onlara lazımi fürsəti verməlidir və oyunlarına dəstək olmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2005.
2. Egemen A, Yılmaz Ö, Akil İ. Oyun, oyuncak ve çocuk. ADÜ Tıp Fakültesi Dergisi 2004;5:39-42.
3. Onur Sezer G, Sadioğlu Ö. The Comparıson of toy preferences of teacher candıdates in fırst and fourth grades of preschool educatıon. Internatıonal Journal of Early Chıldhood Educatıon Research 2012;1:62-75.
4. Topaloğlu G, Aslan Gördesli M. Oyun ve oyuncak seçimi (0-3 yaş). İçinde: Cürebal F, Çetin Özben G (editörler). Anne-Baba, Veli, Aile Eğitimi ve Rehberliği :0-18 Yaş Grubu Gelişimi Rehberi, İstanbul, Adel Kalemcilik; 2012. s.22-31.

SOSYAL HİZMET ETİĞİNDE KARAR VERMENİN ÇERÇEVESİ

FRAMEWORK OF DECISION MAKING IN SOCIAL WORK ETHICS

Gizem KARASOY

Doktora Öğrencisi Manisa Celal Bayar Üniversitesi, ORCID. 0000-0003-0978-7439

Zeliha EROL

Öğr. Gör. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, zeliha.erol@dpu.edu.tr, 05541140305, ORCID. 0000-0003-4984-1321

ÖZET

Sosyal hizmet mesleği insan hakları ve sosyal adalet ilkeleri çerçevesinde bireylerin, grupların ve toplumların iyilik halini arttırmak amacıyla ilişkilerin etkileşim noktalarına müdahale eden akademik bir disiplindir. Müdahale, bir sorunu ortadan kaldırmak için gerçekleştirilen mesleki eylemleri içerir. Sosyal hizmet müdahaleleri planlanırken çeşitli olasılıklar içerisinden müracaatçının ihtiyaçları doğrultunda seçimler yapılır. Müracaatçı ve sosyal hizmet uzmanının uyum içerisinde aldıkları kararlar sosyal hizmet uygulamalarının temelini oluşturur. Mesleki kararlar belirli etik kurallar çerçevesinde verilir ve bu kurallar mesleki sınırların çerçevesini belirler. Etik karar vermeye ilişkin kurallar uygulamayı doğrudan şekillendirmenin yanında sosyal hizmet uzmanları için yol gösterici niteliğe sahiptir. Bu kurallar temel değerlerde ve yükümlülüklerde çatışma sonucu ortaya çıkan etik ikilemlerin çözümünde de kolaylaştırıcı role sahiptir. Sosyal hizmet uzmanları müracaatçı grubu ile birebir çalıştığından etik ile ilişkili sorunlar ile sıkça karşılaşmaktadır. Meslek uygulayıcılarının bu sorunlar karşısında neyin daha öncelikli olduğunu belirleyebilmeleri sosyal hizmet uygulamasının işlevselliğini doğrudan etkilemektedir. Karşılaşılan sorunlar çoğu zaman çok yönlü olduğundan çözümleri de karmaşıktır. En uygun kararın ne olduğuna karar verebilmek sosyal hizmet uzmanları için düşündürücü ve zorlayıcı olabilmektedir. Bu nedenle etik sorunlarla baş etmede etik karar verme süreçlerine hakim olmak mesleki müdahalenin niteliğini arttıracak temel hususların başında gelir. Bu çalışmada etik ilke ve değerler kapsamında düzenlenen ve sosyal hizmet mesleki müdahalesinde en uygun seçimleri yapmada yol gösterici olan etik karar verme süreçlerinin önemi üzerine bir değerlendirme yapmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Hizmet, Sosyal Hizmet Müdahalesi, Etik Karar Verme

ABSTRACT

The social work profession is an academic discipline that intervenes in the interaction points of relationships in order to increase the well-being of individuals, groups and societies within the framework of human rights and social justice principles. Intervention includes professional actions taken to eliminate a problem. When planning social work interventions, choices are made among various possibilities in line with the needs of the client. The decisions made by the client and the social worker in harmony form the basis of social work practices. Professional decisions are made within the framework of certain ethical rules and these rules determine the framework of professional boundaries. Rules regarding ethical decision making have a guiding nature for social workers as well as directly shaping the practice. These rules also have a facilitating role in solving ethical dilemmas that arise as a result of conflict in core values and obligations. Since social workers work one-on-one with the client group, they frequently encounter ethical problems. The ability of professional practitioners to determine what has priority in the face of these problems directly affects the functionality of social work practice. Since the problems encountered are often multifaceted, their solutions are also complex. Deciding on the most appropriate decision can be thought provoking and challenging for social workers. For this reason, mastering ethical decision making processes in dealing with ethical problems is one of the main issues that will increase the quality of professional intervention. In this

study, it is aimed to make an evaluation on the importance of ethical decision making processes, which are organized within the scope of ethical principles and values and which guide the making of the most appropriate choices in social work professional intervention.

Keywords: Social Work, Social Work İntervention, Ethical Decision Making

GİRİŞ

Sosyal hizmet mesleği, hizmet verdiği müracaatçı grubunun iyilik halini arttırmak için belirli standartlar çerçevesinde bir dizi inanç ve amaç üzerine inşa edilmiş akademik bir disiplindir. Odağında ise mesleki değerler ve hedefler vardır. Değerler ve hedefler olmadan gerçekleşen bir uygulamada sosyal hizmet müdahalesinden bahsetmek mümkün değildir. Sosyal hizmet uygulaması doğası gereği değer yargılarını içerir ve etik karar vermeyi gerektirir. Bu sebeple de sosyal hizmet eğitimine girişten itibaren etik eğitimin temel konularından biri haline gelmiştir. Sosyal hizmet öğrencileri birinci sınıftan itibaren uygulamalarda alınan kararların etik ve değer temelinden geldiğini içselleştirmeleri için eğitilmeye başlanır (Yeung, Ho, Lo, & Chan, 2010). Bu bildiride etik ilkeler ve değerler çerçevesinde geliştirilen etik karar vermeye ilişkin çeşitli modellerden örneklerle mesleki uygulamada karar almak üzerine bir gözden geçirme yapmak amaçlanmıştır.

Sosyal Hizmet Etiği – Değerleri ve Etik İkilemler

Sosyal hizmet bilgi, beceri ve değerden oluşan üç sacayağı üzerinde temellendirilmiştir. Sosyal hizmet değerleri bize mesleki müdahalede neyi yapmanın veya yapmamanın önemli olduğuna ilişkin bir çerçeve sunmaktadır. Neyin daha az değerli neyin daha çok değerli olduğuna karar verebilmeyi kapsamaktadır. Etik kurallar mesleki değerlere dayandırılmıştır. Etik, neyin iyi neyin kötü olduğu, neyin yapılması neyin yapılmaması gerektiği ile ilgilidir. Sosyal hizmet değerleri altı başlık altında toplanmıştır. Bunlar hizmet, sosyal adalet, bireyin onuru ve değeri, insan ilişkilerinin önemi, dürüstlük ve güvenilirlik, yetkinlikten oluşur. Etik ilkeler bu değerlerin uygulamaya nasıl aktarılacağına dair ipucu sağlamaktadır (Duyan, 2010).

Etik ikilem, mesleki uygulama esnasında temel değerlere bağlılıktan doğan mesleki görevler ve yükümlülüklerde ortaya çıkan çatışma durumudur. Böyle bir durumla karşılaşan sosyal hizmet uzmanının, hangi değerin diğerinde daha önemli ve öncelikli olacağına karar vermesi gerekir. Sosyal hizmet uygulamalarında çok çeşitli ve farklı şekillerde ortaya çıkan etik ikilemlerle karşılaşılır. İki ya da daha fazla etik ilkenin çatıştığı durumlarda artı eksilerin belirlenerek en iyi müdahale yolunun tespiti gerekmektedir (Çiftçi & Gönen, 2011).

Son yıllarda yaşanan toplumsal değişikliklerin yanında sınırlı kaynaklarla daha karmaşık bir ortamda çalışan sosyal hizmet uzmanları çok sayıda etik ikilemle karşılaşmaktadır. Bunun için geliştirilmiş etik karar verme modellerine ihtiyaç vardır. Etik ile ilişkili kararlar, etik karar vermeye ilişkin açık bir rehberlik sağlamayabilir bu nedenle karar vermek çoğu zaman karmaşık hale gelebilmektedir. Zorlu vakalarda sosyal hizmet uzmanları etik ikilemler ile başa çıkmak için karar vermede kendi başlarına kalabilmektedir. Kitchener (1984), etik karar vermenin, ilkelerin veya standartların öncelik sırasını gerektirdiğini öne sürmüştür çünkü tüm etik ilkeler önemli olabilir, ancak hepsi aynı ağırlıkta olamaz (Harrington & Dolgoff, 2008).

Etik ilkelerin sıralaması konusunda farklı fikirler olsa da hiyerarşiler, etik ikilemlerin nasıl ele alınacağını anlamada fayda sağlar. Dolgoff ve arkadaşları (2009) yedi etik ilkeden oluşan bir hiyerarşi sunmaktadır. Etik kurallar etik karar vermede rehberlik sağlar ve sosyal hizmet uzmanlarının etik karar vermede problem çözme yaklaşımı kullanmalarına yardımcı olmayı amaçlar (Harrington & Dolgoff, 2008).

Dolgoff ve arkadaşlarının hiyerarşisine göre oluşmuş yedi ilke şu şekilde sıralanabilir (Loewenberg, Dolgoff, & Harrington, 1992).

1.Özerklik ve özgürlük: Bireyin kendi kaderini tayin ve bağımsızlık hakkını içerir.

2.Eşitlik ve eşitsizlik: Aynı koşullardaki tüm insanlara aynı şekilde muamele edilmelidir, ancak farklı koşullardaki kişilere farklı muamele görme hakkı vardır.

3.En az zarar: Sosyal hizmet uzmanları zarar vermekten kaçınmaya çalışmalı ve zarar kaçınılmazsa, en az zararı verecek seçeneği tercih etmelidir.

4.Mahremiyet ve gizlilik: Mahremiyet ve gizlilik mümkün olan en geniş kapsamda korunmalıdır.

5.Yaşamın korunması: Mümkün olan en geniş kapsamda korunmalıdır.

6.Yaşam kalitesi: Mümkün olan en iyi yaşam kalitesini teşvik edecek seçenekler seçilmelidir.

7.Doğruluk ve tam açıklama: Sosyal hizmet uzmanı tüm gerçeği söylemeli ve mevcut tüm bilgileri sağlamalıdır.

Etik ikilemlerin çözümü için kesin net bir çözüm yoktur. Etik kurallar etik ikilemlerin tüm yönleri ile ele alınarak etik kararın verilmesi sürecinde sistematik adımlar atılmasını sağlar (Reamer, 2018).

ETİK KARAR VERME

Sosyal hizmette etik karar verme, 'bir uygulayıcının etik sorunları, problemleri ve ikilemleri çözdüğü eleştirel düşünme, değerlendirme ve yargı süreci' olarak tanımlanmıştır. Son yıllarda karmaşık etik durumları anlamanın ve çözümlemenin sistematik yollarını arayan etik karar alma modelleri ve çerçeveleri sürekli çoğalmıştır (Boland-Prom & Anderson, 2005).

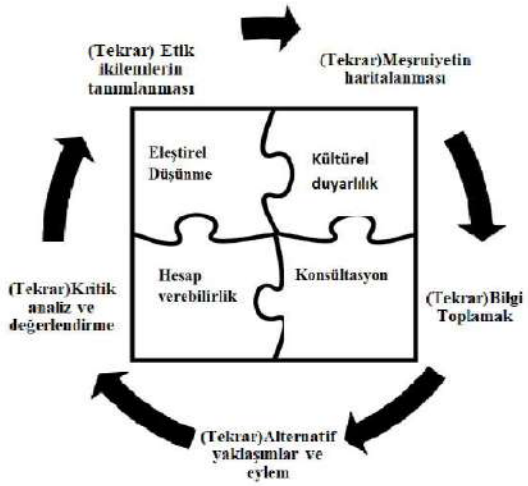
Sosyal hizmet uygulamalarında etik karar verme süreci, mesleki değer, etik ilke ve sorumluluklarla çatışan iki veya daha çok seçeneğin bir arada var olmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu seçenekler arasında karar verebilmek çoğu zaman zorlayıcı olabilmektedir. Etik karar vermek bu aşamada devreye girer. Kısacası etik karar verebilmenin temelinde mesleki değerler, sorumluluklar ve ilkeler vardır (Yanardağ, 2020).

Sosyal hizmet literatüründe çeşitli etik karar alma modelleri önerilmiştir Loewenberg ve Dolgoff (1996) “temel bir karar verme modeli” ve bir "etik değerlendirme ekranı" olarak iki model tanımlamışlardır. Temel karar verme modeli, bir ikilem içindeki paydaşları belirlemede ve öğrencilere problem çözmek için adım adım bir kılavuz sağlamada işlevseldir. Etik değerlendirme ekranı ise, uygulayıcıların kişisel, profesyonel ve toplumsal çeşitli alanlardan ilgili değerlere odaklanmasına yardımcı olur. Bu modeller birlikte kullanıldığında, temel etik karar vermenin kolayca öğretilen ve uygulanan bir modeline örnek oluşturmaktadır. Model tablo 1’de sunulmuştur (Boland-Prom & Anderson, 2005).

Tablo 1: Etik İkilemlerle Sorun Çözme Adımları

İkili İlişkilerle İlgili Karar Verme Adımları
1. İkili ilişki isteğe bağlı mı? a. İsteğe bağlı olmayan ilişkilerde, sınırlar, gizlilik, mahremiyet ve profesyonel hizmetlerin sınırlamaları ile ilgili konulara odaklanılması gerekir. b. İsteğe bağlı ilişkilerde, potansiyel ilişkilerin yararlarının ve risklerinin değerlendirilmesinin tartılması gerekir.
2. Meslek elemanının ve müracaatçının ihtiyaçları ve motivasyonları nelerdir?
3. Müracaatçı uzmana ne ölçüde bağımlıdır ve bu nedenle potansiyel olarak savunmasızdır?
4. (Potansiyel) müracaatçının klinik profili nedir?
5. İkili bir ilişkinin faydaları ve sınırlılıkları nelerdir? Bilgilendirilmiş onay sorumlulukları nasıl yürütülecek ve belgelenecek?
6. Ortaya çıkabilecek olası çatışmaları çözmek için mevcut profesyonel kaynaklar nelerdir?
7. İlişkilerin etkinliği hangi noktalarda ortaklaşa değerlendirilecek?
8. Devam eden bir mesleki sorumluluğun var olduğu durumlarda ikili ilişkinin planı veya dokümantasyonu nasıl ele alınacak?
Etik İkilemleri Çözmenin Temel Adımları
1. Sorunu veya davranışı tanımlayın.
2. Tüm paydaşları ve birincil mesleki sorumluluğun kime borçlu olduğunu belirleyin.
3. Altta yatan etik değerleri netleştirin. Bu hem kişisel hem de profesyonel olabilir.
4. Çelişkili ilkeler olması durumunda değerlere öncelik verin.
5. Etik koddan ilgili ilkeleri belirleyin.
6. Süpervizör, iş arkadaşları, avukatlar ve müracaatçılar gibi konsültasyona dahil edilecek kişileri belirleyin.
7. Paydaşları kararlar hakkında bilgilendirin ve gerektiğinde yeniden değerlendirin.
8. Hem kararların hem de karar verme sürecinin belgelendirilmesi, bazı sosyal hizmet uygulama türleri için standardın parçasıdır.
Etik Karar Vermede Sorunları Kavramsallaştırma Adımları
1. Müracaatçının ihtiyaçları ve beklentileri, profesyonellerin uygulamaları ve kurumların hizmet sunumuyla ilgili kültürel sorunları belirleyin.
2. Karşı aktarıma dayalı çarpıtmalara neden olabilecek kişisel ihtiyaçları profesyonel perspektifte belirleyin.
3. Konsültasyon için mevcut olan profesyonel kaynakları netleştirin.

"Kapsayıcı Etik Karar Verme Modeli" ise yazarların alandaki uzun yıllara dayanan deneyimlerinden geliştirilmiştir. Bu uygulama deneyimi, akademik ortamlarda yıllarca süren sosyal hizmet eğitimi ile birleştirilmiştir. Model dört temel boyut üzerine inşa edilmiştir. Bu boyutlar sorumluluk, eleştirel yansıma, kültürel duyarlılık ve konsültasyondan oluşmaktadır. Modelin çekirdeğinin şematik temsili (Şekil 1), bu boyutların bir yapboz parçası olarak bir araya getirildiğini göstermektedir (McAuliffe & Chenoweth, 2008).

Şekil 1: Kapsayıcı Etik Karar Verme Modeli

"Kapsayıcı Etik Karar Verme Modeli" beş adımdan oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla etik ikilemlerin tanımlanması, meşruiyetin haritalanması, bilgi toplamak, alternatif yaklaşımlar ve eylem, kritik analiz ve değerlendirmeden oluşmaktadır. Hesap verebilirliğin odak noktası, sosyal hizmet uzmanının alınan kararları açıkça ifade etme ve gerekçelendirme becerisidir. Hesap verebilirlik açık, şeffaf ve dürüst olmakla ilgilidir ve bu nedenle uygulayıcıları, karar alma süreçlerini gelecekte daha iyi uygulamalara yol açacak şekilde incelemeyi teşvik eden başka bir temel boyutla eleştirel düşünceyle yakından bağlantılıdır. Eleştirel düşünme, iyi uygulamanın temel taşıdır ve eleştirel olarak farkında ve derinlemesine düşünen bir uzmanın, kendi değer modellerini ve kişisel değerlerin kararlar üzerindeki etkisini kabul etme olasılığı çok daha yüksektir. Üçüncü boyut kültürel duyarlılık, başkalarının dünya görüşlerine saygının çok önemli olduğu postmodern dünyada gerekli bir kapsayıcıdır. Kültürel açıdan hassas olmayan uygulamalar, çalışanları ayrımcılık iddialarına açık bırakabilir ve uygun kültürel tepkileri atlatan veya önemli kültürel normları göz ardı eden eylemler yapılırsa yıkıcı sonuçlar doğurabilir. Konsültasyon ise başkalarının bilgeliğini ve öğütlerini akıllıca kullanma, uygulayıcının bütünlük ve sağduyu açısından önemli değerleri korumasına yardımcı olabilecek tartışmalara girme eylemidir. Bu dört boyut birbiriyle karar vermeyi güçlendirmek için bağlantılıdır. Modelin adımlarıyla çalışırken, bu boyutlar her aşamada odak olmalıdır (McAuliffe & Chenoweth, 2008).

Mattison (2000)'ın etik ikilemleri analiz etmek için geliştirdiği modelinde etik kararlar sosyal hizmet uzmanları tarafından alınan ve etik ikilemleri çözmek için kullanılan süreç tarafından şekillendirilmiştir. Model Şekil 2' de sunulmuştur (Mattison, 2000).

Şekil 2: Mattison (2000) Modeli

Sosyal hizmet uzmanları etik karar verme sürecini yapılandırmak, hangi durumda neyin tercih edilmesinin daha öncelikli olduğuna ve hangi değerin diğerlerinden daha önemli olduğuna karar vermek için Mattison (2000) modelinden yararlanılabilir. Süreç boyunca karar alınıp gerekçelendirildikçe ve uygulandıkça, sosyal hizmet uzmanlarının yeniden değerlendirme yapıp tercihlerini gözden geçirmelerinde yarar vardır (Mattison, 2000).

SONUÇ

Mesleki yükümlülükleri nedeniyle bireylerin yaşam kalitesini artırmaya çalışan sosyal hizmet uzmanları müdahaleleri sırasında birçok etik ikilemle çalışmak durumunda kalmaktadır. Etik ilke ve standartlara ilişkin rehberin yetersiz kaldığı noktalarda ortaya çıkan etik ikilemler etik kararların alınmasıyla çözümlenir. Bu nedenle etik karar verebilme becerilerine sahip olmak sosyal hizmet uzmanları için mesleki bir zorunluluktur. Loewenberg ve Dolgoff (1996)'ın da belirttiği etik ikilemlerin nedeni olarak görülen "rakip değerler", "rakip bağlılıklar" ve "belirsizlikler" ile çalışmanın yolu etik karar verebilmekten geçer.

Sosyal hizmet müdahalelerinde alınan etik kararlar mesleki uygulamanın temelidir. Sosyal hizmet uzmanlarının etik karar verebilme becerilerini geliştirmeleri için pek çok model geliştirilmiştir. Bu çalışmada da bu modellerden birkaçına değinilmiştir. Bu modellerin buluştukları ortak payda temellerini etik ilke ve değerlerin oluşturmasıdır. Hangi modelin daha işlevsel olacağını tartışmak bu çalışmanın bir amacı olmamakla birlikte kullanılan modelin yardımıyla etik ikilemlerle çalışmanın daha kaliteli, verimli ve disiplinli hale geleceğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Boland-Prom, K., & Anderson, S. C. (2005). Teaching ethical decision making using dual relationship principles as a case example. *Journal of Social Work Education, 41*(3), 495-510.

Çiftçi, E. G., & Gönen, E. (2011). Sosyal hizmet uygulamalarinda etik karar verme süreci. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 22*(2), 149-160.

Duyan, V. (2010). *Sosyal Hizmet: Temelleri, Yaklaşımları, Müdahale Yöntemleri*. Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği.

Harrington, D., & Dolgoff, R. (2008). Hierarchies of ethical principles for ethical decision making in social work. *Ethics and social welfare, 2*(2), 183-196.

Loewenberg, F. M., Dolgoff, R., & Harrington, D. (1992). *Ethical Decisions for Social Work Practice*: Wadsworth Publishing Co Inc.

Mattison, M. (2000). Ethical decision making: The person in the process. *Social Work, 45*(3), 201-212.

McAuliffe, D., & Chenoweth, L. (2008). Leave no stone unturned: The inclusive model of ethical decision making. *Ethics and social welfare, 2*(1), 38-49.

Reamer, F. G. (2018). *Sosyal Hizmet Etiği ve Değerleri*. Ankara: Nika Yayınevi.

Yanardağ, M. Z. (2020). Sosyal hizmet mesleki uygulamalarında müracaatçılara karşı etik sorumluluklar ve etik karar verme süreci. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 31*(3), 1201-1226.

Yeung, K. S. S., Ho, A. P. Y., Lo, M. C. H., & Chan, E. A. (2010). Social work ethical decision making in an inter-disciplinary context. *British Journal of Social Work, 40*(5), 1573-1590.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN RADİOJURNALİSTİKASINDA İFADƏ VASİTƏLƏRİ

THE MEANS OF EXPRESSION IN AZERBAIJANI RADIO JOURNALISM DURING THE PATRIOTIC WAR

Şəlalə QULİYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı, AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Nadir və qiymətli nəşrlər fondunun baş kitabxanaçısı, ORCID:0000-0003-1540-3112

XÜLASƏ

Qəzet publisistikasından fərqli olaraq radio jurnalistikasında informasiya dinləyici auditoriyasına kommunikasiya vasitəsi ilə ötürülür. Kütlənin informasiya ilə təminatı, verilişlərin orijinal təqdimatı, sənədli publisistikanın yüksək səviyyədə olması və auditoriyada reytinq qazanması məqsədi ilə yaradıcı heyətdən (redaktor, rejissor, operator, aparıcı, diktor, musiqi tərtibatçısı, səs düzümçüsü, efir koordinatoru) peşəkarlıq tələb olunur. Verilişlərin hazırlanması zamanı radio sənətinin incəlikləri nəzərə alınması, radiojurnalistikanın forma və janrlarından düzgün istifadə olduqca vacibdir. Xəbərin səlis qavranılması üçün forma və məzmun, ifadə vasitələrindən yerində istifadə fikirin, ideyanın açılmasına, sözün məna dəyərinin güclənməsinə xidmət edir. İstənilən radiopublisistika əsəri bədii və elmi cəhətdən bütövləşərək üç növün sintezini tələb edir. Reportaj, müsahibə, qeydlər, hesabat, çıxış informativ publisistikanın əsasıdır. Radioxəbərdə hadisənin leytmotivləri əsas götürülür. Xəbər qısa lokanik, jurnalistin fərdi münasibəti olmadan neytral qaydada təqdim edilməlidir. Hadisənin bütün təfərrüatları, baş vermə ehtimalları janrlar daxilində konfliktin açılmasına yönəlməlidir. Reportaj, müsahibə və s. janrlarda konkret fakt diqqət mərkəzində saxlanılır və ətarflı şəkildə münasibət bildirilir. Deməli birinci sırada xəbər verilir, sonra analiz olunur, yəni təhlil edilir və daha sonra fikir, rəy formalaşdırılır.

Analitik və bədii publisistika (söhbət, icmal, şərh, korrespondensiya, oçerk, zarisovka, esse, felyeton, pamflet) janrlarında hazırlanan publisistik əsərlərin strukturunda, süjet və kompozisiyanın quruluşunda müəllifin ideyaları dayanır.

Audiopublisistikada ifadə vasitələri (söz, səs, musiqi) mövzunun açılmasına və jurnalistin fikrinin daha dolğun tamamlanmasına xidmət edən əsas amil hesab olunur. Deyilən sözün ekvivalenti kimi səslənən digər bir element hadisənin mahiyyətini təfərrüatı ilə üzə çıxarır. Radioda işlənən bütün səs elementləri, küy səsləri, musiqilər sözün aparıcı rol oynadığı akustik bütövlüyün tərkib hissəsidir. Radio əsərdə musiqi və küy səslər yalnız köməkçi deyil, sərbəst funksiya da daşıya bilər. Hər bir ünsür, element mövzunun, ideyanın məna və emosional cəhətdən qavranılmasına xidmət edir. Vətən müharibəsi şəraitində insanları qələbəyə ruhlandırmaq, cəbhədə döyüşən əsgərə mənəvi dəstək nümayiş etdirmək məqsədi ilə radioproqram setkasında bütün verilişlərin mövzusu, ictimai-siyasi proqramlar, bədii verilişlərdə, publisistik mətnlərdə işlənmiş musiqilər və səs effektləri dövrün ab-havasına uyğun seçildi. Hər yarımsaatdan bir səslənən xəbər proqramları, ardınca hərbi mahnılar və vətənpərvərlik söhbətləri tezliklə zəfər çalınacağına, müharibədə qalib gələcəyimizə inamı artırırdı. Azərbaycan radiosunda 44 günlük müharibə dövründə səslənən bütün süjetlər, xəbərlər, Qarabağla bağlı məlumatlar, Azərbaycan haqqında, vətən mövzusunda söhbətlər, hərbi vətənpərvərlik nəğmələri radiopublisistika nümunələri kimi tarixi nöqteyi-nəzərdən sənədli materiallardır və zaman keçdikcə hərb tariximizin araşdırılması üçün dəyərli mənbələr olacaq.

Açar sözlər: *küy səslər, radiojurnalistika, səs, söz, musiqi, efir, radio*

ABSTRACT

Unlike newspaper publicity in radio journalism the information is transmitted to the audience by means of communication. The creative staff (editor, director, operator, lead, announcer, music designer, sound designer, coordinator) is required to provide the audience with information, the original presentation of the programs, high level of documentary journalism and gaining rating in the audience. During the preparation of the programs the nicety of radio art should be taken into consideration, proper use of the forms and genres of radio journalism is acceptable. In order to perceive the fluent news the use of forms and content, means of expression in the place serves to open the idea and strengthen the meaning of the word. Integrating art and science any radio broadcast work requires the synthesis of three types. Reportage, interview, notes, report, speech is the basis of informational publicity. In radio-news the leitmotivs of the event are taken basic. The news should be presented in a neutral manner, without the personal attitude of the journalist. Reportage, interview and in other genres the concrete fact is kept in the focus of attention and the attitude is expressed in details. It means that the news is reported firstly, then it is analyzed and then the opinion or view is formalized.

The author's ideas are in the structure, plot and composition of publicist works produced in the genres of analytical and artistic publicism (conversation, review, commentary, correspondence, essay, sketch, topical satire, pamphlet).

Means of expression (words, voice, music) in audio publicism are considered as the main factor that serves to open the topic and the journalist's opinion more fully. Another element, which sounds like the equivalent of the so-called word, exposes the essence of the event in detail. All sound elements, noise sounds, music processed on the radio are part of the acoustic integrity, which plays a leading role. Music and noise sounds in the radio work can not only help, but also carry the function freely. In order to inspire people to victory, to demonstrate moral support to the soldier fighting on the front, the theme of all programs, socio-political programs, music and sound effects developed in artistic programs, publicist texts were chosen in accordance with the atmosphere of the period. News programs, followed by military songs and patriotic conversations, sounded every half hour increased confidence in the victory in the war. All the stories, news, information about Karabagh, conversations about Azerbaijan, on the subject of the native land, military patriotism songs on the Azerbaijani radio during the 44-day war are examples of radio-publicism and documentary materials from a historical point of view and after a while there will be valuable resources for the study of our military history.

Keywords: noise sounds, radio journalism, sound, words, music, broadcast, radio

GİRİŞ

Müasir dövrdə elmi tərəqqinin inkişafı, rəqəmsal texnologiyanın uğurları hər sahənin irəliləyişinə səbəb olduğu kimi medianın da fəaliyyətinə xüsusi təsir göstərir. Elektron müstəvidə mətbuatın əhatə dairəsinin genişlənməsi kütləvi informasiya vasitələrinin işini asanlaşdırmaqla yanaşı həm də yaradıcılıq ampulasının dəyişməsinə, sənətkarlığa, peşəkarlığa yeni imkanlar açır. Sivil cəmiyyət quruculuğu, informasiya əsrində yaşayış fərdin, vətəndaşın normal düşüncə tərzinin formalaşmasına, informasiyanın düzgün qavranılması üçün savadlı olmasına dəlalət edir. Bu mənada jurnalistikanın, azad media mənsublarının üzərinə ciddi məsuliyyət düşür. Hazırda dünyada cərəyan edən, müxtəlif yerlərdə baş verən hadisələrdən insanlar sosial şəbəkələr vasitəsilə (belə ifadə etsək, vətəndaş jurnalistikası-məlumatın paylaşımı), anındaca xəbər tutur. Daha ətraflı bilgini, olayın geniş təfərrüatını isə kommunikasiya vasitələrindən, elekton mediadan əldə edirlər.

Dünyanın qaynar ocaqlarından biri olmuş Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi uzun müddətdir ki, dünya mətbuatının gündəmindədir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiası, torpaqlarımızın işğal olunması, 30 ilə yaxın işğal müddətində yurd yerlərimizin talan edilməsi, tarix və mədəniyyət abidələrinin məhvi, təbii sərvətlərimizin istismarı, azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarından qaçqın düşməsi, köçkün həyatı yaşaması, soyqırıma məruz qalması, Xocalı, Malıbəyli, Kərkicahan faciələri və s. Azərbaycan mediasının ən ağrılı mövzuları olub.

Nəhayət 2020-ci ilin 27 sentyabrda rəşadətli Azərbaycan ordusu Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün Prezident, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevdən düşməni torpaqlarımızdan qovmaq əmrini aldı. Xalq, ordu vəhdəti və Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə "Dəmir yumruq" əməliyyatı gerçəkləşdi. 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın zəfəri ilə nəticələndi. Azərbaycan əsgəri böyük qələbəyə imza atdı, düşmən tapdağı altında olan torpaqlarımız azad edildi.

Müharibə dövründə yerli və beynəlxalq media nümayəndələri, televiziyalar, radiolar hadisələrin operativ işıqlandırılması yönümündə gərgin şəraitdə çalışmalı oldular. Vətən müharibəsi, Qarabağın azad edilməsi üçün elan edilən səfərbərlik, könüllü ordu sıralarına yazılmaq istəyi, cəbhədən gələn xəbərlər, Azərbaycan ordusunun addım-addım irəliləməsi, cəbhəyə el yardımı, ölkə əhalisinin Prezidentdən, Ali Baş Komandandan hər gün, hər saat yeni xəbərlər gözləməsi, azad edilmiş torpaqlarımızla bağlı mesajlar, əsgərlərimizin qəhramanlıqları, düşmənə qan uddurması, qocalarımızın Azərbaycan əsgərinə mənəvi dəstək nümayişi, 85 yaşlı Laçın nənənin qələbə gününə bayraq tikməsi, Hikmət babanın öz təqaüdünü qəpiyinəcən orduya bağışlaması, əsgərə məktub layihəsi və s. mövzular mətbuatın gündəminə çevrildi. Bu mənada Azərbaycan radiosunun kollektivi də müharibə dövründə əzmkarlıq nümayiş etdirdi.

ARAŞDIRMA

Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan radiosunun fəaliyyətinə elmi nöqteyi-nəzərdən, radiojurnalistika elminin tələbləri səviyyəsində diqqət yetirək.

Əvvəlcə radio haqqında qısa bir neçə kəlmə. Dünya kommunikasiyasının ilki hesab edilən, texnoloji inqilabın əsası sayılan radio yaranışından bu günə kimi böyük inkişaf yolu keçib. Özünün daha da təşəkkülü ilə nəinki dinləyicisini informasiyayla təmin edir və eyni zamanda maarifçilik funksiyasını üzərinə götürərək dövlət siyasətinin, maddi və mənəvi dəyərlərin təbliğatçısı rolunda çıxış edir. Daha bir funksiyası isə əyləncə məqsədi ilə izləyicilərinə xidmət edir. İnsanların əhval-ruhiyəsinə, ovqatına bilavasitə təsir göstərməklə kommunikasiya vasitəsi kimi "əsas informasiya"nın dolayı yolla da çatdırılmasına çalışır. Ona görə də hər bir ölkədə radionun unikal imkanlarından geniş istifadə olunur, onun bütün funksiyalarını şaxələndirmək məqsədi ilə radiojurnalistikanın forma və metodları demək olar ki, günü-gündən zənginləşir. Radio formatları yenilənir və rəqəmsal texnologiya inkişaf etdikcə bu sahədə də böyük dəyişikliklər nəzərə çarpacaq dərəcədə hiss olunur.

Radionun digər kütləvi informasiya vasitələrindən fərqi istənilən məkanda eşidilməsi, operativliyi və mobilliyidir. Radionun öz semiotikası, özəl dili, hadisəni, olayı fərqli təqdimatda nəql etmə üsulu onun spesifik üstünlüyündən xəbər verir. Teleradio üzrə tədqiqatçı alim Qulu Məhərrəmli yazır ki, radio dili –radioya xas olan ifadə vasitələrinin məcmusu və bu vasitələrin gerçəkliyi əks etdirmə üsuludur. Yəni radioda söz musiqi və küy səslərlə cəm halında birləşəndə daha effektli olur (5.s,443).

44 günlük müharibə dövründə Azərbaycan radiosu cəbhədən yeni xəbərləri eşitmək istəyən milyonlarla insanın diqqətini özünə cəlb edərək auditoriyaya ən son xəbərləri hansı formada təqdim etdi? Bu barədə daha ətraflı danışmaq üşün o dövrdə səslənən verilişlərin bir neçəsinin təhlilinə nəzər salaq.

Müharibə aparan ölkədə radio verilişlərinin hazırlanması zamanı bu tendensiya diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Millətin ruhunu qaldırmaq. Qanlı-qadalı günlərdə addım başı şəhid cənazələri ilə qarşılaşdığımız bir vaxtda, birinin oğlu, birinin qardaşı, həyat yoldaşı cəbhədə ölüm-dirim savaşında olarkən efir insanlara qələbə əzmi, yüksək vətənpərvərlik hissləri təlqin etməlidir ki, milli ruh yarada bilsin. Hamı bir yumruğa dönərək qalib gəlmək barədə düşünsün, ordunun, əsgərinin yanında olsun, arxa cəbhə ön cəbhəyə dayaq durarsa, hamılıqla bir hədəfə can atılarsa o zaman qalib gəlmək mümkündür. Bunun üçün də təbii ki, radio jurnalistlərindən də sözün əsl mənasında böyük yaradıcılıq tələb olunurdu.

İnformasiyanı dinləyiciyə hansı üsulla çatdırmaq, necə demək və auditoriyaya təqdimatda nələrə önəm verməkdən söhbət gedir.

Radioda informasiyanın təqdimatında onun atributlarının rolu böyükdür. İnformasiya sözlə çatdırılır, diktor və yaxud aparıcı səsində təqdim edilirsə də ona lazımi anda verilən musiqi, səs effektləri mətnin məna dəyərini qüvvətləndirir. Professor Nəsir Əhmədli "Jurnalistin nitq mədəniyyəti" kitabında yazır. "Nitqin növləri arasında başlıca fərq fikirin hansı vasitələrlə ifadə olunmasındadır. Şifahi nitqdə verbal qaydada AN (audial nitq) - də səslənən fikir sözlərlə və səs effektləri ilə çatdırılır" (1.s, 280)

Məsələn hər informasiyanın sonu səslənən ifadə vasitələri və aralıq musiqilər mətnin tədimatına uyğun hazırlanaraq məna dəyərinin açılmasında yardımçı olur.

Müharibə dövründə qardaş Türkiyədən gələn xəbərlər, xalqımıza arxa durması, Böyük Qardaşın hər zaman ölkəmizin yanında olması mesajını verməsi təbii ki, radio vasitəsilə də gün ərzində dəfələrlə təkrarlanırdı. Məsələn Türkiyənin Milli Müdafiə naziri Hulusi Akar 29 oktyabr, 2020-ci il, Respublika günü münasibətilə çıxışı zamanı bildirir ki, "haqlı mübarizəsində bütün imkanlarımızla sona qədər Azərbaycanın yanındayıq". Hulusi Akarın sinxronu bitən an Şahin Musaoğlunun "Can qardaşı, qan qardaşı, şan qardaşıyıq biz" marşından sinxron, marşın adındakı eyni cümlə efirdə səslənir. "Azərbaycanın yanındayıq" kəlməsindən sonra dərhal "Can qardaşı, qan qardaşı, şan qardaşıyıq biz" deyərək birbaşa sinxron hissədən verilməsi sözün musiqi ilə təsdiqindən başqa həm də ruh yaradır, könül xoşlandırır. Radio dinləyicini əmin edir ki, tək sözdə yox, əməldə də, yaradıcılıqda da bu motiv güclüdür. Türk qardaşlığı, türk xalqlarının yaxınlığı, xüsusilə Azərbaycan - Türkiyə bağlılığı qırılmaz tellərlə kökdən birləşib.

Müharibə dövründə ölkə əhalisinin diqqəti Ali Baş Komandanın çıxışlarına yönəlmişdi. Televiziya ilə yanaşı Azərbaycan radiosunda da Prezident İlham Əliyevin çıxışları birbaşa və daha sonra gün ərzində xüsusi seçilmiş hissələr, jurnalistin hər hansı mövzu üzərində işləyərkən ölkə başçısının həmin mövzuya aid toxunduğu məqamların auditoriyaya ayrıca təqdimatı audiopublisistikanın ifadə vasitələrinin məcmusu şəklində işlənir. Məsələn İlham Əliyevin "əgər erməni əsgəri ölmək istəmirsə, rədd olsun Azərbaycan torpaqlarından!" kəlməsi və bunun ardınca musiqi parçası, orkestrin müşayəti və silahların səsi ilə improvizə edilmiş "Atəş" marşının səslənməsi o mənanı verir ki, haqq mübarizəmiz üçün təkcə ordu hazırlığı deyil, ordunun, hərbi heyətin psixoloji vəziyyəti də düşünülüb.

Radionun ifadə vasitələri söz, səs effektləri və musiqi, hər üç elementin bütövləşərək tamlıq yaratması kontrapunkt əmələ gətirir.

Müharibənin ilk günlərində radioda səslənmiş "Qarabağ" adlı verilişi təhlil edək.

Diktor: (Simfonik lövhə) "Qarabağ! Azərbaycanın əzəli-əbədi yerd yeri, əsrarəngiz təbiəti, füsünkar görünüşü ilə heyrət doğuran məkan. Könlümüz hər gün, hər an "Qarabağ" adlı vətəndən keçir.

Səs musiqi ilə müşayət olunur.

Cümlə bitən an, "Qarabağ bülbülləri" ansamblının solisti Tacir Şahmaroğlunun uşaq vaxtı oxuduğu zəngulə və efirdə "Qarabağ şikəstəsi"ndən yuxarıdakı sözə uyğun olan məqam səslənir.

"Könlüm keçir Qarabağdan

Gah bu dağdan, gah o dağdan

Axşamüstü qoy uzaqdan

Havalansın Xanın səsi

Qarabağın Şikəstəsi."

Musiqinin verilməsi an məsələsi olsa da, efirdə şikəstə yavaş-yavaş simfonik əsərlə əvəzlənir. Həyəcan, narahatlıq, tələtüm hissləri aşılayan fon musiqisi danışığı müşayət edir.

Diktor: "Qarabağın ən dilbər güşələrindən biri də Şuşadır. Bu gün düşmən tapdağında olan Qədim Şuşa".

Bu an Şuşaya aid mahnının sözlərindən bircə cümlənin ifası pauzanı əvəzləyir: ... "Həsrətin gözümü dağladı mənim, niyə şirinləşmir bu acım Şuşa?"...

Diktor: "Şuşa sözü saf, (fonda xəyallar doğuran sakit musiqi parçası gedir) şəffaf dağ havasının rəmzi olan şüşə sözündəndir. Təbiət Şuşaya gözəl bulaqlar və mineral sular bəxş edib...".

Küy: su səsi, bulaq şırıltısı musiqiyə qarışır...

Diktor: "Turşsu, İsa bulağı, Səkinə bulağı, Soyuqbulaq, Saxsıbulaq. Şuşa dedikdə, göz önünə qədim Şuşa qalası gəlir".

... Fonda sakit ney səsi eşidilir...

Diktor: "Tarix boyu heç bir düşmənə baş əyməyən Şuşa qalası".

.... Azərbaycan muğamının "Zəmin-xara" şöbəsindən balaca bir hissə fona düşür.

Diktor: "Bu sözün mənası farsca qayalıq yer, tikanlı torpaq deməkdir. Şəhər iki tərəfdən güclü qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Şuşanın yaranması Qarabağ xanlığının mövcudluğu və onun qüdrətinin artması ilə bağlıdır".

"Xarı Bülbül"ün musiqisi fona keçir...

Diktor Şuşanın tarixindən danışır.

"Şuşanın Dağları" mahnısından bir parça səslənir...

Sonuncu məqamda Şuşanın işğalı haqqında danışılanda isə seçilən musiqilər mətnlə əks-görkəm təsiri bağışlayır. Düşmən tapdağında qalan yurd yerinin iniltisinə qəmli musiqi, inilti, kədərli notlarla deyil, mübarizə ruhunda musiqilərlə yenidən Şuşaya qayıdacağımız günü vəd edir.

...Döyüşə çağırış tonunda hərbi marş oxunur...

Sonluq üçün seçilən musiqidə vətənin azad edilməsinin, onun xilasının yalnız milli birlik sayəsində mümkünlüyü açıqlanır. Verilişin təhlili zamanı sözlərə, fikirlərə uyğun musiqi düzümlərinin şahidi oluruq. Bir neçə məqamda fondakı səslərin uyğunluq və məna əlaqələri yaratması hiss edilir. Xüsusən qala sözünə "Zəmin-xara"nın işlənməsi bu sözün mahiyyətini anlayan bir qrup insan üçün anlam yaradırsa, auditoriyanın digər hissəsində muğamın şöbəsinə fərqli düşüncə ilə, məsələn qaya başına çıxan insanın yüksəkliklərdən boylanaraq özünü xoşbəxt hiss etməsi, içindən gələn bağırmaq və keçirdiyi hissləri ucadan səsləndirmək istəyi və s. kimi yanaşmalar ola bilər.

TAPINTILAR:

Alimlər araşdırıb ki, insan hisslərini ifadə etmək üçün musiqi incəsənətin ən həssas psixoloji təsir vasitəsidir. Professor Fəxrəddin Veysəlli "Semiotika" əsərində yazır ki, "musiqinin öz semantik vahidləri (lüğət), kombinasiya qanunları (sintaksis), ayrıca musiqiləri (mətn) və onların konkret reallaşdırma imkanları var" (6.s,334). Deməli sözlərin səslərlə ifadəsi musiqi ilə bağlanması, hər ikisinin sintezi bədii ifadənin imkanlarını gücləndirir. Bu vasitələrin radioməkanda istənilən formada tətbiqi, insan düşüncəsinə müxtəlif aspektlərdən təlqini fikir və ideyanın konkret ünvana ötürülməsində ən unikal üsul hesab olunur.

Elmi qənaətə gəlincə əsaslandırmaq istəyirəm ki, hər üç element (səs, söz, musiqi) radiojurnalistikada müstəqil olaraq öyrənilməli, informasiya daşıcılığı məsələsi araşdırılmalı və mətnlə əlaqəsi tapılmalı, harmoniya yaratması üçün əsası olmalıdır. Bu məqamda problemin həllində əsas ağırlıq mərkəzi - söz, küy səslər və musiqinin, yəni radio mətninin tərtibi və təqdimində istifadə olunan ifadə vasitələrinin vəhdəti, onların sintezi məsələləridir (4).

İkinci məqam, radio yaradıcılığında kontrapunkta nail olmaq üçün ifadə vasitələrinin ayrılıqda dərki, yəni nəzəri biliklərin praktik tətbiqi vacibdir. Bu məsələdə kadr hazırlığı ilə məşğul olan ali təhsil ocaqlarında, xüsusi ilə radiojurnalistika üzrə mütəxəssislərin hazırlığında zəruri biliklərin tədrisi önəmli rol daşıyır (3).

Üçüncü aspektdən yanaşsaq, danışıq dilinin önəmli olduğunu görürük. Mətni diktor, aparıcı təqdim edərkən onun səsinin fonemliyi, nitqin elit səviyyədə olması, şifahi nitqin danışıq üslubunda bədii nitq formasında təzahürü mütləqdir.

NƏTİCƏ:

Radiojurnalistikanın, o cümlədən radiopublisistikanın səmərəli olması üçün bu sahədə çalışan jurnalistlərin, eləcə də problemin elmi tədqiqi ilə bağlı alimlərin qarşısında mühüm vəzifələr durur. Ən əsas radiosənətin – yaradıcılığın bir növü kimi onun məzmun tutumu ilə yanaşı ifadə formalarının təkmilləşdirilməsi probleminin daim diqqət mərkəzində saxlanılması vacibdir. Radiojurnalistikanın və radiopublisistikanın mövzu seçimi və ideoloji istiqaməti ilə yanaşı, verilişlərin efir tərtibatı da mühüm amildir. Radio sənətində ənənəvi olaraq geniş işlədilən küy səsləri və musiqi tərtibatı ən vacib elementlərdir. Radio sənətkarlığının zirvəsi həmin ifadə vasitələrinin kontrapunktuna nail olmaqdır. Müstəqil məna daşıyan küylər çıxışla birgə audiopublisistikada fon, hadisələrin cərəyan etmə şəraiti obrazını yaratmağa xidmət edir və yardımçı rol oynayır. Ancaq həmin effektlərin mətnə uyğunluğuna ciddi yanaşmaq lazımdır. Radiopublisistikada söz və küy səslərlə yanaşı geniş istifadə vasitəsi kimi musiqi tərtibatının əhəmiyyəti müstəsnadır. Audiopublisistika nünunələrində işlənmiş söz, səs effektləri və musiqinin təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, melodiyanın sözlə uyğunluğuna hər iki ifadə vasitəsinin qanunauyğunluğu ilə yanaşılmalıdır.

Müvafiq musiqi əsərlərindən götürülən məqamlardan düzgün istifadə nəticəsində audiopublisistik süjetin kontrapunktuna nail olmaq mümkündür. Kontrapunktun alınması üçün polifonik süjetin yaranması əsas şərtdir. Müasir dövrdə kompüter texnologiyası radio yaradıcılığının mükəmməlliyi üçün də geniş imkanlar yaradır.

Rəqəmsal diktafonlar vasitəsilə radio üçün səslərin toplanması, mətnə uyğun küy səslərin tapılması, forma zənginliyi, montajın keyfiyyətli proqramlarla aparılması, yayımın başdan-başa rəqəmsallaşması radiojurnalistin işini əsaslı surətdə asanlaşdırır. Bundan ötrü jurnalistin elektron müstəvidə zəruri bilgiləri yüksək səviyyədə mənimsəməsi tələb olunur.

Radio danışıq dili elmi-bədii üslub elementi kimi dəyərləndirilməli, küçə-bazar ünsiyyəti səviyyəsinə endirilməməli, nitq mədəniyyəti səlis və rəvan olmalı, funksional cəhətdən seçilməklə yanaşı dilimizin qərarlaşmış orfoepiya qaydalarına uyğun tənzimlənməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əhmədli, N. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları / N.Əhmədli. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2014. – 280 s.

2. Əlizadə, Y. Radiojurnalistikanın əsasları / Y.Əlizadə. – Bakı: BDU, – 1991. – 132 s.

3. Quliyeva, Ş. Radiopublisistikanın özəllikləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2013. № 3(87), – s.366-368.

4. Quliyeva, Ş. Audiopublisistikada ifadə vasitələrinin sintezi problemi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 12, – s.358-364.

5. Məhərrəmli, Q. Audiovizual nitq / Q.Məhərrəmli. – Bakı: Elm, – 2000. – 443 s.

6. Veysəlli, F. Semiotika / F.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 334 s.

SƏRİŞTƏ VƏ SƏRİŞTƏLİLİK ANLAYIŞI

COMPETENCE AND THE CONCEPT OF COMPETENCE

XƏLİLOVA Xatirə Süleyman

ADPU nəzdində ADPK-nın müəllimi, ARTİ-nin doktorantı, ORCİD İD: 0000-0003-3828-0565

XÜLASƏ: Bu gün işəgötürənlər müraciət edənlərdə dar peşə bacarıqlarını deyil, bəzi fövqəladə səriştələri axtarırlar və bu tendensiya getdikcə güclənir. Sərişte - bilik, bacarıq, təcrübə və qabiliyyətin cəmidir. Sərişte biliyə söykənir, ondan faydalanır, bacarıq və qabiliyyətin nəticəsi kimi təzahür edir. Sərişte fəaliyyət nəticəsində əldə olunur,inkişaf etdikcə peşəkar forma alır və sahibini digərlərindən fərqləndirir. Sərişteəlilik müxtəlif və gözlənilməz situasiyalarda fəaliyyət göstərə bilməkdir. Sərişte əsaslı təhsil müasir dünyanın, əmək bazarının tələbidir. Ömürboyu təhsilin də əsasını təşkil edir .

Yalnız peşə bacarıqlarına malik olan işçilər öz aktuallığını itirir. Beş il bundan əvvəl çox vacib hesab olunan bacarıqların bəziləri artıq bu gün üçün əhəmiyyətliliyini itirmişdir. Bunun əsas səbəbi texnologiyanın sürətli inkişafıdır. İnsanlar, karyera nərdivanını asanlıqla davam etdirmək üçün daha çox özlərini inkişaf etdirməlidirlər.

Sərişte təhsil prosesində və həyat boyu formalaşır. Bu mənimsənilmə əsasən orta təhsil səviyyəsində tədris olunan fənnlər və dərsdənkənar məşğələlər vasitəsilə formalaşır. Sərişte şəxsi inkişaf, sosiallaşma, ömür boyu təhsil, cəmiyyətə inteqrasiya və hər hansı fəaliyyət sahəsi üçün nəzərdə tutulan bilik, bacarıq və yanaşmaların məcmusudur. Bu səriştələr həm dəyərləri formalaşdırır həm də şəxsiyyətin keyfiyyətlərini müəyyən edir.

Multikultural olmaq, İT mühitində işləyə bilmək, ixtisas biliklərinə sahib olmaq, çox dilli və çox şaxəli ola bilmək, empatiya hissinə sahib olmaq, yaradıcı olmaq, əməkdaşlıq edə bilmək kimi səriştələr ön plana çıxır. Bu səriştələri özündə formalaşdırmaqla müasir dünyanın tələblərinə cavab vermək və tələbatlılığını saxlamaq mümkündür.

Öyrənmə və yeniliyə açıqlıq, yeni təcrübələrin aparılmasına maraq həm də yeni bacarıqların yaranmasına şərait yaradır. Sadaladığımız bütün səriştələr bərabər şəkildə təmsil olunur. Hansının daha əsas olduğunu demək isə çox çətindir. Yalnız onu demək olar ki, gələcək uğurumuz digər insanlarla necə ünsiyyət qurmağımızdan, düşünməyimizdən və necə öyrənməyimizdən asılıdır.

Açar sözlər: sərişte, yaradıcı və bədii düşüncə, ömür boyu təhsil

ABSTRACT: Today, employers are looking for extraordinary skills in applicants rather than narrow professional skills, and this trend is growing. Competence is the sum of knowledge, skills, experience, and abilities. Competence is based on expertise, benefits from it, and manifests itself as the result of skill and ability. Competence is acquired as a result of activity; as it develops, it reaches a professional form and distinguishes its owner from others. Competence is the ability to act in a variety of unexpected situations. Competence-based education is a requirement of the modern world, the labor market. It is also the basis of lifelong learning.

Workers with only professional skills lose their relevance. Some of the skills that were considered very important five years ago have lost their significance today. The main reason for this is the rapid development of technology. People need to develop themselves more in order to move up the career ladder quickly.

Competence is established in the educational process and throughout life. This mastery is mainly formed through subjects taught at the secondary level and extracurricular activities. Competence is a set of knowledge, skills, and approaches for personal development, socialization, lifelong learning,

social integration, and any field of activity. These competencies both shape values and define personality traits.

Competencies, such as being multicultural, working in an IT environment, having professional knowledge, being multilingual and multifaceted, having a sense of empathy, being creative, and collaborating, come into prominence. By developing these skills, it is possible to meet the requirements of the modern world and keep its demand.

Openness to learning and innovation creates interest in new experiences, as well as the emergence of new skills. All the competencies we have listed are equally represented. It isn't very easy to say which is more important. All we can say is that our future success depends on how we interact with other people, how we think, and how we learn.

Keywords: competence, creative and artistic thought, lifelong learning

GİRİŞ. Müasir insanların əksəriyyəti kiborg kimi təsvir edilə bilər. Smartfon, kompüter və İnternetə müraciət etməyi həyatımızın vacib bir elementi hesab edirik. 30 il əvvəl mövcud olmayan texnologiyalara çıxış yolu ilə həyatımızın keyfiyyətini bağladığımız kimi, texnologiyanın təhsilə, biznesə və istehsala nüfuz etmə meyllərini də gözardı edə bilmərik. İntellektual işlərin avtomatlaşdırılması insanların bilik və səriştələrinə olan tələbləri ciddi şəkildə dəyişdirir.

Bacarıq- biliklərin tətbiq olunması, vərdiş isə bacarıqların avtomatlaşdırılması kimi başa düşülür. Bacarıq- bu mənimsənilmiş biliklər əsasında şüurlu surətdə yerinə yetirilən praktik fəaliyyətə insanın bir növ hazır olmasıdır. Bacarıq biliklərin məzmunu ilə birbaşa əlaqədardır. Bacarıqların hər biri müəyyən nəzəriyyəyə əsaslanır. Məsələn: oxunmuş mətnin planının tutulması, mürəkkəb inşalar yazmaq bacarığı, şeir yazmaq bacarığı, sözlər vasitəsilə obrazın bədii portretinin çəkilməsi və .s. belə bacarıqlardandır.

Vərdiş bacarıqların dəfələrlə təkrarı nəticəsində avtomatlaşmış formasıdır. Vərdiş o qədər avtomatlaşmalıdır ki, o sürətli və nöqsansız fəaliyyətə çevrilsin.Məsələn: qiraət, məktub yazmaq, təqdimat etmək, şifahi və yazılı fikir bildirmək və s. **[4]**

Bu gün qarşımızda duran ən vacib məsələlərdən biri əlimizdə olan səriştələrin XXI əsr insanı üçün yetərli olub- olmamasıdır. Müasir texnologiyalar və internetdən istifadə müasir dövrümüzün ən əhəmiyyətli elementidir. Bu yenilənmə özü ilə "ömür böyu öyrənmə" modelini yaradır. Artıq ali təhsil almaq və daimi olaraq bu təhsildən istifadə etmək öz əhəmiyyətliliyini itirib. Elmi tərəqqinin sürətini texnologiyada, biznesdə və sənayedə dəyişiklikləri, yeni peşələrin və sahələrin yaranmasını, indikilərin köhnəlməsini nəzərə alsaq, belə bir yanaşmanın zəruriliyi xüsusilə vacibdir. Şəraitdən asılı olaraq digər vəzifələri də icra edə bilmək ehtiyacı yaranıb. Bütün sahələr üzrə ortaq ola biləcək bacarıqlara ehtiyac vardır.

İnsan iş, gəlir və başqaları ilə ünsiyyətdən xoşbəxt olan sosial varlıqdır. Yəqin ki, bütün dövrlərdə bu dəyişməz olaraq qalacaq. Çünki, şəxsiyyətin fundamental əlamətləri emosional zəka, empatiya və əməkdaşlıqdır. Buraya düşünməyi və problemlərin həllinə çalışmağı da daxil edə bilərik. Bu səriştələrə malik olan şəxs hər bir dövrün tələb olunan işçisi olacaq.

Qeyd etdiyimiz kimi bacarıq qısa bir zamanda səriştəyə çevrilmir. Bunun üçün dəfələrlə həmin bacarığın təkrar olunması, vərdiş halına gətirilməsi lazımdır.

Əsas məqsəd mövcud olanları formalaşdırmaqla bərabər əlavə yeni bacarıqların inkişafına imkan yaratmaqdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi səriştəlilik fəaliyyət prosesində məlum olur. Üzə çıxmayan səriştəliliyi "görmək"mümkün deyildir. Səriştəni inkişaf etdirmək üçün fəaliyyətdə olmaq lazımdır. Bu halda həm də yeni bacarıqların yaranması imkanı əldə edilir.

ARAŞDIRMA: Bir neçə sahəyə aid ola biləcək ümumi səriştələrə malik olmaq ən yaxşısıdır. Bəs öz tələbatlılığını saxlamaq üçün hansı səriştələrə malik olmaq lazımdır?

Sərişẗələr əsasən təfəkkürlə, fəaliyyətlə və dəyərlərlə bağlıdır. Hər bir şəxsdə formalaşdırılmalı olan ümumi bacarıqları sıralamışıq:

-çoxtərəfli olmaq;

- Multikultural və çoxdilli olmaq;

- İT ilə zəngin olan mühitlərdə çalışa bilmək;

-Peşə bacarıqlarına yiyələnmək,

-Problem həll etmə düşüncəsinə sahib olmaq,

-Sahibkarlıq qabiliyyətləri olmaq,

-Yaradıcı olmaq,

-Əməkdaşlıq etmək,

-Empatiya və emosional zəkaya sahib olmaq,

- "Məsuliyyət etikası" (cəmiyyətə və təbiətə)na yiyələnmək,

- Diqqəti cəmləşdirmək və idarə etmək bacarığı olmaq,

- Çeviklik, uyğunlaşma, daxili sabitliyi qorumaq,

-"Böyümə zehniyyəti" - həyatı boyu silmək və yenidən öyrənmək qabiliyyəti olmaq Sərişẗə təhsil prosesində və həyatda mənimsənilmiş, hər hansı fəaliyyət sahəsi, eləcə də şəxsi inkişaf, sosiallaşma və cəmiyyətə inteqrasiya, məşğulluq, ömürboyu təhsil üçün zəruri olan bilik, bacarıq, yanaşma və dəyərlər məcmusudur. Sərişẗələr ümumi təhsil səviyyəsində tədris olunan fənlər və dərsdənkənar məşğələlər vasitəsilə formalaşdırılır.

Bu bacarıqları aşağıdakı fəaliyyət qruplaşdıra bilərik:

1. Təfəkkürlə bağlı olan bacarıqlar: yaradıcı olmaq, problem həll etmə düşüncəsinə sahib olmaq, diqqəti cəmləşdirmək və idarə etmək bacarığı olmaq,

2. Fəaliyyətlə bağlı olan bacarıqlar: Əməkdaşlıq etmək, çeviklik, uyğunlaşma, çoxdilli olmaq, İT ilə zəngin olan mühitlərdə çalışa bilmək; **[5]**

İnsan iş, gəlir və başqaları ilə ünsiyyətdən xoşbəxt olan sosial varlıqdır. Yəqin ki, bütün dövrlərdə bu dəyişməz olaraq qalacaq. Çünki, şəxsiyyətin fundamental əlamətləri emosional zəka, empatiya və əməkdaşlıqdır. Buraya düşünməyi və problemlərin həllinə çalışmağı da daxil edə bilərik. Bu sərişẗələrə malik olan şəxs hər bir dövrün tələb olunan işçisi olacaq.

Artıq bu gün işəgötürənlər müraciət edənlərdə dar peşə bacarıqlarını deyil, bəzi fövqəladə sərişẗələri axtarırlar və bu tendensiya getdikcə güclənir. Yalnız peşə bacarıqlarına malik olan işçilər öz aktuallığını itirir. Elə bacarıqları mənimsətmək lazımdır ki, onlar bir deyil, bir neçə sahə üçün keçərli olsun. Məhz bacarıqlarına görə işçi əvəzolunmaz olmalıdır. Bacarıqlar isə bəlkə də hər gün yenilənməkdədir. Beş il bundan əvvəl çox vacib hesab olunan bacarıqların bəziləri artıq bu gün üçün əhəmiyyətliliyini itirmişdir. Bunun əsas səbəbi texnologiyanın sürətli inkişafıdır. İnsanlar, karyera nərdivanını asanlıqla davam etdirmək üçün daha çox özlərini inkişaf etdirməlidirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi bacarıq qısa bir zamanda sərişẗəyə çevrilmir. Bunun üçün dəfələrlə həmin bacarığın təkrar olunması, vərdiş halına gətirilməsi lazımdır.

Əsas məqsəd mövcud olanları formalaşdırmaqla bərabər əlavə yeni bacarıqların inkişafına imkan yaratmaqdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi sərişẗəlilik fəaliyyət prosesində məlum olur. Üzə çıxmayan sərişẗəliliyi “görmək”mümkün deyildir. Sərişẗəni inkişaf etdirmək üçün fəaliyyətdə olmaq lazımdır. Bu halda həm də yeni bacarıqların yaranması imkanı əldə edilir.

Bir neçə qrup yeni sərişẗəni nəzərdən keçirək :

1. İnnovasiya və yaradıcılıq- Bu qrup sərişẗələr insandan ilk növbədə cəsarət, yaradıcı təcrübə və səhv etməyə hazır olmağı tələb edir.

2. Rəqəmsal bilik və bacarıqlar- yenilik kimi tez- tez xatırlanır. Bu qrupa proqramlaşdırma, robototexnikanın əsaslarını bilmək, yeni və müasir texnologiyalardan istifadə edə bilmək, virtual reallıq daxildir.

3. Şüur və özünüidarə etmə- diqqətini idarə edə bilmək, işdə və həyatda məna tapa bilmək, canlılıq, öz planlarını qura bilmək və ümumən özünü anlamaq bacarığıdır.

Sadaladıqlarımız hətta gələcəyin səriştələrinin 80 faizini təşkil edir. Başqa sözlə desək bu səriştələr hər bir dövr üçün aktual olaraq qalacaq. Bu səriştələrin bir çoxu (düşünmə, öyrənmə qabiliyyəti, yaradıcılıq və özünüdərk) uşaqlıqdan formalaşdırılmalıdır. Düzdür, yetkinlik dövründə də bu inkişaf mümkündür, bu halda inkişaf kifayət qədər çox zaman və böyük zəhmət və fərdi dəyişikliklər tələb edir. Çünki, bu bacarıqların formalaşması üçün uzun zaman lazımdır. Şagird məktəbdə oxuduğu dövrdə bu bacarıqlara pillə- pillə yaxınlaşır. Bütün bunlar şəxsiyyətin elementləridir ki, onları cilalayaraq ən doğru formaya gətirmək olar.Yalnız ən yaxşı və hər dövr aktuallığını qoruyub saxlayan bacarıqlara malik olan şəxs ətrafı üçün maraqlıdır. Əgər bir işçi dəyişən bacarıqları formalaşdırmaqda çətinlik çəkirsə o müəsissə üçün lazımlı deyil. Onu zamanla çıxdaş edəcəklər. Hər bir təşkilat özündə səriştəli işçiləri toplamaq istəyir. Ən doğru olanı özünü daima inkişaf etdirmək, müasir dövrün tələblərinə cavab vermək, ən müasir kompotensiyaları özündə cəmləşdirməkdir. Əksəriyyət üçün öz güclərini qiymətləndirmək və istifadə etmək, həssas tərəflərini diqqətlə düzəltməyə çalışmaq daha faydalıdır. Bu, "gələcəyin adamı" nın ümumiləşdirilmiş portretinə, özünü inkişaf strategiyasına uyğun gəlir.

Yuxarıda sadaladığımız əsas bacarıqların açıqlaması ilə tanış olaq:

Şəxslərlə işləmək bacarığı

Bütün ömrümüz boyu özümüzü inkişaf etdirməliyik. Birgə fəaliyyət prosesində məhsuldar ünsiyyət qurmaq və qarşılıqlı əlaqədə olmaq, fəaliyyətdəki digər iştirakçıların mövqelərini nəzərə almaq və münaqişələri effektiv həll etmək bacarığı bu günə qədər yalnız insanlar üçün əlçatan olan çox vacib bacarıqlardır. Elə buna görə də robotlar heç vaxt insanları keçə bilmir.

Vaxtı idarə edə bilmək bacarığı.

Günümüzün ən çətin formalaşan bacarıqları sırasına vaxtı idarə edə bilmək bacarığı daxildir. Bu baxımdan robotlar insanları üstələyir. Onlar proqram əsasında işlədiyi üçün gecikmə və çatdıra bilməmək kimi problemləri yoxdur. Bu gün robotlara ciddi ehtiyacın olmasının əsas səbəbi də elə budur. Biz isə vaxtımızı düzgün bölüşdürə bilmədiyimiz üçün işlərimizin çoxunu çatdıra bilmirik, planlarımızda geriləmələr olur.

Qeyri-müəyyənliklər qarşısında işləmək bacarığı

Verilən tapşırıqların tez- tez dəyişdirilməsi iş şəraitinə ciddi təsir göstərir. Bu zaman bizə lazım olan başqa bir bacarıq isə qeyri-müəyyənliklər içərisində işləmək, dəyişikliklərə doğru reaksiyanı vermək və lazım olan qərarı operativ qəbul etməkdir. Biz buraya stresli vəziyyətdən tez çıxmağı, öz konsentrasiyasını qorumağı bacarmağı da daxil edirik. Bütün dediklərimiz vaxtın düzgün idarə olunması zamanı öz həllini daha rahat tapır. Doğrudur, bəzi məqamlarda maşınlarla rəqabət aparmaq faydasızdır. Amma, heç bir maşın yaxud robot insan zəkasından üstün deyil. İnsan öz zəkası və düşüncəsi ilə onları kölgədə qoyur. Məhz bu bacarığına görə insan əvəzolunmazdır. Hər bir texnika insan zəkasının məhsuludur. O zaman insan hər bir texnikadan üstün olaraq qalacaq.

Sənət bacarıqları

Komputer texnologiyalarına və xidmətlərinə nə qədər böyük tələb olsa da onlar zərif və innovativ həlləri bacarmır, verilən kodlaşdırmadan kənara çıxa bilmir.Yaradıcı işçini hələlik maşınlarla əvəz etmək mümkün deyil. Hər bir işəgötürənə yaradıcı və estetik zövqü olan, qeyri-adi sənət bacarıqlarına malik olan şəxslər lazımdır. Seçmiş olduğu sənət sahəsinə aid bilik və bacarıqları daim yeniləyən şəxslər tələbatlılığını qoruyur.

Çox dil bilmək və multikultural olmaq bacarığı

Kompüter texnologiyası və xidmətləri inkişaf etdikcə beynəlxalq komandalarla işləmək bacarığı da özünü aktual edir. İnternetin varlığı isə bu bacarığın inkişaf etməsini labüd edir. Beynəlxalq

komandalarla işləmək və özünütəsdiq üçün hökmən ikinci bir dilə ehtiyac vardır. Bu dil həm də tərəfdaş ölkələrin milli- mənəvi dəyərlərini anlamaq üçün də gərəklidir. Həm də tərəfdaş ölkədə necə qarşılandığını bilmək baxımından da faydalıdır. Multikultural olmaq beynəlxalq tərəfdaşlarla münasibəti tənzimləməyə də xidmət edir.

Şirkət rəhbərləri çoxfunksiyalı və çox mədəniyyətli bir mühitdə işləmək qabiliyyətini işə götürməkdə əsas sərişt ələrdən biri hesab edirlər.

Sahələrarası əlaqə

Müxtəlif və bir-biri ilə birbaşa əlaqəsi olmayan sahələrin, texnologiyaların, proseslərin və bazarın vəziyyətinin başa düşülməsi sahələrarası ünsiyyət bacarıqlarıdır. Bir sıra vacib məhsul bir neçə sahənin qovşağında istehsal olunur: İT və tibb, tikinti və nanotexnologiya, elm və sənət və s. Buna görə, tezliklə bir çox mütəxəssis müxtəlif əlaqəli və qonşu olmayan sahələrdə texnologiyaların, proseslərin və bazar vəziyyətinin anlaşılmasına ehtiyac duyacaq. Aranan bir mütəxəssis olmaq üçün geniş biliyə sahib olmaq və yalnız məhdud bir sahəyə aid olan dərin biliklərlə kifayətlənmək olmaz.

NƏTİCƏ: Tədris edəcəyi mövzu ilə bağlı işlənilə cək tapşırıqlar üzərində müəllim çox ciddi düşünməlidir. Müəllim əvvəlcədən müəyyən etməlidir ki, tapşırığın icrası zamanı şagirddə hansı sərişt ələrin formalaşmasına şərait yaranacaq. Tapşırıqların seçilməsində fənn kurikulumunda göstərildiyi kimi fərdin, dövlətin, cəmiyyətin tələbi, şagirdin isə marağı dairəsində tapşırıqlar seçilməlidir. Məlum məsələdir ki, gözlənilən bacarıqlar hər bir şagirddə eyni səviyyədə formalaşa bilməz.

Sərişt əlilik anlayışı bilik, bacarıq və vərdiş anlayışlarından genişdir lakin o, bunları özündə birləşdirir. A.V.Xutorskoy sərişt əliliyə belə təyinat verir "İnsanın uyğun bir sərişt əliliyə yiyələnməsi, ona şəxsi münasibəti əsasında fəaliyyət predmetinin qoşulması prosesində yaranır. Sərişt əlilik özünə məxsusluqdur, yəni müəyyən bir problemin həllində hər bir şagirdin sərişt əlilik dərəcəsi digərindən fərqlidir".

Ədəbiyyat

1. Qəhrəmanov A."Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə" təlim kursunun iştirakçilari üçün TƏLİM MATERİALI
2. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika:2 cilddə. I cild. – Bakı: Mütərcim, 2012
3. İlyasov M. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji sərişt əliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: "Elm və təhsil", 2018
4. Sadıqov F. Pedaqogika Bakı – 2008
5. Məktəblərdə təhsilalanlarda formalaşdırılacaq sərişt ələr və dəyərlər , Bakı-2020
6. https://lent.az/xeber/sosial/Mktblrd-thsilalanlarda-formalasdirilacaq-sristlr-v-dyrlr-muyynlsdi-377054

KORONA VİRÜS SÜRECİNDE GENÇ İNSANLARIN YAŞAM DOYUM DÜZEYLERİNİN ARAŞTIRILMASI

INVESTIGATION OF THE LIFE SATISFACTION LEVELS OF YOUNG PEOPLE IN THE CORONA VIRUS PROCESS

Gamze GÜNEY

Dr. Lecturer Kapadokya Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-9638-320X

Meliha UZUN

Assist. Prof. Dr. Şırnak Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-1691-3504

Osman İMAMOĞLU

Prof. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-6671-6042

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Korona virüs sürecinde genç insanların yaşam doyum düzeylerinin araştırılmasıdır. Toplam 282 kişinin doldurmuş olduğu yaşam doyum ölçeği değerlendirilmiştir. İstatistiksel işlemlerde bağımsız t-testi, paired t- testi, tekyönlü varyans analizi ve LSD testleri kullanılmıştır.

Cinsiyete göre hem salgın öncesi duruma hem de salgın sürecindeki durumlarına göre yaşam doyum puanları istatistiksel olarak farklı olduğu tespit edilmiştir ($p<0,001$). Salgın sürecinde Uyku düzenine ve bağışlılıklarını algılama durumuna göre yaşam doyum puanları değişmiştir ($p<0,001$). Salgın sürecinde Televizyon seyretme ve internette korona virüs haberlerini takip edilen saat durumuna göre yaşam doyum düzeyleri değişmez iken ($p>0,05$), Sosyal medyada korona virüs haberlerine maruz kalma seviyesine göre yaşam doyum puanlarının değiştiği tespit edilmiştir ($p<0,05$). Korona virüs sürecinde genç insanların yaşam doyum düzeyleri cinsiyete, uyku düzenine ve bağışıklıklarına güvenmeye göre değiştiği sonucuna varılmıştır. Yaşam doyum düzeyleri Yeni korona virüs salgını sürecinde olumsuz etkilenmiştir. Sosyal medyayı takip etmeyenler veya az takip edenlerin yaşam doyum düzeyleri daha iyi olduğu söylenebilir. Sosyal medya da yapılan haberlerin güvenilir olmasına özen gösterilmelidir. İnsanların yaşam doyum düzeylerini artırmak için bağışıklıklarının güçlü olması yönünde çalışılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Korona virüs salgını, Yaşam doyumu, Genç insanlar.

ABSTRACT

The aim of this study is to investigate the life satisfaction levels of young people in the coronavirus process. The life satisfaction scale filled by a total of 282 people was evaluated. Independent t-test, paired t-test, one-way analysis of variance and LSD tests were used in statistical processes.

It was determined that the life satisfaction scores were statistically different according to gender, both before the epidemic and the situation during the epidemic period ($p<0.001$). During the epidemic, life satisfaction scores changed according to sleep patterns and perception of immunity ($p<0.001$). While life satisfaction levels did not change according to the time of watching TV and corona virus news on the internet during the epidemic process ($p>0.05$), it was found that life satisfaction scores changed according to the level of exposure to corona virus news on social media ($p<0.05$). It was concluded that the life satisfaction levels of young people in the coronavirus process change according to their gender, sleep patterns and trust in their immunity. Life satisfaction levels were negatively affected during the new corona virus outbreak. It can be said that those who do not follow social media or who follow less have better life satisfaction levels. Care should be taken to ensure that the news on social media is reliable. In order to increase the life satisfaction level of people, it should be worked towards strengthening their immunity.

Keywords: Corona virus outbreak, Life satisfaction, Young people.

GİRİŞ

Yaşam doyumu, bir ferdin beklentileri ile elinde olanların karşılaştırılmasıyla elde edilen durum veya sonuç anlamına gelmektedir. Bununla birlikte bireyin hayatla ilgili inanç ve değerlendirmelerinin tümü ya da onların yaşantısıyla alakalı genel tutumudur (Haybron, 2004; Rice ve ark., 1992). Yaşam doyumu öznel iyi oluşun bilişsel bir bileşeni anlamına gelir ve bireyin yaşamı ile alakalı bilişsel yargıları içerir. Doyumun yargısal durumu, kişinin içinde bulunduğu şartların mevcut standartlarla karşılaştırması esasına dayalıdır. Bireylerin ne derece doyum sağladıkları ile ilgili yargıları; mevcut süreçle birlikte kişinin kendisi için belirlemiş olduğu standartların karşılaştırılmasına dayalıdır (Diener, 1984; Özer ve Karabulut, 2003; Shin ve Johnson, 1978; Diener ve ark., 1985; Diener ve Suh, 1997). Kişinin istek ve başarıları ne kadar uyumlu ise yaşamdan alacağı doyumunda o kadar fazla olacağı öngörülmektedir. Bu durum birçok çalışma ile de ortaya konulmuştur. Şöyle ki; bireyin beklentileri ve gereksinimleri yeteri düzeyde karşılanıyor ise yüksek yaşam doyumu görülmektedir. Aksine bu durum yeteri kadar karşılanamıyor ise düşük yaşam doyumunun etkili olduğu belirtilmektedir. Bireyin bir bütün olarak kendi yaşantısının kalitesini olumlu şekilde değerlendirme derecesi yaşam doyumu olarak nitelendirilmektedir (Diener, 2000; Diener ve ark., 2003; Diener ve ark., 1985; Kaba ve ark., 2018; Myers ve Diener, 1995). Yaşam doyumu durumunu etkileyen faktörler şöyle sıralanabilir:

- Özgürlük,
- Demokrasi,
- Açık fikirli olmak,
- Aktif olmak,
- Politik istikrar,
- Kendi hayatının kontrolünü kendi elinde olduğunu hissetmek,
- Bedensel ve ruhsal olarak sağlam olmak,
- Ailesi ve arkadaşları ile iyi ilişkiler içerisinde bulunmak,
- Spor yapmak,
- Güvenilir bir bölgede yaşamak,
- Sosyal çevrenin geniş olması,
- Pozitif bireysel kimliktir (Özdevecioğlu ve Aktaş, 2007).

Yaşamda ortaya çıkabilecek bazı engellemeler, zorlanmalar, çatışmalar ve ani olumsuz değişimler, yaşam doyum düzeyinin düşmesini tetikleyebilir (Demirel ve ark., 2001). Karantina ile birlikte bireylerin fiziksel aktivite düzeyleri azalmaktadır (Mattioli ve Ballerini Puviani, 2020). Bedensel olarak hareketsiz kalmanın yol açtığı olumsuz etkiler arasında; inme, kalp krizi, hipertansiyon ve birçok damar hastalıkları ile karaciğerde yağlanma, insülün direnci, metaboliksendrom, tip 2 diyabet, obezite, kabızlık, osteoporoz gibi birçok sağlık problemi bulunmaktadır. Aynı zamanda Yeni Korona virüs ferdin ruh sağlığı üzerinde de olumsuz etkiye sahiptir (Hamouche, 2020). Bedensel inaktiflik veya sedanter yaşamın anksiyete, depresyon ve bilişsel disfonksiyona da sebep olduğu bildirilmiştir (Booth ve ark., 2017). Yani evde uzun süre geçirilen zaman ile birlikte hareketsizlik meydana gelmekte ve enerji harcamasındaki azalma ile birlikte kronik hastalıkların oluşumu ve/veya ilerlemesi, kas gücü ve kitlesinde kayıplar oluşmaktadır. İlaveten bağışıklıkta azalma oluşmakta ve viral potansiyel riski artmaktadır (Barazoni ve ark., 2020). Tural (2020) yaptığı çalışmada Korona virüs-19 salgını sürecinde ev karantinasında bulunan sağlıklı kişilerin düşük düzeyde fiziksel aktiviteye sahip oldukları ve bunun sağlıkla ilişkili yaşam kalitesi fiziksel fonksiyon, ağrı ve genel sağlık algısını etkilediği belirlenmiştir. Yıldırım ve arkadaşları (2019) tarafından yapılan bir çalışmada orta ve yüksek düzeyde yapılan fiziksel aktivitenin yaşam kalitesini olumlu yönde etkilediği belirtilmiştir. Yaşam doyumu bireyin mevcut yaşam standartlarına göre değişebilmektedir. Bu bağlamda dinamik bir yapıya sahiptir (Diener, 1984).

İnsanların yaşam doyumu birçok durumdan etkilenebilir. Günlük yaşamdaki mutluluk, yaşama yüklenmiş olan anlam, amaçlara ulaşmadaki adaptasyon, bireyin pozitif kimliği, bedensel anlamda kişinin kendisini iyi durumda hissetmesi, ekonomik unsur, güvenlik ve sosyal ilişkiler bu maddeler çerçevesinde değerlendirilebilir (Yılmaz ve Arsan, 2013). Ayrıca Appleton ve Song (2008) yaşam doyumunun bileşenlerini altı kategoride değerlendirmiştir. Bunlar; bireyin gelir durumu, mesleği, sosyal bağlamdaki statüsü, sahip olduğu fırsatlar, sosyal hareketliliği, refah standartları, mevcut devlet politikası ile çevre, aile ve sosyal ilişkiler şeklinde belirtilmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı Korona virüs salgını sürecinde genç insanların yaşam doyum düzeylerinin incelenmesidir.

YÖNTEM

Çalışma Grubu

Araştırmaya 137'si kadın ve 145'i erkek olmak üzere toplam 282 kişi gönüllü olarak katılmıştır. Katılımcılara demografik bilgi formuna ilaveten yaşam doyumu ölçeği uygulanmıştır.

Veri Toplama Aracı

Yaşam Doyumu Ölçeği

Ölçek Diener ve arkadaşları (1985) tarafından bireylerin yaşam doyumu düzeylerini belirlemek amacı ile geliştirilmiştir. Bu çalışmada Yaşam Doyumu Ölçeğinin Türkçeye uygunluğu Dağlı ve Baysal (2016) tarafından yapılan şekli kullanılmıştır. Ölçek bireyin sahip olduğu yaşam şartlarının niteliğine ilişkin algılarını ve yaşamdan elde ettiği doyumu belirten toplam beş sorudan oluşan likert tipli bir ölçektir. Yapılan araştırmada bu sistemde ölçekteki ifadelerin puanlanması; Hiç katılmıyorum (1), Çok az katılıyorum (2), Orta düzeyde katılıyorum (3), Büyük oranda katılıyorum (4) ve Tamamen katılıyorum (5) seklindedir. Ölçekten alınabilecek toplam puan 5 ile 25 arasında değişmektedir (Altay ve Aydın-Avcı, 2009). En düşük puan 5 ve en yüksek 25'dir Puanın yüksek olması yaşam duyumunun iyi olduğu anlamına gelir (Dağlı ve Baysal, 2016). Ölçekten alınan puanların yüksek olması yaşam doyumu düzeyinin yüksek olduğunu belirtmektedir (Özkara ve ark., 2015).

Verilerin Analizi

İstatistiksel işlemlerde SPSS 25,00 paket programı kullanılmıştır. Verilerin normal dağılıp dağılmadığını test etmek için Kolmogorov-Smirnov testi yapılmış ve verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. İstatistiksel işlemlerde bağımsız t-testi, paired t- testi, tekyönlü varyans analizi ve LSD testleri kullanılmıştır.

BULGULAR

Tablo 1: Cinsiyete göre Yaş, Boy uzunluğu ve Vücut ağırlıkları karşılaştırılması

	Cinsiyet	N	Ort.	SS	t testi
Yaş (Yıl)	Kadın	137	23,29	4,71	-1,80
	Erkek	145	24,27	4,40	
Boy Uzunluğu (cm)	Kadın	137	165,20	6,62	-16,85**
	Erkek	145	178,03	6,16	
Vücut ağırlığı (kg)	Kadın	137	58,96	7,59	-16,61**
	Erkek	145	82,23	14,64	

***p<0,001*

Tablo 2: Cinsiyete göre Salgın öncesi ve Salgın sürecinde Yaşam doyum puanlarının karşılaştırılması

	Cinsiyet	N	Ort.	SS	t testi
Salgın öncesi duruma göre Yaşam doyum	Kadın	137	13,15	5,52	-3,91**
	Erkek	145	15,68	5,35	
Salgın sürecinde Yaşam doyum	Kadın	137	12,34	4,45	-4,24**
	Erkek	145	14,75	5,06	
Salgın öncesi duruma göre yaşam doyum		282	14,45	5,56	Paired t =4,33**
Salgın sürecinde Yaşam doyum		282	13,58	4,91	

***p<0,001*

Tablo 3: Salgın sürecinde Uyku düzenine ve bağışıklık durumuna göre yaşam doyum puanı karşılaştırılması

	N	Ort.	SS	F/LSD
Uyku durumunda değişiklik olmadı (1)	218	14,72	4,49	33,37** 1<2,3
Daha fazla uyuyorum (2)	36	10,50	4,09	
Daha az uyuyorum (3)	28	8,64	4,40	
Bağışıklık güçlü (1)	142	14,69	5,02	17,50** 1>2,3 2>3
Bağışıklık kısmen güçlü (2)	110	13,35	4,30	
Bağışıklık zayıf (3)	30	9,20	3,99	

***p<0,001*

Tablo 4: Salgın sürecinde Televizyon seyretme ve internette korona virüs haberlerini takip ile Sosyal medyada buna maruz kalma durumuna göre yaşam doyum puanları karşılaştırılması

		N	Ort.	SS	F
TV+ internet	0-2 saat	204	13,53	5,32	0,52
	3-4 saat	66	13,48	3,84	
	5 saat ve üzeri	12	15,00	2,09	
Sosyal Medyada Maruz kalma	Asla + Arada sırada (1)	92	14,63	4,94	3,04* 1>2,3
	Bazen (2)	39	12,23	3,67	
	Genellikle (3)	101	12,94	3,91	
	Çok sık (4)	50	14,00	6,86	

**p<0,05*

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada katılımcıların yaş ortalaması erkeklerde 24,27 yıl ve kadınlarda 23,29 yıl şeklinde olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların yaşları birbirine benzer iken ($p>0,05$), boy uzunluğu ve vücut ağırlıkları cinsiyete göre birbirinden farklı olduğu tespit edilmiştir ($p<0,001$).

Bazı araştırmalar yaşam doyumunun cinsiyete göre anlamlı farklılık gösterdiğini belirtmiştir (Aydıner, 2011; Cenkseven ve Akbaş, 2007; Eryılmaz, 2012; Kaya ve ark., 2015; Tuzgöl-Dost, 2007). Bazı araştırmalara göre ise yaşam doyumu cinsiyete göre değişmemektedir (Avşaroğlu ve ark., 2005; Cömert ve ark., 2016; Demir, 2019; Gündoğar ve ark., 2007; Hanbay ve ark., 2017; Özkara ve ark., 2015; Özgür ve ark., 2010). Birçok çalışma kadınların erkeklerden daha yüksek yaşam doyumu düzeyine sahip olduğunu belirtmiştir (Çam & Artar, 2014; Dost, 2007; Recepoğlu, 2013). Şener ve İmamoğlu (2020) çalışmalarında cinsiyete göre korona virüs salgını öncesi ve sırasında yaşam doyum puanlarının birbirine benzer olduğu bulunmuştur. Bu çalışmada cinsiyete göre hem salgın öncesi duruma hem de salgın sürecindeki durumlarına göre yaşam doyum puanları istatistiksel olarak farklı olduğu tespit edilmiştir ($p<0,001$). Erkeklerin puanı kadınlardan daha yüksektir. Yani erkeklerin yaşam doyum düzeyleri kadınlara göre daha yüksek düzeyde olduğu bulunmuştur.

Enfeksiyon hastalıklarındaki riskin azaltılmasında en önemli sosyal izolasyon tavsiyesi evde karantina uygulanmasıdır (Barazoni ve ark., 2020). Sosyal çevrenin olmayışının duygusal yoksunluğu arttırdığı belirtilir (Kara ve ark., 2014). Duyusal yoksunluk yaşam doyumunu olumsuz etkiler. Şener ve İmamoğlu (2020) korona virüs sürecinde salgın öncesi duruma göre salgın sürecindeki yaşam doyum puanlarının düştüğünü belirlemişlerdir. Korona virüs salgını hem kadınların hem de erkeklerin yaşam doyum düzeyini olumsuz yönde etkilemiştir.

Şener ve İmamoğlu (2020) korona virüs sürecinde uyku düzenine ve bağışlılıklarını algılama durumuna göre yaşam doyum puanlarının değiştiğini bulmuşlardır. Bu çalışmada Salgın sürecinde uyku düzenine ve bağışlılıklarını algılama durumuna göre yaşam doyum puanları değişmiştir ($p<0,001$). Uyku süresinde değişiklik olmayanların puanı daha fazla uyuyanlar ve daha az uyuyanlara göre daha yüksektir. Bağışıklığını güçlü olarak belirtenlerin yaşam doyum puanı bağışıklığı kısmen güçlü ve bağışıklığını zayıf olarak belirtenlerden daha yüksektir. İnsanların bağışıklıklarına güvenleri düştükçe yaşam doyum seviyeleri düşmektedir. İnsanların yaşam doyum düzeylerini artırmak için bağışıklıklarının güçlü olması yönünde çalışılmalıdır.

Şener ve İmamoğlu (2020) çalışmalarında salgın sürecinde Televizyon seyretme ve internette korona virüs haberlerini takip ile Sosyal medyada korona virüs haberlerine maruz kalma seviyesine göre yaşam doyum puanlarının değişmediğini belirlemişlerdir. Bu çalışmada salgın sürecinde Televizyon seyretme ve internette korona virüs haberlerini takip edilen saat durumuna göre yaşam doyum düzeyleri değişmez iken ($p>0,05$), Sosyal medyada korona virüs haberlerine maruz kalma seviyesine göre yaşam doyum puanlarının değiştiği tespit edilmiştir ($p<0,05$). Sosyal medyada korona virüs haberlerine maruz kalmaya asla ve arada bir diyen grubun puanları bazen ve genellikle diyenlere göre daha yüksektir. Muhtemelen haberlere maruz kalmamak yaşam doyum düzeyini yükseltmektedir.

Korona virüs sürecinde genç insanların yaşam doyum düzeyleri cinsiyete, uyku düzenine ve bağışıklıklarına güvenmeye göre değiştiği sonucuna varılmıştır. Yaşam doyum düzeyleri Yeni korona virüs salgını sürecinde olumsuz etkilenmiştir. Sosyal medyayı takip etmeyenler veya az takip edenlerin yaşam doyum düzeyleri daha iyi olduğu söylenebilir. Sosyal medya da yapılan haberlerin güvenilir olmasına özen gösterilmelidir. İnsanların yaşam doyum düzeylerini artırmak için bağışıklıklarının güçlü olması yönünde çalışılmalıdır.

KAYNAKÇA

Altay B, Aydın-Avcı İ. (2009). Huzurevinde yaşayan yaşlılarda özbakım gücü ve yaşam doyumu arasındaki ilişki. *Dicle Tıp Dergisi*, 36(4): 275-282.

Appleton S, Song L. (2008). Life satisfaction in urban China: components and determinants. *World Development,* (36): 11.

Avşaroğlu S, Deniz EM, Kahraman A. (2005). Teknik Öğretmenlerde Yaşam Doyumu İş Doyumu ve Mesleki Tükenmişlik Düzeylerinin İncelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 14: 115-129.

Aydıner BB. (2011). Üniversite öğrencilerinin yaşam amaçlarının alt boyutlarının genel öz-yeterlik yaşam doyumu ve çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, Sakarya.

Barazzoni R, Bischoff SC, Krznaric Z, Pirlich M, Singer P. (2020). Expert Statements and Practical Guidance for Nutritional Management of İndividuals With SARS-CoV-2 İnfection. *Clinical Nutrition*, 4(20): 301-400.

Booth FW, Roberts CK, Thyfault JP, Ruegsegger GN, Toedebusch RG. (2017). Role of inactivity in chronic diseases: Evolutionary insight and pathophysiological mechanisms. *Physiol Rev.* 97(4): 1351-1402.

Cenkseven F, Akbaş T. (2007). Üniversite öğrencilerinde öznel ve psikolojik iyi olmanın yordayıcılarının incelenmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(27): 43-65.

Cömert IT, Özyeşil ZA, Özgülük SB. (2016). Satisfaction With Life, Meaning In Life, Sad Childhood Experiences, and Psychological Symptoms Among Turkish Students. *Psychological Reports,* 118(1): 236-250.

Çam Z, Artar M. (2014). Ergenlikte Yaşam Doyumu Okul Türleri Bağlamında Bir İnceleme. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2: 23-46.

Dağlı A, Baysal N. (2016). Adaptation of the satisfaction with life scale into Turkish: the study of validity and reliability. *Electronic Journal of Social Sciences*, 15(59): 1250-1262.

Demir M. (2019). Lise Öğrencilerinin Problem Çözme Becerileri, Algılanan Stres ve Yaşam Doyumu Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, İstanbul.

Demirel S, Canat S. (2001). Ankara'daki Beş Eğitim Kurumunda Kendini Yaralama Davranışı üzerine bir Çalışma. *Kriz Dergisi*, 12(3): 1-9.

Diener E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95: 542-575.

Diener E, Emmons RA, Larsen RJ, Griffin S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1): 71-75.

Diener E, Suh E. (1997). Measuring quality of life: Economic, social, and subjective indicators. *Social Indicators Research*, 40: 189-216.

Diener E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for anational index. *American Psychologist*, 55(1): 34-43.

Diener E, Gohm C, Suh E, Oishi S. (2000). Similarity of the relations between marital status and subjectivewell-being across cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31: 419-436.

Diener ML, Diener McGavran MB. (2008). What makes people happy? A developmental approach to the literature on family relationships and well-being. In R. Larson and M. Eid (Eds.), The science of subjective well-being (pp. 347–375). New York.

Dost MT. (2007). Üniversite Öğrencilerinin Yaşam Doyumunun Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 2: 132-143.

Eryılmaz S. (2012). Üniversite öğrencilerinde psikolojik sağlamlığı yordamada, yaşam doyumu, benlik saygısı, iyimserlik ve kontrol odağının incelenmesi. Muğla Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Muğla.

Gündoğar D, Gül SS, Uskun E, Demirci S, Keçeci D. (2007). Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumunu Yordayan Etkenlerin İncelenmesi. *Klinik Psikiyatri,* 10(1): 14-27.

Hanbay E, Keskin B, Kahriman M. (2017). Research of The Life Satisfaction of Individuals who Exersize Regularly. *The Journal of International Social Research,* 10(51): 1305-1312.

Haybron DM. (2004). Happiness and The Importance of Life Satisfaction, Delivered at the Department of Philosophy, University of Arizona.

Hamouche S. (2020). COVID-19 and employees' mental health: stressors, moderators and agenda for organizational actions [version 1; peer review: awaiting peer review] Emerald Open Research, 2:15 (https://doi.org/10.35241/emeraldopenres.13550.1)

Kaba İ, Erol M, Güç K. (2018). Yetişkin Yaşam Doyumu Ölçeğinin geliştirilmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1): 1-14.

Kara FM, Kelecek S, Aşçi FH. (2014) Determination of Life Satisfaction and Loneliness Levels of Athletes'spouses, *Hacettepe J. of Sport Sciences,* 25 (2): 56-66.

Kaya C, Tansey TN, Melekoğlu M, Çakıroğlu O. (2015). Stress and Life Satisfaction of Turkish College Students. *College Student Journal,* 49(2): 257-261.

Mattioli AV, Ballerini Puviani M. (2020). Lifestyle at Time of COVID-19: How Could Quarantine Affect Cardiovascular Risk. *American Journal of Lifestyle Medicine*, 14(3): 240- 242.

Myers DG, Diener E. (1995). Who is happy? *Psychological Science*, (6)1: 10-16.

Özer M, Karabulut Ö. (2003). Yaşlılarda yaşam doyumu. *Geriatri,* 6(2): 72-74.

Özdevecioğlu M, Aktaş A. (2007). Kariyer bağlılığı, mesleki bağlılık ve örgütsel bağlılığın yaşam tatmini üzerindeki etkisi: İş-Aile Çatışmasının Rolü. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 28: 1-20.

Özgür G, Babacan A, Durdu B. (2010). Evde ve Yurtta Kalan Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Doyumu. *Psikiyatri Hemşireliği ergisi,* 1: 25-32.

Özkara AB, Kalkavan A, Çavdar S. (2015). Examination of the Life Satisfactions Levels of Students Receiving Education in Sports Sciences. *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS),* Special Issue 3: 336-346.

Recepoğlu E. (2013). Öğretmen Adaylarının Yaşam Doyumları ile Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 1: 311-326.

Rice RW, Frone MR, McFarlin DB. (1992). Work-Nonwork Conflict and the Perceived Quality Of Life. *Journal of Organizational Behavior*, 13(2): 155-168.

Shin DC, Johnson DM. (1978). Avowed happiness as an overall assessment of the quality of life. *Social Indicators Research*, 5: 475-492.

Şener OA, İmamoğlu O. (2020). Korona virüs salgını sürecinde Üniversite öğrencilerinin Yaşam Doyum Düzeylerinin İncelenmesi, 3. International Conference On Sports for All and Wellness Procedings Book, 195-204.

Tural E. (2020). The Effect of Physical Activity Level on The Quality of Life in Covid-19 Pandemic Period Home Quarantine. *Van Sag Bil Derg*,13 (Özel Sayı): 10-18.

Tuzgöl Dost M. (2007). Üniversite Öğrencilerinin Yaşam Doyumunun Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 2(22): 132-143.

Yıldırım Dİ, Yıldırım A, Eryılmaz MA. (2019). Sağlık Çalışanlarında fiziksel aktivite ile yaşam kalitesi ilişkisi. *Çukurova Med J*., 44(2): 325-333.

Yılmaz E, Aslan H. (2013). Öğretmenlerin İş Yerindeki Yalnızlıkları ve Yaşam Doyumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, (3), 3: 59-69.

KORONA VİRÜS SALGIN SÜRECİNDE BİREYSEL VE TAKIM SPORCULARINDA ALGILANAN STRES DÜZEYLERİNİN ARAŞTIRILMASI

INVESTIGATION OF PERCEIVED STRESS LEVELS IN INDIVIDUAL AND TEAM ATHLETES DURING THE CORONA VIRUS EPIDEMIC PROCESS

Meliha UZUN

Assist. Prof. Dr. Şırnak Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-1691-3504

Gamze GÜNEY

Dr. Lecturer Kapadokya Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-9638-320X

Osman İMAMOĞLU

Prof. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-6671-6042

ÖZET

Bu açılmanın amacı korona virüs salgını sürecinde bireysel ve takım sporcularında algılanan stres düzeylerinin araştırılmasıdır. Toplam 381 sporcunun doldurmuş olduğu algılanan stres ölçeği değerlendirilmiştir. İstatistiksel işlemlerde bağımsız t-testi, tek yönlü varyans analizi ve LSD testleri kullanılmıştır.

Spor yaşına göre yapılan sınıflamaya göre algılanan stres puanları arasındaki farklılık istatistiksel olarak önemsizdir ($p>0,05$). Yine cinsiyete göre, takım ve bireysel spor yapma durumuna göre algılanan stres puanları birbirine benzer iken ($p>0,05$), profesyonel sporcuların amatör sporculara göre algılanan stres puanları anlamlı derecede yüksektir ($p<0,001$). Salgın sürecinde uyku düzeninde değişiklik olmadı, fazla veya az uyuyorum diyenlerin algılanan stres puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur ($p<0,001$). Korona virüs salgını sürecinde bireysel ve takım sporcularında algılanan stres düzeyleri cinsiyete, takım ve bireysel spor yapma durumuna göre benzer iken amatör ve profesyonel spor yapma ve uyku düzenine göre farklı olduğu sonucuna varılmıştır. Uyku düzeninin bozulmaması için veya uyku düzeni değişenlerin uyku düzeninin normal duruma gelmesi için gerekli tedbirlerin alınması önerilebilir.

Anahtar Kelimeler: Bireysel ve Takım sporu, Algılanan stres, Korona virüs.

ABSTRACT

The purpose of this opening is to investigate perceived stress levels in individual and team athletes during the corona virus outbreak. The perceived stress scale that a total of 381 athletes had completed was evaluated. Independent t-test, one-way analysis of variance and LSD tests were used in statistical processes.

The difference between the perceived stress points according to the sports age classification is statistically insignificant ($p>0.05$). Again, while perceived stress scores are similar according to gender, team and individual sports status ($p>0.05$), perceived stress scores of professional athletes are significantly higher than amateur athletes ($p<0.001$). There was no change in sleep patterns during the epidemic process, and a statistically significant difference was found between the perceived stress scores of those who said that I slept too much or too little ($p<0.001$). It was concluded that the perceived stress levels in individual and team athletes during the coronavirus epidemic were similar according to gender, team and individual sports status, but differ according to amateur and professional sports and sleep patterns. It may be recommended to take the necessary measures to prevent the sleep pattern from disrupted or to restore the sleep pattern of those whose sleep pattern changes.

Keywords: Individual and Team sports, Perceived stress, Corona virus.

GİRİŞ

Stres insanın normal fonksiyonlarını hem olumsuz yönde etkilemekte hem de strese maruz kalınan sürenin artmasıyla birlikte bireyde pek çok sağlık problemi ortaya çıkmaktadır. Hatta bireyin yaşam kalitesini de olumsuz yönde etkilemektedir (Schneiderman ve ark., 2005). Bu etkiler, neden olduğu nörö biyopsikolojik tepkiler ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu tepkiler de bireyin noropsikososyal özellikleri aracılığıyla belirlenmektedir (Gunnar ve Quevedo, 2007). Stresin insan belleği ve öğrenmesinde olumsuz bir etken olduğu kuşkusuz doğrudur (Shors, 2006). Stres, bireyin kendisi ya da çevresinden kaynaklanan, mental veya fiziksel gerilimlere sebep olan, baskı, endişe ya da diğer şekillerde endişe veren durumlar olup bu bağlamda bireyin içsel dengeyi korumaya çalışmasıdır (Aytaç, 2009; Tutkun ve İmamoğlu, 2017). Stresin ortaya çıkmasına sebep olan etmenler farklılık gösterdiği gibi strese sebep olan faktörler de değişkenlik göstermektedir (Gürel ve ark., 2010). Strese bağlı olumsuz belirtiler, bireyin hem genel sağlık durumu hem de iş performansı üzerinde pek çok zararlı sonuçlar doğurabilmektedir (Aydın ve İmamoğlu, 2001; Tutkun ve İmamoğlu, 2017). Stres memnuniyet verici olup olmadığına bakılmaksızın her türlü isteme bedenin adapte olabilmek için gösterdiği yaygın tepkisi şeklinde görülmektedir (Akyol ve İmamoğlu, 2019). Stres fizyolojik bir durum olarak belirtilmektedir. Bu bağlamda kaygı, endişe, depresyon ya da engelleme değildir (Çakır, 2006). Ayrıca fiziksel ve mental bütünlüğün zorlanması ile ortaya çıkan bir durum olabileceği gibi bireysel bütünlüğü zorlayan ve bozan etmenler şeklinde de açıklanabilir (Tekin ve ark., 2019).

Stresin üç aşaması vardır. Bunlar: Alarm evresi, direnç evresi ve tükenme evresidir. Alarm evresi stresin ilk ortaya çıktığı ve strese sebep olan unsurların ilk algılandığı zaman olarak belirtilmektedir. Bu aşamada organizma temel olarak stresle mücadele etmeye ya da stresten kaçmaya odaklanır. Organizma stresten kaçmak yerine stresle mücadele etme yolunu seçerse direnç aşamasına geçilir. Bu aşamada organizma strese karşı koymaya çalışır. Kişi stresle mücadelede başarılı olamayacağını anladığı durumda stresin son aşaması olan tükenme evresine geçilmiş demektir. Tükenme aşamasında kişi stresle baş edemediği için zayıf düşmekte, zamanla kronik stres belirtileri ortaya çıkmaktadır (Aytaç, 2009; Usta, 2012). Algılanan stres düzeyi ile daha kısa uyku periyotları arasında, sık sık kahvaltı tüketimi, artan alkol tüketimi, daha fazla yasal uyuşturucu kullanımı ve fiziksel egzersiz yapmama arasında bir ilişki olduğu bulunmuştur. Cohen ve arkadaşları (1983), küresel stres algılarını değerlendiren bir ölçeğin çeşitli değerli fonksiyonlara hizmet edebileceğini belirtmiştir. Algılanan stres, nesnel stresli olayların, başa çıkma süreçlerinin, kişilik faktörlerinin bir fonksiyonu olarak deneyimlenen stres düzeyini ölçen bir sonuç değişkeni olarak görülebilir (Cohen ve Williamson, 1988). Korona virüs-19 salgını sürecinde yapılan bir çalışmaya göre bireylerde %7 oranında stres belirtileri olduğu belirlenmiştir (Liu ve ark., 2020).

Stresin üç temel yaklaşımı vardır. Birincisi, çevresel yaklaşım dış şartlara dayanır ve stresli olayların etkisini içerir. Psikolojik yaklaşım algılanan strese ve olumsuz duygularına odaklanır. Son olarak, biyolojik yaklaşım, kortizol ve tükürük amilazı gibi biyolojik göstergelerin ölçümü ile ilgilidir (Fliege ve ark., 2007). Psikolojik stres, çeşitli hastalıkların başlangıcı, seyri ve alevlenmesinde önemli bir faktör olarak kabul edilir, örneğin depresyon, kardiyovasküler hastalıklar, immün ilişkili bozukluklar ve daha yüksek toplam mortalite ile ilişkili bulunmuştur (Bachen ve ark., 2007; Wiegner ve ark., 2015; Nielsen ve ark., 2008). Algılanan Stres Ölçeği (stresin psikolojik kavramsallaşmasına dayanan iyi kurulmuş bir öz rapor ölçeğidir. Ölçek, "kişinin hayatındaki durumların ne kadar stresli olarak değerlendirildiğini" ifade eder (Cohen ve ark., 1983). İnsanların olumlu stres yaşamaları kaygı düzeylerinin azalmasını sağlamaktadır. İlaveten yaşam doyumlarının artmasına da katkıda bulunmaktadır. Olumsuz stres ise bireylerin kendine güven düzeylerinin azalmasına sebep olmaktadır. Yine umutsuzluk hissinin artmasına ve çaresiz kişilik yapısının gelişmesine de zemin hazırlamaktadır. Sportif açıdan ele alındığı zaman sporcuların algıladıkları stresle baş edebilmeleri sportif performans açısından oldukça önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Canpolat, 2006; Holt ve Hogg, 2002). Bu bağlamda çalışmanın amacı korona virüs salgını sürecinde bireysel ve takım sporcularında algılanan stres düzeylerinin araştırılmasıdır.

YÖNTEM

Çalışma Grubu: Değişik branşlarda spor yapan kadın ve erkek toplam 381 kişi çalışmaya dahil edilmiştir. Sporculara demografik bilgi formuna ilaveten algılanan stres ölçeği uygulanmıştır.

Veri Toplama Aracı

Algılanan Stres Ölçeği

Ölçek, Cohen, Kamarck ve Mermelstein (1983) tarafından geliştirilmiştir. Türkçe'ye uyarlanması Eskin ve arkadaşları (2013) tarafından yapılmıştır. Ölçek iki boyutlu olup 14 maddeden oluşmaktadır. Ölçek maddeleri 0 (hiçbir zaman) ile 4 (çok sık) arasında puanlamaktadır. Ölçeğin en düşük puanı 0, en yüksek puanı ise 56 `dır. Ölçeğin 14 maddelik Türkçe formu için cronbach alpha iç tutarlık katsayısı 0,84'dir. Ölçekten alınacak yüksek puanlar bireyin stres düzeyinin fazla olduğunu göstermektedir. Ölçekte yer alan maddelerin 7'si tersten puanlanmaktadır. Tersten kodlanan ölçek maddeleri 4, 5, 6, 7, 9, 10 ve 13. maddelerdir. Ölçek iki alt boyuttan meydana gelmektedir. Bunlar; Yetersiz öz yeterlik algısı ile stres/rahatsızlık algısı alt boyutlarıdır (Eskin ve ark. 2013). Öz yeterlilik algısı maddeleri 4,5,6,8,9,10, ve 13 iken stres algısı maddeleri 1,2,3,7,11,12 ve 14'dür. Bu çalışma cronbach alpha iç tutarlık katsayısı 0,83 olarak hesaplanmıştır.

Sınırlılıkları: Bu çalışma korona virüs salgını sürecinde Eylül ve Ekim 2020 tarihleri arasında yapılmıştır. Bu tarihler arasında sokağa çıkma yasağı veya bazı kısıtlamalar olmuştur. Müsabaka ve antrenman durumları kontrol edilememiştir. Korona virüse yakalan sporcular çalışma dışında bırakılmıştır.

Verilerin Analizi: Verilerin değerlendirilmesinde SPSS 25,00 paket programı kullanılmıştır. Verilerin normal dağılıp dağılmadığını test etmek için Kolmogorov-Smirnov testi yapılmış ve verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. İstatistiksel farklılıklar için Bağımsız t- testi, Tek yönlü varyans analizi (ANOVA) testleri kullanılmıştır.

BULGULAR

Tablo 1: Algılanan stres düzeyinin cinsiyete göre karşılaştırılması

	Cinsiyet	N	Ort.	SS	t testi
Yetersiz öz yeterlilik algısı	Kadın	165	13,65	2,10	0,86
	Erkek	216	13,45	2,48	
Stres/ rahatsızlık algısı	Kadın	165	13,70	4,76	-1,39
	Erkek	216	14,35	4,31	
Algılanan stres	Kadın	165	27,74	4,90	0,32
	Erkek	216	27,60	3,88	

Tablo 2: Algılanan stres düzeyinin takım ve bireysel spor yapma durumuna göre karşılaştırılması

		N	Ort.	SS	t testi
Yetersiz öz yeterlilik algısı	Takım sporu	185	13,44	2,29	0,77
	Bireysel spor	196	13,63	2,35	
Stres/ rahatsızlık algısı	Takım sporu	185	14,28	4,42	0,90
	Bireysel spor	196	13,86	4,61	
Algılanan stres	Takım sporu	185	27,25	3,94	-1,79
	Bireysel spor	196	28,05	4,67	

Tablo 3: Algılanan stres düzeyinin amatör ve profesyonel spor yapma durumuna göre karşılaştırılması

		N	Ort.	SS	t testi
Yetersiz öz yeterlilik algısı	Profesyonel	89	13,51	2,04	-0,38
	Amatör	292	13,54	2,40	
Stres/ rahatsızlık algısı	Profesyonel	89	14,22	4,72	0,39
	Amatör	292	14,02	4,46	
Algılanan stres	Profesyonel	89	29,03	5,27	3,46**
	Amatör	292	27,24	3,95	

***p<0,001*

Tablo 4: Spor yaşına göre Algılanan stres düzeyi puanları karşılaştırılması

	Spor yaşı	N	Ort.	SS	F
Yetersiz öz yeterlilik algısı	1-3 yıl	136	13,79	2,13	2,02
	4,7 yıl	119	13,48	2,40	
	8-10 yıl	66	13,67	2,12	
	10 yıl üzeri	60	12,93	2,70	
	Toplam	381	13,54	2,32	
Stres/ rahatsızlık algısı	1-3 yıl	136	14,20	4,34	0,37
	4,7 yıl	119	13,83	4,51	
	8-10 yıl	66	13,83	3,94	
	10 yıl üzeri	60	14,48	5,48	
	Toplam	381	14,07	4,51	
Algılanan stres	1-3 yıl	136	27,75	4,55	1,50
	4,7 yıl	119	27,43	4,07	
	8-10 yıl	66	28,52	4,27	
	10 yıl üzeri	60	26,97	4,42	
	Toplam	381	27,66	4,34	

Tablo 5: Salgın sırasında uyku düzenine göre Stres puanlarının karşılaştırılması

		N	Ort.	SS	F/LSD
Yetersiz öz yeterlilik algısı	Uyku durumunda değişiklik olmadı (1)	132	13,54	2,32	0,38
	Daha fazla uyuyorum (2)	153	13,43	2,36	
	Daha az uyuyorum (3)	96	13,70	2,27	
Stres/ rahatsızlık algısı	Uyku durumunda değişiklik olmadı (1)	132	12,91	4,60	8,09** 1<2,3
	Daha fazla uyuyorum (2)	153	15,40	4,34	
	Daha az uyuyorum (3)	96	14,19	4,33	
Algılanan stres	Uyku durumunda değişiklik olmadı (1)	132	26,45	4,23	16,56** 1<2,3
	Daha fazla uyuyorum (2)	153	28,83	3,88	
	Daha az uyuyorum (3)	96	27,89	4,55	

***p<0,001*

TARTIŞMA VE SONUÇ

Stresin cinsiyete açısından farklılaştığını bildiren Türkiye'de yapılan araştırmalar vardır (Demir, 2019; Özgan ve ark., 2008; Savcı ve Aysan, 2014). Buna karşılık cinsiyete göre stres seviyesinin farklılaşmadığını belirten çalışmalarda vardır (Bilgel ve ark., 2007; Hevedanlı ve Çakmak, 2005; Şanlı, 2017). Demir yaptığı çalışmada (2019) stresin cinsiyete göre farklılaştığını ortaya koyan araştırmaların daha çoğunlukta olduğu ve erkek öğrencilerin kaygı ve stres düzeylerinin kızlara kıyasla daha düşük olduğunu belirtmiştir. Tutkun ve İmamoğlu (2017) bir çalışmada algılanan stres puanını erkek ve kadın öğrencilerde erkekler lehine daha yüksek olduğunu bulmuştur. Özgan ve arkadaşları (2018) çalışmalarında erkeklere göre kızların daha stresli olduğunu belirtmişlerdir. Bir çalışmada Deryahanoğlu ve arkadaşları (2016) spor yapanlarda yapmayanlara oranla daha düşük algılanan stres düzeyleri olduğunu tespit etmişlerdir. Eraslan (2016) çalışmasında üniversiteler arası kick boks müsabakalarına katılan sporcuların algılanan stres düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bu çalışmada cinsiyete göre, yetersiz öz yeterlilik algısı, stres/rahatsızlık algısı ve algılanan stres puanları birbirine benzer bulunmuştur (p>0,05). Bu çalışmada takım ve bireysel spor yapma durumuna göre yetersiz öz yeterlilik algısı, stres/ rahatsızlık algısı ve algılanan stres puanları birbirine benzer bulunmuştur (p>0,05). Yapılan çalışmalarda farklı sonuçlar bulunması çalışma gruplarının meslek, yaş, yaşanılan yer, eğitim, araştırmanın yapıldığı zaman gibi farklı olmasına bağlı olarak değiştiği söylenebilir.

Profesyonel düzeyde sporla ilgilenen sporcuların strese maruz kalmaları ortaya çıkmaktadır (Eraslan, 2016). Bu çalışmada amatör ve profesyonel spor yapma durumuna yetersiz öz yeterlilik algısı ve stres/ rahatsızlık algısı birbirine benzer iken (p>0,05), algılanan stres puanları anlamlı şekilde farklı bulunmuştur. Bu çalışmada da profesyonel sporcular daha stresli olduğu görülmüştür. Bunun yanında sporcuların stres kaynağı üzerindeki kontrol algıları ve stresle başa çıkmada kullandıkları teknikler de stres düzeyini etkilemektedir (Balcıoğlu ve Doğrul, 2011).

Kaya ve arkadaşları (2020) çalışmalarında kadın futbolcularda algılanan stres düzeyi puan ortalamalarının spor deneyim yılına göre istatistiksel olarak bir farklılık oluşturmadığını belirtmişlerdir. Eraslan (2016) çalışmasında Türkiye Üniversiteler Kick Boks Şampiyonasına katılan katılımcıların spor yaşlarına göre algılanan stres düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulmamıştır. Yine Eraslan'ın belirttiğine göre sporcuların yaş gruplarına ve sporla ilgilenme yıllarına göre algılanan stres düzeylerinin istatistiksel açıdan anlamlı farklılık göstermediği belirlenmiştir. Bu çalışmada spor yaşına

göre yapılan sınıflamaya göre Yetersiz öz yeterlilik algısı, Stres/ rahatsızlık algısı ve algılanan stres puanları arasındaki farklılık istatistiksel olarak önemsizdir (p>0,05).

Bu çalışmada salgın sırasında uyku düzeninde değişiklik olmadı, fazla veya az uyuyorum diyenlerin Stres/rahatsızlık algısı ve algılanan stres puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur (p<0,001). Uyku durumunda değişiklik olmadı diyenlerin algılanan stres puanı daha fazla ve daha az uyuduğunu belirtenlerden daha düşüktür. Uyku kalitesinin kötü olması insanların fiziksel yapısını, çalışma performansını, yaşam kalitesini ve ruhsal yapısını olumsuz yönde etkilemektedir (Örsal ve ark., 2019). Uzun süreli uyku yoksunluğu ciddi düşünce geriliği, hafıza kaybı, yavaş tepki, yorgunluk, sinirlilik ve hatta potansiyel depresyon ve intihar düşüncesine yol açabilir (Mieda ve Sakurai, 2013; Rosado ve ark., 2015). Stres düzeyi yüksek olan bireylerde uykusuzluk veya sürekli uyku isteği, iştahsızlık veya aşırı yeme isteği ve zararlı madde kullanımı gibi problemler sıklıkla görülmektedir (İştar, 2012). Uyku düzeninin bozulmaması için veya uyku düzeni değişenlerin uyku düzeninin normal duruma gelmesi için gerekli tedbirlerin alınması önerilebilir.

Korona virüs salgını sürecinde bireysel ve takım sporcularında algılanan stres düzeyleri cinsiyete, takım ve bireysel spor yapma durumuna göre benzer iken amatör ve profesyonel spor yapma ve uyku düzenine göre farklı olduğu sonucuna varılmıştır. Uyku düzeninin bozulmaması için veya uyku düzeni değişenlerin uyku düzeninin normal duruma gelmesi için gerekli tedbirlerin alınması önerilebilir.

KAYNAKÇA

Akyol P, İmamoğlu O. (2019). Kardiyo Bosu Egzersizinin Sedanter Kadınlarda Menstruasyon, Stres Ve Depresyon Üzerine Etkileri. *Turkis Studies,* 14(6): 2939-2948. Doi: DOI: 10.29228/TurkishStudies.30234 (Yayın No: 5734653)

Aydın B, İmamoğlu S. (2001). Stresle başa çıkma becerisi geliştirmeye yönelik grup çalışması. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 14: 41-52.

Aytaç S. (2009). İş Stresi Yönetimi El Kitabı İş Stresi: Oluşumu, Nedenleri, Başa Çıkma Yolları, Yönetimi. İstanbul: Labour Ministry-CASGEM.

Bachen EA, Cohen S, Marsland AL. (2007). Psychoneuroimmunology. In: Baum A,Newman S, Weinman J, West R, McManus C, editors. Cambridge Handbook of Psychology, Health and Medicine. Cambridge, UK: Cambridge University Press; p. 167–72.

Balcıoğlu İ, Doğrul A. (2011). Profesyonel Sporcularda Stres. *Türkiye Klinikleri Journal of Psychiatry Special Topics,* 4(3): 59-65.

Bilgel N, Kabataş B, Atalar G, Gündüz Y. (2007). Uludağ Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencilerinin Duygu Durum Araştırması. 8. *Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi'nde sunulan bildiri.* İnönü Üniversitesi, Malatya.

Canpolat Ö. (2006). Çalışanların Stres Düzeylerini Etkileyen Faktörler ve İş Sağlığı Hemşiresinin Stres İle Baş Etmede Etkinliği. Kocaeli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.

Cohen S, Kamarck T, Mermelstein S. (1983). A global measure of perceived stress. *J Health Soc Behav*, 24: 385–96.

Cohen S, Williamson G. (1988**).** Perceived stress in a probability sample of the United States. In: The Social Psychology of Health. Editors. Spacapan S, Oskamp S, Newbury, CA: Sage. p. 31–67.

Çakır İ. (2006). Polislerin iş stresi ve bazı değişkenlere göre stresle başa çıkma tarzlarının karşılaştırılması. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Adana.

Demir M. (2019). Lise Öğrencilerinin Problem Çözme Becerileri, Algılanan Stres ve Yaşam Doyumu Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, İstanbul.

Deryahanoğlu G, İmamoğlu O, Yamane F, Uzun M. (2016). Sedanter kadınların antropometrik özellikleri ve psikolojik durumlarının karşılaştırılası. *Journal of Human Sciences*, 13(3): 5257-5268. doi:10.14687/jhs.v13i3.4106

Eraslan M. (2016). Yaş ve cinsiyet değişkenlerine göre kick boks sporcularının algılanan stres düzeylerinin incelenmesi. *Journal of Human Sciences,* 13(3): 5069-5077. doi:10.14687/jhs.v13i3.4113

Eskin M, Harlak H, Demirkıran F, Dereboy Ç. (2013). Algılanan stres ölçeğinin Türkçeye uyarlanması: güvenirlik ve geçerlik analizi. *In New/Yeni Symposium Journal*, 51(3): 132-140.

Fliege H, Rose M, Arck P, Walter BO, Kocalevent R, Weber C, Klapp B. (2005). The Perceived Stress Questionnaire (PSQ) Reconsidered: Validation and Reference Values From Different Clinical and Healthy Adults Samples. *Psychosomatic Medicine,* 67: 78-88. http://dx.doi.org/10.1097/01.psy.0000151491.80178.78

Gunnar M, Quevedo K. (2007). The neurobiology of stress and development. *Annual Review of Psychology*, 58: 145-173.

Gürel Eİ, Pehlivanoğlu B, Bayrak S. (2010). Akut stres ile kan akışkanlığı arasındaki ilişki: Cinsiyet ve menstrüel döngü evrelerinin etkisi. *Türkiye Klinikleri Cardiovascular Sciences*, 22(3): 311-317.

Hevedanlı Ö, Çakmak A. (2014). Eğitim ve Fen-Edebiyat Fakülteleri Biyoloji Bölümü Öğrencilerinin Kaygı Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(14): 115-127.

Holt NL. Hogg JM. (2002). Perceptions of Stress And Coping During Preparations For The 1999 Women's Soccer World Cup Finals. *Sport Psychologist*, 16: 251-271.

İştar E. (2012). Stres ve verimlilik ilişkisi. *Akademik Bakış Dergisi,* 33: 1-21.

Mieda M, Sakurai T. (2013). Orexin (hypocretin) receptor agonists and antagonists for treatment of sleep disorders. Rationale for development and current status. *CNS Drugs,* 27: 83–90.

Kaya İM, Çiçek G, İmamoğlu M. (2020). Perceived Stress, Sport Motivatıion, Trait Anger and Anger Expression in Women Football Players. *The Journal of International Social Research*, 13(74): 591-600.

Liu N, Zhang F, Wei C, Jia Y, Shang Z, Sun L, et al. (2020). Prevalence and predictors of PTSS during COVID-19 outbreak in China hardest-hit areas: Gender differences matter. *Psychiatry Res*, 287: 112921.

Nielsen NR, Kristensen TS, Schnohr P, Grønbæk M. (2008). Perceived stress and cause-specific mortality among men and women: results from a prospective cohort study. *Am J Epidemiol,* 168(5): 481-91.

Örsal Ö, Kök Eren H, Duru P. (2019). Psikiyatri hastalarının uyku kalitesini etkileyen faktörlerin yapısal eşitlik modeli ile incelenmesi. *J Psychiatric Nurs,* 10(1): 55-64.

Özgan H, Balkar B, Eskil M. (2008). Eğitim Fakültesi Öğrencileri Tarafından Sınıfta Algılanan Stres Nedenleri ve Kişisel Değişkenlerin Strese Olan Etkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 7(24): 337-350.

Rosado IV, Russo GH, Maia EM. (2015). Generating health elicits illness? The contradictions of work performed in emergency care units of public hospitals. *Cien Saude Colet,* 20: 3021–32.

Savcı M, Aysan F. (2014). Üniversite Öğrencilerinde Algılanan Stres Düzeyi İle Stresle Başa Çıkma Stratejileri Arasındaki İlişki. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2014(3): 44-56.

Schneiderman N, Ironson G, Siegel SD. (2005) Stress and health: psychological, behavioral, and biological determinants. *Annual Review of Clinical Psychology*, 1: 607-628.

Shors TJ. (2006) Stressful experience and learning across the lifespan. *Annual Review of Psychology,* 57: 55-85.

Şanlı Ö. (2017). Öğretmenlerin Algılanan Stres Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(61): 385-396.

Tekin E, Çilesiz ZY, Gede S. (2019). Research on The Ways of Coping With Stress and Perceived Stress Levels of Employees in Different. *Ordu University Journal of Social Science Research,* 9(1), 79-89.

Tutkun E, İmamoğlu O. (2017). Üniversiteli Sporcu Öğrenciler ve Antrenörlerde Stres Düzeyi ve Benlik Tasarımı İlişkisi, Uluslararası Balkan Spor Bilimleri Kongresi, The International Balkan Conference in sport Sciences (IBCSS2017), Uludağ Üniversitesi Mete Cengiz Kültür Merkezi, 21-23 Mayıs BURSA, uludagbalkansporbilimleri.org/tr/, s.456

Usta N. (2012). İş Stresinin İlköğretim Okullarında Görev Yapan Yöneticilerin Davranışlarına Etkisi (Edirne İli Örneği). Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Edirne.

Wiegner L, Hange D, Björkelund C, Ahlborg G. (2015). Prevalence of perceived stress and associations to symptoms of exhaustion, depression and anxiety in a working age population seeking primary care-an observational study. *BMC Fam Pract*. 16(1): 38.

COVID 19 EPIDEMIC: A NEW ARENA OF FINANCIAL FRAUD?

Cevdet KIZIL

Doç. Dr. Istanbul Medeniyet University, ORCID 0000-0003-0196-2386

Erol MUZIR

Dr. Öğr. Üyesi Istanbul Medeniyet University, ORCID 0000-0002-8882-8886

H. Vedat AKMAN

Dr. Öğr. Üyesi İç Kontrol Derneği (IIC Turkey), ORCID 0000-0001-9950-8223

ABSTRACT

The Covid-19 epidemic is going on as a serious health problem and threat. Indeed, it is also a devastating financial and economic problem. Unfortunately, the Covid-19 epidemic is causing many firms to shut down and go out of business. This triggers unemployment and instability in countries all over the World. The developed countries armed with higher funds are able to better support their citizens and businesses compared to developing and underdeveloped countries. All countries implement different measures to eliminate the several negative effects of Covid-19 epidemic, which has undesired reflections on numerous sectors such as the health, education, tourism, food & beverages and manufacturing industries. This paper argues that, the Covid-19 epidemic in fact has deeper reflections and it may be a new arena of financial fraud. Based on this research, citizens and governments must be extra careful about the new types of financial fraud observed as a result of the Covid-19 epidemic. Also, additional and new measures are needed such as awareness and training on the subject. Especially, emerging financial fraud related to information technologies (IT) require special attention. This article suggests that, firms as well as governments must operate their internal controls and internal auditing mechanisms efficiently in order to prevent the negative consequences and financial fraud arising as a result of the Covid-19 epidemic. Emerging new types of financial fraud in the Covid-19 epidemic era and recommendations to minimize their negative effects are discussed.

Keywords: Covid-19, Finance and Financial Fraud, Internal Controls and Internal Audit

I. Introduction

The economic impact of the Covid-19 epidemic is so severe that, some authorities argue it is more devastating than the 1929 economic depression. Financial deficit and no economic growth or economic shrinkage in several countries support this arguement. Also, it is still not clear when the economies will recover and get back on track (Akman and Kızıl, 2020).

Covid-19 epidemic showed that, savings is crucial for unexpected economic issues. Also, transparancy is a must for efficient economic and financial management. Liqudity and keeping reserves are not only important for businesses, but they are also significant for the countries as a well from an accounting and financial perspective. (Susam, 2020).

Through the history, several accounting and financial scandals were experienced, which are still remembered today. Enron, Worldcom, Parmalat, Tyco, Xerox are just some portion of the long list of these scandals. On the other hand, the Covid-19 epidemic adds a new dimension to the financial fraud concept since the practices are new and unorthodox (Ayalp, 2019).

In the recent years, internal audit and internal controls are gaining more importance. Compared to previous periods, firms now make huge investments to establish strong internal audit and internal control systems. This is definitely a necessity rather than a luxury in today's business world. The same definitely applies for the governments. The current situation concerned with the Covid-19

epidemic indicates that, a higher attention will need to be given to internal audit and internal controls. This is especially true considering that, some emerging financial fraud related to the Covid-19 epidemic abuse information technologies (IT) vulnerabilities. Higher investments will be needed on the private and public sector sides in terms of human capital and structural capital (KPMG, 2020).

It is should be noted that, the difficult economic scenario caused by the Covid-19 epidemic is also forcing businesses and governments to continue operations as the leading and major aim. Some firms go downsizing and decrease their number of employees. Personnel working with shifts is observed both in the private and public sectors. This situation is risky, since internal audit and internal controls may not be the main agenda and focus point of several institutions right now. In other words, fighting frauds may not be a priority for numerous organizations. Budgets for non-essential activities can be delayed as well. Unfortunately, that creates an additional playground for fraudsters. Job cuts and fewer working hours which is equivalent to lower wages can also create an incentive for financial fraud, considering the tough situation of employees (Deloitte, 2021).

Financial fraud is observed the most during crises and instable economic conditions, when people are under stress and pressure. Furthermore, tough economic conditions and crises lead fraudsters to rationalize their fraud as well as considering it to be logical. Specific acts which are known to be unethical can be considered as normal during crises and economic turbulance. The fact that investments for employee training on ethics, internal controls and internal audit are also limited during crises and difficult economic periods caused by the Covid-19 epidemic makes everything harder (PWC, 2021).

II. Literature Review

Karpoff stated that, new fraud innovations are observed. Also, the Covid-19 epidemic causes economic shutdowns and decreases in organizational capital, which increase possibility of fraud in the following years. However, the technological advances and ethical awareness would reduce fraud events in general for the coming years (Karpoff, 2021).

Gupta et. al. mentioned that, fraud is a big barrier for company growth. The Covid-19 epidemic brought new challanges in terms of higher potential fraud. A leading fraud related to the Covid-19 epidemic is observed in the insurance sector. Based on research findings, the month on month rate of fraudulent cases is tighly related to month on month rate of COVID-19 cases (Gupta et. al., 2021).

Lallie et. al. emphasized that, the Covid-19 epidemic created a new and unique set of cyber-crimes. Based on study findings, even three or four unique cyber-crimes can be observed in a single day today since the start of Covid-19 epidemic in China. The United Kingdom (UK) was chosen as the location of case study for this research (Lellie et. al., 2021).

Hoffman underlined the fact that, individuals have become much more isolated and alone since the start of Covid-19 epidemic. Financial institutions and federal agencies report that, fraud attempts have tripled through the Covid-19 era compared to previous years. The banks are one of the major targets of fraudsters. Thus, banks decided to take further steps and measures to protect themselves against fraud observed through the Covid-19 period (Hoffman, 2021).

Kızıl and Akman pointed out that, the effects of Covid-19 epidemic will still continue even after the pandemic is completely over. That will apply to every country all over the world according to the study. Today, the global powerful actors try to minimize the negative effects of Covid-19 epidemic, but they also try to gain a financial advantage over each other (Kızıl and Akman, 2020).

Akman, Erarslan and Kızıl argued that, the COVID-19 epidemic has a serious negative effect on the working conditions of migrant work force. Unskilled migrant workers are often not included to national COVID-19 policy responses like wage subsidies, unemployment benefits or social security and social protection measures. Moreover, access to COVID-19 testing or medical treatment is generally limited for unskilled migrant workers. Thus, the negative effects of Covid-19 epidemic are tremendous for migrant workers such as the local citizens (Akman, Erarslan and Kızıl, 2020).

Akman and Kızıl explained that, the Covid-19 epidemic created a serious economic fluctuation in the world. As a result, the existing umeployment problem across the global has reached to new levels. Passive techniques to avoid the unemployment problem through Covid-19 epidemic like incentives, benefits, aids and unemployment insurance are not permanent answers. Solutions focused on the long-run are needed. Also, healthy and safe working environments are a leading requirement for the employees. This factor would continue its significance even after the post-Covid-19 era (Akman and Kızıl, 2020).

III. Emerging New Types of Financial Fraud

The Covid-19 epidemic created several emerging new types of financial fraud. One of them is scam e-mails. Fraudsters send such e-mails and indicate that, individual receiving the e-mail has financial aid transferred to his bank account. The mentioned e-mails usually include attachments which contain virus and Trojan (Kızıl, 2021).

Another common group identied as fraudsters are credit card skimmers. It is a know fact that, individuals prefer to shop online more now compared to previous periods before the Covid-19 epidemic era. More sectors move online and e-commerce sales increase as well. Thus, attacks against e-commerce websites are also observed (Sucuri, 2021).

Software vulnerbalities are also more common now as a result of the Covid-19 epidemic. Since artificial intelligence (AI), machine learning, robotic process automation, and other task automation tools are now much more popular, fraud related to software vulnerbalities would continue to be observed (Sucuri, 2021).

Economic conditions of individuals are also hurt because of the Covid-19 epidemic, so definitely people are looking for new employment opportunies and ways of earning money. Cyrpto currencies come to the scene at this point. Particular websites are hacked for server resources to mine cryptocurrencies. Financial fraud related to cyrpto currency stock markets are also observed just as the case of Thodex in Turkey (Cnnturk, 2021).

Phishing is also increasing through the Covid-19 epidemic era. Hacked websites sometimes host phishing websites which copy or emaluate famous and well know brands with the intention of stealing personal information. Definitely, critical financial information are also gathered by the fraudsters (Sucuri, 2021).

Hackers related to financial fraud also direct individuals to download Covid-19 software. However, these software actually include malware, which steal personal and financial data. Wordpress pages and websites are also abused for financial fraud (Sucuri, 2021).

Plus, some crimals visit households by stating that they are authorized by the government for sterilization operations against the Covid-19 epidemic. This false statement creates an environment of theft in households. That is one of the techniques observed lately, which harms individuals.

Production, marketing and sale of fake Covid-19 medications, vaccine, masks and test kids are another threat. Some fraudsters demand money from individuals by stating that one of their family members is currently hospitalized as a result of Covid-19. Additionally crimals introduce themselves as representatives of specific national/international health organizations, and then retrieve the personal as well as financial information of citizens. They even demand donations in certain situations. Furthermore, some incidents show that, even some distance education software are specifically developed and sold with the motivation of gathering personal as well as financial information. Besides, crimals also falsely inform investors by providing them the names of artificial companies and claiming that their values in the stock exchange will increase in the near future because they are in the process of developing new and better Covid-19 vaccine. Likewise, fraudsters present themselves as government officials and claim on the phone that citizens qualify for a tax amnesty, tax relief or incentive (Kızıl, 2020).

IV. Results and Recommendations

Although new fraud techniques emerge through the Covid-19 pandemic era, protection and elimination ways exist both for individuals, private sector and the public sector. The governments must be keen on to educate and train citizens with television programs, SMS messages and the internet. This would create general awareness about new types of fraud continuously related to the Covid-19 epidemic. Also, both the public sector and private sector should organize online training sessions.

Moreover, using strong passwords, taking advantage of multi-factor authentication, keeping software updated with the latest security patches and benefiting from web application firewall are other effective measures to protect against information technology (IT) based and Covid-19 related attacks.

Citizens must make sure that companies, shops, websites, social media accounts and e-mail addresses related to medical supplies are not fake. In addition, the Turkish Ministry of Health, specialist doctors and health personnel should be consulted about medicines, vaccines, test kits and protective masks.

Regarding counterfeit phones from Covid-19 fraudsters, the officialness and accuracy of the relevant phone numbers should definitely be checked. Information such as personal and credit card data should never be shared with third parties in person, by phone or e-mail. The attachments of e-mails where their accuracy is not guaranteed should not be opened and downloaded. It should be evaluated whether company names, website addresses and e-mail addresses are duplicate or similar names.

Finally, one should be careful about the distance education, meeting, seminar and conference software used. It must be noted that, free software can be more dangerous. Anti-virus software should be available against threatening e-mails, pop-up advertisements and mobile phone applications. Fraudsters who present themselves as government officials and claim on the phone that citizens qualify for a tax amnesty, tax relief or incentive should not be trusted. Financial threats and frauds should be prevented by various methods by the government, and the public should be informed and made conscious.

References

Akman, V., Erarslan, İ., Kızıl, C. (2020). "The Economical and Financial Impact of Covid-19 Epidemic on Migrant Labor Force", IV. International Kaoru Ishikawa Congress on Business Administration and Economy, 14 Ekim 2020, Yeni Delhi, Hindistan, ISBN: 978-625-7139-84-7, ss.70-74, https://a0a9abe1-edd1-47cf-94b0-da29332feed2.filesusr.com/ugd/614b1f_0883569fa79d418885836aade0e655f3.pdf

Akman, V., Kızıl, C. (2020). Non-Changing Patterns with the Covid-19 Epidemic: Re-Examining the Relationships and Business Conducting Structures through Globalization Process from the Perspective of Accounting and Finance, International Asian Congress on Contemporary Sciences - IV, 26-28 Haziran 2020, Bakü, Azerbeycan, ISBN: 978-625-7898-10-2,188-192, https://f036c44f-885b-43e4-bc75-ddc5d656a30b.filesusr.com/ugd/614b1f_87c777607c3441ad9411c2f4f6b6b92f.pdf

Akman, V., Kızıl, C. (2020). "Unemployment Problem and Global Financing Related to Covid-19 Epidemic", International Asian Congress on Contemporary Sciences - IV, 26-28 Haziran 2020, Bakü, Azerbeycan, ISBN: 978-625-7898-10-2, ss.182-187, https://f036c44f-885b-43e4-bc75-ddc5d656a30b.filesusr.com/ugd/614b1f_87c777607c3441ad9411c2f4f6b6b92f.pdf

Ayalp, G. E. (2020). Türkiye'de ve Dünya'da Yaşanan Muhasebe Skandalları, Yapılan Düzenlemeler, Usulsüzlük Yapan Şirket ve Bankaların İncelenmesi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Turkey.

Cnnturk (2021). Kripto Faruk'un Yurtdışına Kaçışı Büyük Yankı Uyandırdı! Sır Perdesi Aralanıyor. Cnnturk Websitesi, https://www.cnnturk.com/ekonomi/kripto-farukun-yurtdisina-kacisi-buyuk-yanki-uyandirdi-sir-perdesi-aralaniyor?page=1 (Accessed: 02.05.2021).

Cross, C. (2020). Theorising the Impact of COVID-19 on the Fraud Victimisation of Older Persons, The Journal of Adult Protection, https://doi.org/10.1108/JAP-08-2020-0035

Deloitte (2021). COVID-19 Operating in the 'New Normal' – A Backdoor to Increased Fraud Risk? Official Website of Deloitte, https://www2.deloitte.com/ch/en/pages/financial-advisory/articles/covid-19-operating-in-the-new-normal-fraud-risk.html (Accessed: 02.05.2021).

Gupta, R. Y., Mudigonda, S. S., Baruah, P. K., Kandala, P. K. (2021). Implementation of Correlation and Regression Models for Health Insurance Fraud in Covid-19 Environment using Actuarial and Data Science Techniques, International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE), Vol. 9, Issue: 3, pp.699-706.

Hoffman, K. E. (2021). The Financial Fraud Epidemic. American Bankers Association. ABA Banking Journal; New York Vol. 113, Iss. 2, (Mar/Apr 2021): 20-23.

Karpoff, J. M. (2021). The Future of Financial Fraud, Journal of Corporate Finance, Vol. 66, https://doi.org/10.1016/j.jcorpfin.2020.101694

Kızıl, C. (2021). Cevdet Kızıl's Lecture Notes on Covid-19 related Financial Threats.

Kızıl, C. (2020). COVID-19'la Ortaya Çıkan Yeni Finansal Hileler, Dünya Gazetesi, 18 Nisan 2020 Cumartesi Tarihli Köşe Yazısı, Sayfa 8. https://www.dunya.com/kose-yazisi/covid-19la-ortaya-cikan-yeni-finansal-hileler/468074

Kızıl, C., Akman, V. (2020). Sosyal Bilimler Perspektifinden Güç (Cilt II) kitabı içerisinde "Covid-19 Sonrası Finansal Güç Göstergesi ve Yeni Dönem kitap bölüm yazarlığı, Editörler: Volkan Öngel, Gülşah Gençer Çelik, Gazi Kitabevi, Ankara, Türkiye, Ekim 2020, ISBN: 978-625-7216-60-9, ss.89-113, https://www.gazikitabevi.com.tr/urun/sosyal-bilimler-perspektifinden-guc-cilt-ii-doc-dr-volkan-ongel-ars-gor-hasan-sadik-tatli

KPMG (2020). Covid 19 VS Internal Controls. Official Website of KPMG. https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/qa/pdf/2020/6/sustaining_internal_controls_under_covid.pdf (Accessed: 02.05.2021).

Lallie et. al. (2021). Cyber Security in the Age of COVID-19: A Timeline and Analysis of Cyber-Crime and Cyber-Attacks during the Pandemic. Computers & Security Journal, Vol. 105. https://doi.org/10.1016/j.cose.2021.102248

PWC (2021). How to prevent the Gloal Pandemic from becoming a Fraud Pandemic. Office Website of PWC, https://www.pwc.com.tr/covid-19-how-to-prevent-the-global-pandemic-from-becoming-a-fraud-pandemic (Accessed: 02.05.2021).

Sucuri (2021). OWASP Top 10 Security Risks & Vulnerabilities. Sucuri Guides. https://sucuri.net/guides/owasp-top-10-security-vulnerabilities-2021/ (Accessed: 02.05.2021).

Susam, N. (2020). The Covid-19 Pandemic Global Risks and Uncertainties. Istanbul University Press. Istanbul, Turkey.

YENİLİKÇİLİK EĞİLİMİ DÜŞÜK VE YÜKSEK OLAN TÜKETİCİLERİN ONLINE ALIŞVERİŞ DAVRANIŞLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A RESEARCH ON ONLINE SHOPPING BEHAVIORS OF CONSUMERS WITH LOW AND HIGH INNOVATIVENESS TENDENCIES

Gülçin ÖZDEMİR

Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü

Remzi ALTUNIŞIK

Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sakarya, Türkiye

ÖZET

Teknolojik gelişmelerin tetiklediği küreselleşme olgusu ve hızlı değişim yaşamın her aşamasında etkisini göstermeye başlamıştır. Özellikle de 2000 sonrasında hız kazanan dijitalleşme olgusu pandemi ile birlikte eşi ve benzeri olmayan bir şekilde tüm yaşamımızı etkilemektedir. Bu bağlamda belirgin bir şekilde öne çıkan değişimler arasında Endüstri 4.0'ın bir yansıması olarak yapay zekanın yaşamımıza girmesi ve alışveriş davranışlarındaki radikal dönüşüm sayılabilir. Bu sebeple, tüm dünyada son birkaç yıl zarfında tüketici davranışlarında radikal değişiklikler yaşanmaktadır. Özellikle de pandemi sürecinin tetiklemesiyle tüketiciler büyük oranda online alışverişe yönelmiş bulunmaktadırlar. Ancak tüketicilerin çoğu için yeni olan bu uygulamanın tüketicilerce benimsenmesi ve kullanılmasında birçok faktör önemlidir. Bunlar arasında, tüketici güveni, dağıtım ve lojistik, teknolojik alt yapı, aplikasyonlar, online satış platformları, tüketici şikayet yönetimi, vb. bir çok konu sayılabilir. Dolayısıyla bu yeni dönemde tüketicilerin online satın alma davranışları bağlamında karar süreçlerinde etkili olan faktörlerin incelenmesi önem arz etmektedir. Bu faktörlerden biri de tüketicilerin bireysel yenilikçilik eğiliminin satın alma karar süreçlerine bilgi kullanımı bağlamındaki tutum ve davranışlarıdır. Dolayısıyla, bu çalışmanın amacı, yenilikçilik eğilimi düşük ve yüksek olan tüketicilerin online alışveriş davranışlarını satın alma karar sürecine girdi olarak kullanılan enformasyon arama davranışı çerçevesinde incelemektir. Araştırma bağlamında online alışveriş yapan 537 kişi üzerinde online anket çalışması yürütülmüştür. Saha çalışması Mart-Nisan 2021 tarihinde yürütülmüştür. Araştırma bulguları, bireylerin yenilikçilik eğiliminin düşük veya yüksek olmasının online alışverişlerde değişik kaynaklardan sağlamakta oldukları yorumlara güven, yorumlardan beklenen fayda, yoruma yönelik tutum kişilerin satın alma kararlarında kullanmaları açılarından farklılıkların olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Online alışveriş, Bireysel yenilikçilik, Tüketici davranışları

ABSTRACT

The phenomenon of globalization and rapid change triggered by technological advancements has started to reflect its effects at every stage of our lives. In particular, the phenomenon of digitization, which gained momentum after 2000, affects our entire lives in an unprecedented way with the presence of the pandemic. In this context, one of the notable changes is the introduction of artificial intelligence, as a reflection of Industry 4.0, invading our lives through technological tools and devices and the radical transformation in shopping behavior. For this reason, there have been radical changes in consumer behavior in the last few years all over the world. Especially with the emergence of the pandemic process, consumers have turned to online shopping for most shopping activities. However, many factors puzzle consumers to adopt these new applications and technologies, which are new for most consumers. Among these, consumer trust, distribution, logistics, technological infrastructure, applications, online sales platforms, consumer complaint management, etc. Therefore, in this new period, it is crucial to examine the factors that affect the decision processes in the context of the online

purchasing behavior of consumers. One of these factors is the attitudes and behaviors of the individual innovativeness of consumers in the context of information usage in purchase-decision processes. Therefore, the purpose of this study is to examine the online shopping behaviors of consumers with low and high innovativeness within the framework of information-seeking behavior used as an input to the purchasing decision process. In the context of the research, an online survey was conducted on 537 people who shop online. In addition, fieldwork was carried out in March-April 2021. Research findings reveal that individuals' low or high innovativeness tendencies differ in terms of trust in the comments they provide from different sources in online shopping, the expected benefit from the comments, and the attitude towards the comments that people use in their purchasing decisions.

Keywords: Online shopping, Individual innovativeness, Consumer Behavior

1. Giriş

Günümüzde internet; kişisel bilgisayarlar, tabletler ve akıllı telefonlar aracılığıyla milyarlarca insanı yakından ilgilendirmektedir. Gelecekte, basit veya karmaşık sensörler ve mikrobilgisayarlar olabilen küçük cihazlarla, son yıllarda ek bir güç kaynağına ihtiyaç duymadan otonom çalışma olasılığına sahip ve daha da önemlisi çoğu cihazlar (çoğunlukla kablosuz) internete bağlanmıştır (Lee ve Lee, 2015: 431). İnternetin hızlı gelişimi, çevrimiçi etkileşimin sanal ortamda günün her saatinde gerçekleşmesine imkan vermesi online iletişimi temel iletişim araçlarından biri haline getirmektedir (İşler, Yarangümelioğlu ve Gümülü, 2014:1). İletişim ve etkileşim dijitalleşme olgusunun katkısı ile bireylerin çevrimiçi olma sürelerini arttırmış ve online alışverişin gelişmesine katkıda bulunmuştur. 2021 yılı Dünya internet kullanım istatistiklerine bakıldığında insanların ortalama günlük 7-8 saatlerini internette geçirdikleri ve bunun 2-3 saatinin sosyal medya platformlarında geçirdikleri görülmektedir (https://dijilopedi.com/2021-dunya-internet-sosyal-medya-ve-mobil-kullanim-istatistikleri/). Bir önceki yılla kıyaslandığında, pandeminin de etkisiyle internet kullanım ve sosyal medyada kalma sürelerinin %3-10 arasında arttığı ve özellikle de mobil cihazlar kullanarak online alışveriş alışkanlıklarında ciddi artışların olduğu belirtilmektedir.

Online alışveriş biçimi yeni iletişim teknolojileri ile birlikte ortaya çıkan yeni bir alışveriş ve ticaret biçimi olarak tanımlanmaktadır. Bu alışveriş biçimi içerisinde tüketiciler mağaza gezmek zorunda kalmadan, doğrudan satış elemanı ile iletişim kurmadan internet üzerinden alışveriş işlemi gerçekleştirmektedir (Kırcova, 2008: 144). Online alışveriş, geleneksel alışveriş ile kıyaslandığında tüketicilere çok sayıda ürün ile ilgili bilgiyi hızlı ve kolay biçimde arama, karşılaştırma yapma imkânı sunmasından dolayı kullanışlı ve çekici gelmektedir (Cha vd., 2018). Bilgi teknolojisindeki gelişmeler, tüketicileri online tüketicilere dönüştürürken, genç neslin çoğu ilk alışverişlerine neredeyse bir online tüketici olarak başlama noktasına gelmiştir (Chen, 2009:1). Pandemi süreci ile birlikte işletmelerin tüketicilere ulaşmak için kullandığı pazarlama araçlarının başında sosyal medya platformları gelirken tüketiciler ise alışverişlerinin büyük bir kısmını bu platformlara taşımıştır. Yeni teknoloji, bireylerin ve grupların bağlantı ve etkileşiminin yanı sıra, ağızdan ağıza bilgi paylaşımının yaygınlaşmasını kolaylaştırmaktadır (Kauffman ve Panni, 2017: 96). Bu nedenle; online alışveriş sitelerinin verileri, araştırmacılara günümüzde tüketici davranışına yönelik önemli veriler sağlamaktadır (Hannah ve Lybecker, 2009:40). Dijitalleşmenin doğal bir sonucu olan bu yeni yönelimi etkileyen çok sayıda faktör bulunmaktadır. Bu faktörler arasında online alışveriş platformlarına güven, web sayfası ara-yüzey kullanım kolaylığı, ödeme sistemleri, kötü tüketici deneyimleri bunlardan bazılarıdır. Bunların yanında kullanıcıların bireysel yenilikçilik eğilimlerinin de internet ve sosyal medya kullanımındaki artışında rol oynadığı düşünülmektedir. Özellikle de geçmiş yıllarda internet üzerinde alışveriş bağlamındaki isteksizliğin giderek azalmaya başlamış olması söz konusu gelişmenin sebeplerinin ortaya konması açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla, bu çalışmanın amacı, bireysel yenilikçilik eğiliminin tüketicilerin alışveriş davranışları bağlamında sosyal medyadan faydalanma amaçları ve sosyal medya kullanım yaklaşımları üzerinde etkili olup olmadığının incelenmesidir.

2. Tüketici Davranışları ve Bireysel Yenilikçilik

Ürünlerin insan ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kullanılmasına tüketim denmektedir (Aktepe, 2016: 22). Tüketici ise, kişisel arzu, istek ve ihtiyaçları için pazarlama bileşenlerini satın alan veya satın alma kapasitesinde olan gerçek kişilerdir (Karabulut, 1989:15). Tüketici davranışları; bireylerin ya da başkalarının istek ve ihtiyaçlarını karşılayabileceğini düşündükleri ürün veya hizmetleri seçme, satın alma, kullanma ve elden çıkarma gibi kararları ve bunlar ile ilgili faaliyetleri etkileyen süreçlerde sergilenen tepkiler ve davranışlar olarak tanımlanmaktadır (Kavas vd., 1995: 2). Dolayısıyla tüketici davranışları, tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarını tatmin etmek için, tüketim süreçlerinde yürütülen davranışların bütününü kapsamaktadır. Bu davranışlar sadece ihtiyaçları giderme özelliği olan iktisadi ürünlerin elde edilip kullanılmasıyla da sınırlı değildir. Tüketim sonrasında da devam eden müşterilerin memnuniyetlerini, müşterilerin şikayetlerini veya ürünü kullandıktan sonraki deneyimlerini de kapsamaktadır (Altunışık ve İslamoğlu, 2013: 8). Online alışverişlerde iletişim ve etkileşimin yüksek olması sebebiyle tüketici davranışlarının önemi daha da artmaktadır. Tüketiciler, e-ticaret sitelerinin sağladığı etkileşim özelliği ile birlikte ürün veya hizmet ile ilgili bilgi aktarma, deneyimlerini paylaşma, tavsiyelerde bulunabilme imkanına sahiptirler. Tüketiciye alışveriş esnasında ve sonrasında sunulan iletişim ortamı; tüketicinin alışveriş uygulamasına olan ilgisini ve güven duygusunu arttırır. Bu doğrultuda tüketicinin tekrar satın alma güdüsü oluşumu sağlanmaktadır (İşler vd., 2014). Online alışveriş kullanıcısının giderek artmasıyla; yapılan ürün veya hizmet değerlendirmeleri, fikir ve önerilerin paylaşımı gelecek satın alma kararlarını olumlu veya olumsuz yönde önemli ölçüde etkileyecektir (Globalwebindex, 2019). Bu bağlamda bireysel yenilikçilik eğilimi veya yeniliklere yönelik tutum, ilgi ve bakışı da online alışverişe yönelik ilginin artışında etkili olabileceği düşünülmektedir.

Tüketici merkezli yenilik kavramı 1962 yılında ilk kez Rogers tarafından ele alınmıştır. Rogers'a göre yenilik "bir birey tarafından yeni olarak algılanan bir fikir, uygulama ya da nesne"dir (Rogers, 2003: 12). Yenilikçilik terimi, "bireyin bir yeniliği sosyal sistemin diğer üyelerinden daha önce benimsemesi" olarak tanımlanmaktadır (Rogers, 2003: 22). Bireysel yenilikçilik ise, "sosyal sistemin diğer üyeleri ile ilişki içinde olan bireyin yeni fikirleri benimseme hızının derecesi" olarak belirtilmektedir (Coşkunkurt, 2013: 48; Flynn ve Goldsmith, 1993: 1106). Yates (2004) bireysel yenilikçilik teorisinin bir yeniliği kimin benimsediği ve ne zaman benimsediğine dayalı olduğunu ifade etmektedir. Tellis ve arkadaşları (2009: 1) tarafından bireysel yenilikçilik, tüketicinin yeni ürünleri benimseme eğilimi olarak tanımlanmıştır. Im, Bayus ve Mason (2003: 65) ise bireysel yenilikçiliğin bir bireyin, ürün sınıflarındaki tüketim alanlarına uygulanabilecek yeniliklere karşı doğasında var olan yenilikçi kişiliği, yatkınlığı ve bilişsel tarzı anlamına geldiğini belirtmektedir. Kimi bireyler yeni teknolojileri benimsemeye daha yatkın olurken, kimileri ise yenilikçi bireylerin liderliğini takip etmektelerdir (Limayem, Khalifa ve Frini, 2000). Bunun nedeni farklı insanların yenilikçi teknolojileri denemek için farklı isteklilik seviyelerine sahipler olmalarıdır (Tratcher ve Perrewe, 2002). Bu noktadan hareketle yenilikçi bireyler toplumdaki dağılım düzeylerine göre; yenilikçiler (%2,5), öncüler (%13,5), sorgulayıcılar (%34), kuşkucular (%34) ve gelenekçiler (%16) olarak sınıflandırılmaktadır (Rogers, 1995). Ayrıca bireysel yenilikçilik eğilimi yüksek olan tüketiciler yeni teknolojilerin getirdiği yenilikleri benimsemeye daha yatkındırlar. Bireysel yenilikçiliğin olmadığı bir dünyada ise, tüketici davranışları statik bir ürün setine bir dizi rutin alım yanıtlarından oluşacaktır (Hirschman, 1980).

3. Yöntem

3.1 Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Araştırmanın amacı yenilikçilik eğilimi düşük ve yüksek olan tüketicilerin online alışveriş davranışlarında bilgi arama ve kullanımı açısından farklılıkların olup olmadığının ortaya konmasıdır. Araştırma ile tüketicilerin yenilikçilik düzeylerinin online alışverişlerde satın alma kararı vermeden önce bilgi arama, etkileşim ve iletişim davranışlarını etkileme derecesinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırma evreni internetten alışveriş yapan tüketicilerden oluşmaktadır. Çalışmada veri toplama aracı olarak online anket kullanılmıştır. Anket oluşturma sürecinde araştırma bağlamında kullanılan yapıların ölçümünde yazında yer alan standart ölçeklerden yararlanılmıştır. Toplam 811

katılımcıdan veri toplanmış, eksik ve şüpheli anketler çıkarıldıktan sonra nihai analizler toplam 537 katılımcıya ait veriler üzerinden yapılmıştır. Anketten elde edilen veriler SPSS 22.0 programıyla analiz edilip, yorumlanmıştır. Elde edilen veriler frekans ve t testi ile analiz edilmiştir.

4. Araştırma Bulguları

4.1. Katılımcılara İlişkin Demografik Özellikler

Katılımcıların demografik özelliklerini gösteren tanıtıcı bilgiler Tablo 1'de özetlenmektedir. Buna göre katılımcıların %90'dan fazlasının kadınlardan oluşmakta olduğu görülmektedir. Bunun en önemli sebebi ise örneklem çerçevesi olarak kullanılan veri tabanının ağırlıklı olarak çocuk ürünleri ile satan alışveriş sitesinin verilerinden yararlanılmış olmasıdır. Ayrıca katılımcıların %75'ten fazlasının evli kişilerden oluşmakta olduğu da gözden kaçmamaktadır. Yaş itibariyle de katılımcıların ekseri çoğunluğunun 18-35 yaş arası kişilerden oluşmakta olduğu gözlenmektedir. Eğitim seviyesi olarak tüm eğitim düzeylerinden bireylerin örneklemde yer almakta olduğu da müşahede edilmektedir. Mesleki açısından bakıldığında ise farklı sektörlerden katılımcıların örneklemde yer almakta olduğu ve çeşitliliğin öne çıkmakta olduğu görülmektedir. Gelir açısından bakıldığında ise katılımcıların 1/3'ünün 4.500 TL aylık gelire sahip olduğu, ancak daha üst düzey gelire sahip katılımcılarında örneklemde yer almakta olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Katılımcılara ilişkin demografik özellikler

Özellikler (n=537)		f	%	Özellikler (n=537)		f	%
Cinsiyet	- Kadın	488	90,9	Eğitim	-İlköğretim	11	2,0
	- Erkek	49	9,1	Seviyesi	-Lise	66	12,3
					-Üniversite	380	70,8
					-Lisansüstü	80	14,9
Yaş	- 18 altı	4	0,7	Mesleğiniz	-Kamu sektörü	144	26,8
	- 18-25	156	29,1		-Özel sektör	99	18,4
	- 26-35	334	62,2		-Serbest meslek	9	1,7
	- 36-45	34	6,3		-Ev hanımı	111	20,7
	- 46-55	5	0,9		-Öğrenci	66	12,3
	- 56 ve üstü	4	0,7		-Çalışmıyor	74	13,8
					-Diğer	34	6,3
Medeni Durum	-Bekar	127	23,6	Geliriniz	-4500'den az	186	34,6
	-Evli	406	75,6		-4501-6500	144	26,8
	-Diğer (boşanmış, dul)	4	7		-6501-8500	98	18,2
					-8501-10500	51	9,5
					-10501-12500	36	6,7
					-12501-14500	9	1,7
					-14501'den fazla	13	2,4

4.2. Katılımcıların Internet Kullanım ve Online Alışveriş Davranışları

Ayrıca araştırma bağlamında katılımcıların internet kullanımı ve online alışveriş davranışına yönelik bazı bilgiler de Tablo 2'de verilmektedir. Buna göre katılımcıların yaklaşık 4/3'ünün günlük 3-4 saatten fazla zaman geçirmekte olduğunu ve yine katılımcıların %70'den fazlasının interneti eğlence, alışveriş ve araştırma amaçlı kullanmakta olduklarını ifade etmişlerdir. Bu kişilerin yaklaşık ¾'ünün ayda bir veya birden fazla kez online alışveriş yapmakta oldukları ve bu alışverişler bağlamında alışveriş öncesinde 4 veya daha fazla yorum okuyanların oranının %90'a varmakta olduğu da

müşahede edilmektedir. Katılımcıların yaklaşık %60'nın on veya daha fazla yoruma bakarak alışveriş kararı verdikleri gözlenmektedir.

Tablo 2. Katılımcıların internet kullanım ve online alışveriş davranışları

Özellikler (n=537)		f	%	Özellikler (n=537)		f	%
Gün içinde internette geçirilen zaman	-1 saatten az	12	2,2	Alışveriş yapma sıklığı	-Haftada birkaç defa	60	11,2
	- 1-2 saat	110	20,5		-Haftada bir		
	- 3-4 saat	268	49,9		-Ayda birkaç defa	73	13,6
	- 5 saat ve fazlası	145	27,0		-Ayda bir	139	25,9
	- Cevapsız	2	0,4		- Cevapsız	263	49,0
						2	0,4
İnterneti kullanma amaçları	- Eğlence	201	37,4	Satın almak istenilen ürün hakkında okunan yorum sayısı	-Hiç okumam.	10	1,9
	- Alışveriş	82	15,3		- 1-3 Adet	41	7,6
	- Araştırma	112	20,9		- 4-6 Adet	101	18,8
	- Haberleri ve gelişmeleri takip et	68	12,7		- 7-9 Adet	66	12,3
	- Sohbet	36	6,7		- 10 ve daha fazlası	317	59,0
	- Ürün değerlendirme ve yorumlama	8	1,5		- Cevapsız	2	0,4
	- Diğer	28	5,2				
	- Cevapsız	2	0,4				

4.3. Bireysel Yenilikçilik Eğilimi Açısından Online Alışveriş Davranışı ve Yorumlara Yönelik Tutum ve Değerlendirmeler

Bireysel yenilikçilik ölçek maddelerinin 12'si pozitif , 8'i negatif maddelerden oluşmaktadır. Ölçek yardımıyla yenilikçilik puanı; pozitif maddelerden alınan toplam puandan negatif maddelerden alınan toplam puanın çıkarılmasıyla elde edilen puana 42 puan eklenmesiyle hesaplanmaktadır. Buna göre; 68 üstü puan alan bireyler oldukça yenilikçi olarak değerlendirilirken, 64 altı puan alan bireyler yenilikçilikte düşük olarak yorumlanmaktadır (Kılıçer ve Odabaşı, 2010: 153). Bu bağlamda yenilikçilik eğilimi düşük ve yüksek olan kişiler arasında online yorumlara yönelik algı, tutum ve değerlendirmeleri ile online satınalma davranışlarında bilgi kullanımı açılarından farklılığın olup olmadığı konuları t-testi analizi yardımıyla incelenmiştir. Tablolar farklı bilgi kullanımına yönelik gruplanarak verilmiştir. Tablolardaki ifadeler açısından gruplar arası farklılıkların olduğu seçenekler koyu renkle gösterilmektedir.

Tablo 3. Yorumdan Beklenen Faydalar Açısından Grupların Kıyaslanması

Yorumdan Beklenen Fayda	Yenilikçilik	Ort.	Std. Sapma	t	p
S32-Ürün hakkında bilgi ararken zaman kazanmak için internetteki tüketici yorumlarını okurum.	Düşük	4,36	,630	-1,759	,079
	Yüksek	4,46	,674		
S33-Ekonomik zarara uğramamak için internetteki tüketici yorumlarını okurum.	Düşük	4,33	,707	-2,588	**,010**
	Yüksek	4,49	,669		
S34-Ürün/Hizmet hakkındaki riskleri minimuma indirmek için internetteki tüketici yorumlarını okurum.	Düşük	4,40	,638	-1,323	,187
	Yüksek	4,47	,649		

Online alışveriş yapan tüketicilerin satın alma karar sürecinde internette yapılan yorumlardan beklenen faydayı ifade eden 3 ifadeden sadece bir tanesinde gruplar arası anlamlı fark bulunmaktadır. Yorumların okunmasının amacı açısından zaman kazanımı ve risk azaltma amaçlı kullanım açılarından gruplar arasında fark yoktur. Ancak yenilikçilik eğilimi yüksek olanların daha çok zarara uğramamak için yorum okuma eğiliminde oldukları gözlenmektedir (t=-2.588, p<0,01).

Tablo 4. Yorumlara Yönelik Tutumlar Açısından Grupların Kıyaslanması

Yoruma Yönelik Tutumlar	Yenilikçilik	Ort.	Std. Sapma	t	p
S35-Yeni ürün/hizmet hakkında bilgi sahibi olmak internetteki tüketici yorumlarını incelerim	Düşük	4,37	,608	-1,941	,053
	Yüksek	4,48	,636		
S36-Satın aldığım ürün/hizmet hakkındaki bilgilerimi sanal ortamda paylaşmaktan hoşlanırım.	Düşük	3,23	1,093	-4,894	**,000**
	Yüksek	3,71	1,059		
S37-Satın aldığım ürün/hizmet hakkında olumlu deneyime sahipsem, bunu başkalarıyla paylaşırım.	Düşük	4,07	,799	-5,348	**,000**
	Yüksek	4,43	,672		
S38-Satın aldığım ürün/hizmetten memnun kalmadıysam bunu mutlaka başkalarıyla paylaşırım.	Düşük	4,12	,722	-3,734	**,000**
	Yüksek	4,37	,742		
S39-İyi bildiğim ürün/hizmetlerde online tüketici yorumlarını okumaya gerek duymam.	Düşük	2,98	1,185	-1,465	,143
	Yüksek	3,15	1,291		

Online alışveriş yapan tüketicilerin satın alma karar sürecinde internette yapılan yorumlara yönelik tutumlara ilişkin katılımcılara yöneltilen toplam beş ifadeden üçü açısından iki grup arasında anlamlı ve belirgin farkın olduğu gözlenmektedir (t=-4.894, p<0.000; t=-5.348, p<0.000; t=-3.734, p<0.000). Yenilikçilik eğilimi yüksek olanların bilgi paylaşımı açısından daha fazla katılımcı olduğu tablodan gözükmektedir. Tabloya yakından bakıldığında farklılığın olduğu ifadelerin olumlu ve olumsuz deneyimlerin paylaşımı ile ilgili ifadeler olduğu görülecektir. Ancak ürünle ilgili yeterli bilginin olduğu durumlar ile ürün hakkında bilgi almak amaçlı yorum okuma eğilimi açılarından iki grup arasında bir farkın olmadığı görülmektedir.

Online yorumların güvenilirliğine ilişkin değerlendirmeler açısından bakıldığında katılımcılara yöneltilen toplam yedi ifadeden sadece birinde iki grup arasında farkın olduğu görülmektedir (t=-2,28, p<0,023). Yenilikçilik özelliği yüksek olan katılımcılar farklı kaynaklardaki yorumlar arasında benzerlik olması durumunda yorumları daha güvenilir bulma eğiliminde oldukları gözlenmektedir. Bu durum bilgi kaynakları arası tutarlılığın önemini ortaya koymaktadır. Öte yandan, internetteki yorumların tarafsızlığına ilişkin kanaatler, tüketici yorumlarının güvenilir bir bilgi kaynağı olmasına yönelik değerlendirme, yorumlara her zaman güvenme açısından, olumsuz bir yorum sonrasında değişiklik yapılarak olumlanması hususunda ve sosyal ağlardaki yorumlar ile firma web sayfalarındaki yorumlar arasında güvenilirlik açısından farklı değerlendirmenin olup olmadığı konularında yenilikçilik eğilimi düşük ve yüksek olanlar arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı gözlenmektedir.

Tablo 5. Yorumların Güvenilirliği Açısından Grupların Kıyaslanması

Yorumun Güvenilirliği	Yenilikçilik	Ort.	Std. Sapma	t	p
S40-İnternetteki tüketici yorumlarının genellikle tarafsız olduğunu düşünürüm.	Düşük Yüksek	3,36 3,47	,818 ,926	-1,317	,188
S41-İnternetteki tüketici yorumları, güvenilir bir kaynağıdır.	Düşük Yüksek	3,52 3,58	,727 ,804	-822	,411
S42-Farklı tüketiciler tarafından benzer yorumlar yapılmışsa internetteki tüketici yorumlarına güvenirim.	Düşük Yüksek	3,87 4,01	,661 ,689	-2,280	**,023**
S43-Tüketiciler tarafından yapılan yorumlara her zaman güvenirim.	Düşük Yüksek	3,19 3,30	,846 ,909	-1,464	,144
S44-Ürün/Hizmet hakkında tüm yorumların olumlu olmasını güvenilir bulmam.	Düşük Yüksek	3,27 3,22	,975 1,043	,520	,603
S45-Ürün/Hizmet hakkında olumsuz bir yorum kaldırılıp müşteri memnuniyet mesajı yayınlandıysa yorumu güvenilir bulmam.	Düşük Yüksek	3,99 4,05	,857 ,955	-,764	,445
S46-Sosyal ağlardaki yorumları markanın kendi web sitesindeki yorumlardan daha güvenilir bulmam.	Düşük Yüksek	3,82 3,91	,867 ,929	-1,085	,279

Bunun yanında, araştırma bağlamında katılımcılara yorumların anonimliğine ilişkin iki ifade, olumlu yorumlara ve olumsuz yorumlara yönelik değerlendirmelere ilişkin üçer ifade yöneltilmiştir. Bu hususlara ilişkin ifadeler Tablolar 6-7-8'de verilmektedir. Yorumların uzman kişilerce yapılmış yorumlara güven ve yorum sahibinin belirli olmasının tercihler üzerinde etkili olup olması hususlarında iki grup arasında anlamlı bir fark yoktur.

Tablo 6. Yorumların Anonimliği Açısından Grupların Kıyaslanması

Yorumun Anonimliği	Yenilikçilik	Ort.	Std. Sapma	t	p
S47-İnternet yorumu yapan kişiler alanında uzman ise yapılan yoruma güvenirim.	Düşük Yüksek	3,67 3,79	,830 ,964	-1,419	,157
S48-İnternet yorumu yapan kişilerin kimliği belli değilse tercihlerim üzerinde etkili değildir.	Düşük Yüksek	3,12 3,15	,948 1,010	-,391	,696

Olumlu yorumlara yönelik ifadelere ilişkin olarak, olumlu tüketici yorumlarının satınalma kararında kullanılması, olumsuz yorumlardan daha fazla etkilenme eğilimi ve hem olumlu hem de olumsuz yorumların olması durumunda yorumların dikkate alınmaması konularında yenilikçilik özellikleri yüksek olanlar ile düşük olanlar arasında bir farkın bulunmadığı analiz bulgularınca işaret edilmektedir.

Tablo 7. Olumlu Yorumlara Bakış Açısından Grupların Kıyaslanması

Olumlu Yorum	Yenilikçilik	Ort.	Std. Sapma	t	p
S49-Tüketiciler tarafından yapılan yorumlar olumlu ise ürünü satın alırım.	Düşük Yüksek	3,80 3,88	,630 ,749	-1,187	,236
S50-İnternetteki olumlu tüketici yorumlarından, olumsuz yorumlara göre daha çok etkilenirim.	Düşük Yüksek	3,06 2,90	,994 ,954	1,824	,069
S51-Ürün/Hizmet hakkında hem olumlu hem de olumsuz yorum varsa yorumları dikkate almam.	Düşük Yüksek	2,62 2,49	,938 ,1023	1,478	,251

Olumsuz yorumlara yönelik bakış açısı yönünden bakıldığında, olumsuz değerlendirmelerin olumlu değerlendirmelere kıyasla daha olması, şikayetlerin övgülere kıyasla daha etkili olduğu ve bir markaya yönelik yaşanan olumsuz durumların paylaşılmasının uygun bulunduğuna ilişkin hususlarda girişimcilik eğilimi düşük olanlar ile yüksek olanlar arasında bir farkın olmadığı gözlenmiştir.

Tablo 8. Olumsuz Yorumlara Bakış Açısından Grupların Kıyaslanması

Olumsuz Yorum	Yenilikçilik	Ort.	Std. Sapma	t	p
S52-Ürün/Hizmet hakkındaki olumsuz değerlendirmeler kararım için daha önemlidir.	Düşük Yüksek	3,69 3,60	,836 ,952	1,075	,283
S53-İnternetteki şikayetler, övgülere göre satın alma tercihim için daha önemlidir.	Düşük Yüksek	3,76 3,68	,836 ,952	,953	,341
S54-Online tüketici yorumlarındaki markayla ilgili yaşanan olumsuzlukların anlatılmasını doğru bulurum.	Düşük Yüksek	4,18 4,28	,627 ,683	-1,660	,097

Katılımcıların satın alma davranışlarında bilgi kullanımına ilişkin olarak katılımcılara toplam yedi ifade yöneltilmiştir. Bu ifadelerden dördü açısından gruplar arasında farklılık gözlenirken üç tanesinde bir farklılığın olmadığı görülmektedir. Öncelikli olarak farklılık olmayan hususlara bakılırsa; yorum sayısının fazlalığının karar vermeyi kolaylaştırıp kolaylaştırmaması, online yorumların mağazadan mı yoksa internetten mi alışverişin yapılacağı kararı ile mağazadan alışveriş yapmadan önce internet yorumlarının okunması hususlarında yenilikçilik eğilimi yüksek ve düşük olan katılımcılar arasında bir farkın olmadığı görülmektedir. Öte yandan, satın alma kararı vermeden önce internetteki tüketici yorumlarının okunması ($t=-2.82$, $p<0.005$), ürün ve hizmetle ilgili yorumların okunmasından sonra satın alma kararının verilmesi ($t=-2.475$, $p<0.014$), internette alışveriş yapmadan önce tüketici yorumlarının okunması ($t=-3.443$, $p<0,001$) ile ürün ve hizmetlerde farklı alternatifler arasında kalma durumunda tüketici yorumlarının şekillendirici olması ($t=-2.629$, $p<0.009$) hususlarında yenilikçilik eğilimi düşük olan ve yüksek olan katılımcılar arasında anlamlı bir farkın olduğu ve yenilikçilik eğilimi yüksek olanların söz konusu hususlarda daha fazla katılımcı olduğu görülmektedir.

Tablo 9. Satın Alma Davranışları Açısından Grupların Kıyaslanması

Satın Alma Davranışı	Yenilikçilik	Ort.	Std. Sapma	t	p
S55-Satın alma kararı vermeden önce mutlaka internette paylaşılan tüketici yorumlarını okurum.	Düşük Yüksek	4,18 4,36	,683 ,692	-2,820	**,005**
S56-Ürün/Hizmet ile ilgili internet yorumu okuduktan sonra satın alma kararı verebilirim.	Düşük Yüksek	4,02 4,18	,693 ,724	-2,475	**,014**
S57-Ürün/Hizmet hakkında yorum sayısının fazla olması karar vermemi kolaylaştırır.	Düşük Yüksek	3,96 4,06	,783 ,862	-1,441	,150
S58-Online tüketici yorumları mağaza ve internet arasındaki satın alma tercihlerimi etkiler.	Düşük Yüksek	3,96 4,10	,781 ,810	-1,964	,050
S59-İnternetten alışveriş yapmadan önce internette paylaşılan tüketici yorumlarını okurum.	Düşük Yüksek	4,17 4,37	,635 ,622	-3,443	**,001**
S60-Mağazadan alışveriş yapmadan önce internette paylaşılan tüketici yorumlarını okurum.	Düşük Yüksek	3,55 3,67	1,078 1,136	-1,266	,308
S61-Ürün/Hizmet satın alma konusunda farklı alternatifler oluştuğunda internette tüketici yorumları tercihlerimde etkilidir.	Düşük Yüksek	4,02 4,18	,681 ,689	-2,629	**,009**

5. Sonuç ve Değerlendirme: Yukarıda verilen bilgiler ışığında yapılan değerlendirmeler neticesinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Katılımcıların özellikle online alışverişlerde en az 4 veya daha fazla yorumu okuyarak alışveriş kararını vermekte olduğu ve katılımcıların %60'ının 10'dan fazla yorum okuyor olması yorumların satınalma kararındaki etkisini ortaya koymaktadır.
- Tüketiciler yorumları bilgilenmek ve riski azaltmak amacıyla değil ekonomik kayıpları önlemek veya azaltmak amacıyla yapmaktadır. Yenilikçilik eğilimi yüksek olanların bu hususa karşı daha fazla hassas davranmakta oldukları müşahede edilmektedir.
- Olumsuz yorumların olumlu yorumlara kıyasla tüketiciler tarafından daha fazla dikkate alınmakta olduğu ve yenilikçilik özelliği yüksek olanların düşük olanlara kıyasla daha hassasiyet gösterdikleri görülmektedir.
- Yorumların tarafsız olması, güvenilirliği, yorumlara her zaman güvenme, tüm yorumların olumlu olmasının güven zedeleyici bir durum olarak algılanması, olumsuz yorumların kaldırılıp yerine olumlu yorumlar yazılmasının güven zedeleyen bir uygulama olduğu ve sosyal ağlardaki yorumlarla firma web sayfalarındaki yorumlar arasında farklı bir algılamanın olmadığı ve bu hususların hiç birinde iki grup arasında bir farkın olmadığı görülmektedir.
- Farklı tüketici yorumlarının benzer değerlendirmeler yapıyor olmasının sözkonusu ürün veya markaya ilişkin yorumların güvenilirliğini pekiştirmekte olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca markaya ilişkin yorumların uzman kişilerce yapılıyor olması veya yorum sahibinin biliniyor olmasının tüketiciler üzerinde etkisi olmakla birlikte iki grup arasında farkın olmadığı da gözlenmektedir.
- Satınalma kararlarında şikayetler övgülere kıyasla çok daha fazla dikkate alınmaktadır ve daha etkilidir. Ancak gruplar arasında bir fark bulunamamıştır.
- Yorum sayısının fazlalığı karar verme üzerinde etkili olmakla birlikte iki grup arasında bu hususta bir farkın olmadığı gözlenmektedir.

Sonuç olarak, tüketicilerin online alışveriş kararlarında tüketici yorumlarının etkili olduğu ve özellikle güven ve bilginin kullanımına ilişkin hususlarda yenilikçilik eğiliminin de fark yaratabilen bir husus olduğunu unutmamak gerekir.

Kaynakça

Aktepe, E. (2016). Genel işletme (Gözden Geçirilmiş 6. Basım). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Altunışık, R. ve İslamoğlu, A. H. (2013). Tüketici davranışları (4. Baskı). İstanbul: Beta Basım A. ġ.

Cha, S. S., & Seo, B. K. (2018). Smartphone use and smartphone addiction in middle school students in Korea: Prevalence, social networking service, and game use. Health psychology open, 5(1), 2055102918755046.

Chen, L. (2009). Online consumer behavior: An empirical study based on theory of planned behavior. Doctoral dissertation, University of Nebraska.

Coşkunkurt, Y. E. "Sosyal medya kullanımının kurumsal yenilikçi itibar üzerindeki etkisi üzerine bir araştırma." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (2013).

GlobalWebIndex (2019). *Trends19:The trends to know for 2019 [Online].*Available: https://www.globalwebindex.com/hubfs/Downloads/Trends-19 report.pdf (accessed June 26 2019). [Google Scholar]

Hannah, B., & Acri née Lybecker, K. M. (2009). Determinants of recent online purchasing and the percentage of income spent online.

Hirschman, Elizabeth C., 1980, Innovativeness, Novelty Seeking, and Consumer Creativity, Journal of Consumer Research. c. 7 s. 3: 283-295.

Https://dijilopedi.com/2021-dunya-internet-sosyal-medya-ve-mobil-kullanim-istatistikleri/

Im, Bayus ve Mason (2003), An Empirical Study of Innate Consumer Innovativeness, Personal Characteristics, and New-Product Adoption Behavior.

İşler, D. B., Yarangümelioğlu, D. ve Gümülü, E. (2014), Online Tüketici Satın Alma Davranışlarını Etkileyen Faktörlere Yönelik Bir Durum

Değerlendirmesi: Isparta İlinde Bir Uygulama, Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, (1)

Kaufmann, H. R. & Panni, M. F. K. P. (2017). Socio-Economic Perspectives on Consumer Engagement and Buying Behavior, The United States of America: IGI Global.

Karabulut, M. (1989). Tüketici Davranışı (3. Baskı). İstanbul: İ. Ü. İşletme Fakültesi.

Kavas, A. C., Katrinli, A., Özmen, T. ve Odabaşı, Y. (1995). Tüketici Davranışları. Eskişehir: T.C .Anadolu Üniversitesi Yayınları

Kırçova, İ.,(2008), İnternette Pazarlama, İstanbul, Beta Yayıncılık.

Lee, B., ve Lee, W. G. (2015). The Hidden Wealth of Customers: Realizing The Untapped Value of Your Most Important Asset. USA: Harvard Business Press.

Limayem, Moez, Mohamed Khalifa ve Anissa Frini, 2000, What Makes Consumers Buy From Internet? A Longitudinal Study of Online Shopping. IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics. c. 30 s. 4: 421-432.

Rogers, E. M. (1995). "Diffusion of Innovations". Newyork.

Rogers, Everett M., Diffusion of Innovations. New York: The Free Press, 1962.

_____., Diffusion of Innovations (5. bs.). New York: The Free Press, 2003.

Thatcher, Jason Bennett, ve Pamela L. Perrewé, 2002, An Empirical Examination of Individual Traits as Antecedents to Computer Anxiety and Computer Self- Efficacy. MIS Quarterly. c. 26 s. 4: 381-396. Tellis, G. J., Tellis, G. J., Yin, E., ve Bell , S. (2009). "Global Consumer Innovative- ness: Cross Country Differences and Demographic Commonalities". Journal of International Marketing, 17(2), 1-22.

TÜRKİYE'NİN SAVUNMA SANAYİ YATIRIMLARININ MALİ VE STRATEJİK ÖNEMİ II. KARABAĞ SAVAŞI ÖRNEĞİ

FINANCIAL AND STRATEGIC IMPORTANCE OF TURKEY'S DEFENSE INDUSTRY INVESTMENTS THE EXAMPLE OF THE KARABAKH WAR II

Burak ÖKDE

Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, ORCID 0000-0002-0314-1293

ÖZET

Kamu harcamaları bir ülkenin ekonomik yapısı üzerinde son derece önemli etkiler bırakmaktadır. Kamu harcamalarının en önemli unsurlarından birisi de savunma harcamalarıdır. Bir ülkenin savunma gücü, ülkenin bağımsızlığı ile beraber, ekonomisini de garanti altına alan güçlü ve caydırıcı bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle kamu sektörünün yapmış olduğu savunma harcamaları askeri ihtiyaçları karşılamak adına önem taşımaktadır. Bununla birlikte savunma sanayi alanında yapılan teknolojik çalışmalar, yürütülen AR-GE faaliyetleri ekonomik olarak da önem taşımaktadır. Bugüne kadar ortaya çıkan teknolojik gelişmelerin birçoğunun askeri AR-GE kaynaklı olduğu gözlemlenmektedir. Savunma sanayi alanında yapılan teknolojik yatırımlar, farklı sektörlerin kullanımına açılan katma değeri yüksek ürünlerin ortaya çıkmasına de neden olmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiği zaman savunma sanayi harcamalarının mali etkilerinin göz önüne alınması gerektiği ortadadır.

Ekonomik ve mali etkileri ile birlikte savunma harcamalarının bir diğer önemi stratejik açıdan değerlendirilmektedir. Güçlü ve teknolojik unsurlarla, kendi imkanları ile donatılmış olan bir askeri güç, hareket kabiliyeti olarak geniş imkanlara kavuşmuş demektir. Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekatı (1974) sırasında olduğu gibi, çeşitli askeri operasyonlarda dışarıdan alınan silahlara ambargo uygulanması ve silahların kullanımının yasaklanması Türkiye'nin zaman zaman güç durumlarda kalmasına neden olmuştur. Bu nedenle kendi imkanları ile yüksek teknoloji savunma yatırımlarının gerçekleştirilmiş olması, stratejik öneme sahiptir. Bu önem en son 27 Eylül 2020 – 10 Kasım 2020 tarihleri arasında gerçekleşen II. Karabağ Savaşı'nda görülmüştür. Azerbaycan Kuvvetleri, yaklaşık 30 yıldır askeri tahkimatla donatılmış olan ve zorlu fiziksel koşullara sahip olan Karabağ'ı yüksek teknolojili askeri ekipmanları sayesinde kısa sürede işgalden kurtarmıştır. Bu savaşta Türkiye'nin üretmiş olduğu SİHA'lar büyük rol oynamıştır. Böylece savunma sanayine yapılan yatırımların en önemli stratejik kazanımlarından birisi elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kamu Harcamaları, Savunma Sanayi Harcamaları, II. Karabağ Savaşı*

ABSTRACT

Public expenditures have an extremely important effect on the economic structure of a country. One of the most important elements of public expenditures is defense expenditures. The defense power of a country is a powerful and deterrent element that guarantees the country's independence as well as its economy. For this reason, defense spending of the public sector is important in meeting military needs. In addition, technological studies and R&D activities in the defense industry are also economically important. Many of the technological developments that have emerged to date are due to military R&D. Technological investments made in the field of defense industry also lead to the emergence of high value-added products that are used by different sectors. When evaluated from this point of view, the financial effects of defense industry expenditures should be taken into account.

Another importance of defense expenditures, together with its economic and financial impacts, is evaluated strategically. A military power, equipped with strong and technological elements and its own means, has gained wide possibilities in terms of mobility. As was the case during Turkey's Cyprus Peace Operation (1974), the imposition of an embargo on imported weapons in various military operations and

the prohibition of the use of weapons caused Turkey to be in difficult situations from time to time. For this reason, it is strategically important to make high-tech defense investments with their own means. This importance was last seen in the Karabakh War II that took place between 27 September 2020 - 10 November 2020. The Azerbaijani Forces rescued Karabakh, which had been equipped with military fortifications for nearly 30 years and had harsh physical conditions, from occupation in a short time thanks to its high-tech military equipment. Drones produced by Turkey played a major role in this war. Thus, one of the most important strategic gains of the investments made in the defense industry has been achieved.

Keywords: *Public Expenditures, Defense Industry Expenditures, Karabakh War II*

GİRİŞ

Ülkeler, tarih boyunca zenginleşmek ve bu zenginliklerini koruyabilmek için askeri yatırımlara önem vermişlerdir. Bir ülkede yaşayan bireylerinin refah seviyelerini artırmak, hükümet sistemleri nasıl olursa olsun yöneticilerin başlıca sorunlarından birisi olarak görülmektedir. Refah seviyesinin artması, yoksulluk çeken veya ganimet peşinde olan toplumların veya ülkelerin söz konusu zenginlikten pay almaları isteğini de artırmıştır. Bu nedenle istila ve yağma girişimleri tarihte sık görülen olaylar arasında yer almaktadır. Toplumlar, sistemler ve teknoloji geliştikçe yöntemler değişmekle birlikte istila ve yağma anlayışı değişmemiştir.

Sanayi devrimi ile birlikte, bu yağma ve istila anlayışı sömürgecilik adı altında varlığını devam ettirmiştir. Ancak bu sefer durum daha farklı ve dramatik bir hal almıştır. Çünkü sömürgecilik, zengin ülkelerin fakir ülkeleri yağmalaması üzerine kurulmuştur. Bu durum altında da şartlar değişmemiş, sömürge sahibi olmak isteyen ülkeler askeri teknik ve donanımlarına yatırım yaprak saldırı güçlerini artırmışlardır.

Bu nedenle ister mevcut refahını korumak olsun ister daha fazla zenginleşmek için olsun askeri harcamalar hemen her devletin maliyesinde önemli ve stratejik pay sahibi olmuştur. Günümüzde de bu durumun farklı olduğunu savunmak oldukça güçtür. Özellikle Orta Doğu coğrafyası başta olmak üzere, birçok ülke ya farklı ülkelerle ya da terör örgütleriyle çatışma içinde yer almaktadır. Bu ülkeler saldırgan tutumlara cevap verebilmek, vatandaşların huzur ve güvenliğini tesis edebilmek ve ekonomik gelişmişliklerini devam ettirebilmek veya artırabilmek için savunma sanayilerine yatırım yapmaktadırlar. Yapılan bu yatırımların askeri olduğu kadar, ekonomik, siyasi ve jeopolitik etkileri de olmaktadır.

Savunma Sanayinin Mali ve Stratejik Önemi

Savunma sanayinin ekonomik etkileri üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda farklı sonuçlar elde edilmektedir. Yapılan çalışmalarda farklı sonuçların elde edilmesinin nedenleri arasında yapılan askeri harcamaların niteliği gelmektedir. Askeri harcamalar neye göre yapılmaktadır? Savunma sanayinde dışa bağımlı bir ülkenin ithal silahlarla, düşük teknoloji ve kalabalık bir orduyla askeri harcamalarını yüksek tutmasının ülke ekonomisine olumlu bir katkı sağlaması beklenmemektedir. Aynı zamanda doğru denetlenemeyen ve bütçe üzerinde gereksiz bir yük halini alan askeri harcamaların da olumsuz etkileri görülebilmektedir.

Çin'de yapılan bir çalışmada, Çin hükümetinin gelecekte savunma harcamalarını kademeli olarak azaltması gerektiğini göstermektedir. Yapılan analizde savunma harcamalarındaki bir azalmanın ekonomik büyümeyi destekleyebileceğini ve savunma harcamalarındaki bir yavaşlamanın kültür, eğitim, bilim ve halk sağlığı harcamalarının artmasını sağlayabileceği ortaya konulmuştur (Zhao ve diğ., 2017: 716).

Afrika'da yapılan bir çalışmada ise yüksek askeri harcamalar yerine şu tavsiyelere yer verilmektedir; Hükümet, sermaye harcamalarının ve cari harcamaların, ülkenin üretim kapasitesini artıracak ve ekonomik büyümeyi hızlandıracak şekilde uygun şekilde yönetilmesini sağlamalıdır. İkinci olarak, devlet ulaştırma ve iletişim sektörlerine yaptığı yatırımı artırmalıdır, çünkü bu yatırımlar hem iş yapma maliyetini düşürecek hem de firmaların karlılığını artıracaktır. Üçüncüsü, hükümet, artan finansman imkanlarıyla eğitim ve sağlık sektörlerini teşvik etmeli ve kaynakların eğitim ve sağlık hizmetlerinin

geliştirilmesi için uygun şekilde yönetilmesini ve kullanılmasını sağlamalıdır. Son olarak, hükümet, kamu fonlarını yönlendiren ve zimmete geçirenleri tutuklamak ve cezalandırmak için rüşvet veya yolsuzlukla mücadele kurumlarına sağladığı fonu artırmalıdır (Nurudeen ve Usman, 2010: 7).

Bir diğer çalışmada ise, artan askeri yükün büyüme oranını azalttığı gösterilmektedir. Bu çalışmada orta gelirli ekonomiler için bu olumsuz etkinin daha şiddetli olduğu söylenebilir. Ancak, gelişmekte olan ülkelerdeki savunma harcamalarının ekonomik kısıtlamalar kadar stratejik faktörler tarafından belirlendiği de belirtilmektedir. Aynı zamanda artan gelirin savunma harcamaları üzerinde artan bir etkiye neden olmadığı da gösterilmiştir (Galvin, 2003: 58).

Bu durumun bir örneği AB 15 ülkeleri için yapılan çalışmada ortaya konulmuştur. Genel olarak, askeri yükün AB 15 ekonomileri üzerinde olumlu bir etkisinin olmadığı ve olumsuz bir etkisinin olduğu ya da hiç etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Dunne ve Nikolaidou, 2012: 546).

Askeri harcamaların ekonomi üzerinde gösterdiği olumsuz etkileri birçok araştırmacı politik ve siyasi nedenlere bağlamaktadır. Askeri harcamaların pek çok ülkede siyasetçilerin kendi amaçları için kullanması bu sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Askeri harcamaların siyasetçilerin oy kaygısını nasıl etkilediği üzerine yapılan çalışmada, savunma harcamalarının oyları etkilediği ortaya konulmuştur. Mevcut hükümetin askeri harcamalarını artırması halinde bir sonraki seçimi kazanma şansını artıracağı tahmin ediliyor mu? Eğer öyleyse, savunma harcamaları, istihdam üzerindeki etkileriyle genel maliye politikasının bir aracı olarak kullanılabilir. Bir diğer ihtimal olarak bir dış tehdit daha yüksek askeri harcamalara neden olmakta ve seçmenleri değişim konusunda isteksiz yapabilir (Hartley ve McLean , 1978: 291). Her iki durumda da etkinlikten uzak askeri harcamaların yapılması söz konusu olmaktadır.

Çok fazla çatışma riski halinde olmayan ülkelerde, savunma bütçesinin askeri olmayan amaçlar için daha yaygın olarak kullanılması söz konusu olabilmektedir. Özellikle de bu toplumlar önemli bir yerel silah endüstrisine sahipse bu ihtimal güçlenmektedir. Arjantin, Brezilya, Hindistan, Mısır, Güney Kore, Pakistan ve Tayvan gibi heterojen toplumlarda yerli savunma sanayilerinin ortaya çıkması, savunma bütçesini siyasi ve ekonomik manipülasyon için çok muhtemel bir aday haline getiriyor (Mintz ve Ward, 1989: 531).

Bu nedenlerden dolayı askeri harcamaların etkin ve stratejik kullanılması önem taşımaktadır. Stratejistler, askeri yeteneği askeri etkiye, askeri etkiyi stratejik etkiye ve stratejik etkiyi politik etki veya sonuçlara dönüştürebilmelidirler. Bu durum iyi yetişmiş bir beşeri sermaye gerektirmektedir (Gray, 2010: 169).

Bu nedenle personel harcamalarının bir parçası olarak beşeri sermaye oluşumuna yapılan harcamalar da dahil olmak üzere, daha uzun vadeli bir ekonomik büyüme modeli çerçevesinde insan sermayesine dayalı büyümenin destekleyicisi olarak savunma sektörünün rolüne ışık tutulmaktadır (Cuaresma ve Reitschuler, 2004: 81).

Yapılan çalışmalar sonucunda görülmektedir ki, askeri harcamaların karmaşık doğası ve kapitalist birikimdeki çelişkili rolü, askeri harcamaların ekonomik maliyetlerinin olduğunu belirtmektedir. Bu etkilerin analizi, diğer ekonomik ve sosyal değişkenlere ve tarihsel koşullara bağlı olmaktadır. 'Askeri harcamaların etkisi nedir?' sorusunun cevabı değişkenlik gösterdiği yönündedir. Sorun neye göre değişkenlik gösterdiğini ortaya koyabilmektir. Bu nedenle, ampirik çalışma temelinde genel açıklamalar yapmak da zorlaşmaktadır (Dunne, 1990: 400).

Askeri harcamaların inovatif ve teknolojiye bağlı olarak gerçekleştirilmesi durumunda ise olumlu etkilerle karşılaşmak mümkün olacaktır. Günümüzde yaygın olarak kullanılan teknolojik birçok unsur savunma yatırımlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış durumdadır.

Girişimciler veya ürün geliştiriciler, amaca yönelik geliştirilmiş bir savunma teknolojisi için alternatif kullanımları öngörebilmektedirler. Ancak, bu kullanımları savunma dışı amaçlara uyarlamak ve savunma dışı endüstrilerde yaygınlaştırılabilmek için ticari yetenekler, farklı teknolojileri bir araya getirmek için stratejik olarak önem taşımaktadır (Olivia ve diğ., 2019: 594).

Bu nedenle devlet, herhangi bir inovasyon ağının önemli bir parçası olarak görülmektedir. Savunma şirketlerinin birincil müşterisi olarak hükümetler, ikili askeri/sivil ürün hatları izleme kararları üzerinde

muazzam bir etkiye sahiptir. Hükümetlerin desteği, inovatif projeler geliştirmek ve şirketleri Ar-Ge'de iş birliği fırsatları aramaya teşvik etmek için de belirleyici bir faktördür (Matelly ve Lima, 2016: 66).

Olumsuz etkilerinin yanında, askeri harcamaların ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği çalışmalar da bulunmaktadır. Özellikle uzun vadede ekonomik büyüme ile askeri harcamalar arasında çift yönlü bir nedensellikten söz edilmektedir (Lee ve Chen, 2007: 279).

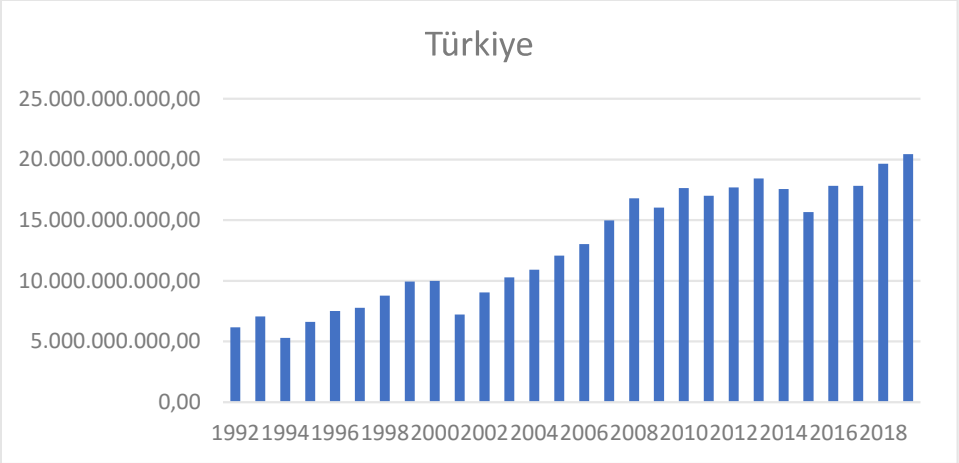
Sonuç olarak, yapılan askeri harcamaların bilimsel ve teknolojik niteliklere sahip yatırımlardan oluşması durumunda olumlu ekonomik etkilere sahip olacağı değerlendirilmektedir. Bu şekilde yapılan yatırımların istihdam üzerinde, ülkenin teknolojik ilerlemesinde, bilimsel sivil kuruluşlarının yükselmesinde ve rekabet güçlerinde olumlu etkilerinin görülmesi beklenmektedir (Ziylan, 1999: 27).

Türkiye'nin Savunma Sanayi Harcamaları ve Gelişimi

Türkiye, içinde bulunduğu jeopolitik konum nedeniyle sürekli sıcak çatışmaların içinde veya çevresinde yer almaktadır. Tarihsel süreç içerisinde süregelen anlaşmazlıkların da var olması Türkiye'nin güçlü ve teknolojik imkanlarla donatılmış bir orduya sahip olması gerekliliğini ortaya koymaktadır. En son Kıbrıs Barış Harekatında (1974) yerli savunma sanayi eksikliğinin görülmesiyle Türkiye bu alanda yatırımlara başlamıştır.

1980'li yıllardan sonra savunma sanayinde ortaya koyulan girişimlerin olumlu sonuçlar vermeye başlaması, üst düzey siyasilerin de güçlü ve kendi kendine yeten bir savunma sanayine inanmaya başlamasına neden olmuştur. Bu alanda yapılan yatırımlar savunma sanayisini geliştirmiştir. Uluslararası savunma sanayisine bağımlı olmakla birlikte bu gelişmeler önem taşımaktadır. Şu anda terörle mücadele sürecinde Türkiye hemen hemen kendi araçlarıyla mücadele etmektedir. Savunma sanayinde gerçekleştirilen her ilerleme, daha büyük projelerin gerçekleştirilebilmesi için teşvik edici nitelikte olmaktadır (Bağcı ve Kurç, 2017: 40).

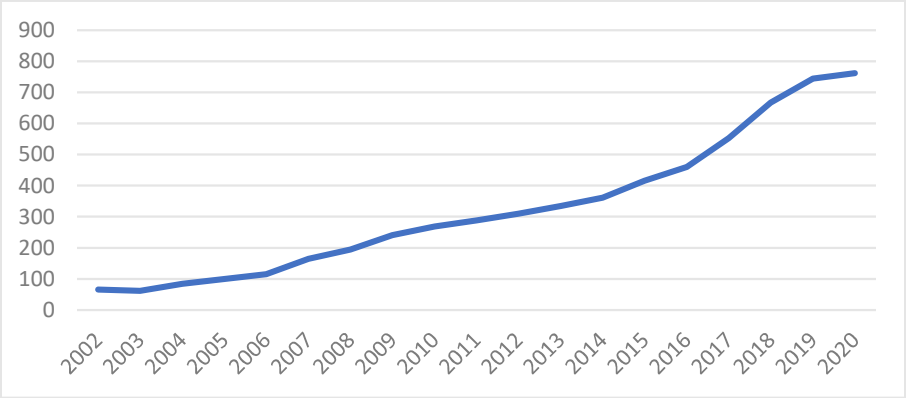
Grafik 1. Askeri Harcama Tutarları ($)

Kaynak: https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.CD

Tablo 1'de Türkiye'nin askeri harcamaları görülmektedir. Tabloya göre Türkiye'nin askeri harcamaları her geçen yıl artış göstermiştir. Ancak burada önemli olan, önceki bölümde tartıştığımız gibi yapılan harcamaların niteliği ve yeteneğidir. Üretimden, ARGE'den ve teknolojiden uzak, yerli imkanların kullanılmasını teşvik etmeyen her türlü askeri harcamanın kamu bütçesinde bir kara delik oluşturabilmektedir. Aynı zamanda askeri harcamaların siyasi çıkar malzemesi olabileceği de belirtilmiştir. Bu nedenle yapılan bu harcamaların anlamlı olabilmesi için farklı verilere ihtiyaç duyulmaktadır.

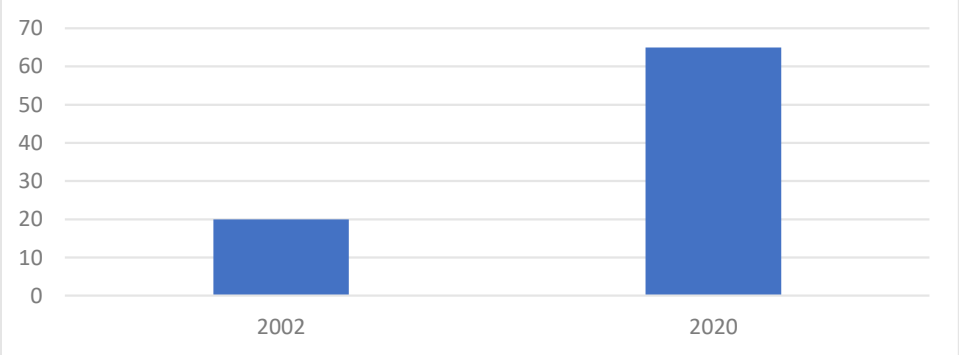
Grafik 2. Savunma Projeleri Sayısı

Kaynak: https://www.ssb.gov.tr/WebSite/ContentList.aspx?PageID=48

Bu verilerden birisi Tablo 2'de gösterilen savunma projelerinin gelişimidir. Askeri harcamalar içinde, yatırım harcamalarının olması önemli bir göstergedir. Tablo incelendiği zaman görülmektedir ki, 20 yıldan az bir sürede savunma projelerinde 10 kattan fazla bir artış yaşanmıştır. Savunma projelerindeki bu artışlar, bilgi ve teknoloji birikimi sağladığı gibi zamanla dışa bağımlılığı da azaltabilecek nitelikte olabilir.

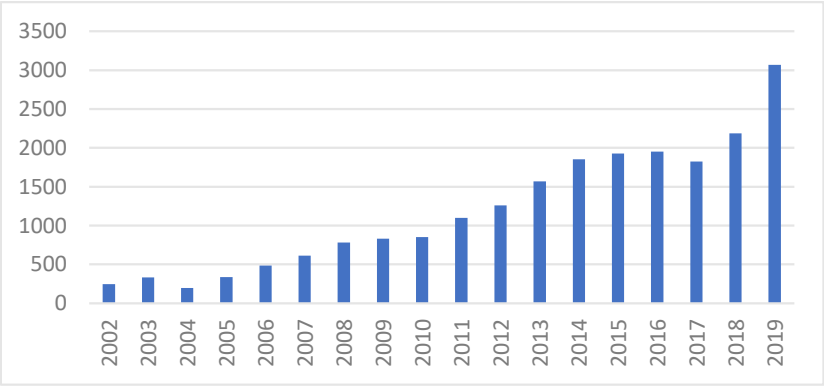
Grafik 3. Savunma Sanayi Projelerinin Yerlilik Oranı (%)

Kaynak: https://www.ssb.gov.tr/WebSite/ContentList.aspx?PageID=48

Tablo 3'te gerçekleştirilen savunma projelerindeki yerlilik oranının 20 yıldan az sürede nasıl artış gösterdiği görülmektedir. Bu durum son derece olumlu bir göstergedir. Yapılan askeri harcamaların cari harcamalar ile heba edilmemiş olması, askeri proje sayılarının büyük artışlar göstermesi, aynı zamanda gerçekleştirilen projelerde yerlilik oranların büyük artış göstermesi son derece önemlidir. Gerçekleştirilen bu yatırımların bir diğer önemi ülke ekonomisine katkı sağlama imkanına sahip olmasıdır.

Grafik 4. Savunma ve Havacılık İhracatı (Milyon $)

Kaynak: https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=48&LangID=1

Tablo 3 2002-2019 yılları da dahil olmak üzere, bu tarihler arasında Türkiye'nin gerçekleştirmiş olduğu savunma ve havacılık ihracatını göstermektedir. Bu tutarların savunma sanayisi için destekleyici nitelikte olduğu açıktır. Aynı zamanda yapılan yatırımların da karşılığının alınmaya başladığının göstergesi olarak, yatırım projelerini destekleyici niteliktedir.

Bu gelişmelerle birlikte Türkiye soğuk savaş dönemine göre iyi bir noktada olmakla birlikte henüz dışa bağımlılığını sonlandırabilmiş değildir. Yine de yerli üretim, lojistik ve bakımdaki sorunları çözmüştür. Türkiye ayrıca ordusunun günlük operasyonlarını sürdürmede daha bağımsız hale gelmiş durumdadır. Yerli üretimde yeni silah sistemlerinin üretiminde hem ilgili devlet kurumlarının geliştirilmesi hem de savunma firmalarının kabiliyetleri açısından deneyim kazanmasını sağlamıştır. Bu değişiklikler aynı zamanda başarı öyküleri olarak da nitelendirilmektedir, bu durum da ulusal savunma sanayilerine yatırım yapma sürecinin devam edeceğini gösteren nedenlerden biri olarak görülmektedir (Bağcı ve Kurç, 2017: 57).

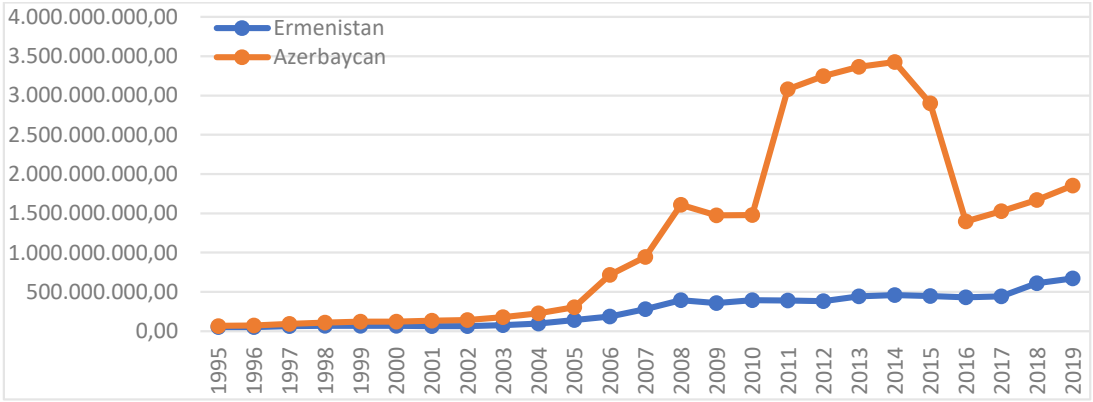
Türkiye'nin yaşadıklarından ders çıkardığı, savunma sanayinde dışa bağımlılığın olumsuz sonuçlarından elde ettiği deneyimle yerliliğe önem verdiği, verilen bu önemin karşılığının alınmaya başladığı da görülmektedir.

II. KARABAĞ SAVAŞI (2020) VE SAVUNMA SANAYİNİN ÖNEMİ

Birinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Azerbaycan topraklarının önemli bir kısmı işgal altına alınmıştır. Bununla birlikte gelinen süreçte görülmektedir ki, çeşitli açılardan Azerbaycan Ermenistan'ın önünde bir devlet olmuştur. Yaşanan süreçte Azerbaycan potansiyel kaynaklarını etkin bir şekilde kullanarak ekonomik olarak büyümeye devam etmiştir. Ekonomik büyüme ile birlikte siyasi açıdan da bağımsız bir dış politika izleyerek yabancı devletler ile ilişkilerini geliştirmiştir. Yabancı sermaye ülkede büyük yatırım projeleri gerçekleştirmiştir. Bu yatırımlarla birlikte ekonomik olarak daha rahat hareket edebilme kabiliyetine ulaşmıştır. Buna karşılık Ermenistan dış yardımlara ve Rus desteğine bağlı kalarak devam edebilmiştir (Hasanoğlu ve diğ., 2020: 524).

Azerbaycan'ın yapmış olduğu ekonomik yatırımlar ile beraber büyümesi, askeri açıdan daha rahat hareket edebilmesini sağlarken, halkının zenginleşmesi açısından da olumlu bir gelişmedir. Ermenistan ise ekonomik durumuna rağmen, büyük askeri harcamalar yaparak kendisini zor duruma düşürmüştür.

Grafik 5. Askeri Harcama Tutarları ($)

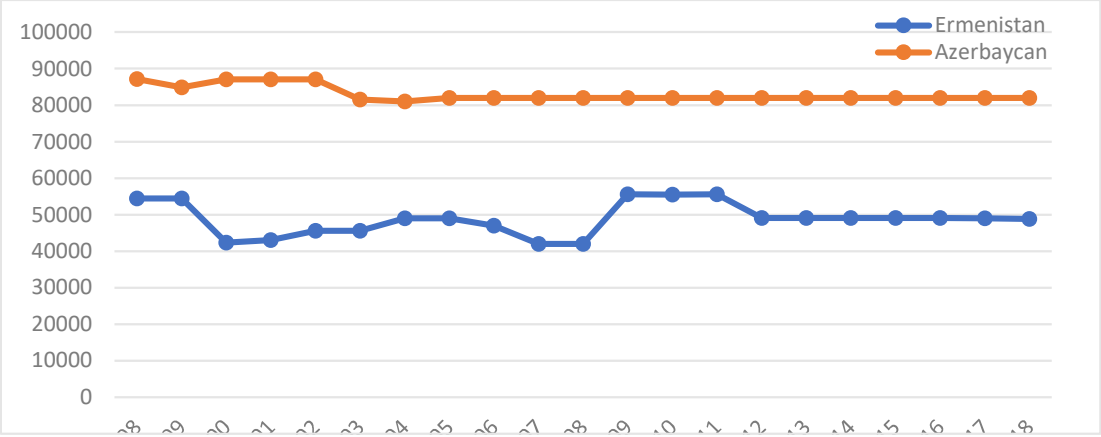
Kaynak: https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.CD

Grafik 5 incelendiği zaman görülmektedir ki, Azerbaycan uzun yıllar boyunca Ermenistan'dan daha fazla miktarlarda askeri harcamalar gerçekleştirmiştir. Bu durum Azerbaycan'a askeri birikim, teçhizat ve teknolojik donanım avantajı sağlamıştır.

Grafik 6'da ise İki ülkenin sahip olduğu asker sayısı yıllara göre gösterilmektedir. Bu grafikte Azerbaycan'ın asker sayısı olarak da Ermenistan'a göre daha avantajlı durumda olduğu görülmektedir.

Azerbaycan'ın gerek asker sayısı olarak, gerek askeri harcama tutarları olarak üstün olmasına rağmen, Ermenistan'ın askeri harcamalar altında zor durumda kalmasının nedeni Grafik 7'de gösterilmektedir.

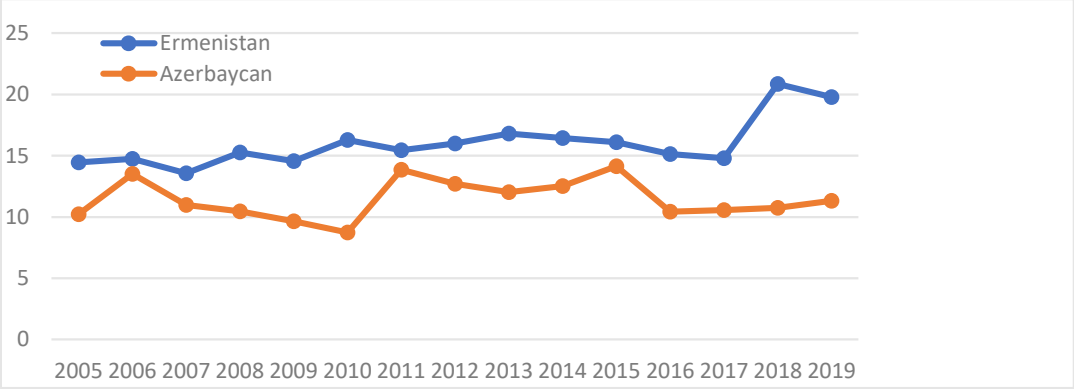
Grafik 6. Askeri Personel Sayısı

Kaynak: https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.TOTL.P1

Grafik 7, askeri harcamaların, kamu harcamaları içinde aldığı payı göstermektedir.

Grafik 7. Kamu Harcamaları İçinde Askeri Harcamaların Payı

Kaynak: https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.ZS

Azerbaycan daha fazla askeri harcama yapmasına ve daha fazla asker bulundurmasına rağmen, yapmış olduğu askeri harcamaların bütçedeki payı Ermenistan'a göre daha fazladır. Bu durum şu şekilde yorumlanabilir. Azerbaycan, Ermenistan'a göre daha fazla askeri harcama yapabildiği gibi, ülkesine ve halkının refahına da daha fazla kaynak aktarabilmektedir. Eğitime, sağlığa, bilime ayrılan fazla kaynak ile iki ülke arasındaki gelişmişlik farkı her geçen yıl daha da artacaktır.

Durum değerlendirmesinin ardından orduların yapısı incelendiğinde iki ülkenin de benzer donanımlara sahip olduğu sanılabilir. Ancak bu görüş yanıltıcıdır. İki ülkede yoğun olarak Rus silahlarına sahiptir. Ancak, aynı isimde silahlara sahip olsalar da, Azerbaycan'ın elindeki Rus silahları modernize edilmiş ve geliştirilmiş modellerden oluşmaktadır. Bununla birlikte zaman için de Azerbaycan farklı ülkeler ile geliştirdiği ilişkiler sayesinde modern ve teknolojik silahlar elde edebilmiştir. Özellikle Türkiye ve İsrail ile olan ilişkileri sayesinde elde etmiş olduğu silahlar, silah gücü açısından avantaj sağladığı gibi, teknik bilgi seviyelerinin de artmasına neden olmuştur (Özgen, 2021: 109).

Azerbaycan stratejik ve askeri işbirliğini aynı zamanda Pakistan ile de güçlendirmeye çalışmıştır. Karabağ sorunu ile birlikte Pakistan'ın yaşadığı Keşmir sorunu iki ülkenin de güçlü ve modern bir

orduya ve güvenilir müttefiklere ihtiyaç duymalarına neden olmuştur. Aynı zamanda iki ülkenin tarihsel ilişkileri, kültürel yakınlıkları ve benzer güvenlik tehditleri ortak hareket etmeye neden olmuştur (Makili-Aliyev ve Abbas, 2016: 43).

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin daha farklı boyutlarda olduğu açıktır. Bir milletin kurduğu iki devlet olarak değerlendirilen bu ülkeler kardeşlik bağıyla her şartta birbirine bağlıdırlar. Bunun yanında şu açıktır ki, güçlü bir Azerbaycan güçlü bir Türkiye demektir. Aynı şekilde Türkiye'nin güçlü olması da güçlü Azerbaycan demektir. Bu nedenle iki ülkenin birbirlerine destek vermesi aynı zamanda ortak aklın gereğidir.

Bu destekler Türkiye tarafından ilk başlarda doğrudan verilmekteydi. Askeri destekler, eğitim faaliyetleri, NATO veya başka uluslararası tatbikatlara ortak katılım ve askeri personel atama şeklinde üst düzey ilişkiler kurulmuştur. Zamanla Azerbaycan ordusundaki güçlenme ve ilerlemeye bağlı olarak doğrudan destekler, dolaylı hale gelmiştir. Azerbaycan'daki Türkiye askeri personelinin fiili görevleri azaltılmış ve danışman olarak destek vermeye devam edilmiştir (Yüce, 2020: 13).

Azerbaycan yıllarca süren yatırım ve iş birliklerinin neticesini 2. Karabağ savaşında almıştır. Çatışmaların başlaması ile birlikte yaklaşık 30 yıl işgal altında bulunan 7 köy geri alınmıştır. Bu durum Azerbaycan tarafında moral kaynağı ve özgüven tazeleyen bir unsur olmuştur. Aynı zamanda Ermenistan'ın beklediği uluslararası desteğin ve özellikle Rusya'nın tepkisinin ölçülmesi açısından da belirleyici olmuştur. Bundan sonraki yaşanan süreçte Ermenistan'ın aradığı desteği tam olarak bulamaması ve Azerbaycan ile baş başa kalması Azerbaycan'a zaferi getirmiştir (Özdaşlı, 2021: 58).

Türkiye'nin savaş sırasında her şartta Azerbaycan'ın yanında olduğunu açıklaması, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarında işgalci olduğunu uluslararası alanda her fırsatta dile getirmesi, sahip olduğu diplomasi, siyasi ve askeri yetenekleriyle Azerbaycan'ı desteklemesi Ermenistan'a askeri destek verilmesini engellemiştir (Hasanoğlu, 2020: 526).

2020 Karabağ Savaşı kendine has özellikleri ile dikkat çekmektedir. Savaşın en dikkat çeken yönü savaş uçaklarının asli unsur olarak kullanılmamasıdır. Aynı zamanda zırhlı birliklerin de yardımcı unsur olarak kullanıldığı söylenmektedir. Savaşta ön plana çıkan unsurlar, füze saldırıları, propaganda faaliyetleri ve SİHA sistemleri olarak sıralanmaktadır. Uzun yıllardır kullanımda olan SİHA sistemlerini bu savaşta bu kadar önemli hale getiren, bu sistemlerin ilk kez iki devlet arasındaki savaşta belirleyici rol oynamasıdır (Özgen, 2021: 117).

Savaş esnasında Ermenistan ordusunun kara birlikleri TB-2'ler ve İsrail Kamikaze Droneları tarafından ağır zayiata uğramıştır. Türkiye'nin Irak ve Suriye'de terör örgütleri ile mücadelesinde etkin olarak kullanması ile elde ettiği tecrübe ve birikimler ile beraber, Ermenistan bu konuda etkisiz kalmıştır (Kasapoğlu, 2021: 20).

Savaş Azerbaycan'ın askeri üstünlüğü ile sürmüş ve diplomatik başarısı ile sonuçlanmıştır. Bu savaş sonrasında görülmüştür ki, Azerbaycan uzun yıllardır yapmış olduğu yatırımların sonuçlarını görmüş ve işgal altındaki topraklarını kurtarmıştır.

Azerbaycan ve Türkiye manevi birlikteliğinin ve bağlılığının destek unsuru olarak kullanarak politika gerçekleştirebilmişlerdir. Bu politikaların güçlendirilebilmesi, askeri ortaklıklarının artırılabilmesi için diğer güçlerin de hesaba katılması gerekmektedir (Yüce, 2020: 12). Diğer ülkeler ile eşit düzeyde politika yapabilmek ve siyasi baskılara devam edebilmek için ekonomik ve askeri yatırımların sürdürülmesi gerekmektedir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Azerbaycan, yaklaşık 30 yıldır işgal altında kalan topraklarının büyük kısmını 2. Karabağ Savaşı ile işgalden kurtarmıştır. Bu savaşın manevi kazanımları ile birlikte politik ve stratejik kazanımları da olmuştur. Savaşın sonuçlarından ziyade, 1. Karabağ Savaşı ile 2. Karabağ Savaşı arasında yaşanan süreç uzun analizlere ve çıkarımlara muhtaç durumdadır. Ancak, şu durum ortadadır. Azerbaycan zaferinin önemli bir unsuru Azerbaycan'ın yapmış olduğu ekonomik yatırımlar ve stratejik iş birlikleridir. Ermenistan'ın aksine Azerbaycan tek bir ülkeye bağlı kalmamış, bağımsız bir devlet olarak farklı ülkelerle ekonomik, siyasi ve askeri iş birlikleri kurmuştur. Güçlenen ekonomisi ile ordusunu da

modernize ederek güçlenmiştir. Ermenistan ise ekonomisini çeşitlendirememiş, Rusya'ya fazlasıyla bağımlı hale gelmiş, Diasporasının uluslararası etkinliğine güvenerek gerekli yatırımları yapmamıştır.

Bu noktada Türkiye'nin uzun yıllardır yapmış olduğu savunma sanayi yatırımları da dikkat çeker hale gelmiştir. Öncelikle Irak'ta terörle mücadelede, sonra Suriye'de Özgür Suriye Ordusuyla birlikte düzenlenen operasyonlarda kullanılan SİHA teknolojisi, ilk kez devletler arasında bir savaşta belirleyici bir rol oynamıştır. Aynı zamanda daha önce Kıbrıs Barış Harekatında karşılaşılan ambargolar, terörle mücadelede müttefik A.B.D'nin SİHA'larını paylaşmaması, istihbarat görüntülerini önemini yitirdikten sonra paylaşması Türkiye için ders niteliğinde olmuştur. Buradan alınan dersler neticesinde artık kimseye muhtaç kalmadan operasyon düzenleyecek yeteneklere kavuşmak Türkiye için öncelikli hedef haline gelmiştir. Bundan sonra Kıbrıs'ta, Karabağ'da, Azerbaycan'da, Bosna'da veya başka bir ülkede katliamlara karşı çaresiz kalmamak adına bu hedefleri gerçekleştirmek önemlidir.

Azerbaycan zaferinin tek bir nedeni bulunmamaktadır. Tüm zaferlerde olduğu gibi bu zafer de birçok şeyin doğru yapılması, uzun yıllar süren emek ve yatırımın sonuçlarının alınması ile elde edilmiştir. Ekonomik ve askeri güç ile birlikte savaş alanında elde edilen üstünlük, Azerbaycan'ın diplomatik başarıları ile birlikte zaferi getirmiştir. Ama unutulmamalıdır ki, en büyük zafer onurlu bir barışın sürdürülmesidir. Bu nedenle ekonomik ve askeri gücün caydırıcı nitelikte olması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Aytekin, Z. (1999). Savunma Sanayi Üzerine. https://www.inovasyon.org/images/makaleler/pdf/AZ.kitap_1.pdf. Erişim 04. 06.2021.

Bağcı, H. ve Kurç, Ç. (2017) Turkey's Strategic Choice: Buy or Make Weapons?. *Defence Studies*, 17(1), 38-62.

Cuaresma, J. C. Ve Reitschuler, G. (2004). A Non-Linear Defence-Growth Nexus? Evidence From The Us Economy. *Defence and Peace Economics*, 15(1), 71-82.

Dunne, J.P ve Nikolaidou, E. (2012). Defence Spendıng And Economıc Growth In The Eu15. *Defence and Peace Economics*, 23:6, 537-548.

Dunne, P. (1990). The Political Economy of Military Expenditure: An İntroduction. *Cambridge Journal of Economics,* 14(4), 395-404.

Galvin,H. (2003). The Impact of Defence Spending on The Economic Growth ff Developing Countries: A Cross-Section Study. *Defence and Peace Economics*, 14:1, 51-59.

Gray, C. S. (2010). Strategic Thoughts for Defence Planners. *Survival,* 52(3), 159-178.

Hartley, K. ve McLean, P. (1978). Military Expenditure And Capitalism: A Comment. *Cambridge Journal of Economics*, 2(3), 287-292.

Hasanoğlu, M., Memmedov, A. ve Maharramov, B. (2020). İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan - Türkiye İlişkileri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(3), 522-529.

Kasapoglu, C. (2021). Hard Fighting In The Caucasus: The Azerbaijani Armed Forces' Combat Performance and Military Strategy In The 2020 Nagorno-Karabakh War. *SAM Papers*, 18, 1-28.

Lee, C. ve Chen, S. (2007). Do Defence Expendıtures Spur GDP? A Panel Analysis From Oecd And NON-OECD Countrıes. *Defence and Peace Economics*, 18(3), 265-280.

Makili-Aliyev, K. ve Abbas, K. (2016). Pakistan-Azerbaijan Economic and Defence Cooperation. *IPRI Journal*, 16(1), 42-58.

Matelly, S. ve Lima, M. (2016). The Influence of The State on The Strategıc Choıces of Defence Companıes: The Cases of Germany, France And The Uk After The Cold War. *Journal of Innovation Economics & Management*, 2(20), 61-88.

Mintz, A. ve Ward, M. (1989). The Political Economy of Military Spending in Israel. *The American Political Science Review,* 83(2), 521-533.

Nurudeen, A. ve Usman, A. (2010). Government Expenditure And Economic Growth In Nigeria, 1970-2008: A Disaggregated Analysis. Business and Economics Journal, Volume 2010: 4, 1-11.

Oliva, S. V., Martínez-Sánchez, A. ve Escribano-Berna, F. (2019). Towards a Contingent Approach To Firm Strategy on The Lowest Levels of The Hierarchy of The Defence İndustry. *Emerald*, 21(5), 582-604.

Özdaşlı, E. (2021). İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), 51-83.

Özgen, C. (2021). 44 Günün Ardından: 2020 Karabağ Savaşı'nın Askeri Açıdan Analizi. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), 104-123.

SSB. Savunma İhracatları. https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=48&LangID=1 Erişim 12. 06.2021.

SSB. Savunma Projeleri Sayısı. https://www.ssb.gov.tr/WebSite/ContentList.aspx?PageID=48 Erişim 12. 06.2021.

WorldBank. Askeri Harcama Tutarları. https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.CD Erişim 12. 06.2021.

Yüce, A. (2020). Azerbaijan's Military Cooperation With Turkey From Independence to Present (1991-2015). https://www.academia.edu/42293687/Azerbaijans_Military_Cooperation_With_Turkey_From_Independence_to_Present_1991-2015

Zhao, L. Zhao, L. and Chen, B. (2017). The Interrelationship Between Defence Spending, Public Expenditures And Economic Growth: Evidence From China. *Defence and Peace Economics*, 28:6, 703-718.

MƏTNDƏ TEMATIK PROQRESSIYA NÖVLƏRİ VƏ SUBYEKT PROQRESSİYASININ DİSTRİBUSİYASI

TYPES OF THEMATIC PROGRESS AND DISTRIBUTION OF SUBJECT PROGRESS IN THE TEXT

Aynur V. MURADOVA

F.ü.f.d. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) "Xarici Dillər" kafedrasının baş müəllimi

Xülasə

Akademik yazı nümunələri haqqında çoxlu tədqiqat əsərləri yazılsa da, araşdırma xüsusiyyətli məqalələrin və geniş miqyaslı mürəkkəb tədqiqat işlərinin mətndaxili əlaqələrinin (cohesive) təhlili üzərində qurulmuş tədqiqat çatışmamazlığı diqqəti cəlb edir. Bu kimi məsələlərin araşdırılmasında faydalı bir konsepsiya ilk dəfə 1960-cı illərdə M.Halideyin mövzu (Tema) anlayışı oldu ki, bu sahədə az araşdırmalar aparılmış, tədqiqatyönümlü məqalələrin tematik quruluşu və mətnin Tema-Rema baxımından təhlili illər ərzində çox az tədqiq olunmuşdur. "Tema" və "tematik proqressiya" anlayışları bir-biri ilə yaxından bağlıdır. Mətnin tematik quruluşunun öyrənilməsi praktiki yazı baxımından əhəmiyyətli hesab edilsə də, bu əsərlərdə tematik diaqramların istifadəsinə nadir rast gəlinir. Cari tədqiqat işi İngilis dili materialları üzərində aparılmışdır. Bu araşdırma işində elmi məqalələrdə mətnin tematik proqressiya növlərinin distribusiyası cədvəl şəklli bir yanaşma ilə araşdırılmışdır. Bizim tədqiqatımızda diqqəti əsas cəlb edən empirik tədqiqat sahələrindən biri də istinad zəncirində subyektin işlənməsinin temanın işlənməsindən daha anlaşılan olub-olmadığını müəyyən etmək məqsədi ilə mətndə TP-nin və subyekt proqressiyasının ölçülərini müqayisə etməkdən ibarət olacaqdır. Əsaslı mətnlərdə düzxətli və ardıcıl proqressiyanın oxşarlığını göstərən cümlələrin rəqəmlə ifadəsini vermək üçün faiz göstəricilərindən istifadə edilmişdir. Tədqiqat İngilis dilini öyrənənlərin yazı çətinliklərini müəyyənləşdirmək üçün Tema və Tematik Proqessiyanın müşahidəsinin faydalı olduğunu göstərir.

Açar sözlər: tema, tematik proqressiya, subyekt proqressiyası

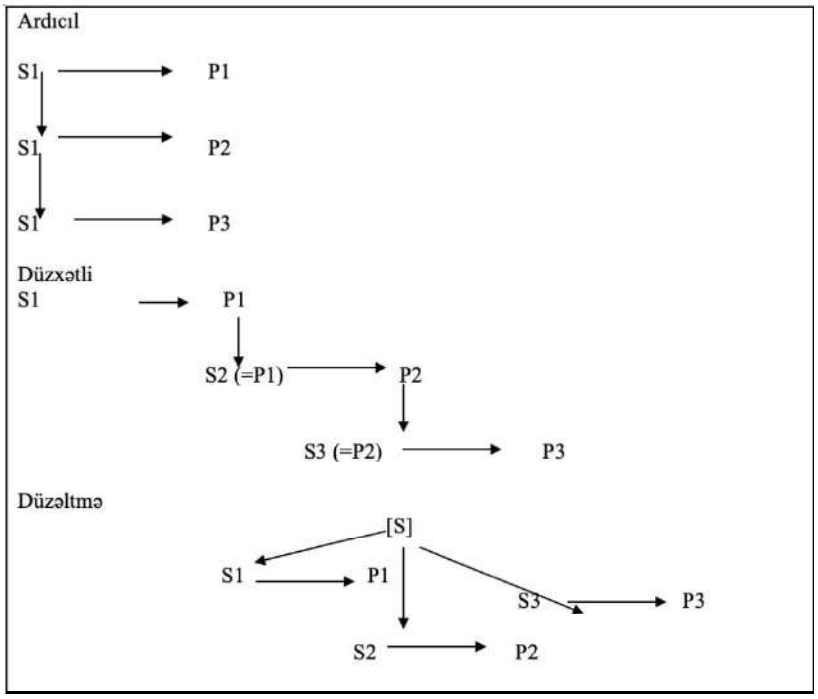
Although many research papers have been written on academic writing patterns, the lack of research based on the cohesive analysis of research-specific articles and large-scale complex research is noteworthy. A useful concept in the study of such issues was first M. Halidey's concept of the subject in the 1960s, where little research has been done, the thematic structure of research-oriented articles and the analysis of the text in terms of Theme-Rema have been little studied over the years. The concepts of "theme" and "thematic progression" are closely related. Although the study of the thematic structure of the text is considered important from the point of view of practical writing, the use of thematic diagrams in these works is rare. The current research was conducted on English language materials. In this research paper, the distribution of thematic types of textual progression in scientific articles has been investigated with a tabular approach. One of the areas of empirical research that will be the focus of our study will be comparing the dimensions of TP and subject progression in a text to determine whether the subject's development in the reference chain is more understandable than the development of the topic. In basic texts, percentages are used to quantify sentences that show the similarity of linear and sequential progression. Research shows that observation of Theme and Thematic Progress is useful for identifying writing difficulties of English learners.

Keywords: theme, thematic progression, subject progression

GİRİŞ

“Tema” və “tematik proqressiya” anlayışları bir-biri ilə yaxından bağlıdır. Adından da göründüyü kimi, “tematik proqressiya” anlayışı “tema” anlayışının doğruluğunu ehtimal edir. Qarşılıqlı olaraq aydın olur ki, temanın M.Halidey (1, 3/1 pp. 37-81 and 3/2 pp.199-244) variantının ardıcılları üçün məhz P.Frayzın “inkişaf metodu” (İM) adlandırdığı tematik proqressiya modellərinin mövcudluğu “tema” anlayışının doğruluğunun, yəni bayağı olmadığının başlıca sübutudur. “Tema” anlayışının doğruluğunun bariz bir nümunəsi kimi belə bir faktı da göstərmək olar ki, bu məktəbin ardıcılları mütəmadi olaraq P.Frayza istinad etmişlər.HəttaM.Halidey özünün biblioqrafiyasında və tematik quruluşun tətbiqinə dair məqaləsində bu mövzuya xüsusi yer ayırmışdır. Beləliklə, diskussiya naminə, mətndə tematik proqressiyanın mövcud olmadığını, yaxud tematik proqressiyanın tamamilə təsadüfi bir şey olaraq ciddi proqressiya olmadığını qəbul etsək, bununla “tema”-nın bir anlayış kimi mövcudluğu fikrini sarsıtmış olarıq. Əksinə əgər güclü tematik proqressiya modellərinin mütəmadi olaraq nümayişi üçün konkret mətnlər göstərilərsə, tədqiqatçılar mətndə temanın müəyyənləşdirilməsi əvəzinə diskursun vacib bir xüsusiyyətini göstərmiş olacaqlar (1,2, 3, 4, 5, 6, 7).

F.Daneş daim TP-nin üç əsas növü olduğunu iddia edirdi. F.Daneşin tema-rema proqressiyasının üç növünü göstərən sxematik ifadə forması Şək.1.1.-də öz əksini tapmışdır. Onun tema-rema mövzusunda olan fikirləri M.Halideyin fikirləri ilə üst-üstə düşmür və söz sırasına əsaslanmır. T → R düsturunda simvolların ardıcıllığı bu formula əsaslanmış ifadələrin ardıcıllığına uyğun gəlməyə bilər. Burada şaquli oxlar ifadələrin “kontekstual əlaqələr”ini göstərir və tema “məlum informasiya çoxluğunun seçilmiş bir hissəsi”, yaxud “müəyyən nöqtəyə qədər toplanmış infiormasiya çoxluğu” hesab olunur.

Şək. 1.1.F.Daneşin tematik proqressiya növləri (T = Tema, R = Rema)

P.Frayzın metodikası subyekt proqressiyasının ölçülməsinin və qiymətləndirilməsinin mümkünlüyünü təklif edən C.Fransisin müddəalarını xatırladır. (8, s.45). Bizim tədqiqatımızda diqqəti əsas cəlb edən empirik tədqiqat sahələrindən biri də istinad zəncirində subyektin işlənməsinin temanın işlənməsindən daha anlaşılan olub-olmadığını müəyyən etmək məqsədi ilə mətndə TP-nin və subyekt proqressiyasının ölçülərini müqayisə etməkdən ibarət olacaqdır.

F.Daneşin TP növlərinin işlənmə tezliyi bu tədqiqatda Cədvəl 1.2-də göstərilmişdir. Cədvəl 1.2-də əsaslı mətndə düzxətli və ardıcıl proqressiyanın oxşarlığını göstərən cümlələrin rəqəmli ifadəsi öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, düzəltmə proqressiyanı üç və ya dörd yarımqrupa bölən yüksək dərəcəli düzəltmə temaların mövcudluğu ədəbiyyatda ehtimal olunmur.

Cədvəl 1.1

Tematik proqressiya növlərinin distribusiyası

TP	Yarımqrup									
	1LLsertasiya		2LH		3NA		4NE		Ümumi	
	S	%[1]*	S	%*	S	%*	S	%*	S	%*
Mətnin başlanğıcında	20		20		20		20		80	
Qeyri-mətn başlanğıcında										
Ardıcıl	74	20.7	54	10.5	135	26.0	141	23.5	404	20.3
Düzxətli	155	43.3	231	45.1	178	34.3	207	34.6	813	38.8
Düzəltmə	129	36.0	227	44.3	206	39.7	251	41.9	771	40.9
Ümumi	358	100.0	512	100.0	519	100.0	599	100.0	2068	100.0
ÜMUMI	378		532		539		619		1988	

Dörd nümunədə ardıcıl TP ən az sayda işlənir. NES yarımqrupunda NNES yarımqrupuna nisbətən daha çox ardıcıl TP-nin işlənməsinə baxmayaraq, NNES mətnlərində yazı keyfiyyətinə dair mühakimələrin NES normaları ilə oxşarlıqdan bəhrələndiyini iddia etmək olmaz: aşağı səviyyəli yarımqruplara (L(L)) nisbətən yüksək səviyyəli yarımqrupda (L(H)) ardıcıl TP-nin daha az sayda işlənməsi fikri bu müddəanın əksinə səslənir.

Düzəltmə proqressiya ilə müqayisədə düzxətli proqressiyanın NES yarımqrupuna nisbətən NNES yarımqrupunda daha çox işlənməsi bu 2 yarımqrupu bir-birindən fərqləndirir, həmçinin 1LL qrupuna nisbətən 2LH qrupunda daha çox işlənmə tezliyinə rast gəlirik. NES yazıçıları ilə müqayisədə NNES yazıçıları düzxətli temalardan 10% daha çox istifadə edirlər. Bu müddəa bir qədər təəccübə səbəb olur, P.Frayz düzxətli proqressiyanın əsaslı nəsr üçün "başlıca" proqressiya növü kimi adlandırır. NES yarımqrupu daha çox həmcinsdir və üç proqressiya tipində hissələr arasındakı faiz fərqi daha aşağıdır. (NES 2.5, 0.2, 2.1; NNES 10.2, 1.8, 7.7)

Ümumiyyətlə, əsaslı mətnin geniş xarakteristikasına nəzər salsaq, maraqlı bir faktı aşkar edərik ki, yazıçıların 2/3-si bütün yarımqruplarda düzəltmə temalardan istifadə etmişlər, məkan temaları əvvəlki iki cümləyə istinad etmiş vahidlərə aid olmur. Bu izahatı iki səbəbdən ümumiləşdirmək olmur. Birinci səbəb budur ki, TP-nin əsaslı mətnlərdə müqayisəli tədqiqinə dair az sayda rəqəmlər mövcuddur və digər janrlarla bağlı çox az miqdarda tədqiqat işi həyata keçirilib. Cari rəqəmlər A.Mauranenin təqdim etdiyi rəqəmlərlə üst-üstə düşmür, o, NES elmi məqalələrində daha az düzəltmə temanın işləndiyini aşkarlamışdır və onları "əsaslanmamış" adlandıraraq NNES məqalələrinə müvafiq saymamışdır. Bununla

[1]*Qeyd: Müəlliflərin mətnin ilk cümlələrində mətn istinadı ilə bağlı seçimləri olmadığından bu cümlələr faiz göstəricilərindən çıxarılmışdır.

belə, A.Mauranenin təhlilində tekstual temalar ardıcıl və düzxətli kimi qəbul olunmuşdur və onun göstəriciləri müqayisə üçün müvafiq sayılmır. Qeyd edək ki, cari rəqəmlər daha çox T.Haves və S.Tomasın göstəricilərinə uyğun gəlir. Onlar müəyyən etmişlər ki, düzəltmə TP "Times" qəzetinin baş məqalələri üçün daha xarakterik TP növüdür və bu da mütəxəssis yarımqrupunda düzəltmə TP-nin göstəricilərinə uyğun gəlir. Onlar, həmçinin müəyyən etmişlər ki, düzəltmə TP-nin *advanced* səviyyəli öyrəncilər tərəfindən işlənmə tezliyi 33.5%-dir, bu da öz növbəsində NNES yarımqrupu üzrə 39%-ə çatır. Bu göstərici aşağı səviyyəli dil öyrənciləri üçün olan rəqəmlərdən kifayət qədər yüksəkdir, lakin əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bu, müəyyənləşmiş yazı işarələrinin təbiətinin və öyrəncilərin bacarıqlarının göstəricisi ola bilər (9, s.25).

İkinci səbəb də budur ki, temanın düzəltmə kimi xarakterizə olunması o deməkdir ki, tema mətnə tam yeni bir anlayış daxil edir və ya diqqəti mətndə daha əvvəl istinad olunmuş bir vahidə yönəldir. A.Mauranenə əsaslanaraq düzəltmə temanın "əsaslandırılmamış" olması və əqli-nəticəyə əsaslanmasını da nəzərə alsaq, ehtimal etmək olar ki, NES oxucularına yazan NNES yazıçıları problem və çətinliklərlə üzləşə bilər. NNES yazıçı - tələbəsi ilə NES oxucusu - təlimatçı (müəllim) arasındakı sosial və mədəni fərqlər müştərək biliklərin çatışmamazlığına və fərdi düzəltmə temaların hipertemalarla necə əlaqə yaratdığını anlamaqda çətinliyə gətirib çıxara bilər. Praktiki cəhətdən həmin müəllimlər öz tələbələrinin bəzilərinin düzəltmə temadan istifadə etməsini "qəribə", hətta "qeyri-münasib" bir fakt kimi qiymətləndirə bilər. Növbəti məlumatda görəcəyik ki, bu cür qavramaya heç də bəzilərinin ilk baxışda düşündüyü kimi mətndə əvvəlki cümlənin teması ilə qeyri-kafi əlaqə səbəb ola bilməz, çünki bütün yarımqruplarda düzəltmə temaların işlənmə dərəcəsi bir-birinə oxşardır. Anlaşılmazlıqların səbəbi yazıçı və oxucu arasındakı mürəkkəb mədəni və fərdi fərqlərin mövcud olmasıdır. Bu problemi gizli hipertemalardan yayınmaq yolu ilə aradan qaldırmaq üsulunu seçmiş və həmçinin, ardıcıl və düzəltmə TP-ya hər zaman üstünlük verən NNES yazıçısı NES əsaslı nəsrinə bənzəməyən nəsr əsəri yaratmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qala bilər, yəni bu, əvvəldə də göstərildiyi kimi, orta səviyyəli tədris mətnlərinin təsiri ilə yoxa çıxa biləcək rəvayət tipli və təsviredici nəsrə bənzəyə bilər. Cari materialda göstərilir ki, TP-da formal təlimatlar NNES yazı problemlərinin "tez həll olunması" üçün təminat yaratmır və linqvistik normalardan uzaqlaşaraq mürəkkəb mədəni faktorlara söykənə bilər.

Düzəltmə temaların ümumi yüksək hissəsi M.Halideyin tema-rema və məlumyeni, yaxud informasiya sistemi arasındakı əlaqələrində öz əksini tapmır, bu hesablamaya əsasən, yeni ümumiyyətlə rema ilə qeyd olunmamış münasibətdədir. Əgər cümlələrdə məlumun işlənməsi məcburidirsə və temada məlum yoxdursa, bu zaman remada məlumun işlənməsi mütləqdir. Düzəltmə tema-rema mövzusu da xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilə bilər. Tema-yeni, rema-məlum əlaqələri hansı şərtlər daxilində mövcuddur? Əgər bu cür əlaqəli cümlələr zənciri varsa, rematik proqressiya növləri faktiki olaraq mövcuddurmu (bunun mümkünlüyünü ilk dəfə F.Daneş irəli sürmüşdür (10,s.127) və N.Enkvist buna uyğun bir neçə mətn nümunəsi vermişdir) (11, s.79)?

Biz TP eyniliyi dərəcəsini qrupun ümumi səciyyəsi kimi nəzərdə saxlayırıq. P.Frayzın faktlarına əsaslanan fərziyyələri nəzərdən keçirsək, gözlədiyimizdən daha çox eynilik aşkar etmiş olarıq. Qrupdakı abzasların yarıdan az dərəcəsi ən aşağı səviyyədə eyniliyə malikdir. Bununla yanaşı, yada salaq ki, P.Frayzın şərh və müddəaları yüksək səviyyəli quruluşa malik mətnlərlə uzlaşır. Öz şərhlərində P.Frayz heç bir zaman açıq mübahisə etmir, lakin onun "sıçrayışdan qaçmaq" barəsindəki (12,s.9) fikirləri bizə belə deməyə imkan yaradır ki, digər mətnlərə nisbətən əsaslı və təsviredici mətnlər daha çox yüksək səviyyəli quruluşa malikdir və təsirli olmaq üçün bu quruluşu qoruyub saxlayır. Ehtimal olunur ki, bu fikri onun bu cür mətnlərin yüksək dərəcədə proqressiyaya malik olması fikrindən qaynaqlanaraq hadisələri və məkanları təsvir edən mətnlərin quruluşunda başlıca prinsir kimi çıxış edirlər.

P.Frayza əsaslanaraq irəli sürüləcək fərziyyələrdən biri "qeyd olunmuş" temanın məqsədi ilə bağlıdır, burada göz qabağında olan temalar qrammatik subyekt, məsələn, birləşmələr, beta budaq cümlələri olmaqdan daha çox cümlə elementləri kimi çıxış edirlər. P.Frayz fərz edir ki, subyekt "İM"-la uzlaşmır, qeyd olunmuş və olunmamış temalar oxşar xarakterlidir. Öz fərziyyəsini o, ziddiyyətli İM-nun işləndiyi

abzas nümunəsindən yararlanaraq və "məlumat quruluşunu sistematik olaraq cümlə komponentlərinə dağıdaraq" sübut edir (Yenə orada, s.18).

P.Frayzın əsas müddəası bundan ibarətdir ki, iki abzasdakı cümlələr eyni məlumatın daşıyıcıları olmasına və bir-birini izləməsinə baxmayaraq, dinləyici İM abzasını daha rahat qavraya və şərh edə bilir. Bu arqumentin məntiqi bir nəticəsi bu ola bilər ki, qeyd olunmuş temanı yaratmağa həvəs yaradan faktlardan biri İM-nu, yaxud ardıcıl TP-ni qorumaq ola bilər. Əslində, C.Martin eyni mətndən bəhrələnərək iddia edir ki, bu, mətnin inkişaf üsulunun mənbəyi kimi qeyd olunmuş temaların əhəmiyyə-tini işıqlandırır (13,s.144).

Temanın davamlılıq və mətn quruluşunu təmin edən İM-un "birləşdirici" metaforası, mətndaxili cümlələrdə subyektin dəyişməsinə baxmayaraq, məlumun və temanın qeyd olunmamış uzlaşmasına və M.Halideyin tema barədə dediyi "yoladüşmə nöqtəsi" metaforasına uyğun gəlir: biz adətən yola düşərkən "mənzil başına çatma nöqtəmizi" bilməsək də, "yoladüşmə nöqtəmiz" həmişə bizə məlum olur və əvvəlki mətndə verilir. Bu zaman yaranmış yeganə problem budur ki, mətn genişləndikcə "əvvəlki mətn" anlayışı böyüyür. Məlum namizədlər (İP) aləmindən uzaqlaşdıqca, hər bir yeni cümlə namizədlərin yeni aləmini – cümlədəki daha əvvəl verilmiş "yeni" bölümünə daxil olanların siyahısını açır. Məlumların nəzərəçarpan forması bu məsələni həll edə bilər. Tekstual dünyanın xaotik aləmi altında söz sırasına və sabitliyə xidmət edən formalaşmış temalar ardıcıllığı dövran edir. Möhkəmlənmiş yeganə nöqtə temadır və o, iki yoldan birinin köməyi ilə möhkəmlənir. Birinci – İM, yaxud ardıcıl TP-də olduğu kimi, özündən əvvəlki tema ilə eyni leksik-semantik quruluşa malik tema ardıcıllığı vasitəsilə bu möhkəmlənmə təmin olunur; ikinci – düzxətli TP-də olduğu kimi özündən əvvəlki cümlələrin remasını müntəzəm olaraq əlaqə yaradan temalar möhkəmliyi təmin edir. Hər bir halda, bu formaların vacibliyini göstərən nümunə olmalıdır və oxucunun quruluşu anlama səviyyəsini asanlaşdıraraq abzasları "yaxşı quruluşlu" kimi qiymətləndirmək olar.

Qeyd olunmuş temaların əsaslarına qayıtsaq, qeyd olunmuş temaların əvəzolunmaz rolu məlumda (İP)davamlılığı və ardıcıllığı təmin edir. Bu zaman elə bir vəziyyət yarana bilər ki, danışan məlum olmayan bir üzvü subyekt kimi qiymətləndirə bilər. Aşağıdakı nümunələr P.Frayzın istifadə etdiyi mətndən götürülmüşdür (Temalar böyük hərflərlə verilmişdir).

8. AMERİCAN SOLDİERS WHO ENGAGED İN WORLD WAR I were taken overseas in transports and landed on docks or in protected harbours;

9. IN WORLD WAR II the art of amphibious war had to be revived(66,s. 14).

İM-un əsaslandığı leksik-semantik birləşmə WWI və WWII arasındakı ziddiyyətə əsaslanmır: qeyd olunmuş tema abzasın qalan hissəsində sabitləşmiş ardıcıl TP formasını qoruyur; mətnin göz qabağında olan məzmununun – tekstual "yeni" inkişafı üçün subyekti "azad edir." K.Matizenin də bəhs etdiyi kimi, tekstual mənbələrin II sırasının aşkarlanması temanın funksiyalarından biridir. Əgər temanın belə bir funksiya daşıdığını sadəcə fərz etsəydik, TP növləri və qeydiyyat arasındakı əlaqənin mövcudluğunu sübut edə bilərdikmi? Ən ağlabatan ehtimal bu cür səslənir: qeyd olunmamış temalara nisbətən qeyd olunmuş temalar daha çox mətn seqmentinin İM formasını, yəni ardıcıl, yaxud düzxətli formasını qoruyub saxlayan cümlələrdə daha çox işlənir.

İndi də tematik proqressiya ilə subyekt proqressiyasının müqayisəsini nəzərdən keçirək. Zənnimcə, heç kim subyekt proqressiyasının tipologiyasını verməmişdir, lakin tema və rema terminlərinin əvəzinə müvafiq olaraq subyekt və predikat terminlərini işlədərək F.Daneşin tematik proqressiyasının tipologiyasını qəbul etmək çətin deyildir (Şəkil 1.2.).

Subyekt və predikat ardıcıl olaraq təyin oluna biləcək analışlar olmadığından, "ardıcıl" termini yuxarıda təsvir olunmuş ikinci növ proqressiya üçün müvafiq gəlmir. Subyekt özündən əvvəlki cümlənin subyektindən öndə işlənən elementə istinad edirsə, bu qeyd olunmuş temadır və proqressiyanın bu kateqoriyasına uyğun gəlməlidir. Bu isə o deməkdir ki, aşağıdakı cümlələrdən ikincisi düzxətlisubyekt proqressiyasına malik bir cümlə kimi təhlil olunmalıdır.

Qeyd olunmamış tema: Düzxətli subyekt proqressiyası düzxətli tematik proqressiya

1. *Maid Marian in the wood fell in love with Robin Hood.*
2. *Robin Hood in the stable fell in love with Betty Grable.*

Qeyd olunmuş tema:

Düzxətli subyekt proqressiyası ardıcıl tematik proqressiya

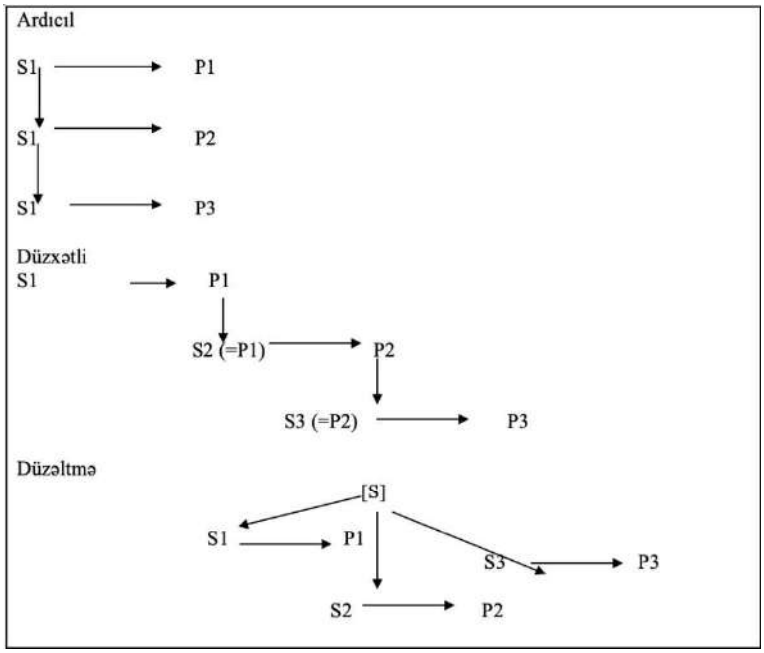
1a With Robin Hood Maid Marian fell in love in the wood.

2a Robin Hood in the stable fell in love with Betty Grable.

Bununla yanaşı, bu faktı qeyd edərək mən rahatlıq üçün "düzxətli" terminini saxlayacam. "Boş" adlandırdığım dördüncü kateqoriya da bura əlavə olunmalıdır: bu kateqoriyaya daxil olan cümlələrdə ya semantik cəhətdən boş subyektlər – *İT* və *THERE* işlənir, yaxud ümumiyyətlə heç bir Subyekt işlənmir, çünki bu cümlələr xırda cümlələr sayılır – yəni bu cümlələrdə sonlu budaq cümlə olmur. Yuxarıda göstərdiyimiz hallarda istinad ehtimalları yoxdur və subyektdə əlaqəlilik mümkünlüyü qeydə alınmır.

Təhlildəki hər mətn cümləsi subyekt proqressiyasına uyğun olaraq tədqiq olunub: bu proses tematik proqressiyada qəbul olunmuş bazaya əsaslanır.

Bu təhlillərdən hansı nəticələrə gəlmək olar? Subyekt və tematik proqressiya geniş mənada eyni hadisədir. Əgər bu iki təhlildən yalnız bir təhlilin seçilməsi digər təhlilin üzə çıxara biləcəyi potensial model materialının nəzərdən qaçırılmasına gətirib çıxara biləcəyini qəbul etməli olardıq. Model yaratmanın daha yüksək dərəcəsi TP təhlilindən daha çox subyekt proqressiyası (SP) təhlilində özünü büruzə verir.

Şəkil 1.2 Subyekt proqressiyasının növləri

Bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmuş kompromis yaradan bir mülahizə ortodoksal M.Halidey temasından imtina etmək və geniş tema tərifini yaratmaqdır (14,s.78). Bu yolla, yalnız qeyd olunmamış (qeyri-subyekt) temanın qonşu tematik proqressiya kimi tədqiq olunmadığı hallarda subyekt proqressiyası tədqiq olunacaqdır.

İXTİSARLARIN SİYAHISI

1. TP – tematik proqressiya
2. TQ – tədqiqat qəzetləri;
3. TM – tədqiqat məruzələri;
4. JŞ – jurnalist şərhləri;
5. RF – ritorik fəaliyyət
6. RP – rematik proqressiya
7. SP – subyekt proqressiyası
8. TP – tematik proqressiya
9. NES – ingilis dili daşıyıcıları (Native English Speaker)
10. NNES – ingilis dili daşıyıcısı olmayanlar (Non-Native English Speaker)
11. İM – İnkişaf metodu (Frayz)
12. WWI –1 dünya müharibəsi
13. WWII –2 dünya müharibəsi

ƏDƏBİYYAT

1. M.Halidey, M.A.K. Notes on Transitivity and Theme in English, Parts 1 and 2 // Journal of Linguistics, 1967, 3/1, pp. 37-81 and 3/2, pp. 199-244
2. Bəyzadə Q.M.Mətn dilçiliyi (məqalələr və tezislər). Bakı: Qorqud, 1997, 799 s.
3. Mahmudov M.Ə. Mətnin formal təhlil sistemi. Bakı: Elm, 2002, 242 s
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М. Наука, 1981, 138 с.
5. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состаяние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. М.: 1977, с. 89-108
6. Сгалл П., Буранева. Е. Актуальное членение и контекстная обусловленность // Науч.- тех. информ. Сер.2. М., 1999, №10, с. 26-32
7. Fries, P.H. Themes, methods of development, and texts / R. Hasan and P.H. Fries (eds.), On Subject and Theme: A discourse Functional perspective. Amsterdam: Benjamins, 1995, pp. 317-359
8. Francis, G. Theme in the Daily Press / Occasional Papers in Systemic Linguistics, 1990, 4, pp. 51 87
9. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri, Bakı: Səda, 1999, 345 s.
10. Danes, F. Functional Sentence Perspective and the organization of the text / F.Danes (ed.), Papers on Functional Perspective. The Hague: Mouton, 1974, pp. 387
11. N.Enkvist, N.E. “Theme Dynamics” and style: an experiment / Studia Anglicae Posnaniensia, 1974, 5, pp. 127-135
12. Fries, P.H. On the status of Theme in English: arguments from discourse / Forum Linguisticum, 1981/1983, 6/1, pp. 1-38
13. Martin, J.R. English text: system and structure. Philadelphia: Benjamins, 1992, 316 p.
14. M.Holidey, M.A.K. Notes on transitivity and theme in English, Parts 1 and 2 // Journal of Linguistics, 1967, 3/1, pp. 37-81 and 3/2, pp. 199-244

BEYNƏLXALQ MÜNAQİŞƏLƏRİN HƏLLİNDƏ NƏZƏRİ YANAŞMA (AZƏRBAYCANIN NÜMÜNƏSİNDƏ)

THEORETICAL APPROACH TO INTERNATIONAL CONFLICT RESOLUTION (ON THE EXAMPLE OF AZERBAIJAN)

Liliya MİRZƏZADƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Qafqazşünaslıq İnstitutunun Şimali Qafqaz şöbəsinin müdüri İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xülasə

Münaqişə fenomeni bəşəriyyətin inkişafının bütün tarixi mərhələlərini müşayiət edir. İstənilən sosial orqanizmin münaqişəsiz inkişafının dialektik mövcudluğu utopiya kimi görünür. Münaqişələr ictimai inkişafın əlavə şansıdır.Aforizm kimi səslənən fikir ondar ibarətdir ki, münaqişəsiz cəmiyyət məhvə məhkumdur. İkinci Dünya müharibəsindən sonra münaqişə fenomenini insan cəmiyyətini bir hissəsi kimi təsvir edən bir çox nəzəriyyələr yarandı.

Hər bir münaqişəli şəraitdə tərəflərin bir-birinə zidd maraqları, mövqeləri və baxışları qarşı-qarşıya durur.Bunları həm mənfi, həm də müsbət beynəlxalq münaqişələrə aid etmək olar. Münaqişənin müəyyən edilməsi zamanı onun müsbət və mənfi proses kimi qəbul olunması arasında tərəddüd edilir.Çünki münaqişənin tənzimlənməsi tərəflər arasında gərginliyin azalmasına və qarşılıqlı məqbul qərarların axtarışına yönəlmişdir.Münaqişənin həlli yalnız ziddiyyətlərin yumşaldılmasının deyil, onun əsasında duran köklü məsələlərin tamamilə aradan qaldırılmasını tələb edir.Əgər münaqişə nəzəriyyəsini Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münasibətlərə tətbiq etsək,buradan aydın olar ki, bu təcavüzkar Ermənistanın ərazi iddiaları ilə üst-üstə düşür ki,bununla da heç cür razılaşmaq olmazdı.Azərbaycan üçün 44 günlük müharibə Vətən müharibəsi idi.Bu müharibə bütün zidiyyətlərə münaqişəyə son qoydu.Yeganə açıq qalan məsələ-münaqişənin əsasının kökünü aradan qaldırmaqdır.Azərbaycan xalqının və hakimiyyətinin apardığı işlərdə əlaqələndirilmiş birliyi Cənubi Qafqazda regional sülhün təhlükə olan sonuncu komponentin aradan qaldırılmağını cəsarətlə proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Açar sözlər: münaqişə, nəzəriyyə və təcrübə, yanaşma, Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi, münaqişənin əsasları.

Abstract

The phenomenon of conflict accompanies the entire history of human development. Dialectically, the existence of a conflict-free, development of any social organism seems to be a utopia. The aphoristic statement is that a conflict-free society is doomed to perish. After the Second World War, many theories emerged describing the phenomenon of conflict as part of human society. In each conflict situation, the opposing interests, positions and views of the parties are laid down. This fully applies to international conflicts, which can play both a negative and a positive role. Definitions of conflict move back and forth between its perception as a negative or positive process, the settlement of which is aimed at reducing tension between the parties and finding mutually acceptable solutions. Conflict resolution involves not just smoothing out the contradictions, but also eliminating the very basis that underlies it. If the theory of the conflict is transferred to the tracing paper of relations between Azerbaijan and Armenia, we will get a picture of coincidence with the territorial claims of the aggressor-Armenia, with which it was not possible to agree. The forty-four-day war for Azerbaijan is a Patriotic war, putting the dots on the "I". The only point left open is the elimination of the basis of the conflict. However, the unity of the people and the authorities of Azerbaijan were so coordinated in their righteous cause that we can safely predict the elimination of the last component that undermines the regional peace of the South Caucasus.

Key words: conflict, theory and practice, approach, Armenian-Azerbaijani war, foundations of conflict.

Giriş

Dünyada qruplar, ölkələr, xalqlar arasında yaranan münaqişələr həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Qədim dövrlərdən etibarən mütəfəkkirlər münaqişələri sosial problemlərin ümumi kontekstində araşdırmış, onların xarakteri, məzmunu və aradan qaldırılması yollarına dair məsələləri nəzərdən keçirmişlər. Müasir dövrdə sosial əlaqələrin və münasibətlərin mürəkkəbləşməsi tədqiqatçıları münaqişə məsələsinə daha çox diqqət yetirməyə məcbur edir. Bu gün münaqişələrin inkişaf dinamikası çox vaxt fəlakətli nəticələrə, o cümlədən müharibələrə, itkilərə, dünya nizamının yenidən qurulmasına və s. səbəb olur.

Beynəlxalq münaqişələrin qarşısının alınması və vaxtında aradan qaldırılması bu tədqiqatın əsas vəzifəsidir.

Münaqişə fenomeni anlayışları

Konflikt nəzəriyyəçiləri münaqişəyə dəyişiklik mühərriki kimi baxırlar, çünki münaqişə bəzən həll olunan ziddiyyətlər yaradır, davam edən dialektdə yeni qarşıdurmalar və təzadlar yaradır.Tarixi materializmin klassik nümunəsində Karl Marks və Fridrix Engels bütün insanlıq tarixinin cəmiyyətin maddi ehtiyaclarını ödəmək vasitəsindəki dəyişikliklərə, yəni cəmiyyətin istehsal rejimindəki dəyişikliklərə uyğun olaraq zamanla meydana gələn siniflər arasındakı qarşıdurmanın nəticəsi olduğunu iddia etdilər.

Münaqişə (konflikt) bir çox forma ala bilər və status da daxil olmaqla bir çox müxtəlif növ qaynaqlar üzərində mübarizəni əhatə edə bilər.Bununla birlikdə, formal konflikt nəzəriyyəsi sinif konfliktinin təhlilində öz əsaslarına malik idi və sahib və kirənişin nümunəsini sinif münaqişəsi baxımından başa düşmək olar.Sinif konfliktində sahiblərin qeyri-sahiblərə nisbətən üstünlükləri olur. Sosial konflikt nəzəriyyəçisi / marksizm baxımından sosial sinif və bərabərsizlik ortaya çıxır, çünki sosial quruluş münaqişə və ziddiyyətlərə əsaslanır. Sosial münaqişə nəzəriyyəsinə görə qruplar arasında maraqlar və qıt mənbələr üzərində ziddiyyət sosial cəmiyyətin əsasını təşkil edir [1].

Yuxarı sinif öz imtiyazlarını, güclərini, statuslarını və sosial mövqelərini qorumağa çalışacaqlar və buna görə siyasət və təhsil və digər qurumlara öz kapital və qaynaq formalarını qorumaq və məhdudlaşdırmaq üçün təsir göstərməyə çalışacaqlar.Halbuki aşağı təbəqə - yuxarı təbəqənin əksinə olaraq çox fərqli maraqlara malikdir. Onların qorunması lazım olan xüsusi kapital formaları yoxdur. Onların maraqlandıqları ən yüksək səviyyədəki resurslara və kapitala giriş əldə etməkdir. Hüquq və siyasi sistem kimi cəmiyyətin müxtəlif təsisatları hakim sinif hökmranlığının alətləridir və onun maraqlarına xidmət edir. Marksizm insanın maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün tələb olunan maddi şərtləri və iqtisadi fəaliyyətləri təhlil edərək hər hansı bir cəmiyyət daxilindəki sosial fenomeni izah etməyə çalışır. İstehsal qüvvələri inkişaf etdikcə mövcud istehsalın təşkili formaları köhnəlir və daha da irəliləməyə mane olur, Karl Marks müşahidə etdiyi kimi [2; 563]

Münaqişə konsepsiyalarının artıq klassik xarakter kəsb etdiyi sosiologiyadan fərgi olaraq, politologiyada sirf konfliktoloji nəzəriyyələri fərqləndirmək çətindir. Bir qayda olaraq, münaqişə problemi daha geniş nəzəriyyəyə daxil edilir.

Beynəlxalq siyasi münaqişənin anlayişi

Beynəlxalq münaqişə iki və ya bir neçə tərəfin (Dövlətlər, dövlətlər, xalqlar qrupları, siyasi hərəkatlar) onların arasında mövcud olan obyektiv və subyektiv xarakterli ziddiyyətlər əsasında bilavasitə və ya dolayısı ilə toqquşmasıdır. Ölkələr arasındakı ziddiyyətlər mənşəyinə görə ərazi, etnik, dini, iqtisadi və digər ola bilər. Ümumiyyətlə, belə münaqişələr həmişə siyasi forma alır. Beynəlxalq münaqişənin yaranması və inkişafı yalnız dövlətlər arasındakı münasibətlərdə ortaya çıxan obyektiv ziddiyyətlərlə deyil, həm də dövlətlərin xarici siyasəti kimi subyektiv amillərlə əlaqələndirilir. Ümumiyyətlə, belə münaqişələr həmişə siyasi forma alır. Siyasi elm və beynəlxalq münasibətlərin təcrübəsi beynəlxalq münaqişələrin müxtəlif növləri və növlərini bilir. Lakin bütün tədqiqatçılar tərəfindən tanınan vahid beynəlxalq münaqişələrin tipologiyası yoxdur. Ən çox beynəlxalq münaqişələrin təsnifatlarında onların simmetrik və asimmetrik bölünməsinə rast gəlinir.

Belə münaqişələrə simmetrik yanaşırlar ki, bu da həmin münaqişələrə cəlb edilmiş tərəflərin təxminən bərabər qüvvəsi ilə səciyyələnir. Asimmetrik münaqişələr isə münaqişə tərəflərinin potensialının kəskin fərqləndirilməsi ilə bağlı münaqişələrdir. [3; 25-26]

Tanınmış kanadalı politoloq A. Rappoport münaqişələrin maraqlı təsnifatını təklif edib. Onun fikrincə, münaqişələr üç növ olur: "döyüş" şəklində, "oyun" şəklində və "debat"şəklində. Sülh və təhlükəsizlik üçün ən təhlükəli münaqişə "döyüş" şəklində inkişaf edən münaqişədir. Onun adı münaqişə ilə məşğul olan tərəflərin əvvəlcə bir-birinə qarşı savaşqan əhval-ruhiyyədə olduqlarını və özləri üçün mümkün nəticələrə baxmayaraq, rəqibə maksimum zərər vurmağa çalışdıqlarını göstərir. Belə bir münaqişə iştirakçılarının davranışını səmərəsiz kimi müəyyən etmək olar, çünki onlar qarşılarına çox vaxt əlçatmaz məqsədlər qoyur, Beynəlxalq vəziyyəti və qarşı tərəfin hərəkətlərini qeyri-adekvat qarşılayırlar. Əksinə, "oyun" formasında baş verən münaqişədə iştirakçıların davranışı rasional mülahizələrlə müəyyən edilir. Xarici döyüşkənlik təzahürlərinə baxmayaraq, tərəflər münasibətlərin gərginləşməsini ifrat həddə çatdırmağa meyilli deyillər. Qərarlar bütün amillərin və halların nəzərə alınması əsasında, vəziyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi əsasında qəbul edilir. "Debat" kimi inkişaf edən münaqişə üçün iştirakçıların kompromislərə nail olmaq yolu ilə ortaya çıxan ziddiyyətləri həll etməyə çalışmaları əvvəlcədən xasdır.

Beynəlxalq münaqişəyə beynəlxalq münasibətlər sistemində nisbətən müstəqil hadisə kimi baxıla bilər. Dövlətlər, dövlətlərarası birliklər, beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT, dövlət daxilində və ya beynəlxalq aləmdə təşkilati cəhətdən rəsmiləşdirilmiş ictimai-siyasi qüvvələr beynəlxalq münaqişənin subyektləri ola bilər. Münaqişə zamanı tərəflərin münaqişədə maraqlı olmalarının dərəcəsi və hətta xarakteri dəyişə bilər, münaqişənin iştirakçılardan hər birinin məqsədlərinin iyerarxiyasında yeri dəyişə bilər, iştirakçıların sayının özü genişlənə və ya azala bilər, bəzi bilavasitə və ya dolayı tərəflərin başqaları ilə əvəzlənməsi baş verə bilər.

Beynəlxalq münaqişənin inkişaf mərhələləri-bu münaqişənin inkişaf etdiyi ixtiyari, mücərrəd zaman kəsikləri deyil, realdır, tarixi və sosial səbəblərlə müəyyən edilir. Bu səbəblər münaqişə iştirakçısı olan dövlətlərin Daxili xarakteristikalarının dəyişməsinə, ümumi siyasi və konkret maraqlara, məqsədlərə, vasitələrə, xarici ittifaqlara və münaqişə iştirakçılarının öhdəliklərinə, münaqişənin özünün inkişaf miqyasına və intensivliyinə, münaqişəyə xas olan və bu münaqişədə tətbiq edilən mübarizə vasitələrinə, ittifaqlara və öhdəliklərə, münaqişənin inkişaf etdiyi beynəlxalq şəraitə yeni iştirakçıların cəlb edilməsinə aid konkret əlamətlərdə özünü göstərir. Bu münaqişənin mahiyyətindən, məzmunundan və formasından, onun iştirakçılarının konkret maraqlarından və məqsədlərindən, tətbiq edilən vəsaitlərdən və əlavə vasitələrin işə salınması imkanlarından, mövcud iştirakçıların yeni cəlb olunmasından və ya çıxışından, münaqişənin inkişafının ümumi beynəlxalq şərtlərindən asılı olaraq, o cümlədən sxem üzrə məcburi olmayan, "qeyri-standart" və əvvəlcədən proqnozlaşdırılmayan mərhələlərdən keçə bilər. Bəzi mərhələlər tamamilə düşə bilər, bu və ya digər konkret münaqişənin tipik inkişafında "boşluqlar" yarada bilər. "Gözlənilməz" mərhələlər meydana çıxa bilər, dayanıqlı mənzərəni deformasiya edir. Münaqişənin fazaları həm də zamanla sıxışdırıla bilər, bir-biri ilə birləşə bilər və ya əksinə, zamanla dartıla bilər, daha fraksiyalı hissələrə parçalana bilər. Beynəlxalq münaqişə öz inkişafında bir neçə gün və saat ərzində mərhələlərdən sıçrayış etməyə qadirdir, amma yavaş-yavaş inkişaf edə bilər, sanki uzanmaq olar. Onun inkişafı mərhələdən böyüməkdə olan mərhələyə, həm də "yerində tapdalamağa", fazaların təkrarlanmasına, "geri çəkilməyə", səviyyənin "düşməsinə" qadir ola bilər. [5]

Hər bir konkret halda münaqişənin yüksək inkişaf səviyyəsi müxtəlif ola bilər. Beynəlxalq münaqişələrin inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi onların qarşısının alınması və həlli üçün çox vacibdir. Münaqişə yaranarsa, onun lokallaşdırılmasına, ilkin mərhələlərdə konservasiyasına çalışmaq lazımdır. Beynəlxalq siyasi böhran kimi fazanın xüsusi yeri vardır. Onun təhlükəliliyi ondan ibarətdir ki, o, münaqişə tərəflərini silahlı toqquşmaya ciddi şəkildə sürükləyir. Beynəlxalq böhranlar dövründə vəziyyət çox sürətlə dəyişir, hərbçilərin fəallığı və rolu artır.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi XX yüzilliyin tarixinə ən faciəli münaqişələrdən biri kimi daxil olub, onun nəticələri milyonlarla insanın taleyinə ciddi təsir göstərib.

1988-ci ildə erməni tərəfinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları və etnik zəmində təxribatları ilə başlamış bu münaqişə Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü ilə nəticələnib.

Sovet İttifaqı rəhbərliyində təmsil olunan ermənilər, Ermənistan SSR-in rəhbərliyi və xaricdəki erməni diasporu 1980-ci illərin əvvəllərindən SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edərək Azərbaycan SSR-in tərkibində 1923-cü ildə yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV-nin) qopardılaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi üçün məqsədyönlü hərəkətə keçib.

Erməni şovinisti Z.Balayanın 1981-ci ildə erməni dilində Yerevanda, 1984-cü ildə rus dilində Moskvada çap edilmiş "Ocaq" kitabında Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarının irəli sürülməsi, 1987-ci ilin noyabrında Sov.İKP MK-nın baş katibi Mixail Qorbaçovun müşaviri Abel Aqanbekyanın Parisdə "L'Humanité" qəzetinə müsahibəsində DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsini dəstəkləməsi, 1987-ci ilin payızında Yerevanda təşkil edilmiş mitinqlərdə erməni millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı zorakılığa çağırışlar, ərazi iddiaları bu fəaliyyətin tərkib hissələri olub.

Ermənistan siyasi və hərbi təxribatlarını 2017-ci ildə də davam etdirib. İlk olaraq fevralın 20-də Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində qeyri-qanuni "referendum" keçirilib. Lakin bu, beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən rədd edilib və Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyü və suverenliyinə bir daha dəstək ifadə olunub. İyun və iyul aylarında Azərbaycanın ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin münaqişənin həlli istiqamətində səylərini artırdığı, beynəlxalq ictimaiyyətin substantiv danışıqlara ciddi çağırışları fonunda Ermənistan qoşunların təmas xətti boyunca vəziyyəti gərginləşdirməyə çalışıb. Ermənistan hərbi hissələri növbəti dəfə təcavüzkar əməllərini davam etdirərək ağır artilleriya qurğularından Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin cəbhəboyu mövqelərini və mülki əhalinin yaşadığı əraziləri intensiv atəşə tutub. Nəticədə iyulun 4-də Füzuli rayonunun Alxanlı kəndində mülki şəxslər - 1966-cı il təvəllüdlü Sahibə Allahverdiyeva və onun nəvəsi 2016-cı il təvəllüdlü Zəhra Quliyeva qətlə yetirildi, 1965-ci il təvəllüdlü Səlminaz Quliyeva isə ağır yaralanıb. Ermənistanın mülki insanları və obyektləri qəsdən hədəfə alması beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən kəskin şəkildə qınanıb. Beynəlxalq ictimaiyyət bir daha ardıcıl şəkildə əmin olub ki, Ermənistan münaqişənin siyasi həllində maraqlı deyil. [4]

Azərbaycanın bütün sülhsevər səylərinə baxmayaraq, Ermənistan destruktiv siyasəti ilə problemin mərhələli şəkildə tənzimlənməsini hər vəchlə əngəlləyir, siyasi və hərbi təxribatlar vasitəsilə danışıqlar prosesini pozmağa çalışır və Azərbaycan ərazilərinin işğalına əsaslanan mövcud status-kvonu davam etdirməklə, müharibə məqsədlərinə nail olmağı düşünür.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycanın beynəlxalq sərhədləri və ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bildirmişdir ki, "Bizim ən böyük kompromisimiz sülh danışıqlarına sadiq qalmağımızdır. Lakin biz bu imkanlardan istifadə etməklə yeni şərait yaratmalıyıq. Bir daha demək istəyirəm ki, hərbi potensialın möhkəmləndirilməsi avtomatik olaraq müharibənin yenidən başlanmasına gətirib çıxarmır. Bu, ən son variantdır. Biz buna hazır olmalıyıq. Hər bir ölkə, o cümlədən müharibə vəziyyətində olan, ərazisi işğal edilmiş ölkə buna hazır olmalıdır".

Beynəlxalq hüququn hər bir subyektinin üzərinə götürdüyü öhdəliklər ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığı prinsiplərinə riayət edilməsindən başlayır. Hazırda dünya birliyi Azərbaycanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü birmənalı şəkildə tanıyır və dəstəkləyir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev açıq bəyan edib ki, "Azərbaycanın ərazi bütövlüyü danışıqların mövzusu deyil və heç vaxt olmayacaq... Azərbaycan bu mövqedən bir addım belə geri çəkilməyəcək. Yəni, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsində... heç bir güzəşt olmayacaq". [4]

Beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri, BMT TŞ-nin məlum qətnamələri və Helsinki Yekun Aktının prinsipləri əsasında münaqişənin mərhələli şəkildə həllinin siyasi-hüquqi əsasları formalaşıb və beynəlxalq birlik tərəfindən qəbul edilib. Bu, Ermənistan qoşunlarının Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılması, Azərbaycanın beynəlxalq sərhədləri daxilində ərazi

bütövlüyü və suverenliyinin təmin olunması, azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin, o cümlədən Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı icmasının öz doğma torpaqlarına qayıtması və Azərbaycanın sərhədləri daxilində Dağlıq Qarabağın erməni və azərbaycanlı icmasının muxtar şəkildə birgəyaşayışını nəzərdə tutur. Bu yanaşma tərəflər arasında münasibətlərin normal axara düşməsinə və sülhə nail olunmasına imkan verən əsas çərçivədir.

Nəticə

Beynəlxalq münaqişənin inkişaf prosesinin tədqiqi onun tarixi və səbəb-nəticə aspektlərini təhlil etmək üçün bir çox mühüm cəhətləri müəyyən etməyə imkan verir, onun Sistem və strukturunun öyrənilməsi isə münaqişənin əsasən struktur-funksional tərəflərini üzə çıxarır. Beynəlxalq münaqişələrin bu aspektlərini bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə qəbul etmək olmaz. Münaqişənin ardıcıl surətdə dəyişən inkişaf fazalarının təhlili onu müxtəlif, lakin bir-biri ilə bağlı olan bir proses kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Aparılan tədqiqat və Azərbaycanın erməni işğalçıları ilə apardığı 44 günlük Vətən müharibəsi assimitrik münaqişənin bariz nümunəsini göstərdi. Erməni terrorçuları və erməni terrorçu hakimiyyəti zəif. Onlar döyüş meydanında, ideoloji mübarizədə, diplomatik raundlarda məğlub oldular. İndi dünya ictimaiyyəti yaxşı başa düşür ki, terrorçularla mübarizə aparmaq olar və lazımdır.

Beynəlxalq münasibətlər hələ ki, bəşəriyyətə keçmişdən qalmış problemləri daha çox həll edir, nəinki gələcəyə aparan yol açır. Bu gün beynəlxalq təhlükəsizlik üçün əsas qoyulur. Beynəlxalq təhlükəsizliyin mövcudluğu isə müharibələrin və silahlı münaqişələrin olmaması, hər cür status-kvonun saxlanması və hərbi-strateji tarazlığın dəstəklənməməsi ilə deyil, bütünlükdə dünya birliyinin vaxtı çatmış dəyişiklikləri qabaqcadan görmək və vaxtında həyata keçirmək qabiliyyəti ilə müəyyənləşəcək.

Ədəbiyyat

1. Karl Marks. 1859. "Introduction." A Contribution to the Critique of Political Economy
2. Marx-Engels Archiv. Bd. 1, Vol. 23, 1946, p.563
3. Konfliktologiya. § 3, 3.1. B., 2006, BDU, səh. 25-26
4. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi/ https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/ermenistan-azerbaycan-dagliq-qarabag-munaqisesi
5. Beynəlxalq münaqişələr və beynəlxalq təhlükəsizlik (rus dilində) /https:// studme. org / 37574/politologiya/ mezhdunarodnye _konflikty_ mezhdunarodnaya _bezopasnost

ÜZEYİR BƏY HACIBƏYLİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA BİR NƏZƏR

ВЗГЛЯД НА ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО УЗЕИРА БЕКА ГАДЖИБЕЙЛИ

A REVİEW THE LIFE AND CREATIVITY OF UZEYIR BEY HAJIBEYLI

VÜQAR ƏHMƏD

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin müdiri,

filologiya elmləri doktoru, professor.

XX əsrin əvvəllərində Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti Azərbaycan xalqına qiymətsiz bir gövhər bəxş etdi. Bu gövhərin adı Üzeyir, soyadı Hacıbəyli idi.

Üzeyir Hacıbəyli mötəbər, ruhani bir nəsildən idi və onun mənsub olduğu şəcərə hər zaman elmli, ziyalı, zəkalı və xalqa xeyir gətirən adamlar olmuşlar. Atası Əbdülhüseyin Hacıbəyov kənd mirzəsi idi, anası Şirinbəyim xanım Əliverdibəyovlar nəslindən gəlirdi.[1.,s.20] Üzeyirin qardaşı Ceyhun Hacıbəyli karyerasının ilk dövründə Dağıstanlı əcdadlarının şərəfinə "Dj.Dağıstani" [2] təxəllüsü ilə imza atırdı.[3] Ümumilikdə ailədə üç qardaş və iki bacı var idi.

Gələcək bəstəkarın atası uzun müddət məşhur Azərbaycan şairəsi, ictimai xadim və Qarabağ xanının qızı Xurşidbanu Natəvanın şəxsi katibi idi, hansının ki bəstəkarın tərbiyəsinə böyük təsiri olmuşdur. Üzeyirin anası Şirin Əliverdibəyova şairənin evində böyümüşdür, bəstəkarın babası və Natəvan isə süd bacı-qardaşı idilər.[1.,s.23]

Üzeyir bəy 1885-ci ildə atası Əbdülhəsən bəylə, anası Şirin xanım Ağcabədidə qonaq olarkən gözlərini dünyaya açdı. Lakin Üzeyir bəy dünyaya gələndən bir qədər sonra evlərinə, Şuşaya qayıtdılar. Kiçik yaşlarından oxumağa həvəsi olan Üzeyir ilk təhsilini Şuşa mədrəsələrindən birində alandan sonra Şuşadakı yeni üsullu məktəbdə oxumuş və on dörd yaşında ikən təhsilini davam etdirmək məqsədilə Qori şəhərinə gəlmiş və sentyabr ayının 1-dən Qori Müəllimlər Seminariyasının müsəlman uşaqlar üçün ibtidai bölməsinə qəbul olunmuşdur. Bu seminariyada Çernyayevski, Səfərəli Vəlibəyli, Firidun bəy Köçərli kimi güclü pedaqoqlardan mükəmməl təhsil alan Üzeyir bəy on doqquz yaşında ikən təhsilini başa vurmuş və Qarabağda Hadrut kəndinə müəllim təyin olunmişdur. Gənc Üzeyir burada dərs deməklə yanaşı, Bakıdakı "Kaspi" nəşriyyatına kənd həyatından və məişətindən xəbərlər yazıb göndərir. Məhz bununla da pedoqoji fəaliyyəti ilə yanaşı mətbuat meydanına daxil olurdu.

Çox istedadlı olduğu üçün mövzu seçməkdə, mövzunun incələnməsi üçün forma seçməkdə çətinlik çəkmirdi. Üzeyir bəyin üstün cəhətlərindən biri də bu idi ki, o, müşahidə etməyi çox yaxşı bacarırdı. Bir başqasının etinasız yanaşdığı bir hadisəyə, əhvalata, insana, hətta heyvana o heç vaxt etinasız yanaşmır, mövzusu mənalı, tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb eləyən hadisələri, əhvalatları yadında saxlayır, müxtəlif insan xarakterlərini yaddaşına həkk edirdi. Ədib eyni zamanda güclü bir psixoloq kimi sanki insanların ruhunu görür, mənəviyyatlarının hansı dərəcədə olduğunu dərk eləyərək yaddaşına hopdururdu.

Bütün bunlarla yanaşı, o istər Şuşada, istərsə də Bakıda İslam dini ehkamlarını əziz tutan, mömin insanların arasında çox olur və onların məclislərində yaxından iştirak edirdi. Azərbaycanın ustad xanəndəsi Hacıbaba Hüseynov söyləyirdi ki, Üzeyir Hacıbəyli "Leyli və Məcnun"da istifadə elədiyi bəzi musiqi nümunələrini İmam Hüseyn əzadarlıqlarında eşitdiyi növhə, mərsiyə, sinəzən avazlarından əxz etmişdir.

Fikrimizcə, bu, onun imanından, İslam dininə olan məhəbbətindən irəli gəlirdi. Bu məhəbbət Üzeyir bəyin misli-bərabəri olmayan, dünyaya səs salmış "Leyli və Məcnun" operasında özünü bir daha biruzə verir.

Bəzi Üzeyirsevərlər, Üzeyir və Azərbaycan musiqisi, Üzeyir və Qarabağ musiqisi, Üzeyir və Şuşa musiqi məktəbi, - deyərək onu yalnız Azərbaycan professional musiqisinin yaradıcısı, banisi kimi

təqdim edir və özləri də bilmədən elə fikir formalaşdırırlar ki, guya, Üzeyir bəy yalnız bəstəkar olmuş, daha doğrusu, musiqidən başqa, bir sənətə vaqif olmamışdır.

Lakin Üzeyir bəy Hacıbəylinin zəngin, çoxşaxəli və çoxçalarlı yaradıcılığı incəsənət, mədəniyyət və ədəbiyyyatın və bir çox sənət nümunələrini özündə ehtiva etmişdir. Ən əsası isə odur ki, dahi sənətkar 1948-ci ildə Bakı şəhərində dünyasını dəyişsə də, onun bitib-tükənməyən sənət xəzinəsi hələ neçə-neçə əsrlərin hüdudlarına yetəcək.

Bunu da unutmaq olmaz ki, 1918-ci ildə ermənilərdən ibarət daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri xalqımıza qarşı qətliam törədərkən Üzeyir bəy Fransa mətbutında çıxış edərək erməni vandalizmini, eyni zamanda ingilislərin işğalçı siyasətini, "Sentra-Kaspi diktaturası hökuməti"nin zülmkarlığını, eserlərin riyakarlığını və Azərbaycanın başqa düşmənlərinin cəlladlığını öz publisistik çıxışları ilə bütün Avropaya yayırdı.

Üzeyir bəy Hacıbəyli heyrətamiz bir dərəcədə vətənpərvər bir insan olmuşdur və elə bu səbəbdən də onu təkcə Azərbaycan musiqisində misilsiz xidmətlər göstərən sənətkar kimi deyil, həm də onu böyük mütəfəkkir ziyalı, ruhən, qəlbdən doğma elinə, xalqına bağlı olan əsl fədai, bütün həyatını azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə həsr etmiş millət təəssübkeşi kimi dəyərləndirmək və gələcək nəsillərə tanıtmaq lazımdır.

Üzeyir bəy Hacıbəyli Azərbaycan bəstəkarlığının bünövrəsini yaratmış bir sənətkardır. Bu baxımdan o, Azərbaycan bəstəkarlarının hər birinin müəllimidir. O, Azərbaycan musiqisinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Bundan başqa, onun çoxşaxəli fəaliyyətini jurnalist, publisist, tərcüməçi, pedaqoq, ictimai xadim və başqa qollara ayrılır. Lakin Üzeyir bəy bədii ədəbiyyatın ən çətin janrı olan dram janrında da elə məharət göstərmişdir ki, təkcə bir dramı onun dramaturgiyanın əsaslarını, qanunlarını nə qədər mükəmməl bildiyindən xəbər verir.

Üzeyir bəy yaratdığı dram əsərlərinin əksəriyyətinin mövzusunu xalq nağıllarından, dastanlardan, xalıq rəvayətlərdən götürmüş, sonra bədii şəklə salaraq tənzimləmiş, incələmiş, bir sözlə büllur kimi bərq vuran zər-ziba geyindirmişdir:

"Böyük sənətkarın musiqisi kimi, dramları da xalq yaradıcılığı ilə, xalq ədəbiyyatı ilə, klassik ənənələrlə bağlıdır. Bunu biz əsərlərinin mövzusunda, süjet quruluşunda, tipləri seçməkdə, səciyyələndirməkdə və bədii dilində görürük. Onun dramları janr xüsusiyyətləri cəhətdən iki ruhdadır: klassik və xalq ədəbiyyatının məhəbbət, ya qəhrəmanlıq motivləri əsasında yazılmış ciddi dramlar və süjeti xalqın müasir həyatından alınmış komik əsərlər" (7,s.9).

Üzeyir bəy Hacıbəylinin müraciət etdiyi mövzular ondan əvvəl bir çox sənətkarlar tərəfindən müxtəlif şəkillərdə qələmə alınmış, xalqın yaddaşında özünəməxsus yer tutmuşdur. Üzeyir bəy isə bu mövzulara milli operamızın yaradıcısı kimi müraciət etmişdir. Sənətkar bu mövzular üstündə heyrətamiz musiqi əsərləri meydana gətirmiş və bu operalar, operettalar, musiqili komediyalar xalqın yaddaşına həkk olunmuş, inanılmaz dərəcədə sevilmiş və xalqın dilinin əzbəri olmuşdur. Üzeyir bəyi başqalarından fərqləndirən cəhət bundan ibarətdir ki, o xalqın nəbzini tutmuş, onun qəlbinə, ruhuna, ürəyinə yol tapmağı məharətlə bacarmışdır.

Dramaturqun yaratdığı yaddaqalan tipik obrazlardan biri də "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyasının baş qəhrəmanı Məşədi İbaddır. O, maddi cəhətdən zəngin, özünə görə hörməti olan, lakin bir yığın fırıldaqçılar tərəfindən aldadılan, soyulan, mənəvi geriliyi ucbatından gülünc vəziyyətə düşən komik bir obrazdır. Diqqətlə düşündükdə görürük ki, o, heç də sovet ədəbi tənqidinin təqdim etdiyi kimi bisavad, avam deyil. Belə ki, əsər boyu onun Hafizdən qəzəllər dediyinin, "Tarixi-Nadir"dən danışdığının şahidi oluruq. Lakin onun əxlaq, maarif, mədəniyyət məsələlərinə baxışı köhnəlib. Məşədi İbad müasir dünya ilə ayaqlaşmır. Bir sözlə, bu obraz özü tənqid hədəfi olmaqla yanaşı, əsərdəki başqa tənqid hədəflərini açıb göstərmək üçün də bir vasitədir. Müəllif onun vasitəsi ilə dövrünün bütün eybəcərliklərinə güzgü tutmağı bacarır. Onun ətrafında cərəyan edən hadisələr nəticəsində dövrün ictimai qüsurları aydın görünür.

Üzeyir bəy antipod kimi düşünülən Məşədi İbad surətini elə bir səmimiyyətlə yaratmışdır ki, Azərbaycanda Məşədi İbadı sevməyən yoxdur. Bu da Üzeyir Hacıbəyovun fitri istedadının göstəricisidir ki, o komediyalarındakı mənfi tipajları da sevərək, necə deyərlər bağrına basaraq yaratmışdır.

"O olmasın, bu olsun" komediyası inqilabdan əvvəlki Azərbaycan teatr sənətində ən cəsarətli və prinsipial əsərlərdən biri hesab olunur, hansında ki, Hacıbəyov XIX sonu, XX əsrin əvvəli Azərbaycan həqiqətlərindəki ictimai və məişət ziddiyyətlərini göstərməyi bacardı.[7.,s.77]

Sirr deyil ki, Azərbaycan kinosunun şah əsərləri dedikdə ilklər sırasında "Arşın mal alan" (1945, rejissor Rza Təhmasib) operettası və "O olmasın bu olsun" (1956, rejissor Hüseyn Seyidzadə) musiqili komediyası əsasında çəkilmiş filmlər yer alır.

Təsadüfi deyil ki, hər iki əsər uzun illərdir ki, istər müsəlman Şərqində, istərsə də Avropanın cürbəcür səhnələrində dəfələrlə tamaşaya qoyularaq böyük bir tamaşaçı sevgisi qazanıb və indinin özündə də Avropanın ən möhtəşəm səhnələrində oynanılmaqdadır.

Üzeyir bəy Hacıbəylidə nə sələflərinə, nə də ondan sanra gələn komediya yazanlara məxsus olmayan olduqca incə bir yumor vardır. Ədib yuxarıda adı qeyd olunan "O olmasın, bu olsun" komediyasında əsərin baş qəhrəmanı Məşədi İbadın, eyni zamanda onun hambalının, əyyaş Həsənqulunun, qoçu Əsgərin və başqa personajların dili ilə ürəkdən gülüş bəxş edir. Məsələn, Məşədi İbadın dilindən çıxan elə sözlər vardır ki, əsər ilk dəfə 1911-ci ildə Bakı şəhərində tamaşaya qoyulandan bu yana, yəni indinin özünə qədər xalqın ayrı-ayrı təbəqələrindən, yəni vəzifəsindən, tutduğu mövqeyindən, zəngin və yaxud kasıb olmasından asılı olmayaraq, bir-birilə zarafat edəndə bu sözlərdən istfadə edir. Məsələn, əslində operettanın 1-ci pərdəsində, qonaqlıq səhnəsində söylədiyi: "A kişi o qədər qəliz danışırsan ki, bilmək olmur nə deyirsən. Mən "Tarix-Nadir" kitabını yarısınacan oxumuşam, amma sənin söylədiklərindən bir şey anlamadım, bəs bu bisavadlar hardan başa düşsün" və yaxud "Çox nahaq yerə hənadan söhbət açdım, heç hənanın yeridi" və ya "Qurban olasan ayağımın altındakı hambala, yoxsa əhədini kəsərdim", "Qızın iki adaxlısı var", "Mürtəd oğlu mürtədi yıxasan ayağının altına, ağzına-ağzına vurasan" və başqa güclü gülüş doğuran kəlmələri daim xalqın dilindədir. Lakin Üzeyir bəy öz komediyalarında təkcə yumor yaradan bir sənətkar deyil, onun başqa məziyyətləri də əsərlərində özünü göstərir. O, bəzən açıq mətn daxilində deyə bilmədiyi bəzi fikirlərini mənfi qəhrəmanlarının dili ilə tamaşaçısına çatdırır.

Məsələn, "O olmasın, bu olsun" operettasının 1-ci pərdəsinin qonaqlıq səhnəsində əyyaş Həsən bəy Məşədi İbadı təhqir eləmək məqsədilə deyir:

- "Məşhur uçonnıy Darvin də bütün hamıya dokazat elədi ki, insan meymundan əmələ gəlibdir. Darvinin bu sözü ilə saqlasitsa olmaq üçün gedib Afrikadakı buşmenlərə, kontintotlara baxmaq lazım deyil. Ancaq davolna çto, bizim bu məclisimizdə oturan Məşədi İbada baxmaq lazımdır" (7.,s. 87).

Göründüyü kimi, Üzeyir bəy burada əyyaş, rus dilini fərli bilmədiyi halda, özünü yüksək intelekt sahibi göstərmək üçün rus dilində varvar sözlərdən istifadə edən, (filmdə Həsən bəyin təkcə rusca deyil, həm də fransızca danışdığı nümayiş etdirilir) bir işin qulpundan yapışmayıb, onun-bunun hesabına şərab içib qarnını doyduran, bundan əlavə də son dərəcə həyasız, sırtıq, eyni zamanda özü Məşədi İbadı təhqir elədiyi halda, onu məhkəməyə vermək istəyən antipod Həsən bəyin dilindən söyləyərək Çarlz Darvini və onun cəfəngiyyatdan ibarət, çürük "Təkamül nəzəriiyyəsi"ni məsxərəyə qoyur.

Üzeyir bəy Həsən bəyin timsalında özgə atına minib sürə bilməyən, avara, tüfeyli, həyatı boyu başqalarının hesabına yaşayan, eyni zamanda bir qab şərabdan ötrü hər bir kəsi şantaj eləməyə hazır olan və milləti biabır eləyən yaltaq tipləri nümayiş etdirir.

Mövzu etibarı ilə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Ac həriflər" komediyasına çox yaxın olan, lakin personajları daha hiyləgər, daha tədbirli olan bu əsərin Azərbaycan səhnəsində öz yeri var. Məsələ burasındadır ki, bu əsərdə yalnız Məşədi İbad və onun hambalı fırıldaqçı deyil. Qalan personajlar, hətta Sərvər də, Gülnaz da, hətta qulluqçu Sənəm belə yalançıdır.

Ədib bu əsərdə olduqca dolğun xarakterlər yaratmışdır. Belə ki, ilk baxışda insana çox sadə görünən bu personajlar Üzeyir bəy tərəfindən yüksək sənətkarlıqla yaradılmış özünəməxsus fərdi cizgiləri ilə cilalanmış müxtəlif taleli insan xarakterləridir.

Üzeyir bəy nə burada, nə də başqa əsərlərində kimsəni şişirtmir, kimsəni tam müsbət obraz kimi ideallaşdırmır. Ədib "Xətasız qul olmaz" zərb-məsəlinə sadiq qalıb hər müsbət personajda kiçik

də olsa bir xəta göstərir. Dramaturqun müqəddəs "Qurani-Kərim"ə necə vaqif olduğu əsərlərindən aydın görünür. Belə ki, "Qurani-Kərim"in 35-ci surəsi, "Fatir" (Yaradan) surəsinin 45-ci, sonuncu ayəsində deyilən: "Əgər Allah insanları etdikləri günahlara görə cəzalandırsaydı, yer üzündə bir nəfəri belə sağ qoymazdı" hökmə sadiq qalır.

Onu da qeyd edək ki, 1956-cı ildə ekranlaşdırılmış "O olmasın, bu olsun" filmi istər filmin quruluşçu rejissoru Hüseyn Seyidzadə, istər quruluşçu opereatoru Əlisəttar Atakişiyev, istər musiqi tərtibatçısı Fikrət Əmirov, istərsə də Azərbaycanın korifey aktyorları, Əliağa Ağayev, Ağasadıq Gəraybəyli, Barat Şəkinskaya, Möhsün Sənani, İsmayıl Osmanlı, İsmayıl Əfəndiyev, Mustafa Mərdanov, Əhməd Rumlu və başqalarından ibarət yaradıcı heyət tərəfindən olduqca mükəmməl şəkildə çəkilib tamaşaçıların ixtiyarına verilmişdir.

Fikrimizcə, filmin ssenarisində bir sıra kobud xətalara yol verilib. Filmin ssenarisini yazan Sabit Rəhmanın birinci xətası dahi Üzeyir bəyin operettasındakı personajlardan biri - Qoçu Əsgərin keçi gəzdirən obraz kimi verilməsidir. Üzeyir bəyin operettasında Qoçu Əsgərin keçisi yoxdur və Qoçu Əsgər, sadəcə, lovğa, yalançı, ədabaz, eyni zamanda öz gopları ilə gülüş doğuran bir surətdir. Sabit Rəhman isə filmin ssenarisində Qoçu Əsgərin şəhərin bazar-meydanlarında keçi ilə dolaşdığını göstərir.

Bakının XX əsrin əvvələrinin tarixindən xəbəri olanlar çox yaxşı bilirlər ki, keçini Qoçu Nəcəfqulu gəzdirirmiş və o qoçu Nəcəfqulu ki, 1918-ci ildə ermənilərdən ibarət daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri Bakıda yerli müsəlman əhaliyə qarşı qətliyam törədərkən Bakıdakı igidləri başına yığıb Məmməd Əmin Rəsulzadənin və Əhməd bəy Ağaoğlunun əzmkarlığı, qətiyyəti ilə Anadoluda toplanan, Azərbaycanı kafir caynağından xilas etməyə gələn "Qafqaz İslam Ordusu" Bakının beş kilometrliyindəki "Qurd qapısı"na çatana qədər sayca onlardan yüz dəfə çox olan ermənilərə qarşı qəhrəmancasına savaşmış, təkbaşına elə iki yüzdən yuxarı daşnakı məhv etmişdir. Onun igidliyi haqqında eşidən Qafqaz İslam Ordusunun başçısı Nuru paşa Qoçu Nəcəfqulunun sinəsinə "İgidliyə görə" medalı taxmışdı.

Hüseyn Ərəblinskiyə həsr etdiyi bir pərdəlik pyesdə el ağsaqqalı, el atası, Azərbaycan xalqına misilsiz xeyirxahlıqlar etmiş Hacı Zeynalabdin Tağıyevi insanlığa sığmayan bir şəkildə təhqir eləyən Sabit Rəhman, burada da Qoçu Əsgəri Qoçu Nəcəfqulunun prototipi kimi qələmə verərək özü də bilmədən xalq qəhrəmanımızın ruhuna hörmətsizlik etmişdir.

Lakin bu ssenaridə Sabit Rəhmanın xətası tək bundan ibarət deyil. O, Üzeyir bəyin, Hüseyn Ərəblinskinin, Mirzə Ələkbər Sabirin obrazılarını ssenariyə salaraq onların guya səhərdən-axşama qədər "Molla Nəsrəddin" mətbəəsində qərar tutduqlarını göstərir. Bununla da, Üzeyir bəy tərəfindən zərgər dəqiqliyi ilə işlənmiş bu əsərin bədii səviyyəsini aşağı endirir. Əfsuslar olsun ki, tamaşaçılar Üzeyir bəyin bu əsərini Sabit Rəhmanın xətaları ilə birlikdə qəbul edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Üzeyir bəy "Leyli və Məcnun"dan başqa yaratdığı operaların mövzusunu xalq nağıllarından, xalq dastanlarından götürmüşdür. Ədib Azərbaycan xalqınının müdrikliyini ifadə edən, mənalı, məntiqli, tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan xalq yaradıcılığından faydalanmışdır.

Bu baxımdan ədibin 1911-ci ildə yaratdığı, ilk dəfə 1912-ci ildə H.Ərəblinskinin rejissorluğu, Müslüm Maqomayevin dirijorluğu ilə Tağıyev teatrında oynanılan və böyük tamaşaçı sevgisi qazanan, eyni zamanda uzun illər repertuardan düşməyən "Şah Abbas və Xurşidbanu" operettası oldqca təqdirəlayiqdir.

Əsərin mövzusu xalq ədəbiyyatından götürülmüşdür. Şah Abbas öz qoşunu ilə meşədən keçərkən atası və qardaşları ilə birlikdə meşədə odun doğramağa gəlmiş Xurşidbanu ilə rastlaşır. Qızın gözəlliyi şahı valeh edir. Odur ki, dərhal ona evlənmək təklif edir. Lakin Xurşidbanu şaha ərə getməyə bir şərtlə razılaşır ki, şah hansısa bir peşəni öyrənsin. Şah qızın ağıllı təklifini qəbul edir və bir ustadan keçəçilik sənətini öyrənir. Bundan bir qədər keçəndən sonra şah xəbər tutur ki, Şirazda hər gün insanlar yoxa çıxır. Şah bunu yoxlamaq üçün təğyiri-libas olub dərviş libası geyinib, necə deyərlər, kəşfiyyata çıxır. Şiraz şəhərini gəzərkən şah bir divanənin dilindən eşidir ki, yeməkxana sahibi Məstavər yeməkxanasına gələnlərə insan əti yedizdirir. Şah bu sirri dərindən öyrənməkdən ötrü Məstavərin yeməkxanasına gəlir və Məstavər onu tələyə salaraq zirzəmiyə atır. Burada şah Məstavərin

məhbus elədiyi insanlardan öyrənir ki, Məstavər hər gün iki dustağın başını kəsib ətindən xörək bişirərək yeməkxanasındakı müştərilərə yedizdirir və bununla çoxlu pul qazanır. Bir qədər sora növbə Şah Abbasa çatır, Məstavər onu da aparıb kəsmək istəyərkən Şah Abbas ona "əgər təklifimə razı olarsan, daha artıq pul qazana bilərsən", - deyir. Məstavər ona inanıb xeyli yun və keçə toxumaq üçün alət gətizdirir. Şah Abbas əla bir keçə toxuyub Məstavərə deyir ki, apar bunu Şah Abbasın vəzirinə ver, bu zaman o sənə o qədər pul verəcək ki, sənin daha insanların başını kəsib müştərilərinə yedizdirməyinə eytiyacın qalmayacaq. Şah Abbasın, sadəcə olaraq, bir dərviş olduğunu düşünən Məstavər keçəni götürüb vəzirin yanına gəlir. Vəzirlə Xurşidbanu keçəni görən kimi onun Şah Abbas tərəfinbdən toxunduğunu başa düşürlər. Bundan sonra vəzir qoşun götürüb Məstavərin gizli zirzəmisinə gələrək həm Şah Abbası, həm də onunla bir yerdə olan məhbusları xilas edir.

Hadisələrin gedişatı həyəcanlı, finalı isə nikbin olan əsər belə bir sonluqla bitir.

"**ŞAH** - Xurşid, doğurdan da mən çox xoşbəxtəm ki, sənə düçar oldum və yenə xoşbəxtəm ki, sənin məğruranə sözlərini qəbul edib, sənət öyrəndim, bir sənət ki, məni və vətən övladını bu vadidə, bu naşidə zülmdən xilas eylədi. Görünür ki, mənim millətə olan məhəbbətim Allaha xoş gəlibdir ki, səni mənə kömək göndəribdir. Bu gündən sonra belə sən, odunçunun qızı, mənim, İran padşahının hərəmisən! Qoy valideynin fəxr etsin. Səni bütün hərəmlər içrə şahi-zənan etdim (7., s.148).

Üzeyir bəyin üstün cəhətlərinə paxıllıq eləyənlər onun zülmkar quruluşu tərifləmədiyini görüb həm Azərbaycanın o vaxtki rəhbəri Mir Cəfər Bağırovun, həm də NVDK-nın baş müstəntiqi erməni Markaryanın qəbuluna gedərək cürbəcür böhtanlar ataraq onu həbsə aldırmaq istəmişlər. Lakin vətən xainlərinin ciddi-cəhdi boşa çıxır. Çünki SSRİ-nin rəhbəri İ.Stalin 1915-ci ildə Bakıda, Tağıyev teatrında Üzeyir bəyin dahi Füzulinin misilsiz əsəri "Leyli və Məcnun" əsərinin motivləri əsasında bəstələdiyi möhtəşəm operaya tamaşa etmiş və çox bəyənmişdi.

Təsadüfi deyil ki, 1943-cü ildə ermənilərin ABŞ-da Üzeyir bəyin "Arşın mal alan" əsərini ekranlaşdıraraq öz adlarına çıxarmasından xəbər tutan Stalin Azərbaycan kinematoqraflarına bu əsəri tezliklə ekranlaşdırmağı tapşırmış və iki il müddətində Rza Təhmasib tərəfindən ekran təcəssümü tapan əsərə baxandan sonra həm Üzeyir bəyə, Rza Təhmasibə, baş rolların ifaçıları Rəşid Behbudova, Leyla Bədirbəyliyə, o cümlədən Vəli rolunun ifaçısı Lütfəli Abdullayevə, Cahan xala rolunun ifaçısı Münəvvər Kələntərliyə "Stalin mükafatı" (SSRİ Dövlət mükafatı) vermişdir. Bundan əvvəl isə Stalin 1937-ci ildə Üzeyir bəyin "Koroğlu" operasına tamaşa edərək əsəri çox bəyənmiş və bu münasibətlə ədibi həm Stalin mükafatına, həm də SSRİ xalq artisti fəxri adına layiq görmüşdü.

Üzeyir bəy Füzuli aşiqi idi, Füzulini sevirdi və bəlkə də, bu sevgi onun istedadını birə on artırmışdı. Çünki Füzuli, həqiqətən də, bir dünyadır. Bu dünyaya varid olmaq insana çox şeylər verir. Lakin Üzeyir bəy bütün klassiklərə, o cümlədən dahi Nizami Gəncəviyə də hörmətlə yanaşırdı və təsadüfü deyil ki, böyük şairin iki möhtəşəm qəzəlinə musiqi bəstələmişdi.

Lakin bu heyrətamiz bəstələr elə-belə meydana gəlməmişdi. Üzeyir bəy bu əsərlərə musiqi yazmamışdan əvvəl onların əruz vəzninin hansı bəhrlərində olduğunu öyrənmiş və bu bəhrlərin incəliklərinə bələd olandan sonra onlara musiqi bəstələmişdi.

Onu da qeyd edək ki, "Sevgili canan" qəzəlini fars dilindən gözəl şairəmiz Mirarid Dilbazi, "Sənsiz" əsərini isə ədəbiyyatşünas-alim Cəfər Xəndan Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Sovetlər Birliyi dövründə bəzi tədqiqatçılar Üzeyir bəyin guya əsərlərində köhnəliklə yeniliyi qarşı-qarşıya qoyduğunu yazır, guya köhnəliyin, yəni İslam dini ehkamları ilə sistemləşmiş həyatın tərəqqiyə, səadətə mane olduğunu, nəticədə isə yeniliyin köhnəlik üzərindən qələbəsini ali bir məqsəd kimi vurğulayırdılar. Lakin bunlar totalitar rejimin istəyinə cavab verən tədqiqatlar idi və bu tədqiqatçılar ya Üzeyir bəyin irsini anlamırdılar, ya da elə hakimiyyətə şirin görünməkdən ötrü həqiqəti əks etdirməyən tədqiqatları bir-birindən köçürürdülər.

Əslində isə Üzeyir bəy öz tarixi keçmişini qamçılayan bir adam deyildi, əksinə milli və dini dəyərlərimizi əziz tutan, ulularımızdan axıb gələn adət-ənənələrə çox bağlı bir şəxsiyyət idi. Belə ki, bunu onun bütün əsərlərində görmək olar. Məsələn, sənətkarın 1912-1913-cü illərdə Moskva və Peterburq şəhərlərində musiqi təhsilini mükəmməlləşdirdiyi bir zamanda musiqili dram kimi şah əsəri sayılan "Arşın mal alan"ı qələmə almışdır.

Əsərin qəhrəmanı tacir Əsgər evlənmək istəyir, lakin müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır. Çünki dövrün havasına rəğmən müsəlman qızları bayırda-bucaqda gəzib dolaşmırlar. Buna görə də dostu Süleymanın məsləhəti ilə arşınmalçı qiyafəsinə düşüb qapı-qapı gəzərək zövqünə uyğun qız axarır.

Nəhayət, Gülçöhrəni görəndən sonra bir könüldən min könülə ona aşiq olur. Buna görə də dostu Süleymanı Gülçöhrənin atası Sultan bəyin yanına elçiliyə göndərir.

Əgər Süleyman el adət-ənənəsi ilə dostu Əsgər üçün Sultan bəyin yanına elçiliyə gəlir və Sultan bəy də gözəl əxlaqlı qızı Süleymana inanıb üzünü görmədiyi Əsgərə verir. Göründüyü kimi, bu əsərdəki kişi obrazları - Əsgər, Süleyman, Sultan bəy Azərbaycan xalqının kişilik simvollarıdır. Məsələn, Sultan bəy maddi cəhətdən o qədər də zəngin olmasa da, illərdir qızından savayı qardaşı qızını da himayəsinə götürüb. Lakin onun danışığında, hərəkətlərində bir ağayanalıq var, elə bu səbəbdən də arşınmalçı Əsgəri həyətindən qovarkən: "Mən bəylərlə plov yemirəm ki, bığım yağa batar, gədanım birisi məndən qız istəyir", -deyir.

Bir sözlə, Üzeyir bəy bu əsərdə "O olmasın bu olsun" əsərindəki müflisləşmiş, onun-bunun cibinə göz dikən tüfeyli bəylərin əksinə, əqidəli, əzəmətli bütöv xarakterli kişi obrazları yaratmışdır. Bu da öz növbəsində ədibin adıgedən əsərdə köhnəliklə yeniliyin mübarizəsini ifadə etmək deyil, xalqın genetik kodunda qərarlaşan əyilməzliyi, vüqarı, məğrurluğu əks etdirmək istəyindən irəli gəlir. Hamı bilir ki, quruluşdan asılı olmayaraq, Azərbaycan xalqı maddi cəhətdən nə qədər korluq çəksə də, bunu kimsəyə bildirməmiş, aclığını öz içindən dəf eləmiş, murdar ermənilər kimi boynuna torba salıb yeddi yaylıqla ağlayaraq dilənməmişdir.

Üzeyir bəy Hacıbəyli də məhz bu xalqın övladı idi, bu xalqın içindən çıxmışdı. Xalqın milli mentalitetinə, psixologiyasına, mənəviyyatına çox yaxşı bələd idi, eyni zamanda o, bir sıra nankor adamlar kimi xalqının keçmişinə rusları, ermənilər idealizə edən əsərlər yazmamışdır. Əksinə, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini, əxlaqi keyfiyyətlərini öz əsərlərində yüksək sənətkarlıqla əks etdirmiş və gələcək nəsillərə yadigar qoymuşdur. Buna görə də Üzeyir bəy Hacıbəylinin bütün əsərləri daima böyük uğur qazanmış və qazanmaqdadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Абасова Э. (1986). "Узеир Гаджибеков". I (Композиторы Азербайджана). Б.: Ишыг: 20.

2. Абасова Эльмира . (1975). Узеир Гаджибеков. Баку: Азербайджанское государственное издательство. 53–60.

3. Анар. (1985). Аккорды долгой жизни: Киноповесть об Уз. Гаджибекове(Литературный Азербайджан). Б. 17.

4."Ceyhun Hacıbəyli - istiqlal aşiqi və istedadlı qələm sahibi". modern.az. İstifadə tarixi:2020-01-05.

5. *Сеидзаде Д.Б. (1991).* Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России (PDF). *Азербайджанское государственное издательство, г. Баку. 79, 80.* ISBN 5—552-00980—0. Arxiv surəti 24 avqust 2014 tarixindən Wayback Machinesaytında

6.Земфира Сафарова. Узеир Гаджибеков. Выдающиеся люди Азербайджана. — И:Язычы, 1985 — стр. 15.

7.Hacıbəyov Üzeyir. Əsərləri, I cild, Bakı, AZSSR EA, 1964, 320 s.

Açar sözlər: Qarabağ, Şuşa, bəstəkar, operetta, dramaturgiya, komediya.

Ключевые слова: Карабах, Шуша, композитор, оперетта, драма, комедия.

Keywords: Karabakh, Shusha, composer, operetta, drama, comedy.

XÜLASƏ

Üzeyir bəy Hacıbəyli heyrətamiz bir dərəcədə vətənpərvər bir insan olmuşdur və elə bu səbəbdən də onu təkcə Azərbaycan musiqisində misilsiz xidmətlər göstərən sənətkar kimi deyil, həm də onu böyük mütəfəkkir ziyalı, ruhən, qəlbdən doğma elinə, xalqına bağlı olan əsl fədai, bütün həyatını azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə həsr etmiş millət təəssübkeşi kimi dəyərləndirmək və gələcək nəsillərə tanıtmaq lazımdır.

Azərbaycanın müasir peşəkar musiqi sənətinin banisi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1945), professor (1940), Azərbaycan Konservatoriyasının rektoru (1928-1929, 1939-1948), Azərbaycan SSR Bəstəkarlar İttifaqının sədri (1938-1948), 1-ci və 2-ci çağırış SSRİ Ali Sovetinin deputatı (1937, 1941). 1938-ci ildən Sovet İKP-nin üzvü olmuşdur. Azərbaycan SSR himninin və Azərbaycan Respublikasının himninin müəllifidir. Bütün Şərqdə - İslam dünyasında ilk operanın müəllifidir.

Üzeyir bəy Hacıbəyli Azərbaycan bəstəkarlığının bünövrəsini yaratmış bir sənətkardır. Bu baxımdan o, Azərbaycan bəstəkarlarının hər birinin müəllimidir. O, Azərbaycan musiqisinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Bundan başqa onun çoxşaxəli fəaliyyətini jurnalist, publisist, tərcüməçi, pedaqoq, ictimai xadim və başqa qollara ayrılır. Lakin Üzeyir bəy bədii ədəbiyyatın ən çətin janrı olan dram janrında da elə məharət göstərmişdir ki, təkcə bir dramı onun dramaturgiyanın əsaslarını, qanunlarını nə qədər mükəmməl bildiyindən xəbər verir.

РЕЗЮМЕ

Узеир бек Гаджибейли был удивительно патриотичным человеком, и поэтому он был не только композитор, оказавшим беспрецедентные заслуги в азербайджанской музыке, но и великим мыслителем, интеллектуалом, истинным приверженцем своей Родины, своего народа, всей своей свободной жизни и независимость. Его следует ценить как националиста, приверженного борьбе за независимость и представленного будущим поколениям.

Основоположник современного профессионального музыкального искусства Азербайджана. Действительный член АН Азербайджанской ССР (1945), профессор (1940), ректор Азербайджанской консерватории (1928-1929, 1939-1948), председатель Союза композиторов Азербайджанской ССР (1938-1948), депутат Верховного Совета СССР 1-го и 2-го созывов (1937, 1941), Член ВКП (б) с 1938 года. Автор гимна Азербайджанской ССР и гимна Азербайджана. Автор первой оперы во всём исламском мире.

Узеир бек Гаджибейли - музыковед, заложивший основы азербайджанской композиции. В этом смысле он является учителем каждого из азербайджанских композиторов. Он оказал беспрецедентные услуги в развитии азербайджанской музыки. Кроме того, его многогранную деятельность разделяют журналисты, публицисты, переводчики, учителя, общественные деятели и другие. Однако Узеир бек проявил такое мастерство в драматическом жанре, который является самым сложным жанром художественной литературы, что только одна драма показывает, насколько хорошо он знал основы и законы драматургии.

SUMMARY

Uzeyir bey Hajibeyli was an amazingly patriotic man, and for this reason he was not only an artist who rendered unexampled services in Azerbaijani music, but also a great thinker, intellectual, a true devotee of his homeland, his people, his whole life of freedom and independence. It should be valued as a nationalist dedicated to the struggle for independence and introduced to future generations.

Founder of modern professional Azerbaijani music. Member of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR (1945), professor (1940), rector of the Azerbaijan Conservatory (1928-1929, 1939-1948), chairman of the Union of Composers of the Azerbaijan SSR (1938-1948), 1st and 2nd convocations of the Soviet deputy (1937, 1941). He has been a member of the Soviet Communist

Party since 1938. He is the author of the anthem of the Azerbaijan SSR and Azerbaijan Republic. He is the author of the first opera in the whole East - in the Islamic world.

Uzeyir bey Hajibeyli is an artist who laid the foundation of Azerbaijani composition. In this sense, he is a teacher of each of the Azerbaijani composers. He has rendered unexampled services in the development of Azerbaijani music. In addition, his multifaceted activities are divided into journalists, publicists, translators, teachers, public figures and others. However, Uzeyir Bey showed such skill in the genre of drama, which is the most difficult genre of fiction, that only one drama shows how well he knew the basics and laws of dramaturgy.

MİR MÖHSÜN NƏVVABIN QARABAĞDA KİTAB MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA ROLU

MIR MOHSUN NEVVAB'S ROLE IN FORMING THE KARABAKH'S BOOK CULTURE

Səyyarə MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxana, ORCİD İD 0000-0002-1521-4787

Xülasə: Mir Möhsün Nəvvab XIX əsr Qarabağ mühitinin yetişdirdiyi ən böyük ədəbi simalardan biridir. M.Möhsün Nəvvab Qarabağı 1833-cü ildə Şuşa şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuş, ilk təhsilini doğma şəhəri Şuşada almış, bütün ömrünü orada yaşamış və yaratmışdır. O, özündən sonra iyirmidən çox ədəbi-bədii və elmi əsər miras qoymuşdur. Bu əsərlərin əksəriyyəti müəllifin öz xətti ilə avtoqraf şəklində yazılmış və indi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə edilir. Dövrün tələbinə uyğun olaraq o əsərlərini həm fars, həm də Azərbaycan-türk dillərində yazmışdır.

Azərbaycanda və xüsusilə Qarabağ ərazisində kitab və kitabxana işinin inkişafında Mir Möhsün Nəvvabın daha geniş və əhatəli xidmətləri olmuşdur. Həm rəssam və xəttat, həm də dekorativ sənət ustası kimi kitab tərtibatı sahəsində hərtərəfli fəaliyyət göstərən M. Nəvvab əsərlərini öz dəst-xətti ilə yazıb özünün mətbəəsində daş basma üsulu ilə çap etmişdir. O, eyni zamanda kitablara illüstrasiyalar və miniatürlər çəkir, onları cildləyir və kitab şəklinə salırdı. Onun çəkdiyi illüstrasiyalar XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitab tərtibatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu üsulla nadir kitablar yaradan M.Nəvvab onların geniş yayıla bilməsi üçün Şuşada öz hesabına mətbəə açmış və burada Litoqrafiya üsulu ilə çap edilmiş kitabların tərtibatında Şərq naxış elementlərindən böyük ustalıqla istifadə edilmişdir. Mətbəədən başqa, o, Şuşada cildxana da açaraq kitab çapı işini daha da təkmilləşdirmişdir.

Kitab çapı ilə məşğul olan M.Nəvvab bu işi genişləndirərək onu yaymaq üçün 1903-cu ildə Şuşada öz hesabına kitabxana-qiraətxana da təşkil etmişdi. Qiraətxanaya oğlu Mir İbrahimi (Miriş ağanı) müdir təyin etmişdi. Mir İbrahim Şuşa ziyalılarının köməyi ilə müxtəlif dillərdə və müxtəlif elm sahələrini əhatə edən kitablar toplayaraq zəngin kitabxana yaratmağa muvəffəq olmuşdu. Şuşa ziyalıları yeni açılmış kitabxana-qiraətxanaya kitablar bağışlamaqla onun fondunu daha da zənginləşdirmişdilər. Qiraətxana Azərbaycanda və xaricdə nəşr edilən qəzet və jurnallara abunə yazılmış, Bakıdan, Tiflisdən, Moskvadan, Hindistandan, Türkiyədən, İrandan və s. şəhərlərdən qəzet və jurnallar almağa müvəffəq olmuşdu.

Mir Möhsün Nəvvab Şuşada dünyəvi elmlərin tədris olunduğu Şuşa məktəblərinin dərsliklərlə təmin olunması üçün öz mətbəəsində müxtəlif dərs vəsaitləri hazırlayırdı. Onun müxtəlif sahələrdən bəhs edən "Kəşfül-Həqiqət", "Kifayətül-ətfal", Vüzuhül-ərqam" və "Nəsihətnamə" adlı dörd dərsliyi məlumdur. Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab" əsəri milli biblioqrafiyanın öyrənilməsi istiqamətində ilk nümunələrdən hesab olunur. Bu təzkirənin yazılması XIX əsr Azərbaycan, ən əsas isə Şuşa ədəbi mühiti ilə sıx bağlı olub. Təzkirədə XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ şairlərinin həyat və yaradıcılığı işıqlandırılmış, onların əsərlərindən parçalar verilmişdir.

Açar sözlər: Mir Möhsün Nəvvab, Şuşa, kitab tarixi, kitabxana

Summary: Mir Mohsun Navvab is one of the greatest literary figures grown up in the Garabagh literary community of the 19th century. M. Mohsun Navvab Garabaghi was born in 1833 in Shusha in an intellectual family, received his first education in his hometown Shusha, lived and created all his life there. He inherited more than twenty literary, artistic and scientific works. Most of these works were written in the author's own handwriting and are now preserved in the treasury of the Mohammad Fuzuli Institute of Manuscripts of the Azerbaijan National Academy of Sciences. According to the conditions of the time, these works were written in both Persian and Azerbaijani-Turkic languages.

Mir Mohsun Navvab had a wider and more comprehensive contribution to the development of books and library work in Azerbaijan and Garabagh. As an artist and calligrapher, as well as a master of

decorative arts, M. Navvab, who was active in the field of book design, wrote his works in his own handwriting and published them in his own printing house. He also drew illustrations and miniatures for books, bound them, and shaped them into books. His illustrations had a great impact on the development of book design in Azerbaijan in the late 19th and early 20th centuries. M.Navvab, who created unique books in this way, opened a printing house in Shusha at his own so that they could be widely distributed, and the elements of Oriental patterns were used with great skill in the design of books printed by lithography. In addition to the printing house, he opened a bookstore in Shusha and further improved the book printing business.

Navvab, who was engaged in book printing, expanded this work and in 1903 organized a library-reading room in Shusha at his own. He appointed his son Mir Ibrahimi (Mirish agha) as the director of the reading room. Mir Ibrahim, with the help of Shusha intellectuals, managed to create a rich library by collecting books in different languages and covering different fields of science. Shusha intellectuals enriched its fund by donating books to the newly opened library. He subscribed to newspapers and magazines published in Azerbaijan and abroad, and managed to get newspapers and magazines from Baku, Tbilisi, Moscow, India, Turkey, Iran and from other countries.

Mir Mohsun Navvab prepared various textbooks in his printing house to provide Shusha schools where secular sciences were taught. He is known for his four textbooks, Kashf-ul-Haqiqat, Kifayat-ul-Atfal, Vuzuh-ul-Arqam and Nasihatnameh, which deal with various fields. Mir Mohsun Navvab's work "Tazkireyi-Navvab" is one of the first examples in the study of national bibliography. The writing of this tazkire was closely connected with the literary environment of Azerbaijan and, most importantly, Shusha in 19th century. The tazkire covers the life and work of Garabagh poets of the late 18th and early 19th centuries, and gives excerpts from their works.

Keyword: Mir Mohsun Nevvab, book history, library

Giriş

“Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə ümumiyyətlə Azərbaycan yoxdur”.
Ulu öndər Heydər Əliyev.

XIX əsrin görkəmli şair və dramaturqu, nasir Həsən İxfa Əlizadə “Şuşanın tarixi” adlı əsərində “Şuşa! Bu ad nə qədər əziz, doğma, munis və sevimli bir ad; nə qədər dilnəvaz və mehriban bir ana - vətəndir. Şuşa o qədər gözəl bir yerdir ki, onun adı qarşısında daima diz çökərək "xaki-payini" hörmətlə öpmək mənim ən müqəddəs vəzifəm olub. Bu şəhərin uğrunda hər bir varlıqdan: candan, maldan, həyatdan və sairədən keçmək, al qanlara bulanmaq, məhv olmaq mənim üçün ən müqəddəs bir səadət və şərəfli bir haldır” deyərək Şuşa uğrunda canından keçməyi səadət və şərəf hesab etdiyini dilə gətirmişdir. (Qarabağnamələr, S.75.)

Azərbaycan musiqisinin beşiyi”, “Zaqafqaziyanın konservatoriyası”, “Qafqazın sənət məbədi”, “Kiçik Paris” adlandırılan Şuşa şəhəri hələ keçmiş zamanlardan Qarabağın mədəniyyət mərkəzi sayılır. Bu qədim şəhərdə 549 qədim yaşayış binası, 17 məhəllə, 17 məscid, 6 karvansara, 3 türbə, 2 mədrəsə və s. olmuşdur. (Quliyev, 2021)

Azərbaycanın dilbər güşələrindən olan Şuşa haqqında çox yazılıb. Şuşa Şərqin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub, milli memarlıq uslubu ilə seçilir və orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsi adlandırılır. Mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza, incəsənətimizə bəxş etdiyi tarixi şəxsiyyətləri ilə seçilən, milli muğam sənətinin beşiyi sayılan Şuşa şəhəri Azərbaycan tarixinə Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Firudin bəy Köçərli, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi dahi şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

Şuşa şəhərinin yetişdirdiyi nadir istedada malik böyük zəka və elm sahiblərindən biri də, ömrü buyu Şuşanın mədəni və ictimai həyatında fəal işirak etmiş və zəngin elmi irs qoyub getmiş Mir Möhsün Nəvvabdır.

XIX əsrdə yaşayıb yaradan böyük alim, şair, mahir rəssam, musiqişünas, gözəl təzkiräçi, naşir və tanınmış müəllim Mir Möhsün Nəvvab özünəməxsus yüksək keyfiyyətləri ilə səciyyələnən şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Nəvvab Qarabağda Natəvandan sonra ən böyük şəxsiyyət hesab olunur və çoxşaxəli yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. O, özünün "Divan"ında da bu haqda məlumat vermişdir: "Mən Mir Möhsün Nəvvab Hacı Mir Əhməd oğlu Qarabağın Şuşa şəhər sakini, hicri-qemeri 1249 (1833)-cu ildə anadan olmuşam. Elə o şəhərdə də boya-başa çatıb, təhsilimi də bu şəhərdə almışam. Oxuduğum zaman riyaziyyat, ədəbiyyat, nücum (astronomiya) və musiqi elmlərini də öyrənmişəm." (Nəvvab, 2006, S.11)

Atası Hacı Mir Əhməd oğlunu oxutmuş və onu müəllim kimi görmək istəmişdir. Tez bir zamanda yaxşı bir müəllim kimi tanınan Nəvvab həm də şair kimi şöhrət tapir. Şuşada yaşayan şairlərimiz Nəvvabın ətrafına toplaşır və o, Azərbaycanın bu şəhərində "Məclisi-fəramuşan" adlı ədəbi məclis təşkil edir. Bu məclisin bir çox şairlərimizin sənətkar kimi formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. (Əhmədov, 2006)

Mir Möhsün Nəvvab XIX əsr Qarabağ mühitinin yetişdirdiyi ən böyük ədəbi simalardan biridir. Ensiklopedik biliyə malik olan Nəvvab ədəbiyyatşünaslıq, musiqi, pedaqogika, əxlaq, astronomiya, kimya və lüğətçilik sahələrinə aid iyirmidən artıq kitab yazmışdır. O, didaktik xarakter daşıyan "Kəşfül-həqiqə", "Kifayətül-ətfal", "Ziyaül-ənvar", "Vüzuhül-ərqam", "Bəhrül-hüzən", "Məzamir", "Divan", "Şəmsül-hidayə", "Təzkirə", "500 nəsihət", "Risaleyi-batilüs-sehr", "Erməni-müsəlman münaqişəsi" və s. əsərlərin müəllifidir. (Nəvvab,1995)

M.M.Nəvvab eyni zamanda xəttat və nəqqaş kimi də məşhur olmuşdur. Onun əsərlərinin əksəriyyəti müəllifin öz xətti ilə yazılmış və AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə edilir. Dövrün tələbinə uyğun olaraq o, əsərlərini həm fars, həm də Azərbaycan-türk dillərində yazmışdır. Mir Möhsün Nəvvab Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan "Təzkireyi-Nəvvab" əsərinin özünə həsr etdiyi hissəsində bioqrafiyası və yazdığı əsərlər haqqında məlumat verir, şeirlərindən nümunələr təqdim edir.

Nəvvab kitab tərtibatı sahəsini də yaxşı bilirdi. Kitabın ünvan səhifəsini (titul vərəqi), onun girişini və əsərin başlanğıcını müvafiq olaraq "başlıq"larla və əsərin sonunu "sonluq"la qeyd edir və tamamlayırdı. Mənzum əsərlərin mətnini yazarkən səhifədə iki və dörd sütuna bölürdü. İlk qoşa səhifələrin haşiyə və sətirləri arasını zər və rəngli boyalarla zinətləndirirdi; hər səhifənin mətnini "cədvəl" adlanan çərçivəyə salırdı. Əsərin adını və ayrı-ayrı fəsillərini nibətən iri "nəsx" xətti ilə, əsas mətni isə adətən "nəstəliq" xətti ilə yazardı. (Qazıyev ,1974, S. 181)

Nəvvab kitab yazmaq üçün mürəkkəbi özü düzəldirdi. O öz "Divan"ında mürəkkəb düzəltmək qaydası haqqında yazır: "Təmiz düyünü duzlu suda islatdıqdan sonra tavaya töküb yanana qədər qızartmalı. Sonra suda isladıb qaynatdıqdan sonra parçadan keçirməli (süzməli). Elə ki təmizləndi, təmiz suya töküb, yenidən qatılaşıb qır şəkli alana qədər qaynatdıqdan sonra tavaya his töküb xəmir etməli. Xəmir hisi tam götürüb bərkiyənə qədər onu qarışdırmalı və sonra çıxarıb qurutmalı. Beləliklə, mürəkkəb hazır olur". (Nəvvab, 2006, S.202.)

O, hələ cavan ikən, rəssamlıq sahəsindəki bacarığını nəzmə çəkərək hicri 1312 /1894-cü ildə qələmə aldığı "Divan"ında özünün nəqqaşlığına dair fəxriyyə yazmışdır.

Çindən də gələ bilməz mənim kimi nəqqaş,
Gər çin-çin yığılsalar nəqqaşlar.
Qələm atımı gülzarə doğru səyirtsəm əgər,
Rəng-bərəng güllər və reyhanlar yığaram.
Mənim o gülzarıma baxanda, Çin nəqqaşı olan
Xaşəçin Maninin heyrət barmağı dodağında qalar.

Öz dövrünə görə geniş biliyə və çoxcəhətli istedada malik olan Nəvvab gənc yaşlarından rəssamlıq sənətinə də maraq göstərmiş, əsərlərinə illüstrasiyalar və miniatürlər çəkmişdir. M.M. Nəvvab özünün "Kəşkül-həqiqət" (1894) adlı kitabının hər üç cildini bir neçə dəfə köçürmüş və əsəri illüstrasiyalarla bəzəmişdir. Əlyazmalar İnstitutunda həmin əsərin ayrı-ayrı cildlərinin hicri 1312-1321-ci illərdə müəllifin özü tərəfindən köçürülmüş 11 nüsxəsi mühafizə edilir. Əsərin üç əlyazması bədii tərtibatı ilə diqqəti cəlb edir. Bu ilk növbədə "Kəşfül-həqiqət"in birinci cildinin 1896-cı il əlyazmasıdır. (Qazıyev, 1974)

Mir Möhsün Nəvvabın çoxşaxəli fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini onun naşirliyi təşkil edir. Bu hadisə XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitində çap məsələlərinin, naşirlik mədəniyyətinin bərqərar olmasını əks etdirir. Görkəmli ədibin bu fəaliyyəti Azərbaycanda kitab nəşrinin tarixinin öyrənilməsi üçün əsas faktlardandır.

Mir Möhsün Nəvvabın Şuşada "daş basma" mətbəəsi var idi. Bu mətbəə vasitəsilə o, bir çox kitablar, qitələr, qəzetlər və xırda şeirlər çap etdirmişdir. Bu mətbəə Gövhəriyyə məscidinin cənubunda olan mənzillərin birində yerləşirdi. Nəvvab Gülablı kəndindən "cırt-cırt" deyilən xüsusi daş gətirdib, onun vasitəsilə çap işini aparardı. Əvvəllər çap üçün istifadə etdiyi daş çox kiçik idi. Sonradan böyük bir daş gətirdib bu çap işini davam etdirmişdir. Bu daş vasitəsilə zərli nəqşli şəkillər də çıxarardı. Bu qayda üzrə həmin daşda çap olunan kitabların üzəri müxtəlif gül və bülbül rəsmləri ilə bəzədilmişdir.

Nəvvab çap üçün hazırlanmış daşın üzərinə "bəzir yağı" və nişasta sürtüb sonra kağızları onun üstünə qoyaraq çap işini axıra kimi davam etdirərdi. O, uzun zaman bu qayda ilə çap daşından istifadə etmişdir. Şuşa şəhəri ermənilər tərəfindən işğal olunana kimi Nəvvabın çap daşı Şuşa mətbəəsində saxlanılırdı. Mir Möhsün Nəvvab Gövhər ağa məscidinin cənubunda olan mənzillərin birində cildsazlıq dəzgahı düzəldərək xalqın ehtiyacını və o cümlədən şagirdlərin dərsliklərlə təchiz olunması üçün kitablara cild çəkilməsi işini həll etmişdir. Cildsazlıq işilə əsasən üç nəfər məşğul olurdu: oğlu Mir İbrahim, Cabbar Abış oğlu və Bilal Baxşəli oğlu. Bu şəxslər gündə 50-dən 100-ə kimi cild düzəldirdilər. Bu qayda üzrə şəhərdə cildsazlıq işi həll olundu və kitabların xarab olmasının qarşısı alındı. Sonra Nəvvab belə bir elan verir ki, hər kəs cildləmə işini öyrənmək arzusunda olan qeyd olunan ünvana müraciət etsin. Bunun nəticəsində gənclərdən bir çoxları cildləmə sənətini öyrənməyə nail oldular. (Mirzə Xosrov Şaiq, 1983)

Öz mətbəəsində Nəvvab 50-yə qədər kitabın nəşrinə nail olmuşdur. Hətta öz əsərlərindən bir neçəsini burada çap etdirmişdir. Nəvvab "Divani-əşari farsi" (Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır) adlı əsərinin daşbasma üsulu ilə çapında maraqlı bir məqamı qeyd edir. O yazır ki, mətbəənin imkanı məhdud olduğu, yazını daşa köçürən "xoşnəvis" katibin olmaması üzündən "Divani-əsari-fars" cəmi 64 səhifədən ibarət oldu. (Əliyev, 2016, S.72)

M.M. Nəvvab Şuşada yeni tipli məktəbin yaradılmasının təşəbbüskarı olmuşdur. O həm də, dünyəvi elmlərin tədris olunduğu Şuşa məktəblərinin dərsliklərlə təmin olunması üçün öz mətbəəsində müxtəlif dərs vəsaitləri hazırlayırdı. Onun müxtəlif sahələrdən bəhs edən "Kəşf-ül-Həqiqət", "Kifayətül-ətfal", Vüzuhül ərqam" və "500 nəsihət" adlı dörd dərsliyi məlumdur. (Çingizoğlu, 2003)

Onun "Kifayətül-ətfal" əsəri dərslik kimi böyük əhəmiyyətə malik idi. Nücum (astronomiya) elmi ilə maraqlanan Mir Möhsün Nəvvab dövrünün səviyyəsində astronomiya biliklərinə yiyələnmiş və onları "Kifayətül-ətfal" əsərində bir yerə toplayıb sistemləşdirmişdir. O zaman Şərqdə mövcud olan astronomiyaya aid dərs vəsaitləri arasında Nəvvabın kitabı ən kamili hesab olunur.

"Təzkireyi Nəvvab" əsərində müəllif Mir Mehdi Xəzani haqqında yazdığı qeydlərində Xəzaninin ibtidai məktəb uşaqları üçün yazdığı "Şərait-ül-islam" risaləsinin Nəvvabın çapxanasında iki yüz tirajla nəşr edildiyi haqqında məlumat verir. Bu isə Nəvvabın davamlı olaraq nəşriyyat fəaliyyəti ilə məşğul olduğuna sübutdur. (Nəvvab,1995)

Vaxtilə Nəvvabın "Üsuli-cədid" məktəbində oxumuş Cəlil Bağdadbəyov öz xatirələrində yazır: "Mən uşaq ikən məktəbdə Novruz bayramına 3-4 gün qalmış şagirdlərə "kətə"lər, yəni şeir ilə yazılmış və qıraqları şəkillərlə bəzənmiş, əl mətbəəsində çap olunmuş vərəqələr paylayardılar. Məktəblərdə şəkil çəkmək qadağan olunduğundan, uşaqlar "kətə" paylanan günü həsrətlə gözləyərdilər. "Kətə"lərin şəkillərini Nəvvab özü çəkib, daş çapında hazır edər, Şuşanın bütün məktəblərinə paylayardı. (Axundov,1986, S.174.)

XX əsrin əvvəllərində Şuşada Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən yaradılmış qiraətxana-kitabxana Azərbaycanda kitab mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Nəvvabın təşəbbüsü ilə qiraətxana-açılan zaman artıq "Məclisi fəramuşan"ın fəaliyyəti zəifləmişdi. Qiraətxananın təşkilində şairə Xurşidbanu Natəvanın oğlu Mehdiqulu xan Usmiyevin və başqalarının böyük dəstəyi olmuşdur. Şuşa ziyalıları yeni açılmış kitabxana-qiraətxanaya kitablar bağışlamaqla onun fondunu daha da zənginləşdirmişdi.

Bu qiraətxana Şuşa məscidinin həyətində bir mərtəbəli binada təşkil olunmuşdu. Nəvvab qiraətxanaya Bakıdan "Əkinçi", Tiflisdən "Ziya", "Kəşkül", "Qafqaz", Moskvadan "Pravda" və "İskra" qəzetləri ilə bərabər müxtəlif jurnallar da gətirdirdi. Hətta Hindistandan "Həblül-mətin", İstambuldan

"Səba", Tehrandan "Nəsiriyyət", Parisdən, Berlindən, Vyanadan, Peterburqdan xəritələr, Krımdan "Tərcüman" qəzeti gətirtməklə Şuşa əməkçiləri arasında mətbuatı yayırdı. Qiraətxanaya o zamanın maarifçi və tərəqqipərvər şəxsləri gələrdilər. Həmin dövrün ziyalılarından Haşım bəy Vəzirov, Fərhad Ağazadə, Mirzə Cəlil, Yusif Əliyev, Məmməd Həsən bəy, Mehmandarov və başqa şəxslər qiraətxanadan istifadə etməklə yanaşı, qəzet və jurnallara da abunəçi idilər. Nəvvab qiraətxananın müdirliyinə oğlu Mir İbrahimi təyin etmişdi. Qiraətxanada iki otaq var idi. Otağın böyüyü oxuculara məxsus idi. Digər otaqda dərs ləvazimatları: dəftər, qələm və s. satılırdı. Bundan başqa orada tarixi, bədii və elmi kitablar da vardı. Qiraətxananın oxucularından ayda 25 qəpik pul alınardı. Kasıblardan pul alınmırdı. Qiraətxana hər gün oxucularla dolu olardı. Oraya gələn qəzetləri Mir İbrahim xüsusi uşaq ayıraraq, onun vasitəsilə camaata çatdırardı. (Mirzə Xosrov Şaiq, 1983)

M.M.Nəvvab həm də "Ziya", "Tərcüman" və Qafqaz" qəzetlərində müxbir olmuşdur. Onun "Ziya" qəzetində dərc edilən müxbir məktubları o zamankı Şuşa və Qarabağ ictimai –iqtisadi və mədəni həyatını aydın təsəvvür etməyə imkan verir. (Axundov,1986)

Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab" əsəri milli biblioqrafiyanın öyrənilməsi istiqamətində ilk nümunələrdən hesab olunur. Bu təzkirənin yazılması XIX əsr Azərbaycan, ən əsas isə Şuşa ədəbi mühiti ilə sıx bağlı olub. Bu dövrdə Şuşa şəhərində iki ədəbi məclis – "Məclisi-üns" və "Məclisi fəramuşan" fəaliyyət göstərirdi. Mir Möhsün Nəvvab da "Məclisi fəramuşan"a rəhbərlik etmişdir. Klassik irsin araşdırılması, poeziya və ədəbi nümunələrin təhlili, başqa ədəbi məclis üzvləri ilə şeirləşmə, bu şeirləşmələrin nəticələrinin təhlili «Təzkireyi-Nəvvab» kimi bir əsərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Mir Möhsün Nəvvab təzkirənin müqəddiməsində etiraf edir ki, bu əsəri yaxın dostlarının təhriki ilə 1891-ci ildə yazmağa başlamış və 1892-ci ildə bitirdikdən sonra da üzərində işləmişdir. Bunu təzkirədə olan qeydlər və boş buraxılmış səhifələr də sübut edir. Təzkirənin bütün nəsr hissəsi və şeirlərinin böyük qismi fars dilindədir. Təzkirədə XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ şairlərinin həyat və yaradıcılığı işıqlandırılmış, onların əsərlərindən parçalar verilmişdir. (Nəhmətova, 2012)

"Təzkireyi-Nəvvab" əsəri üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Vaqif, Vidadi, Kərbəlayı Şəfi Vazeh, Qasım bəy Zakir, Cəfərqulu xan Arif Nəva, Məhəmməd bəy Aşiq, Aşıq Pəri, Abdulla bəy Asi və başqaları daxil olmaqla otuz beş, ikincisində isə Natəvan, Mehdiqulu xan Vəfa, Fatma xanım Kəminə, Həsənəli xan Qarabağı, Mirzə Rəhim Fəna, Məmo bəy Məmai, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Mir Abbas Ağah, Mir Mehdi Xəzani və başqaları olmaqla əlli altı şair barədə məlumat verilir. Bu şairlərin birinci qismi müəllifin zamanında artıq öz dünyasını dəyişmişdi. İkinci qismini isə Nəvvab yaxından tanıyırdı, onlarla şəxsi və ədəbi əlaqəsi var idi. Üçüncü hissə isə kitabın sonunu əhatə edir. Burada Qarabağın vəfat etmiş və həyatda olan şairlərinin öz adlarına müvafiq həcv, satira və s.-dən ibarət pərakəndə şeirləri təqdim edilir, bəzi səbəblər üzündən təzkirəyə düşməyən 14 Qarabağ şairi haqqında çox qısa bilgi verilir. Nəvvab öz müasirləri haqqında fikir və mülahizələrini bu əsərdə ümumiləşdirmişdir. Bu əsərin digər bir mühüm məziyyəti isə orada bir sıra xəttatlar, nəqqaşlar, müəllimlər, xanəndələr və musiqişünaslar haqqında məlumatların verilməsidir. (Nəvvab, 1995)

Təzkirədə Nəvvabın öz xəttindən əlavə, iyirmiyə qədər şairin də avtoqraf nümunələri təqdim edilir. Azərbaycan əlyazma kitabı tarixində avtoqraf nüsxələri tədqiq edən gənc tədqiqatçı G.Qayıblının yazılarında qeyd etdiyinə görə, təzkirələrə avtoqraf vərəqlərin daxil edilməsi ideyası nəinki Azərbaycanda, bəlkə də bütün Yaxın Şərqdə Mir Möhsün Nəvvaba aiddir. (Nəvvab, 1995, S.5)

Nəticə: "86 il ömür sürdüm, ancaq mənə elə gəlir ki, bu dünyaya dünən gəlmişəm" deyən Mir Möhsün Nəvvab Tanrının ona verdiyi ömürdən səmərəli istifadə edərək, mədəni və milli örnəyə çevrilmişdir. Nəvvabın milli, klassik bədii ənənələrə bağlı olan yaradıcılığı Azərbaycan tarixinin unudulmaz səhifələrindən birini təşkil edir.

YUNESKO-nun qərarı ilə 1960-cı ildə Nəvvabın barelyefi qoyulub, qəbri üstündə abidə ucaldılmışdır. Ermənilərin 1992-ci ildə Şuşa şəhərinə hücumu zamanı Nəvvabın Şuşada, Cıdır düzündəki heykəli və ev muzeyi dağıntıya məruz qalmışdır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan xalqının Nəvvab, Üzeyir Hacıbəyov, Xurşud Banu Natəvan, Molla Pənah Vaqif və s. kimi bir çox görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin Şuşada saxlanılan zəngin irsi - əlyazmaları, məktubları, rəsmləri və digər şəxsi əşyaları erməni təcavüzü nəticəsində məhv edilmişdir.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Axundov, N. Mir Möhsün Nəvvab // Azərbaycan jurnalı.- 1986.-2 fevral.-S.172-176.
2. Çingizoğlu, Ə. Qarabağda maarif (1750-1950)- Bakı: Zərdabi, 2003.- 288 s.
3. Əhmədov, S. Azərbaycan tarixindən yüz şəxsiyyət. - Bakı: Ayna Mətbu Evi, 2006.-360 s.
4. Əliqızı, T. Nəvvab Dühası//Azərbaycan.-2008. 1 aprel.-S.7.
5. Əliyev, Ə.Qarabağ ədəbi mühti və Mir Möhsün Nəvvab:Monoqrafiya.-Bakı: [n.y.], 2016.-168 s.
6. Qarabağnamələr. II kitab/ Elmi red.:N.Axundov.-Bakı: Şərq-Qərb , 2006.-247 s.
7. Qazıyev, A. Mir Möhsün Nəvvabın bədii yaradıcılığı//Azərbaycan jurnalı.- 1974.-№7.- S. 179-183.
8. Quliyev, C. Tarixi Şuşa şəhəri və Gövhər ağa məscidi//Təhsil jurnalı.-2021.-30 aprel.
9. Nəhmətova, K. Məhəmmədəli Tərbiyətin "Danişməndani-Azərbaycan" əsəri. Monoqrafiya. -Bakı: Elm və təhsil, 2012.-132 s.
10. Mirzə Xosrov Şaiq. Mir Möhsün Nəvvab Qarabağı haqqında xatirələrim// Qobustan incəsənət toplusu. -1983.- № 1. -S.45-47
11. Mir Möhsün Nəvvab. Seçilmiş əsərləri.- Bakı: Şərq Qərb, 2006.-216 s.
12. Mir Möhsün Nəvvab. Təzkireyi Nəvvab. -Bakı: Azərnəşr, 1995.-560 s.

SAXURLARIN EPİK XƏZİNƏSİ

HACIYEVA Lalə Uğur

ADPU, ORCİD: 0000-0001-5857-4240

XÜLASƏ

. Azərbaycan dünya da ən multikulturlar dövlətlərdən biridir. Doğma vətən qonaqpərvərlik göstərərək bir çox xalqlara ev sahibliyi edir. Uzun zamanlardan bəri Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar artıq buranı özlərinə dogma vətən bilirlər. Yerli xalqla qaynayıb-qarışmış, qohum olmuş, bir-birlərinin mədəniyyətlərinə təsir göstərmişdirlər. Cənab prezidentin göstərişi ilə bu xalqlar öz dillərini sərbəst öyrənə bilirlər, öz dillərində danışırlar, öz adət-ənənələrini icra edə bilirlər. Konstitusiyanımız 25, 32, 44, 45 və 127 –ci maddələri, həmçinində digər maddələrdə Azərbaycan ərazisində yaşayan azsaylı xalqların hüquqlarının qorunması və müdafiyəsi ilə bağlı qərarlar öz əksini tapır. Uluöndər Heydər Əliyev və onun davamcısı İlham Əliyevin azsaylı xalqlara göstərdiyi bu diqqətin nəticəsidir ki, Azərbaycanı özlərinə vətən bilən bu xalqların mərd oğulları II Vətən müharibəsində könüllü olaraq ireli atıldılar və igidlərimizlə çiyin-çiyinə vuruşaraq döşmənə göz dağı verdilər.

Saxurların yaşayış məskənləri Böyük Qafqaz ərazisinin dağlıq və dağ ətəyi sahələrini təşkil edir. Saxurlar özlərini “yıkbı” adlandırırlar. Mənası “biz dağlıyıq” və ya “biz bir xalqıq” deməkdir. “Saxur” sözü isə “sak” etnonimindən əmələ gəlmişdir. Hazırda saxurların sayı 70 min nəfərdir. Saxurlar böyük mədəniyyətə malik azsaylı xalqdır. Bu mədəniyyət nümunələri içərsində saxur folkloru əsas yer tutur. Böyük xalqların folkloru ilə yanaşı, azsaylı xalqların folklorunu da öyrənmək tələb olunur. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən sərəncam imzalanması azsaylı xalqları çox sevindirmişdir. Ümumən, saxurların folkloruna diqqət etdikdə Saxur və Azərbaycan folklorunun bir-birilərinə olan oxşarlığı özünü göstərməkdədir. Bunun əsas səbəbi isə saxurların Azərbaycan ərazisində məskunlaşdıqdan sonra xalqımızla sıx şəkildə qaynayıb-qarışmasıdır.

Saxurlar öz əcdadlarının miras qoyduqları mədəni xəzinəni layiqli şəkildə qorumuş və təkmilləşdirərək nəsillərdən –nəsilə ötürməyi bacarmışdırlar. Ədəbi növlərin hər birinə aid sənət ümuməsi yaradan saxurlar, mövzu rəngarəngliyi ilə də diqqəti cəlb edirlər. istifadə etdikləri bir çox süjetlər isə beynəlmiləl xarakter daşıyır. Lakin burada belə saxur təfəkkürünün şahidi oluruq.

Açar sözlər: Saxur, folklor, atalar sözü, nağıl, lətifə

Summary

Azerbaijan is one of the multicultural states. Azerbaijan is one of the most multicultural countries in the world. Dogma hosts many nations by showing hospitality to the homeland. For a long time, the minority peoples living in Azerbaijan already consider this place as their dogmatic homeland. They mingled with the local people, became relatives, and influenced each other's cultures. By the order of Mr. President, these peoples can learn their language freely, speak their own language, and perform their traditions. Articles 25, 32, 44, 45 and 127 of our Constitution, as well as other articles reflect decisions on the protection and defense of the rights of minorities living in the territory of Azerbaijan. As a result of this attention paid to the minority by the great leader Heydar Aliyev and his successor Ilham Aliyev, the brave sons of these peoples, who considered Azerbaijan their homeland, voluntarily jumped forward in the Second Patriotic War and fought shoulder to shoulder with our heroes.

The residential dwellings of the Tsakhurs constitute the mountainous and mountainous areas of the Greater Caucasus landscape. The Tsakhurs call themselves "wash". It means "we are mountain" or "we are a people". The word "Tsakhur" has formed "sak". At present, the number of people is 70 thousand. Tsakhurs is a small country with a large cultural heritage. These examples of culture include saxur folklore. It is necessary to learn the folklore of a small number of people along with the folklore of the mound. In this regard, Azerbaijani President Ilham Aliyev has been very pleased with the people who are under the signature. Generally, we pay attention to the folklore of saxurans, but one thing attracts more attention. This is the similarity between Tsakhur and Azerbaijani folklore. The main reason for this is the intense integration of our people with Azerbaijani lands after they have grown up. This manifests itself in the culture, the occasion and the traditions of the two peoples.

The Sakhurs have managed to preserve and improve the cultural heritage inherited from their ancestors and pass it on from generation to generation. Sahurs, who create a common art for each of the literary genres, also attract attention with the variety of themes. Many of the plots they use are international in nature. But here we are witnessing such a sahur mentality.

Key words: Tsakhurs,folklore,proverb,story,anecdote

Tədqiqatın məqsədi: Araşdırmanın əsas məqsədi azsaylı xalq olan saxurların folklor nümunələri haqqında məlumat vermək və araşdırılmamış saxur nümunələrini elm aləmi ilə tanış etməkdir.

Azərbaycan dünya da ən multikulturlar dövlətlərdən biridir. Doğma vətən qonaqpərvərlik göstərərək bir çox xalqlara ev sahibliyi edir. Uzun zamanlardan bəri Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar artıq buranı özlərinə vətən bilirlər. Yerli xalqla qaynayıb-qarışmış, qohum olmuş, bir-birlərinin mədəniyyətlərinə təsir göstərmişdirlər. Bu xalqların dünyada ən firavan yaşadıqları bir neçə ölkədən biri də elə Azərbaycandı. Cənab prezidentin göstərişi ilə bu xalqlar öz dillərini sərbəst öyrənə bilirlər, öz dillərində danışırlar, öz adət-ənənələrini icra edə bilirlər. Konstitusiyanımız 25, 32, 44, 45 və 127 –ci maddələri, həmçinində digər maddələrdə Azərbaycan ərazisində yaşayan azsaylı xalqların hüquqlarının qorunması və müdafiyəsi ilə bağlı qərarlar öz əksini tapır. Uluöndər Heydər Əliyev və onun davamcısı İlhm Əliyevin azsaylı xalqlara göstərdiyi bu diqqətin nəticəsidir ki, Azərbaycanı özlərinə vətən bilən bu xalqların mərd oğulları II Vətən müharibəsində könüllü olaraq irəli atıldılar və igidlərimizlə çiyin-çiyinə vuruşaraq düşmənə göz dağı verdilər.

Ölkəmizdə saxur, avar, ingiloy, molokan, tat, kürd, ləzgi, qaraçı, yəhudi, udi, talış və s. kimi azsaylı xalqlar yaşamaqdadır. Bu xalqların hər birinin özünə məxsus mədəniyyət və yaşayış tərzi var.

Coğrafi mövqeyinə görə saxurların yaşayış məskənləri Böyük Qafqaz ərazisinin dağlıq və dağətəyi sahələrini təşkil edir. Saxurlar özlərini “yıkbı” adlandırırlar. Mənası “biz dağlıyıq” və ya “biz bir xalqıq” deməkdir. “Saxur” sözü isə “sak” etnonimindən əmələ gəlmişdir. Hazırda saxurların sayı 70 min nəfərdir. Onların 10 mindən artığı Rusiyada, Dağıstanın Rutul rayonunun qərb bölgəsində, Samur çayının yuxarılarında, Dağıstanın Babayurd rayonunda, Rusiyanın Maxaçqala, Dərbənd, Kizlər və digər şəhərlərində, Azərbaycanda isə şimal-qərb rayonları olan Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarında, habelə Bakı, Gəncə, Sumqayıt və Şəki şəhərlərində yaşayırlar [1,124].

Saxur toponimi haqqında iki fərziyyə mövcuddur :

1.Saxur sözü iki hissədən ibarətdir: "Sa" və "xur". "Sa"- saxurca od, "xur"- isə kənd deməkdir, yəni od kəndi.

2.Saxur türk tayfası olan saqlarla bağlıdır: sa-xur saqların kəndi [7].

Yer kürəsində təbiətin gözəlliyi: müxtəlif relyefə, torpağa, suya və iqlimə malik olması ilə müəyyən olunduğu halda, cəmiyyətdə bu gözəllik xalqların: dil müxtəlifliyi, folkloru, adət-ənənələri və mədəniyyəti

ilə təmsil olunur. Azsaylı xalqların folkloru böyük xalqların mədəniyyətinə inteqrasiya edərək daha da inkişaf edir və özünü daim yaşadır. Bununla yanaşı, saxur xalqının folklorunun, dil və adət-ənənələrinin öyrənilməsi onun mədəniyyətinin qorunub saxlanılmasına səbəb olur.Bu xalqının folkloru və dilinin öyrənilməsi, saxur xalqına məxsus yaradıcılıq nümunələrinin gələcək nəsillərə çatdırılmasında və qorunmasında böyük rol oynayır. Saxurlar geniş folklora malikdirlər ki, bu folklor nümunələridə rəngarəng çalarları, məna xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Saxurlar az saylı xalqlardan olsalar da, bəzən böyük xalqların belə yarada bilmədiyi zəngin folklor nümunələrini yaratmışdırlar. Hər üç ədəbi növdə əsərlər yaratmışdırlar. Əcdadlarının miras qoyduğu ədəbi xəzinəni həm artırmış, həm də göz bəbəkləri kimi qorumuş nəsil-nəsildən ötürməyi bacarmışdırlar. Hal-hazırda saxurların folklor nümunələri əsasında tamaşalar hazırlayan dərnəklər fəaliyyət göstərir.

Saxur dünyagörüşünü özündə əks etdirən nağıllar. Folklorun epik növünə daxil olan janrlar içərsində nağılların xüsusi yeri vardır. Nağıllar da şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrları sırasındadır. Bütün epik janrlar içərsində nağıllar öz əlamətlərinə görə seçilir. Nağıl bütün dünya xalqları içərisində geniş yayılmış epik janrdır. Ona görə də nağılların xüsusiyyətləri haqqında bir çox folklorşünaslar fikir söyləmişlər.V.Q.Belinski sehr, cadu, əfsun, tilsim, div, əjdaha, fantastika və s. nağılların əsasən əlamətlərindən saymışdır. Y.V.Çəmənzəminliyə görə nağıllarda əsas cəhət "haqqın nahaq üzərində qələbəsindən ibarətdir". F.Köçərli göstərmişdir ki, bütün nağılların sonunda nağılçı gülüş üzü ilə dinləyicilərə üzünü tutub deyir: "Onlar yedilər, içdilər, yerə keçdilər, siz də yeyin, için, dövrə keçin". M.Qorki nağıllara yüksək qiymət vermişdir. Ədibə görə nağıllar qədim insanların həyat, məişət, davranış, mübarizə və əməyini əks etdirən nümunələrdir.

Əşya və təbiət hadisələrinin canlandırılması, insanlara məxsus xüsusiyyət və keyfiyyətlərin, əşya və heyvanlar üzərinə köçürülməsi, cəmiyyətdə, təbiətdə çox adi görünən hadisələrin fantastik şəkilə salınması, fövqəladə hadisələrlə qaynayıb-qarışdırılması, gələcəyə nikbin münasibət, inam, xoş əhval-ruhiyyə, geniş epik löhvələrin, macəra və mürəkkəb hadisələrin bolluğu və s. nağıllara xas olan xüsusiyyətlərdir [4,203]. Nağıllar əhatə etdikləri mövzulara uyğun olaraq növlərə ayrılır. İndiki dövrdə nağıllar təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: heyvanlar haqqında nağıllar, sehrli nağıllar, tarixi nağıllar, ailə -məişət nağılları, satirik nağıllar

Hər bir xalqın folklorunda olduğu kimi, saxurların da ədəbi nümunələrində nağıllar geniş yer tutur. Bu nağıllar saxurların dünyagörüşünü, məişətini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini əks etdirir. Saxur nağılları geniş məna çalarlığına və rəngarəng keyfiyyətlərə malikdir. Saxurlar kiçik yaşlarından etibarən uşaqlarını bu nağıllarla tanış edirlər. İşdən gələn hər bir yaşlı saxur öz nəvələrini ətrafına toplayır və onlara nağıl danışır. Saxur nağılları içərsində ən geniş yayılmış nağıllar "Ekna gade", "Tseppiyna xənevur", "Kunni Yunutna mexxva" nağılıdır. Saxur nağıllarında biri ilə tanış olaq:

Ekna gade. Biri var idi, biri yox idi, bir oğlan var idi. Bir gün həmin oğlan meşəyə gedir. Meşəni xeyli gəzdikdən sonra yolunu azır. Yolu tapmaqdan ötrü çox gəzir və yorulur. Uzaq yol getdiyindən bir ağacın altında oturub dincini alır. Birdə görür ki həmin ağaca böyük bir ilan dırmaşır. Ağacda da bir quşun yuvası var idi. Quşun balaları ilanı görüb ağlamağa başlayır. Köməklik edən isə yoxdur. İlan ağzı acıq, dilini də çıxarıb yuvaya yaxınlaşır. Oğlanın quşun balalarına yazığı gəlir. Əlindəki ağacla ilanı möhkəm vurur onu ağacdan yerə salır. Oğlan ilanla xeyli mübarizə aparır və ona qalib gəlir. İlanın ətini isə quşun balalarına yedizdirir, özü də ağacın altında yuxuya gedir. Birdən güclü külək əsməyə başlayır, heyvanlar qorxub yuvalarına qaçırlar. Göy üzü görünməməyə başlayır. Sən demə balaların anası uzun qanadlarını açıb yuvasına gəlirmiş. Oğlan görüb qışqırmağa başlayır. Bu zaman quş deyir: "İnsan sən öləsisən". Quşun balaları bu vaxt ana deyə qışqırmağa başlayırlar: Həmin insan bizə hücüm edən ilanı öldürüb və bizə yedirib. Bunu eşidən quş yerə enir. Oğlan şirin yatsın deyə qanadları ilə üstünü örtür. Oğlan səhər yuxudan oyananda üstündə quşun qanadını görüb ağlamağa başlayır. Quş deyir: Qorxma sən mənim balalarımı qurtarmısan. İndi mən də sənin ürəyin nə istəyirsə onu edəcəm. Oğlan deyir:

-Mən evimə getmək istəyirəm.

Bunu eşidən quş belə cavab verir:

-Ondan belimə çıx və boynumdan möhkəm tut deyib bir yerdə göyə uçur. Oğlanı evinin damına aparıb düşürür. Və "Həmişə belə qal" deyib gedir [2,3-11].

Bu nağıl motivinə milli folklor nümunəmiz olan Məlikməmməd nağılında rast gəlirik. Həmin hissəyə diqqət edəndə bunun şahidi oluruq:

"Burada Məlikməmməd bir ağacın altında oturdu. Gördü bu ağaca bir əjdaha dırmaşır. Əjdaha bir az yuxarı qalxmışdı ki, ağacın başında çoxlu quş balasının səsi gəldi. Demə Zümrüd quşunun yuvası bu ağacda imiş. Zümrüd quşunun yumurtadan çıxmış balaları böyüyəndə əjdaha gəlib onları yeyər, Zümrüd quşu da bala üzünə həsrət qalarmış. Bu dəfə də əjdaha ağaca dırmaşırdı ki, yenə Zümrüd quşunun balalarmı yesin. Məlikməmməd bunu gördü, qılmcını çəkib, əjdahanı iki parça elədi. Sonra ağacın dibində yatdı.Sizə kimdən deyim, Zümrüd quşundan. Zümrüd quşu balalarına dən gətirməyə getmişdi, qayıdıb gələndə ağacın altında gözünə bir qaraltı dəydi. Quş elə bildi ki, balalarını yeyən bu adamdı. Cəld gedib dimdiyinə iri bir daş aldı, istədi Məlikməmmədin üstünə salsın. Balaları yuvadan çığırışıb qoymadılar, dedilər:

-Əjdaha bizi yemək istəyirdi, bu oğlan əjdahanı öldürüb, canımızı qurtardı."

Dünya ədəbiyyatında elə oxşar obrazlar var ki, onların ya adı dəyişdirilir, ya da eyni şəkildə qələmə alırınır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının əfsanəvi obrazı olan Təpəgözə hələ eramızdan əvvəl Homerin yaradıcılığında da rast gəlirik. Və yaxud cırtdan obrazı folklorumuzda olduğu kimi alman yazıçısı Grim Qardaşlarının topladığı alman nağıllarında da var. Lakin bu nağıllar da bizim folklordan fərqli olaraq mənfi obraz kimi təqdim olunur.

Saxurların “Ekna gade” nağılı ilə bizim “Məlikməmməd” nağılında da oxşar süjet var. Birində Simruq quşunun balalarını ilanın, digərində isə əjdəhanın əlindən qurtarılır. Amma mövzudakı ideya dəyişməş olaraq qalır. Bu da xalqlarının bir hadisəni nəql eləmə yaradıcılığının oxşarlığını və xalqların ədəbiyyatının daim inteqrasiya şəkilində olduğunun göstərgəsidir.

Saxur lətifələri. Lətifə yığcam, lakonik, yumoristik bir janrdır. İctimai həyatdakı və məişətdəki qüsurları əks etdirən yığcam və gülməli hekayələrdir. Lətifələrin əsasında yumoristik gülüş dayanır. Azərbaycan şifahi xalqda Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin, Abdal Qasım, Ayrım Tağı, Mirzə Bağı, Hacı dayı kimi lətifə qəhrəmanları vardır. Onların ən məşhuru isə Molla Nəsrəddindir. “Xalqın gülüş mədəniyyəti öz potensialını ən çox lətifələr vasitəsilə büruzə verir. Əslində gülüş mədəniyyəti xalq yaradıcılığının ən ilkin mərhələlərindən başlayaraq, bir sıra nümunələrdə öz əksini tapmışdır. Xalq mədəniyyətində gülüşün yerini konseptual tədqiqatın obyektinə çevirmiş M.Baxtinin bu barədə qənaəti belədir: “Dünyanın və insan həyatının ikili dərki mədəni inkişafın ən ilkin mərhələlərindən mövcud idi. İbtidai insanların folklorunda ciddi tapınışlarla (kultlarla) yanaşı, gülüş tapınışları, ... ciddi miflərlə bir sırada gülüş və kinayə doğuran miflər, qəhrəmanlarla bir sırada isə onların parodiyalı tayları –dublyorlar dururdu”. [5,203].

Lətifə qəhrəmanları əsasən iki cür olur:

1. Dünyanın bir çox xalqlarının folkolorunda rast gəlinən lətifə qəhrəmanları.

2. Yalnız müəyyən bir ərazi üçün səciyyəvi olan lətifə qəhrəmanları.

Gülüş mədəniyyəti saxurların yaradıcılığında özünü dolğun şəkildə əks etdirmişdir. Lakin saxurlarda məşhur lətifə qəhrəmanları yoxdur. Əgər məzəli bir hadisə baş verərdisə, həmin hadisəni kənddəki bir nəfərin adı ilə danışardılar. Saxurlar ən çox lətifələr Lətif, Süleyman, Asvar adlı kənd sakinlərinin adları ilə bağlıdır. Saxur lətifələrinin maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Bu lətifələr gülüş doğurmaqla yanaşı həmçinin məntiqi və ibratamizdirlər. Bu özünəməxsus keyfiyyətləri lətifələrə diqqət etdikdə görmək mümkündür.

Qabaq ağac

Bir mıslaqlı doyunca qabaq yedikdən sonra fikirə gedir və deyir:

-Mən hələ qabaq ağacını görməmişəm, necə adamam mən? Bu qədər böyük qabağın ağacı da böyük olmalıdır deyə fikirləşir. Arana gedib o ağacın nə qədər böyük olduğuna baxacağam. Mıslaqlı Arana gəlir. Muxax kəndinə çatır. Orda bir hündür ağac görür. Ağacın altında oturan kişidən soruşur:

-Ədə yikiy (yəniki saxur milliyətli bir şəxs) bu ağac nə ağacıdır?

Muxaxlı deyir:

-Bu ağac qoz ağacıdı.

Burda mıslaqlı yene fikirə gedir:

-Balaca qozun ağacı bu boydadırsa, gör qabağın ağacı nə hündürlükdədir [6,22].

Sabah heç vaxt qurtarmır

Musa ondan-bundan borc alırdı, amma qaytarmaq istəmirdi. Yenə səhər tezdən borclulardan birisi qapını kəsdirir. Musanın oğlu deyir:

- Ay dayı, narahat olma, atam deyib ki, bir həftəyə sənin pulunu verəcəyəm.

Kişi gedəndən sonra Musa oğluna deyir:

- Ay axmaq, həftə qurtarıb gedəcək, amma sabah isə qurtarmır [1,157].

Cənnəti ver

Bir yas yerində molla deyirdi:

- Ay camaat, hər insan bu dünyanın əziyyət və zillətinə dözməlidir. Hər kəs mənim dediklərimi eləsə cənnətə gedəcək.

Asvar mollaya qayıdıb deyir:

- A molla, sən bu dünyadakı cənnətini mənə ver, o dünyadakı cənnəti sən götür [1,170].

Yuxuda necə danışıb

Bir gün kəndin mollası Asvara deyir:

- Mənim rəhmətlik atam yuxuda mənə dedi ki, sən ona yüz manat borclusan.

Asvar deyir:

- Ay kişi, atan öləndən bir həftə sonra aparıb onun pulunu vermişəm.

Molla deyir:

- Sən ölüyə necə pul vermisən?

Asvar deyir:

- Ölü sənlə yuxuda nə təhər danışıbsa, mən də elə borcumu vermişəm [1,173].

Saxur atalar sözləri. Atalar sözləri və məsəllər xalqın həyatı, məişəti, əmək fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan formaca kiçik, mənaca geniş janrlardandır. Atalar sözü və məsəllərdə xalq hikməti, xalq zəkası, xalqın əsrlərdən bəri əldə etdiyi sınaq və təcrübələrin nəticələrini özündə əks etdirir.

Hər bir xalqın özünəməxsus folklor nümunələri mövcuddur. Bu folklor nümunələri içərsində atalar sözləri xüsusi yer tutur. Təkcə Azərbaycan xalqının folklor nümunələri deyil, həmçinin Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlarında folklor nümunələri də zəngin keyfiyyətlərə malikdir. Azsaylı xalq olan saxurların yaradıcılığında rəngarəng xüsusiyyətlərə malik atalar sözlərinə rast gəlinir.Bu atalar sözləri maraqlı

açıqlamalara və ibrətamiz mənalara malikdir. Saxurlar bu atalar sözlərindən gündəlik həyatlarının müxtəlif məqamlarında daim istifadə edirlər. Bu atalar sözlərindən bir neçəsinə diqqət yetirək

1. Qonağı ərəb olanın qapısı gen gərək. Keçmişdə ərəblər Azərbaycanla neft, duz və s. ticarəti edirdilər. Onların hamısı dəvələrdə gəlir və saxurların yaşadığı ərazilərdə məskunlaşırdılar. Ticarətçilərin hamısı ərəb deyildi, lakin saxurlar dəvə ilə gələn hər kəsi ərəb adlandırırdılar. Ərəblər burada həftələrlə, aylarla ticarət edirdi. Ticarət etdikləri ərazilərdə onlara gecələmək üçün yerdə lazım idi. Lakin hər kəs ərəbləri qonaq edə bilmirdi. Ərəblərin qalması üçün yüksək darvazaları olan evlər lazım idi. Bu atalar sözünün saxurlarda mənası daha dəqiq bu şəkildə izah olunur: "Bir dost və ya qonaq seçəndə onun necə xarakterdə olduğunu bilməlisən. Ağıllı dostluğa qərar vermədən öncə qarşımızdakı insanın bacarıqlarını dəyərləndirməli və necə insan olduğunu bilməliyik" [3,4].

Saxurlarda işlənən bu atalar sözünə bizim milli folklorumuzda da rast gəlinir. Bir qisim dəyişikliyə uğrayan atalar sözünü biz "Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək" şəklində işlədirik. Bu folklor bənzərliyi xalqımızla azsaylı xalqların daim sıx əlaqədə olduğunun göstəricisidir.

2.Qoyunu qoyunun, keçini keçinin ayağından asarlar. Saxurlar bir çox ət yeməklərini hazırlamaqda mütəxəssisdirlər. Demək olar ki, yeməklərinin böyük bir qismi ətdən hazırlanır və başqa xalqlarda olmayan özünəməxsus yemək növləri vardır. Onların ətləri xüsusilə yaxşı dada malikdir. Bunun səbəbi ondadır ki, sürülər çəmənlikdəki yüksək bitki örtüyü və çiçəklərlə qidalanırlar. Qış yaxınlaşdıqca isə saxurlar həm qoyundan, həm də keçidən quru ət hazırlayırlar. Quru əti hazırlayarkən çobanlar kəsilmiş heyvanın ayağını karkasları asmaq üçün ip halqasına qoyurlar. Hər növ heyvan öz ayağı ilə asıldığı kimi bu sözdə də hər bir insanın öz yaxşı və pis əməlləri üçün Allaha cavabdeh olacağını və öz həyatına görə məhsuliyyət daşımasını nəzərdə tutur [3,12]. Bu atalar sözü isə folklorumuzda "Hər bir qoyun öz ayağından asılar" şəklində işlənir.

3. Tülkü tələyə düşmür, düşəndə də iki ayağı ilə birlikdə düşür. Nağıllarda, hekayələrdə tülkü hiyləgər heyvan kimi təqdim olunur. Saxurların yaşadığı Qafqaz ərazisində tülkü tez-tez rast gəlinən heyvandır. Qurd və onun kimi vəhşi heyvanlar, adətən bir pəncə ilə tələyə düşür və digər pəncəsi ilə azad olmağı bacarır. Amma tülkü tələyə hər iki pəncəsi ilə düşür və azad olmaq şansı olmur. Bu atalar sözü hiyləgər və məkrli insanlara qarşı istifadə edilir. Bu insanlar başqalarını aldadır, onların şeylərini oğurlayırlar. İnsanların heç vaxt onları tutmayacaqlarını **düşünürlər**, ancaq gec-tez onların etdikləri hərəkətlərin üstü açılır [3,20].

4. Dibində olmasa tökülən qalmaz. Bir saxur ustası onunla işləmək üçün şagird tutduqda həmişə soruşur: "Ruhunuzun altında bir dalğa varmı?". İnsanlar bu nəsihəti həvəs və ya bacarıqları olmayan bir şəxsdən danışarkən və ya ona verilən müdriklikdən və öyrədilmədən faydalanmadığı zaman istifadə edirlər. Bu şəxs altında su bulağı olmayan bir quyu ilə müqayisə edilir [3,22].

5. Qarğa ilə dost olan zibilə düşər. Saxurlar üçün qarğa bütün quşlar içərsində ən pis nüfuza malikdir. Çünki qarğalar tez-tez çöp yığınlarına qonurlar və ya digər quşların yuvasından yumurta oğurlayırlar. Bundan başqa bəzi insanlar qarğalara pis xəbər xəbərçisi kimi baxırlar.Bu atalar sözü dostlarını qeyri-kafi seçən və sonradan narahatlıq və ya utancverici bir vəziyyətə girən insanlar üçün istifadə edilir. Dostlar şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Saxurlar tez-tez uşaqlarından soruşur: "Dostların kimdir? Yaxşı insanlarla dost ol" [3,28]. Bizim atalar sözlərində də dostluq motivi öz əksini geniş şəkildə tapmışdır. Buna görə də müdriklər "Dost dar gün də tanınar", "Dostunu göstər, kim olduğunu deyim", "Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək" kimi hikmətli sözlər demişdirlər [3,28].

Nəticə. Ümumən, saxurların folkloruna diqqət etdikdə bir cəhət diqqəti daha çox cəlb edir. Bu cəhət Saxur və Azərbaycan folklorunun bir-birilərinə olan oxşarlığıdır. Bunun əsas səbəbi isə saxurların Azərbaycan ərazisində məskunlaşdıqdan sonra xalqımızla sıx şəkildə qaynayıb-qarışmasıdır. Bu özünü ən çox iki xalqın mədəniyyətində, məişətində və adət-ənənələrində göstərməkdədir.

Böyük xalqların folkloru ilə yanaşı, azsaylı xalqların folklorunu da öyrənmək tələb olunur. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən sərəncam imzalanması azsaylı xalqları çox sevindirmişdir.

ƏDƏBIYYAT

1. Azsaylı xalqların folkloru. Bakı-2014. 207 səhifə
http://lankaran.cls.az/front/files/libraries/2113/books/943816072.pdf
2. Birinci göy qurşağı. 48 səhifə
http://www.shakasana.com/azj/mlsp-dl/85/41524/108736?r=0
3. Tsakhur Proverbs. Bakı-2012. "Üfüq- S" MMC. 56 səhifə
http://www.shakasana.com/azj/mlsp-dl/85/41637/109087?r=0
4 . Paşa Əfəndiyev-Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı. Bakı-2012. Elm və təhsil. 594 səhifə
5. Ramil Əliyev-Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı-2014. 350 səhifə
http://gakh.cls.az/front/files/libraries/1524/books/701433901.pdf
6. Yiqbişin əqənabe. Bakı-2014. "Üfüq-S" MMC. 96səhifə
http://www.shakasana.com/azj/mlsp-dl/85/58652/215117?r=0
7. 597https://youtu.be/Dh5V9RMl7kg

HERBERT UELLS YARADICILIĞININ DÜNYA ELMİ-FANTASTİK ƏDƏBİYYATI İNKİŞAFINA TƏSİRİ

THE INFLUENCE OF HERBERT WELLS CREATİON ON THE DEVELOPMENT OF WORLD SCİENCE FİCTİON

ABDULLAYEVA Xumar Vəliyəddin qızı
"Azərbaycan Universiteti"nin doktorantı

Bu məqalədə H. Uells yaradıcılığı əsasında elmi fantastikanın mühüm tipoloji səciyyəsi, yəni bədii və elmi təxəyyülün, elmi qavrayış və estetik duyumun vəhdəti ətraflı təhlil olunur. Əsərdə müəllif H.Uellsin yaradıcılığını təhlil etməklə, bütövlükdə müasir elmi fantastikanın yaradıcılıq təbiətini, poetik xusiyyətlərini ümumiləşdirir. XX əsrin ikinci yarısında elmi-fantastik ədəbiyyat dünyanın fəlsəfi biliyinin üsulu kimi müasirliyin fəlsəfi fenomeninə çevrilir. Məhz belə yanaşma elmi fantastikaya elmi cəmiyyət tərəfindən edilən müqavimətdən çəkinməyə və bununla yanaşı, kütləvi şüurun dəyərlərinin formalaşmasında iştirak etməyə kömək edir. H.Uels yaradıcılığında yetərincə nəzərə çarpan dəyişikliklər onunla izah olunur ki, XX əsrin əvvəllərindən o, yalnız bədii əsərlərin müəllifi deyil həmçinin yenicə formalaşmağa başlayan futurologiya sahəsinin nümayəndəsi kimi də çıxış edir.

H.Uellsin XX əsrdə texnikanın inkişafı ilə bağlı "Öngörmələr" kitabı 1901-ci ildə nəşr olunur. Amerikalı tarixçi Pol Krabtri 2007-ci ildə bu kitabı təhlil edərək belə nəticəyə gəlib ki, yazıçının dediyi öncəgörmələrin təxminən 80 faizi dəqiqliklə, 60 faizi böyük dəqiqliklə həyata keçmiş, digərləri isə müasir elmin məlumatlarına əsasən mütləq həyata keçəcəkdir.

Apardığımız tədqiqat nəticəsində əminliklə qeyd edə bilərik ki, Uells yaradıcılığı dünya elmi fantastika ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərdi. Uelsin fantastik dünyası sonrakı nəsil yazıçı – fantastların ədəbiyyatında da öz əksini tapdı. Müasir dövr alimlərini yeni ixtiralara ruhlandıran Herbert Uels dövrümüzün parlaq zəkalarına təsir etməkdə davam edir.

Açar sözlər: elmi-fantastika, öngörmə, inkişaf, ixtira, texnika

This article analyzes in detail the important typological features of science fiction based on the work of H. Wells, i.e the unity of artistic and scientific imagination, scientific perception and aesthetic sense. In the work, the author analyzes the work of H.Wells and summarizes the creative nature and poetic features of modern science fiction as a whole. In the second half of the twentieth century, science fiction literature became a philosophical phenomenon of modernity as a method of philosophical knowledge of the world. It is this approach that helps to avoid the resistance of science fiction by the scientific community, and at the same time to participate in the formation of the values of mass consciousness. Significant changes in the work of H. Wales are explained by the fact that since the beginning of the twentieth century, he is not only the author of works of art, but also a representative of the emerging field of futurology.

H.Wells's book "Predictions" on the development of technology in the twentieth century was published in 1901. An American historian, Paul Krabtry, analyzed the book in 2007 and concluded that about 80 percent of the author's predictions were completely accurate, 60 percent nearly accurate, and the rest will become true based on modern scientific advancement..

As a result of our research, we can say with confidence that the work of Wells had a great impact on the development of world science fiction literature. The fantasy world of Wales was reflected in the literature of the next generation of science fiction writers. Inspiring modern scientists with new inventions, Herbert Wells continues to influence the brilliant minds of our time.

Key words: science-fiction, prediction, progress, invention, tecnique

Giriş

Gələcək hər zaman insanı düşündürmüş və hər zaman bəşəriyyət yaxın və daha uzaq gələcəkdə onu nəyin gözləyəcəyini, cəmiyyət quruluşunun necə dəyişəcəyi, insanın həyat tərzi, daxili və xarici

keyfiyyətləri haqda öncədən bilməyə can atıb. Fantastika – həqiqi hadisələrdən əsaslı dərəcədə fərqlənən, qeyri-adi hadisələrin, uydurulmuş "ecazkar dünya"nın qurulmasını təsvir edir. Dünya şöhrətli fantast-yazıçı Herbert Uels güclü fantaziyaya malik idi. Lazer, kosmosa uçuşlar və dörd ölçülü fəza haqqında məlumatı ilk dəfə məhz H.Uels vermişdi. O, 1913-cü ildə yazdığı "Azad olmuş dünya" ("The World Set Free") adlı əsərində praktiki olaraq atom bombasının yaranacağı tarixini öncədən demiş və onun malik olduğu xüsusiyyətləri təsvir etmişdi. "Dünyaların savaşı" romanında isə o özünün öngörmə istedadını bir daha nümayiş etdirərək marslıların "istilik şüası" adlandırdığı və sonradan reallığa çevrilən güclü hərbi silahın istifadə edilməsini əsərində qeyd etmişdi. Belə ki, uzun müddət həmin bu "istilik şüası"nın mövcudluğu qeyri-mümkün hesab edilsə də, sonralar Uelsin bu ideyasını təsdiqləyən lazer ixtira edilmişdir [1; s.112].

Uels yaradıcılığının çox hissəsi onun müasirlərinə tamamilə qeyri-elmi, nağıl kimi görünsə də, artıq o vaxtın tənqidçilərinin öz iddialarında tamamilə yanıldıqlarını qeyd etmək olar. H.Uels XIX əsrin sonlarından başlayaraq fizika və biologiya elminin yeni imkanları haqqında romanlar yazmağa başladı və "XX əsr elmi-texniki inqilab"ın bu yeniliklərə olan təsiri onun əsərlərində qabardılmışdır. Yazıçının əsərlərinin birində müasir mikrobiologiyaya aid məsələlərə də rast gəlmək mümkündür. Burada müasir mikrobiologiya elminin araşdırmalı olduğu bəşəri problemlər öz əksini tapıb.

Araşdırma zamanı müəyyən oldu ki, dünya ədəbiyyatı tarixində görünməzlik mövzusuna 19-cu əsrdə bir neçə yazıçı tərəfindən müraciət olunsa da, bunun məhz elmi yanaşma ilə əldə olunması Herbert Uelsin "Görünməz adam" romanı ilə mümkün olmuşdur. Bu mövzunun 20-ci əsrdə yenidən gündəmə gəlməsi ilə kinorejissor və prodüserlərin də başlıca müraciət və təsir mənbəyi "Görünməz adam" əsəri olmuşdur. Bu əsər əsasında 1940-cı ildən 2017-ci ilə qədər çoxlu sayda film çəkilmişdir və bu mövzunun yenidən canlanması oxucu maraqlarının da onun aktual qalmasının qarantı olduğunu nümayiş etdirir. Bundan savayı dünya ədəbiyyatı səviyyəsində bu əsərdən bir çox yazıçılar təsirlənərək müxtəlif formalarda görünməzlik mövzusuna toxunmuşlar. Buna misal olaraq, Nikolay Tomanın "Doktor İlyiviçin mimikrini" (1939), Con Tolkinin "Üzüklərin hökmdarı" (1954), Coanna Roulinqin "Harri Potter" silsiləsi (1997-2007), Sedzi Qatonun "Polad panika" (1998) və s. əsərlərini qeyd etmək olar. Adı çəkilən əsərlərin bir çoxunun günümüzdə belə populyar olmaları onu deməyə əsas verir ki, zaman keçdikcə bu mövzu öz aktuallığını və oxucu marağını itirmir və çox güman ki, bundan sonra da görünməzlik mövzusu gələcəkdə də öz tələblərinə uyğun formada inkişaf edəcəkdir.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, Jül Vern hələ sağ ikən H.Uelsin qələmə aldığı bu romanı yetərincə qiymətləndirməsə də, sonradan məlum olmuşdur ki, 1910-cu ildə onun ölümündən sonra dərc olunan "Vilhelm Ştorisin sirri" romanında o, görünməzlik mövzusundan istifadə etmişdir [5; 240p].

Daha bir maraqlı məlumatı nəzərə çatdırmaq istərdik ki, H.Uelsdən ilham alaraq Nikolay Tomanın 1939-cu ildə yazdığı "Doktor İlyiviçin mimikrini" əsərindəki epizodların birində müəllif Böyük Vətən Müharibəsinin (1941-1945) baş verəcəyini və sovet xalqının sonadək böyük əzmkarlıqla savaşacağını öncədən məhz belə təsvir etmişdir: "Lakin nə qədər ki sovet torpağında mövcud olan son qəsəbə tamamilə külə döndərilməyib, Sovet İttifaqı üzərindəki tam və qəti qələbədən söhbət belə gedə bilməz. Bunu heç vaxt unutma, cənab Polkovnik" [1][3, c.96]. Belə ki, əsərin yazılma tarixində Nasist Almaniyası II Dünya Müharibəsinin əsasını qoysa da həmin zaman SSRİ rəhbərliyi ilə sülhün müqaviləsinə görə, Almaniyanın ani hücumunu heç Stalin də gözləməzdi. Əsərdə Sovet mövqelərini ələ keçirmək üçün almanlar dağıdıcı silahlardan istifadə etdikləri zaman sovet kəşfiyyatçıları düşmənə görünmədən onları məhv etmək üçün "mimikriya"dan (maskalanma) istifadə edirdilər. Belə ki, mimikriyadan istifadə edən əsgərlər – "mimikrinlər" xüsusi hazırlanmış məlhəmlə məhz H.Uelsin fantastikaya qazandırdığı ideya olan görünməzliyə yiyələnərək düşmənə qalib gəldilər.

[1] Orijinalın dilindən: "Но до тех пор, пока не будет разрушен дотла последний поселок на советской земле, об окончательной победе над Советским Союзом нечего мечтать. Никогда не забывайте этого, господин полковник"

Bütün bunlara baxmayaraq, H.Uelsə dünyəvi şöhrət qazandıran ideya, Marsdan Yerə müdaxilə və planetlərarası müharibə mövzusuna həsr olunan 1898 – ci ildə işıq üzü görən "Dünyaların savaşı" ən genişmiqyaslı romanıdır. H.Uels marslılar obrazını, hələ 1893-cü ildə yazdığı "Milyonuncu ilin insanı" adlı qısa hekayəsində hissiyatsız yüksək intelektli varlıqlar kimi təsvir edərək, indiki zamanı gələcəklə qarşılaşdırmışdır. Marslılar insanlara qarşı müharibədə ən güclü silahdan – "istilik şüası"ndan istifadə edirlər.

Yadplanetlilərin yerə müdaxiləsi mövzusunda ilk uğurlu əsəri elmi fantastikaya məhz Herbert Uels gətirmiş və özündən sonra dünya ədəbiyyatında bu mövzuda yazılacaq əsərlərin inkişafına zəmin yaratmışdır. Bir çox fəlsəfi – fantastik əsərlərlə (məsələn, "Platonun yuxusu") yanaşı, Herbert Uels Volterin "Mikromeqas" əsərinə də yüksək dəyər vermiş və görünür ki, bundan ilham alaraq özünün uğur qazanmış "Dünyaların savaşı" romanını qələmə almışdır.

Herbert Uelsin "Dünyaların Savaşı" romanından təsirlənərək, A.N.Tolstoy 1927-ci ildə qələmə aldığı "Mühəndis Harrinin hiperboloidi" romanında istilik şüasının işləmə prinsipləri əsasında qurulmuş oxşar silahı təsvir etmişdir. Bundan başqa ingilis yazıçısı Alfred Noyes 1940-cı ildə qələmə aldığı "Sonuncu insan" adlı romanında alman alimi Mordok tərəfindən icad edilən ölüm şüası dünyəvi müharibələrdə işlədilmiş və bəşəriyyəti demək olar ki, tamamilə yer üzündən silmişdir. Oxşar silah həmçinin məşhur rejissor, "Qızıl Qlobus" mükafatçısı Corc Lukasın ekranlaşdırdığı "Ulduz müharibələri" trilogiyasında da yer almışdır.

Qeyd etmək istərdik ki, zaman – zaman fantastikada qida mövzusuna müxtəlif yazıçılar müraciət etmişlər. Belə ki, H.Uelsin "Allahların qidası" romanından təsirlənərək bir çox yazıçı bu mövzuya toxunmuşlar. Buna misal olaraq, A.Belyayevin 1928-ci ildə qələmə aldığı "Əbədi çörək" əsərində müəllif eynən Uels kimi əsərin baş qəhrəmanını özünəməxsus qidanı – "əbədi çörəyi" ixtira edən bir alim kimi təqdim edir. Alimin özünün hazırladığı və reqenerasiya[2] xüsusiyyətinə malik olan qidalandırıcı məhlul sonradan "bitməyən xəmir" adı ilə məşhurlaşır. Bununla da insanların acgözlüyü və xəsisliyi böyük bir xaos və insan tələfatına səbəb olur.

H.Uelsin təsirilə yazılmış əsərlərə daha bir misal olaraq A.Əzimovun 1959 – cu ildə qələmə aldığı "Atanın xatirəsinə" adlı əsərini göstərmək olar. Süjetə görə əsərdə müəllif H.Uelsin nəhəng ölçülü heyvanlar - dinozavrlar yetişdirmək ideyasını tamamlayaraq sona çatdırır.

Bu mövzuya aid daha bir misal olaraq "Allahların qidası"(1964) eyniadlı əsərinin Artur Klarka məxsus versiyasını göstərmək olar. Əsər yaxın gələcəkdə artıq təbii ərzaq və məhsulların Yerdə tükənməsi və ya çatışmamazlığı səbəbindən müxtəlif maddələrdən kimyəvi üsulların tətbiqiylə bir vaxtlar insanların qidalandıqları məhsulların dadını verən süni məhsulların yaradılması üzərində əsaslanır. Bu əsərdən fərqli olaraq Herbert Uelsin yazdığı analoji əsərdə isə insanlar öz acgözlükləri ucbatından tükənmiş deyil, bol təbii məhsullara sahib olduqları halda, canlı heyvanların ölçülərini müdaxilə yoluyla böyütməklə dünya əhalisinə çatacaq qədər ərzaqla təmin etmək istəyirlər.

Kosmik qida mövzusunu fantastikaya gətirən H.Uels öz əsərlərinin əksəriyyətində günümüz üçün ənənəvi olmayan bir çox qida elementlərini adını çəkir. Bu mövzunun sonradan inkişaf etdirilməsi üçün də böyük işlər görən yazıçı-fantast özündən sonra gələn bu janrın təmsilçilərinə geniş imkanlar bəxş etmişdir.

Qeyd etmək istərdik ki, hətta "nookratiya"nı[3] da fantastikaya məhz Herbert Uels gətirmişdir. Ondan təsirlənərək polşalı yazıçı – fantast Stanislav Lem 1963-cü ildə yazdığı "Texnologiyanın cəmi" fəlsəfi-futuroloji əsərində insan zehni və Yer sivilizasiyasının təkamülü prosesinin gələcək inkişaf imkanlarında nookratiyanın rolunu əks etdirmişdir. Bundan savayı İvan Yefremov da "Öküz saatı", "Andromedada dumanlıq", "Təraş ülgücləri" fantastik əsərlərində elmi nailiyyətlərin insan həyatının bütün sahələrində

[2] özünü bərpa etmə

mənfi enerji daşıyan əzab-əziyyət hallarının minimallaşdırılması və müsbət enerji bəxş edən sevinc, gözəllik və stabillik hallarının maksimallaşdırılması üçün qurulacaq olan gələcəyin kommunizmini təsvir edirdi.

Bir çox fantast-yazıçılar və tənqidçilər H.Uelsin və "Dünyaların savaşı" romanının onların yaradıcılığına əhəmiyyətli təsirini qeyd etmişlər. Boris Struqatski yazırdı ki, Uelsin bu romanı bütünlükdə XX əsr dünya elmi fantastikasına və xüsusən də yerli fantastikaya əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir.

Tənqidçilər etiraf edirdilər ki, Amerika (ABŞ) fantastikasının klassiki Robert Haynlayn H.Uelsin əsərlərindən və xüsusilə də "Dünyaların savaşı"ndan təsirlənərək yazıb yaratmışdır. Bu təsir Robert Haynlaynın "Qərib yad ölkədə" (1961) romanında daha çox nəzərə çarpır.

Məhşur Amerika alimi Robert Qoddard etiraf edirdi ki, Uelsin kitablarını oxuması onda kosmik tədqiqatlara maraq oyatmış və sonradan o bu sahədə irəli gedərək raket istehsalı ilə məşğul olmağa başlamışdır.

Nəticə

Apardığımız tədqiqat nəticəsində əminliklə qeyd edə bilərik ki, Uels yaradıcılığı dünya elmi fantastika ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərdi. Uelsin fantastik dünyası sonrakı nəsil yazıçı – fantastların ədəbiyyatında da öz əksini tapdı. Onun əsərlərinin ekranlaşdırılması indiyə qədər də insanların böyük marağına səbəb olur.

Müasir dövr alimlərini yeni ixtiralara ruhlandıran Herbert Uels dövrümüzün parlaq zəkalarına təsir etməkdə davam edir. Onun yaradıcılığının çoxşaxəliliyinə qibtə etməmək mümkün deyil. O, yazıçı – fantast, istedadlı pedaqoq, biologiya üzrə dərsliyin müəllifi, elmin və texnikanın inkişafında "fikir mühəndisi" və eyni zamanda utopik sosialist kimi fəaliyyət göstərərək yaradıcılığının çoxşaxəli olması ilə dünya ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Yazıçı - fantastın çoxşaxəli yaradıcılığı ilə tanış olarkən bizə yalnız onun tutqun və maneələrlə dolu olan nümunələrini izləmək və xəyalların arxasınca getmək qalır.

XX əsrin əvvəllərində ölüm şüasının yaradılması ideyası olduqca məşhurlaşır. Dahi fizik Nikola Tesla dəfələrlə bildirirdi ki, 1930-cu illərdə o, "Teleforce" adlandırdığı, səs sürətini (təxminən saniyədə 344 m) 48 dəfə qabaqlayan ölüm şüasını ixtira etmiş və onun bu ixtirası böyük dövlətlərin marağına səbəb olmuşdur [4; 476-477 p].

Əminliklə deyə bilərik ki, Herbert Corc Uelsin yaradıcılıq müvəffəqiyyəti yalnız təbii istedadla deyil, ən çoxu onun inadkar və zəhmətsevərliyi ilə bağlıdır. Onun tərəfindən ixtira olunan bədii təsvir vasitələri obrazlarda fəlsəfi ideya və sosial istiqamətlərin canlandırılması ən yaxşı dünya fantast-yazıçılarının əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Herbert Corc Uels hərtərəfli bir şəxsiyyət kimi səciyyələnən və ilk növbədə yazıçı-fantast kimi formalaşan bir sima olaraq məhz bu xüsusiyyətilə təkcə gələcək Avropa elmi fantastikasının deyil, həm də bütövlükdə dünya ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Onun yaradıcılığı dünyaya yeni bir düşüncə gətirmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, bu gün Böyük Britaniya və o cümlədən dünya ədəbiyyatını, onun elmi-fantastik ədəbi janrını Herbert Uelssiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Uels H. C. Dünyaların savaşı. Bakı: "Altın kitab" nəşrlər evi, 2014, 112 s.
2. Uels H. C. Görünməz adam. Bakı: Uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1939

Rus dilndə

3. Томан Н. В. Мимикрин доктора Ильичева. Екатеринбург: Тардис, 2010, 96 с.

İngilis dilində

4. Tesla N. Wireless of the Future // Popular Mechanics. Chicago, 1909, 476-477p.
5. Verne J. The Secret of Wilhelm Storitz: The First English Translation of Verne's Original Manuscript. Lincoln: Bison Books, 2011, 240 p.

DƏRSLİKLƏRDƏ QARABAĞ MÖVZUSU (tam orta təhsil səviyyəsində Azərbaycan bölməsi üzrə II-XI siniflərdə tədris olunan dərsliklər əsasında)

MƏMMƏDOVA Afət Tapdıq Qızı

Amea Mərkəzı Elmı Kıtabxana, Bakı Şəhərı, orcid.org/0000-0001-8801-8579

XÜLASƏ

"Dərsliklərdə Qarabağ mövzusu (tam orta təhsil səviyyəsində Azərbaycan bölməsi üzrə II-XI siniflərdə tədris olunan dərsliklər əsasında)" adlı məqalədə şagirdlərdə vətənpərvərlik duyğularının formalaşdırılmasının məktəbdən başladığı qeyd olunur.Bu xüsusda Qarabağ müharibəsi və qəhrəmanları haqqında şair və yazıçılarımızın yaradıcılıqlarının məktəb dərsliklərində hansı səviyyədə əks olunmasını nəzərdən keçirəcəyik. Araşdırmamıza tam orta təhsil səviyyəsində Azərbaycan bölməsi üzrə II-XI siniflərdə tədris olunan Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslikləri daxil edilmişdir. Dərsliklərin statistik hesablamaları aparılmış, vətənpərvərlik və Qarabağ mövzusunda olan çalışmaların sayı dəqiqləşdirilmişdir.

Ümumi fikirdən sonra aşağıda qeyd olunan nəticəyə gəlinmişdir:

- Uşaqlara vətən sevgisini aşılamaq, təəssübkeşliyi öyrətmək üçün öncə tanıtmaq vacibdir;
- Azərbaycan dili dərsliklərində hər birinin həyatı və hərb yolu bir qəhrəmanlıq salnaməsi olan Vətən müharibəsi qəhrəmanları haqqında yazılmış oçerklərə geniş yer verilməlidir;
- ədəbiyyat proqramı yenilənərək dərsliklərə dövlət və milli birliyimizə həsr olunmuş yeni əsərlər salınmalıdır;
- dərsliklərə əsgər məktublarından nümunələr daxil edilməlidir;

Son olaraq qeyd edək ki, dərsliklərdə bu mövzuya geniş yer verilməlidir. Çünki tariximizin dərindən öyrənilməsi, qəhrəmanlarımızın tanıdılması və yaşadılması hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlıdır. Necə deyərlər, ağacın bəhrəsini görmək istəyiriksə, onun çiçəyini qorumalıyıq. Unutmamalıyıq ki, Vətən uğrunda canından, qanından keçənlərin hər biri bizim üçün əsl qəhrəmandır.

Acar sozlər: təhsil, dərslik, dil qaydaları, çalışma, bölmə, Qarabağ, vətən, vətənpərvərlik.

Ключевые слова: образование, пособие, языковые правила, упражнение, раздел, Карабах, родина, патриотизм.

ABSTRACT

The article "The subject of Karabakh in textbooks (textbooks taught in grades II-XI in the Azerbaijani section at the secondary level)" notes that the formation of patriotic feelings in students begins at school. The 44-day war made it necessary to reconsider the textbooks. We will consider how the Karabakh war and its heroes are reflected in the works of our poets and writers, and at what level. Our research includes textbooks on the Azerbaijani language and literature taught in grades II-XI on the Azerbaijani section at the level of full secondary education. Statistical calculations of textbooks were carried out, the number of works on patriotism and Karabakh was specified.

Following the general opinion, the following conclusion was reached:

- In order to instill patriotism in children, it is important to introduce them first;

- Essays on the heroes of the Great Patriotic War, each of whom has a heroic chronicle of his life and military career, should be included in the textbooks of the Azerbaijani language;

- The literature program should be updated and new works dedicated to our state and national unity should be included in the textbooks;

- Textbooks should include samples of soldier's letters;

Finally, I would like to note that this topic should be widely covered in textbooks. Because it is important and interesting for every student to study our history in depth, to introduce and live our heroes. As they say, if we want to see the fruit of a tree, we must protect its flower. We must not forget that everyone who gave his life and blood for the Motherland is a real hero for us.

Key world: education, manual, language rules, exercise, section, Karabakh, homeland, patriotism.

GİRİŞ

Məktəblərin öncəliyi şagirdlərə bilik öyrətməkdir. Bununla bərabər onlarda vətənpərvərlik duyğularının formalaşdırılması da məhz məktəbdən başlayır. Ədəbiyyat dərsliklərində şair və yazıçıların əsərləri öz əksini tapır. Vətən müharibəsi, Qarabağ mövzusuna aid əsərlərin dərsliklərə daxil edilməsi bu kitabların tərtibçilərinin üzərinə düşür.

44 günlük Vətən müharibəsi dərsliklərə yenidən nəzər yetirməyi zəruri etdi. Qarabağ müharibəsi və qəhrəmanları haqqında şair və yazıçılarımızın yaradıcılıqlarının məktəb dərsliklərində hansı səviyyədə əks olmasını nəzərdən keçirəcəyik. Araşdırmamıza tam orta təhsil səviyyəsində Azərbaycan bölməsi üzrə II-XI siniflərdə tədris olunan Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslikləri daxil edilmişdir. Dərsliklərin statistik hesablamaları aparılmış, vətənpərvərlik və Qarabağ mövzusunda olan çalışmaların sayı dəqiqləşdirilmişdir.

ARAŞDIRMA

"Tam orta ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün ədəbiyyat proqramı"nda deyilir: "Gənclərimizin mənsub olduqları xalqın ədəbi-mədəni irsini mənimsəməsi, başa düşüb qiymətləndirməsi, milli psixologiya zəminində tərbiyə alması, xalq irsinə, Vətənə sədaqət ruhunda formalaşması həyata keçirilməlidir" **[19]**.

Məlum olduğu kimi, ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan ədəbiyyat fənninin çox böyük təhsilləndirici, tərbiyələndirici, inkişafetdirici funksiyaları vardır.

Ədəbiyyat proqramı yenilənərək hər birinin həyatı və hərb yolu bir qəhrəmanlıq dastanı olan Vətən müharibəsi qəhrəmanları haqqında yazılmış əsərlərə geniş yer verilməli, milli birliyimizə həsr olunan yeni-yeni ədəbi nümunələr daxil edilməlidir. Ədəbiyyat dərsliklərində müxtəlif şair və yazıçıların əsərləri öz əksini tapmışdır. Qarabağ mövzusunda yazılan əsərlər yaşadığımız bu şanlı tarixin gələcək nəslin yaddaşına həkk olunması və əbədi yaşadılması deməkdir. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri ücün hazırlanmış yeni kurikulumun məzmunu təlim prosesinin keyfiyyətindən xəbər verir. Belə ki, yeni məzmun bazis tədrisdə istifadə olunan dərslik və dərs vəsaitlərinin bilik, bacarıq və vərdişlərin kompleks şəkildə öyrədilməsini, şagirdlərin mədəni inkişafını, onların cəmiyyətdə, ailədə rəftar qaydalarını, əməkdaşlıq borcunu, humanist keyfiyyətini, insanlıq şərəf və ləyaqətinin hər an formalaşdırılmasını tələb edir. Bu mövzular şagirdlərin yaş, idrak, bilik səviyyəsinə uyğun olaraq seçilmiş, proqrama daxil edilmiş şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri az əhəmiyyət kəsb etmir **[19]**.

TAPINTILAR

Araşdırmanın statistik nəticələrini tədqim edirik.

Tam orta təhsil səviyyəsinin **II sinfində** tədris olunan Azərbaycan dili dərsliyinə 8 bölmə, 90 mövzu, 510 çalışma daxil edilib. Bu çalışmaların içərisində Qarabağa aid 2 nümunəyə rast gəlinir ("Xocalı faciəsi"; "Qədim xalça") **[14].**

Dərslikdə yalnız bədii mövzular deyil, eyni zamanda şagirdlərin dil qaydalarını mənimsəməsi üçün müxtəlif tipli çalışma və tapşırıqlar da verilir.

Tam orta təhsil səviyyəsinin **III sinfində** tədris olunan Azərbaycan dili dərsliyinə 8 bölmə, 108 mövzu, 566 çalışma daxil edilib. Bu çalışmaların içərisində Qarabağa aid nümunəyə rast gəlinmir **[15].**

IV sinif Azərbaycan dili dərsliyinə 8 bölmə, 123 mövzu, 576 çalışma daxil edilib. Qarabağa dair 3 mövzu verilib ("Ən qiymətli"; "Bayrağım"; "Bir boşqab sıyıq")**[13].**

Qeyd edək ki, ibtidai təhsilin I-IV siniflərində vətənpərvərlik ruhunda şeir və kiçik həcmli hekayələrə çox yer verilməsi daha məqsədə uyğun sayılardı. Çünki vətənpərvərlik hissi bu yaşda olan uşaqların beyninə daha gözəl həkk olunur, yuxarı siniflərə qalxdıqca daha da möhkəmlənir.

Tam orta təhsil səviyyəsinin V **sinfində** tədris olunan Azərbaycan dili dərsliyinə Dil qaydalarının mənimsənilməsi üçün 6 bölmə, 58 mövzu, 486 tapşırıq daxil edilib. 4 mövzu ("Bilirdim ki, gələcəksən"; "Azərbaycan qalaları": "Şuşa qalası"; "Xocalıdan yadigar"; "Xarıbülbül") Qarabağ müharibəsi haqqındadır **[11].**

V sinifdə tədris olunan Ədəbiyyat dərsliyinə 8 bölmə, 75 mövzu daxil edilmişdir. Bunlardan yalnız 3-ü vətənpərvərlik mövzusundadır ("İgid Mübariz"; "Xocalı"; "Şuşa") **[17].**

VI sinif Azərbaycan dili dərsliyinə Dil qaydalarının mənimsənilməsi üçün 6 bölmə, 58 mövzu, 486 tapşırıq daxil edilib. Bunlardan 4 mövzu, 2 bayatı Qarabağ mövzusundadır. **[12].**

VI sinifdə tədris olunan Ədəbiyyat dərsliyinə 5 bölmə, 56 mövzu daxil edilmişdir. Dərslikdə verilən çalışmalardan yalnız dördündə mövzuya uyğun mətnlərə rast gəlinir ("Qarabağda"; "Qanlı bənövşə"; "Ağabəyim ağa"; "Ana rəhmi") Dərsliyə daxil edilən nümunələr şagirdlərimizdə milli ruhun didaktikliyi barədə müəyyən fikir formalaşdırır **[18].**

Tam orta təhsil səviyyəsinin V**II sinfində** tədris olunan Azərbaycan dili dərsliyinə dil qaydalarının mənimsənilməsi üçün 668 tapşırıq daxil edilib. Bunlardan ikisi Qarabağ şəhidlərinə, biri isə Şuşaya həsr olunub ("Mübariz"; "Samir haqqında kiçik mətn"; "Həsrət") **[1].** Bu cür mətnlər üzərində iş tətbiq edən şagird vətənpərvərlik ruhuna köklənmiş olur.

VII sinif Ədəbiyyat dərsliyində 5 bölmə, 25 mövzu, 7 sinifdənxaric oxu materialı vardır. Dərsliyin yalnız bir bölməsinə vətənpərvərlik ruhunda mövzu daxil edilmişdir ("Sonuncu güllə") **[4].**

Tam orta təhsil səviyyəsinin **VIII sinfində** tədris olunan Azərbaycan dili dərsliyinə 536 calışma daxil edilib. Bunlardan "Yolun sonu", "Nar dənəsi" başlıqlı mətn və iki çalışma Qarabağ müharibəsinə aiddir **[8].**

Tam orta təhsil səviyyəsinin **VIII sinfində** tədris olunan Ədəbiyyat dərsliyi 6 bölmə, 25 mövzu ilə əhatə edilmişdir **[16].** Təəssüf hissiylə qeyd etmək istəyirəm ki, VIII sinif tədris proqramında Qarabağ müharibəsi qəhrəmanları, vətənpərvərlik ruhunda əsərlər, Qarabağlı şair və yazıçıların əsərləri burada öz əksini tapmayıb.

Tam orta təhsil səviyyəsinin **IX sinfində** tədris olunan Azərbaycan dili dərsliyinə mətn, sinifdənxaric oxu materialları, 473 çalışma daxil edilmişdir. 3 mətn Qarabağa aiddir ("Bir şahidin beş şəhidi"; "Qarabağ müharibəsinə aid 1 mətn"; "Azərbaycanlıların qədim yaşayış məskəni") **[6].**

IX sinfin Ədəbiyyat dərsliyi 31 mövzunu əhatə edir: 5 mərhələdə - Azərbaycan milli-demokratik hərəkat dövründə ədəbiyyat, "Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı", "Dövlət müstəqilliyi dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı"; "Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı"; "Dünya ədəbiyyatı", sinifdənxaric oxu materialları. Dərsliyə vətənpərvərlik ruhunda yazılmış 1 ədəbiyyat nümunəsi daxil edilmişdir ("İntiqam") **[10].**

Tam orta təhsil səviyyəsinin **X sinfində** tədris olunan Azərbaycan dili dərsliyinə 430 calışma daxil edilmişdir. Bunlardan beşi vətənpərvərlik ruhunda yazılmış mətnləri əhatə edir ("Zəngilan çinar meşəsi"; "Vətən torpaq, Vətən eldir, Vətən sən!!!"; "Şəhidlər"; "Xocalı"; "Əsir ağacın hekayəti") **[7].**

X sinifdə tədris olunan Ədəbiyyat dərsliyinə 5 bölmə, 2 mərhələ - "Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı I mərhələ (XVII-XVIII əsrlər); "Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı II mərhələ (XIX əsr)", 48 mövzu daxildir. Daxil edilən nümunələr arasında Qarabağla bağlı mövzuya rast gəlinmir **[3].**

XI sinfin tədris planı bir qədər fərqli hazırlanmışdır. Bu sinif üçün nəzərdə tutulmuş tədris

planında ədəbiyyatımızın qədim dövrlərdən üzü bəri inkişaf yoluna dair mətn, sinifdənxaric oxu materialı, 4 bölmə, 540 çalışma verilmişdir. XI sinfin Azərbaycan dili dərsliyində verilən çalışmalar içərisində vətənpərvərlik ruhunda yalnız 6 mətndən istifadə olunmuşdur ("Xocalı Azərbaycan" – "Rəssamlıqda"; "Kinoda"; "Heykəltaraşlıqda"; "Ədəbiyyatda"; "Musiqidə") **[2].**

XI sinfin Ədəbiyyat dərsliyinə 4 mərhələ, 6 bölmə, 36 mövzu daxil edilmişdir. Yalnız bir bölmədə mövzuya dair əsərə yer verilmişdir ("Xurşudbanu Natəvan") **[9].**

NƏTİCƏ

Son olaraq qeyd edək ki, uşaqlara vətən sevgisini aşılamaq, təəssübkeşliyi öyrətmək üçün öncə Vətəni tanıtmaq vacibdir. Çünki tariximizin dərindən öyrənilməsi, qəhrəmanlarımızın tanıdılması və yaşadılması hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlıdır. Necə deyərlər, ağacın bəhrəsini görmək istəyiriksə, onun çiçəyini qorumalıyıq. Unutmamalıyıq ki, Vətən uğrunda canından, qanından keçənlərin hər biri bizim üçün əsl qəhrəmandır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayeva H., Əfəndiyeva İ., Ələsgərova M. Azərbaycan dili. VII sinif. Bakı: Kövsər, 2019. – 179 s.
2. Bektaşi S. Azərbaycan dili. XI sinif. Bakı: Şərq-Qərb, 2019. – 192 s.
3. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayev A. Ədəbiyyat. X sinif. Bakı: Bakınəşr. – 208 s.
4. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat. VII sinif. – Bakı: Bakınəşr, 2018. – 212 s.
5. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Verdiyeva N., Məmmədova S. Ədəbiyyat. VIII sinif. – Bakı: Bakınəşr, 2019. – 212 s.
6. Hacıyev T., Bektaşi S., Hüseynova Y. Azərbaycan dili. IX sinif. Bakı: Şərq-Qərb, 2020. – 204 s.
7. Hacıyev T., Bektaşi S., Hüseynova Y. Azərbaycan dili. X sinif. Bakı: Şərq-Qərb, 2018. – 212 s.
8. Hacıyev T., Bektaşi S., Vəliyeva M., Hüseynova Y. Azərbaycan dili. VIII sinif. Bakı: Şərq-Qərb, 2020. – 164 s.
9. Həbibbəyli İ., Əliyev S., Həsənov B., Mustafayev A. Ədəbiyyat. XI sinif. Bakı: Bakınəşr. – 212 s.
10. Həsənov B., Mustafayev A., Əliyev S., Verdiyeva N. Ədəbiyyat. IX sinif. – Bakı: Bakınəşr, 2020. – 227 s.
11. İsmayılov R.,Cəfərova D., Xudiyeva G., Qasımova X. V sinif Azərbaycan dili. – Bakı: Altun kitab, 2020 – 202.
12. İsmayılov R., Cəfərova D., Məmmədova S. Azərbaycan dili. VI sinif. – Bakı: Altun kitab, 2018. – 195 s.
13. İsmayılov R., Orucova G, Xəlilov Z., Cəfərova D. Azərbaycan dili. IV sinif. – Bakı: Altun kitab, 2019. – 227 s.
14. İsmayılov R., Orucova G, Xəlilov Z., Cəfərova D. Azərbaycan dili. II sinif. – Bakı: Altun kitab, 2018. – 221 s.
15. İsmayılov R., Orucova G, Xəlilov Z., Cəfərova D. Azərbaycan dili. III sinif. – Bakı: Altun kitab, 2018. – 211 s.
16. Seyidov Y., Novruzova S. Azərbaycan dili. VIII sinif. Bakı, 2013.
17. Süleymanova A., Bağırova T., Muradova İ. Ədəbiyyat. V sinif. – Bakı: Şərq-Qərb, 2020. – 208 s.
18. Süleymanova A., Bağırova T. Ədəbiyyat. VI sinif. Bakı: Təhsil, 2018. – 243 s.
19. www.kurikulum.az. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər). – Bakı, 2013. https://www.arti.edu.az/noduplоad/editor/files/2%20%C6%8Fd%C9%99biyyat-kurikulum.pdf

GƏLƏCƏK MÜƏLLİMLƏRİN PEŞƏ HAZIRLIĞINDA MOTİVLƏRİN ROLU

THE ROLE OF MOTIVATIONS IN THE VOCATIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS

XUDAZADƏ Könül

ADPU, 0000-0002-0374-6911

XÜLASƏ

Müasir dövrdə peşə seçimi insan həyatının ən təxirəsalınmaz problemlərindən biridir. Müxtəlif peşə sahələrinə olan tələblər cəmiyyətin inkişaf dinamikası, o cümlədən sosial-iqtisadi şəraitin dəyişməsi ilə yenilənir, hər hansı peşənin peşə ierarxiyasında tutduğu yer yeni peşə sahələrin meydana gəlməsi ilə dəyişir. Müəllim peşəsinin seçilməsi də bu baxımdan istisna deyil. Son onilliklərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müəllim peşəsinin seçilməsi, məzunların bu peşəyə marağı digər peşələrlə müqayisədə zəifdir. Bəs görəsən belə bir vəziyyətin yaranmasının səbəbləri və psixoloji qanunauyğunluqları necədir?

Gələcəkdə müəllim kimi fəaliyyət göstərəcək şəxslərin hazırlığında motivlərin rolu nədən ibarətdir? Əvvəla, müəllim peşəsinə hazırlıqda motivasiyanın yaranması peşəyə münasibətin xarakteri və onun müasir peşə ierarxiyasında tutduğu yerlə şərtlənmişdir. İkincisi, hər hansı peşəyə, o cümlədən müəllim peşəsinə münasibət cəmiyyətin bu peşəyə münasibəti aspektindən təhlil edilməlidir. Əks halda peşə seçiminin həqiqi motivlərini müəyyənləşdirmək tədqiqatçını dilemma qarşısında qoyur. Üçüncüsü, müəllim peşəsinə olan motivasiyanı tələbənin və ya şagirdin şəxsi seçim motivləri ilə, fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, həmçinin öz istəklərini həyata keçirmək yolunda müəyyən hakimiyyətin əldə olunması prosesi kimi başa düşmək olar. İnsan heç də həmişə öz davranışının motivlərini dərk edə bilmir və özünə hesabat vermir. Bu baxımdan müəllim peşəsinə hazırlığa təsir göstərən motivlər çox zaman başqa motivlərlə səciyyələnə və ya "pərdələnə", heç dərk olunmaya bilər. Fikrimizcə, bu məqamlar hazırlıqda motivlərin rolunu aydınlaşdırmağa və onun psixopedaqoji şərtlərini açmağa imkan verə bilər. Gələcək müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətə hazırlığında motivlər tələbatın predmeti kimi çıxış edir. Müəllim peşəsini seçmiş və gələcəkdə müəllim olmaq istəyən hər bir kəs öz fəaliyyətini, həyatını elə qurmalıdır ki, onun tələbatları, peşə xüsusiyyətləri, ona verilən tələblər, maraqları yalnız özünəməxsus olmasın, o həm də cəmiyyətin dəyərlərinə çevrilə bilsin. Bu baxımdan gələcək müəllimlərin hazırlığında yalnız bir aparıcı motivin dominantlıq kəsb etdiyini söyləmək olmaz. Paralel motivlərin də olması bu prosesi daha effektiv edə bilər.

Açar sözlər: Müəllim, hazırlıq, motiv

ABSTRACT

Choosing a profession in modern times is one of the most urgent problems of human life. Requirements for different professions are updated with the dynamics of development of society, including changes in socio-economic conditions, the position of any profession in the professional hierarchy changes with the emergence of new professions. What is the role of motivation in the preparation of future teachers? First of all, the emergence of motivation in the preparation for the teaching profession is conditioned by the nature of the attitude to the profession and its place in the modern professional hierarchy. Second, the attitude to any profession, including the teaching profession, should be analyzed in terms of society's attitude to this profession. Otherwise, determining the real motives for choosing a profession puts the researcher in a dilemma. Third, motivation for the teaching profession can be understood as the process of gaining a certain amount of power in the way of the student's personal choice, personal and psychological characteristics, as well as the realization of their desires. In our opinion, these points can clarify the role of motives in training and reveal its psychopedagogical conditions. Motives are the subject of demand in the preparation of future teachers

for pedagogical activities. Everyone who has chosen the profession of a teacher and wants to become a teacher in the future must build his activity and life in such a way that his needs, professional characteristics, requirements and interests are not only his own, but also the values of society. From this point of view, it cannot be said that only one leading motive dominates in the training of future teachers. The presence of parallel motives can make this process more effective.

Keywords: Teacher, preparation, motive

Giriş

İstənilən bir fəaliyyətin effektiv nəticələnməsi üçün motivlər həlledici əhəmiyyətə malik amildir. Nədir motivlər? Nə üçün onun mövcudluğu vacibdir? Motiv insanı fəaliyyətə təhrik edən amildir. İnsanın peşə seçimi, fəaliyyətinin effektiv nəticəsi, hətta nəyi isə edib-etmək istəməməsinin kökündə dərk olunan və ya dərk olunmayan motivlər durur. İnsanın hər hansı peşəyə hazırlanması prosesi də həmin şəxsdə motivlərin nə dərəcədə olmasına əsaslanır. Bu baxımdan gələcək müəllimlərin peşə hazırlığında motivlərin rolunu müəyyən etmək zəruridir. Tələbələrin pedaqoji fəaliyyətə hazırlığını peşə seçimi motivləri baxımından nəzərdən keçirsək, deyə bilərik ki, müəllim peşəsinə motivasiyanın yaranması peşəyə münasibətin xarakteri və onun müasir peşə ierarxiyasında tutduğu yerlə şərtlənir. Hər hansı peşəyə, o cümlədən müəllim peşəsinə münasibət cəmiyyətin bu peşəyə münasibəti aspektindən təhlil edilir. Müəllim peşəsinə hazırlıqda motivasiyanın rolunu tələbənin və ya şagirdin şəxsi seçim motivləri ilə, fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, həmçinin öz istəklərini həyata keçirmək yolunda müəyyən meyllərin baş qaldırması kimi ifadə etmək mümkündür. İnsan heç də həmişə öz davranışının motivlərini dərk edə bilmir və özünə hesabat vermir. "Xoşuma gəlir, xoşuma gəlmir" prinsipi ilə fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan müəllim peşəsinin seçilməsinə aparan motivlər çox zaman başqa motivlərlə səciyyələnə və ya "pərdələnə", heç dərk olunmaya bilər.

İnsanın peşəyə hazırlığı, peşəyə adaptasiyası, peşəyə bələdləşmə və peşədə qalma motivlərindən qaynaqlanır. Yəni motivlər arasında da zəncirvari əlaqə vardır ki, biri olmasa digəri meydana çıxa və formalaşa bilməz. Artıq pedaqoji istiqaməti seçmiş və pedaqoji fəaliyyətə hazırlıq mərhələsində olan gələcək müəllim heç də hər zaman peşə motivini düzgün dərk etmir və peşəni hansı motivlərə əsasən seçdiyinin fərqinə varmır. Bu da öz növbəsində müəllim peşəsinə hazırlıqda müəyyən çətinliklər yarada bilər. Belə ki, gələcək müəllim öz fərdi – psixoloji xüsusiyyətlərinin peşənin qarşıya qoyduğu tələblərə cavab verməsini nəzərə almalı, peşənin diktə etdiyi tələblərlə fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin üst-üstə düşməsinin fərqinə varmalı və öz üzərində fasiləsiz olaraq inkişafa doğru dəyişikliklər etməlidir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, peşə hazırlığına təsir edən motivlər daxili və xarici olaraq iki qrupa bölünür. O cümlədən, müəllim peşəsinə yiyələnmədə də daxili və xarici motivləri əsas götürürlər. Peşə hazırlığına təsir göstərən motivlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərir ki, əməyin məhsuldarlığını və onun nəticələrinin effektivliyini göstərən motivlər müsbət xarici motivasiya ilə şərtlənmiş daxili motivlərdir. Həqiqətən faktlar təsdiq edir ki, məhz daxili motivasiya əsasında peşə seçimində uğurlu nəticələr əldə etmək mümkündür. Doğrudur, çox zaman seçilmiş peşənin cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən və ya həmin peşəyə tələbin azalmasından asılı olaraq peşədə özünüaktuallaşdırma səviyyəsi aşağı düşür. Ancaq hər bir halda daxili motivasiyaya əsaslanmış peşə seçimi fərdin daxili duyğularının harmoniyasında və koqnitiv balansda öz əksini tapır.

Qeyd etdiyimiz kimi pedaqoji peşəyə hazırlıqda motivlərin rolunu müəyyən etmək üçün bu peşəni seçərkən istinad edilən motivlərin nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Çünki, məhz bu motivlər daha sonrakı yəni hazırlıq mərhələsindəki digər motivlərin yaranmasını şərtləndirir.

Müəllim peşəsinin seçilməsinə təsir edən motivlərin araşdırılmasında V.A.Slasteninin rəhbərliyi ilə aparlmış tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O pedaqoji peşənin seçilməsinə təsir göstərən bir sıra silsilə amillər müəyyən etmişdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) dərs predmetinə maraq — 27,2%;

2) konkret predmeti öyrətmək arzusu — 16,2%;

3) özünü uşaqların tərbiyəsinə həsr etmək — 19,2%;

4) pedaqoji qabiliyyətlərin dərk olunması — 6%;

5) ali təhsil almaq arzusu —13%;

6) pedaqoji peşənin prestijinin cəmiyyət üçün vacibliyi haqqında təsəvvürlər — 12,2%;

7) maddi təminata cəhdlər — 2,2%;

8) iş belə gətirdi amili — 4%. A.Slastenin belə bir qənaətə gəldi ki, gələcək müəllim peşəsini seçənlərin yarısından çoxu peşəni seçərkən şəxsiyyətinin pedaqoji istiqamətliliyini (təlim-tərbiyəyə meyillik, uşaqlara maraq) əsas götürmələrinə imkan verən motivləri rəhbər tuturlar.

Əgər motivi tələbatın predmeti kimi başa düşsək, o zaman pedaqoji universitetin tələbələri üçün əsas aparıcı motiv " təmiz idrak maraqları", müstəqil peşə fəaliyyətinə daha yaxşı hazırlaşmaq cəhdi, borc və məsuliyyət hissi, öz həmyaşdlarından fərqlənmək duyğusu, kolllektivdə prestijli yer tutmaq, müəllimlərin, valideynlərin qınağından qacmaq, daha xeyirli işlərə xidmət göstərmək, yüksək tədaüq almaq və s.çıxış edir.

Müəllim peşəsinin seçilməsinin motivlərindən danışarkən Q.N.Paşkeviçin tədqiqatlarına toxunmamaq olmaz. Müəllifə görə bu motivlərin hərəkətverici qüvvələri kimi əsasən tələbələrdə pedaqoji təhsiləqədərki təcrübənin mövcudluğu, müxtəlif pedaqoji staja malik şəxslərin müəllim peşəsini seçmə motivləri, peşə seçmənin tipləri, müəllim əməyi haqqında məlumatlılıq, peşəkarlığın inkişaf dinamikası çıxış edir.

Hesab edirik ki, müəllim peşəsinə yönəlmənin və ya bu peşənin seçilməsinin ilkin rüşeymləri məktəbdən başlanır. Məhz bu dövrdə şüraltı olaraq müəllim olmaq istəyən şagirdin istəkləri baş qaldırır, ancaq onun motivasiya sisteminə çevrilməsini gələcək göstərəcək. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu istək məktəbdən başlanır. Nəzərə almaq lazımdır ki, məktəbdə yaranmış motivasiya zaman keçdikcə sönə və ya başqası ilə əvəz oluna bilər. Lakin bununla ali məktəbə daxil olduqdan sonra öz taleyini bu peşəyə bağlamaq, müəllim peşəsində qalmaq motivləri dominantlıq təşkil edə və tələbə gələcəyin müəlliminə çevrilə bilər. Əlbəttə, bu fikirlərin bütünlüklə həyata keçəcəyini söyləmək çətindir. Məhz məzun fəaliyyətə başladıqdan sonra artıq son qərar verilə bilər. Belə hallar da olur ki, müəllim peşəsinə yiyələnmiş məzun bir müddət işlədikdən sonra məktəbi tərk edir. Deməli peşədə qalmaq istəyi, bütünlüklə özünü bu peşəyə həsr etmək məhz fəaliyyət prosesində prosesual motivlərin yaranması ilə bağlıdır. Bu baxımdan fəaliyyət prosesinin özünün komponentlərini nəzərədən keçirmək lazımdır.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, müəllimliyin peşəyönümü və peşəseçmə fəaliyyət sistemi kimi özündə bir sıra komponentləri əks etdirir. Onlar aşağıdakılardır:

- peşə təhsili haqqında məlumat; profesioqrafiya; peşə konsultasiyası; peşə seçimi; peşəkar adaptasiya.

Tədqiqatçıların fikrincə, ilk dörd komponent üzərində iş məktəbdən başlamalı və həmin komponentlərin formalaşdırılması açıqlanmalıdır. Adaptasiya prosesi isə fəaliyyətin birinci ilində pedaqoji kollektivdə başlanır.

Nəticə

- Müəllim peşəsini seçimin psixopedaqoji amilləri müxtəlifdir. Bu amillərin təsir dərəcəsi müəllim peşəsini seçməyə çalışan və müəllim olmaq istəyənlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, psixofizioloji keyfiyyətlərindən, o cümlədən peşəyə davamlı motivasiyanın səviyyəsindən asılıdır.
- müəllim peşəsinə hazırlıqda dərs predmetinə maraq, konkret predmeti öyrətmək arzusu, özünü uşaqların tərbiyəsinə həsr etmək, pedaqoji qabiliyyətlərin dərk olunması, ali təhsil almaq arzusu, pedaqoji peşənin prestijinin cəmiyyət üçün vacibliyi haqqında təsəvvürlər, maddi təminata cəhdlər və s. mühüm yer tutur. Lakin bununla yanaşı bu motivlərin yerdəyişməsi mümükündür və konkret olaraq bu motivlərdən biri deyil, bir neçəsi də bu prosesin determinasiya olunmasında iştirak edə bilər.

- Gələcək müəllimlərin peşə hazırlığında motivlər müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Gələcək peşəyə müsbət münasibətin yaranmasında, formalaşmasında və tələbənin gələcəkdə özünü müəllim kimi görməsində motivlər böyük rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya.Ali məktəblər üçün dərslik.Bakı: Maarif, 1989, 540 s.
2. Cabbarov R.V.Təhsildə şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin psixopedaqoji problemləri. Psixolo.elmlər.dokru. dissert. Bakı: 2017, 286 s.
3. M.Ə. Pedaqoji psixologiya.Bakı: Maarif, 1991, 196 s. s. 170.
4. Əliyev B.H.,Əliyeva K.R., Cabbarov R.V.Pedaqoji psixologiya. (Dərslik). Bakı,Təhsil, 2011, 256 s.,
5. Бахтина С.В. Психолого-педагогические условия подготовки будущих учителей к личностно-ориентированному обучению : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 Йошкар-Ола, 2006, 240 с
6. Сергев И.С. Основы педагогической деятельности. Учебное пособие. СПб.: Питер, 2004, 316 с
7. Сластенин В.А. и др. Педагогика: Учебное пособие дли студентов педагогических учебных заведений. М.: Школа-Пресс, 1997. С. 56

TƏHSİLDƏ HEYDƏR ƏLİYEV DÖVRÜ

THE ERA OF HEYDAR ALIYEV IN EDUCATION

ABDULLAYEVA Gültəkin Atəş qızı

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ:

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra təhsil sahəsində ən əlamətdar hadisə ardıcıl və məqsədyönlü islahatların aparılması olmuşdur. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 1993-cü il iyunun 15-də ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkəmizin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatında ciddi irəliləyişlərin əsası qoyulmuş, cəmiyyətdə gələcək inkişafı şərtləndirən yaradıcı fəaliyyət meyllərinin bərqərar olmasına real zəmin yaranmışdsır. Dünya şöhrətli siyasətçi və uzaqgörən dövlət xadimi Heydər Əliyev ölkənin tərəqqisində təhsilin rolunu yüksək qiymətləndirərək bu sahədə əsaslı islahatların keçirilməsinin təşəbbüskarı olmuş, proqram xarakterli nitq və çıxışlarında irəli sürdüyü müddəalarla Azərbaycan təhsilinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Məlum olduğu kimi, təhsil cəmiyyətin həyatında prioritet sahə olmaqla, insanın inkişafında və formalaşmasında mühüm rol oynayır. O yalnız bilik və bacarıqlar əldə etmək üçün deyil, təhsil alanın və bütövlükdə insanın inkişafını təmin etmək üçün lazımdır.

Açar sözlər: təhsil islahatı, strategiya, şəxsiyyətyönümlü, təhsilin keyfiyyəti

ABSTRACT:

After the restoration of state independence in Azerbaijan, the most significant event in the field of education was the implementation of consistent and purposeful reforms. With the return of our national leader Heydar Aliyev to political power for the second time on June 15, 1993, the foundation was laid for serious progress in the socio-political and socio-economic life of our country. The world-famous politician and far-sighted statesman Heydar Aliyev praised the role of education in the country's development, initiated fundamental reforms in this area, and identified the development directions of Azerbaijani education with his provisions in his speeches and speeches. As it is known, education is a priority area in the life of society and plays an important role in human development and formation. It is necessary not only to acquire knowledge and skills, but also to ensure the development of the learner and the person as a whole.

Keywords: education reform, strategy, personality-oriented, quality of education

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, təhsil bu gün də cəmiyyətin inkişafında həlledici rol oynayır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin təbiri ilə desək, "təhsil sahəsi müqəddəs bir sahədir. Çünki təhsil sahəsi uşaqları, gəncləri hazırlayıb gələcəyə əsl vətəndaş, yüksək səviyyəli mütəxəssis etmək üçün mövcuddur. Onu daim təkmilləşdirmək, yeniləşdirmək, zamanın uğurlarını qabaqlayan bir vasitəyə çevirmək zəruridir".

Bəşəriyyət tarix boyu təhsilə özünün mənəvi təkamül gücü kimi baxmışdır. "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı"nda göstərildiyi kimi, "Cəmiyyətin tərəqqisinin vacib amilləri olan elm və mədəniyyətin, xalqın intellektual potensialının formalaşması onun təhsil sistemi ilə təmin edilir". Başqa sözlə, təhsil cəmiyyətin gələcəyinə doğru yönəlməklə, onun bərqərar olmasında həlledici rol oynayır. Onun daha demokratik, humanist prinsiplər əsasında inteqrativ xarakterli, humanitar nəticələrə doğru inkişaf etməsinə diqqət yetirilir. İslahatın bütün mərhələlərində təhsilin hər

bir pilləsi üzrə toplanmış potensial dünyanın ən inkişaf etmiş, qabaqcıl ölkələrinin təhsil təcrübəsinin fonunda inkişaf etdirilir, bu günün siyasi, iqtisadi və sosial həyat tərzinə uyğun sistem yaranır.

Müstəqil Azərbaycanın qurucusu kimi, bütün sahələrdə islahatların əsasını qoymuş, inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan təhsilindən danışarkən, onun başlıca məqsədini belə ifadə etmişdir: "İndi bizim təhsilimizin məqsədi gənc nəslə, uşaqlara təhsil verib onları gələcəyə hazırlamaqdır. Amma bununla yanaşı, ən böyük məqsədi Azərbaycan Vətəndaşı hazırlamaqdır, müstəqil Azərbaycan cəmiyyətinin ləyaqətli üzünü hazırlamaqdır".

Şəxsiyyətin, vətəndaşın yetişdirilməsi Azərbaycan təhsil siyasətinin cövhərini təşkil etdiyindən "Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nda xüsusi maddə kimi təsbit olunmuşdur: "Azərbaycan Respublikasında təhsilin əsas məqsədi Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadiq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və səxsiyyət yetişdirməkdir".

Inkişaf etmiş dünya ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da iqtisadi, siyasi və mədəni sahədə daha böyük uğurların əldə olunması, ilk növbədə, təhsilin inkişafı ilə bağlıdır. Ölkəmizin bütün sahələrində perspektiv inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən "Azərbaycan – 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası"nda göstərilir: "...artıq indidən ənənəvi iqtisadiyyatdan "bilik iqtisadiyyatına" keçidin əsası qoyulmalı, bunun üçün həlledici olan insan kapitalının adekvat inkişafı ön plana çəkilməlidir". İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsində təhsil əvəzsiz rola malik olduğundan Konsepsiyada "Yeni təhsil sisteminin formalaşdırılması" əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Ulu öndərimizin 30 mart 1998-ci il tarixli Sərəncamı ilə yaradılmış "Təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komisssiyası"nın hazırladığı və 15 iyun 1999-cu il tarixli 168 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı" müstəsna əhəmiyyətə malik sənəd kimi, müasir dövrdə ölkəmizin təhsil sistemində dövlət siyasətinin konseptual prinsiplərini və strategiyasını formalaşdırmışdır.

Proqramda qeyd olunur: "Proqramın əsas məqsədi məktəbəqədər, orta, ali təhsildən sonrakı peşə və ona uyğun əlavə təhsil pillələrində toplanmış potensialı saxlamaq və inkişaf etdirmək, təhsil sistemini tənzimləyən müvafiq normativ-hüquqi bazanı yaratmaq, cəmiyyətin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Təhsil Qanununda təsbit olunmuş tələbləri, siyasi, iqtisadi, sosial həyatının demokratikləşdirilməsinə əsaslanan dövlət siyasətini həyata keçirməkdən ibarətdir".

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə təhsilin inkişafı ilə əlaqədar islahatlar aşağıda qeyd olunan sənədlərdə öz ifadəsini tapmışdır:

1. Təhsil sahəsində İslahat Proqramı
2. Milli Kurikulum Konsepsiyası
3. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
4. Ümumi təhsil pilləsinin Dövlət Standartları və proqramları (kurikulumlar)
5. Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası

Ulu öndər Heydər Əliyevin Milli Təhsil Konsepsiyasının müddəalarını gerçəkləşdirmək, təhsil sahəsində aparılan islahatları sürətləndirmək, idarəetmə mexanizmini təkmilləşdirmək, təhsildə maddi-texniki və kadr potensialından istifadənin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə 13 iyun 2000-ci il tarixdə "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" 349 nömrəli Fərmanı İslahat Proqramının əməli şəkildə həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir.

Təhsil sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində əhalinin təhsil səviyyəsi yüksəlmiş, yüzlərlə məktəb və digər təhsil müəssisəsi binası tikilib istifadəyə verilmiş və əsaslı təmir olunmuş, müasir avadanlıqlarla təmin edilmiş, kadrlara ehtiyac ödənilmişdir. Təhsil sahəsində nəzərdə tutulan islahatların həyata keçirilməsi üçün vəsaitin həcmi ildən-ilə artırılaraq iki milyard manata çatmışdır.

Məlum olduğu kimi, cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və sosial həyatında baş verən dəyişikliklər şəxsiyyətin inkişafına yeni tələblər verir. Bu tələblər İslahat Proqramında əsas prinsip səviyyəsinə qaldırılmışdır. Proqramda göstərilir: "Proqramın əsas prinsipi demokratikləşdirilmə, humanistləşdirilmə, inteqrasiya, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirilmə, humanitarlaşdırılma prinsiplərinə əsaslanaraq, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılmasıdır".

"Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" təhsilimizin, pedaqoji elmimizin inkişafında yeni bir mərhələ açmışdır. Bu sənəd müasir dövrdə təhsil sistemimizin metodoloji əsası, pedaqoji elmimizin perspektiv inkişafının təməli hesab olunur.

Strategiyanın məqsədi ölkədə sərişteli müəllim kadrları hazırlığı üçün ən yeni texnologiyalara əsaslanan, müasir infrastruktura malik, yüksək keyfiyyət nəticələrinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqe tutan Avropa standartlarına uyğun, mükəmməl təhsil sistemi yaratmaqdır. Məqsəd "Ölkə qarşısında duran növbəti strateji vəzifə sosial-iqtisadi həyatın daha da modernləşdirilməsi və qabaqcıl pedaqoji təcrübəyə uyğunlaşdırılması yolu ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir".

Ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq olunan "İnkişaf strategiyası"nda təhsilin perspektiv inkişafı ilə bağlı çox mühüm müddəalar irəli sürülmüşdür. Yeni təhsil strategiyasının həyata keçirilməsinin əsas şərtləri onun məqsədi və məzmunu haqqında aydın təsəvvürün yaradılması, ictimai dəstək alması və reallaşmasını təmin edən effektiv icra metodlarının formalaşdırılmasıdır.

Təhsil millətin gələcəyi, müstəqil dövlətin təməlidir. Hər bir xalq inkişaf yolunu məhz malik olduğu elmi-intellektual potensialla müəyyənləşdirərək dünya miqyasında layiqli yer tutmaq imkanı qazanır. Bəşər tarixində silinməz iz qoymuş şəxsiyyətlərin elm və təhsilə münasibəti, bu sahənin inkişafına verdiyi töhfələr onların əbədiyaşarlılığını təmin edən başlıca amillərdən biridir. Məhz müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyev də dövlət idarəçiliyinin bütün mərhələlərində elm və təhsilin inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşaraq, ilk növbədə xalqımızın intellektual gələcəyini düşünmüşdür. Elm və təhsil sahəsində qazanılan nailiyyətləri dövlət quruculuğu prosesinin vacib şərti və etibarlı təminatı hesab edən ulu öndərimiz milli təhsilimizin mütərəqqi prinsiplər əsasında inkişafı naminə bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı olan Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev təhsil sektoru sahəsində yeni strategiyanı davam etdirir. Ölkə prezidenti təhsilin inkişafını prioritet elan etmiş, "Təhsil Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyasının ən güclü istiqamətlərindən biridir" deməklə, ölkənin inkişafında təhsilin müstəsna rolunu bəyan etmişdir.

Təhsil sisteminin təkmilləşməsi işinin aktuallığından danışarkən milli müstəqillik atributlarımızın məzmunu haqqında, onların mahiyyəti barədə ayrıca bəhs etməyi unutmurdu. Heydər Əliyev tələb edirdi ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı, xüsusilə uşaqlar və gənclər dövlət atributlarını tanısınlar, ona hörmət etsinlər, konstitusiya ilə müəyyənləşən himnə, bayrağa, gerbə yüksək məhəbbət bəsləsinlər. Dövlət atributlarına sivil münasibətlərin formalaşması sahəsində müəllimin, məktəbin rolunu xüsusi qiymətləndirən ulu öndər vətənçilik, azərbaycançılıq, dünyəvilik kimi milli-mənəvi dəyərlərin aşılanmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Vətənə, xalqa, dövlətə olan sevgini dövlətin atributlarına olan sevgi ilə bərabər tuturdu.

Onun daim diqqətdə saxladığı milli ideologiyanın əsas komponentlərindən biri azərbaycançılıq idi. H.Əliyev deyirdi ki, dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər, bəşəri dəyərlərin hamısı azərbaycançılıq anlayışının tərkib hissəsidir. Deməli müstəqil Azərbaycanın təhsilinin məzmununda milli ideologiya, xüsusilə azərbaycançılıq ayrıca yer tutmalıdır. Milli ideologiyamızın ifadə vasitəsi olan Azərbaycan dilinin yüksək şəkildə tədrisi, onun cəmiyyət işindəki tətbiqi məsələləri Heydər Əliyevin təhsil konsepsiyasında xüsusi yer tuturdu.

Təhsil sahəsində aparılan islahatlar, verilən fərman və sərəncamlar həm ibtidai, həm orta, həm ali, həm də xaricdə təhsildə böyük uğurların, nailiyyətlərin əldə edilməsinə səbəb olmuşdur. Təhsil siyasətinin mahiyyətində məhz insan və şəxsiyyətin formalaşması amili önəmli yer tutur. Ölkədə

həyata keçirilən təhsil islahatlarının əsas hədəfi müasir dövrün tələblərinə uyğun hərtərəfli inkişaf etmiş şəxs yetişdirmək, dərin biliyə, bacarığa, geniş dünyagörüşünə, yüksək əxlaq və mənəviyyata malik insan formalaşdırmaqdır. Elə bir insan ki keçmiş irsi yaşada bilsin, bu günün reallığını görə bilsin, gələcəyi təsvir edə bilsin. Yeni, yetişməkdə olan insan bu gün dünənkindən, sabah bugünkündən daha səriştəli və hazırlıqlı olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı, “Çaşıoğlu, 1999, 72 səh.

2. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir, Bakı: Təhsil, 2002, 559 səh.

3. Əliyev H.Ə. Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004). I kitab, “Çaşıoğlu”, 2015, 415 səh.

4. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı”, 2009, 80 s.

5.Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. “Xalq” qəzeti, 25 oktyabr 2013